

The background of the cover is an aerial photograph of a city, likely Budapest, showing a mix of old and new buildings. A semi-transparent blue rectangle covers the upper half of the image, serving as a background for the title and editor information. In the bottom right corner, there is a logo for 'L'Harmattan' which includes a stylized leaf icon.

Társadalomelméleti Könyvtár

Kritikai városkutatás

Szerkesztette: Jelinek Csaba, Bodnár Judit,
Czirfusz Márton, Gyimesi Zoltán

L'Harmattan

Kritikai városkutatás

Társadalomelméleti Könyvtár

Sorozatszerkesztő
KEMÉNY VAGYIM

Kritikai városkutatás

Szerkesztette: Jelinek Csaba, Bodnár Judit,
Czirfusz Márton, Gyimesi Zoltán

A kötet megjelenését A tudományos képzés műhelyeinek átfogó fejlesztése a Budapesti Corvinus Egyetemen és Nemzeti Közzolgálati Egyetemen (TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0023) című pályázata támogatta.

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujsechenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

© Szerzők, 2013
© Fordítók, 2013
© L'Harmattan Kiadó, 2013

Szakmai lektorálás: Udvarhelyi Éva Tessza és Berger Viktor

A kiadásért felel Gyenes Ádám

ISBN 978-963-236-772-9

ISSN 2064-4418

Korrektúra: Macskássy Zsuzsa
Borító: Danziger Dániel
Nyomdai előkészítés: Kállai Zsanett
Nyomdai munkák: Copycat Kft.

Tartalom

Előszó	7
BODNÁR JUDIT	
Bevezetés: A kritikai városkutatás kritikája	10
NEIL BRENNER	
Mi a kritikai városelmélet?	22
 1. FEJEZET: A VÁROS POLITIKAI GAZDASÁGTANA	
GYIMESI ZOLTÁN	
Bevezetés: A város politikai gazdaságtana	39
DAVID HARVEY	
Az urbanizációs folyamat a kapitalizmusban: Egy elemzési keret	55
NEIL SMITH	
Dzsentrifikáció és egyenlőtlen fejlődés	89
DAVID HARVEY	
Rugalmas felhalmozás az urbanizáción keresztül. Megjegyzések az amerikai városok „posztmodernizmusáról”	115
 2. FEJEZET: A VÁROS KORMÁNYZÁSA	
JELINEK CSABA, PÓSFAI ZSUZSI	
Bevezetés: A városi önkormányzattól a városi kormányzásig	145
DAVID HARVEY	
Az üzemeltetői szemlélettől a vállalkozói szemléletig: A városi kormányzás változása a késő kapitalizmusban	155
NEIL BRENNER	
A globalizáció mint területi visszaágyazódás: A városi kormányzás léptékváltása az Európai Unióban	182
GORDON MACLEOD	
Újragondolt várospolitika: A növekedési gépezettől a posztdemokratikus városig?	214

3. FEJEZET: A KREATÍV VÁROS

CZIRFUSZ MÁRTON

Bevezetés: A kreatív város 263

JAMIE PECK

Küzdelem a kreatív osztállyal 273

DAVID WILSON - ROGER KEIL

A valódi kreatív osztály 322

4. FEJEZET: A BIZTONSÁGOS VÁROS

IVANICS ZSÓFIA

Bevezetés: Város és biztonság 335

LOÏC WACQUANT

A bizonytalanság szabályozása: Társadalmi polarizáció és a büntetés fokozódása 345

BERND BELINA

Városi egyenlőtlenségek kormányzása a büntetőjog alkalmazásával:

Bűnözés és térbeliség általi kormányzás 367

5. FEJEZET: A FENNTARTHATÓ VÁROS

CSEKE LÁSZLÓ

Bevezetés: A fenntartható város 387

ERIK SWYNGEDOUW, NIKOLAS C. HEYNEN

Városi politikai ökológia, igazságosság és a léptékek politikája 394

PETER BRAND

Zöld alávetettség: A neoliberális városi környezeti menedzsment politikája 417

6. FEJEZET: A POSZTSZOCIALISTA VÁROS

BODNÁR JUDIT

Bevezetés: A (poszt)szocializmus, a modern és az állam nyomában 445

BODNÁR JUDIT

A különbség megalkotása. A nyugati és nem nyugati, a kapitalista

és a szocialista városlogika szembeállítása 455

MONIKA GRUBBAUER

A városi változás átfogóbb fogalma felé:

A posztszocialista urbanizáció és a városelmélet összekapcsolása 480

Előszó

A *Kritikai városkutatás* című kötet előszava nem kezdődhet mással, mint a Társadalomelméleti Kollégiummal (TEK). Miután 2008-ban a szakkollégium évértékelő gyűlésén Németh Ádám tartott a dzsentrifikációról egy rendkívül inspiráló előadást, a TEK szervezeti nyitottságát és a legkülönbébb kritikai társadalomelméletek iránti befogadókészségét kihasználva néhány akkori kollégista elkezdett gondolkodni egy városkutatással foglalkozó Városműhely felállításán. A folyamat során lassan, de egyre határozottabban kezdett formát öltetni a felismerés, hogy amivel foglalkozni szeretnénk – ma már tudjuk, hogy ez a „kritikai városkutatás” címkével írható le a legjobban –, azt a magyar szakirodalomban alig, csak töredékesen találjuk meg. Az évek során számos előadást szerveztünk, olvasóköri körön vettünk részt, szemináriumokra jártunk, konferenciát szerveztünk, és nem utolsósorban közelről nézhettük végig, ahogy a TEK néhány tagjának aktív közreműködésével megalakul A Város Mindenkié, illetve a Szociális Építőtábor Egyesület. Az elmúlt években a Városműhely eseményein több tucat TEK-es és „külsős” vett részt, és a szemesztereken átívelő együttgondolkodás és a tágran értelmezett városi-mozgalmi eseményeken való részvétel során fogalmaztuk meg azt az igényt, hogy a TEK társadalomelméleti hagyományait szeretnénk a „város” témájára alkalmazni, azaz valahogy kénytelenek leszünk elvégezni a gazdag nemzetközi szakirodalom és a magyar kontextus közötti „fordítást”. Fordításon egyrészt egyszerűen a kritikai városkutatás nemzetközi klasszikusainak a magyar nyelvre való átültetését értjük – ennek a munkának a korai eredménye a TEK folyóiratában, a *Fordulat* 7. és 13. számában magyar nyelvű tanulmányok megjelentetése –, másrészt viszont elengedhetetlennek tartjuk a világrendszer centrumának empirikus tapasztalatából született globális elméletek hazai (posztoszocialista, félperiferikus) közegben történő továbbgondolását, így hosszú távon mind a létező elméletek kiegészítését, mind az ezekből fakadó tanulságok (kelet-európai) gyakorlatba történő átültetését.

Jelen kötet ennek a munkának az első nagyobb lépése. Azon túl, hogy Magyarországon először próbálkozunk meg az 1970-es évek óta formálódó kritikai városkutatás elméleteinek bemutatásával, a szerkesztés rendhagyó folyamata is említést érdemel. A 2011/2012-es tanév őszi félévében zajlott az az olvasóköri kör, amelyből később kinőtt a kötet terve. Az olvasóköri kör során néhány meghívott előadót leszámítva – ezúton is köszönjük Timár Juditnak, Nagy Erikának és Bodnár Juditnak – közösen térképeztük fel a földrajz, a szociológia, az antropológia és a politikai gazdaságtan határán intézményesülő városkutatást, annak is leginkább az igazságosabb társa-

dalom irányába történő elmozdulás iránt elkötelezett irányzatát. Az olvasóközön fiatal társadalomtudósok, földrajzosok, szociológusok, antropológusok vettek részt: az ő munkájukat dicséri a szövegek válogatása, a fejezetek elejére írt rövid bevezetők – melyekkel az volt a célunk, hogy az egyes témákat beágyazzuk a kötet egészének közegébe, valamint felmutassuk a kapcsolatokat (vagy a kapcsolatok hiányát) a magyar városkutatási irodalommal és a magyar városfejlődési folyamatokkal –, illetve sok esetben a tanulmányok fordítása is. Ebben az értelemben tehát a kötet egy kollektív erőfeszítés eredménye, és reményeink szerint egy hosszabb távú kollektív „fordítási” munka kezdete.

Ezúton szeretnénk tehát megköszönni mindenkinek, aki ebben a kollektív munkában részt vett: az olvasókör rendszeres és alkalmi résztvevőinek, a fejezetek elején szereplő bevezetők szerzőinek, a fordítóknak. A velük folytatott inspiráló beszélgetések és viták, illetve az egységes terminológia kialakításához való hozzájárulásuk rengeteget segített a kötet végleges formájának a kialakításában.

Külön említést érdemel Udvarhelyi Éva Tessza, továbbá a német nyelvű tanulmány esetében Berger Viktor, akik a szövegek szakmai lektorálást végezték. Alapos, körültekintő munkájuk a fordítások végleges változatait látó olvasók számára szinte láthatatlan, ám annál fontosabb. Kiváló szakmai ismereteik és javaslataik garanciát nyújtanak arra, hogy érthető, lehetőség szerint minél kevesebb hibát tartalmazó kötet kerüljön napvilágra. A fordítások szerzői jogainak megszerzését Bihari György, a kötettel kapcsolatos adminisztrációt pedig Csikós Judit intézte, akiknek fáradságos munkáját szintén köszönet illeti. Az a tény pedig, hogy az eredeti tanulmányok számos szerzőjével korábban személyes kapcsolatban is volt a kötetten dolgozó csapat valamely tagja, a felhasználási díjak csökkentésén keresztül bővítette anyagi lehetőségeinket, ezúton is köszönjük a szerzők e téren mutatott nagylelkűségét. A szakmai tanácsokért hálásak vagyunk Timár Juditnak, aki a kutatói, tudományos-szervezői munkásságával rengeteget tett azért, hogy a fiatalabb generációk magyarul is hozzáférjenek a kritikai földrajz aktuális eredményeihez, és eddigi életműve tulajdonképpen a kötet szakmai előképének is tekinthető.

A kötet szerkesztésének az egyik legnagyobb nehézsége a nemzetközi szakirodalom egységes fogalmi hálójának a magyar nyelvre történő átültetése volt. Ahol lehetett, ott igyekeztünk használni a már meglévő kifejezéseket – ugyanígy próbáltuk megkeresni az idézetek már létező magyar nyelvű fordításait –, egyes esetekben azonban kénytelenek voltunk új fogalmakat bevezetni. A legfontosabb célunk az érthetőség volt, így néhányszor eltekintettünk egyes fogalmak komplex jelentéstartalmának az átadásától, ezeket az eseteket szerkesztői lábjegyzetekben jelezzük. Ezenkívül törekedtünk az eredeti kontextusban egyértelmű, a magyar olvasóközönség számára azonban magyarázatot igénylő fordulatok szerkesztői és fordítói lábjegyzetekben történő magyarázatára.

A *Kritikai városkutatás* című kötettel számos célunk volt. Egyrészt fontosnak tartjuk, hogy a felsőoktatás számára egy olyan interdiszciplináris, a kortárs nemzetközi városkutatási irodalom főáramába illeszkedő gyűjteményt tegyünk közzé, amely magyar nyelven először mutatja be átfogóan, hogy a kritikai elmélet miért alkalmas napjaink városi folyamatainak megértésére, illetve hogy a városi folyamatok megértése miért elengedhetetlen egy átfogó társadalomelmélet megalkotásában. Másrészt a nem szakmabeliek és a szélesebb olvasóközönség számára a könyv eligazodást nyújthat a 21. századi városi átalakulások megértéséhez, bemutatva, hogy a mindennapokban látott felszíni jelenségek mögött milyen mélyebb strukturális folyamatok és ellentmondások húzódnak. Harmadrészt pedig a kötet egyfajta platformot is kínál a párbeszédre: nemcsak a szerkesztési folyamatban bármilyen módon érintettek számára jelent a jövőben szándékaink szerint bővülő szakmai kapcsolatokat, hanem az olvasókat is biztatjuk az itt közölt tanulmányok továbbgondolására, a cikkekkel való vitázásra. Ugyanis kötetünk csak akkor érheti el célját, ha a tudományos és a széles társadalmi diskurzus fontos, és reményeink szerint megkerülhetetlen része lesz.

Ez utóbbi cél elérésében sokat segíthet, hogy a kötet bolti forgalomba nem kerül, viszont mindenki számára ingyen letölthető lesz az internetről. Ezt annak köszönhetjük, hogy a könyv megjelenését A tudományos képzés műhelyeinek átfogó fejlesztése a Budapesti Corvinus Egyetemen és Nemzeti Közzolgálati Egyetemen (TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0023) című pályázata támogatta.

Budapest, 2013. június

A szerkesztők

Bevezetés: A kritikai városkutatás kritikája

A kritikai megközelítés fénykorát éli: a kritikai elmélet mellé felsorakoztak a kritikai antropológia különféle válfajai, a kritikai etnográfia, diskurzuselemzés, film- és médiatudomány, földrajz, pedagógia, geopolitika és a nemzetközi kapcsolatok kritikai elmélete. A társadalmi nemek kutatása, amely nem is olyan régen magától értetődően kritikus megközelítésnek számított, mára már megkülönbözteti a társadalmi nemek kritikai tudományát. Egy éles szemű társadalomkutató megfigyelése szerint a legnépszerűbb kortárs múzeum, a londoni Tate Modern könyvesboltjának legtöbb polcát a kritikai elmélet címszó alá eső könyvek foglalják el. A kritikai gondolkodás kelendő. Mi az a kritikai elmélet, mi a közös a zoológiától a földrajz kritikai ágáig és hogy viszonyul mindehhez a kritikai városkutatás?

A kritikai gondolkodás nem egyenlő az értelmiség kritikai alapállásáról alkotott sztereotípiával, mely szerint egy igazi értelmiségi mindig panaszkodik, elégedetlen a fennálló viszonyokkal, a mindenkori politikával, de annak még a bírálóival is, és nincs építő jellegű tanácsa a világ előremenetelével kapcsolatban. Mint minden sztereotípiában, ebben is van némi igazság, de az alternatív világnézet, mint látni fogjuk, egyáltalán nem hiányzik a kritikai gondolkodáskörből, sőt annak egyik legfontosabb jellemzője. A kritikai társadalomelméletnek van egy szűkebb és egy megenedőbb értelmezése. A szűkebb, történetileg konkrét értelmezés, ahogy Neil Brenner e kötetben utal rá, a frankfurti iskola gondolkodását jelenti, melynek előzménye Kant kritikai gondolkodásától Marx ideológiakritikájáig ível, és az utóbbi kritikáján keresztül annak korszerűsítését tűzte ki feladatául. Változott a világ Marx óta. A 19. századi marxista kritikában más a magántulajdon és a piac szerepe, mint a frankfurti iskola korában, a bürokratikus államkapitalizmusban. Ezt a maga történeti beágyazottságára reflektálni képes kritikai megközelítésnek figyelembe kell vennie. Marx híres tizenegyedik Feuerbach-tézise,¹ amely az elméletalkotást visszavonhatatlanul a társadalmi (és forradalmi) gyakorlathoz kötötte, meghatározó Max Horkheimernél is (1982 [1937]) a hagyományos és a kritikai elmélet elhatárolásában, de ő a pozitivizmus és a szűken értelmezett szaktudás kritikáját magára a marxizmusra is alkalmazza, és a forradalmi-kritikai gyakorlatot a 20. századi körülmé-

1 „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték*; de a feladat az, hogy *megváltóztassuk*.” – A szerk.

nyekre hangolja. A gazdaság lényege és az alapvető osztályviszony – maga a kapitalizmus – változatlan marad, amíg a társadalom radikális változáson nem megy keresztül, de ettől még a történelem nem áll meg – érvel Horkheimer (1982: 234) – és ezzel a kritikai elméletnek és a vele szorosan összefüggő gyakorlatnak foglalkoznia kell. Ebből fakad egyrészt a kritikai elmélet stabilitása, másrészt változékonysága, kiterjeszthetősége és korszerűsége, azaz pontosan az a képessége, hogy Horkheimer, Adorno és Habermas után a 21. században is érvényes és még népszerű is legyen. Jelen kötet a kritikai elmélet történetileg konkrét értelmezésére és efféle kiterjeszthetőségére épül azért, hogy rámutasson a frankfurti iskola óta történt változásokra és hogy saját kritikájának történeti lehetőségét megalapozza (Postone 1992).

„Különbéle megközelítések léteznek, melyek kritikai éle még mindig a koncentrált, racionális, államközpontú integráció ellen irányul, amely a 20. századi államkapitalizmust jellemezte, azaz azt az időszakot, amelyet ma már nyilvánvalóan a kapitalista fejlődés egy történeti szakaszának tartunk. Ha ezen megközelítések kizárólag a korábbi integrációs formák gyengülését üdvözlik anélkül, hogy figyelembe vennék a hatalom újabb, elvontabb és globálisabb formáit, amelyek egyelőre nem az állami politika közvetítésével működnek, akkor könnyen abban a helyzetben találhatják magukat, hogy felszabadulásként ünneplik azt, ami valószínűleg csak egy vonatkozása az összetettebb globális szerkezetváltás folyamatának.

A kritikai elmélet, amely úgy készül a jövőbeli kihívásokra, mint a francia vezérkar, amely az előző háborút akarja megnyerni, nagyon könnyen pórol járhat és áldozatul eshet a történelem cselének.” (Postone 1992: 176)

A kritikai elmélet megengedőbb értelmezése is Horkheimer meghatározásához nyúlik vissza, átveszi annak a pozitivisták szaktudományok ellen irányuló kritikáját, a totalításra való törekvését és társadalmi elkötelezettségét, de túllép elméleti és politikai marxizmusán és jobban kiemeli kulturális meghatározottságát. „A kritikai elmélet” – írja Craig Calhoun – „tudatában van saját történetiségének, a kultúrák között és a mindenkori diskurzusban elfoglalt helyének, empirikus tényekre való közvetlen meg nem feleltethetőségének és társadalmi szerepvállalásának” (Calhoun 1995: 11). E kötet inkább a szűk értelmezésben rejlő lehetőségekből indul ki: hogyan vizsgáljuk korunkat, az ún. aranykort – legalábbis az európai kapitalizmus 1973-ig tartó aranykorát – követő időszakot, amely „nyugaton” a jóléti államok gyökeres átalakulását, keleten pedig az államszocializmus bukását hozta, s ezzel együtt az eddiginél szabadabb piac uralmát. Az ún. neoliberális rendszer térhódítása megerősítette a kapitalizmus fontosságát a kritikai elemzésben: a posztstrukturalizmussal és az államszocializmussal való rövid intermezzót követően – mely utóbbi

egy időre a dolgok rendjét felborítani látszott –, majd a kulturális kérdések iránt különös érzékenységet mutató globalizációs megközelítések lecsengésével a kapitalizmus kategóriájának fontossága egyértelműbb, mint valaha: a kapitalizmust a maga egyszerű és nagyszerű formájában tapasztalhatjuk és elemezhetjük (Tamás 2007). A kritikai elmélet iránti megújult elkötelezettség így a kapitalizmus mint elemzési egység mellett újfent leteszi a voksot. Hogyan viszonyul ehhez a kiindulóponthoz a kritikai városkutatás? A kritikai elmélet egyszerű szaktudományi alkalmazása-e, mint a kritikai családkutatás vagy médiatudomány?

Bizonyos szempontból igen: a kritikai megközelítés alapból kételkedve viszonyul a szaktudományok erőteljes pozitivistá beállítottságához, egy politikusabb értelmezést jelöl ki, és a társadalmi kérdések vizsgálatában nem áll meg a tudományterületek lekerekített határán, hanem rendszerszintű magyarázatokra törekszik. Hasonló törekvés mozgatta az ún. új városzociológiát és városkutatást, amely elsőprő erővel lépett színre az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején, és teljesen megváltoztatta a városkutatás szellemiségét. Nyílt szembeszegülés volt ez mindekelőtt az Egyesült Államokban egyeduralkodó városökológiával, a steril, részproblémákra leszűkítő megközelítéssel, amely a politikai viszonyokat és érdekeltiségeket a városfejlődésben teljesen figyelmen kívül hagyta. Jóllehet a chicagói iskola tisztában volt azzal, hogy jelentős különbségek vannak egy városon belül a telekárban, ami meghatározza egy város osztályszerkezetét, és gyorsan klasszikussá váló elméletük a koncentrikus körök formájában építkező városról éppen erre épült, viszont nem érdekelte őket, hogy ez miért van így, és hogy ennek mi köze lehet a kapitalizmushoz, a helyi vagy a nemzeti államhoz. Az új városkutatás a francia marxizmusból, a brit neoweberiánusokból és a radikális amerikai etnográfából merített, és a városkutatást végérvényesen az ez idő tájt megizmosodó politikai gazdaságtanhoz kötötte, annak is elsősorban a marxista válfajához. Ez a beállítottság egyrészt kiszabadította a diszciplínák szorításából és interdiszciplinárisabbá tette a város kutatását, másrészt átértelmezte a várostörténetet a hatalom és a tőke értékesülése szempontjából. A városkutatás ezáltal elméletibb is lett: „az utóbbi évtizedben jelentősebb elméleti fejlődésen ment keresztül a városkutatás, mint az előző harminc-negyven évben,” írja Ray Pahl elismerően 1983-ban (379–382). A városkutatás a szellemi és politikai érdeklődés középpontjába került. Nemcsak új volt és modern, de a kritikai gondolkodás letéteményese is. „Az új városkutatás magáénak mondhatja a társadalomkritika komolyságát és elhivatottságát” írja Sharon Zukin (1980), és valóban komoly és elhivatott volt nemcsak azért, mert művelői úgy kezelték, hanem mert bírálta a korábbi megközelítések pozitivistá beállítottságát, reflexív volt, határozottan elméleti és a létező és a lehetséges társadalmi viszonyok közötti eltérés izgatta; azaz megfelelt a kritikai városelmélet Neil Brenner e kötetben kínált definíciójának. Az új irányzat sokszínűségében megfért a strukturalista

társadalomföldrajz, a várostervezés, a cselekvőorientáltabb szociológia, az akkor még makacsul a strukturális marxizmusból merítő Manuel Castells, valamint a lukácsistább és emiatt kellőképp kiközösített Henri Lefebvre. Egyetértettek természetesen a mozgalom kritikai beállítódásában, elméleti szinten abban, hogy a föld és így a városi telek is áru, amelyet végső soron a tőkefelhalmozás logikája irányít, de másképp magyarázták a városi térben bekövetkezett változásokat. Castells elsősorban a fogyasztás problémáival, azaz az állam csődjével a kollektív fogyasztás koordinációja terén, Harvey pedig a tőkefelhalmozás válságával, míg az ugyancsak politikai gazdaságtani alapokról induló Harvey Molotch (1976) a növekedésben érdekelt helyi államra és a városi szereplőkre helyezte a hangsúlyt. Az 1977-ben induló új folyóirat, az *International Journal of Urban and Regional Research* ennek a szemléletváltásnak az eredménye: interdiszciplináris, elkötelezett, politikus; elméleti orientációját tekintve pedig az angol–francia szellemi együttműködés egyik legsikeresebb formája, meggyőzően képviseli a lefebvre-ista, az angol neoweberiánus, valamint marxista irányzatokat. Az új városkutatás egyik legfontosabb jellemzője a kétely, a kételkedés a szűken értelmezett városkutatás mibenlétében, amint erre a folyóirat neve is utal. Ez a városkutatás leginkább reflexív korszaka.

Mi a városkutatás tárgya, azaz van-e egyáltalán elméleti tárgya, ha nem egyszerűen azt állítjuk, hogy minden, ami a városban történik idetartozik? Van-e értelme városkutatásról beszélni, amikor a Föld lakosságának többsége városlakó? Ha a város csak a létező társadalom ellentmondásait képezi le, nem fölösleges-e a városi társadalommal foglalkozni (Castells 1976)? A városkutatás önvizsgálata a város, az urbanizmus és az urbanizáció pontosabb fogalmi elkülönítéséhez vezet. Az urbanizmus az ipari kapitalizmus kultúrája, az urbanizáció folyamata általánosabb, és definíció szerint a kapitalizmushoz kapcsolódik, újabb és újabb területek bevonását jelenti a kapitalista világrendszerbe (Castells 1979). Az althusseriánus Castells mellett a francia városelmélet ellenpólusát képviselő Henri Lefebvre (2003) is hasonló következtetést von le: az ipari társadalmat a városi társadalom váltotta fel, a városkutatást az urbanizáció kutatása, azaz a tér termeléséé, amely eddig nem tapasztalt formában köti össze a globális és helyi szintet, a várost és vidéket, a centrumot és a perifériát: „a határvonal többé nem a város és a vidék között húzódik, hanem magán a városjelenségen belül, az elnyomott periféria és az elnyomó centrum között” (Lefebvre 2003: 113). A város mint a modern létforma értelmezhető helyszíne feloldódik a társadalom általános urbanizációjában (Lefebvre 2003). A város határai még a kevésbé forradalmi beállítottságú megfigyelők szerint is fellazulnak, a fogalmi készlet sokszínűbb lesz, megjelenik az agglomeráció, a megapolisz, a száz mérföldes és a végtelen város kategóriája. A földkerekségre kiterjedő urbanizáció – ahogy Lefebvre nyomán egyre többen hivatkoznak rá – mindenképp paradigma-váltást jelent a városkutatásban, még ha nem is einsteini mértékűt, mint ahogy

Andy Merrifield állítja (Merrifield 2013). A város mint a kutatás tárgya szerint konkrét fogalomból konkrét absztrakcióvá válik, amit megfelelő szemantikai változás kísér: a város (*city*) helyett annak általános jelzői formája (*the urban*) hódít a szakmai közbeszédben.

Lefebvre város- és térelmélete rendkívül összetett, olykor pontatlan és ellentmondásokkal terhelt. Mindazonáltal az ő megközelítésében válik lehetővé, hogy a kritikai városkutatást ne egyszerűen a kritikai elmélet egyik válfajának tekintsük. A marxista alapokra épülő kritikai városkutatásban a kapitalizmus fogalma kikerülhetetlen, Lefebvre pedig a kapitalizmus megújult kritikáját pontosan annak az urbanizációhoz fűződő viszonyából vezeti le. A kapitalizmus története szerint úgy fogható fel, hogy a rendszer túlélése és terjeszkedése a tér termelésének folyamatában történik, amelyben az urbanizmus termelőerővé válik. Ennek eredményeként Lefebvre szerint a rendszer alapját képező tőke–munka ellentét áthelyeződik az ipari társadalomról a városi társadalom színterére (Lefebvre 1976). A kapitalizmus megújult szellemének lényege az urbanizáció, amely Lefebvre-nél általánosabb értelmet nyer és nemcsak városiasodást, hanem a tér termelését jelenti. A politikai stratégiát ehhez az új szellemiséghez kell igazítani: a kapitalizmust meghaladó társadalmi forradalom a város forradalma lesz, azaz általános értelemben a térbeliségé, mint erre 1970-ben megjelent munkájának azóta elhíresült címe utal (*The Urban Revolution*, azaz *A város forradalma*). Lefebvre sajátos marxizmusa a kapitalizmus és a mindennapi élet kritikája iránti érdeklődéséből fakad, amelyben a város stratégiai fontos szint, ugyanis összeköti a társadalmi rend makrostruktúráit és a totalitás közvetlen szintjét, a mindennapi életet. A város fontos mind a társadalmi rend, mind a mindennapi élet átalakulásában; a népünnepélyek és a városi forradalmi pillanatok – pl. a párizsi kommün és az 1968-as diáklázadások – a városlakók bürokratikus programozott mindennapi életének megzavarásával magának a rendszernek a működését forgatják fel.

Lefebvre forradalmi meglátásait David Harvey a maga ízlésére formálta és a társadalomföldrajz és a politikai gazdaságtan precízebb nyelvére fordította le. A kiindulópont Lefebvre azon megállapítása, miszerint a kapitalizmus belső ellentmondásait Marx *Tőkéjének* megírása óta a térbeli terjeszkedés és a tér termelésének folyamata mérsékelte, ha megoldani nem is tudta (Lefebvre 1976). Ha minden társadalmi folyamat térben történik, beleértve a felhalmozást és a termelést is, mi a jelentősége ezen megállapításnak, és miért lenne ma fontosabb a tér termelése, mint mondjuk a 19. században? Az inspirációt Lefebvre adta, de e kérdésre a választ inkább Harvey, aki az urbanizáció, a tér termelésének termelőerővé válása helyett a kapitalizmus térbeliségének elméletével foglalkozik, amelynek motorja az egyenlőtlen fejlődés. Ezáltal azt is látja Lefebvre-rel ellentétben, hogy a tőkefelhalmozás során az urbanizáció mindig fontos szerepet töltött be és térben egyen-

lőtlenül zajlott. Így például az „az épített környezet egyenlőtlen térbeli fejlődése alapvető fontosságú volt a relatív globális stabilitás elérésében a 19. századi *Pax Britannica* [1815–1914] égisze alatt” (Harvey 1978: 118). E kötetben is olvasható tanulmánya már Lefebvre hatását és a város gondolköréhez történő új kritikai hozzáállást tükröz. Ez a cikk fogalmi szempontból előfutára az 1982-ben megjelent nagy horderejű *The Limits to Capital* (A tőke határai) című munkájának, amely saját bevallása szerint „az egyetlen olyan munka, amely a felhalmozás pénzügyi és földrajzi vonatkozásait próbálja egységes keretben elemezni” (Harvey 1982: x), továbbgondolva ezáltal a kellőképp ki nem fejtett marxi kategóriákat, mint például az állótőke (különösképp az épített környezet vonatkozásában), a pénzügyek, a hitel, a járadék, vagy a térbeli viszonyok. Az urbanizációs folyamat a kapitalizmusban című cikk ennek az ambiciózusabb vállalkozásnak a városi térre vonatkozó vetülete; az új városkutatás szellemében az urbanizáció folyamatát történeti beágyazottságában és a kapitalizmushoz való viszonyában vizsgálja. A kapitalizmus változásai kihatnak a városkutatás tárgyára és módjára. A marxi város–vidék elentét ma már nagyrészt értelmetlen, „a fejlett kapitalista országok kontextusában és a kapitalista termelési mód elemzése során a város–vidék megkülönböztetés elveszti valós közgazdasági alapját” és a probléma a városról és a vidék urbanizációjáról az épített környezetre tolódik. „[F]el kell tárni, miként áramlik a tőke ennek az épített környezetnek a megalkotásába, és meg kell állapítani az ebben a folyamatban rejlő ellentmondásokat” (Harvey 1978: 115). A rendszer túltermelésre és ezáltal válságra való hajlamát a tőke térbeli és ágazatok közötti mozgása képes bizonyos mértékben korrigálni. Így átmeneti enyhülést hozhat a befektetések átcsoportosítása az elsődleges körforgásból a másodlagosba, amely főként a nem termelési célú épített környezetet takarja. Az új befektetések az épített környezetbe (új épületek, intézmények, városi közlekedés) jöllehet enyhítik a felhalmozási problémát, ugyanakkor a jövőbeli fejlődés gátjává válnak rugalmatlanságuk (lásd ingatlan) folytán. Feszültség lép fel a múltbeli befektetések használati értékének és csereértékének megőrzése között. Az épített környezet megóvása, a városvédők nemes célja, hogy „unokáink is láthassák” amiben élünk, ellentmondásba kerül a jövedelmezőséggel, amelyet sok esetben a régi funkció nem képes biztosítani. Más felhasználás mellett a telek vagy az ingatlan sokkal több hasznot hozna. A városon belüli egyenlőtlen fejlődés során kialakul az a helyzet, amelyet Neil Smith a bérleti rés képződésével ír le: a városi telek ára magasabb, mint a rajta álló épületé jelen formájában és funkciójában, azaz fokozatosan nő a jelen és egy optimális állapot közötti bér- és árrés, amíg egy radikális változással elérhető haszon érdemessé nem teszi a befektetőknek, hogy felvállalják a változással járó szokatlan mértékű kockázatot. Ekkor következik be az, amit a szakirodalom dzsentrifikációnak nevez, azaz egy egész városnegyed fizikai állagának és osztálytartalmának szisztemati-

kus „feljavítása”. A dzsentrifikáció elmélete Neil Smithhez köthető, ő az, aki konkrét példákon keresztül mutatja meg, hogyan, milyen szereplők bevonásával és milyen politikai küzdelmek során bontakozik ki a folyamat. A megközelítés egyediségét az adja, hogy először helyezi a kapitalizmus elméleti keretébe a dzsentrifikációt és az annak gyakran ellentettjeként kezelt szuburbanizációt, ezáltal kifogja a szelet a meddő vitákból, amelyek a dzsentrifikáció megjelenésével a szuburbanizációt temetik. Ehhez a bátor lépéshez azonban Harvey szolgáltatja az elméleti alapot a felhalmozás térbeli egyenlőtlenségével és a kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének rendszerszerű vizsgálatával. Az urbanizáció a lefebvre-i kiterjesztett értelemben mint általános, az egész földkerekségre kiterjedő folyamat vagy konkrét absztrakció Harvey olvasatában a kapitalizmus térbeliségét jelenti, legalábbis ő annak metaforájaként használja. Ilyen értelemben, ha mégoly pontatlan is nyelvi az urbanizáció terminusa a kapitalizmus térbeliségének leírására, a kritikai városkutatás a kritikai elmélet lényegi eleme.

A neoliberalizmus térhódítása a piac uralmával egyidejűleg a kapitalizmus kritikáját is megerősítette, a marxista megközelítés hasznosságának bizonyítása egyre kevesebb indoklást igényel. A kötetben található Az urbanizációs folyamat a kapitalizmusban című 1978-as Harvey-cikk megkésett fordítása ebben az értelemben jól időzített. Nem véletlenül adják ki újra Harvey *The Limits to Capital* című munkáját sem 1992-ben. A második kiadás 2006-os előszavában maga a szerző is megjegyzi: „Marx kritikai eszköztára sokkal jobban alkalmazható a neoliberalizmus korára, mint a »beágyazott kapitalizmus« vagy a keynesianizmus időszakára, mely a fejlett kapitalista világot uralta a 70-es évek közepéig” (Harvey 2006: x). A neoliberalizmus alatt a kritikai városkutatás is megizmosodott. Az „új városkutatás” viszonya a neoliberális várospolitikához még nem annyira egyértelmű, a 70-es években elszigetelt kísérletnek számítanak az efféle törekvések, de már sokan rácsodálkoznak a dzsentrifikáció jelenségére, a városi szerkezetváltás és a vele járó térbeli átrendeződések – mint pl. a rozsdáövezet hanyatlása vagy az amerikai dél felfutása – a kritikai hullám meghatározó élményei. A 90-es évek „mély(ülő) neoliberalizmusa” (Brenner et al. 2010) már a kiterjedt privatizáció és dereguláció időszaka erős városi hatalommal, önálló politikát folytató világvárosokkal, a fényűzés és a szegénység megrázó ellentéteivel, a társadalmi kettészakadást sugalló kettős város jelenségével. A társadalomkritika és a politikai gyakorlat is alkalmazkodott a megizmosodott neoliberalizmushoz. Korunk egyik legfurfangosabb ideológiai megnyilvánulása a neoliberalizmus elszánt és eredményes harcosának, Margaret Thatchernek gyakran idézett mondása, miszerint nincs alternatívája a jelen intézményeknek és politikának. A társadalmilag elkötelezett, kritikai beállítottságú társadalomtudósnak épp az a legnemesebb feladata, hogy ebben az értelemben ideológiakritikát gyakoroljon és szakmai tudása alapján alternatívákat, új

lehetőségeket kínáljon. A „Lehet más...”-mozgalmakkal együtt a kritikai városkutatás megmutatja, hogy megfelelő elméleti beállítottságból igenis van alternatívája a kettészakadó városnak, a privatizált köztérnek, a szegregációnak és a város peremére száműzött nyomornak.

Válogatásunk komolyan veszi a kritikai városkutatás történetiségét, így egyrészt hangsúlyozza a kritikai elmélet általános vonulatával, valamint a kritikai városkutatás előző hullámával, az „új városszociológiával” való folytonosságot. Bemutat ugyanakkor egy olyan fogalmi keretet és élménykört is, amelyet kifejezetten a neoliberalis várospolitikai időszaka ihletett. A témák kiválasztása e kettős törekvést tükrözi. Az első rész, a város politikai gazdaságtana a marxi kapitalizmust és egyenlőtlen fejlődést tárgyalja, ami a kritikai elméletnek és az új városkutatásnak is lényegi eleme. A második rész a neoliberalis várost meghatározó új gazdasági-politikai átrendeződésről szól, amely a kormányzás címszava alatt az utóbbi évtizedek egyik legmeghatározóbb és legtermékenyebb szellemi irányzatává nőtte ki magát. A válogatásban egyaránt szerepelnek cikkek, amelyek a „mély(ülő) neoliberalizmussal” és az azt megelőző korszakkal foglalkoznak (Brenner et al. 2010). A két átfogó rész három olyan téma követi, amelyek még az egyszerű városlakó számára is a neoliberalis várospolitikai ismert jelszavai, a városfejlesztés általánosan alkalmazható receptjei. A kreativitás, a biztonság és a fenntartható fejlődés a városkutatási szakirodalom bevált fogalmai. A kötet írásai némileg eltávolítják e fogalmakat, kiemelik őket az alkalmazott városkutatás kereteiből, a lakáspolitikai, a kriminalisztikai, a kulturális városfejlesztés gondolköréből és tágabb perspektívából vizsgálják őket, amely a kritikai gondolkodás hagyományát követve a kapitalizmusra épülő rendszerszemléletet jelent. A kritikai beállítódás így mintegy leleplezi a három kategória csúsztatásait és a bennük rejlő ellentmondásokat. A kreatív osztály Richard Florida nyomán elhíresült és mára minden magára valamit adó várospolitikus által hivatkozott fogalma például – ahogy David Wilson, Roger Keil és Jamie Peck olvasatából kiderül – egyáltalán nem osztály, és a kreativitás sem az ő kiváltságuk, hanem az ún. kreatív osztály kezdeményezésére és az ő segédletével végrehajtott városmegújító projektek nagyon is nyilvánvaló osztálytermészetét hivatott elkendőzni.

Ehhez hasonlóan a biztonságos város is ironikus értelemben szerepel a kötetben és a következő rész tanulmányaiban. A biztonságos város mint várospolitikai projekt Loïc Wacquant szerint nem a bűnözés súlyosbodásából következik, hiszen nem is egyértelmű a bűnügyi mutatók romlása, hanem pont abból a társadalmi bizonytalanságból táplálkozik, amelyet a bér munka fellazulása és az etnikai-faji hierarchiák megingása idéz elő, és amely része a kapitalizmus újratermelődésekének mind foucault-i, mind marxi értelemben. Ugyan Wacquant nem foglalkozik vele, de a biztonságos város térbelisége adja a kulcsot a bűnözéstől való félelem hirtelen megugráshoz és ahhoz, hogy a közbiztonság várospolitikai problémává váljék. Nem

általában a bűnözés növekedése a probléma, hanem az, hogy ott van bűnözés, ahol nem kellene, hogy legyen, ahol a középosztály szeretne élni és szórakozni, azaz a munkás és kispolgári múltból kiemelkedő polgárosodó/urizálódó (dzsentrifikálódó) városrészekben. A bűnözés térbeli eloszlása osztályérzékenységet sért, és olyan politikai érdekeket mozgat meg, amelyek korábban vagy nem léteztek, vagy nem érték el a kritikus tömeget.

A fenntartható városfejlődés kritikája egy kicsit összetettebb feladat, elvégre a fogalom maga a kritikai kutatás szókészletébe tartozik és a társadalmi mozgalmak egyik követelése. A hétköznapi életben ki tudna bármi rosszat felhozni az energia-takarékossággal, a szelektív hulladékgyűjtéssel vagy akár az egészséges életstílussal szemben, kérdezi Peter Brand a következő részben. Csak az – adják meg a választ A fenntartható város című rész szerzői –, aki képes a környezetvédelmet a pienesztől leemelni és elfogadni, hogy az is része a rendszer (a neoliberális kapitalizmus) összetett logikájának, és így gazdasági és politikai érdekek fűződnek hozzá. Ha külön elméleti térbe helyezzük a környezetvédelmet, „[h]a a Tesco és a Wal-Mart a Föld barátai lettek, vannak-e még ellenségek egyáltalán?” (Brand 2007: 628). A környezet és védelme simulékonyan illeszkedik a városok közötti versengésbe, hogy minél több befektetést, a húzóágazatokban működő igényes, képzett munkaerőt és választékos ízlésű fizetőképes turistát vonzzanak magukhoz. A zöld város kelendő. A környezet-tudatos város besorolás legitimációs stratégia, és mivel a piac mindenki számára nyilvánvalóan nem képes megvédeni a környezetet, a városvezetés válik e nemes feladat letéteményesévé. Az intézmények, jelszavak, szereplők gyorsabban változnak, mint gondolnánk, és az efféle ironikus hozzáállás a környezetvédelem követendő célkitűzéseivel nem a vállalkozás fontosságát kérdőjelezi meg, csupán jelzi, hogy a kritikai elméletnek a francia vezérkarral ellentétben alkalmazkodnia kell az állandóan változó környezethez, és mernie kell kiterjeszteni a kritika határait.

A New York-i High Line a világ egyik legkülönösebb vállalkozása: ahelyett, hogy lebontották volna egy elhagyatott ipari nyeregvasút vágányát – helyet adva még néhány luxusingatlannak –, beparkosították. Ez minden szempontból vonzó kimenetel, de nehéz nem látni, hogy a siker záloga nemcsak a projekt környezetvédelmi vonatkozásában rejlett, hanem a környéken versengő különféle ingatlanvédelmi és -fejlesztési érdekek szerencsés egybeesésében is (Patrick 2011). A politikai ökológia mint megközelítés éppen az ilyesféle kérdéseket hivatott elemezni. A kritikai városkutatás szellemében a leszűkítő megközelítések ellen száll síkra, s mint ahogy a várost nem lehet társadalmi környezetétől függetlenül vizsgálni, a természeti környezetet sem a társadalmitól, az ökológiát az urbanizációtól. Az urbanizáció ökológiai folyamat is, a fenntarthatóság pedig fölveti a társadalmi igazságosság kérdését (Swyngedouw, Heynen 2003). A politikai ökológia a városkutatást is sokáig elnyomó humánökológia hibáit szeretné orvosolni, amely ugyan foglalkozott a

város és a környezet viszonyával, de leginkább oly módon, mint ahogy a növényi populációk alkalmazkodnak tágabb környezetükhöz, melynek változásai adóttak és politikai érdektől mentesek. A politikai ökológia pont erre a hiányzó elemre épít, és azokat a folyamatokat elemzi, amelyek egy nagyon egyenlőtlen városi-környezeti fejlődéshez vezetnek.

A posztszocialista város, amely a kötet utolsó részének tematikája, illeszkedik a többihez, hiszen kételkedve viszonyul a hétköznapi és szakmai gondolkodásban olykor szellemi kényelmességből, de gyakran politikai megfontolásokból alkalmazott posztszocialista meghatározáshoz, és azt sugallja, hogy a kritikai városkutatás egyik próbája pontosan a kelet-európai szocialista és posztszocialista városok beillesztése a kapitalizmuskritika egységes fogalmi rendszerébe, ahelyett hogy a szocializmus eredendő bűnéből magyaráznánk fejlődésüket még a rendszerváltás után két évtizeddel is. A globalizáció során egyre nyilvánvalóbb, hogy az egyenlőtlen fejlődés az egyik legalkalmasabb elméleti keret az egyszeri városlakó által is érzékelt változatosságnak, a városi lét megdöbbentő hasonlóságainak és emiatt még megdöbbentőbb különbségeinek elemzésére, beleértve az államszocializmus és az azt követő időszak sajátosságait.

Sok kitűnő kötet született Budapestről és a városkutatásról általában a rendszerváltás előtt és kiváltképp azt követően (Szelényi 1971, 1973; Szelényi, Konrád 1969; A. Gergely 2004, 2006–2010; Csanádi et al. 2010; Csizmady, Husz 2004; Enyedi 2007; Kocsis 2009; Ladányi 2008; Pásztor 2006; Szíjártó 2010). Ez a válogatás más: más idők terméke. A városkutatás soha nem volt ennyire bevallottan interdiszciplináris, mint most, és e kötet különösen sokat merít a társadalomföldrajzból, mind a politikai gazdaságtani, mind a politikai ökológiai vonulatából, és mindezt egy határozottan kritikai alapállásból. Annyiban is más, hogy interdiszciplináris jellege ellenére elméletileg egységes, a kritikai társadalomtudomány felől közelít a város problematikájához. Szakít azzal a hagyománnyal is, amely aszerint különíti el a tematikus válogatásokat, hogy a példamutató „nyugati klasszikusok” munkáiból merít-e vagy hazai szerzők helyi esettanulmányokra támaszkodó tanulmányaiból építkeznek; ezzel is utal az efféle elkülönítés nehézségeire és indokolatlanságára. Az elméletalkotásban az Egyesült Államok egyetemi közege most is mérvadó, amely elsősorban a helyi városkutatás példáiból indul ki, de igyekeztünk ezt az aránytalanságot olyan elméletileg igényes írásokkal fellazítani, amelyek kanadai, brit és kontinentális európai példákra, közöttük német és különféle kelet-európai esetekre építenek. Nyilván nem célunk, hogy a társadalomelmélet érvényességét nemzetállami vagy városhatárok közé szorítsuk, de komolyan vesszük az elméletek keletkezésének történeti beágyazottságát és a kritikai elmélettel kapcsolatos azon elvárást, hogy ezt ne hagyja reflektálatlanul. Ez a törekvés különösképp a posztszocialista rész írásaiban munkál, melyek történeti és földrajzi nézőpontjuk, valamint elméleti

ambícióik miatt kifejezetten az általános városlmélet és történetisége viszonyát kutatják.

A kötet a kritikai elméletet letéteményese abban az értelemben is, hogy elektronikus hozzáférhetősége révén a hagyományos kulturális áru státusából a közjavak irányába mozdul kiadványunk, így remélhetőleg a szűken vett szakértők mellett mindazok olvashatják, akik érdeklődnek a téma, azaz napjaink urbanizációs folyamatainak kritikai elemzése iránt, esetleg elkötelezettek az ehhez szorosan kapcsolódó emancipatorikus gyakorlatok irányában is.

Hivatkozott irodalom

- A. Gergely A. (szerk.) (2004): *Városantropológiai szöveggyűjtemény*. ELTE, Budapest.
- A. Gergely A. (szerk.) (2006–2010): *Város a képen*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest.
- Brand, P. (2007): Green Subjection: The Politics of Neoliberal Urban Environmental Management. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31 (3): 616–632. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Brenner, N., Peck, J., Theodore, N. (2010): After Neoliberalization? *Globalizations*, 7 (3): 327–345.
- Calhoun, C. (1995): *Critical Social Theory: Culture, History and the Challenge of Difference*. Blackwell, Cambridge.
- Castells, M. (1976): Is There an Urban Sociology? In *Urban Sociology: Critical Essays*. Szerk.: Pickvance, C. G. Tavistock, London. 33–59.
- Castells, M. (1979 [1972]): *The Urban Question*. MIT Press, Cambridge.
- Csanádi G., Csizmady A., Kocsis J. B., Kőszeghy L., Tomay K. (2010): *Város, tervező, társadalom*. Sík, Budapest.
- Csizmady A., Husz I. (szerk.) (2004): *Település- és városszociológia*. Gondolat, Budapest.
- Enyedi Gy. (szerk.) (2007): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Harvey, D. (1978): The Urban Process Under Capitalism: A Framework for Analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2 (1–4): 101–131. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Harvey, D. (2006 [1982]): *The Limits to Capital*. Verso, London.
- Horkheimer, M. (1982 [1937]): Traditional and Critical Theory. In Horkheimer, M.: *Critical Theory. Selected Essays*. Continuum, New York. 188–243.
- Kocsis J. B. (2009): *Városfejlesztés és városfejlődés Budapesten, 1930–1985*. Gondolat, Budapest.

- Ladányi J. (2008): *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. ÚMK, Budapest.
- Lefebvre, H. (1976): *The Survival of Capitalism: Reproduction of the Relations of Production*. St. Martin's Press, New York.
- Lefebvre, H. (2003 [1970]): *The Urban Revolution*. Előszóval ellátta: Neil Smith. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Merrifield, A. (2013): The Urban Question under Planetary Urbanization. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37 (3): 909–922.
- Molotch, H. (1976): The City as a Growth Machine: Toward a Political Economy of Place. *American Journal of Sociology*, 82 (2): 309–332.
- Pahl, R. (1983): Concepts in Contexts: Pursuing the Urban of 'Urban' Sociology. In *The Pursuit of Urban History*. Szerk.: Fraser, D., Sutcliffe, A. Edward Arnold, London. 371–382.
- Pásztor Gy. (2006): *Városszociológia. Elméletek és problémák*. Presa Universitară Clujeană, Cluj.
- Patrick, D. (2011): *The Politics of Urban Sustainability: Preservation, Redevelopment and Landscape on the High Line*. Szakdolgozat, CEU. www.etd.ceu.hu/2011/patrick_darren.pdf (Letöltve: 2013. május 13.)
- Postone, M. (1992): Political Theory and Historical Analysis. In *Habermas and the Public Sphere*. Szerk.: Craig Calhoun. MIT, Cambridge. 164–179.
- Swyngedouw, E., Heynen, N. (2003): Urban Political Ecology, Justice and the Politics of Scale. *Antipode*, 35 (5): 898–918. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Szelényi I. (szerk.) (1971): *A szocialista városok és a szociológia*. Kossuth, Budapest.
- Szelényi I. (szerk.) (1973): *Városszociológia. Válogatott tanulmányok*. KJK, Budapest.
- Szelényi I., Konrád Gy. (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szíjártó Zs. (szerk.) (2010): *Köz/tér*. Gondolat, Budapest–Pécs.
- Tamás G. M. (2007): Egyszerű és nagyszerű kapitalizmus. *Eszmélet*, 19 (75): 90–114.
- Zukin, S. (1980): A Decade of the New Urban Sociology. *Theory and Society*, 9 (4): 575–601.

Mi a kritikai városelmélet?

FORDÍTOTTA: VASPÁL VERONKA

Mi a *kritikai városelmélet*? A kifejezést általános értelemben szokták használni, mintegy egyszerű utalásként az 1968 utáni korszak baloldali vagy radikális városkutatóinak írásaira – így például Henri Lefebvre, David Harvey, Manuel Castells, Peter Marcuse munkásságára és az általuk inspirált temérdek más kutatóra (Katznelson 1993; Merrifield 2002). A kritikai városelmélet egyaránt elutasítja a hagyományos, diszciplinák szerinti munkamegosztást, valamint a városról kialakított tudás államközpontú, technokrata, piacvezérelt és piacorientált formáit. Ebben az értelemben a kritikai elmélet alapvetően különbözik a „főáramúnak” nevezhető városelmélettől – például a chicagói iskola városszociológiájából örökölt megközelítésektől, vagy éppen a közpolitika tudományának (*policy science*) technokrata vagy neoliberális keretű formáitól. Ahelyett, hogy a városok mai állapotát a társadalom szerveződésének történelmen átívelő törvényeinek, a bürokratikus racionalitás vagy a gazdasági hatékonyság kifejeződésének tekintené, a kritikai városelmélet a városi tér politikailag és ideológiailag közvetített, társadalmi küzdelmekben formált, és ekképpen változékony sajátosságait hangsúlyozza – vagyis, hogy a város szüntelen (újra)épülése a történelmileg változó társadalmi erőviszonyok helyszíneként, közvetítőjeként és termékeként is funkcionál. A kritikai városkutatás így nem csupán a hagyományos városkutatásokkal, hanem ennél általánosabban, a fennálló városi berendezkedésekkel is szemben áll. Kitart amellett, hogy létezik az urbanizációnak egy másik, demokratikusabb, társadalmilag igazságosabb és fenntarthatóbb formája még akkor is, ha ezeket a lehetőségeket jelenleg elnyomják az uralkodó intézményi berendezkedések, gyakorlatok és ideológiák. Röviden, a kritikai városelmélet része az ideológia kritikája (beleértve a társadalomtudomány ideológiáit is), *valamint* a hatalom, az egyenlőtlenség, az igazságtalanság és a kizsákmányolás kritikája, a városokon belül és a városok között egyaránt.

Mindemellett a kritika, pontosabban a kritikai elmélet fogalmai nem pusztán leíró kifejezések. Határozott társadalomelméleti tartalommal bírnak, amelyek a felvilágosodás és az utána következő időszak társadalomfilozófiájának különböző irányzataiból, nem utolsósorban Hegel és Marx munkáiból, valamint a nyugati mar-

Eredeti tanulmány: Brenner, N. (2009): What is critical urban theory? *City*, 13 (2–3): 198–207. Köszönetnyilvánítás: Köszönet illeti Peter Marcuse-t, Margit Mayert és Christian Schmidet a hasznos vitákért és a kritikus visszajelzésekért.

xista hagyományból vezethetők le (Koselleck 1988; Postone 1993; Calhoun 1995). Sőt mi több, a kritikai társadalomelmélet kritikai irányultsága az elmúlt két évszázad kapitalista fejlődése során is jelentős fejlődésen ment keresztül (Therborn 1996). Tekintettel a *City* ezen számának intellektuális és politikai célkitűzéseire, érdemes újra szemügyre vennünk az imént említett hagyományok – különösen a frankfurti iskola – keretein belül kifejlesztett néhány alapvetést, amelyek meghatározóan fontos – noha gyakran közvetett – hivatkozási alapot jelentenek a kritikai városkutatók kortárs munkái számára.¹

A továbbiakban az egyik legfontosabb pont, hogy hangsúlyozzuk bármely kritikai – akár városi, akár más vonatkozású – társadalomelméleti megközelítés történeti adottságait. Marx és a frankfurti iskola munkássága a kapitalizmus korábbi szakaszaiban született – a szabad versenyos kapitalizmusban (a 19. század közepétől a 19. század végéig), illetve a fordista–keynesiánus kapitalizmusban (a 20. század közepe) –, amelyet mára a kapitalista fejlődés szakadatlan, kreatívan romboló előrehaladása váltott fel (Postone 1992, 1993, 1999). Éppen ezért kulcskérdés, hogy hogyan változnak a kritikai elmélet lehetőségfeltételei ma, a 21. század elején, vagyis egy egyre inkább globalizált, neoliberalizált és finanszírozott kapitalizmus közegeiben (Therborn 2008).

Mindez elvezet minket ahhoz a kényes kérdéshez, hogy a városi problémákat miként helyezzük el a kritikai társadalomelméleten belül. Walter Benjamin *Passagen-Werkjének* figyelemre méltó kivételével a frankfurti iskola egyetlen meghatározó alakja sem szentelt különösebb figyelmet a városi kérdéseknek.² Számukra a kritikai elmélet az áruvá válás, az állam és a jogrendszer kritikáját jelentette, beleértve ezek közvetítőit is, mint például a családszerkezeteket, a kulturális formákat és a szociálpszichológiai változásokat (Jay 1973; Kellner 1989; Wiggershaus 1995). Ez a megközelítés viszonylag elfogadható volt a kapitalista fejlődés szabad versenyos és fordista–keynesiánus szakaszaiban, mert az urbanizációs folyamatokat akkoriban általánosan egyéb, lényegileg sokkal mélyrehatóbb társadalmi erők – mint az iparosodás, az osztályharc vagy az állami szabályozás – közvetlen térbeli kifejeződésének tekintették. A továbbiakban azonban amellet érvelek, hogy ez a megközelítés a korai 21. században már nem tartható, hiszen nem kevesebbnek vagyunk szemtanúi, mint a világ urbanizációjának, a város Henri Lefebvre által csaknem négy évtizede megjósolt „forradalmának” (2003 [1970]). Az egyre általánosabbá váló, az egész világot felölelő

1 Brenner ezen tanulmánya a *City* című folyóirat *Cities for people, not for profit* (Városok az emberekért, ne a profitért) című tematikus számában jelent meg, a lapszám többi cikkére több helyen is utal a szövegben. – A szerk.

2 Benjamin nem tudta befejezni ezt a művét, melyet 1927-től haláláig írt. A Párizsról szóló töredékes írásokból magyarul a *Sziránek hallgatása* c. könyvben (Osiris, 2001) találhatunk részleteket. – A szerk.

urbanizáció következtében (Lefebvre 2003 [1970]; Schmid 2005; Soja, Kanai 2007) a kritikai társadalomelmélet és a kritikai városelmélet mára soha nem látott mértékben összefonódott.

Kritika és kritikai társadalomelmélet

A modern értelemben vett kritika a felvilágosodásból eredeztethető, és a gondolatot legkövetkezetesebben Kant, Hegel és a baloldali hegelianusok munkái fejtették ki (Marcuse 1954; Habermas 1973; Jay 1973; Calhoun 1995; Therborn 1996). Mindez azonban Marx munkásságában új jelentőséget nyert a politikai gazdaságtan kritikájának kidolgozásával (Postone 1993). Marx számára a politikai gazdaságtan bírálata egyrészt az *Ideologiekritik*³ egy formájával járt együtt, vagyis a történetileg sajátos mítoszok, tárgyasítások és ellentmondások leleplezésével, amelyek áthatják a tudás polgári formáit. Ugyanennyire fontos, hogy Marx a politikai gazdaságtan kritikáját nem csupán a kapitalizmusról szóló diskurzusok és gondolatok kritikájaként értelmezte, hanem magának a kapitalizmusnak a kritikájaként, sőt a kapitalizmus meghaladására tett erőfeszítéshez való hozzájárulásként is. Ebben a dialektikus elgondolásban a kritika egyik kulcsfeladata, hogy feltárja az ellentmondásokat a kapitalizmus által formált, történetileg meghatározott társadalmi totalitásban.

A kritika ilyen megközelítésének számos fontos szerepe van. Először is felfedi a hatalom, a kirekesztés, az igazságtalanság és az egyenlőtlenség azon formáit, amelyek a kapitalista társadalmi formációkat alátámasztják. Másodszor, Marx számára a politikai gazdaságtan kritikája a folyamatban lévő vagy éppen kialakuló társadalmi-politikai küzdelmek színterét igyekszik megvilágítani: a tőkés társadalom politikai szférájának ideológiai vitáit az ezeket megalapozó (osztály)ellentmondásokkal és társadalmi erőkkkel köti össze. Talán ennél is fontosabb, hogy Marx a felfedezés eszközeként tartotta a kritikát, amely lehetővé teszi a kapitalizmus alternatíváinak kutatását elméletben és gyakorlatban egyaránt. A politikai gazdaságtan bírálata tehát arra szolgál, hogy megmutassa, hogyan ássák alá a rendszert a kapitalizmus ellentmondásai, valamint hogy ráirányítsa a figyelmet a társadalomban rejlő képességek és a társadalom-természet viszony szerveződésének másfajta módjaira.

A 20. század során Marx politikaigazdaságtan-kritikáját a kritikai társadalmi vizsgálódás számos különböző hagyománya tette magáévá, mint például a Második Internacionálé hagyományos marxizmusa (Kolakowski 1981), vagy a nyugati marxizmushoz kapcsolódó radikális eszmék alternatív irányzatai (Jay 1986). Mindazonáltal a kritika

3 Marx számára az ideológia a felépítmény része, amely elfedi a kapitalizmus anyagi folyamatainak kizsákmányoló jellegét. Az *Ideologiekritik* (ideológikritika) fogalma ennek a folyamatnak a leleplezését, a folyamatos leleplezés szükségességét írja le. – A szerk.

gondolatát mint módszertani, elméleti és politikai problémát legkövetkezetesebben a frankfurti iskola kritikai társadalomelmélete fejtette ki. Ennek során a frankfurti iskola legfőbb képviselői kidolgoztak egy innovatív, mind intellektuálisan, mind politikailag felforgató, a modern kapitalizmus politikai gazdaságtanát, szociálpszichológiai változásait, fejlődési irányvonalait és belső ellentmondásait vizsgáló kutatási programot is (Bronner, Kellner 1989; Arato, Gebhardt 1991; Wiggershaus 1995).

Max Horkheimer (1982 [1937]) volt az, aki 1937-ben, New York-i száműzetéséből írva, bevezette a „kritikai elmélet” fogalmát. A gondolatot Horkheimer munkatársai, Theodor Adorno és Herbert Marcuse dolgozták ki és fejlesztették tovább, valamint később, az 1980-as évek során – egészen másfajta irányokba – Jürgen Habermas. A frankfurti iskola felfogásában a kritikai elmélet határozott szakítást jelentett a marxizmus ortodox formáival, amelyek a Második Internacionálé alatt általánosan elterjedtek voltak, és amelyek a kapitalista társadalmi átalakulás elsődleges alapjának a munka ontológiáját és a proletár osztályharcot jelölték meg. Továbbá a kritikai elmélet frankfurti iskoláját a 20. század közepén számos más, az adott korra jellemző probléma és kutatás tartotta lázban – így például a Németországban és máshol kibontakozó fasizmus kritikája; a háború utáni Európa és Egyesült Államok kapitalizmusára jellemző technológia, tömegfogyasztás és kultúripar kritikája; valamint az emberi emancipáció lehetőségeit elnyomó intézményi berendezkedés kritikája, amely főként Herbert Marcuse kései műveiben jelent meg.

A frankfurti iskola kritikai elméletét kezdetben ismeretelméleti felfogásként fogalmazták meg. Horkheimer 1937-ben írt klasszikus művében, a *Hagyományos és kritikai elmélet* című esszéiben alternatívát kívánt felmutatni a társadalomtudomány és a polgári filozófia pozitivistá és technokrata megközelítéseivel szemben (Horkheimer, 1982 [1937]: 188–252). A vizsgálódásnak ezt az irányvonalát Adorno folytatta az 1960-as években a Karl Popper ellen vívott (Adorno et al. 1976) ún. pozitívizmusvita (*Positivismusstreit*) során, valamint – egészen más formában – a dialektikáról és esztétikaelméletről szóló filozófiai írásaiban (ehhez lásd O'Connor 2000). A kritikai elmélet fogalmának másik, újabb irányát Habermas dolgozta ki az 1970-es évek elején a Niklas Luhmann-nal folytatott, technokráciáról szóló vitában (Habermas, Luhmann 1971), valamint kimunkáltabb, érettebb formában fő művében, az 1980-as évek közepén írt *A kommunikatív cselekvés elméletében* (Habermas 1985, 1987).

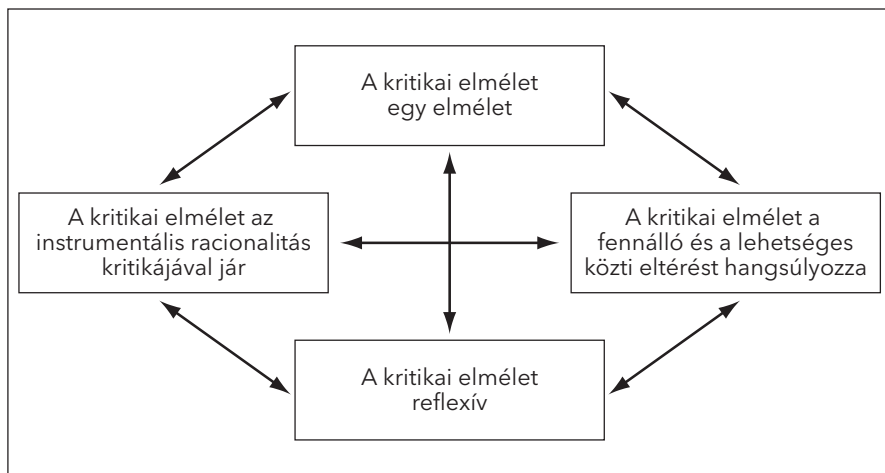
A kritikai elmélet leginkább politikai töltetű nézetét Herbert Marcuse dolgozta ki az 1960-as évek közepén, elsősorban 1964-es klasszikus művében, *Az egydimenziós emberben*. Marcuse számára a kritikai elmélet lényege a kapitalista társadalom jelenlegi formájának kritikája: vagyis „azokkal a történelmi alternatívákkal foglalkozik, amelyek ott kísértenek a fennálló társadalomban fölforgató tendenciák és erők képében” (1964: 11–12; kiemelés N. B.). Így tehát közvetlen kapcsolat figyelhető meg Marcuse munkája és Marx eredeti politikai gazdaságtani kritikájának egyik köz-

ponti eleme között: mindketten olyan emancipációs alternatívákat keresnek a jelenben, amelyeket a fennálló társadalmi viszonyok ellentmondásai elfednek (ahogyan ezt következetesen hangsúlyozza Postone 1993).

A kritikai elmélet kulcselemei: négy javaslat

Természetesen mély ismeretelméleti, módszertani, politikai és tartalmi különbségek vannak az olyan szerzők között, mint Horkheimer, Adorno, Marcuse és Habermas. Mégis azt állítom, hogy műveik együttesen a kritikai elmélet magvát alkotják (egy másfajta, ám ezt kiegészítő olvasatért lásd: Calhoun 1995). Ez az elképzelés a következő négy központi javaslattal foglalható össze: a kritikai elmélet egy elmélet; a kritikai elmélet reflexív; a kritikai elmélet magában foglalja az instrumentális racionalitás kritikáját; a kritikai elmélet a fennálló és a lehetséges közötti eltérést hangsúlyozza. Ezek az elemek kibogozhatatlanul egybefonódnak, egymást feltételezik és alkotják: az egyes elemek pontos jelentése csak a többivel való viszonyában érthető meg (1. ábra).

1. ábra: A kritikai elmélet négy, egymást feltételező alkotóeleme

A kritikai elmélet egy elmélet

A frankfurti iskolában a kritikai elmélet könyörtelenül absztrakt. Jellemzői az ismeretelméleti és filozófiai reflexiók, a formális elméletek kifejlesztése, a történelmi változásból képzett általánosítások, az érvelés deduktív és induktív módjai

és a történelmi vizsgálódás különböző formái. Ugyanakkor persze konkrét, tehát bizonyítékokból kiinduló kutatásokra is épülhet, akár hagyományos, akár kritikai módszereken alapulva. Amint Marcuse írja: „hogyan az optimális fejlődés lehetőségeit fölismerhesse és meghatározhassa, a kritikai elméletnek el kell vonatkoztatnia mind a társadalmi erőforrások tényleges szervezetétől és alkalmazásától, mind e szervezet és alkalmazás eredményeitől” (1964: xi). Ebben az értelemben tehát egy *elmélet*.

A kritikai elmélet ezért nem kíván a társadalmi változás valamely konkrét irányvonalának előre megírt szabályzataként szolgálni, nem a társadalmi változás „hadditerve”, és nem is szolgál „hogyan csináljuk” típusú kézikönyvként a társadalmi mozgalmak számára. Ám lehetséges, sőt szükséges is, hogy közvetítsen a gyakorlat világa felé, és kimondottan célja, hogy hatást gyakoroljon a progresszív, radikális vagy forradalmi beállítottságú társadalmi és politikai szereplők stratégiai elképzeléseire. Ugyanakkor lényeges, hogy a frankfurti iskola felfogása a kritikai elméletről az elvonatkoztatás mozzanatára koncentrál, amely a „mi a teendő?” híres lenini kérdésének elvi előfeltétele.

A kritikai elmélet reflexív

A frankfurti iskola hagyománya szerint egy elméletet sajátos történeti feltételek és kontextusok tesznek lehetővé, és az egyszersmind ezekre is irányul. Ez a felfogás legalább két kulcsfontosságú következménnyel jár. Először is a kritikai elmélet teljes mértékben elutasít minden olyan álláspontot – legyen az pozitivistá, transzcendentális, metafizikai vagy más –, amely állítása szerint képes „kívül” állni a történelem által meghatározott időn és téren. Minden társadalmi tudás, beleértve a kritikai elméletet, a társadalmi és történeti változás dialektikájába ágyazott, ezért lényegében és magából fakadóan kontextusfüggő. Másodszor, a frankfurti iskola kritikai elmélete meghaladja a tudás helyzetfüggőségének általában vett hermeneutikai vizsgálatát. Leginkább arra koncentrál, hogy a tudás, a szubjektivitás és a tudatosság egymást kizáró formái miképpen jöhettek létre egy adott történelmi kor társadalmi berendezkedésében.

A kritikai elmélet követői ezt a kérdést a kapitalizmus mint társadalmi totalitás töredezett, működésképtelen vagy ellentmondásos jellegének hangsúlyozásával közelítik meg. Ha a társadalmi totalitás zárt, ellentmondásoktól mentes vagy teljes volna, nem létezne rá vonatkozó kritikai tudatosság; nem lenne szükség kritikára; sőt voltaképpen a kritika strukturálisan is lehetetlen volna. A kritika ugyanis éppen azáltal bontakozhat ki, hogy a társadalom ellentmondásba kerül önmagával, mivel fejlődésének módja önellentmondásokkal terhelt. Ebben az értelemben a kritikai

elmélet követői nem csak önmagukat és kutatásaikat igyekeznek elhelyezni a modern kapitalizmus történeti fejlődésében. Éppen ilyen fontos számukra annak megértése, hogy a modern kapitalizmus miként idézi elő az ő és mások kritikai tudatosságának formáit.

A kritikai elmélet az instrumentális racionalitás kritikájával jár

Mint köztudott, a frankfurti iskola kritikai elméletének követői kidolgozták az instrumentális racionalitás kritikáját (teljes terjedelmében lásd Habermas 1985, 1987). Ennek nyomán, Max Weber munkáira építve, a célracionalitásra irányuló cél-eszköz racionalitás társadalmi kiterjesztése ellen érveltek, amely a célok és eszközök hatékony összekapcsolása ellenére mellőzi maguknak a céloknak a kérdőre vonását. A kritika az ipari szerveződés, a technika és az igazgatás számos területére vonatkozóan következményekkel jár, de itt most az a leglényegesebb, hogy a frankfurti iskola követői ezt a társadalomtudomány területére is alkalmazták. Ebben az értelemben a kritikai elmélet elutasítja a társadalomtudományos tudás instrumentális módjait – vagyis azokat, amelyeknek célja a fennálló intézményi berendezkedések hatékonyabbá és hatásosabbá tétele, a társadalmi és fizikai világ manipulálása és uralása, így a hatalom jelenlegi formáinak alátámasztása. Ezzel szemben a kritikai elmélet követői a tudás céljainak vizsgálatát követelték, így nyíltan elköteleződtek a normativitás kérdései iránt.

A frankfurti iskola tudósai a társadalomtudományra vonatkozó reflexív történeti megközelítésükkel összhangban úgy érveltek, hogy a kritikai elméletnek egy szűk, technokrata látásmód követésével szemben nyíltan fel kell vállalnia gyakorlati-politikai és normatív irányultságait. A tudás instrumentalista módjai ugyanis szükségszerűen feltételezik a kutatás tárgyától való elkülönülésüket. Azonban amint elutasítjuk ezt az elkülönülést és a tudás birtokosát a vizsgálódás tárgyának társadalmi közegébe ágyazottan fogjuk fel, a normatív kérdések azonnal elkerülhetetlenné válnak. A reflexivitás követelménye és az instrumentális racionalitás kritikája így közvetlenül is összefüggenek.

Mindebből következik, hogy amikor a kritikai elmélet képviselői az ún. elméletgyakorlat problémát vitatják, akkor *nem* az elmélet gyakorlatban történő „alkalmazásának” problémájáról beszélnek. Erről a dialektikus kapcsolatról éppen ellenkezőleg gondolkodznak – nevezetesen, hogy a gyakorlat világa (és így a normatív megfontolások) minden esetben már eleve hatással van az elméleti tudósok munkájára, még akkor is, ha ez a munka csak az absztrakció szintjén marad. Ahogyan 1971-ben Habermas írta:

„A [kritikai elmülethez kapcsolódó] dialektikus magyarázat a megismerő szubjektumot a társadalmi gyakorlathoz való viszonya, valamint a társadalmi munka folyamatában, és a politikai erők saját céljaikról való felvilágosításának folyamatában elfoglalt pozíciója alapján értelmezi.” (Habermas 1973: 210–211)

A kritikai elmélet a fennálló és a lehetséges közti eltérést hangsúlyozza

Therborn (2008) állítása szerint a frankfurti iskola a kapitalista modernitás dialektikus bírálátát adja – azaz kiáll az ember felszabadításának az aktuális társadalmi rend által nyújtott lehetőségei mellett, miközben kritizálja is a rendszerben rejlő kirekesztéseket, elnyomásokat és igazságtalanságokat. A kritikai elmélet feladata ezért nem csupán a modern kapitalizmushoz kapcsolódó hatalmi formák kutatása, hanem az is, hogy feltárja a rendszerben rejlő, de elnyomott emancipációs lehetőségeket.

A frankfurti iskola követőinek írásaiban ez az irányultság „egy forradalmi szubjektum keresésével jár”, amely radikális társadalmi változás útján megvalósíthatná a kapitalizmus által lehetővé tett, ám mindeddig elnyomott lehetőségeket. Ennek ellenére, mivel a frankfurti iskola minden reményét feladta egy proletártípusú forradalommal kapcsolatban, a forradalmi szubjektum keresése a háború utáni időszakban meglehetősen sötét pesszimizmussal itatta át a társadalmi átalakulás esélyeinek bemutatását, sőt – különösen Adorno és Horkheimer munkáiban – mindez egy viszonylag absztrakt filozófiai és esztétikai problémakörbe való visszahúzódsra készítette ezeket a szerzőket (Postone 1993).

Marcuse gyökeresen eltérő állásponttal állt elő *Az egydimenziós ember* bevezetőjében. Abban egyetértett a frankfurti iskola többi tagjával, hogy a kapitalista iparosodás kialakulásának korszakával ellentétben a 20. század végi kapitalizmusból hiányzik valamely „kimutatható képviselője vagy hatóereje a társadalmi változásnak”; más szóval a proletariátus már nem képes „önmagáért való” osztályként működni. Mindazonáltal Marcuse (1964: xii) erőteljesen ragaszkodik ahhoz, hogy „a minőségi változás iránti szükséglet ugyanolyan sürgető, mint eddig. Kinek a szükséglete? [...] a társadalomé mint egészé, minden egyes tagjáé”. Ezzel összefüggésben Marcuse szerint a kritikai elmélet meglehetősen elvont jellege – legalábbis művének írásakor – szervesen összefüggött a radikális és emancipatorikus társadalmi változás egyértelmű letéteményesének hiányával. Állítása szerint a kritikai elmülethez kapcsolódó absztrakciókat csak konkrét történelmi küzdelmeken keresztül lehetne tompítani vagy feloldani. „Az elméleti fogalmak” – írja Marcuse (1964: 12) – „társadalmi változásba torkollnak”. Ez az erőteljes állítás visszavezet bennünket ahhoz a gondolathoz, hogy a kritikai elmélet egy *elmélet*. Éppen ahogyan

a kritikai elmélet *kritikai* éle történetileg meghatározott, ugyanígy *elméleti* irányultságát is folyamatosan az éppen zajló társadalmi és politikai átalakulások alakítják.

Marcuse álláspontja Marxnak *A Tőke* harmadik kötetében megfogalmazott azon híres állítására emlékeztet, amely szerint minden tudomány fölösleges volna, ha nem volna különbség a valóság és a látszat között. Hasonlóképpen, Marcuse szerint egy olyan világban, amelyben radikális vagy forradalmi társadalmi változás zajlana, a kritikai elmélet hatásosan a peremre szorulna vagy akár el is tűnne – nem kritikai irányultságában, hanem *mint elmélet*, hiszen konkrét gyakorlattá válna. Másként fogalmazva, éppen amiatt marad a kritikai elmélet *elmélet* és nem csak egyszerűen mindennapi társadalmi gyakorlat, mert a jelenlegi kapitalizmusban a forradalmi, átformáló és emancipatorikus társadalmi gyakorlat erősen korlátozott és szabályozott. Ebből a szempontból az úgynevezett elmélet-gyakorlat különbségtétel nem valamilyen elméleti zavarosságnak vagy ismeretelméleti helytelenségnek, hanem annak az elidegenített és ellentmondásokkal teli társadalmi berendezkedésnek az eredménye, amelybe a kritikai elmélet is beágyazódik. Nincsen olyan elmélet, amely képes lenne meghaladni ezt a különbségtételt, mivel az – definíció szerint – elméletben nem, csak gyakorlatban haladható meg.

Kritikai elmélet és az urbanizáció kérdése

Míg Marx munkája igen erős hatást gyakorolt az 1968 utáni kritikai városkutatásra, csak nagyon kevés városkutató foglalkozott közvetlenül a frankfurti iskola munkásságával. Mindazonáltal azt gondolom, hogy a szerzők legtöbbször, akik a kritikai városkutatás szellemi világában helyezik el magukat, azonosulni tudnának – legalábbis általános szinten – a kritikai elmélet fent említett, négy pontban összefoglalható felfogásával:

- ami a városi folyamatok természetét illeti a kapitalizmusban, ragaszkodnak az absztrakt, elméleti érvelés szükségességéhez, és elutasítják az elméletnek azt a felfogását, amely arra a sürgető, gyakorlati vagy technikai problémák megoldásának „szolgálóleányaként” tekint;
- a városi problémákról alkotott tudást, beleértve a kritikai perspektívákat is, történetileg sajátosnak és a hatalmi viszonyok által meghatározottnak tekintik;
- elutasítják a városkutatás instrumentális, technokrata és piacvezérelt formáit, amelyek a létező városi képződmények fenntartását és újratermelését támogatják; és
- az urbanizmus alternatív, radikálisan emancipatorikus lehetőségeinek kutatásán fáradoznak, amelyek bár benne rejlenek a mai városokban, ám következetesen el vannak nyomva.

Természetesen a kritikai városkutatáshoz hozzájáruló egyes munkák bizonyos pontoknak jobban megfelelhetnek, mint másoknak, mégis úgy tűnik, hogy e pontok összessége fontos ismeretelméleti alapot teremt a terület egésze számára. Ebben az értelemben a kritikai városkutatás olyan intellektuális és politikai terepen fejlődött ki, amelyre korábban nemcsak Marx, hanem a frankfurti iskola számos elméleti tudósa is nagy hatással volt. Tekintettel a kritikai városkutatás 1970-es évekbeli megszületése óta zajló – módszertani, ismeretelméleti és tartalmi – meglehetősen szókimondó, olykor megosztó vitákra (lásd például Saunders 1986; Gottdiener 1985; Soja 2000; Brenner, Keil 2005; Robinson 2006), alapvető fontosságú lenne, hogy ne tévesszük szem elől a lényegi egyetértés ilyen széles alapját.

Ennek ellenére, minthogy a kritikai városkutatás területe a 21. század elején is folyamatosan fejlődik és finomodik, az elmélet állítólagos „kritikai” jellege megérdemli, hogy alapos vizsgálódásnak vessük alá és szisztematikus vitára bocsássuk. Habermas elleni éles feminista kritikájában Fraser (1989) remekül tette fel a kérdést: „mitől kritikai a kritikai elmélet”? Fraser kérdése a *City* jelenlegi számában bemutatott kutatási területre vonatkoztatva is feltehető: mitől kritikai a kritikai városkutatás? Pontosan azért, mert a kapitalista urbanizáció folyamata a világszintű kreatív rombolás útján halad, a kritika jelentései és módozatai nem maradhatnak állandóak. Éppen ellenkezőleg: folyamatosan újra kell alkotnunk azokat a kapitalista urbanizáció földrajzilag egyenlőtlen politikai-gazdasági fejlődésével és az így születő legkülönbözőbb konfliktusokkal összefüggésben. Véleményem szerint ez az egyik legnagyobb intellektuális és politikai kihívás, amellyel a mai kritikai városkutatóknak szembe kell nézniük, és amellyel a *City* jelen számának több szerzője is meglehetősen eredményesen birkózott meg.

Mint azt fentebb jeleztem, a kritika marxi felfogása és a kritikai elmélet frankfurti iskolában kidolgozott elképzelése a kapitalizmus sajátos történelmi képződményébe van ágyazva. A reflexivitás követelményének megfelelően mindkét megközelítés nyíltan egy efféle rendbe ágyazódva értelmezte önmagát, tudatosan törekedve arra, hogy ezt a kritika tárgyává tegye. Ahogy ezt fentebb kifejtettem, a reflexivitásnak központi szerepet kell játszania a kritikai (város)elmélet 21. század eleji újraélesztésében is. Csakhogy – ahogyan Postone (1993, 1999) felhívja rá a figyelmet – a kritikai elmélet lehetőségfeltételei időközben teljesen átalakultak a posztfordista és posztkeynesiánus kapitalizmus korszakában. Minőségileg átalakult ugyanis a társadalmi változás emancipatorikus formáira ható strukturális korlátoknak, és hozzájuk kapcsolódóan a kapitalizmus alternatíváiról alkotott elképzeléseknek a természete, amelynek oka a földrajzi-gazdasági integráció felgyorsulása, a tőke fokozódó finanszírozása, a beavatkozó jóléti állam háború utáni modelljének válsága, az állami intézmények folytatódó neoliberalizációja és az egész világra kiterjedő ökológiai válság mélyülése (Albritton et al. 2001; Harvey 2005). A legutóbbi

globális pénzügyi válság – amely a világgazdaságot legalább egy évtizede megmozgató, katasztrofális regionális összeomlásokhoz vezető „hullámvasútnak” a végeredménye (Harvey 2008) – egy újabb, az egész világra kiterjedő átrendeződési hullámot indított el, amely még inkább nyomatékosítja a kritikai elmélet ismeretelméleti, politikai és intézményi lehetőségfeltételeinek a jelentőségét (Brand, Sekler 2009; Gowan 2009; Peck et al. 2010). Noha a 21. század elején is minden bizonnyal égetően releváns marad a kritikai elmélet négy korábban említett jellegzetessége, ezek konkrét jelentéseit és módozatait alaposan át kell gondolnunk. A kritikai elmélet iránt elkötelezettek számára éppen az a kihívás, hogy ezt a tőke folyamatos előremeneküléséhez kapcsolódó válságtendenciáknak és ellentmondásoknak, valamint a világgazdaság változatos helyszínein előidézett küzdelmeknek és ellenhatásoknak a figyelembevételével tegyék meg.

Ezeknek a feladatoknak a megoldása véleményem szerint csak akkor lehetséges, ha a városi kérdések sokkal módszeresebben épülnek be a kritikai társadalomelmélet egészének elméleti keretébe. Mint azt fentebb említettem, az urbanizáció problémája alig kapott figyelmet a klasszikus frankfurti iskola vizsgálódásaiban, és Benjamin széles körű leírásai (2002) a 19. századi Párizs kapitalista átalakulásáról is csak mostanában váltottak ki jelentősebb tudományos érdeklődést (Buck-Morss 1991). Az urbanizációs folyamatok – mindenekelőtt a nagyléptékű várostérségek kialakulása és terjeszkedése – már a kapitalista fejlődés szabad versenyes és fordista–keynesiánus szakaszaiban is nagyon fontos szerepet játszottak a tőkefelhalmozás dinamikájában, valamint a mindennapi társadalmi kapcsolatok és politikai küzdelmek szerveződésében. A jelenlegi földrajzi-történeti feltételek között azonban az urbanizáció folyamata világszinten egyre általánosabbá válik. Az urbanizáció ma már nemcsak egyszerűen az ipari kapitalizmus „nagy városainak” terjeszkedésére, a fordista–keynesiánus kapitalizmus burjánzó nagyvárosi termelési központjaira, elővárosi településhálózataira és térségi infrastrukturális rendszereire, vagy a városi népességnek a világ „megavárosaiba” összpontosuló folytonos növekedésére utal. Ehelyett, amint azt Lefebvre idestova negyven éve megjósolta (2003 [1970]), ez a folyamat ma egyre inkább az egész világgazdaságon egyenlőtlenül szétterülő „városi szövethez” hasonlítható, amelyet befektetési mintázatok, lakóhelyek, területhasználati mátrixok és infrastrukturális hálózatok különböző típusai alkotnak. Persze az urbanizáció továbbra is a városok, városrégiók és megavárosrégiók folyamatos, nyomasztó terjeszkedésében nyilvánul meg, de ugyanígy együtt jár azoknak a különböző, kevésbé sűrűn agglomerálódott városi tereknek a már folyamatban lévő társadalmi-térbeli átalakulásával is, amelyek a folyamatosan erősödő városközi és metropoliszközi infrastrukturális hálózatok révén egyre szorosabban összekapcsolódnak a főbb városi központokkal. Röviden szólva tehát nem kevesebbnek vagyunk szemtanúi, mint az urbanizációs folyamat

erősödésének és kiterjedésének a tér minden léptékén és a Föld teljes felületén egyaránt (Lefebvre 2003 [1970]; Schmid 2005).

Mint a kapitalista fejlődés korábbi szakaszaiban, az urbanizáció földrajzilag még mindig kifejezetten egyenlőtlen; azonban ennek jelei már nem korlátozódnak a lakóhelyek egy adott típusára, legyen az város, városrégió, metropoliszrégió vagy megavárosrégió. Következésképpen „a városi” a mai körülmények között már nem köthető egy jól elkülöníthető, viszonylag lehatárolt helyhez; ehelyett egy általános, az egész Földre kiterjedő állapottá változott, amelyben és amelyen keresztül az egyébként a folyamatos küzdelem tárgyaként funkcionáló tökefelhalmozás, a politikai-gazdasági élet szabályozása, a mindennapi társadalmi viszonyok újratermelése, valamint a Föld és az emberiség lehetséges közös jövőinek a vitája egyszerre szerveződik meg. Ennek fényében egyre inkább tarthatatlan az a felfogás, amely az urbanizáció kérdéseit csupán a számos specializált szakterület egyikének tartja, amelyben aztán a kritikai elmélet alkalmazható – mint ahogy többek között a család, a szociálpszichológia, az oktatás, a kultúripar stb. esetében. Ezzel szemben, ma a kritikai elmülethez tartozó minden egyes – az előzőekben kifejtett – kulcsfontosságú módszertani és politikai irányynak tartósan vizsgálnia kellene a kapitalista urbanizáció jelenlegi globális mintázatait, valamint ezek hosszú távú társadalmi, politikai, gazdasági és az ember és természet közötti viszonyokra kiterjedő következményeit.

Ez egy szándékosan provokatív kijelentés, és rövid írásom sem kíván több lenni, mint szerény kísérlet az elköteleződés szükségességének megállapítására, valamint azoknak a széles skálán mozgó szellemi paramétereknek a kijelölésére, amelyekben ez az elköteleződés megvalósulhat. Világos, hogy a kritikai elmélet efféle új, „városi” irányultságának a hatékony kidolgozása további elméleti reflexiókat, valamint kiterjedt empirikus és összehasonlító kutatásokat igényel, csakúgy, mint kreatív, együttműködő tervezést azoknak az intézményi feltételeknek a kiépítéséhez, amelyek lehetővé tehetik a kortárs urbanizációról alkotott kritikai tudások virágzását. Fentebb amellet érveltem, hogy a kritikai városkutatóknak a 21. század eleji városi szerkezetváltás folyamatainak fényében kell tisztázniuk és folyamatosan újraértelmezniük elméleti meggyőződéseik, irányultságaik és kötelezettségeik „kritikai” jellegét. Tekintettel az ezekre a folyamatokra jellemző hosszú távú átalakulásokra, ugyanígy megérni látszik az idő arra is, hogy az urbanizáció problémáját szisztematikusabban és átfogóbban építsük be a kritikai elmélet szellemi építményének egészébe.

Hivatkozott irodalom

- Adorno, T., Albert, H., Dahrendorf, R., Habermas, J., Pilot, H., Popper, K. (1976): *The Positivist Dispute in German Sociology*. Heinemann, London.
- Albritton, R., Itoh, M., Westra, R., Zuege, A. (szerk.) (2001): *Phases of Capitalist Development: Booms, Crises, Globalizations*. Palgrave, New York.
- Arato, A., Gebhardt, E. (szerk.) (1990): *The Essential Frankfurt School Reader*. Continuum, New York.
- Benjamin, W. (2002): *The Arcades Project*. Harvard University Press, Cambridge.
- Brand, U., Sekler, N. (szerk.) (2009): Postneoliberalism: a beginning debate. *Development Dialogue*, 51: 3–211.
- Brenner, N., Keil, R. (szerk.) (2005): *The Global Cities Reader*. Routledge, New York.
- Bronner, S., Kellner, D. (1989): *Critical Theory and Society: A Reader*. Routledge, New York.
- Buck-Morss, S. (1991): *The Dialectics of Seeing: Walter Benjamin and the Arcades Project*. MIT Press, Cambridge.
- Calhoun, C. (1995) Rethinking Critical Theory. In *Critical Social Theory*. Szerk.: C. Calhoun. Blackwell, Cambridge. 1–42.
- Fraser, N. (1989): *Unruly Practices*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Gottdiener, M. (1985): *The Social Production of Urban Space*. University of Texas Press, Austin.
- Gowan, P. (2009): Crisis in the Heartland: Consequences of the New Wall Street System. *New Left Review*, 55: 5–29.
- Habermas, J. (1973): *Theory and Practice*. Beacon, Boston.
- Habermas, J. (1985): *The Theory of Communicative Action, Volume 1*. Beacon, Boston.
- Habermas, J. (1987): *The Theory of Communicative Action, Volume 2*. Beacon, Boston.
- [Magyar kiadás: Habermas, J. (2011): *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat, Budapest.]
- Habermas, J., Luhmann, N. (1971): *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie – was leistet Systemforschung?* Suhrkamp Verlag, Frankfurt.
- Harvey, D. (2005): *The New Imperialism*. Oxford University Press, New York.
- Harvey, D. (2008): The right to the city. *New Left Review*, 53: 23–40. [Magyar kiadás: Harvey, D. (2009): A városhoz való jog. *Fordulat*, 7: 116–132.]
- Horkheimer, M. (1982 [1937]): Traditional and critical theory. In Horkheimer, M.: *Critical Theory: Selected Essays*. Continuum, New York: 188–243. [Magyar kiadás: Horkheimer, M. (1976): *Hagyományos és kritikai elmélet*. In *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a nyugatnémet szociológiában*. Szerk.: Papp Zsolt. Gondolat, Budapest. 43–116.]
- Jay, M. (1973): *The Dialectical Imagination*. Little, Brown, Boston.

- Jay, M. (1986): *Marxism and Totality*. University of California Press, Berkeley.
- Katznelson, I. (1993): *Marxism and the City*. Oxford University Press, New York.
- Kellner, D. (1989): *Critical Theory, Marxism and Modernity*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Kolakowski, L. (1981): *Main Currents of Marxism, Volume 2: The Golden Age*. Oxford University Press, Oxford.
- Koselleck, R. (1988): *Critique and Crisis. Enlightenment and the Pathogenesis of Modern Society*. MIT Press, Cambridge.
- Lefebvre, H. (2003 [1970]): *The Urban Revolution*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Marcuse, H. (1954): *Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory*. Humanities Press, London. [Magyar kiadás: Marcuse, H. (1982): *Ész és forradalom: Hegel és a társadalomelmélet keletkezése*. Gondolat, Budapest.]
- Marcuse, H. (1964): *One-Dimensional Man*. Beacon, Boston. [Magyar kiadás: Marcuse, H. (1990): *Az egydimenziós ember*. Kossuth, Budapest.]
- Merrifield, A. (2002): *Metro-Marxism*. Routledge, New York.
- O'Connor, B. (szerk.) (2000): *The Adorno Reader*. Wiley-Blackwell, Oxford.
- Peck, J., Theodore, N., Brenner, N. (2009): Postneoliberalism and its Malcontents. *Antipode*, 41 (s1): 94–116.
- Postone, M. (1992): Political Theory and Historical Analysis. In *Habermas and the Public Sphere*. Szerk.: Calhoun, C. MIT Press, Cambridge. 164–180.
- Postone, M. (1993): *Time, Labor and Social Domination: A Re-interpretation of Karl Marx's Critical Social Theory*. Cambridge University Press, New York.
- Postone, M. (1999): Contemporary Historical Transformations: Beyond Postindustrial Theory and Neo-Marxism. *Current Perspectives in Social Theory*, 19: 3–53.
- Robinson, J. (2006): *Ordinary Cities*. Routledge, London.
- Saunders, P. (1986): *Social Theory and the Urban Question*. Routledge, New York.
- Schmid, C. (2005): Theory. In *Switzerland: An Urban Portrait*. Szerk.: Diener, R., Herzog, J., Meili, M., Meuron P., Schmid, C. Birkhäuser Verlag, Basel. 163–224.
- Soja, E. (2000): *Postmetropolis*. Blackwell, Cambridge.
- Soja, E., Kanai, M. (2007): The Urbanization of the World. In *The Endless City*. Szerk.: Burdett, R. és Sudjic, D. London: Phaidon Press. 54–69.
- Therborn, G. (1996): Dialectics of Modernity: On Critical Theory and the Legacy of 20th Century Marxism. *New Left Review*, 1 (215.): 59–81.
- Therborn, G. (2008): *From Marxism to Post-Marxism?* Verso, London. [Magyar kiadás: Therborn, G. (2010): *A marxizmustól a posztmarxizmus felé?* L'Harmattan, Budapest.]
- Wiggershaus, R. (1995): *The Frankfurt School: Its History, Theories and Political Significance*. MIT Press, Cambridge.

1

A VÁROS POLITIKAI GAZDASÁGTANA

Bevezetés: A város politikai gazdaságtana

A politikai gazdaságtan jelentősége, hogy ötvözi a gazdasági működés és a politikai-jogi intézménystruktúra összefüggéseit, vizsgálati területeit (Gilpin 2004), valamint lehetővé teszi az erőforrások (újra)elosztása mögötti csoportspecifikus (osztály, nem, kor, rassz stb.) hatalmi viszonyoknak és az egyenlőtlenségek képződésének a megértését. Ebben a fejezetben a politikai gazdaságtan marxista megközelítésének szellemében a városok kapitalista gazdaságban betöltött szerepét, a városi tér strukturalódásának módjait és az ennek keretében képződő társadalmi konfliktusokat vizsgáljuk. A fejezet a városok működését globális és történeti perspektívában helyezi el (Savage et al. 2003). Az alább közölt három klasszikus, mérőföldkőnek számító tanulmány segítségével tisztázzuk a kapitalizmus működésében alapvetőnek számító tőkefelhalmozás és osztálykonfliktus marxi gondolatait és az ehhez kapcsolódó városi tértermelési folyamatokat.

A város politikai gazdaságtana az amerikai humán- vagy városökológiával (Park, Burgess, McKenzie, Wirth), ennek ún. „kvantitatív forradalmat” követő, neopozitivistá változatával (Harris, Ullman, Berry) és az ehhez kapcsolódó városgazdaságtannal (Alonso, Muth), valamint a strukturalista-funkcionalista szociológiával (Parsons, Merton) szemben fogalmazta meg magát és vált meghatározó irányzattá az 1970-es évektől (Fischer 1978; Gans 1984; Gottdiener 1994 [1985]; Mingione 1986; Pickvance 1995; lásd még Pásztor 2006). A város politikai gazdaságtanának – vagy a tágabb értelemben vett „új városszociológiának” – jellemzően marxista ihletésű irányzata a szociáldarwinista chicagói iskolához hasonlóan a városi erőforrásokért versengő különböző csoportok konfliktusait emelte ki, ám ezeket merőben másképpen értelmezte. A chicagói iskola Chicagót – mint ideáltipikus ipari várost – organikus, zárt egységként kezelte, amelyben szabadpiaci viszonyok közötti „darwini” versengés zajlik a szűkös lakóterületekért, miközben a különféle etnikumokhoz-rasszokhoz tartozó társadalmi csoportok saját természetes területeik szerint rendeződnek (szegregálódnak), a hátrányos lakáspiaci helyzetű lakosok pedig az ún. faji viszonyok ciklusa (kapcsolatteremtés, verseny, letelepedés, asszimiláció) és az inváziós-szukcessziós folyamatok eredményeképp betagozódnak a többségi fehér társadalomba (Bulmer 1984). A biológiai nyelvezetű városökológiával szemben a későbbi neopozitivistá, neoklasszikus gazdaságtani szemléletű, matematikai-mo-dellező nyelvezetű faktorökológia vagy neoökológia (Gans 1984) és a városgazda-

ságtan vált meghatározóvá, amely szerint a haszonmaximalizáló egyén keresleti preferenciái és vásárlóereje alakítják ki a város területi képét (Alonso 1964; Berry, Kasarda 1977; lásd még Fassmann 1991). Mindkét ökológiai felfogásra jellemző a fennálló viszonyok természetessé tétele (a folyamatok organikus vagy piaci egyensúlyi állapot felé tartanak), az állami beavatkozással szembeni önszabályozó szabadpiaci viszonyok támogatása (feltételezve a társadalom szélesebb rétegei számára az előnyök és erőforrások „leszivárgását”) és a „külső” hatások figyelmen kívül hagyása (Pásztor 2006). A marxista kritika elsősorban abban különbözik ezektől, hogy a jelenségeket a kapitalizmus működésének ellentmondásaira vezeti vissza, a politikára helyezett hangsúly révén pedig az állam és a gazdaság összefonódó viszonyát vizsgálja, valamint hogy ezek elméleti magyarázatát konkrét történelmi-földrajzi keretfeltételekhez köti. Bár a politikai gazdaságtan hagyományos vizsgálati léptéke az állam volt, az 1970-es évek neomarxista megközelítéseinek jelentősége éppen abban állt, hogy a politikai gazdaságtan léptékét a városra is kiterjesztették (Harvey 1973; Castells 1977 [1972]; Lefebvre 1991 [1974]; lásd Gottdiener 1994 [1985]), majd az 1990-es évek neoliberális globalizációjára válaszolva az egész léptékproblematikát újragondolták (Brenner 2004; az állami szabályozás átalakuló szerepéről és a „léptékvitáról” lásd a következő fejezetet).

Az első tanulmányban David Harvey számára a marxizmus alkalmazásának kiindulópontja, hogy a kapitalizmus működését a „tőke urbanizációja” vezérli (1985a), ezért a város mint folyamat feltárása kulcsfontosságú a kapitalizmus egészének megértésében (Harvey 1973, 1986a, 2006 [1982]). A marxizmus felfogásában a tőke körforgásának alapjai a bér munkaviszony és az értéktöbblet-elmélet. Az osztálykonfliktus alapja, hogy a munkások által megtermelt értéktöbbletet a tőkések kizsákmányolják (kizsákmányolás) és újra beruházzák a termelőerők növelésébe, későbbi profitjuk és domináns osztályhelyzetük fenntartása és további növelése érdekében. Így a tőke körforgásának folyamatossága a megtermelt áru értékének állandó növelésén és folyamatos terjeszkedésén alapszik (Harvey 1985b). A fentiek szükségszerű következménye, hogy a kapitalista rendszerben időről időre túltermelési válságok alakulnak ki, amelyek „kezelésére” Harvey többféle reakciót is említ. Ezek közül kulcsfontosságú a válságok ágazati vagy földrajzi „exportálása” (pl. a termelés kiterjesztése és kiszervezése, a gyarmatosítás vagy a konkurencia megsemmisítése háborúk révén, Harvey 1985b). Ehhez kapcsolódik, hogy az elsődleges tőkekörforgásból (termelés) a harmadlagoson keresztül (fiktív pénztőke) a másodlagosba (épített környezet állótőkéje)¹ vezető tőkeáramlás a tőke elértéktelenedésének időbeli eltolását eredményezi („időbeli kiigazítás”). Míg ez a folyamat okozza a válságok

1 Míg a harmadik körforgást Harvey vezeti be (pontosabban Marxból vezeti le), addig az első és második körforgás eredetileg a politikai gazdaságtan ún. termelő és nem termelő munka szétválasztásának analógiájára épül.

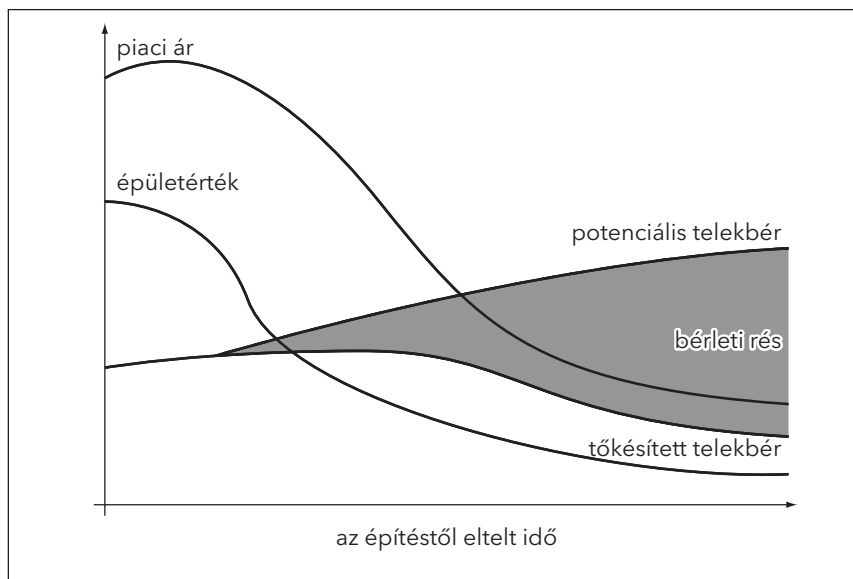
előtt jelentkező ingatlanpiaci fellendüléseket (pl. 1969–1973 esetében), addig a tőke tartós kötöttségének kockázatossága és az ideáramló tőke túlfelhalmozása további válságokhoz vezet (ingatlanpiaci spekuláció). Harvey cikkének egyik jelentősége, hogy a város növekedését Marx másodlagos tőkekörforgásával és Lefebvre (1991 [1974]) ezen alapuló tértermelési koncepciójával magyarázza. Harvey a *tér aktív termelésével*, a térstruktúra várost is érintő átalakításával írja le a kapitalizmus belső ellentmondásainak feloldását („térbeli kiigazítás”), vagyis a tőke túlélésének sajátos városi szerveződéseit (Brenner 2004; lásd Brenner következő fejezetben szereplő tanulmányát). Harvey másik fontos állítása, hogy a kapitalizmus működéséhez elengedhetetlen az épített környezetbe ruházott tőke térben differenciált *elértéktelenedése*. Ahogyan Smith a következő tanulmányban kifejti, a marxista felfogásban a tőkésített beruházások értékesítésének és eléréktelenedésének dialektikája alapozza meg a térbeli egyenlőtlenségek képződését a városi, regionális és globális léptéken, amelyből következik, hogy a fejlett térségek mellett létező elmaradottság és a térbeli differenciálódás a tőke túlélésének feltétele is egyben (Harvey 2006 [1982]; Smith 1984).

A város politikai gazdaságtanának egyik legfontosabb és politikailag is legvitatottabb kérdésköre a *dzsentrifikáció* folyamata, ezért második cikkünk ezt a témát járja körül. A szakpolitikai dokumentumokban, az ezekhez szorosabban kapcsolódó kutatásokban és a közéletben jobbra üdvösnek tekintett dzsentrifikációs folyamat a kritikai megközelítés szerint igen kényes érdekérvényesítési és politikai kérdéseket vet föl. A dzsentrifikáció során ugyanis az alsó középosztálybeli és a munkásosztálybeli lakosság által lakott lepusztult negyedeket a felső középosztály számára újíttják fel, így a polgári életstílusra berendezett negyedek kialakulása során a korábbi lakók kiszorulnak eredeti lakhelyükről (Hutchison 1992; Smith, Williams 1986; Smith 1996; Atkinson, Bridge 2006; Lees et al. 2007; Berényi 2010). Neil Smith alábbiakban közölt cikkének jelentősége, hogy – mestere, Harvey nyomán – a dzsentrifikáció városi folyamatát a globális egyenlőtlen fejlődés és az épített környezet második tőkekörforgása szempontjából, a *bérleti rés* (*rent gap*) fogalmának segítségével értelmezi újra (Smith 1979a, 1982, 1984, 1996: 49–71). A bérleti rés a jelenlegi telekhasználat mellett tőkésített telekbér és az „ideális” telekhasználat melletti, potenciálisan magasabb telekbér közötti különbséget jelenti, amely megfelelő nagyság elérése esetén lehetővé teszi a már kifizetődő újbóli beruházások megindulását (1. ábra). Ennek következményeit mutatja a 2. ábra: a koncentrikus telekhasználati övezeteket kialakító ipari város központi üzleti negyedében, a CBD-ben telekárcsúcs jön létre (Alonso 1964). További telekárcsúcsok találhatók a kisebb kereskedelmi magok és közlekedési tengelyek mentén (A). Az eléréktelenedési ciklus és a szuburbanizáció révén képződő „telekár völgy” (Hoyt 1933) fokozatosan a város pereme felé mozdul, amint a belső átmeneti övezetben – eleinte kisebb negyedekben összpontosulva – elindul

a dzsentrifikáció vezérelte újrafejlődés (B), aminek eredményeképpen egy összetettebb városi szerkezet jön létre (C). A bérleti rés, bár elméletben egyszerű és elegáns, alkalmazása mégis igen nehézkes, hiszen – ahogyan Smith is hangsúlyozza – empirikus bizonyítása bonyolult. Ennek ellenére számos empirikus kutatás igazolta az elméletet (lásd Lees et al. 2007: 50–72), és egyéb adaptációi is születtek, például Clark (1988) módosított bérleti rése, vagy a Hamnett és Randolph (1986) által kidolgozott *értékrés* (*value gap*), amely a bérleti és tulajdonosi használat közötti átalakulást a tőkésített bérleti díjnál magasabbá váló tulajdoni értékkel magyarázza.

Smith elmélete összességében három fő szempontból vált jelentőssé. Egyfelől a kereslettől a *kínálat* értelmezése felé fordította a tudományos magyarázatokat, hiszen a telekbérleti felület kialakulását az elértéktelenedési ciklusból fakadó tőke-mozgások tőkekivonási és tőkeberuházási váltásaival magyarázta. Smith kritikája elsősorban a városökológia neoklasszikus gazdaságtanon alapuló elméletei ellen irányult (Lees et al. 2007: 34–55; Smith 1996; pl. lásd Alonso 1964; Berry, Kasarda 1977). A dzsentrifikáció okait ők leginkább a kereslet megváltozásáért felelős demográfiai okokkal magyarázták: kiemelték többek között az 1970-es és 1980-as évekbeli „baby boom” generáció megváltozott életstílusát, a történelmi városrészek szimbolikus felértékelődését, a kőolajválság (1973, 1979) révén az elővárosi ingázás költségeinek emelkedését, valamint a lakásárak pénzügyi válság okozta megnövekedését (Wittberg 1992; Smith 1996; Lees et al. 2007: 43–44).

1. ábra: A bérleti rés
(Forrás: Smith 1979a)

Másfelől Smith előfeltételezte, hogy a kínálat-kereslet összjátékából fogant telekbér *társadalmi konstrukció*, tehát kialakulása a piaci résztvevők politikai küzdelmei és osztályviszonyai alapján értelmezhető. Míg a városökológia fő cselekvői a dzsentrifikáló rétegek, akiknek a keresleti mintázatai a nagyobb intézmények, ingatlanmonopóliumok és a pénztőke befolyásának figyelmen kívül hagyásával rajzolódnak ki, addig a politikai gazdaságtani megközelítés a piaci szabályok viszonyainak előfeltételeire, a piacot létrehozó cselekvők motivációira és a tőkésített telekbérletből profitálók körére kérdez rá. Így merültek fel olyan kérdések, mint a kereslet manipulálásának eszközei (reklám, propaganda), az ingatlanspekuláció módjai (hitelfeltétel ösztönzése, záloghitelek többszintű kiárúsítása), a rasszizmuson alapuló spekuláció és az alpiacok kialakulása a lakáspiacon vagy éppen a politikai pártpreferenciák megváltoztatásának mögöttes szándékai stb. (lásd ezekről pl. Smith 1979a, 1979b, 1996; Harvey 1973: 160–176, 1974, 1985a: 90–108).

Harmadrészt Smith a dzsentrifikációt *tágabb* történelmi-földrajzi elméleti keretben értelmezte újra, és rámutatott, hogy a folyamat a kapitalizmus szükséges következménye és eszköze is egyben. Harvey nyomán a jelenséget globális (lakás)piaci fluktuációkba és egyenlőtlenségi tendenciákba ágyazta (kiemelve az elővárosok és az átmeneti övezet történeti kapcsolatát az elértéktelenedési ciklus perspektívájából), valamint bemutatta a neoliberalizmusban a városok globális versenyképességért és irányító funkciókért folyó küzdelmének összefüggéseit (Smith 1986, 1996, 2011 [2002]). Az 1970-es évektől az ipari beruházások profitrátájának csökkenése miatt a deregulációt és szabadpiacot aktívan támogató, de a globális tőkével szemben alárendelt neoliberális állam és az adóbevételeik növelését célzó városi önkormányzatok is egyre aktívabban támogatták a dzsentrifikációhoz vezető városrehabilitációs beavatkozásokat. Smith szerint ennek következtében a felsőbb osztályok neokonzervatív politikai elitje által vezetett *revansista urbanizmus* bontakozott ki az 1990-es évektől, amely során egyfajta paranoid keresztes hadjárat indult a patológizált belvárosi terek (gettó, szlum) és az alsóbb osztályok ellen a város „visszafoglalásának” szándékával (Smith 1996, 2011 [2002]). A dzsentrifikáció egyre népszerűbbé váló várospolitikáját manapság is különböző, összetett neoliberális diskurzusok szövik át és erősítik (pl. sikeresség, megújulás, félelem, kockázatiság, militarizáció) – ezeket a kötet kreatív, fenntartható és biztonságos városra fókuszáló fejezetei tárgyalják.

Smith ugyanakkor Harvey-hoz hasonló gazdaságcentrikus és strukturalista magyarázatot ad, hiszen a cselekvőket leginkább a tőke logikája szerint elemzi (Smith 1996: 69). Ennek megfelelően a bérleti rést legélesebb kritikusi (Smith 1996: 69–71) a helyi tényezőknek megfelelő elhelyezés nehézségei miatt támadták (pl. Ley 1986, 1996; az elvetésről lásd Badcock 1990; Bourassa 1990, 1993), és a kiegészítésekre vonatkozó javaslatok is a struktúra és a cselekvők közötti kapcsolat problémáját hangsúlyozták (pl. Hamnett 1984, 1991; Rose 1984, Williams 1984; Beauregard 1986).

Ezeknek a kritikusoknak a kutatásai elsősorban a dzsentrifikáló csoportok termelődésének kulturális szempontjaival és a szimbolikus hatalom gyakorlásának módjaival foglalkoztak, így például hangsúlyozták a belvárosi lét liberális, emancipatív közegének bizonyos csoportok számára nyújtott (pl. nők, melegek) előnyeit a patriarchális, heteronormatív szuburbiákkal szemben. A bérleti rés körüli vita a dzsentrifikálók preferenciáit kutató kulturális, keresleti magyarázatú, liberális humanista (Ley 1987) és a gazdasági, kínálati magyarázatú, neomarxista (Smith 1987a, 1987b) oldalak elkülönülését okozta, de az értékkülönbségek és a retorikai párviadal ellenére a dzsentrifikáció kutatói általában egyetértettek a termelés, fogyasztás és a társadalmi kontextus fontosságáról (Lees et al. 2007). Az 1970-es években felerősödő (eleinte főleg amerikai) kritikai attitűd viszont az 1980-as évek második felétől oldódni látszott a kutatók „deradikalizálódása” miatt, sőt Slater az egykor kritikai hangvételű kutatók „főáramúvá” válását is kiemelte (Slater 2011 [2006], az erről szóló vitáról lásd Hamnett 2009; Slater 2009, 2010). Ugyanis míg a radikális kritika könnyen a dzsentrifikálók „démonizálását” eredményezhette (Smith 1996), addig a középosztály termelődésének, életmódjának és beköltözésének empirikus, kulturális szempontú vizsgálata egyre inkább a folyamat veszteségeinek, vagyis a kilakoltatott, marginalizált csoportok sorsának és a kilakoltatási politikának az alulkutatottságához vezetett.

Fontos kiemelni, hogy a főáramú nemzetközi szakirodalom elméleti bázisa túlnyomórészt amerikai tapasztalatokon alapul, miközben az említett folyamatok és cselekvők sajátosságai más helyeken igen eltérőek lehetnek (európai esettanulmányokhoz és amerikai–európai összehasonlításokhoz lásd pl. van Weesep, Musterd 1991; Lees 1994; Smith 1996: 163–183; Carpenter, Lees 1995; a magyar viszonyokról összefoglalóként lásd Enyedi 2007). A szocialista környezet merőben más alkalmazási és értelmezési környezetet jelent, hiszen lényegében nem volt városi ingatlanpiac, így tényleges telekárak sem, a mobilitás pedig alacsony volt, és erős állami beavatkozás érvényesült a lakásállomány fenntartásában és elosztásában is (Szelényi 1990; Bodnár 2001: 59–102; Sýkora 2005; Berényi 2010). A sajátos magyar környezetben az 1980-as években jelentkezett egyfajta igen szerény „szocialista” vagy „irányított” dzsentrifikáció (Cséfalvay, Pomázi 1990; Hegedüs, Tosics 1991), de a rendszerváltás után a korábban tanácsi tulajdonban lévő, az önkormányzathoz kerülő lakások privatizálása igen gyorsan a központi üzleti negyed globális tőke logikája szerinti kialakulásához és a dzsentrifikációs folyamatok „bepótlásához” vezetett (Kovács 1992). Sýkora (1993) példájában a prágai ingatlanpiaci árak 1990 utáni változása nagyobb beruházások nélküli, gyors funkcionális átrendeződést okozott, amelyet az átmenetre értelmezett *funkcionális rés* fogalmával írt le. Lényeges posztszocialista sajátosság azonban, hogy a piacvezérelt dzsentrifikáció hazai előfeltételét képező befektetéshiányt az 1960-as, 1970-es években a belvárosi lakás-

állományból történő tőke kivonás (és az ezzel párhuzamos külvárosi lakótelep-építés) államszocialista politikája teremtette meg, tehát a későbbi folyamat nem pusztán a „piacgazdasági átmenet” következményeként jött létre (Bodnár 2001; Timár 2007; vö. Cséfalvay 2008). Az előbbieken ismertetett koncepciók (elértéktelenedési ciklus, bérleti rés) alkalmazási kísérletei hazai kritikai geográfusok részéről is megjelentek (Timár, Váradi 2001; Timár 2007; Nagy, Timár 2007), de a politikai gazdaságtani városelmélet alapjait a magyar kutatók alig ismertették (kivétel pl. Pásztor 2006; Berényi 2010), és a megjelent tanulmányok inkább a tőke és kevésbé a kirekesztett csoportok érdekeit beszélték el (lásd pl. a *Tér és Társadalom* című folyóirat 20. évfolyam 2006/1. számának tanulmányait). A városrehabilitáció lehetőségével kapcsolatban optimista hazai kutatók és a szakpolitikai lobbí mintha a Smith-féle „revansista” lelkülethez hasonlóan differenciálatlanul foglalkozna a szocialista hagyatékkal és az azzal szembeállított „revitalizációs” folyamatok mozgatórugóival és következményeivel (pl. Cséfalvay 2008; Egedy 2005, 2009; Enyedi 1997; Kovács et al. 2011).² A hazai dzsentrifikációs irodalomban még kevés kutatás szól például a dzsentrifikált területekről kiszorítottak sorsáról, a köztér demokratizálásának (a „városhoz való jog”) avagy a városi tér kisajátításának, privatizálásának és elűztetésének a kérdéseiről, a „tisza terek” ideológiáinak és közegészségügyi beszédmódjának dekonstruálásáról, és az ezek árnyékában „szakadozó városszövet” és fokozódó társadalmi marginalizáció újratermelésének kritikai kérdéseiről (Bodnár 1996; Harvey 2009; Mitchell 2003; Smith 1992; a hajléktalanság ehhez kapcsolódó kriminalizálásáról lásd a *Replika* folyóirat 2010. évfolyamának 71. számát).

Az 1980-as évektől a dzsentrifikációhoz is szorosan kapcsolódó kihívást jelentett a marxi elméletre a posztmodern gondolkör megjelenése. Harmadik cikkünkben Harvey tulajdonképpen későbbi nagy hatású könyve, a *The Condition of Postmodernity* (1989b, a könyv egy fejezetét magyarul lásd: Harvey 1990) legfőbb állításait fejti ki. Míg korábbi elméletépítő munkái a marxista történelmi-földrajzi materializmus kiáltványában csúcsosodtak (Harvey 1984), addig ez a kifejezetten *kritikára* épülő műve Lyotard *The Postmodern Condition* című (1984 [1979]) munkájára adott marxista válasz. Szemben a posztmodern teoretikusokkal, akik a társadalmi-gazdasági átalakulások megértéséhez egy hangulatbeli, irányultságbeli váltásból, alapvetően kulturális és ismeretelméleti diskurzusból indultak ki, Harvey – az ok-okozatiságot megfordítva – a posztmodern egészét a posztfordista, rugalmas termelési módon

2 Kiemelt probléma, hogy a piaci viszonyokban értelmezett városelméletek csak igen korlátozottan vagy átalakítva használhatók az egykori államszocialista viszonyok magyarázatára. Mindazonáltal nemcsak a posztszocialista, hanem a szocialista környezet globális perspektívába helyezése és a hidegháborús narratívák által támogatott kapitalista-szocialista különbségtétel újraértelmezése szempontjából is sürgetőek lennének ezek a kutatások (lásd pl. Timár 2010, Kovács 2010).

alapuló kapitalizmus politikai gazdaságának eredményeként értékeli. Számára „a mulandóság, a kollázs, a töredezettség és a szétszóródás hangsúlyozása a filozófiai és társadalmi gondolkodásban a rugalmas felhalmozás állapotának utánzatai” (Harvey 1989b: 302), ekképpen „a posztmodern nem más, mint a rugalmas felhalmozás kulturális álcája”, amely – Jameson (1984) nyomán – a kései kapitalizmus sajátos „kulturális logikáján” alapul. Harvey szerint tehát a posztmodern a kapitalizmus olajválság utáni újabb menekülőútja, azaz a tőkefelhalmozás és osztályviszonyok fenntartásának új formában való folytatása.

Az új társadalmi változások megmagyarázása és az ismeretelméleti kihívások leküzdése szempontjából Harvey tanulmánya két fő problémakörre összpontosul. Az egyik az uralkodó *kulturális* diskurzus feloldása, ugyanis a marxisták számára ez mindössze a mélyebb társadalmi-gazdasági struktúrákat meghatározó és újratermelő, az érdek- és erőviszonyokat közvetítő ideológia (Pickvance 1995). Harvey cikke Lefebvre fenomenológiai alapú trialektikus térfelfogásával és mindenekelőtt Bourdieu *habitus*- és *szimbolikustőke*-fogalmával értelmezi azokat az osztálytartalommal felruházott térérzékelési, térhasználati gyakorlatokat és az épített környezetben megjelenített hatalmi *distinkciókat* (dekoráció, design, presztízsberuházás stb.), amelyek a valós osztályviszonyok fenntartásához és egyben az objektív gazdasági különbségek elfedéséhez járulnak hozzá. Harvey a posztstrukturalista beszédmód kritikai attitűdjét lényegében elveti, amikor kijelenti, hogy a posztmodern „ellentmondó állítások aknamezője”, és „nem annyira egy gondolati együttesként, mint inkább egy történelmi állapotként” érdemes vizsgálni (1989b: viii). A kultúratudományok (*cultural studies*) elleni meglehetősen ortodox fellépése ellenére Harvey – könyvében – részletesen elemzi a modern és a posztmodern esztétikáinak különbségeit, és a kultúra és a gazdaság szféráinak összeépítésével ironikusan mégis a „kulturális marxizmus” irányzatát termékenyítette meg (Mitchell 1995; lásd erről Woodward, Jones III: 2005). A város mint szöveg társadalmi-szemiotikai elemzése például marxista kezekben a fogyasztói társadalom képi kultúrájának és kódolt ideológiáinak elemzését jelenthette (Gottdiener 1995). Ugyanakkor fontos, hogy Harvey nem a városkutatás posztmodern irányzatát szerette volna megteremteni (Woodward, Jones III: 2005). A chicagóival ellentétben megfogalmazott „Los Angeles-i iskolával” szemben, amely a fragmentált posztmodern urbanizációra adaptált új fogalmi kelléktárával – kenőkapitalizmus, kiberváros, privátópia stb. – egyben ismeretelméleti váltást is sürgetett, Harvey a posztmodernnek egy határozottan „klasszikus” marxista kritikáját fogalmazta meg (a posztmodern iskola kiáltványáról lásd Dear, Flusty 1998, a széles vitáról lásd a *City & Community* folyóirat 2002-ben megjelenő legelső számának vitáit, a vita kritikai újraértelmezéséről pedig a 2003/2. évfolyamának 3. számát). A posztmodernnek tulajdonított sokszínűség nyomán Harvey társadalmi különbségeket leegyszerűsítő, osz-

tályközpontú értelmezését élesen bírálták a szintén kritikai, de posztstrukturalista és feminista szemléleteket is magukéva tevő kutatók (Deutsche 1991; Massey 1991; Morris 1992; a vitáról lásd Katz 2006; Wright 2006). Ezekre a felvetésekre Harvey (1992) meglehetősen kíméletlen stílusban reagált, és ugyan elismerte a helyi kultúra politikai ellenállással való kövacsolásának lehetőségeit, mégis a széttöredező, globalizált identitás veszélyei miatt a „hagyományosabb” osztályszolidaritást és a kollektív ellenállást méltatta, szemben például Castells városi mozgalmakra vonatkozó, sokkal nyitottabb felfogásával (Castells 1983; vö. Harvey 1985a: 125–164).

A másik fontos aspektus, hogy a fordista–keynesiánusból posztfordista–taylorista váltó rugalmas termelési és *felhalmozási rezsim* Harvey-féle értelmezése a francia strukturalista marxizmus (Althusser) révén az 1980-as években elterjedő *regulációs* elméletek hatását mutatja (Harvey 1988, 1989b: 119–197; Harvey 1988; lásd még Aglietta 1979 [1974]; Lipietz 1986; Painter 1995; Jessop 2002; Brenner 2004). Míg a tőkefelhalmozás előzőekben ismertetett általános elméletében a város mindössze a ciklikus tőkefelhalmozás és az osztálykonfliktusok kitüntetett pontja, addig a regulációs elmélet az intézményi szabályozások, a civil társadalmi szerveződések, a kulturális normák (ún. társadalmi regulációs módok) körét is módszeresebben bevonja a vizsgálatba (Swyngedouw 2003; Lauria 1997). Az absztraktabb, történetibb és magasabb területi léptékben gondolkodó regulációs elméletek megfelelő kiegészítőinek bizonyultak a gazdagabb empirikus és kontextuális elemzéseket felmutató *városirezsim-elméletek*, amelyek különböző társadalmi osztályokból és intézményi szereplőkből képződő, helyi szintű érdekszövetségek versengéseként értelmezik újra a termelés és újratermelés fölötti rendelkezés városi stratégiáit (pl. növekedési koalíciók, Molotch 1976; Logan, Molotch 1987; lásd még Stoker 1995, 1998). Ezek a városi kormányzásra és intézménystruktúrára vonatkozó politikai gazdaságtani kérdések viszont már következő témánkhoz vezetnek el.

Hivatkozott irodalom

- Aglietta, M. (1979 [1974]): *A Theory of Capitalist Regulation: The U.S. Experience*. New Left Books, London és New York.
- Alonso, W. (1964): *Location and Land Use: Toward a General Theory of Land Rent*. Harvard University Press, Cambridge.
- Atkinson, R., Bridge, G. (szerk.) (2006): *Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism*. Routledge, London és New York.
- Badcock, B. (1990): On the Non-existence of the Rent Gap: A Reply. *Annals of the Association of American Geographers*, 80 (3): 459–461.

- Beauregard, R. (1986): The Chaos and Complexity of Gentrification. In *Gentrification of the City*. Szerk.: Smith, N., Williams, P. Allen and Unwin, London.
- Berényi E. (2010): Történelmi városrészek átalakulásának társadalomföldrajzi vizsgálata Budapest belvárosában. Ph.D. disszertáció, ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék.
- Berry, B. J. L., Kasarda, J. D. (1977): *Contemporary Urban Ecology*. Palgrave Macmillan, New York.
- Bodnár, J. (1996): A szakadozó városszövet. *Budapesti Negyed*, 4 (14): 167–183.
- Bodnár J. (2001): *Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*. University of Minnesota Press, Minneapolis és London. (Globalization and Community, 8. kötet.)
- Bourassa, S. C. (1990): On „An Australian View of the Rent Gap Hypothesis” by Badcock. *Annals of the Association of American Geographers*, 80 (3): 458–461.
- Bourassa, S. C. (1993): The Rent Gap Debunked. *Urban Studies*, 30 (10): 1731–1744.
- Brenner, N. (2004): *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling of Statehood*. Oxford University Press, London és New York.
- Bulmer, M. (1984): *The Chicago School of Sociology: Institutionalization, Diversity, and the Rise of Sociological Research*. University of Chicago Press, Chicago.
- Carpenter, J., Lees, L. (1995): Gentrification in New York, London and Paris: An International Comparison. *International Journal of Urban and Regional Research*, 19 (2): 286–303.
- Castells, M. (1977 [1972]): *The Urban Question*. MIT Press, Cambridge.
- Castells, M. (1983): *The City and the Grassroots*. Edward Arnold, London.
- Clark, E. (1988): The Rent Gap and Transformation of the Built Environment: Case Studies in Malmö 1860–1985. *Geografiska Annaler. Series B, Human Geography*, 70 (2): 241–254.
- Cséfalvay Z. (2008): *Kapuk, falak, sorompók: a lakóparkok világa*. Gondolat – Marina Part, Budapest.
- Cséfalvay Z., Pomázi I. (1990): Az irányított dzsentifikáció egy budapesti rehabilitációs program példáján. *Területi Kutatások*, 9: 27–37.
- Dear, M., Flusty, S. (1998): Postmodern Urbanism. *Annals of the Association of American Geographers*, 88 (1): 50–72.
- Deutsche, R. (1991): Boys town. *Environment and Planning D: Society and Space*, 9 (1): 5–30.
- Egedy T. (szerk.) (2005): *Városrehabilitáció és társadalom*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Egedy T. (2009): *Városrehabilitáció és életminőség*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Enyedi, Gy. (1997): A sikeres város. *Tér és Társadalom*, 11 (4): 1–7.

- Enyedi Gy. (szerk.) (2007): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Fassmann, H. (1991): Faktorökológia – kutatási koncepció zsákutcában? *Tér és Társadalom*, 5 (1): 73–87.
- Fischer, C. (1978): On the Marxian Challenge to Urban Sociology. *Comparative Urban Research*, 6 (2–3): 10–19.
- Gans, H. J. (1984): American Urban Theories and Urban Areas: Some Observations on Contemporary Ecological and Marxist Paradigms. In *Cities in Recession: Critical Responses to the Urban Politics of the New Right*. Szerk.: Szelényi I. Sage, Beverly Hills. (Studies in International Sociology, 30. kötet.)
- Gilpin, R. (2004): *Nemzetközi politikai gazdaságtan: a nemzetközi gazdasági rend értelmezése*. Bucipe, Budapest.
- Gottdiener, M. (1994 [1985]): *The Social Production of Urban Space*. Második kiadás. University of Texas Press, Austin.
- Gottdiener, M. (1995): *Postmodern Semiotics: Material Culture and the Forms of Postmodern Life*. Wiley–Blackwell, Oxford.
- Hamnett, C. (1984): Gentrification and Residential Location Theory: A Review and Assessment. In *Geography and the Urban Environment: Progress in Research and Applications*. Szerk.: Herbert D. T., Johnston R. J. Wiley, New York.
- Hamnett, C. (1991): The Blind Men and the Elephant: The Explanation fo Gentrification. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16 (2): 173–189.
- Hamnett, C. (2009): The New Mikado? Tom Slater, Gentrification and Displacement. *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy, Action*, 13 (4): 476–482.
- Hamnett, C., Randolph, B. (1986): Tenurial Transformation and the Flat Break-up Market in London: The British Condo Experience. In *Gentrification of the City*. Szerk.: Smith, N., Williams, P. Allen and Unwin, London.
- Harvey, D. (1973): *Social Justice and the City*. Edward Arnold, London.
- Harvey, D. (1974): Class Monopoly Rent, Finance Capital, and the Urban Revolution. *Regional Studies*, 8 (3–4): 239–255.
- Harvey, D. (1984): On the History and Present Condition of Geography: An Historical Materialist Manisfesto. *The Professional Geographer*, 36 (1): 1–11.
- Harvey, D. (1985a): *The Urbanization of Capital*. Basil Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (1985b): The Geopolitics of Capitalism. In *Social Relations and Spatial Structures*. Szerk.: Gregory, D., Urry, J. Macmillan, London.
- Harvey, D. (1988): The Geographical and Geopolitical Consequences of the Transition from Fordist to Flexible Accumulation. In *America's New Market Geography*. Szerk.: Sternlieb, G., Hughes, J. Center for Urban Studies, Rutgers.
- Harvey, D. (1989a): *The Urban Experience*. Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (1989b): *The Condition of Postmodernity*. Blackwell, Oxford.

- Harvey, D. (1990): Posztmodernizmus a nagyvárosban: építészet és városi design. *Tér és Társadalom*, 4 (3–4): 97–123.
- Harvey, D. (1992): Postmodern Morality Plays. *Antipode*, 24 (3): 300–326.
- Harvey, D. (2006 [1982]): *The Limits to Capital*. (Harmadik kiadás.) Verso, London és New York.
- Harvey, D. (2009): A városhoz való jog. *Fordulat*, 7: 116–133.
- Hegedüs, J., Tosics, I. (1991): Gentrification in Eastern Europe: The Case of Budapest. In *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Szerk.: van Weesep, J., Musterd, S. Stedelijke Netwerken, Utrecht.
- Hoyt, H. (1933): *One Hundred Years of Land Values in Chicago*. University of Chicago Press, Chicago.
- Hutchison, R. (szerk.) (1992): *Gentrification and Urban Change*. JAI Press, Greenwich és London. (Research in Urban Sociology, 2.)
- Jameson, F. (1984b): Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism. *New Left Review*, 146: 53–92. [Magyar kiadás (részben átdolgozott változat): Jameson, F. (2010): A kései kapitalizmus kulturális logikája: kultúra. In *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Noran Libro, Budapest, 23–72.]
- Jessop, B. (2002): *The Future of the Capitalist State*. Polity Press, Cambridge.
- Katz, C. (2006): Messing with 'The Project'. In Harvey, D.: *A Critical Reader*. Szerk.: Castree, N., Gregory, D. Blackwell, Malden, Oxford és Victoria.
- Kovács Z. (1992): A budapesti bérlakásszektor privatizációjának társadalmi- és városszerkezeti hatásai. *Tér és Társadalom*, 6 (3–4): 55–73.
- Kovács Z. (2010): A szocialista és posztiszocialista urbanizáció értelmezése. In *A területi kutatások csomópontjai*. Szerk.: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- Kovács Z., Egedy T., Szabó B. (2011): A kreatív gazdaság földrajzi jellemzői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 25 (1): 42–62.
- Lauria, M. (1997): *Reconstructing Urban Regime Theory*. Sage, London.
- Lees, L. (1994): Gentrification in London and New York: An Atlantic Gap? *Housing Studies*, 9 (2): 199–217.
- Lees, L., Slater, T., Wyly, E. (2007): *Gentrification*. Routledge, New York és London.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Blackwell, Oxford.
- Ley, D. (1987): Reply: The Rent Gap Revisited. *Annals of the Association of American Geographers*, 77 (3): 465–468.
- Ley, D. (1986): Alternative Explanations for Inner-city Gentrification: A Canadian Assessment. *Annals of the Association of American Geographers*, 76 (4): 521–535.
- Ley, D. (1996): *The New Middle Class and the Remaking of the Central City*. Oxford University Press, Oxford.
- Lipietz, A. (1986): New Tendencies in the International Division of Labour: Regimes

- of Accumulation and Modes of Regulation. In *Production, Work, Territory. The Geographical Anatomy of Industrial Capitalism*. Szerk.: Scott A., Storper, M. Allen and Unwin, London.
- Logan, J. R. – Molotch, H. L. (1987): *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- Lyotard, J.-F. (1984 [1979]): *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Massey, D. (1991): Flexible Sexism. *Environment and Planning D: Society and Space*, 9 (1): 31–57.
- Mingione, E. (1986): Urban Sociology: Beyond the Debate of the Seventies. *International Sociology*, 1 (2): 137–153.
- Mitchell, D. (1995): There's No Such Thing as Culture: Towards a Reconceptualization of the Idea of Culture in Geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 20 (1.) 102–116.
- Mitchell, D. (2003): *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. The Guilford Press, New York és London.
- Molotch, H. (1976): The City as a Growth Machine: Toward a Political Economy of Place. *The American Journal of Sociology*, 82 (2): 309–332.
- Morris, M. (1992): The Man in the Mirror. *Theory, Culture, and Society*, 9 (1): 253–279.
- Nagy E., Timár J. (2007): A középvárosi dzsentrifikáció és társadalmi hatásai a poszt szocialista Magyarországon. In *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. Szerk.: Enyedi Gy. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Painter, J. (1995): Regulation Theory, Post-Fordism and Urban Politics. In *Theories of Urban Politics*. Szerk.: Judge, D., Stoker, G., Wolman, H. Sage, London, pp.
- Pásztor Gy. (2006): *Városszociológia. Elméletek és problémák*. Presa Universitară Clujeană, Cluj.
- Pickvance, C. (1995): Marxist Theories of Urban Politics. In *Theories of Urban Politics*. Szerk.: Judge, D., Stoker, G., Wolman, H. Sage, London.
- Rose, D. (1984): Rethinking Gentrification: Beyond the Uneven Development of Marxist Urban Theory. *Environment and Planning D: Society and Space*, 2 (1): 47–74.
- Savage, M., Warde, A., Ward, K. (2003): *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*. Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Slater, T. (2009): Missing Marcuse: On Gentrification and Displacement. *City*, 13 (2–3): 292–311.
- Slater, T. (2010): Still Missing Marcuse: Hamnett's Foggy Analysis in London Town. *City*, 14 (1): 170–179.
- Slater, T. (2011 [2006]): A kritikai perspektívák kilakoltatása a dzsentrifikáció kutatásból. *Fordulat*, 13: 54–87.

- Smith, N. (1979a): Toward a Theory of Gentrification: A Back to the City Movement by Capital, not People. *Journal of the American Planning Association*, 45 (4): 538–548.
- Smith, N. (1979b): Gentrification and Capital: Practice and Ideology in Society Hill. *Antipode*, 11 (3): 24–35.
- Smith, N. (1982): Gentrification and Uneven Development. *Economic Geography*, 58 (2): 139–155. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Smith, N. (1984): *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. Basil Blackwell, Moscow.
- Smith, N. (1986): Gentrification, the Frontier, and the Restructuring of Urban Space. In *Gentrification of the City*. Szerk.: Smith, N., Williams, P. Allen and Unwin, Boston.
- Smith, N. (1987a): Of Yuppies and Housing: Gentrification, Social Restructuring, and the Urban Dream. *Environment and Planning D: Society and Space*, 5 (2): 151–172.
- Smith, N. (1987b): Gentrification and the Rent-gap. *Annals of the Association of American Geographers*, 77 (3): 462–465.
- Smith, N. (1992): Contours of a Spatialized Politics: Homeless Vehicles and the Production of Geographical Scale. *Social Text*, 33: 54–81.
- Smith, N. (1996): *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. Routledge, London.
- Smith, N. (2011 [2002]): Új globalizmus, új urbanizmus: a dzsentrifikáció mint globális városi stratégia. *Fordulat*, 13: 28–53.
- Smith, N., Williams, P. (szerk.) (1986): *Gentrification of the City*. Allen and Unwin, Boston.
- Stoker, G. (1995): Regime Theory and Urban Politics. In *Theories of Urban Politics*. Szerk.: Judge, D., Stoker, G., Wolman, H. Sage, London.
- Stoker, G. (1998): Theory and Urban Politics. *International Political Science Review*, 19 (2): 119–129.
- Sýkora, L. (1993): City in Transition: The Role of the Rent Gap in Prague's Revitalization. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 84 (4): 281–293.
- Sýkora, L. (2005): Gentrification in Post-communist Cities. In *Gentrification in a Global context*. Szerk.: Atkinson, R., Bridge, G. Routledge, London.
- Swyngedouw, E. (2003): The Marxian Alternative: Historical-Geographical Materialism and the Political Economy of Capitalism. In *A Companion to Economic Geography*. Szerk.: Sheppard, E., Barnes, T. J. Blackwell, Malden, Oxford és Victoria.
- Szelényi I. (1990): *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Timár J. (2007): Different Scales of Uneven Development – in a (No Longer) Post-socialist Hungary. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 64: 103–128.
- Timár J. (2010): Van-e posztiszocialista urbanizáció? – néhány gondolat a magyarországi szuburbanizációról és dzsentrifikációról. In *A területi kutatások csomópont-*

- jai. Szerk.: Barta Gy., Beluszky P., Földi Zs., Kovács K. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
- Timár, J., Váradi, M. M. (2001): The Uneven Development of Suburbanization during Transition in Hungary. *European Urban and Regional Studies*, 8 (4): 349–360.
- van Weesep, J., Musterd, S. (szerk.) (1991): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netwerken, Utrecht.
- Williams, P. (1984): Gentrification in Britain and Europe. In *Gentrification, Displacement and Neighborhood Revitalization*. Szerk.: Palen, J. J., London, B. State University of New York Press, Albany.
- Wittberg, P. (1992): Perspectives on Gentrification: A Comparative Review of the Literature. In *Gentrification and Urban Change*. Szerk.: Hutchison, R. JAI Press, Greenwich és London. (Research in Urban Sociology, 2.)
- Woodward, K. – Jones III, J. P. (2008): The Condition of Postmodernity (1989): David Harvey. In *Key Texts in Human Geography*. Szerk.: Hubbard, P., Kitchin, R., Valentine, G. Sage, Los Angeles, London, New Delhi és Singapore.
- Wright, M. (2006): Differences that Matter. In *David Harvey: A Critical Reader*. Szerk.: Castree, N., Gregory, D. Blackwell, Malden, Oxford és Victoria.

Az urbanizációs folyamat a kapitalizmusban: Egy elemzési keret

FORDÍTOTTA: RAPCSÁK BALÁZS

Célom a kapitalizmusban zajló urbanizációs folyamat megértése. Azért korlátozom magam az urbanizáció kapitalista formáira, mert elfogadom azt az elképzelést, hogy a „városi” sajátos jelentéssel rendelkezik a kapitalista termelési mód keretei között, amely nem vihető át más társadalmi kontextusokba a jelentés (és a valóság) radikális átalakítása nélkül.

A kapitalizmus keretei között értelmezésemet a *felhalmozás* és az *osztályharc* iker-témáira alapozom. A két téma szorosan összetartozik, és egyazon érme két oldalának kell tekintenünk őket – különböző ablakoknak, amelyekből a kapitalista tevékenység egésze megfigyelhető. A kapitalista társadalom osztályjellege azt jelenti, hogy a tőke uralkodik a munka fölött. Konkrétabban fogalmazva: a munkafolyamatot a tőkések osztálya irányítja, és azt a profittermelés céljai szerint szervezi meg. A munkás ellenben kizárólag saját munkaereje felett rendelkezik, melyet áruként kell értékesítenie a piacon. Az uralom azáltal jön létre, hogy a munkás a megélhetést biztosító bérért cserébe a tőkésnek profitot (értéktöbbletet) kell hogy szolgáltatson. Mindez persze meglehetősen leegyszerűsítő, és a tényleges osztályviszonyok (valamint az osztályok egyes csoportjai közti viszonyok) egy tényleges termelési rendszerben (amelynek része a termelés, a szolgáltatások, valamint az áruforgalom, az elosztás és a csere költségei stb.) rendkívül összetettek. A döntő marxi belátás azonban az, hogy a profit a tőke munka feletti uralmából származik, és hogy a tőkéseknek mint osztálynak – amennyiben újra akarják termelni magukat – folyamatosan szélesíteniük kell a profit alapját. Ezáltal elérkezünk egy olyan társadalom fogalmához, amely a „felhalmozás a felhalmozásért, termelés a termelésért” elvére épül. A felhalmozás elmélete, melyet Marx A tőkében megalkot, a felhalmozás dinamikáinak körültekintő vizsgálata és ellentmondásainak feltárása. Elemzési keretként ez talán kissé túlságosan „ökonomistának” hangzik, de nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a felhalmozás az az eszköz, amellyel a tőkések osztálya önmagát és a munka feletti uralmát újratermeli. A felhalmozás ezért nem választható el az osztályharctól.

A kapitalizmus ellentmondásai

A kapitalizmus ellentmondásainak elemzéséből az urbanizációs folyamattal kapcsolatos érvek egész hálóját szöhetjük. Hadd körvonalazzam ezen ellentmondások legfontosabb megjelenési formáit.

Elsőként vizsgáljuk meg azt az ellentmondást, amely magában a tőkésosztályban rejlik. A csere birodalmában minden egyes tőkés az individualizmus, a szabadság és az egyenlőség világában tevékenykedik, továbbá spontán és kreatív módon képes cselekedni, illetve kell cselekednie. A versenyen keresztül azonban a kapitalista termelés belső törvényei „az egyes tőkéssel szemben mint külső kényszerszabványok” érvényesülnek. Az individualitás és a szabadság felszíni világa a konformitás és a kényszer világát fedi el. Azonban az egyéni cselekvés átfordítása az osztálynormák szerinti viselkedésbe sem nem teljes, sem nem tökéletes – soha nem is lehet az, hiszen a kapitalista szabályok szerint a csere *flyamata* mindig feltételezi az individualitást, míg az értéktörvény mindig társadalmilag nyilvánul meg. Következésképpen az egyes tőkések, miközben közvetlen önérdeküket követik, olyan összesített eredményt hozhatnak létre, amely antagonisztikus ellentétben áll kollektív osztályérdekükkel. Hogy egy drámai példát említsek: a verseny arra kényszerítheti a tőkéseket, hogy olyannyira megnyújtsák és megnehezítsék a munkafolyamatot, hogy a munkaerő képessége az értéktöbblet létrehozására jelentősen lecsökken. Az egyének vállalkozói tevékenységének együttes hatásai így súlyosan veszélyeztethetik a későbbi felhalmozás társadalmi alapját.

Másodikként vizsgáljuk meg a felhalmozás következményeit a munkások szempontjából. Az értéktöbblet elméletéből tudjuk, hogy a munkaerő kizsákmányolása a tőkés profit forrása. A felhalmozás kapitalista változata ezért egyfajta erőszakon alapul, melyet a tőkések osztálya alkalmaz a munkásokkal szemben. Marx szerint azonban ezt a kisajátítást úgy is meg lehet valósítani, hogy az nem sérti az egyenlőség, az individualitás és a szabadság szabályait, hiszen a csere birodalmában továbbra is ezeknek kell uralkodniuk. A munkások – akár a tőkések – a rendelkezésükre álló árut „szabadon” kínálják eladásra a piacon. Ugyanakkor a munkások egymással is versenyeznek a foglalkoztatásért, miközben a munkafolyamatot a tőkés irányítja. A korlátlan verseny körülményei között a tőkések kénytelenek egyre nagyobb erőszakot gyakorolni az alkalmazottaikon. Az egyes munkás tehetetlen ezzel a támadással szemben. Az egyetlen megoldás az, ha a munkások osztályként határozzák meg magukat és kollektív lehetőségeket keresnek a tőke fosztogatásával szembeni ellenállásra. A felhalmozás kapitalista változata tehát nyílt és leplezetlen osztályharcot hív életre a munka és a tőke között. Ez az osztályok közti ellentmondás sok mindent megmagyaráz a kapitalista történelem dinamikájából, és számos tekintetben alapvető fontosságú a felhalmozási folyamat megértésében.

A két ellentmondás lényegileg összetartozik. Mögöttes egységet fejeznek ki és egyazon valóság különböző szempontjainak tekintendők. Némely tekintetben mégis hasznos szétválasztani őket. A tőkések osztályának belső ellentmondása erősen különbözik a tőke és a munka közötti osztályszembenállástól, akármilyen szorosan kapcsolódik is össze a kettő. A továbbiakban úgy vizsgálom a felhalmozási folyamatot, hogy semmilyen nyílt választ nem feltételezek a munkásosztály részéről arra az erőszakra, melyet a tőkésosztálynak szükségszerűen el kell követnie vele szemben. Majd a látásmódot szélesítve arra kérdezek rá, hogy a munkásosztály megszervezése és nyílt osztályválaszt indítására való képessége milyen hatással van a kapitalista urbanizációs folyamatra.

Az elemzés kiegészítése érdekében az ellentmondás számos más formáját vizsgálhatjuk. A kapitalista termelési rendszer például gyakran antagonisztikus viszonyban áll azokkal a nem kapitalista vagy prekapitalista ágazatokkal, melyek azon belül (háztáji gazdaság, paraszti vagy kézműves termelő ágazatok stb.) vagy azon kívül (prekapitalista társadalmak, szocialista országok stb.) léteznek. Meg kell említenem a „természettel” szembeni ellentmondást is, amely elkerülhetetlenül következik a kapitalizmusban a felhalmozás dinamikája és a „természeti” erőforrások mint alap közötti viszonyból. Hely hiányában ezeket a kérdéseket itt nem vizsgálhatom, de természetesen minden olyan elemzésben számításba kell venni őket, amely az urbanizáció történetével foglalkozik a kapitalizmusban.

A felhalmozás törvényei

Elsőként a termelés és az értékrealizálás rendszerében vázolom fel a tőkeáramlások szerkezetét. Ezt olyan ábrák segítségével teszem, melyek szerkezetükben meglehetősen „funkcionalistának” és talán túlon túl egyszerűnek tűnnek majd, de amelyek mindazonáltal segítenek megérteni a felhalmozási folyamat alapvető logikáját. Bemutatom, miként származnak problémák abból, hogy az egyes tőkések osztályérdekükkel ellentétes eredményt produkálnak, és számításba veszek néhány olyan eszközt, amellyel megoldásokat találhatnak ezekre a problémákra. Vagyis röviden kísérletet teszek arra, hogy Marx *A tőkéjének* érveit összefoglaljam a rendelkezésemre álló, képtelenül rövid három-négy oldal terjedelemben.

A tőke elsődleges körforgása

A *tőke* első kötetében Marx a kapitalista termelési folyamatot elemzi. Az értéktöbblet létrehozására irányuló törekvés vagy a munkanap meghosszabbítására épül

(abszolút értéktöbblet), vagy a „termelőerők” folyamatos forradalmasításából származó nyereségre, amely a munkafolyamatnak a munkaerő termelékenységét fokozó újjászervezésével valósul meg (relatív értéktöbblet). A tőkés a relatív értéktöbbletet vagy a munka munkafolyamaton belüli összehangolásának és megosztásának a megszervezésével, vagy állótőke (gépek) alkalmazásával éri el. A termelékenység fokozásának és a munkafolyamat folytonos forradalmasításának a motorja maga a kapitalista verseny, mivel minden tőkés azáltal próbál többletjövedelemre szert tenni, hogy a társadalmi átlagnál hatékonyabb termelési technikát alkalmaz.

Mindennek a jelentőségét a munka szempontjából Marx abban a fejezetben fejti ki, amely „A tőkés felhalmozás általános törvénye” címet viseli. Marx ebben a kiszákmányolás fokának módosulásait, valamint a munkafolyamatban bekövetkező változások időbeli ritmusát vizsgálja a munkaerő kínálati feltételeinek (különösen az ipari tartalék sereg kialakulásának) viszonylatában, mindvégig azt feltételezve, hogy a pozitív felhalmozási ráta fenntartására szükség van ahhoz, hogy a tőkésosztály újratermelje önmagát. Az elemzés a kölcsönhatások szigorúan behatárolt köre mentén halad, minden más problémát figyelmen kívül hagyva vagy állandónak tekintve. Az 1. ábra az itt tárgyalt viszonyokat ábrázolja.

A *tőke* második kötete a felhalmozás és a bővített újratermelés „modelljével” zárul. A termelési eszközök és fogyasztási eszközök összesített termelésével kapcsolatos arányossági problémákat Marx úgy vizsgálja, hogy minden egyéb problémát állandónak tekint (beleértve a technológiai változást, az állótőke-beruházást stb.). Mindezzel az a célja, hogy rámutasson az aránytalansági válságok lehetőségére a termelési folyamaton belül. Itt azonban Marx kiszélesíti a vizsgálatba vont viszonyok szerkezetét (lásd 2. ábra). Meg kell jegyezni, hogy Marx mindkét esetben hallgatólagosan feltételezi, hogy az összes árucikk termelése és fogyasztása egyazon időszakon belül történik. A 2. ábra viszonyrendszere a *tőke elsődleges körforgásaként* jellemezhető.

A csökkenő profitráta és az általa kiváltott ellensúlyozó tendenciák harmadik kötetben található elemzésének nagy része szintén egy időszakon belül feltételezi a termelést és a fogyasztást, noha van némi bizonyíték arra, hogy Marx – ha be tudta volna fejezni a művet – szélesítette volna ennek hatókörét. A harmadik kötet elemzését mégis hasznos az első két kötetben kifejtett érvek szintézisének és az elsődleges körforgás belső ellentmondásainak megfontolásra érdemes bemutatásának tekinteni. Világosan láthatók azok az ellentmondások, melyek abból fakadnak, hogy az egyes tőkések hajlamosak olyan módon viselkedni, amely összesítve saját osztályérdekeik ellen hat. Ez az ellentmondás létrehozza a *túfelhalmozásra* való hajlamot – összesítve túlzottan sok tőke jön létre a tőke alkalmazási lehetőségeihez mérten. Ez a hajlam számos megjelenési formát ölt:

1. Árutúltermelés – árubőség a piacon.
2. Csökkenő profitráta (az árképzés vonatkozásában, amelyet meg kell különböztetni az érték vonatkozásában vett csökkenő profitráta elméleti konstrukciójától).
3. Tőketöbblet, amely vagy kihasználatlan termelési kapacitásként vagy a profitáló felhasználás lehetőségét nélkülöző pénztőke formájában jelentkezhet.
4. Munkatöbblet és/vagy a munkaerő fokozódó kizsákmányolása. Ezek a megnyilvánulások külön-külön vagy együttesen is jelentkezhetnek egy adott időszakban.

Rendelkezésünkre áll tehát a kapitalista válságok elemzésének előzetes kerete.

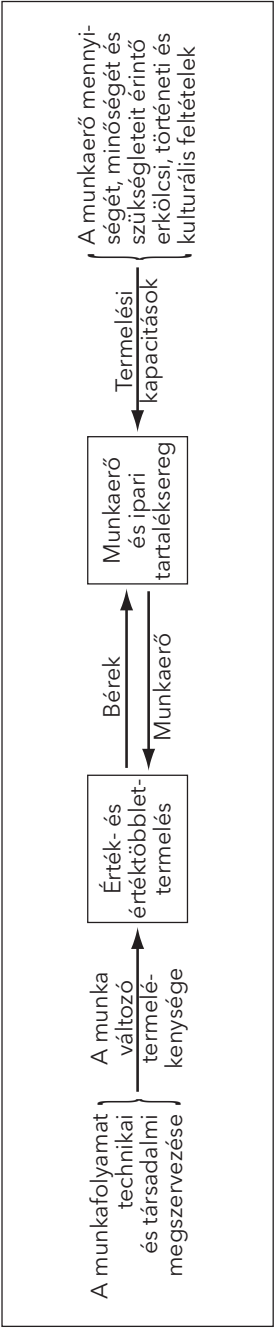
A tőke másodlagos körforgása

Most felfüggesztem azt a feltételezést, hogy a termelés és a fogyasztás egyazon időszakon belül történik, és azokkal a problémákkal foglalkozom, melyek abból származnak, hogy a termelés és az árufelhasználás eltérő munka- és forgalmazási időszakot igényel. Ezt a rendkívül összetett problémát Marx *A tőke* második kötetében, valamint a *Grundriss*-ében érinti. Mivel itt nem foglalkozhatok a kérdéssel kellő mértékben, néhány megjegyzésre korlátozom magam az állótőke és a fogyasztási alap kialakulásáról. Az állótőke Marx szerint a termelési és megvalósulási módjaival kapcsolatos sajátosságok miatt igényel külön elemzést. Ezek a sajátosságok abból fakadnak, hogy ugyan ezeket az állótőkeeszközöket a szokványos kapitalista árutermelés keretei között lehet előállítani, de inkább a termelési folyamat segítőiként használják őket, mint közvetlen nyersanyagként. Emellett meglehetősen hosszú időn át használják őket. Hasznos még különbséget tenni a termelési folyamaton belüli állótőke, valamint az olyan állótőke között, amely fizikai keretként szolgál a termelés számára. Ez utóbbit a *termelés épített környezetének* fogom nevezni.

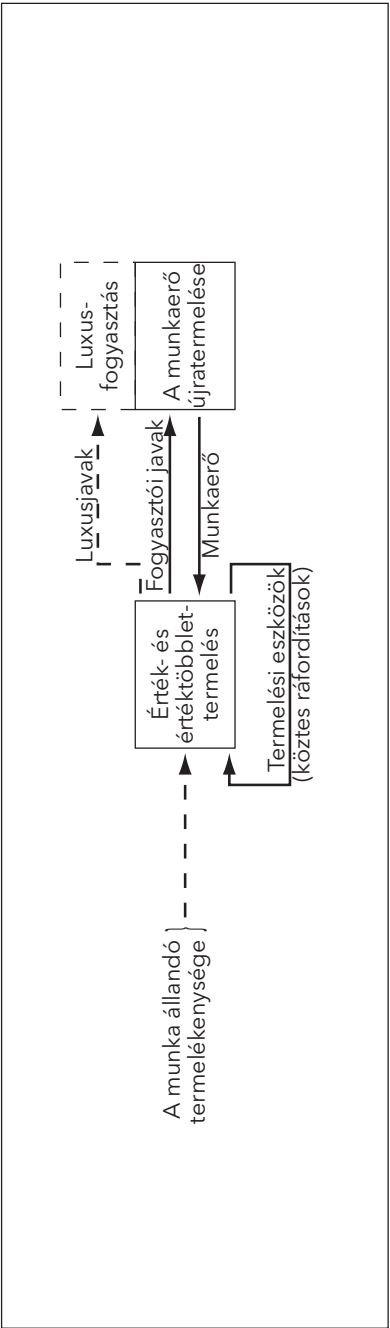
A fogyasztási oldalon ezzel párhuzamos struktúra van jelen. A *fogyasztási alap* nem a fogyasztás közvetlen elemeiből, hanem azokból az árukból képződik, amelyek inkább kiegészítő szerepet töltenek be. Néhány dolog közvetlenül a fogyasztási folyamaton belül található (az olyan tartós fogyasztási eszközök, mint a tűzhely vagy a mosógép stb.), míg mások éppen a fogyasztás fizikai keretét biztosítják (házak, járdák stb.) – ez utóbbit a *fogyasztás épített környezetének* fogom hívni.

Észre kell vennünk, hogy az épített környezet némely eleme a termelésben és a fogyasztásban is szerepet játszik – például a közlekedési hálózat –, és hogy a használatban bekövetkező változásokkal adott eszköz egyik kategóriából a másikba kerülhet át. Az épített környezet állótőkéje továbbá abban az értelemben térben moz-

1. ábra: „A felhalmozás általános törvénye” című fejezetben tárgyalt viszonyok
(A tőke első kötete)

2. ábra: „A bővített újratermelés” viszonyai (A tőke második kötete)

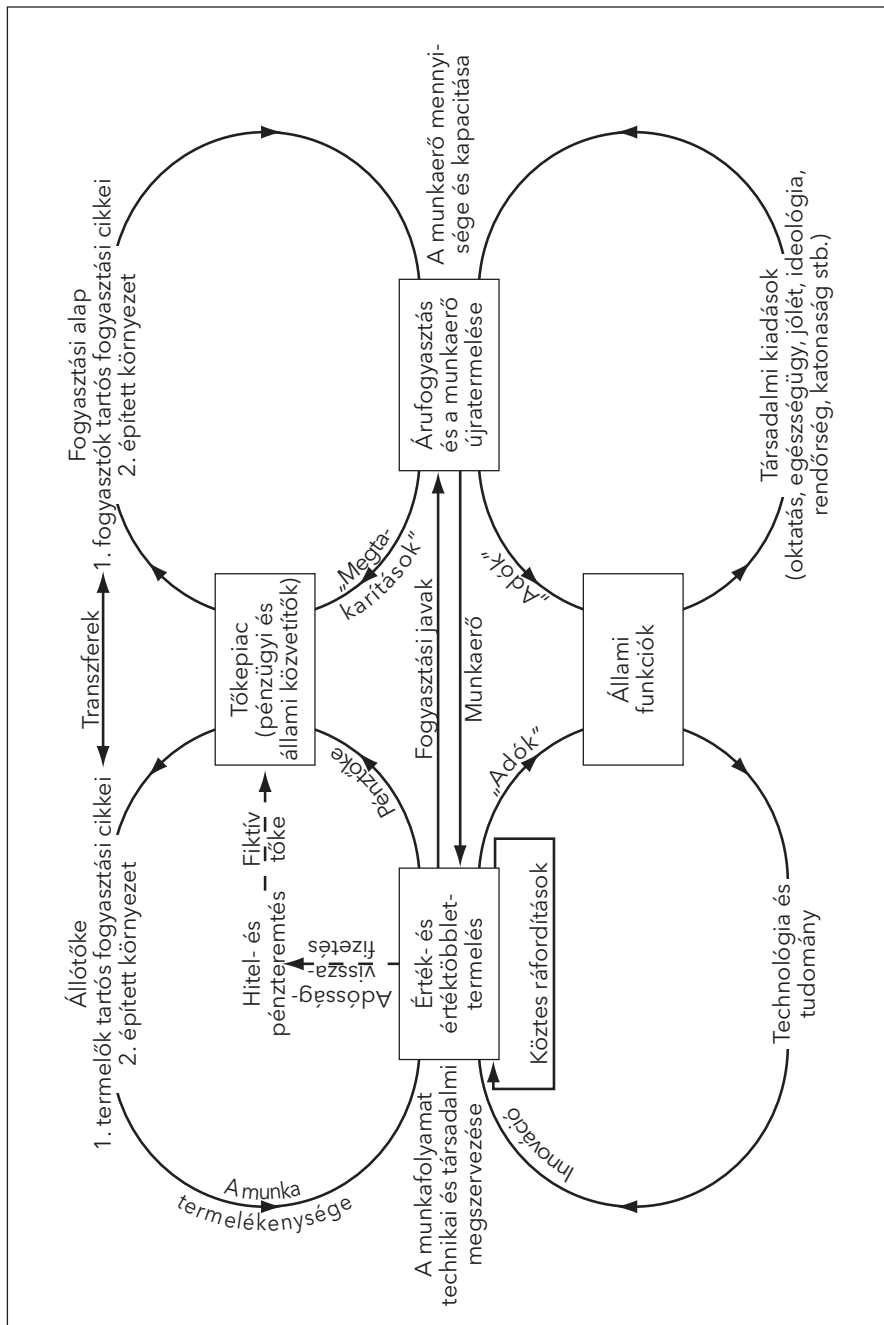

díthatatlan, hogy az érték nem mozdítható el belőle saját maga tönkretétele nélkül. Az épített környezetbe történő beruházás ezért magával vonja egy olyan fizikai tér létrehozását, amely a termelés, az elosztás, a csere és a fogyasztás céljait szolgálja.

Az állóeszközök és fogyasztási alapok létrehozásába áramló tőkét a *tőke másodlagos körforgásának* fogom nevezni. Nézzük most meg, milyen módon történhet ez a tőkeáramlás. Természetesen mind a tőkéből, mind a munkából a fennálló termelési és fogyasztási szükségletekhez képest „többletnek” kell rendelkezésre állnia ahhoz, hogy a tőke a hosszú távú, különösen az épített környezetet alkotó eszközök létrehozásába áramolhasson. A túlfelhalmozásra való hajlam rendszeresen eredményez ilyen állapotokat az elsődleges körforgáson belül. A túlfelhalmozás problémájának lehetséges *átmeneti* megoldása ezért a tőkeáramlások másodlagos körforgásba irányítása lehet.

Az egyes tőkések számos okból gyakran nehéznek fogják találni a tőkeáramlásnak ezt az átirányítását. A tőke egyéni átirányításának akadályai különösen nagyok az épített környezet tekintetében, ahol a beruházások általában nagy volumenűek és hosszú távra szólnak, a szokásos módon nehezen árazhatók, és az egyes tőkések által sok esetben kollektíven használhatók. Éppen ezen akadályok miatt a tőkések egyenként, magukra hagyva általában elhanyagolják kollektív termelési szükségleteiket. Az egyes tőkések általában túlfelhalmozást produkálnak az elsődleges körforgásban és túl keveset ruháznak be a másodlagos körforgásba; jelentős nehézségek vannak az elsődleges és másodlagos körforgás közti kiegyensúlyozott tőkeáramlás megszervezésében.

A másodlagos körforgásba történő tőkeáramlás általános feltétele ezért egy működő tőkepiac létezése, és talán egy olyan állam, amely hajlandó finanszírozni és garantálni olyan hosszú távú és nagy volumenű projekteket, melyek az épített környezet megteremtésére irányulnak. Túlfelhalmozás esetén a tőkeáramlás átirányítása az elsődleges körforgásból a másodlagosba csak akkor valósítható meg, ha a túlfelhalmozás különféle megjelenési formái átalakíthatók pénztőkévé, amely szabadon és akadálytalanul áramolhat át ezekbe a beruházásokba. Az erőforrások átirányítása nem valósítható meg olyan pénzkínálat és hitelrendszer nélkül, amely a tényleges termelés és fogyasztás *előtt* hoz létre „fiktív tőkét”. Ez éppúgy vonatkozik a fogyasztási alapra (ezért fontos a fogyasztási hitel, a jelzáloghitel és az önkormányzati adósság), mint az állótőkére. Mivel a pénz és a hitel termelése viszonylag autonóm folyamatok, az ezeket ellenőrző pénzügyi és állami intézményeket úgy kell elképzelnünk, mint egyfajta kollektív idegközpontot, amely a tőke elsődleges és másodlagos körforgása közti kapcsolatokat irányítja és közvetíti. Ezeknek a pénzügyi és állami intézményeknek a jellege és formája, valamint az általuk végrehajtott intézkedések fontos szerepet játszhatnak a tőke másodlagos körforgásába vagy

annak bizonyos részeibe (mint például a szállítás, a lakhatás, a középületek stb.) történő tőkeáramlás ellenőrzésében vagy fokozásában. Ezeknek a közvetítő struktúráknak a megváltozása ezért hatással lehet a tőkeáramlások mértékére és irányára is, hiszen bizonyos csatornákat beszűkít, míg másokat megnyit.

A tőke harmadlagos körforgása

A tőke körforgásáról rajzolt általános kép teljessé tételéhez ki kell dolgoznunk a *tőke harmadlagos körforgását*, amelyet először is a tudományba és technológiába történő beruházás alkot (amelynek célja a tudomány hasznosítása a termelésben, ezáltal hozzájárulás a termelőerőket a társadalomban forradalmasító folyamatokhoz), másodszor pedig a társadalmi kiadások – elsődlegesen a munkaerő újratermelési folyamatával összefüggő – széles csoportja. Ez utóbbit célszerű kettéválasztani, még hozzá egyfelől a munkaerőnek a tőke szempontjából történő minőségi fejlesztésbe való beruházásokra (beruházás az oktatásba és az egészségügybe, amely fokozza a munkások képességét a munkafolyamatban való részvételre), másfelől a munkaerő semlegesítésébe, integrálásába és elnyomásába történő beruházásokra ideológiai, katonai és egyéb eszközök révén.

Az egyes tőkéseknek egyénenként nem könnyű rászánniuk magukat ezekre a beruházásokra, függetlenül attól, hogy mennyire tartják azokat kívánatosnak. A tőkések tehát bizonyos mértékig rákényszerülnek arra, hogy osztályként határozzák meg magukat – általában az állam közreműködésével –, és beruházzanak a kutatás-fejlesztésbe, valamint a munkaerő mennyiségi és minőségi fejlesztésébe. Fel kell ismernünk, hogy a tőkések gyakran *rákényszerülnek* ezekre a beruházásokra annak érdekében, hogy létrehozzák a további felhalmozás megfelelő társadalmi alapját. A társadalmi kiadásokat nézve azonban a beruházásokat nagyban befolyásolja az osztályharc állapota. Az elnyomásba és ideológiai irányításba történő beruházás mértéke közvetlenül összefügg azzal, hogy a munkásosztály szervezett ellenállása mennyire veszélyezteti a tőke fosztogatásait. A munka semlegesítésének igénye pedig csak akkor jelentkezik, amikor a munkásosztály már annyi hatalmat halmozott fel, hogy szükség legyen a semlegesítésre. Mivel az állam az aktív osztályharc terepévé válhat, az általa közvetített megegyezések semmiképp sem felelnek meg tőkéletesen a tőkésosztály igényeinek. Az állam szerepe körültekintő elméleti és történeti kidolgozást igényel a harmadlagos körforgásba irányuló tőkeáramlások megszervezésével összefüggésben.

A tőke körforgásának egésze és annak ellentmondásai

A 3. ábra azon viszonyok általános szerkezetét mutatja, melyeket a tőke három körpálya közti körforgása alkot. Az ábra a megjelenítés módja miatt igencsak „strukturálisnak és funkcionalistának” hat, azonban a tőkeáramlás különféle dimenzióit nem tudom máshogyan világosan bemutatni. Most megvizsgálom az ezekben a viszonyokban rejlő ellentmondásokat. Ezt kezdetben úgy teszem, mintha nem lenne nyílt osztályharc a tőke és a munka között. Így látni fogjuk, hogy az egyes tőkés és az általánosságban vett tőke közti ellentmondás maga is jelentős bizonytalanság forrása a felhalmozási folyamatban.

Már láttuk, hogy a tőkésosztályon belüli ellentmondások miként hozzák létre a túlfelhalmozásra való hajlamot a tőke elsődleges körforgásában. Azt állítottam, hogy ez a hajlam – legalábbis átmenetileg – legyőzhető a tőkének a másodlagos és harmadlagos körpályákba történő átirányításával. A tőke számára ezért számos befektetési alternatíva áll rendelkezésre – állótőke vagy fogyasztási alap létrehozása, a tudományba és technológiába történő beruházás, beruházás a „humán tőkébe” vagy nyílt elnyomás. Előfordulhat, hogy meghatározott történeti állapotokban a tőkések nem képesek valamennyi alternatívát egyforma eréllyel megragadni, saját megszervezettségük fokától, az általuk létrehozott intézményektől, valamint a termelés és az osztályharc állapota által meghatározott objektív lehetőségektől függően. Most eltekintek ezektől a problémáktól annak érdekében, hogy arra összpontosíthassak, miként nyilvánul meg a tőke körforgásának teljes szerkezetében az a túlfelhalmozásra való hajlam, melyet eddig csak az elsődleges körforgásban azonosítottam. Ehhez először meg kell határoznom a beruházás termelékenységének fogalmát.

A beruházások termelékenysége a másodlagos és harmadlagos körforgásban

Számos okból választom a „termelékenység” fogalmát a „jövedelmezőség” helyett. Először is a profitráta, ahogyan Marx *A tőke* harmadik kötetében kezeli, értékben és nem pedig árban mérhető, valamint nem számol az értéktöbblet eloszlásával az egyes összetevőiben, mint a pénztőke kamata, a termelőtőke haszna, a földbérlet, a kereskedelmi tőke haszna stb. A profitráta olyan társadalmi átlag, melyet az egyes tőkések mondhatnak magukénak az összes ágazatban, a verseny pedig a feltételezés szerint hatékonyan biztosítja ennek kiegyenlítődsét. Ez az elképzelés aligha lehet alkalmas a tőke három körforgása közti áramlások vizsgálatára. Először is az állótőke – különösen a kollektív termelési eszközök – létrejötte az épített környezetben nem érhető meg anélkül, hogy megértenénk a tőkepiac létrejöttét és a többlet egy

részének kamat formájában történő elosztását. Másodszor, a másodlagos és harmadlagos körforgással összefüggésben termelt áruk nagy része nem árazható a szokásos módon, és az államon keresztül történő kollektív fellépés sem vizsgálható a jövedelmezőség szokványos kritériumai szerint. Harmadszor, az állandó profitráta tökéletesen alkalmas arra, hogy megértsük az egyes tőkések viselkedését a versenyben, de nem alakítható át olyan fogalomná, amely alkalmas lenne a tőkések mint osztály viselkedésének a vizsgálatára bizonyos alapvető előfeltevés nélkül (mint például, hogy a teljes profitot egyenlőnek tekintjük a teljes értéktöbbséggel).

A termelékenységi fogalmának körültekintő meghatározása segít megkerülni néhányat e problémák közül. Ugyanis a tőkések mint osztály – gyakran az állam közreműködésével – igenis beruháznak olyan körülmények előállításába, melyek reményeik szerint kedvezők lesznek a felhalmozás, önmaguk osztályként való újratermelése és a munka fölötti folyamatos uralmuk számára. Így a termelékeny beruházást rögtön úgy határozzuk meg, mint ami közvetlenül vagy közvetve szélesíti az értéktöbbség termelésének alapját. Egyszerűbben fogalmazva, a másodlagos és harmadlagos körforgásba történő beruházások bizonyos feltételek mellett *képesek* erre. A probléma, amely éppannyira szorongató a tőkés számára, mint amennyire számunkra zavarba ejtő, azoknak a feltételeknek és eszközöknek a meghatározása, melyek lehetővé teszik ennek a képességnek a kibontakoztatását.

Az új gépekbe történő beruházás a legegyszerűbb eset. Az új gépek közvetlenül termelékenyek, ha szélesítik az értéktöbbség termelésének alapját, és nem termelékenyek, ha ezek az előnyök nem jutnak érvényre. Ehhez hasonlóan a tudományba és technológiába történő beruházás éppannyira létrehozhat a felhalmozás fokozására alkalmazható tudományos tudást, mint amennyire nem. De mi a helyzet az utakba, a lakhatásba, az egészségügybe és az oktatásba, a rendőrségbe és a katonaságba stb. történő beruházásokkal? Ha a munkások ellenkezést tanúsítanak a munkahelyen, akkor a tőkésosztály józanul ítélve beruházhat a rendőri erőkbe a munkások megfélemlítése és kollektív erejének megtörése céljából, ami közvetetten valóban értéktöbbséget termelhet a tőkésnek. Ha azonban a rendőrséget arra használják, hogy a polgárságot védje jövedelmének hivalkodó felélésében az őket körülvevő szegénység és nyomor érzéketlen semmibevétele közepette, akkor a rendőrség nem a felhalmozás elősegítése érdekében jár el. Ez a megkülönböztetés ugyan igencsak finom, de jól érzékelteti a dilemmát. Hogyan lehet képes a tőkésosztály meglehetősen pontossággal azonosítani a közvetlen és közvetett termelékeny beruházások lehetőségeit a tőke másodlagos és harmadlagos körforgásában?

A tervezés iránti modern elkötelezettség (akár állami, akár vállalati szinten) elsősorban annak az elgondolásnak köszönhető, hogy bizonyos, a másodlagos és harmadlagos körforgásba történő beruházások termelékenyek lehetnek. A költség-haszon elemzés, a programozás és költségvetési tervezés, valamint a társadalmi

haszon elemzésének egész apparátusa, ahogy a humántőke-beruházásról alkotott elképzelések is, ezt az elköteleződést fejezik ki, és a probléma összetettségéről tanúskodnak. Mindennek hátterében ott áll az a nehézség, hogy világos és egyértelmű profitjelzések hiányában miként lehet meghatározni a döntéshozatal alapját. A rossz beruházási döntések költségeinek azonban – az olyan beruházásokénak, melyek közvetlenül vagy közvetetten nem járulnak hozzá a tőkefelhalmozáshoz – meg kell jelenniük valahol. Ahogy Marx mondaná, a felszínre kell jutniuk, és jelezniük kell a mélyben húzódó hibákat. Úgy ragadhatjuk meg ezt a kérdést, ha figyelmünket a kapitalista termelési mód válságainak eredete felé fordítjuk.

A válságok típusai a kapitalizmusban

A felhalmozás kapitalista folyamatának ellentmondásai a válságokban nyilvánulnak meg igazán. Marx A tőke nagy részében képviselt állítása az, hogy a kapitalizmusban mindig ott van a „kiegyensúlyozott növekedés” elérésének lehetősége, de ez a lehetőség sosem valósítható meg a kapitalista társadalomban uralkodó társadalmi viszonyok szerkezete miatt. E szerkezet miatt az egyes tőkések kollektíven olyan eredményeket produkálnak, melyek antagonisztikus ellentétben állnak saját osztályérdekeikkel, és elviselhetetlen erőszakot követnek el a munkásosztállyal szemben, ami a nyílt osztályharc terepén elkerülhetetlenül életre hívja a maga reakcióját.

Korábban már láttuk, hogy a tőkések a tőke elsődleges körforgásában általában a túlfelhalmozás állapotait hozzák létre, és számításba vettük az ebből származó következményeket. A nyomás fokozódásával vagy leáll a felhalmozási folyamat, vagy új beruházási lehetőségek tűnnek fel, ahogy a tőke különféle csatornákon keresztül a másodlagos és harmadlagos körforgásba áramlik. Ez a mozgás gyakran szivárgásként indul, majd áradás lesz belőle, ahogy az értéktöbblet-termelés ily eszközökkel történő kiterjesztési lehetősége nyilvánvalóvá válik. Ám a túlfelhalmozásra való hajlam ezzel nem szűnik meg. Inkább a másodlagos és harmadlagos körforgásba történő túlzott beruházásra való, mindent átható hajlammá alakul át. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a túlzott beruházás egyedül a tőke szükségleteivel függ össze, és semmi köze az emberek valós szükségleteihez, amelyek szükségszerűen kielégítetlenek maradnak. A válság így a tőke másodlagos és harmadlagos körforgásában is megnyilvánul.

Ami az állótőkét és a fogyasztási alapot illeti, a válság az eszközök értékelési válságaként jelentkezik. A krónikus túltermelés az állótőke és a fogyasztási alap tételeinek leértékeléséhez vezet, ami az épített környezetet éppúgy érinti, mint a tartós termelési és fogyasztási cikkeket. Ehhez hasonlóan a válság kialakulására a tőkeáramlást bemutató ábra egyéb pontjain is rámutathatunk: válságok a társadalmi kiadásokban (egészségügy, oktatás, katonai elnyomás és más effélék), a fo-

gyasztási alap létrehozásában (lakhatás), valamint a tudományban és technológiában. A válság minden esetben azért következik be, mert a termelékeny beruházás lehetősége az összes szférában kimerült. A további tőkeáramlás nem szélesíti az értéktöbblet termelésének alapját. Azt is meg kell jegyezni, hogy egy válság a szférák bármelyikében – a méretétől függetlenül – automatikusan válságnak számít a pénzügyi és állami struktúrákban, miközben utóbbi – a hozzá kapcsolódó viszonylagos autonómia folytán – a válság önálló forrása lehet (így beszélhetünk pénzügyi, hitel- vagy monetáris válságról, az állam költségvetési válságáról és így tovább).

A válságok a kapitalista termelési mód „irracionalis racionalizálói”. Az egyensúlyhiányt jelzik, és a termelés, a csere, az elosztás és a fogyasztás folyamatainak racionalizálását kényszerítik ki (ami fájdalmas lehet a tőkésosztály bizonyos ágazatai és a munkaerő számára is). Ezenkívül kikényszeríthetik az intézményi struktúrák (különösen a pénzügyi és az állami intézmények) racionalizálását is. A viszonyok általunk felvázolt általános szerkezete szempontjából különféle válságfajtákat különböztethetünk meg:

- a) *Részleges válságok*, melyek egy meghatározott ágazatot, földrajzi térséget vagy a közvetítő intézmények egy bizonyos csoportját érintik. Ezek számos okból kialakulhatnak, de lehetőség van őket az adott ágazaton, térségen vagy intézményi csoporton belül megoldani. Megfigyelhetünk például autonóm módon kialakuló monetáris válságokat, melyek intézményi reformokkal megoldhatók, vagy válságokat az épített környezet alakításában, melyek megoldhatók az adott ágazat termelésének újjászervezésével stb.
- b) *Átírányító válságok*, melyek a tőkeáramlások jelentős újjászervezésével és szerkezetváltásával és/vagy a közvetítő intézmények jelentős átalakításával járnak a termelékeny beruházások új csatornáinak megnyitása érdekében. Hasznos, ha különbséget teszünk az átírányító válságok két fajtája között:
 1. *Ágazati átírányító válságok*, melyek a tőke átírányítását jelentik egyik szférából (pl. az állótőke létrehozása) a másikba (pl. oktatás).
 2. *Földrajzi átírányító válságok*, melyek a tőkeáramlások átírányítását jelentik egyik helyről a másikra. Itt jegyzem meg, hogy a válságnak ez a fajtája különösen fontos az épített környezetbe történő beruházás viszonylatában, mivel ez nem mozdítható a térben, és a termeléshez a pénztőke régióközi vagy nemzetközi áramlására van szükség.
- c) *Globális válságok*, melyek többé-kevésbé minden ágazatot, szférát és térséget érintenek a kapitalista termelési rendszerben. Így látni fogjuk az állótőke és a fogyasztási alap leértékelődését, a tudomány és technológia válságát, az állami kiadások költségvetési válságát, a munka termelékenysége válságát, melyek egyszerre jelentkeznek a kapitalista rendszer összes vagy legtöbb térségében. Mellékesen jegyzem meg, hogy mindössze két globális válság volt a kapitalista

rendszer története során – az első az 1930-as években, melynek a második világháború volt a következménye; és a második, amely leginkább 1973 után vált nyilvánvalóvá, de amely az 1960-as évek folyamán folyamatosan erősödött. A kapitalista válságok átfogó elméletének azt is meg kellene mutatnia, hogy ezek a különféle típusok és megnyilvánulások miként függnek össze térben és időben. Ezt a feladatot egy rövid tanulmány nem vállalhatja magára, mégis némi fényt vethetek a kérdésre, ha visszatérek az alapvető témához – az urbanizációs folyamat megértéséhez a kapitalizmusban.

A felhalmozás és az urbanizációs folyamat

A kapitalista urbanizációs folyamat általam kínált értelmezése a felhalmozás elméletével való összekapcsolásból származik. Először meghatározom az általános kapcsolódási pontokat a kettő között, hiszen ezek első ránézésre a világ igen eltérő megközelítési módjainak tűnnek.

Sok más dolog mellett az urbanizációs folyamat hozza létre a termelés, az elosztás, a csere és a fogyasztás materiális, fizikai infrastruktúráját. Első kapcsolódási pontként tehát azt kell megvizsgálnunk, hogy ez az épített környezet miként jön létre, és hogyan működik az érték és értéktöbblet termelésének erőforrásrendszereként – a használati értékek együtteseként. Másodikként a fogyasztás szempontját kell figyelembe vennünk. Itt hasznos különbséget tenni a polgárság jövedelemfelélése és a munkaerő újratermelésének szükséglete között. Előbbi jelentős hatással van az urbanizációs folyamatra, ebben az elemzésben mégsem foglalkozom vele, hosszas fejtegetéshez vezetne ugyanis a polgári kultúra kérdéséről és bonyolult jelentéséről, anélkül hogy az urbanizációs folyamat sajátosan kapitalista jellegéből túl sok mindenre közvetlenül rávilágítana. A polgári fogyasztás úgyszólván csak hab azon a tortán, melynek fő összetevői, a tőke és a munka, dinamikus viszonyban állnak egymással. A munkaerő újratermelése elengedhetetlen, és bizonyos társadalmi kiadások mellett fogyasztási alap létrehozását is igényli. A felvázolt tőkeáramlások tehát – mivel a tőkének a (termelést és a fogyasztást egyaránt szolgáló) épített környezetbe történő áramlását, valamint a munkaerő újratermelését célzó társadalmi kiadásokat mutatják be – a kapitalista urbanizációs folyamat megértéséhez szükséges szerkezeti kapcsolódásokat világítják meg.

Fel lehet vetni – nagyon helyesen –, hogy ez az elrendezés figyelmen kívül hagyja a vidék–város dialektikát, és hogy félrevezető – ha nem éppen elhibázott – az „urbanizációs folyamat” szokásos leszűkítése az épített környezet létrehozásának és a munkaerő újratermelésének kérdéseire. Ezt a szűkítést mégis számos szempontból védhetőnek tartom. Először is gyakorlati szempontból nem mellékes, hogy az épített

környezetbe áramló tőkét és egyes társadalmi kiadások nagy részét olyan területek szívják fel, melyeket általában „városinak” tekintünk. Innen nézve a szűkítés célszerű közelítés. Másodszor, a városkutatásokban szokásosan felmerülő kérdések nagy részét azzal az előnnyel tárgyalhatom az épített környezet és munkaerő újratermeléséhez kötődő társadalmi kiadások kategóriáin keresztül, hogy világosan látszódnak a felhalmozás elméletével való kapcsolatok. Harmadszor, a város–vidék kettősség helytállóságát még akkor is alapos okunk van megkérdőjelezni, ha dialektikus egységként, a kapitalista termelési mód egyik legfontosabb ellentmondásaként ragadjuk meg. Más szóval, és meglehetősen nyersen fogalmazva, ha az urbanizációs folyamat általános felfogása sérülni látszik a szűkítés által, akkor álláspontom szerint ezért az urbanizációs folyamat általános felfogása a felelős.

A város–vidék kettősséget például Marx a társadalmi munkamegosztás kifejeződésének tekinti. Ebben a munkamegosztás az alapvető kategória, és nem a város–vidék kettősség, amely csupán a kifejeződési formák egyike. Hasznos lehet erre a kettősségre összpontosítani, ha a kapitalizmusba való átmenet során jelentkező társadalmi képződményeket szeretnénk megérteni, például azokat, amelyekben egy városi ipari ágazat áll szemben egy olyan vidéki paraszti ágazattal, amely csak formailag tartozik az árutermelés és árucseré rendszerébe. A tisztán kapitalista termelési módban azonban, melyben az ipari és mezőgazdasági munkások is a tőke tényleges uralma alá tartoznak, a munkamegosztásnak ez a kifejeződése jobbra elveszti sajátos jelentőségét. A munkamegosztás vizsgálata a földrajzi specializáció általános szempontjában oldódik fel. Az urbanizációs folyamat másik aspektusa – a földrajzi koncentráció a munkaerő és a használati értékek termelése és újratermelése érdekében – meglehetősen magától értetődő módon ugyancsak feloldódik a fizikai és társadalmi infrastruktúrák „racionális térbeli szerveződésének” elemzésében. A fejlett kapitalista országok kontextusában és a kapitalista termelési mód elemzése során a város–vidék megkülönböztetés elveszti valós közgazdasági alapját, noha az ideológia birodalmában persze továbbra is jelen van, és ennek vannak fontos következményei. Azonban alapvető fogalmi eszköznek tekinteni rá az elemzésben valójában nem jelent mást, mint leragadni egy olyan megkülönböztetésnél, amely pusztán a munkamegosztás felszíni megjelenési formája.

Túl felhalmozás és az épített környezetbe történő beruházás hosszú hullámai

Az elméleti tételek valódi próbája az, amikor a történelem tapasztalatával és a politika gyakorlatával vetjük őket össze. Egy ilyen rövid tanulmányban nem mutathatom be meggyőző részletességgel a felhalmozás elmélete, illetve ennek ellentmon-

dásai, és az urbanizációs folyamat közötti kapcsolatokat, így most csak néhány kérdést járok körül a legfontosabbak közül Elsőként kizárólag azokra a folyamatokra összpontosítok, melyek az épített környezetbe történő beruházásokat irányítják.

A tőke által létrehozott termelési rendszer a munkahely és a lakóhely fizikai elkülönítésén alapult. Az elkülönítést előidéző gyárrendszer-növekedés az együttműködés, a munkamegosztás és a méretgazdaságosság munkafolyamaton belüli megszervezésén, valamint a gépek alkalmazásán nyugodott. Ezenkívül a rendszer elősegítette a vállalkozások közötti fokozódó munkamegosztást, valamint a kollektív méretgazdaságosságot azáltal, hogy a tevékenységek nagy, városi központokban összpontosultak. Mindez egy olyan épített környezet létrehozását jelentette, amely a termelés fizikai infrastruktúrájaként működik, és amelynek része az áruk szállítását lehetővé tevő rendszer is. A termelés épített környezetének létrehozása során bőven van lehetőség a tőke termelékeny felhasználására. Ugyanez vonatkozik a fogyasztás épített környezetébe történő beruházásra. A probléma tehát az, hogy fel kell tární, miként áramlik a tőke ennek az épített környezetnek a megalkotásába, és meg kell állapítani az ebben a folyamatban rejlő ellentmondásokat.

Először is mondanom kell pár szót az épített környezet fogalmáról, és számításba kell vennem néhányat a legfontosabb jellemzői közül. Olyan komplex, áruformát öltő kompozit jószágról van szó, amely számtalan különböző elemből áll – utakból, csatornákból, rakpartokból és kikötőkből, gyárakból, áruházakból, szennyvízrendszerből, közhivatalokból, iskolákból és kórházakból, házakból, irodákból, üzletekből stb. –, melyeket eltérő körülmények között és eltérő szabályok szerint állítanak elő. Az „épített környezet” fogalma tehát durva leegyszerűsítés, melyet azonnal elemeire kell bontani, mihelyst alaposabban vizsgálni kezdjük előállításának és használatának folyamatait. Ugyanakkor tisztában vagyunk azzal, hogy ezeknek az elemeknek együttesen kell működniük a termelés, a csere és a fogyasztás átfogó folyamataiban. A magyarázat kedvéért megmaradhatunk az általánosságnak ezen a szintjén. Azt is tudjuk, hogy az épített környezet hosszú életű, nehezen változtatható, a térben nem mozgatható és gyakran képes magába szívni nagyméretű beruházásokat. Az épített környezet egy részét a tőkések és a fogyasztók közösen használják, és még a kisajátítható elemeit (a házak, gyárak, üzletek stb.) is olyan összefüggésben használják, melyben a magánhasználat külső gazdasági hatásai széles hatósugarúak és gyakran igen erősek. Ezek a jellemzők mind hatással vannak a beruházás folyamataira.

Az állótőke-képződés és a fogyasztási alap elemzéséből a felhalmozás kontextusában az következik, hogy az épített környezetbe történő beruházás meghatározott logika szerint történik. Egyelőre feltételezzük azt, hogy az állam nem vállal vezető szerepet a közületi építkezések erősítésében azelőtt, hogy igény lenne rájuk. Az egyes tőkések, ha magukra maradnak, saját egyéni és kollektív érdekeikhez mérten általában túl keveset invesztálnak az épített környezetbe, miközben általában túl-

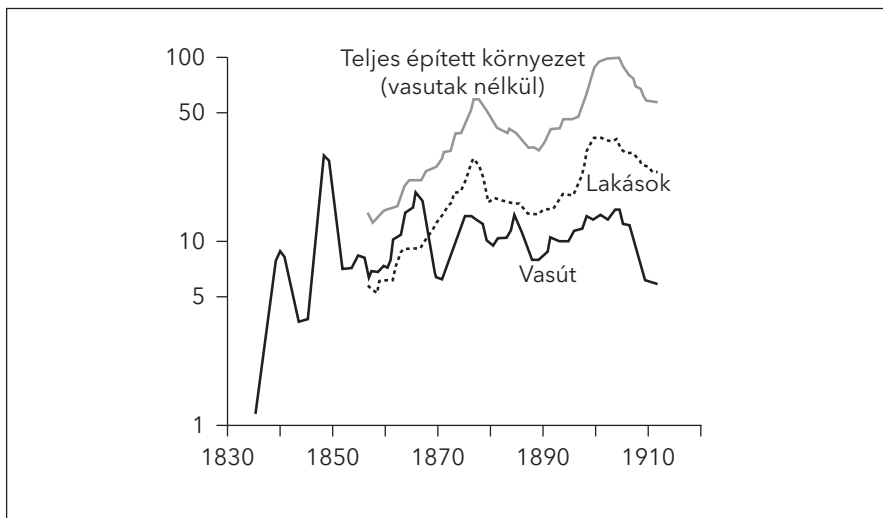
felhalmozást produkálnak. Az elméletből tehát az következik, hogy a túlfelhalmozás átirányítható – pénzügyi és állami intézményeken keresztül, valamint a hitelrendszeren belüli fiktív tőke létrehozásával – és az épített környezetbe történő elégtelen mennyiségű beruházás kiegészítéseként hasznosítható. Ez az átirányítás az elsődleges körforgásból a másodlagosba történhet egy válság során vagy – a közvetítő intézmények hatékonyságától függően – viszonylag egyszerűen is véghezvihető. Az elmélet alapján azonban ennek a folyamatnak megvannak a határai, a beruházások egy ponton elveszítik termelékenységüket. Ekkor az épített környezetbe helyezett csereérték leértékelődik, lecsökken vagy akár teljesen elveszhet. A hitelrendszer fiktív tőkéje pusztán fiktívként is értelmeződik, a pénzügyi és állami intézmények pedig nehéz pénzügyi helyzetben találják magukat. Az épített környezetbe fektetett tőke leértékelődése nem feltétlenül semmisíti meg az épített környezet használati értékét, vagyis magát a fizikai erőforrást. Ez a fizikai erőforrás most „leértékelődött tőkeként” használható, olyan ingyen jószágként működik, amely hozzájárulhat az új felhalmozás megalapozásához. Innen belátható Marx azon állításának a logikája, mely szerint az állótőke periodikus leértékelődése „a tőkés termelési mód immanens eszköze a profitráta esésének feltartóztatására és a tőkeérték felhalmozásának új tőke képzése által történő meggyorsítására”.

Mivel a túlfelhalmozásra és a túlzottan kevés beruházásra való hajlamból származó impulzusok inkább ritmikusan ismétlődők, mint állandók, megalkothatjuk az épített környezetbe történő beruházás ciklikus „modelljét”. A ritmust részben a tőkefelhalmozás ritmusai, részben az épített környezet elemeinek fizikai és gazdasági élettartama határozza meg – utóbbi miatt a változás csak aránylag lassan következhet be. Ezen a ponton az a leghasznosabb, ha rámutatok az épített környezetbe történő beruházás „hosszú hullámainak” történeti bizonyítékaira. Valahol az üzleti ciklus – a nagyjából tízéves Juglar-ciklusok – rövid távú mozgásai és a nagyon hosszú Kondratyev-ciklusok között találjuk a középtávú mozgásokat (melyeket néha Kuznets-ciklusoknak neveznek), melyek szorosan összefüggenek az épített környezetbe történő beruházások hullámaival. Gottlieb vizsgálatai¹ az építési ciklusokról nyolc ország harminc különböző városi helyszínén 15 és 25 év közötti periódusokról tanúskodtak. Jóllehet módszerei és elemzési kerete sok kívánnivalót hagynak maguk után, a különböző kutatások kellő bizonyítékot halmoztak fel annak alátámasztására, hogy első nekifutásra ez egy elfogadható általánosítás legyen. A 4., 5. és 6. ábrák ezt a jelenséget mutatják be. A történeti bizonyítékok legalábbis nem mondanak ellent az állításomnak, számításba véve persze az épített környezet materiális jellemzőit és különösen hosszú élettartamát, amely miatt az

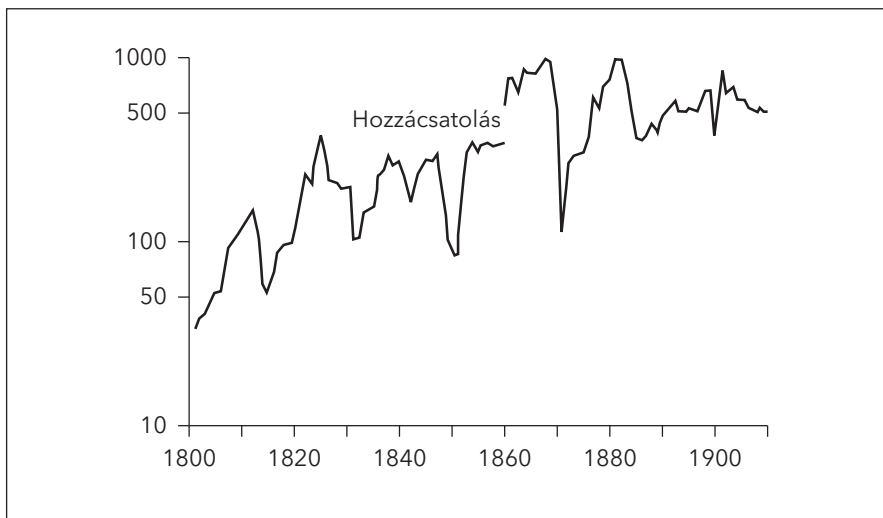
1 Gottlieb (1976) saját statisztikai elemzése mellett átfogó bibliográfiát is ad a témához. A különféle „hosszú hullámok” kérdését nemrég Mandel (1975) és Day (1976) hozta vissza a marxista irodalomba.

„instant, eldobható városok” aligha megvalósíthatók, függetlenül attól, hogy Los Angelesben milyen kitartóan próbálkoznak vele.

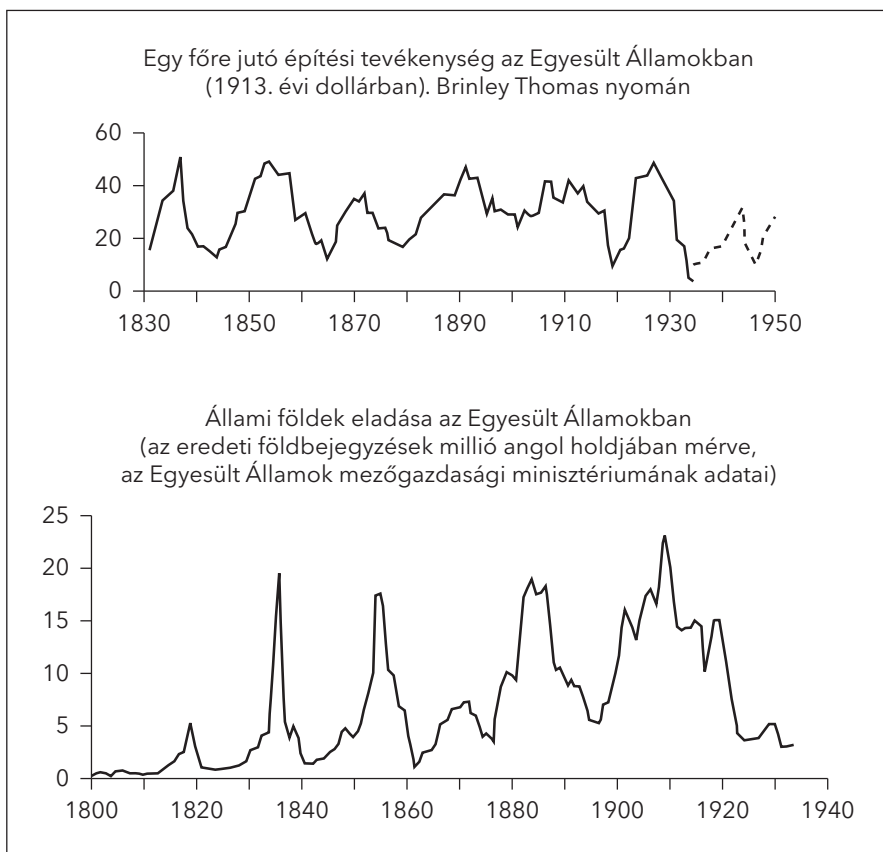
4. ábra: Az épített környezet meghatározott részeibe történő beruházások Nagy-Britanniában (millió fontban folyó áron)

5. ábra: Építési tevékenységek Párizsban – építési anyagok bekerülése a városba (millió köbméterben). Rougerie nyomán

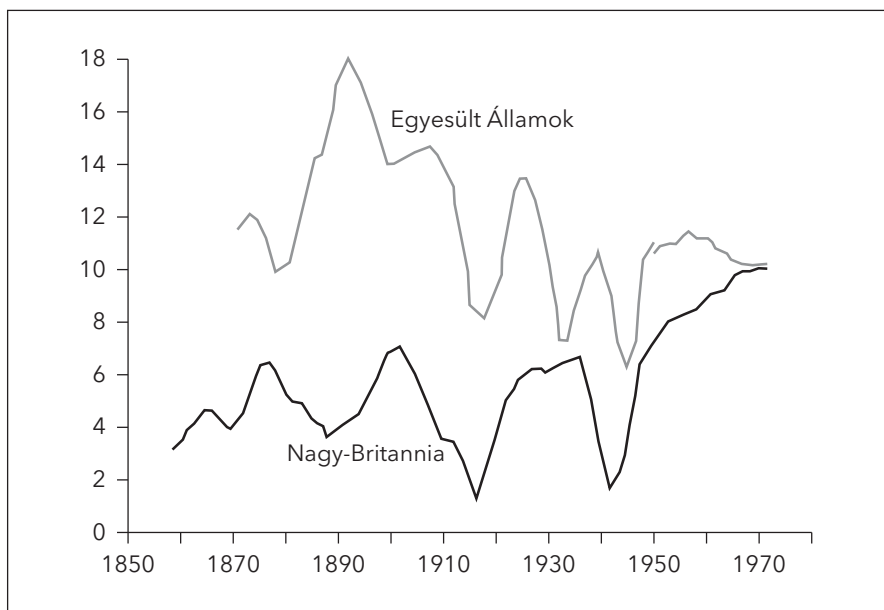

6. ábra: Az Egyesült Államok épített környezetébe történő beruházás „hosszú hullámai”

A térben való mozdíthatatlanságnak megvan a maga problematikája az arra megfelelő válasszal egyetemben. A történeti bizonyítékok itt is megvilágító erejűek. A 19. század „atlanti térségi gazdaságában” például az épített környezetbe történő beruházás hosszú hullámai Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban egymással ellentétesen mozogtak (lásd a 7. és 8. ábrát). A két mozgás nem volt független egymástól; a tőke és a munka nemzetközi gazdaság keretei közötti vándorlásai kötötték össze őket. A 19. század kereskedelmi válsága következtében a brit tőke hazai beruházása tengerentúli beruházásokba váltott át vagy fordítva. A kapitalista „egész” így, a földrajzi terjeszkedés globális folyamatának részeként képes volt aránylag kiegyensúlyozott növekedést elérni a részek ingadozásainak kiegyensúlyozott

7. ábra: Az épített környezetbe történő beruházás különböző ritmusai - Nagy-Britannia és az Egyesült Államok (az épített környezetbe történő beruházás a GNP [Egyesült Államok] és a GDP [Nagy-Britannia] százalékában - 5 éves mozgóátlagok)

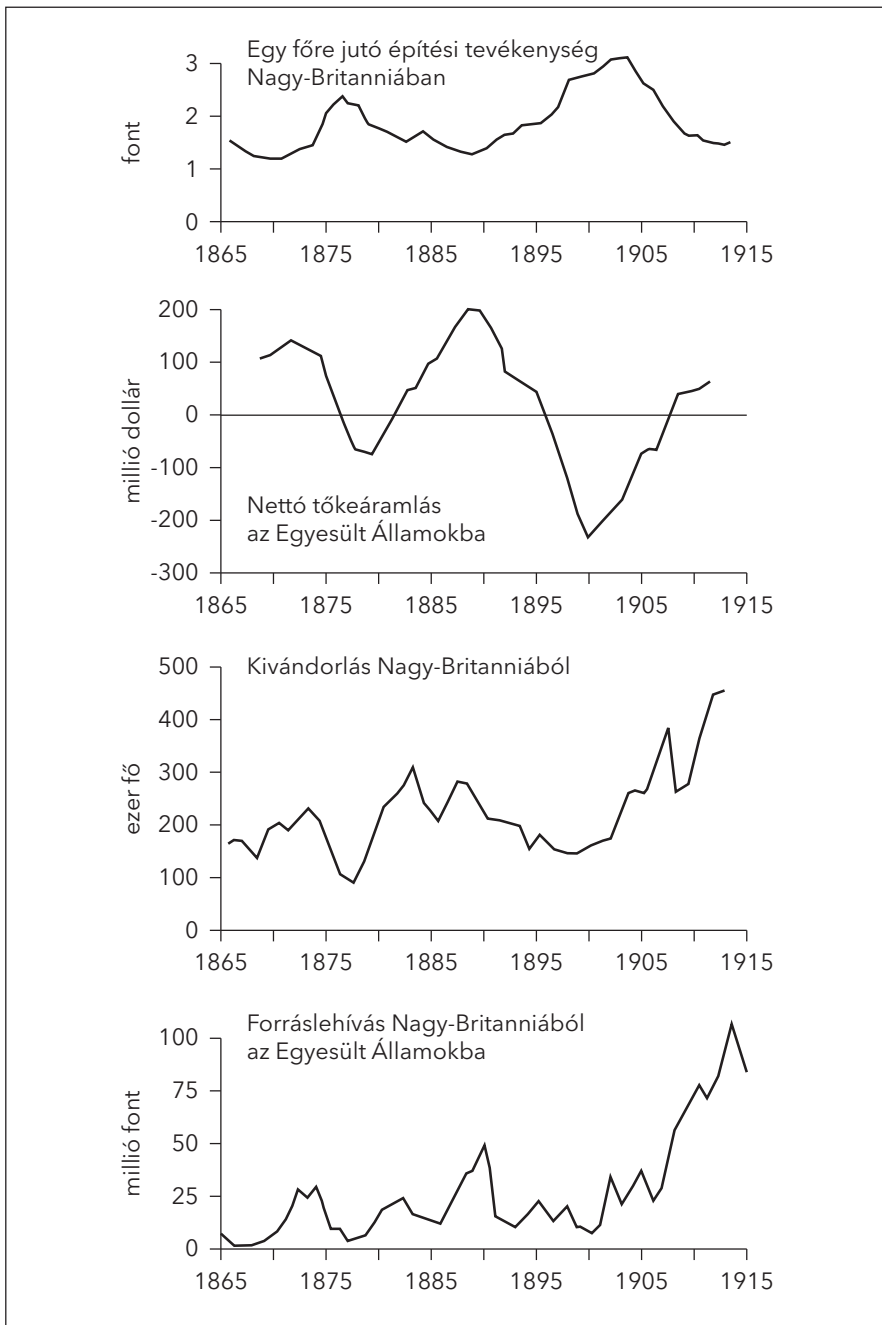

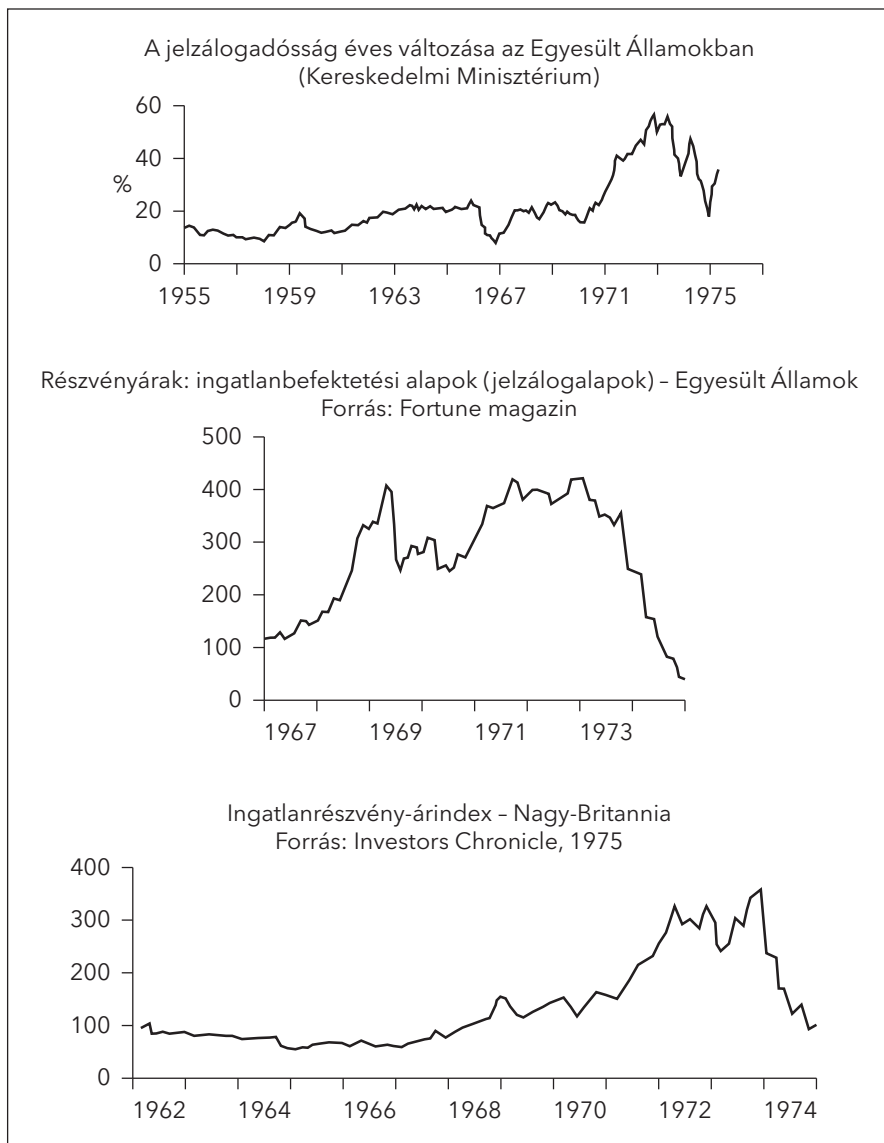
lyozásával.² Az épített környezet egyenlőtlen térbeli fejlődése alapvető fontosságú volt a relatív globális stabilitás elérésében a 19. századi *Pax Britannica* égisze alatt. Az időszak válságai vagy részleges, vagy átirányító jellegűek voltak, utóbbinak pedig mindkét változatát – a földrajzit és az ágazatit is – felfedezhetjük, ha kellő alapos-sággal vizsgálódunk.

Az 1930-as és 1970-es évek globális válságai részben magyarázhatók az egyenlőtlen fejlődést kihasználó mechanizmusok összeomlásával. Az épített környezetbe történő beruházás ilyen helyzetekben új értelmet nyer. A valóságban a kapitalizmus minden globális válságát az épített környezet hosszú távú beruházásaiba irányuló masszív tőkemozgások előzték meg, amelyek afféle végső reménységek voltak a hirtelen túlfelhalmozódó tőke termelékeny felhasználására. Nagyszerű példa erre a számos fejlett országban 1969 és 1973 között tapasztalt rendkívüli építőipari fellendülés, amelynek az összeomlása 1973 végén elindította (de nem okozta) a jelenlegi válságot. A 9. ábrán ehhez látható illusztráció.

2 Az elsődleges forrásom Brinley Thomas (1972-es kiadás), amely átfogó bibliográfiával és óriási adatgyűjteménnyel rendelkezik.

8. ábra: Egyenlőtlen fejlődés az atlanti-térség gazdaságában - Nagy-Britannia és az Egyesült Államok. *Brinley Thomas* nyomán

9. ábra: Az ingatlanrobbanás mutatói - Nagy-Britannia és az Egyesült Államok

Miközben szigorú értelemben egyáltalán nem célom az elméletet a történeti adatok alapján „igazolni”, az adatok semmi esetre sem mondanak ellent a nagy vonalakban felvázolt elméletnek. Az elméletet összefüggésbe hozni a történelemmel valójában

rendkívül nehéz feladat, amely messze meghaladja egy rövid tanulmány kereteit. Ahelyett azonban, hogy távol tartanám magam mindenféle érveléstől, megpróbálom illusztrálni a lehetséges kapcsolódási pontokat. Ezért némileg közelebről is megvizsgálom az elmélet két legfontosabb aspektusát – a túlfelhalmozást és a leértékelődést.

Az épített környezetbe irányuló beruházások áramlását a tőke- és munkatöbblet létezése, valamint előbbi összegyűjtésének és hasznossá tételének mechanizmusai határozzák meg. A folyamatnak rendkívül érdekes története van. A 18. századi Nagy-Britanniát például tőketöbblet jellemezte, amelynek nagy része az épített környezetbe irányult, mivel máshová nem irányulhatott. Az épített környezetbe történő beruházások elsősorban pénzügyi okok és nem pedig a használati érték miatt történtek – a beruházók szilárd és biztonságos megtérülési rátát akartak tőkájüknék. Az építőiparba (nagyreszt a polgárság hivalkodó fogyasztása érdekében), az úthálózatba, a csatornába és a földbérleti díjakba (mezőgazdasági fejlesztés), valamint az állami kötelezettségekbe történő beruházások nagyjából a befektetők egyetlen lehetőségét jelentették. A különféle spekulatív válságok, melyek az úthálózatba, csatornába és a városi ingatlanpiacba történő beruházásokat fenyegették, nagyon hamar jelezték, hogy a megtérülés egyáltalán nem biztos, és hogy a beruházásoknak termelékenynek kellett lenniük, ha sikeresek akartak lenni.³

Nehéz lenne azt állítani, hogy ebben az időszakban a tőketöbblet abból a túlfelhalmozásra való hajlamból származott, amelyet korábban bemutattam. A túlfelhalmozás szigorúan véve olyan jelenség, amely kizárólag a kapitalista termelési mód kontextusában jelentkezik, vagy aránylag fejlett kapitalista társadalmi formációkban. Az épített környezetbe történő beruházás „hosszú hullámai” megelőzik az ipari kapitalizmus kialakulását, és világosan azonosíthatók a feudalizmusból való átmenet egészében.⁴ A leglátványosabb példa talán az Egyesült Államok (6. ábra) – amikor Andrew Jackson 1836-ban korlátozta a bankjegyes földvásárlási ügyleteket, és ragaszkodott a pénzürmés fizetéshez, a telekfejlesztési folyamat egésze leállt, és a pénzügyi hatások mindenhol érezhetők voltak, különösen azok számára, akik az épített környezetbe ruháztak be. A „fiktív tőke”, valamint a hitel- és pénzkínálati rendszer mindig is alapvető összefüggésben állt az épített környezetbe történő spekulatív beruházások különböző hullámaival.

Hogy a túlfelhalmozásra való hajlam pontosan mikor vált a tőketöbblet termelésének fő szereplőjévé, és hogy a „hosszú hullámok” mikor kerültek egyértelműen

3 A 19. századi tőketöbblet kérdését először Postan (1935) vetette fel, majd utóbb Deane és Cole (1967) dolgozta ki. A brit úthálózat és csatornák finanszírozásáról szóló újabb tanulmányok Albert (1972) és Ward (1974) tollából részletesebb információt adnak.

4 A legjobb tanulmány erről Parry Lewisé (1965).

összefüggésbe a túlfelhalmozással, vitatott kérdés. A bizonyítékok arra utalnak, hogy az 1840-es évekre, legalábbis Nagy-Britanniában, a kettő közötti kapcsolat megszilárdult. Ekkorra a tőkepiac működését döntően befolyásolták az ipari kapitalizmus fejlődése által meghatározott ritmusok. A tőke elsődleges és másodlagos körforgásának viszonyait irányító és közvetítő „idegközpont” nagyjából 1830 után egyre inkább egy olyan tisztán kapitalista logika alapján működött, amely egyaránt hatással volt a kormányzati és magántevékenységre. Valószínűleg jelzésértékű, hogy 1847-ben Franciaországban a júliusi monarchia bukása közvetlenül összefüggött a kormányzat hatalmas (ám jelentős részben nem túl termelékeny) közületi építkezési programoknak köszönhető eladósodottságával. Amikor az Angliából és a vasútépítést kísérő rendkívüli spekulációból eredő pénzügyi válság 1846 végén és 1847-ben kiteljesedett, a francia államadóság sem tudott ellenállni a sokknak.⁵ Ezt a válságot valószínűleg okkal tekinthetjük a kapitalista világ első igazán komoly, mindenre kiterjedő válságának.

És mi a helyzet az óhatatlanul bekövetkező leértékelődéssel? Ha a leértékelődés hatékonyan működik, akkor az elméletem szerint hátra kell hogy hagyjon valamilyen, a további fejlődés alapjaként szolgáló használati értéket. Amikor az 1840-es évek elején számos amerikai állam nem volt képes törleszteni az adósságait, többé nem teljesítették köteleességeiket a brit tőkepiacon, viszont megtartották az általuk épített csatornákat és az egyéb fejlesztéseket. Ez lényegében kompenzáció nélküli kisajátítás volt – melyet az Egyesült Államok kormánya nagy morális felháborodással fogad, ha ma valamelyik harmadik világbeli ország ezzel talál fenyegetni. A 19. század nagy vasútépítési fellendülései tipikusan leértékelték a tőkét, miközben olyan fizikai eszközökkel tűzdelték tele a térképet, amelyeket általában hasznosítani lehetett valahogyan. Amikor a századfordulón a krónikus túlfelhalmozás miatt a városi tömegközlekedési rendszerek csődbe mentek, a tömegközlekedés rendszerei ottmaradtak fizikai eszközökként. Valakinek persze fizetni kellett a leértékelődésért. Elkerülhetetlen kísérletek történtek arra, hogy a költségeket a munkásosztály (gyakran önkormányzati kiadásokon keresztül) vagy a kisbefektetők viseljék. Azonban a nagy tőke sem volt immúnis, és a brit ingatlantársaságok vagy az amerikai ingatlanbefektetési alapok mai problémái éppen ilyen jellegűek (jóllehet a nyugdíj-alapok és a biztosítótársaságok miatt az egyének is érintettek). Az iroda annak ellenére is ott van, hogy az annak helyet adó épület leértékelődött, és most nem tartják jövedelmező eszköznek. Az épített környezet leértékelődésének lenyűgöző a története, és általánosságban beleillik elméleti érvelésembe.

5 Girard (1952) tanulmánya egészen kiváló.

Az épített környezetbe történő beruházás ellentmondásos jellege

Eddig úgy tekintettem az épített környezetbe történő beruházás folyamatát, mint a tőke elsődleges körforgásából származó erők pusztá tükröződését. Számos probléma azonban az épített környezet sajátosságaiból fakad. Most ezeket tekintem át röviden.

Amikor Marx az állótőkét a felhalmozással összefüggésben elemezte, központi ellentmondást tárt fel. Az állótőke egyrészt fokozza a munka termelékenységét, így hozzájárul a tőke felhalmozásához. Másrészt azonban használati értéként is funkcionál és megkívánja a csereértékek bizonyos tulajdonságokkal rendelkező fizikai eszközzé alakítását. A fizikai használati értékbe zárt csereérték csak úgy szerezhető vissza, ha a használati értéket az élettartama alatt teljes mértékben kihasználják – ezt az egyszerűség kedvéért „amortizációs időnek” fogjuk nevezni. Az állótőke használati értéként nem módosítható könnyedén, így az amortizációs idő végéig a termelékenység általában egy bizonyos szinten rögzül. Ha új és termelékenyebb állótőke jön létre a régi amortizációja előtt, akkor a régiben rögzített csereérték leértékelődik. Ha ellenállunk ennek a leértékelésnek, az megakadályozza a termelékenység növekedését és korlátozza a felhalmozást. Viszont az állótőke új és termelékenyebb formáinak keresése – amelyet a relatív értéktöbblet utáni hajsza dikál – gyorsítja a régi leértékelődését.

Ugyanezeket az ellentmondásos tendenciákat azonosíthatjuk az épített környezetbe történő beruházás összefüggésében, bár itt az ellentmondások még fokozottabbak a hosszú amortizációs idő, az eszköz térbeli rögzítettsége és az áru kompozit természete miatt. A legegyszerűbben a közlekedési beruházások esetén szemléltethetjük ezt az állítást.

A közlekedési rendszer költsége, sebessége és kapacitása a tőke forgalmi idejére gyakorolt hatása révén közvetlenül összefügg a felhalmozással. A közlekedési beruházások és újítások ezért általában termelékenyek lehetnek a tőke számára. A kapitalizmusban így felfedezhetjük az arra való tendenciát, hogy (Marx saját szavaival élve) „a tőke túlhajtson minden térbeli korláton”, és hogy „az idő megsemmisítse a teret”.⁶ Ezt a folyamatot persze a korábban leírt „hosszú hullámok”, valamint az egyenlőtlen térbeli fejlődés és a tőke időről időre történő drasztikus leértékelődése jellemzik.⁷

Engem azonban azok az ellentmondások érdekelnek, melyek magában a közlekedés fejlődésének a folyamatában rejlenek. A csereértékek a térbeli mozgás „hatékony” és „racionális” konfigurációit hivatottak létrehozni egy adott történelmi

6 A közlekedés problémájának jóval átfogóbb feldolgozását kíséreltem meg itt: Harvey (1975).

7 Érdekes anyag található ehhez itt: Isard (1942).

pillanatban. Létezik egyfajta törekvés a térbeli egyensúlyra, a térbeli harmóniára. Másrészt a felhalmozás kedvéért történő felhalmozás a közlekedéstechnikában folyamatos forradalmakat, valamint a térbeli korlátok legyőzésére való állandó törekvést idéz elő – melyek egyaránt bomlasztó hatással vannak a létező térbeli konfigurációkra.

Így egy paradoxonhoz érkezünk. Annak érdekében, hogy legyőzzük a térbeli akadályokat, és az idő megsemmisítse a teret, olyan térbeli struktúrákat hozunk létre, melyek maguk is a további felhalmozás korlátai. Ezeket a térbeli struktúrákat rögzített közlekedési létesítményekben és a térben elszórt kiegészítő létesítményekben fedezhetjük fel. Az elgondolást kiterjeszthetjük úgy, hogy az épített környezet egészét magában foglalja. A tőke olyan fizikai táj formájában jelenik meg, melyet a saját képére formált, és amelyben a tőke folyamatos felhalmozását fokozó használati értékek vannak jelen. A földrajzi táj, mely mindennek eredménye, a múlt kapitalista fejlődésének megkoronázása. Ugyanakkor a holt munka hatalmát is kifejezi az élő-munka felett, így a felhalmozási folyamatot meghatározott fizikai korlátok közé szorítja. Ezek pedig csak lassan számolhatók fel, hacsak nem értékelődik le lényegesen e fizikai eszközök létrehozásakor rögzült csereérték.

A kapitalista fejlődésnek ezért meg kell találnia a hajszálvékony ösvényt az épített környezetbe történő régebbi tőkebefektetések csereértékének megőrzése és ezen beruházások értékének tönkretétele között, annak érdekében, hogy a felhalmozás új útjait nyissa meg. A kapitalizmusban létező állandó küzdelemben a tőke mindenkor állapotának megfelelő fizikai tájat épít, csak azért, hogy később – általában egy válság során –, le kelljen rombolnia azt. Az épített környezetbe történő beruházás időbeli és földrajzi ingadozásait csak ennek a folyamatnak a keretében érthetjük meg. A kapitalizmus belső ellentmondásainak következményei – az épített környezetbe történő lekötött és mozdíthatatlan beruházások sajátos kontextusára vetítve – világosan látszanak a megszülető táj történeti földrajzában.

Osztályharc, felhalmozás és urbanizációs folyamat a kapitalizmusban

De mi a helyzet a nyílt osztályharccal, vagyis a munkásosztály kollektív ellenállásával a felhalmozás kapitalista változata által elkerülhetetlenül rájuk mért erőszakkal szemben? Ennek az ellenállásnak, mihelyst többé válik a jelképesnél, meghatározó hatással kell lennie a kapitalista urbanizációs folyamatra. Ezért meg kell próbálnom ennek is valamilyen értelmezését adni a kapitalista urbanizációs folyamat elemzésében. Azzal, hogy másik ablakon keresztül tekintünk a világra – a felhalmozás ellentmondásos törvénye után most azt vizsgálva, hogy a munkásosztály

miként visel nyílt osztályharcot ezeknek a törvényeknek a következményei ellen –, ugyanannak a folyamatnak egészen más aspektusait látjuk világosabban. A hátralevő részben azt próbálom meg bemutatni, hogy a két nézőpont hogyan egészíti ki egymást.

Bizonyos értelemben nagyon könnyű az osztályharcról írni, mivel elmélete nincsen, csak konkrét társadalmi gyakorlatai meghatározott társadalmi helyzetekben. Ha tehát meg akarjuk érteni, hogy az osztályharc miként jutott szerephez az urbanizációs folyamatban, a történelmet kell megértenünk. Néhány oldalban nyilvánvalóan nem tudom megírni ezt a történetet. Ezért arra korlátozom magam, hogy az osztályharc kontextuális feltételeit és a tőkés válaszok jellegét megvizsgáljam. Ez utóbbit a felhalmozás törvényei irányítják, mivel mindig a felhalmozás marad a tőkésosztály újratermelésének és munka feletti uralmának eszköze.

A tőke és a munka közti feszültség középpontja a munkahelyen található, és a munkafolyamatért és a bérekért folytatott küzdelemben nyilvánul meg. Ezek a küzdelmek sajátos kontextusban zajlanak. A követelések jellege, a munkások szerveződési képessége és a küzdelem eltérő költsége nagyban függ a kontextuális feltételektől. A jog (a tulajdonjogok, a szerződés, a szövetség és társulás stb.), valamint a tőkésosztály képessége arra, hogy akarata az állami hatalom segítségével kikényszerítse alapvető fontosságúak, ahogy azt a munka történetének felületes olvasata is kellően illusztrálja. Ami azonban itt különösen érdekel, az a munkaerő újratermelésének folyamata a munkahelyi osztályharcral összefüggésben.

Először is vizsgáljuk meg a munkaerő mennyiségi szempontját a tőkés felhalmozás szükségleteivel összefüggésben! Minél nagyobb a munkatöbblet és minél gyorsabb a növekedése, annál könnyebb a tőkének megfékeznie a munkahelyi küzdelmet. A kapitalista ipari tartalék sereg elve egyike Marx legbeszédesebb belátásainak. A tőke és a munka vándorlása, valamint azok a különböző mobilizációs folyamatok, melyekkel a lakosság „felhasználatlan” elemeit a munkaerő részévé teszik, ennek a relatív népességfeleslegre irányuló alapvető szükségletnek a megjelenési formái. De számításba kell vennünk a munkaerő újratermelésének költségeit is egy sor kulturális, történelmi, erkölcsi és környezeti megfontolást tükröző életszínvonal mellett. Ezeknek a költségeknek a megváltozása vagy az életszínvonal meghatározásának módosulása nyilvánvaló következményekkel jár a reálbér-követelésekre és a tőkésosztály teljes bérszámlájára nézve. A belső piac mérete, melyet a munkásosztály vásárlóereje alakít ki, szintén nem elhanyagolható a felhalmozás szempontjából. Következésképpen a munkások fogyasztási szokásai számottevő közvetlen és közvetett jelentőséggel bírnak a tőkésosztály számára.

Számításba kell azonban venni a munkaerő minőségi aspektusait is, beleértve ebbe a képességeket és betanítás mellett a mentális beállítódást, a teljesítési szinteket, a „munkaetika” és a „birtokló individualizmus” elterjedtségét is, valamint

a munkaerő töredezettségeit, melyek a munkamegosztásból, a foglalkozási szerepekből és a korábbi faji, vallási és etnikai töredezettségekből származnak. A munkások osztályalapú szerveződési képessége és belső ösztönzése attól függ, hogy mennyire képesek létrehozni és fenntartani az osztálytudatot és az osztályszolidaritást, dacára ezen töredezettségeknek. A töredezettségek meghaladásáért folytatott küzdelem a tőkések által gyakran alkalmazott megosztási és uralmi taktikák ellenére alapvető fontosságú a munkahelyi osztályharc dinamikájának megértésében.

Ez átvezet minket az *áthelyeződött* osztályharc fogalmához, amely alatt a munkafolyamatból származó, de a kapitalizmus által létrehozott viszonyrendszer összes aspektusában visszhangzó és hatást gyakorló osztályharcot értem. A társadalmi totalitás minden részletében felfedezhetjük ezeket a hatásokat, és egyértelműen megfigyelhetjük a működését a tőke különféle körforgások közti áramlásában. Ha például a termelékenységi nem fokozódik a munkahelyen, akkor a „humántőkébe” (oktatás), a munkaerő semlegesítésébe (lakástulajdon a munkásosztály számára), az integrálásba (ipari demokrácia), a meggyőzésbe (ideológiai tanítás) vagy az elnyomásba történő ésszerű beruházás hosszú távon jobb eredményeket hozhat. Gondoljunk például a közoktatásért való küzdelmekre. Dickens a *Nehéz idők*ben remek szatirikus ellenpontot képez a gyárrendszer és azon oktatási, emberbarát és vallási intézmények között, melyek a gyárrendszer működését elősegítő észjárásokat hivatottak terjeszteni a munkásosztály körében, míg más hol Mr. Dombey, az archetipikus tőkés azt a megjegyzést teszi, hogy a közoktatás nagyszerű, hiszen megtanítja a közembereknek, hol is van a helyük a világban. A közoktatás mint jog régóta a munkásosztály alapvető követeléseinek közé tartozik. A polgárság pedig valamikor rájött, hogy a közoktatás a munkásosztály érdekeivel ellentétesen is felhasználható. A közszolgáltatásokért folytatott küzdelem általában nem egyszerűen ezek meglétéről szól, hanem arról, hogy milyenek is legyenek. Az olyan egészségügy, amely a betegséget munkaképtelenségként (azaz az értéktöbblet termelésére való képtelenségként) határozza meg, nagyon is különbözik attól, amely az egyén teljes szellemi és fizikai jólétét hivatott szolgálni adott fizikai és társadalmi közegben.

A munkaerő szocializációja és betanítása – a „humántőke” igazgatása, ahogy a polgári irodalomban általában nevezik – nem bízható a véletlenre. A tőke ezért megkísérli uralni az élet egész folyamatát – a munkaerő újratermelését –, és ezt azért teszi, mert ezt kell tennie. Ezek a viszonyok és összefüggések igen bonyolultak, és nehéz kibogozni őket. Az áthelyeződött osztályharc példájaként a lakóhelyhez kötődő tevékenységek különféle aspektusait fogom megvizsgálni.⁸

8 Az alábbiak Harvey (1977) összefoglalása.

Néhány megjegyzés a lakhatás kérdéséhez

A megfelelő lakóhely egyértelműen az elsők között szerepel a munkásosztály követeléseinek a listáján. A tőke ugyancsak érdekelt a fogyasztási alap számára történő ártermelésben, feltéve, hogy ez kellő lehetőséget ad a felhalmozásra. A „lakáskérdés” körüli osztályharc döntő hatással volt az urbanizációs folyamatra. Az összefüggések némelyikét közvetlenül visszavezethetjük a munkahelyre. A termelés agglomerálódása és koncentrálódása azonnal felvetette a munkások megfelelő helyen történő elszállásolásának mennyiségi problémáját – amelyet a tőkések kezdetben szolgálati lakások építésével próbáltak megoldani, de aztán a piaci rendszerre bízta. A lakóhely költsége fontos tétel a munkaerő költségei között. Minél inkább képessé válnak a munkások arra, hogy bérköveteléseiket világossá tegyék, annál fontosabbá válik a tőke számára a lakóhely költsége. A lakhatás azonban többet jelent a lakóhelynél. Először is, általában a fogyasztás egész szerkezete összefügg a lakhatás módjával. A potenciális túlfelhalmozás dilemmái, melyekkel az Egyesült Államok 1945-ben szembenézett, részben a szuburbanizációs folyamat gyors terjedésén keresztül egy egészen új életstílus kialakításában oldódtak fel. Az 1930-as évek társadalmi nyugtalansága rákényszerítette a polgárságot, hogy a tehetősebb munkások számára bevezesse az egyéni lakástulajdonlás politikáját, így biztosítva a társadalmi stabilitást. Ez a megoldás a lakásszektor megnyitásának előnyével járt, lehetőséget teremtett az ártermelésen keresztüli gyors felhalmozásra. A megoldás olyan sikeres volt, hogy a lakásszektor a felhalmozási folyamat egészének keynesiánus „kontraciklikus” szabályozójává vált, legalábbis az 1973-as összeomlásig. Az osztályharc vonalai Franciaországban egészen mások voltak (lásd Houdeville 1969). Mivel a paraszti ágazat kisméretű magántulajdonok formájában biztosította a társadalmi stabilitást, a lakhatási probléma politikailag elsősorban költség szempontból merült fel. A két világháború közötti évek lakbérkorlátozása csökkentette a lakásköltségeket, keretek közé szorította viszont a lakhatást az ártermelés terepeként, ami hatással volt a lakásellátás minőségére és szűkösségére is. Csak 1958 után nyílt meg a lakásszektor a beruházás és felhalmozás terepeként, és ekkor is kormányzati ösztönzésre. Sok minden abból, ami a lakhatás területén történt, valamint a „városi” ennek következményeként kialakuló formája csak az osztályharc különféle változataival magyarázható.

A szuburbanizáció „erkölcsi befolyása” mint az osztályharc ellenszere

Második példám még összetettebb. Vizsgáljuk meg nagy vonalaiban az állampolgári konfliktus komoly fenyegetéseire adott polgári válaszok történetét, melyeket gyakran a munkásosztály és a munkanélküliek erős térbeli koncentrációjával hoznak

összefüggésbe. Az 1848-as forradalmak Európa-szerte, az 1871-es párizsi kommün, az 1877-es nagy vasúti sztrájkot kísérő városi erőszak az Egyesült Államokban, valamint a chicagói Haymarket-incidens⁹ világosan megmutatták, hogy a „veszélyes osztályok” bizonyos területeken történő magas koncentrációjában forradalmi veszélyek rejlenek. A polgári választ részben a szétterítés politikája jellemezte, hogy a szegényeket és a munkásosztályt alávehessék annak, amit a 19. századi városi reformerek az Atlanti-óceán mindkét partján a kertvárosok „erkölcsi befolyásának” neveztek. Az olcsó kertvárosi telkek, lakások és az olcsó közlekedés mind ennek a megoldásnak a részét képezték, amely magával vonta az épített környezetbe történő tökéletes beruházás bizonyos formáját és volumenét. Mivel ez a politika szükséges volt, az intézkedések fontos hatással bírtak mind a brit, mind az amerikai városok képeire. És mi volt a polgári válasz az 1960-as évek városi felkeléseire az Egyesült Államok gettóiban? Nyissuk meg a kertvárosokat, támogassuk az alacsony jövedelműek és a feketék lakástulajdonlását, fejlesszük a megközelíthetőséget a közlekedési rendszeren keresztül... a párhuzamok figyelemre méltók.

A „közösségfejlesztés” doktrínája és ellentmondásai

A szétterítés alternatívája az, amit ma a „gettó csinosításának” hívunk – de ez is kipróbált és állandó polgári válasz egy egyszerűen eltűnni nem akaró strukturális problémára. Thomas Chalmers tiszteletes már 1812-ben borzalommal írt a Nagy-Britanniát elárasztó forradalmi erőszak réméről, ahogy a munkásosztályhoz tartozó lakosság egyre inkább a nagyvárosi területeken koncentrálódott. Chalmers a „közösség elvében” látta a forradalmi ár elleni védekezés fő bástyáját – amely elvet szerinte tudatosan kell terjeszteni annak érdekében, hogy mindenkit meggyőzzünk arról, hogy az osztályháború ellenszereként működő harmónia megteremthető a közösség alapvető intézményei mentén. Az elv magában foglalta a közösségfejlesztés iránti elköteleződést, valamint az elköteleződést azon intézmények iránt, melyek – mint például az egyház és az állampolgári kormányzás – képesek kialakítani a közösségi szellemet. Chalmerstől Octavia Hillen és Jane Addamsen, a brit Joseph Chamberlain-féle városi reformereken, a 19. század végi franciaországi „erkölcsi reformereken” és az Egyesült Államokbeli „progresszívokon” át egészen a modellváros-programokig és az állampolgári részvételig a társadalmi konfliktus és nyugtalanság problémáira adott polgári válaszok egész sorát találjuk.

9 Az 1886. májusi Haymarket-incidens a nyolcórás munkanapért tüntető munkások és a rendőrség közötti, több ember halálát okozó összetűzés volt. Az esemény jelentőségéről a kritikai társadalomkutatás számára lásd az ACME folyóirat 2008-as tematikus számát (<http://www.acme-journal.org/volume7-1.html>). – A szerk.

A „közösség elve” azonban nem polgári találmány. Létezik autentikus munkásosztálybeli megfelelője is, amely védekező, sőt támadó fegyverként szolgál az osztályharcban. A közösségi élet feltételei nagy jelentőséggel bírnak a munkásosztály számára, így a küzdelem fókuszába kerülhetnek, és relatív autonómiára tehetnek szert a gyárakban folytatott küzdelemhez képest. A közösségi intézmények a munkásosztály érdekében megszerezhetők és kiaknázhatók. Az ipari forradalom korai szakaszában az egyházat olykor helyi szinten mozgósították a munkásosztály érdekében: az Egyesült Államokban a fekete polgárjogi mozgalom számára is központiá vált az 1960-as években és Baszkföldön is fontos mobilizációs erő az osztályharc számára. A közösség elve tehát az osztálycselekvés ugródeszkájává válhat, ahelyett hogy az osztályharc ellenszere lenne. Valóban mondhatjuk azt, hogy a kapitalista társadalomban a közösség meghatározása és intézményeinek irányítása egyike az osztályharc tétjeinek. Ez a küzdelem számtalan konfliktusdimenzióra robbanhat szét, a polgárság egyes elemeit szembeállítva másokkal, a munkásosztály csoportjait egymással, ahogy a kapitalista társadalomban a „felségterület” és a „közösségi autonómia” elvei az élet meghatározó részévé válnak. A polgárság gyakran törekedett a megosztásra és az uralkodásra, de éppen ilyen gyakran találta magát azoknak az ellentmondásoknak a gyűrűjében, melyeknek az előidézésében szerepet játszott. Azt látjuk, hogy a kertváros „polgári” lakói elutasítják a további tőkefelhalmozást az épített környezetben, hogy az egyes közösségek versenyeznek a fejlesztésért, ami még a tőke szempontjából is rendkívül rossz és ésszerűtlen térbeli elrendezéshez és a pénzügyi stabilitást veszélyeztető eladósodottsághoz vezet (New York kellő nyilvánosságot kapott jelenlegi problémái például jellemzőek az Egyesült Államok történeti tapasztalatában¹⁰). Azt is látjuk, hogy az állampolgári konfliktusok az urbanizációs folyamatban elfajulnak, miközben az etnikai, vallási és faji feszültségek szintén felélénkülnek, részben a polgári buzdításra adott válaszreakcióként (annak, ahogyan a polgárság kihasználja az etnikai és faji különbségeket a munkahelyi szerveződés megakadályozása érdekében, megvan a maga hosszú és szégyenletes története, különösen az Egyesült Államokban).

A munkásosztály ellenállása és a tőke körforgása

A szétterítés, a közösségfejlesztés és közösségi verseny stratégiái, melyek az osztályantagonizmusokra adott polgári válaszokból erednek, alapvető fontosságúak a kapitalista urbanizációs folyamat materiális történelmének megértése szempontjából. És nem elhanyagolhatók a tőke körforgása szempontjából sem. A munkásosztály győzelmeinek

10 Utalás a New York-i önkormányzat 1970-es évekbeli csődközeli állapotára. – A szerk.

és kiharcolt engedményeinek megvan a maguk hatása. Azonban ezen a ponton visszajutunk a felhalmozás elveihez, ugyanis ha a tőkésosztály újra akarja termelni magát és a munka feletti uralmát, a munka által kieszközölt engedményeket össze kell hangoztatnia a kapitalista felhalmozás beruházásainak termelékenységét irányító szabályokkal. Az osztályharcra adott válaszként a beruházások átkerülhetnek az egyik ágazatból a másikba mindaddig, amíg a tőkefelhalmozás szabályainak engedelmességeknek. Így a munkásosztály lakhatásába vagy az egészségügybe történő beruházások a felhalmozás eszközévé tehetők az ezen ágazatok számára történő árutermelésen keresztül. Az osztályharc tehát „átirányító válságokat” provokálhat, melyeknek a kimenetele a munkásosztály számára kedvező módon változtathatja meg a beruházások struktúráját. De azokat a követeléseket, melyek a felhalmozás általános gazdasági lehetőségeinek határain belül maradnak, a tőkésosztály veszteség nélkül is teljesítheti. A tőkefelhalmozás és a tőkésosztály újratermelése csak akkor kérdőjeleződik meg, ha az osztályharc a rendszert saját belső lehetőségein túlra kényszeríti. Hogy a polgárság miként válaszol erre a helyzetre, az attól függ, hogy milyen lehetőségek állnak nyitva előtte. Például ha a tőke földrajzilag átirányítható olyan területekre, ahol a munkásosztály szolgáltatás-készebb, akkor a kiélezett osztályharc következményei ily módon megkerülhetők. Máskülönben nem kerülheti el a gazdasági, politikai és fizikai elnyomásba történő beruházást, vagy egyszerűen elbukik a munkásosztály csapásaitól.

Az osztályharcnak így megvan a maga szerepe az ágazatok és térségek közötti tőkeáramlások alakításában. Az épített környezetbe történő beruházások „hosszú hullámainak” ütemét például a forradalmi évek – 1830, 1848, 1871 (lásd az 5. ábrát) – mély hullámvölgyei jelölik ki. Első ránézésre úgy tűnik, hogy a ritmust egyedül a politikai események diktálják, a tipikus 15-25 éves ütem azonban itt ugyanúgy érvényesül, mint más országokban, ahol a politikai agitáció sokkal kisebb mértékű volt. Az osztályharc dinamikáját persze a tőkés felhalmozás ritmusai is befolyásolják, de durva leegyszerűsítés volna a párizsi politikai eseményeket kizárólag ebben az összefüggésben értelmezni. Igazán rendkívülinek az tűnik, hogy a felhalmozás általános ritmusa nagyjából érintetlen marad a munkásosztály küzdelmében bekövetkező intenzitásváltozások ellenére.

De ha jobban végiggondoljuk, ez nem is annyira rendkívüli. Még mindig kapitalista társadalomban élünk. És ha ez a társadalom fennmaradt, akkor ez csak úgy volt lehetséges, hogy kikényszerítette a felhalmozás azon törvényeinek érvényesülését, melyek révén újratermeli önmagát. Ezzel nem a munkásosztály ellenállásának jelentőségét akarom csökkenteni, hanem arra szeretnék rámutatni, hogy a bérrendszer és a tőke munka feletti uralmának eltörlését célzó küzdelemnek arra a napra kell összpontosítania, amikor a felhalmozás kapitalista törvényei maguk is csak a történelemlétkönyvekben lesznek megtalálhatók. Addig a napig viszont szükségszerűen a felhalmozás kapitalista törvényei maradnak történelmünk irányítói, tele belső ellentmondásaikkal.

Záró megjegyzés

Egy olyan bocsánatkéréssel zárom ezt az írást, melynek a szöveg elején lett volna a helye. Butaságnak tűnik a kapitalista urbanizációs folyamat szerteágazó kérdésével egy rövid tanulmányban foglalkozni. Különbségeket kellett elhomályosítanom, sok mindent adottnak kellett vennem, össze kellett csapnom részeket, látszólag önkényesen kellett ugrálnom az elmélet és a történelem között és a bűnök egész sorát kellett elkövetnem, ami kétségtelenül haragot és szemrehányást fog kiváltani, ahogy számos lehetőséget ad majd félreértésekre is. Tanulmányom azonban egy, a kapitalista urbanizációs folyamat megértését segítő gondolkodási keret összefoglalása. Olyan összefoglalás, melyet sokkal hosszabb és nagyobb ívű munka előzött meg (amely hamarosan meg is jelenik¹¹). Olyan keret ez tehát, amely a kérdés tanulmányozásának végtermékeként született meg, és nem az egész elején lett önkényesen kierőltetve. És ezért nagyon megbízom benne. Az egyedüli komolyabb kétségem, hogy vajon sikerült-e egyszerre kellően pontosan és egyszerűen előadnom ahhoz, hogy ízelítőt adjak a benne rejlő belátások gazdagságáról.

Hivatkozott irodalom

- Albert, W. (1972): *The Turnpike Road System in England*. Cambridge University Press, London.
- Day, R. (1976): The Theory of Long Waves: Kondratieff, Trotsky, Mandel. *New Left Review*, 99: 67–82.
- Deane, P., Cole, W. A. (1967): *British Economic Growth, 1688–1959: Trends and Structure*. Cambridge University Press, London.
- Girard, L. (1952): *Les politiques des travaux publics sous le Second Empire*. Armand Colin, Paris.
- Gottlieb, M. (1976): *Long Swings in Urban Development*. NBER, New York.
- Harvey, D. (1975): The Geography of Capitalist Accumulation: A Reconstruction of the Marxian Theory. *Antipode*, 7 (2): 9–21.
- Harvey, D. (1977): Labour, Capital and Class Struggle around the Built Environment in Advanced Capitalist Societies. *Politics and Society*, 6: 265–295.
- Houdeville, L. (1969): *Pour une civilisation de l'habitat*. Editions Ouvrières, Paris
- Isard, W. (1942): A Neglected Cycle: The Transport Building Cycle. *Review of Economics and Statistics* 24 (4): 149–158.

11 Utalás Harvey *The Limits to Capital* című, 1982-ben megjelent könyvére. – A szerk.

- Lewis, J. P. (1965): *Building Cycles and Britain's Growth*. Macmillan, London.
- Mandel, E. (1975): *Late Capitalism*. New Left Books, London.
- Marx, K. (1967): *Capital*. (I–III.) International Publishers, New York. [Magyar kiadás: Marx, K. (2000): *A Tőke*. Gondolat, Budapest.]
- Marx, K. (1967): *Theories of Surplus Value*. Progress Publishers, Moscow.
- Marx, K. (1973): *Grundrisse*. Penguin, Harmondsworth. [Magyar kiadás: Marx, K. (1972): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 46/1–2. kötetek. Kossuth, Budapest.]
- Postan, M. (1935): Recent Trends in the Accumulation of Capital. *Economic History Review*, 6 (1): 1–12.
- Rougerie, J. (1968): Remarques sur l'histoire des salaires à Paris au dix-neuvième siècle. *Le Mouvement Sociale*, 63: 71–108.
- Thomas, B. (1973): *Migration and Economic Growth: A Study of Great Britain and the Atlantic Economy*. Cambridge University Press, London.
- Ward, J. R. (1974): *The Finance of Canal Building in the Eighteenth Century*. Oxford University Press, London.

Dzsentrifikáció és egyenlőtlen fejlődés

FORDÍTOTTA: GYIMESI ZOLTÁN

Immár egy évtizednyi intenzív kutatómunka eredményeképpen már tornyosulni látszanak a dzsentrifikációra vonatkozó empirikus bizonyítékok, azonban az elmélet fejlődése mindezzel nem tartott lépést. Első látásra talán meglepő lehet ez a kijelentés, hiszen a hagyományos városelmélet jellemzően a város hanyatlásának tapasztalatát kísérte nyomon, miközben a dzsentrifikáció új valósága szembemegy ezzel a tapasztalattal. Vajon a hagyományos elméletek mennyiben képesek előre jelezni a dzsentrifikáció megjelenését? Képesek legalább annak leírására? Vajon a dzsentrifikáció valósága ellentmond-e a hagyományos elmélet ismeretelméleti alapjainak, amely a periféria terjeszkedésének és a centrum hanyatlásának kettős folyamatára épül? Van-e szükség új elméleti munkára a dzsentrifikáció fényében? Ahogyan az olyan, inkább empirikus kérdések, hogy kik is a dzsentrifikálók, vagy hogy hol és mikor zajlik maga a folyamat, úgy az ilyen, sokkal inkább elméleti kérdések is óhatatlanul felvetődnek a pangó munkásosztályi lakónegyedek kiterjedt rehabilitációjából fakadóan, szerte a fejlett kapitalista világ városaiban. Habár természetes, hogy az elmélet fejlődése mindig elmarad a valóság alakulásától, de ahogyan a figyelem egyre inkább a dzsentrifikáció jelentős városi folyamatának bizonytalan jövője felé fordul, a kutatók egyre inkább rákényszerülnek a dzsentrifikáció általános elméleti kérdéseinek, így nemcsak a ki, hol és mikor, hanem a miért megválaszolására is. Ez a cikk nem kísérli meg valamennyi, fent említett elméleti kérdés megválaszolását, viszont igyekszik egy olyan elméleti keretrendszert felvázolni, amelyben a dzsentrifikáció meggyőzőbben magyarázható. Ez a törekvés már korábbi empirikus és elméleti kutatások eredménye (Smith 1979a, 1979b), valamint a jövőben folytatandó empirikus kutatások előzménye. A továbbiakban bemutatásra kerülő elméleti keret egy hipotézis megfogalmazása érdekében íródott, elsődleges célja pedig, hogy betekintést nyújtson a dzsentrifikáció konkrét, történeti kialakulásába.¹

Eredeti tanulmány: Smith, N. (1982): Gentrification and Uneven Development. *Economic Geography*, 58 (2): 139–155.

- 1 A dzsentrifikáció alatt azt a folyamatot értem, amelyben a munkásosztály lakónegyedeit a középosztálybeli lakásvásárlók, főbérletkés és hivatásos fejlesztők rehabilitálják. Elméleti különbséget teszek a dzsentrifikáció és a meglévő városi telkek újraházasítása (*redevelopment*) között. Az újraházasítás nem a régi épületek rehabilitációját jelenti, hanem az új épületek felépítését már beépített területeken. A dzsentrifikáció folyamatának megje-

Dzsentrifikáció és elmélet

Az átmeneti városövezet (*inner city*)² jövője, és hogy meddig folytatódhat a dzsentrifikáció, egyre inkább kiemelt téma a várossal foglalkozó tágabb szakirodalomban. Az ezekre a kérdésekre adott reakciók rövid áttekintése jól mutatja majd a dzsentrifikáció értelmezésére kialakítandó új elméleti szemléletmódok sürgető igényét. A dzsentrifikáció jövőbeli alakulásának ugyanis két eltérő értelmezése van kialakulóban, és bár ezek explicit és implicit értelemben is ugyanazon a városelméleten alapulnak, mégis kölcsönösen ellentmondanak egymásnak. Az első álláspont képviselői szerint a dzsentrifikáció egy helyi, kis léptékű folyamat, amely szimbolikus értelemben jelentős, de tisztán átmeneti jellegű, és hosszú távú jelentősége csekély. Ezt az álláspontot igen következetesen követi például Berry (1973: 144; 1980). Érvelése szerint a dzsentrifikációt együttesen elősegítő tényezők önmagukban pusztán átmenetiek; az elővárosi lakások magas ára, az üres lakások alacsony aránya, a *baby boom* generáció életmódváltozásai és egyéb sajátos tényezők csak rövid távon működnek, hatásuk megszűnésével pedig az amerikai belváros „revitalizációja” is abbamarad.

Ezzel ellentétben a második álláspont képviselői úgy tartják, hogy a dzsentrifikáció a városmag és az átmeneti városövezet tágabb „revitalizációjának”, valamint bizonyos városi tevékenységek újraközpontosításának a része. Röviden, a „vissza a városba” mozgalom folyamata jelenleg még kétségtelenül csak az elővárosokból visszaszivárgó beköltözőket jelenti, de ez olyan szolgáltatások, szabadidős létesítmények és foglalkoztatási lehetőségek spontán visszatérésével is jár, amelyek később

lölésére számtalan kifejezést használnak, amelyek mindegyike sajátosan áll a folyamathoz. A „revitalizáció” és a „reneszánsz” azt sugallja, hogy a lakónegyedek korábban valahogyan *de-vitalizáltak* vagy kulturálisan haldoklók voltak. Míg ez bizonyos esetekben igaz, gyakran mégis inkább arról van szó, hogy nagyon is életképes munkássztyábeli közösségek kerülnek *de-vitalizálásra* a dzsentrifikáció által. A nyílt ajtók, az utcai játékok, a *stoop-sitting* [a „lépcsőn üldögélés” kifejezetten az amerikai nagyvárosokra jellemző közösségi kapcsolattartási forma, amely a lakóházak széles bejárati lépcsőin való csoportosulást és az ott végzett szabadidős tevékenységeket jelenti – *a ford.*] szokásait felváltja a vasrács, az őrkutya, a magas fakerítés és az utca megvetése. A városi „pionírok” gondolata legalább annyira sértő, mint a Nyugat „pionírjainak” eredeti gondolata. Ahogyan akkor, ez a kifejezés ma is azt feltételezi, hogy az úttörés előtt álló területeken nem él senki – legalábbis senki említésre méltó. Ausztráliában ezt a folyamatot trendifikációnak, máshol pedig a beköltözőket divatmajmoknak (*hipeoise*) nevezik. A dzsentrifikáció fogalma kifejezi a folyamat nyilvánvaló osztályjellegét, ezért – habár technikailag nem feltétlenül „dzsentrik” költöznek be, hanem inkább fehér, középosztálybeli diplomások – empirikusan ez felel meg legjobban a valóságnak (Smith 1982).

- 2 Smith a városkutatás chicagói iskolájának a terminológiáját követi, amelyben az átmeneti városövezet a városmagot (központi üzleti negyed) közvetlenül övező részt jelenti. – *A ford.*

tovább ösztönzik a beszivárgás erősödését. A második irányzat képviselői szerint – nem teljesen bizonyítottan, de – ez a vándorlás képes lehet a központi és az átmeneti városövezet történelmi hanyatlásának megfordítására, és ezt a szövetségi várospolitikának is aktívan támogatnia kellene. Egy-két figyelemre méltó kivételtől eltekintve ezt a szemléletet követik Laska és Spain kötetének szerzői (Laska, Spain 1980). A dzsentrifikáció kérdéseivel közvetlenül foglalkozó kutatók körében sok hívet szerzett magának a – ha nevezhetjük így – „vissza a városba iskola”. Ám minden erénye ellenére, a dzsentrifikáció jövőjének rózsás értékelését ritkán helyezik határozottan valamilyen tágabb magyarázó szemléletbe úgy, mint például Berry teszi. Azt, hogy mennyire inkább optimizmusból, nem pedig elméleti megalapozottságból merítenek, jól mutatja, hogy a megközelítés egyik ismertebb követője, Jimmy Carter amerikai elnök Dél-Bronxot emelte a leromlás visszafordíthatóságának szimbólumává. Carter elnököt a megismerés és megértés vágya helyett inkább a dzsentrifikáció hosszú távú áldásos hatásaiban való hit és remény motiválta arra, hogy Dél-Bronxba zárándokoljon, majd elindítsa a Nemzeti Várospolitikai Programot³ (*National Urban Policy*).

A „vissza a városba” iskola a dzsentrifikáció megmagyarázása helyett inkább a folyamat pontos empirikus dokumentálásával foglalkozik, számba véve a dzsentrifikálók korának mediánját, etnikumát, foglalkozását, életmódját és egyéni preferenciáit. Pontosabban szólva mégsem hiányoznak a magyarázatok, csakhogy ezeket általában hallgatólagosnak vagy magától értetődőnek tekintik. Ahol a magyarázatok explicitté válnak, ott viszont meglepően hasonlítanak azokhoz, amelyeket Berry éppen hogy ellentétes következtetések levonására alkalmaz.⁴ Ez minden másnál jobban kellene hogy ösztönözzön minket annak a hagyományos elméleti keretrend-

3 Ahogyan Smith később kifejti, Carter 1978-ban elindított, meglehetősen összetett várospolitikai programjának jelentősége abban állt, hogy a várospolitika kérdése nemzeti (szövetségi) szintre került, egy olyan „új partnerség” keretében, amely az egyes kormányzati szintek összehangolása mellett már a magánszféra bevonását is jelentette. Mivel a nemzeti beruházások növelését sem a költségvetés, sem a politikai hangulat nem bírta volna el, ezért a carteri várospolitika a köz- és magán-együttműködések gyakorlatának bevezetésével reagált, ugyanakkor a piaci szféra bevonásával a közkiadások és az új beruházások (és ezek következményei) kevésbé átláthatóvá, ellenőrizhetővé váltak. Carter említett viselkedése New York esetében a város súlyos és totális válságállapotára adott politikai és médiareakció volt, ugyanis a várost különösen erősen érintő gazdasági recesszió, és az ennek ellenére – a fennálló társadalmi feszültségek mérséklése érdekében – fenntartott jóléti kiadások az 1970-es évek közepére csődhelyzet felé sodorták a várost, amely során a korábban is fennálló, óriási egyenlőtlenségekből fakadó társadalmi konfliktusok egyfajta „hadi állapotot” eredményeztek. – *A ford.*

4 A Laska és Spain-kötet (Laska, Spain 1980) tanulmányainak többsége a demográfia, életmód és gazdaság tényezőinek hasonló összetételét alkalmazza, mint Berry. Lásd még a Rosenthal szerkesztette tanulmánygyűjteményt (Rosenthal 1980).

szernek a megkérdőjelezésére, amelyben a dzsentrifikációt szemlélni szokás. Hogyan vezethetne ugyanis egy következetes városelmélet teljesen ellentmondásos következtetések levonására? Persze akár egyet is érthetünk Berry érvelésével, miszerint a „vissza a városba” iskola követői egy látszólag újfajta fejlődés iránti lelkesedésük miatt hagyták figyelmen kívül vagy éppen becsülték le a keményen ellenőrzött elméletek mondanivalóját. Azonban Berry álláspontja sem problémamentes. Nem teljesen véletlen, hogy Berry, aki talán a lehető legkövetkezetesebben képviseli a hagyományos város-gazdaságtani elméleteket, alábecsüli a dzsentrifikáció jelentőségét és kiterjedését. Ugyanis a Berry következtetéseinek alapját képező előfeltételezések nem teszik lehetővé a dzsentrifikáció értelmezését.

A hagyományos városgazdaságtan elméletének kritikájához már korábban is születtek fontos hozzájárulások (Ball 1979; Harvey 1973; Roweis, Scott 1981), de itt hely hiányában csak a kritikák dzsentrifikációhoz kapcsolódó eredményeit foglalom össze. Ahhoz, hogy az átmeneti városövezet lakáspiacában bekövetkező közelmúltbeli változásokat megmagyarázza, Berry a leszűrődési modellt (*filtering model*)⁵ alkalmazza. A modell szerint az új lakásokat általában gazdagabb családok foglalják el, és miközben korábbi, kisebb méretű lakásaik megüresednek a szegényebb beköltözők számára, addig ők az elővárosi periféria felé mozdulnak el. Így tehát a tisztességesebb lakások „leszűrődnek”, azaz hátramaradnak az alacsonyabb jövedelmű családok számára, a legrosszabb lakások pedig fokozatosan kiesnek a piacról, megüresednek és lerombolásra kerülnek (Berry 1980: 16; Lowry 1960). Félretéve azt a kérdést, hogy vajon a „leszűrődés” ténylegesen „tisztességes” lakhatást garantál-e a munkásosztály számára, a leszűrődési modell számtalan egyéb előfeltételezés felülvizsgálatára késztet. A hagyományos város-gazdaságtani elméletek legtöbbjéhez hasonlóan ez a modell is mindössze a neoklasszikus közgazdaságtanból kölcsönvett fogalmakat és előfeltevéseket alkalmazza a városi problémákra. Konkrétabban szólva, a leszűrődési modell külső tényezőként feltételezi az emberek adott fogyasztási preferenciakészletét, amelynek egyik eleme az egyre nagyobb lakótér iránti igény. Azt feltételezi tehát, hogy minél inkább képes valaki fizetni a nagyobb térért, annál több területet fog megvásárolni. A kisebb, kevésbé vágyott tereket hátrahagyják azok számára, akik kevesebbet tudnak fizetni. Ugyan a lakások iránti keresletet és annak kínálati oldalát egyéb tényezők is meghatározzák, de a tér iránti igény és a szükségszerű jövedelmi korlátok képezik a városfejlődés neoklasszikus értelmezésének alapjait.

A dzsentrifikáció ellentmond ezeknek az előfeltevéseknek. Ugyanis az ellenkező irányba mutató leszűrődés ellentmondani látszik annak az elvnek, miszerint ön-

5 A magyar nyelvű szakirodalom a filtrációs modell kifejezését használja, mi azonban a képszerűbb és érthetőbb megfogalmazásra – valamint a szaknyelv magyarítására törekedve – a leszűrődési modell szóhasználatát mellett döntöttünk. – A szerk.

magában a nagyobb tér iránti törekvés vezérli a lakóövezeti fejlődés folyamatát. Következésképp vagy ezt az előfeltevést kell elvetni, vagy pedig a „külső tényezők” és a jövedelmi kötöttségek olyannyira megváltoztak, hogy a több tér iránti törekvés már kivitelezhetetlenné és működésképtelenné vált. Ez alapján a dzsentrifikáció egy véletlenszerű, különleges eseménnyé, a külső tényezők egyedi összetételének esetleges következményévé válik. Ám a dzsentrifikáció a valóságban nem rendkívüli; rendkívülinek csak egy olyan elméletben számít, amely azt eleve lehetetlennek tartja. A dzsentrifikáció tapasztalata tehát jól rámutat a neoklasszikus városelmélet korlátaira, hiszen a folyamat magyarázata érdekében el kellene vetnünk az elméletet, és egy *ad hoc* külső tényezőkön alapuló, felületes magyarázatot kellene alkalmaznunk. Azonban néhány tényező felsorolása még nem jelent magyarázatot. Míg az elmélet a szuburbanizáció megmagyarázását tűzi ki célul, addig egyáltalán nem képes magyarázatot adni a szuburbanizációtól a dzsentrifikáción át az átmeneti városövezet újrafejlődéséig⁶ vezető történeti folytonosságra. Berry implicit módon felismeri a történeti folytonosság szükségességét (és egyben hiányát is), amikor így fogalmaz:

„a második világháború után az ösztönzők újraszerveződése döntő szerepet játszott a lakástulajdonlás növekedésében és a városi forma ezt kísérő átalakulásában. Nincs okunk azt feltételezni, hogy egy újabb átszerveződés nem vezethetne más irányokba, hiszen egy erősen mozgékony piaci rendszerben semmi sem lendíti előre hatékonyabban a változást, mint a relatív árak megváltozása. Létezik tehát egy ilyen út. Ám hogy a szándék is megvan-e hozzá, az már más kérdés, hiszen a demokratikus pluralizmus körülményei között a csoportérdekek politikája érvényesül, és az efféle politizálásnak az a normális állapota, hogy »minden marad a régiben«. A nagy gazdasági világválság és a második világháború után bekövetkező merész változtatások jelentős válságokra adott válaszok voltak, ugyanis csak a válság légkörében képes a felvilágosult vezetés felülkerekedni a mindent a régiben hagyó, szüntelenül a legkisebb közös nevezőre törekvő politikán. Véleményem szerint nem kevesebb, mint egy hasonló válság tenné lehetővé az átmeneti városövezet szükséges és érdemi revitalizációját.” (Berry 1980: 27–8)

6 Az angol *(re)development* szó gazdag jelentéstartalmú, egyszerre használják az aktív beavatkozást kifejező fejlesztés, a passzívabb fejlődés, illetve a *re-* előtag esetében az ismételtség kihangsúlyozására. Bevetett magyar fordítása legtöbbször a városfejlesztés, azonban Smith szövegében az újbóliség kulcsfontosságú, így a jobb érthetőség kedvéért a városfejlesztés helyett felváltva használtuk az újbóli fejlesztés, az újrafejlődés, vagy akár az újrahasonosítás alakokat. – A szerk.

Úgy gondolom, hogy ma éppen egy ilyen válságba léptünk – nemcsak országosan, hanem nemzetközileg is, nemcsak a lakásszektorra, hanem az egész gazdaságra vonatkozóan is –, és ez a válság valóban megvalósította az árak és ekképpen az „ösztönzők” újrendeződését (Harris 1980a; Massey 1978b). Ugyanakkor a válság nem külső tényező vagy az egyensúlytól történő véletlen eltávolodás, ahogyan a neoklasszikus elmélet állítja. A gazdasági válság egy olyan konkrét történelmi termék, amely amellett, hogy új helyzeteket és viszonyokat hoz létre, rövid időn belül egy sor, már korábban kialakult gazdasági tendenciát hoz lendületbe (Harman 1981; Harvey 1982). Bár azt még nem láthatjuk, hogy Berry várakozásai a felvilágosult vezetésről vajon mennyire megalapozottak, de jelenleg aligha lehet okunk az optimizmusra. Habár az efféle „vezetés” kétségtelenül hatással lehet a válság pontos kimenetelére, mégis ugyanennyire világos az is, hogy – felvilágosultsággal vagy anélkül – a városi tér szerkezetváltása már folyamatban van. Míg a szerkezetváltást valóban meghatározzák az olyan tényezők, mint a *baby boom*, az energiaárak vagy az új lakások árai, addig hajtóerejét egy sokkal sajátosabb és mélyebb folyamat, az egyenlőtlen fejlődés adja. A városi lépték szintjén ennek a folyamatnak a legfőbb mozgatórugója a dzsentifikáció.

Egyenlőtlen fejlődés a városi lépték szintjén

A dzsentifikációhoz hasonlóan az *egyenlőtlen fejlődés* folyamata az elmúlt évtized kutatásainak népszerű témájává vált. Egyenlőtlen fejlődés alatt leginkább azt a magától értetődő igazságot szokták érteni, hogy a társadalmi fejlődés nem mindenhol halad ugyanolyan gyorsasággal vagy egyazon irányba. Önmagában egy ennyire nyilvánvaló állítás említést is alig érdemelne, nemhogy kiemelt figyelmet. Azonban ahogyan igyekszem azt bemutatni, az egyenlőtlen fejlődés sajátos folyamata nemcsak kifejezetten a kapitalizmusra jellemző, hanem kifejezetten ezen termelési mód társadalmi viszonyaiban is gyökerezik. Pontosabban a társadalmi fejlődés más termelési módokban is lehet hasonlóan egyenlőtlen, ám ennek egészen mások az okai, más a társadalmi jelentősége és más földrajzi mintázat az eredménye. A feudális vásár város földrajza például teljesen más, mint a kapitalista metropoliszé. A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődésének legnyilvánvalóbb és legközpontibb megnyilvánulása a fejlett és fejletlen területek közötti viszony jellege, amely nemcsak a nemzetközi, hanem a regionális és a városi lépték szintjein is jelentkezik (Soja 1980). Bármelyik léptéket is nézzük, a tőke hasonló (de nem azonos) okokból mozog a térben, és ez a célbeli és strukturális hasonlóság okoz hasonló térbeli egyenlőtlenségeket a különböző léptékeken. Itt mindössze a háttérben meghúzódó gazdasági racionalitás vázlatos és összefoglaló jellegű bemu-

tatására lesz lehetőségem, a részletesebb kifejtés máshol olvasható (Smith 1982). Az egyenlőtlen fejlődés három lényegesebb szempontját fogom sorban megvizsgálni, végül pedig az elmélet keretrendszereként összeilleszteni. A dzsentrifikációt minden egyes lépésnél el fogom helyezni a vizsgálaton belül, így demonstrálva az egyenlőtlen fejlődés elméletét és egyben a dzsentrifikáció megértésének tágabb elméleti keretrendszerét.

A differenciálódás és kiegyenlítődésként folyamata

A kapitalizmus struktúrájában két ellentétes folyamat rejlik, melyek egyike a *fejlődés termelési viszonyainak és szintjeinek kiegyenlítődésként*, másika pedig ezek *differenciálódására* irányul. A kiegyenlítődésként tendencia a kapitalista társadalom gazdasági terjeszkedésének alapszükségletéből fakad: az egyéni tőkések és a vállalkozások csak profit termelése révén maradhatnak fenn, de a különböző vállalkozások versengése által uralt gazdaságban ez a túlélés bővülést, egyre nagyobb és nagyobb mennyiségű tőkefelhalmozást igényel. Ez nemzeti vagy világ gazdasági szinten az állandó gazdasági növekedés szükségességét jelenti; ha a növekedés megtorpan, a rendszer *válságba* kerül. A gazdasági fejlődést az hajtja, hogy egyre több és több munkás kerül bér munkaviszonyba, egyre növekvő mennyiségű nyersanyagot tárnak fel és aknáznak ki, a közlekedési módok fejlesztése pedig egyre olcsóbb és gyorsabb hozzáférést biztosít a nyersanyagokhoz és a piacokhoz. Röviden szólva, a terjeszkedést az egyre nagyobb mennyiségű és választékú áru előállítására ösztönzi, amelyeket aztán eladnak a piacon, végül a profit egy részét visszaforgatják a termelőerők kapacitásának további növelésébe. A prekapitalista társadalmak fokoatosan a tőke szolgálatába sodródnak és a világpiacon keresztül a bér munkaviszony uralmának rendelődnak alá. Azzal, hogy a földkerekség egésze egy egyetemes termelési eszközzé alakul, már egyetlen eldugott sarok sem állhat ellen a nyersanyag-éhségnek. A tőke szemében a földfelszín minden egyes centimétere – beleértve a tengert, a levegőt, az alapkőzetet – a megfelelő árcímkével rendelkező realizálható vagy potenciális termelési eszközzé redukálódik. Ez áll tehát a kiegyenlítődésként folyamata mögött, és ezért szinte ugyanolyan egy új autógyár Tokióban, mint egy új autógyár Essenben vagy Brazília városban, és a lényegtelen részletek ellenére ezért hasonló Santiago jól fejlett szuburbiaja is Sydney vagy San Francisco elővárosaihoz.

A földrajzi tér szempontjából a tőke terjeszkedése, valamint a fejlettségi viszonyok és szintek kiegyenlítődésként vezet végül az úgynevezett „zsugorodó világhoz”. A tőke igyekszik a terjeszkedésének ellenálló valamennyi térbeli akadályt áttörni, a térbeli távolságot szállítási időben mérni. Ezt a folyamatot nevezte Marx „a tér idő által való megsemmisítésének”:

„A tőke a természeténél fogva túlhajt minden térbeli korláton. A csere fizikai feltételeinek – közlekedési és szállítási eszközöknek – a megteremtése tehát egészen más mértékben válik számára szükségyszerűséggé: a térnek az idő által való megsemmisítése. [...] A tőkének tehát egyrészt arra kell törekednie, hogy az érintkezés, azaz a csere minden helyi korlátját ledöntse, az egész földet meghódítsa mint piacát, másrészt viszont arra törekszik, hogy megsemmisítse a teret az idő által; azaz az időt, amelybe az egyik helyről a másikra való mozgással kerül, minimumra csökkentse. Minél fejlettebb a tőke, minél kiterjedtebb ennél fogva a piac, amelyen forog, amely forgalmának a térbeli pályáját alkotja, annál inkább törekszik egyszersmind a piac nagyobb térbeli kiterjesztésére és a térnek az idő által való nagyobb megsemmisítésére. [...] A tőke egyetemes tendenciája jelenik meg itt, amely valamennyi korábbi termelési foktól megkülönbözteti.” (Marx 1973: 524, 539, 540)

Marx ennek az univerzalizáló folyamatnak a gazdasági megfelelőjét a profitráta kiegyenlítődéseként tendenciájaként határozta meg (Marx 1967: III., 10. fejezet). Mindkettő a tőkekörforgás révén valósul meg, egyúttal a termelési folyamatban gyökerező, mélyebb folyamatot fejez ki: az absztrakt munka egyetemessé válását és az „érték” ebből következő uralmát a társadalmi kapcsolatok fölött (Harvey 1982; Sohn-Rethel 1978).

Azok számára, akik követték az elmúlt húsz év városelméleteinek fejlődését, ez a városi lépték szintjén zajló kiegyenlítődései folyamat ismerősen csenghet. De mielőtt rátérnénk a városi lépték vizsgálatára, előbb a kiegyenlítődéssel szemben működő differenciálódás folyamata felé kell fordulnunk. A kiegyenlítődéssel ellentétben a fejlettségi szintek és viszonyok differenciálódása nem egyetlen aspektus alapján bontakozik ki, hanem különböző tengelyek mentén. Először is egyértelmű, hogy a jelenlegi kapitalizmus egy természeti jellegzetességek szerint differenciált környezetet örökölt. A differenciálódásnak ez a természeti alapja meghatározó összetevője volt a korábbi társadalmakban bekövetkező egyenlőtlen *társadalmi* fejlődésnek. Hogy csupán egyetlen példát említsünk: a természeti kincsek változó elérhetősége alapján létrejött a regionális munkamegosztás – textilgyártás a juhlegeltetés helyszínein, vas- és acélgyártás a szén- és vasérclelőhelyeken, városok a kikötők mellett és így tovább. Ez persze a hagyományos kereskedelmi és regionális földrajz, és részben a „területi eloszlás” tételének a létalapja is volt.⁷ A kapitalizmus

7 Smith itt a 18. században Immanuel Kant révén megjelenő, és a 19. században különösen a skót George Chisholm (1850–1930) munkásságával kibontakozó kereskedelmi földrajza gondol, amelyet a földrajzi adatok statisztikai, enciklopédikus jellegű közlése vezérelt. A „területi eloszlás” (*areal differentiation, areal variation*) pedig a regionális földrajz 20. század első felében érvényesülő egyfajta „paradigmáját” jelenti, amely a természeti és társadalmi sa-
jáj-

továbbfejlődése ugyanakkor bizonyos mértékű felszabaduláshoz is vezetett a természet és a természeti meghatározottságok alól. „De bármily fontos a termelési feltételek természeti különbsége,” – írta Nyikolaj Buharin az 1910-es években – „ez háttérbe szorul ahhoz a különbséghez képest, melyet a termelő erőknek nem egyforma növekedése okoz” (Bukharin 1972: 20). Így miközben a jelenlegi földrajzi differenciálódást mélyen átszövik a korábbi természetalapú differenciáltság mintázatainak maradványai, addig egyre inkább a kapitalizmus struktúrájából fakadó, legalapvetőbb társadalmi dinamika hajtja előre.

Ez a dinamika többek között magában foglalja a különböző léptékeken történő munkamegosztás fokozódását, a tőke bizonyos helyeken való és más helyek rovására történő összpontosulását, a munkabérek térben differenciált mintázatainak kialakulását, az egyenlőtlen telekbérleti felület⁸ (*ground rent surface*) kialakulását, az osztálykülönbségek jelenlétét stb. Óriási vállalkozás lenne általánosan szétbontani minden egyes, a földrajzi differenciálódás tendenciáját meghatározó folyamat és viszony bonyolult összefonódását. Ezek az adott léptéknek megfelelően is minden esetben merőben eltérő jelentőséggel bírnak. A munkabérek például az egyenlőtlen fejlődés egyik legfontosabb tényezői a nemzetközi és regionális léptékeken, ám érvelésem szerint viszonylag jelentéktelennek számítanak a város szintjén. A differenciálódás általános dinamikájának kidolgozása jelenti az egyik legnagyobb kihívást az egyenlőtlen fejlődés általános elméletének megalkotása előtt (Smith 1982: 4. fejezet), ezért a továbbiakban ettől el fogok tekinteni. Ehelyett a városi lépték tárgyalása felé fogok továbbhaladni, ahol a differenciálódás vizsgálata jobban konkretizálható. A lényeges pont számunkra most az, hogy a kapitalista gazdaságban egy sajátos tendencia vagy inkább tendenciák sora dolgozik a fejlettségi viszo-

tosságok eloszlása által képzett egyedi és típusos régiók kutatására fókuszál; a regionális földrajznak ez a megnevezése elsősorban Amerikában vált elterjedtté. A második világháború előtti földrajzi megközelítésekre szokás összefoglalóan – és persze meglehetősen leegyszerűsítően – „klasszikus” vagy hagyományos földrajztudományként utalni. – A ford.

- 8 Smith a Marx kritikájában is szereplő (*A tőke*, III. kötet, 6. szakasz) földjáradék (*die Grundrente, ground rent*) kifejezést használja, mi itt ehelyett mégis a telekbérlet(ek), (telek)bérleti díj kifejezéseket. Ugyan a hazai szakirodalom sokszor felváltva használja a járadék és a bérleti díj kifejezéseket, Smith későbbi városkutatási munkássága szempontjából mi mégis a bérleti díjat tartjuk találóbbnak mind az elméleti koherencia, mind az érthetőség szempontjából. A hazai szakirodalomban a telekár (telekármodell, telekár görbe stb.) fogalma terjedt el, viszont mivel a vásárlás és a bérlet közötti különbségeknek Neil Smith érvelésében fontos szerepe van, ezért a fordításban az eredeti szöveg telekbérlet vagy telekbér fogalmait használjuk. – A szerk.

A „felület” kifejezés egy absztrakt, analitikus és kvantitatív nyelvezetre, konkrétan pedig a funkcionalista városelméletek telekármodelljeinek függvényeiből képzett eloszlási mintázatokra, geometriai felületekre utal, amelyek során különböző formák, azaz társadalmi-gazdasági lejtők, hegyek és völgyek stb. értelmezhetők (lásd „telekár völgy”). – A ford.

nyok és szintek kiegyenlítődése ellen, és e kettő történetileg kibontakozó ellentéte áll az egyenlőtlen fejlődés valós mintázatai mögött. A differenciálódás folyamata – amelynek folyamatosan ellentart a kiegyenlítődéssel – minden másnál jobban felelős a fejlett és fejletlen régiók vagy nemzetek, valamint az átmeneti városövezet és az előváros közötti ellentétek kialakulásáért.

Az 1960-as évek elején Melvin Webber dolgozta ki a „helyfüggetlen városi tér” (*urban non-place realm*) (Webber 1963; 1964a; 1964b) fogalmát. Webber úgy érvelt, hogy a technika fejlődésével – különösen a kommunikáció és a közlekedés terén – a társadalmi sokféleség korábbi formáinak jelentős része fokozatosan felbomlott. Az emberek egyre nagyobb része számára a gazdasági és társadalmi közelség elszakadt a térbeli közelségtől. Vagyis Webber okfejtése szerint a városiak – a szegények kivételével – többnyire felszabadították magukat a területiség kötődéseitől. Webber „helyfüggetlen városi tér” fogalma széles körű és elismerő visszhangokra talált, nemcsak azért, mert optimizmusa és idealizmusa csodálatos összhangban volt az időszak hangulatával, és mert úgy tűnt, sikeresen ki tudja fejezni a várostervezési szakma erősödő liberális vízióját, hanem mert bár homályosan, de a háború utáni városfejlődés valós, kézzelfogható tendenciáját is kifejezte. Webber – gyakran implicit módon és helyenként burkoltan – a városi lépték szintjén működő kiegyenlítődéssel foglalkozott. A kiegyenlítődéssel hangsúlyozásával szemben David Harvey éppen ennek ellenkezőjét, a városi tér differenciálódásának folyamatát hangsúlyozta, a differenciálódás mögött pedig a társadalmi osztályok szerepének fontosságát emelte ki (Harvey 1973: 309). Az 1980-as évekből nézve és a fentiekből következően viszont mostanra világos, hogy mindkét álláspont legalább félig-meddig igaz, hiszen *elméleti* szembenállásuk látszata mögött a kapitalizmus térbeli szerveződésének valós ellentéte feszül. Harvey későbbi munkái már jóval összetettebben kezelik ezt a valós ellentmondást (Harvey 1978; 1982).

A városi léptéken az egyenlőtlen fejlődés fő mintázatai az előváros és az átmeneti városövezet viszonyából adódnak. Ezt a kapcsolatot a városi lépték szintjén a telekbér rendezi. A fejlődés egyenlőtlenségeit leginkább a telekbér szintjeinek a nagyvárosi régió különböző helyei közötti kiegyenlítődéssel és differenciálódással határozza meg. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy egyéb társadalmi és gazdasági erők is hatnak, de többségük ugyanúgy a telekbérleti struktúrán keresztül érvényesül. A közlekedési rendszer például bizonyos helyeket elérhetőbbé és ezáltal (általában véve) vonzóbbá is tesz, ami magasabb telekárakhoz, és így magasabb tőkésített telekbérekhez vezet. Ám ahogyan ez várható volt, mindössze a tyúk vagy a tojás problémáját feszegetjük: vajon egy új fejlesztéseket eredményező új közlekedési rendszer alakítja át a telekbérleti felületet, vagy a telekbérlet viszonyrendszerében bekövetkező változások serkentik a fejlődést, amely azután új közlekedési rendszereket tesz szükségessé. Ami a lényeges változásokat illeti, a városi lépték

szintjén minden bizonnyal az utóbbi a jellemző. Ebben áll a különbség a városfejlődés alapvető folyamataként jelentkező szuburbanizáció és a meglehetősen tisztavirág-életű szalagos fejlődés⁹ (*ribbon development*) között; bár a szuburbanizációt nyilvánvalóan meghatározta és elősegítette a közlekedési módok fejlődése is, mégis korábbi és mélyebben ható erők eredményeként jelentkezett (Hartmann 1979; Harvey 1973). Szalagos fejlődésről viszont csak abban az esetben beszélhetünk, amikor új közlekedési útvonalak az elérhetőség mintázatainak és így a telekbérlet struktúrájának megváltoztatásával olyan új fejlesztésekhez vezetnek, amelyek kizárólag az új útvonal mentén összpontosulnak. Egy új út, vasút vagy csatorna nélkül tehát ezek a fejlesztések nem következtek volna be.

A telekbérek mintázatai egy városi területen erősen funkcionálisak abban a tekintetben, hogy a telekpiacon keresztül lényegében ez a mechanizmus határozza meg az egyes tevékenységek eltérő területi eloszlását. Miközben ezt az eloszlást a telekbérlet vezérli és rendezi a városi térben, addig mégsem önmagában a telekbérlet a differenciálódás oka. A telekbérleti felület ugyanakkor számszerűsíthetővé teszi a városképi differenciálódását meghatározó erőket. Ezek a differenciáló erők a jelenlegi kapitalista városokban két fő forrásból erednek. Az első funkcionális, hiszen a lakóhelyi, ipari, szórakozási, üzleti, közlekedési és intézményi telekhasználat közötti különbségeket jelenti. Az egyes használati típusokon belül megfigyelhető egy lépték szerint eltérő területi eloszlás is: a nagyméretű, modern ipari üzemek például földrajzilag elkülönülnek a kisméretű, munkaintenzív műhelyektől. A másik erő – és ez elsősorban a lakó célú telekhasználatra vonatkozik – az osztály és a rassz szerinti eloszlás (Harvey 1975). A funkcionális és a társadalmi differenciálódás e kétféle forrása a földrajzi differenciálódásban fejeződik ki, alapvetően a telekbérleti struktúrán keresztül.

Miután általánosítottuk a telekbérek sarkalatos szerepét a városi lépték szintjén zajló egyenlőtlen fejlődésben, röviden meg kell vizsgálnunk a munkabérekülönbségek kérdését is. Bár általában úgy tartják, hogy a városi bérek térbeli különbségei alacsonyak, ezzel szemben Allen Scott egy közelmúltban született feltáró tanulmányában rámutatott, hogy a bérkülönbségek egy határozott és rendszerszerű térbeli mintázatot mutatnak, legalábbis Torontóban és több észak-amerikai városban ez tűnik érvényesnek (Scott 1981). Scott úgy találta, hogy minél távolabb haladunk a város középpontjától annak pereme felé, a munkabérek annál magasabbak. Eredményeinek értelmezésekor azt feltételezte, hogy bár sok más fontos tényező is érvényesül, az elővárosok magasabb munkabéreit elsősorban a kereslet és a kínálat viszonya határozza meg, tehát ahol a munkaerő kínálata a legalacsonyabb – azaz az alacsony népsűrűségű elővárosokban –, ott a munkabérek is magasabbak lesznek,

9 A szalagos fejlődés a vonalas infrastruktúra (utak, vasutak stb.) mentén végbemenő, azok kisugárzó hatásával magyarázható fejlődést jelenti. – A szerk.

és vice versa. Még ha ez is lenne a helyzet, a bérszínvonal területi különbségeit az ipar szuburbanizációjának okozataként, nem pedig okaként kezeli, hiszen eszerint teljesen mindegy, mennyire tőkeigényes iparágak települnek az elővárosi peremre, ezek a magasabb munkabérek ellenére, és nem pedig azok miatt fognak odamozdulni. Az adatoknak ugyanakkor létezik másik értelmezése is, mely szerint sokkal közvetlenebb kapcsolat van az adott ipar típusa és üzemmérete, valamint a bérszínvonal között. Az elővárosok felé növekvő bérszínvonal ugyanis abból is következhet, hogy az elővárosokba áttelepülő ipar olyan korszerűbb, tőkeigényesebb és fejlettebb gazdasági ágazatokhoz tartozik, amelyekben a képzettség és a szakszervezeti szervezettség szintje, így a munkabérek is viszonylag magasabbak.

Bár Scott is felveti ezt a lehetőséget, ám sehol sem engedi, hogy ez felülírja a munkaerő kínálatán és keresletén alapuló, lényegében neoklasszikus magyarázatát. Végző soron a kérdés történelmi felbontást igényel, de érvelésem szerint annak ellenére, hogy a szuburbanizáció valós története megengedi a munkabérek függő változóként való kezelését, kevésbé a városon belüli népsűrűségtől, hanem sokkal inkább a munkafolyamat természetétől függenek. Ez azonban csak a városi léptékre igaz; a regionális és nemzetközi léptékekre értelemszerűen ennek ellenkezője vonatkozik (Mandel 1976; Walker, Storper 1981).

A megközelíthetőség közvetlen térbeli korlátaiból fakadóan a városi munkaerőpiac nem különösebben tagolt. Lényegében egyetlen földrajzi munkaerőpiacról van szó, függetlenül a képzettségek, rasszok vagy nemek szerinti tagoltságától. A tér sajátos léptékének tekinthető városi szintet a munkaerő újratermelésének és a munkába való ingázásnak a folyamataival határozhatjuk meg a gyakorlatban. A város területének egésze a legtöbb ingázó számára viszonylag könnyen megközelíthető; nem nehéz eljutni a városból az elővárosba és az elővárosból a városba, és nem sokkal nehezebb az egyik elővárosból a másikba. Akár elfogadjuk Scott magyarázatát a munkabérek városi térben mutatkozó különbségeiről, akár nem, a lényeg az, hogy az ipar jelenlegi elhelyezkedésének városi léptéken mutatkozó mintázatai nem a munkabérek közötti különbségekből fakadnak, hanem éppen hogy elősegítik ezeket a különbségeket.

Ameddig a város területe egy külön földrajzi munkaerőpiacot képez, és a közlekedési hálózat fejlesztése egyre messzebbre terjeszti ki a napi ingázás lehetséges sugarát, odáig a városi lépték szintjén megvalósul a kiegyenlítődség folyamata. Azonban ez egy meglehetősen triviális értelemben vett kiegyenlítődség. Ennél sokkal lényegesebb a telekbérleti struktúra történelmi kiegyenlítődsége. A telekbérlet hagyományos struktúrája a neoklasszikus modellek értelmezése szerint általában egy olyan függvényt vagy görbét jelent, amelynek értéke a középponttól távolodva csökken. Ez a felület a telekpiac különböző résztvevői miatt alakul így, akik eltérő térpreferenciákkal, így különböző „bérletdíjgörbékkel” (*bid-rent curve*) rendelkeznek. Ezeket részre bontva az egymást metsző görbék ismerős képét kapjuk, ahol

az egyes telekhasználati formákat különböző meredekségű görbék fejezik ki. Ha ezután a lakófunkciójú telekhasználatot társadalmi osztályok szerint bontjuk tovább, akkor az egymást metsző jövedelmi görbék hasonlóan ismerős eredményéhez jutunk: alacsony jövedelem a központban, magas jövedelem a periférián. A városi telekpiac ezen ideális modelljei teljes összhangban vannak a leszűrődési modellel, és bár korábban még volt némi empirikus érvényességük, ma már nem írják le megfelelően a város telekbérleti szerkezetét. A mai mintázat, amelyet Homer Hoyt ismert fel először 1929-ben (Smith 1979a), egy olyan bimodális függvény szerint alakul, amelyben a központtól távolodva a telekbér egyre csökken.¹⁰ Ez a mintázat a kiegyenlítődési és a differenciálódási folyamat együttes működését feltételezi. Egyrészt ugyanis az elővárosok fejlődése jelentősen csökkentette a központi és az elővárosi telekbérleti szintek általános különbségét. Másrészt viszont egy „telekár-völgy” alakult ki az átmeneti városövezetben, a központi mag körül. Ez a terület térben elkülönült környezetétől, tehát telekbérszintje nem illeszkedik a korábbi neoklasszikus bérletdíjmodellek feltételezéseire. Az eltérő telekbérleti szint miatt a telkek lehetséges használati módjai is rendre különböznek azoktól, mint amelyek összhangban lennének a neoklasszikus modellel.

Annak érdekében, hogy megérthessük ennek a mintázatnak a konkrét eredetét, és értékelni tudjuk a jövőbeli telekhasználati módok lehetőségeit, az egyenlőtlen fejlődés történetibb megalapozása szükséges. Ez elvezet minket az egyenlőtlen fejlődés második, itt tárgyalandó szempontjához, az épített környezetbe fektetett tőke értékesüléséhez (*valorization*) és elértéktelenedéséhez (*devalorization*). Ennél a pontnál viszont felhívnom a figyelmet a neoklasszikus modellel ellentétes implicit előfeltevésemre. Míg a neoklasszikus modell a tér keresletének és fogyasztásának hangsúlyozásával egy földrajzi *tabula rasát* feltételez, addig én a tér tőkeberuházásokon keresztüli termelésére fókuszálva nem feltételezem a városi tér *tabula rasáját*, hanem egy olyan telekbérleti felületet gondolok el, amely már az épített környezetbe érkező korábbi tőkeberuházások terméke.

Az épített környezet tőkéjének értékesülése és elértéktelenedése

Az épített környezetbe történő tőkeberuházásoknak számtalan fontos sajátossága van, de a hangsúlyt itt a hosszú távú megtérülési időre fogom helyezni. Akár a termelési folyamatba közvetlenül befektetett állótőkéről, akár a társadalmi újratermelésbe (lakóházak, parkok, iskolák stb.) vagy éppen a tőke körforgásának eszkö-

10 Pontosabban a telekbér a központtól (egyik módusz) távolodva előbb csökken, majd a „telekár-völgy” központtól távolabbi oldalán – lásd a következő mondatokban – kissé növekszik, másik móduszát az elővárosokban mérhetjük. – *A szerk.*

zeibe (bankok, irodák, kiskereskedelmi épületek stb.) helyezett tőkéről van szó, az épített környezetbe fektetett tőke hosszú időre rögzítetté válik egy adott anyagi formában. A tőke értékesülése az épített környezetben – az értéktöbblet vagy profit elérése érdekében történő beruházásával – szükségszerűen kapcsolódik annak elértéktelenedéséhez is. A térbeli rögzítettség időszaka alatti használat során az értékesült tőke fokozatosan, részenkénti hozamokban téríti meg eredeti értékét. A befektetett tőke lassan elértéktelenedik, ahogyan a befektető részenkénti hozamaiból visszanyeri befektetését. A fizikai építménynek egészen addig használatban kell maradnia és nem bontható el veszteség nélkül, amíg a befektetett tőke nem térítette meg eredeti értékét. Ez hosszú időre teljes területeket köt meg adott telekhasználati formákban, jelentős gátakat emelve az új fejlesztések előtt. Márpedig az új fejlesztéseknek a felhalmozás érdekében folytatódniuk kell. A tőke tartós elértéktelenedése amellet, hogy akadályokat emel az épített környezetbe fektetett tőke további értékesülése elé, hosszú távon újabb értékesülési szakasz lehetőségét biztosítja, ahogyan ez az átmeneti városövezetben is történt.

Ami a lakóházakba való tőkebefektetéseket illeti, a gazdasági elértéktelenedési folyamatot rendszerint nyilvánvaló átmenetek sorozata jelzi, a lakónegyed tulajdonosi viszonyainak, lakóinak és fizikai állapotának megváltozásával. Ez a lefelé vezető folyamat más néven az elértéktelenedési ciklus.¹¹ Noha a gyárakba, irodákba

11 Egy korábbi munkámban (Smith 1979a) a lakások elértéktelenedési ciklusát öt szakaszból álló modellben értelmeztem: az új építkezések és a használat első fázisa, a főbérlőség, a *blockbusting* és *blowout*, a feketelistázás (*redlining*), és végül az elhagyás. Ott ezt a folyamatot helytelenül értékcsökkenési ciklusként (*depreciation cycle*) és nem pedig elértéktelenedési ciklusként (*devalorization cycle*) jellemeztem. Az értékcsökkenés szűkebb értelemben csak az árváltozásokra utal, míg az elértéktelenedés valójában mélyebb gazdasági folyamat, amely az érték elvesztését vagy tagadását az értékesülési folyamat részének tekinti (Smith 1981b). [A szinte lefordíthatatlan *blockbusting* vagy „tömbrobbantás” azt az amerikai rasszista ingatlanspekulációs gyakorlatot jelenti, amelyben a spekulánsok igyekeznek szisztematikusan tüzelni a fehér lakosok arra vonatkozó félelmeit, hogy a környékükre költöző feketék miatt az ingatlanárak csökkenni fognak, aminek következtében a fehérek az elővárosokba „menekülve”, jóval áron alul adják el ingatlanait a spekulánsoknak, akik aztán ezeket jellemzően feltörekvő fekete vagy latino családoknak adják tovább, de már megemelt áron. A *blowout* vagy „kirobbanás” szintén az átmeneti városövezetből történő kiköltözéseket gerjesztő folyamat (vö. leszűrődési modell), ám ez a slumok „telekárvölgyének” kifelé terjeszkedéséből fakad, ugyanis a város belső részeiből kifelé mozgó középosztály a külsőbb városrészekben – anyagi és politikai hatalmuk által lehetővé téve – helyben marad, „akadályt teremt” felsőbb osztályok miatt kénytelenek az elővárosi peremekre költözni. A *redlining* vagy „pirosvonalezás” pedig azt a – jellegzetesen amerikai eredetű – banki feketelistázási gyakorlatot jelenti, amely során a növekvő kockázat és a csökkenő hozamok miatt az alacsonyabb kamatokat kérő nagyobb pénzintézetek területileg lehatárolják azokat az ingatlanokat, amelyekre már nem adnak jelzáloghiteleket, tehát kivonulnak, és átadják a terepet a magas kockázatot vállaló kisebb pénzintézeteknek. – A ford.]

vagy kereskedelmi egységekbe fektetett tőke esetében az elértéktelenedés gazdasági ciklusát nem kíséri olyan látványos átmenet a tulajdonosi viszonyok, az ott élők vagy a fizikai állapotok megváltozásában, mint a lakóházaknál, ám az elértéktelenedési ciklus ugyanúgy végbemegy. Az elértéktelenedési ciklus megakadályozásának egyetlen módja, ha a tőkét a fizikai állomány javításával és cseréjével időnként visszaforgatják. Egyszerre több dolog is múlik, hogy egy lakónegyed megtapasztalja-e az elértéktelenedési ciklust vagy hogy megtörténnek-e a szükséges javítások és cserék. Ha a környéket többségében tulajdonosok lakják, akkor elsősorban a tulajdonosok lehetőségein és hajlandóságán múlik, hogy a szükséges javításokat és cseréket finanszírozzák-e vagy sem. Ha a lakásokat többségében bérlik, akkor ez jellemzően függ a befektetés kifizetődőségétől, a főbérlő egyéb kézenfekvő beruházásaival szemben. Mindkét esetben a főbérlők és a tulajdonosok jelzáloghitelekért és kölcsönökért versenyeznek egymással, és ha a pénzintézeteknek kifizetődőbb és kevésbé kockázatos befektetési lehetőségei adódnak, akkor a kisebb ingatlan-tulajdonosok egyre kevésbé tudnak hitelhez jutni, a számukra elérhető hitelek kamatszintjei pedig egyre magasabbak, feltételei pedig egyre hátrányosabbak lesznek. Egy olyan társadalomban, ahol a tőkefelhalmozás a növekedés meghatározó dinamikáját képezi, teljesen „racionális”, hogy a tőkét általában véve a nagy léptékű, új építkezések vonzzák, a kisebb léptékű, fokozatos javítgatásokkal szemben. Az átmeneti városövezet lakónegyedeinek gazdasági hanyatlása tehát a szabad vállalkozású telek- és lakáspiacok „racionálisan” előre jelezhető következménye (Bradford 1975; Lowry 1960).

Történetileg nézve pontosan ez történt a fejlett kapitalista világ nagy részének városaiban. A mintázat Észak-Amerikában a leglátványosabb, ahol az állam a legkevésbé foglalkozik a telek- és lakáspiac egyes negatív hatásainak kiküszöbölésével. Ahogy a tőke elértéktelenedése annak értékesüléséből, ugyanúgy az átmeneti városövezet hanyatlása a városterület általános terjeszkedéséből, konkrétan az elővárosok fejlődéséből fakad. Ahogyan Walker rámutat, számtalan igen összetett erő hat az elővárosok fejlődésére. A következő vázlat nem törekszik ennek a folyamatnak sem teljes körű, sem pedig arányos bemutatására, de azonosítani kívánja a legfontosabb hatóerőket és folyamatokat annak érdekében, hogy megérthessük a szuburbanizációnak az átmeneti városövezet hanyatlásával való szükségszerű összefonódását, valamint a városi léptékű egyenlőtlen fejlődés összefüggéseit (Walker 1981).

A szuburbanizáció tehát a kiegyenlítődes és a differenciálódás összjátékának terméke a városi léptéken, és egyben alapvetően jelzi a városi társadalomformának a tértől való, jelentős mértékű történelmi felszabadulását is. Ennek a folyamatnak több dimenziója van. Először is, mivel a tér nem a valóság egyfajta önálló birodalma, hanem térbeli viszonyokból áll, amelyek természetes tulajdonságaihoz tartoznak

az anyag térbeli tulajdonságai (Smith 1981a; 1982: 3. fejezet), ezért a térbeli kötöttségektől való felszabadulás a természettől való általánosabb felszabadulás része. Konkrétabban tehát a tőke felhalmozódása és terjeszkedése a tér idő által való megsemmisítésének sajátos módját jelenti a városi léptéken. A városon túli periféria egyre nagyobb területei a városi téren belülre kerülnek. Ebből a szempontból a városi tér robbanásszerű terjedését a szuburbanizáció folyamata vezérli. Mivel ez a társadalom egészét fokozatosan városi társadalommá redukálja, ezért a vidék urbanizációja a fejlettségi viszonyok kiegyenlítődének legmarkánsabb megnyilvánulási formáját képezi a fejlett kapitalizmusban.

Ahogy a fentiekben megjegyeztem, a városi tér terjeszkedése és a kiegyenlítődség folyamata mögött a tőkefelhalmozás folyamata áll. A tőkefelhalmozás azonban szükségessé teszi a növekvő munkaerőpiac felhalmozását is,¹² így a tőke fokozódó társadalmi centralizációja és az agglomerációs gazdaságok működése miatt erős tendencia mutatkozik arra, hogy az új és bővülő termelőtevékenységek a városi területekre települjenek. A tőke társadalmi centralizációját – azaz egyre kevesebb vállalatban való egyre nagyobb mennyiségű koncentrálódását – a felhalmozás állandó készítése teszi szükségessé (Marx 1967, I., 625–28), ez a társadalmi centralizáció pedig (legalábbis részben) a tőke térbeli centralizációját is jelenti. Ha ez segít is megmagyarázni a robbanásszerű városnövekedést a 19. és a 20. században, az előváros és az átmeneti városövezet közötti különbségek kialakulása még megmagyarázatlan marad. A differenciálódás tehát egyszerre volt a növekedés eredménye és eszköze.

A felsőbb osztályok elővárosi lakónegyedeinek korai megjelenése kétféle munkamegosztás térbeli kifejeződését jelentette. Először is, kifejezte a munka és az otthon elkülönülését, habár ez inkább a középosztály szuburbanizálódásához kapcsolódott, hiszen az első elővárosiak többnyire nem voltak foglalkoztatottak. Másodszor, kifejezte az osztályok szerinti térbeli elkülönülést is, hiszen a második világháború óta tartó szuburbanizációnak csak a legutóbbi szakaszában észlelhető egyáltalán (Észak-Amerikában) a munkásosztály valamiféle szuburbanizációja, és ekkor is csak a munkásosztály fehér, jobban kereső tagjai vettek részt a folyamatban. A munkásosztály és az ipar 1890-es évektől kezdődő szuburbanizációja egymást követték. Az ipar szuburbanizációja ugyanakkor szintén részben a munkamegosztás fejlődéséből következett, amely különösen az egyes üzemek szintjén érvényesült. Ahogy egyre több munkafolyamatot egyre növekvő számú egyszerűbb és alacsonyabb képzettséget igénylő feladatra bontottak, úgy a különböző tevékenységeknek az egységes, összetett termelési folyamatban való új-

12 „A tőke felhalmozása [...] a proletariátus szaporítása” (Marx 1967: I., 614). Továbbá, a városi proletariátus is.

rarendezése is egyre nagyobb teret igényelt. Ez részben a különböző feladatok számának megsokszorozódása és a gépek növekvő méretigénye miatt alakult így, részben pedig azért, mert a versenyképesség fenntartásához a termelőegységeknek is növekedniük kellett. A munkamegosztás és a munkatípusok szükségszerű újrarendeződése tehát a termelési folyamat térbeli léptékének növekedését igényelte. Az alacsony telekbérleti díjú elővárosokba vándorlás jelentette az egyetlen gazdaságos alternatívát. Ez nem azt jelenti, hogy a szuburbanizáció volt az egyetlen alternatíva; hanem csupán azt, hogy a szuburbanizáció időszakában a már megépített város újbóli fejlesztése nem számított gazdaságos választásnak. A központ ekkor még funkcionált, ami azt jelenti, hogy még az elértéktelenedés folyamatában volt. Ahogyan pedig a fentiekben rámutattam, mivel erős áramlás mutatkozott a város irányába, így a városi periféria vált a növekedés racionális helyszínévé.

Az elővárosok fejlődését elsősorban nem egy decentralizációs folyamatként kellene tekintenünk, ahogyan Walker (1981) teszi, hanem inkább a tőke városi területek felé irányuló, erőteljes centralizációjának folytatásaként. Persze mindez párhuzamosan történt a városi tér belső differenciálódásával is. Ekképpen a tőke 19. század végén kezdődő szuburbanizációja együtt járt az átmeneti városövezet gazdasági leépülésével, és az új építkezések és felújítások hiányával. A tőkeberuházás térbeli eltolódása vezetett ahhoz, amit korábban *bérleti résnek* (*rent gap*) neveztem (Smith 1979a). Röviden összefoglalva: az átmeneti városövezet épített környezetébe fektetett tőke elértéktelenedése egy olyan helyzethez vezet, amelyben a jelenlegi telekhasználat mellett tőkésített telekbér lényegesen alacsonyabb, mint a telekhasználat megváltoztatása révén potenciálisan tőkésíthető telekbér. Ez azért történik, mert az elértéktelenedés fizikai hanyatláshoz vezet, amely csökkenti a lerobbant épületeknek helyet adó telek piaci árát. Akkor, és csakis akkor, amikor a bérleti rés az aktuális és a potenciális telekbér között eléggé kiszélesedik, az újfajta telekhasználatok szerinti városfejlesztés és rehabilitáció már kifizetődő vállalkozásnak számít, és a tőke elkezd visszafolylni az átmeneti városövezet piacára.

Összefoglalásképpen, a központi és az átmeneti városövezetbe fektetett tőke fizikai és gazdasági gátat képzett az ezeken a területeken történő további beruházások előtt. Az előváros fejlesztésébe vándorló tőke a központi és az átmeneti városövezet tőkéjének módszeres elértéktelenedéséhez vezetett, és ez – a bérleti rés kialakulása révén – új beruházási lehetőségek kibontakozását hozta az átmeneti városövezetben, *pontosan azért*, mert ott korábban az új beruházásokat hatékonyan akadályozó *gát* működött. A következő vizsgálati kérdés tehát a tőkemozgások ritmusa és periodicitása lesz, ez pedig az egyenlőtlen fejlődés harmadik és egyben utolsó aspektusa, amellyel itt foglalkozni fogunk.

Újbóli befektetés és az egyenlőtlenség ritmusa

Az egyenlőtlenség ritmusa a kapitalista gazdaságban szorosan kapcsolódik a nemzeti és nemzetközi gazdaság nagyobb ritmusaihoz és periodicitásaihoz. Ennek nyomán Whitehand (1972) rámutatott arra, hogy a város növekedése és a szuburbanizáció egymást követő hullámokban ment végbe, amelyek a gazdasági fellendülés és válság ciklusainak meghatározott pontjainál következtek be. Ahogyan Harvey (1978) bemutatta, a tőke erős, empirikusan is kimutatható hajlama az, hogy időszakos, de viszonylag hirtelen és módszeres váltásokat okozzon az épített környezetbe fektetett tőke mennyiségében és elhelyezkedésében. Ezek a földrajzi vagy területi váltások szoros kapcsolatban állnak a tágabb gazdaság válságainak bekövetkeztével. Míg a neoklasszikus gazdaságtan szemszögéből nézve a válságok mintegy esetleges megszakításai a gazdaság általános egyensúlyi állapotának, addig Marx szerint a válságok a profiton, a magántulajdonon és a bér munkaviszonyon alapuló gazdasági rendszer szükségszerű következményei. A felhalmozás szükségessége – ahogyan Marx rámutat – a profitráta eséséhez és az áruk túltermeléséhez, így válsághoz vezet (Marx 1967: III., 13. fejezet). A válságokkal együtt járó jelenségeket, beleértve az egyes helyek és ágazatok közötti tőke mozgásokat, nem lehet tehát véletlenszerűként elhessegetni, hanem ezekre a kapitalista fejlődés szerkezetéből fakadó következményként kell tekintenünk és ekként kell ezeket magyaráznunk.

A legegyszerűbb magyarázatot követve, a fő gazdasági ágazatok profitrátáinak esése miatt a pénztőke alternatív terepet keres beruházásai számára, olyan viszonyokat, ahol a profitráta viszonylag magas maradhat, miközben a kockázat alacsony. Pontosan ekkor kezd növekedni az épített környezetbe áramló tőke mértéke is. Az eredmény pedig az ismerősen csengő ingatlanpiaci fellendülés, amely számtalan várost érintett 1969-től 1973-ig, szerte a fejlett kapitalista világban. Ám arra a kérdésre, hogy *hová* települ az épített környezetbe özönlő tőke, nincsen automatikus válasz. Ez ugyanis a megelőző gazdasági fellendülés által létrehozott földrajzi mintázatoktól függ. A jelenlegi válságban a tőkével szemben álló földrajzi mintázatot az előváros fejlődésének és az átmeneti városövezet visszafejlődésének kettős folyamata hozta létre. A korábban fejlődő átmeneti városövezet visszafejlődése, azaz a tőkeberuházások rendszeres hiánya ezeken a helyeken létrehozta a bérleti rést, ami következeképp megalapozta az épített környezetbe ruházott tőke területi és részben ágazati váltásainak előfeltételeit.

A területi váltás ritkán zajlik egyenletesen, ahogyan a közelmúltbeli lakásépítések drámai ingadozása is jól mutatja. Az egyenlőtlen fejlődés városi léptéken zajló folyamata így nemcsak a dszentifikációt hozta magával – amely igazából a folyamatnak csak egy kisebb alkotóeleme – hanem folyamatok egész sorozatát: öröklakássá

alakítások,¹³ irodaépítkezések, valamint szállodák, plázák, éttermek, jachtkikötők hatalmas építési projektjei stb. Ezek a tőkének nem csak általában véve az épített környezetbe való áramlását mutatták – amely nagyrészt a közeledő vagy már jelen lévő gazdasági válságra adott reakció volt –, hanem konkrétan a központi és az átmeneti városövezet épített környezetébe történő befektetését jelentették. Ennek fényében talán valamelyest újraértékelhetnénk hagyományos liberális nézeteinket arról, hogy az 1950-es és 1960-as évek államilag támogatott városmegújítási tervei valóban kudarcra zártak volna. Függetlenül ugyanis *társadalmilag* kétségtelenül romboló hatásaiktól, *gazdaságilag* nagyon is sikeresnek számítanak abban az értelemben, hogy megalapozták a jelenleg zajló városfejlesztés, rehabilitáció és telekhasználati átalakítás időszakát (Sanders 1980).

A gazdasági válság tehát egyszerre szükségelteti és biztosítja a gazdaság alapvető szerkezetváltásának lehetőségét, amellyel viszont együtt jár a társadalmi és gazdasági tér szerkezetváltása is. A szuburbanizáció egy konkrét térbeli reakció volt az 1890-es és 1930-as évek gazdasági pangásaira abban az értelemben, hogy az előváros fejlesztése egy sor olyan beruházási lehetőséget nyitott meg, amelyek elősegíthették a profitráta fellendítését. Többek között a Szövetségi Lakáshivatal (*Federal Housing Administration, FHA*) jelzálog-támogatásai és az autópályák építése révén az állam meglehetősen tudatosan támogatta a szuburbanizációt a válság megoldásának részeként. Habár földrajzi értelemben fordított irányúak, de az átmeneti városövezet újjáépítése és dzsentrifikációja egyenes folytatása a szuburbanizációhoz vezető erőeknek és viszonyoknak. A szuburbanizációhoz hasonlóan a központi és az átmeneti városövezet újjáépítése és rehabilitációja is jelentős profitforrásként működik.

A dzsentrifikáció az átmeneti városövezetben lévő *lakófunkciót betöltő* terek át-szerveződésének a része. Az irodai, üzleti és rekreációs terek korábbi és jelenlegi átstrukturálódásait követi, és noha ennek az átalakulásnak számos más szerepe is van, elsősorban a profitráták esésének ellensúlyozását szolgálja. Carter elnök Nemzeti Várospolitikai Programja (*National Urban Program*) ennek az implicit belátására épül. Ekkor történt ugyanis először, hogy a „városok revitalizációjára” az Egyesült Államok teljes gazdasági revitalizációjának szerves részeként tekintettek. A felismerést jól szimbolizálja Carter terve egy új minisztérium létrehozására, a Lakásügyi és Városfejlesztési Minisztérium (*U.S. Department of Housing & Urban Development, HUD*) és a Gazdaságfejlesztési Hivatalnak (*Economic Development Administration*) a Fejlesztéstámogatási Minisztériumba (*Department of Development Assistance*) való összevonásával. A program sosem teljesült, de egy ambiciózus állami terv volt arra, hogy

13 Az öröklakássá alakítások (*condominium conversions*) azt a folyamatot írják le, amelynek során egy tulajdonos öröklakásokra osztja fel épületét – pl. bérházat – és így a telekhasználat jellegének megváltoztatásával lép be az ingatlanpiacra az új öröklakásokat áruba bocsátva.
– A szerk.

elősegítse a városi tér szerkezetváltását a nemzetgazdaság revitalizációjának nevében. Reagan elnök kísérlete, hogy a városfejlesztés felelősségét átadja a magánpiacnak, megfelelő próbája lesz ennek a robusztus folyamatnak.

Bár a dzsentrifikáció a városi léptékű térbeli átszerveződés leginkább előtérbe került folyamata, maga a folyamat a regionális (Massey 1978a; 1978b) és a nemzetközi (Harris 1980a; 1980b) léptéken is folytatódik. Annak ellenére, hogy hosszú távon a városi szint számítana talán a legkevésbé jelentősnek a világgazdaság egészének átszerveződése szempontjából, az egyenlőtlen fejlődés belső logikájának tökéletesen megvalósul az a törekvése, hogy előkészítse a városi léptéken a tőke felhalmozásának és terjeszkedésének újabb fenntartható szakaszát. Az egyenlőtlen fejlődés belső logikája tehát, hogy egy terület fejlődése gátakat emel a további fejlődés előtt, ami visszafejlődéshez vezet, így a terület alulfejlettsége lehetőségeket teremt a fejlődés újabb szakaszának megindulásához. Ez vezet el ahhoz, amit földrajzi értelemben „helyek közötti ingadozásnak” (*locational see-saw*) nevezhetünk: bizonyos területek egymásra következő fejlődése, visszafejlődése és aztán újrafelfejlődése, ahogyan a tőke egyik helyről a másikra ugrik, aztán megint vissza, egyszerre létrehozva és lerombolva saját fejlődésének lehetőségeit.

A helyek közötti ingadozás mozgástere előtt ugyanakkor nyilvánvalóan szigorú korlátok is állnak. A nemzetközi léptéken, ahol néhány kivételtől eltekintve a fejlett és alulfejlett nemzetek közötti különbség mereven rögzített, a folyamat szinte egyáltalán nem érvényesül. A regionális léptéken egyelőre korai lenne még ezt megjósolni: ebből a szempontból New England, Közép-Skócia és Északkelet-Anglia jelenleg pangó területeinek a jövője kiemelt jelentőségű, hiszen mindegyikük esetében a meredek hanyatlás mellett az új beruházások előjelei is látszódnak (Carney 1980). Egyedül azonban a városi léptéken kezdett ez az ingadozás körbeérni. Egykor fejlett volt, aztán alulfejletté vált, ma viszont ismét aktív, újbóli fejlődés jellemzi a központi és az átmeneti városövezetet egyaránt. Azonban ezzel egyáltalán nem a szuburbanizáció végét feltételezem, hiszen ahogyan a szuburbanizáció legélénkebb időszaka alatt is folytatódtak új építkezések és felújítások az átmeneti városövezetben (Williams 1981), úgy hasonlóan folytatódni fog a vidék városodása is, egyre inkább a jelenlegi elővárosokon túli területekre összpontosulva. Ez elég világosan látszik már csak abból is, hogy míg a központi és az átmeneti városövezetre jellemző újbóli fejlődés hatalmas mennyiségű tőkét képes elnyelni a gazdasági szerkezetváltás folyamata során, addig az újbóli befektetés földrajzilag sohasem összpontosulhat kizárólag ide. A jelenlegi válságban szükséges gazdasági átszerveződés léptéke szempontjából a központi és az átmeneti városövezet újbóli fejlesztése mindössze a teljes átszerveződési folyamat kicsiny részét képezi. Az újrafelfejlődés és a város elővárostól való elkülönülésének folyamata bizonyos elővárosi részek várható hanyatlása és visszafejlődése mellett fog folytatódni, hasonlóan a vidék szüntelen városodásához.

Következtetések

Írásom elején azt állítottam, hogy a revitalizáció aligha megfelelő kifejezés a dzsentrifikáció megjelölésére, de most már láthatjuk, hogy bizonyos értelemben nagyon is helytálló. A dzsentrifikáció ugyanis egy tágabb, a profitráta revitalizációját szolgáló újrafelfejlődési folyamat része. Ebben a folyamatban a belvárosok egy részét polgári játszótterekké alakítják át, telis-tele puccos piacokkal, felújított városházákkal, butiksorokkal, jachtkikötőkkel és Hyatt Regency hotelekkel. A városi tájkép efféle vizuális átalakításai egyáltalán nem a jelenlegi gazdasági egyensúlytalanság véletlenszerű mellékhatásai, hanem ugyanúgy a kapitalista társadalom szerkezetében gyökereznek, ahogyan a szuburbanizáció megjelenése is. A gazdasági, demográfiai, életmódbeli, és energiaárbeli tényezők, amelyeket Berry és a „vissza a városba” iskola képviselői is idézni szoktak, csak azután válnak relevánssá, miután a városi léptéken értelmezett egyenlőtlen fejlődés alapmagyarázatát figyelembe vettük.

Bármilyen szilárdnak is bizonyulna ez az elméleti alapozás, az erre épülő következtetésem valójában csak tapogatózóak lehetnek. A vizsgálat egészének felvázolása érdekében továbbá számtalan lekerekítésre vagy éppen a részletek mellőzésére volt szükség, holott ezek jó részének a hiánya kérdéseket támaszthat az itt bemutatott értelmezésekkel szemben. A vizsgálatom tehát tulajdonképpen jóval több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszolni képes. Ám ha sikerrel járna abban, hogy a központi és az átmeneti városövezet jövőjéről zajló vitát legalább csak részben megalapozza, akkor már biztosan megérte. Ami az itt bemutatott szemlélet empirikus alátámasztását illeti, az átmeneti városövezet újbóli fejlődésének pályájáról kevés a megbízható adat. James adatai Atlantáról és Washington D. C.-ről például alátámasztani látszanak a dzsentrifikáció és a gazdasági válság közötti kapcsolatot (James 1977: 169), de az a probléma a legtöbb ilyen, építési engedélyekre vonatkozó adattal, hogy szinte lehetetlen megmondani, pontosan mely felújítási és javítási munkálatok feltethetők meg a dzsentrifikációnak. Az itt bemutatott hipotézisek empirikus bizonyításának az igénye tehát teljesen egyértelműen jelentkezik.

A dzsentrifikáció és a tágabb keretét képező újrafelfejlődési folyamat a kései kapitalizmus városfelfejlődésének rendszerspecifikus sajátossága. Azonban ez nem jelenti azt, hogy sohasem fordult volna még elő, mindössze azt, hogy sohasem volt még ennyire rendszerszerű. A következő, 1872-ből származó idézet (Engels 1975: 71–74) ennek a vizsgálatnak történelmi perspektívát is ad:

„Valójában a burzsoáziának csak egy módszere van arra, hogy a lakáskérdést a maga módján megoldja [...] Ennek a módszernek a neve: »Haussmann«. [...] »Haussmann« alatt azt az általánossá vált gyakorlatot értem, amely abban áll,

hogy áttörik a munkáskerületeket, kivált ha nagyvárosaink központjában fekszenek – akár közegészségügyi és városszépítési szempontok, vagy a központi fekvésű nagy üzlethelyiségek iránti kereslet miatt, akár a közlekedés szükségletei, például vasutak, utcák létesítése stb. érdekében történt is. Az eredmény mindenütt ugyanaz, ha mégoly különböző is az indíték: a legbotrányosabb utcák és szűk sikátorok eltűnnek – miközben a burzsoázia önmagát ünnepli ezért a hallatlan sikerért –, máshol azonban nyomban újra keletkeznek, gyakran a közvetlen szomszédságban. [...] Íme egy csattanós példája annak, hogyan oldja meg a burzsoázia a lakáskérdést a gyakorlatban. A ragályos betegségek melegágyait, [...] amelyekbe a tőkés termelési mód éjszakáról éjszakára munkásainkat bezárja, nem távolítták el, hanem csak – *áthelyezik!*”

A hasonlóság 1872 és a jelen között egyértelmű. A különbség csupán az, hogy Engels példája, ha nem is teljesen egyedi, de mindenképpen elszigetelt volt, miközben ez a folyamat ma már tulajdonképpen általánosnak mondható. Ahogyan a kapitalizmus a tér idő által való megsemmisítésére törekszik, éppen úgy törekszik arra is, hogy saját túlélése érdekében egyre differenciáltabb teret termeljen.

Egy kiszámítható populizmus jelképe az a felhajtás és fellendüléspártiság,¹⁴ amellyel a dzsentrifikációt ünneplik. Miközben a „városok élhetőbbé tételét” hirdetik, ezt mégis úgy értik, hogy a középosztály számára váljanak élhetőbbé, ugyanis a munkásosztály számára értelemszerűen mindig is „élhető” voltak. Az úgynevezett városi reneszánsz ezek után úgy igyekezik eladni, mintha az osztálytól függetlenül mindenki számára előnyöket teremtené, miközben a rendelkezésre álló bizonyítékok ezt nem támasztják alá. A HUD által készített éves lakásügyi felmérés szerint megközelítőleg évi 500 ezer egyesült államokbeli háztartás kényszerül kiköltözésre a dzsentrifikáció miatt (Sumka 1979), ez pedig összesen akár évi 2 millió embert is jelenthet. Ezeknek a háztartásoknak a 86 százaléka magánpiaci tevékenységek következtében kell költözzön, és túlnyomó részük a városi munkásosztályhoz tartozik. A szövetségi kormány eddig azzal kerülte meg a kényszerű költöзések problémáját, hogy álláspontja szerint nincsenek pontos adatok a jelenségről, vagy hogy a kényszerű költöзés jelentéktelen probléma a folytatódó szuburbanizációhoz képest, vagy hogy ez az egész az önkormányzatok felelőssége (Hartman 1979). Továbbá az úgynevezett reneszánsz általában úgy adják el, hogy az növeli a városok adóbevételeit és csökkenti a munkanélküliséget, holott kevés bizonyíték van arra, hogy ez valóban bekövetkezett volna. A városi munkanélküliség mértéke tovább

14 Az eredeti *boosterism* kifejezés azt a törekvést – esetenként lobbitevékenységet – fejezi ki, ami egy adott város érdekeinek támogatását, gazdasági növekedésének fellendítését célozza a városról alkotott pozitív kép kialakításával. A kötetben kontextustól függően többféleképpen fordítottuk, hogy elősegítsük a szövegek érthetőségét. – A szerk.

növekedett, és sok esetben az ingatlanadókat is alacsonyan tartották, hogy ezzel támogassák a dzsentrifikációt (Smith 1979b).

A jelenlegi gazdasági válsághoz kapcsolódik, hogy az ipari termelőtevékenységek jelentős átszerveződése van folyamatban. A munkásosztálybeli közösségek – amelyek a munkaerő újratermelésének forrásai – dzsentrifikáción keresztüli átszerveződése nem függetleníthető a termelési folyamat átszervezésétől. Mindkét esetben egyre világosabbá válik, hogy a tér használata és termelése fölött osztályharc zajlik. A dzsentrifikáció a gazdaság szerkezetváltása érdekében folytatott szélesebb osztálystratégia része, egy olyan stratégiáé, amely a kizsákmányolás lényegét (a bér-munkaviszonyt) érintetlenül hagyja. Ahogyan a gazdasági átszerveződés folyamata (például az üzembezárások, az üzemáttelepítések¹⁵ és a leépülő szociális szolgáltatások) a munkásosztály kárára folytatódik, ez ugyanúgy igaz az átszerveződés térbeli aspektusaira is a városi léptéken – a dzsentrifikáció és városfejlesztés képében. Míg ennek a stratégiának Európában már ellenzéke bontakozott ki, addig ugyanez egyelőre sokkal szórványosabb és szervezetlenebb az Egyesült Államokban.

Hivatkozott irodalom

- Alonso, W. (1964): *Location and Land Use*. Harvard University Press, Cambridge.
- Ball, M. (1979): A Critique of Urban Economics. *International Journal of Urban and Regional Research*, 3 (1–4): 309–332.
- Berry, B. (1973): *The Human Consequences of Urbanization*. Macmillan, London.
- Berry, B. (1980): Inner City Futures: An American Dilemma Revisited. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 5 (1): 1–28.
- Bradford, C., Rubinowitz, L. (1975): The Urban-Suburban Investment-Disinvestment Process: Consequences for Older Neighbourhoods. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 422: 77–86.
- Braverman, H. (1974): *Labor and Monopoly Capital*. Monthly Review, New York.
- Bukharin, N. (1972): *Imperialism and World Economy*. Merlin, London. [Magyar kiadás: Buharin, Ny. (1983): Világgazdaság és imperializmus. In *Egyenlőtlen nemzetközi csere vagy a cserepartnerek egyenlőtlensége*. Szerk.: Szentés T., Miszlivetz F. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest. (Fejlődés-tanulmányok, 5.)]
- Carney, J., Hudson, R., Lewis, J. (szerk.) (1980): *Regions in Crisis*. St. Martin's Press, New York.

15 Smith itt az olyan üzemáttelepítésekre gondol (*runaway shops*), amelyek esetében a munkáltató a helyi szakszervezetek nyomását igyekszik ezzel elkerülni. – A ford.

- Edel, M. (1972): Planning, Market or Warfare? – Recent Land Use Conflict in American Cities. In *Readings in Urban Economics*. Szerk.: Edel, M., Rothenburg, J. Macmillan, New York.
- Engels, F. (1975): *The Housing Question*. Progress Publishers, Moscow. [Magyar kiadás: Engels, F. (1969): *A lakáskérdéshez*. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 18. kötet. Kossuth, Budapest.]
- Gillman, J. (1957): *The Falling Rate of Profit*. Dennis Dobson, London.
- Harman, C. (1981): Marx's Theory of Crisis and Its Critics. *International Socialism*, 11: 30–71.
- Harris, N. (1980a): Deindustrialization. *International Socialism*, 7: 72–81.
- Harris, N. (1980b): Crisis and the Core of the World System. *International Socialism*, 10: 24–50.
- Hartman, C. (1979): Comment on „Neighborhood Revitalization and Displacement: A Review of the Evidence. *Journal of the American Planning Association*, 45 (4): 488–491.
- Harvey, D. (1973): *Social Justice and the City*. Edward Arnold, London.
- Harvey, D. (1975): Class Structure in a Capitalist Society and the Theory of Residential Differentiation. In *Processes in Physical and Human Geography*. Szerk.: Peel, R., Chisholm, M., Haggett, P. Heinemann, Edinburgh.
- Harvey, D. (1978): The Urban Process Under Capitalism: A Framework for Analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2 (1): 100–131. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Harvey, D. (1982): *The Limits to Capital*. Basil Blackwell, Oxford.
- Hodgson, G. (1974): The Theory of the Falling Rate of Profit. *New Left Review*, 84: 55–82.
- James, F. (1977): *Private Reinvestment in Older Housing and Older Neighborhoods: Recent Trends and Forces*. Committee on Banking, Housing and Urban Affairs, U.S. Senate, July 7th and 8th, 1977, Washington, D.C.
- Laska, S., Spain, D. (szerk.) (1980): *Back to the City: Issues in Neighborhood Renovation*. Pergamon Press, New York.
- Lowry, I. (1960): Filtering and Housing Costs: A Conceptual Analysis. *Land Economics*, 36: 362–370.
- Mandel, E. (1976): Capitalism and Regional Disparities. *South West Economy and Society*, 1: 41–47.
- Marx, K. (1967) *Capital*. 1–2–3. kötetek. International Publishers, New York. [Magyar kiadás: Marx, K. (2000): *A Tőke*. Gondolat, Budapest.]
- Marx, K. (1973): *Grundrisse*. Pelican, London. [Magyar kiadás: Marx, K. (1972): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 46/1–2. kötetek. Kossuth, Budapest.]

- Massey, D. (1978a): Capital and Locational Change: The U.K. Electrical Engineering and Electronics Industry. *Review of Radical Political Economics*, 10 (3): 39–54.
- Massey, D., Meegan, R. (1978b): Industrial Restructuring Versus the Cities. *Urban Studies*, 15 (3): 273–288.
- Mills, E. (1972): *Studies in the Structure of Urban Economy*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Muth, R. (1969): *Cities and Housing*. University of Chicago Press, Chicago.
- Rosenthal, D. (szerk.) (1980): *Urban Revitalization*. Urban Affairs Annual Reviews, 18. kötet. Sage Publications, Beverly Hills.
- Roweis, S., Scott, A. (1981): The Urban Land Question. In *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*. Szerk.: Dear, M., Scott, A. Methuen, New York.
- Sanders, H. (1980): Urban Renewal and the Revitalized City: A Reconsideration of Recent History. In *Urban Revitalization*. Szerk.: Rosenthal, D. Sage Publications, Beverly Hills.
- Scott, A. (1980): *The Urban Land Nexus and the State*. Pion, London.
- Scott, A. (1981): The Spatial Structure of Metropolitan Labor Markets and the Theory of Intra-Urban Plant Location. *Urban Geography*, 2 (1): 1–30.
- Smith, N. (1979a): Toward A Theory of Gentrification: A Back to the City Movement by Capital not People. *Journal of the American Planners Association*, 45 (4): 538–548.
- Smith, N. (1979b): Gentrification and Capital: Theory, Practice and Ideology in Society Hill. *Antipode*, 11 (3): 24–35.
- Smith, N. (1981a): Degeneracy in Theory and Practice: Spatial Interactionism and Radical Eclecticism. *Progress in Human Geography*, 5 (1): 111–118.
- Smith, N. (1982): *Uneven Development: The Production of Space Under Capitalism*. PhD-disszertáció, The Johns Hopkins University.
- Smith, N. (1981b): *The Concepts of Devaluation, Valorization and Depreciation in Marx: Toward a Clarification*. Kiadatlan kézirat, The Johns Hopkins University.
- Smith, N., Lefavre, M. (1982): A Class Analysis of Gentrification. In *Gentrification, Displacement and Neighborhood Revitalization*. Szerk.: London, B., Palen, J. State University of New York Press.
- Sohn-Rethel, A. (1978): *Intellectual and Manual Labour*. Macmillan, London.
- Soja, E. (1980): The Socio-Spatial Dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 70 (2): 207–225.
- Sumka, H. J. (1979): Neighborhood Revitalization and Displacement: A Review of the Evidence. *Journal of the American Planners Association*, 45 (1): 480–487.
- Walker, R. (1978): The Transformation of Urban Structure in the Nineteenth Century and the Beginnings of Suburbanization. In *Urbanization and Conflict in Market Societies*. Szerk.: Cox, K. Maaroufa Press, Chicago.

- Walker, R. (1981): A Theory of Suburbanization: Capitalism and the Construction of Urban Space in the United States. In *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*. Szerk.: Deer, M., Scott, A. Methuen, New York.
- Walker, R., Storper, M. (1981): Capital and Industrial Location. *Progress in Human Geography*, 5 (4): 473–509.
- Webber, M. (1963): Order in Diversity: Community Without Propinquity. In *Cities and Space: The Future Use of Urban Land*. Szerk.: Wingo, L. The Johns Hopkins Press, Baltimore.
- Webber, M. (1964a): Culture, Territoriality and the Elastic Mile. *Papers of the Regional Science Association*, 13 (1): 59–69.
- Webber, M. (1964b): *The Urban Place and the Non-Place Urban Realm. Explorations into Urban Structure*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Whitehand, J. (1972): Building Cycles and the Spatial Form of Urban Growth. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 56: 39–55.
- Williams, P. (1981): *Economic Processes and Urban Change: An Analysis of Contemporary Patterns of Residential Restructuring*. Kiadatlan kézirat. Australian National University.

Rugalmas felhalmozás az urbanizáción keresztül. Megjegyzések az amerikai városok „posztmodernizmusáról”

FORDÍTOTTA: BIHARI GYÖRGY, JELINEK CSABA

„A proletárforradalom az emberi geográfiának az a kritikája, ahol az egyének és a közösségek feladata olyan helyeket és eseményeket létrehozni, amelyek megfelelnek a saját munkájuk – és teljes történelmük – birtokbavételének.”

Guy Debord: *A spektakulum társadalma*

„Kemény időket élünk, de (poszt)moderneket!”

Egy olasz mondás átdolgozása

Bevezető

A modernista építészet szimbolikus végét és a posztmodern megjelenését Charles Jencks 1972. július 15. délután 3 óra 32 percre teszi. Ekkor robbantották fel a Pruitt-Igoe lakótelepet (mely Le Corbusier „modernista lakógépének” egyik változata volt), mivel a benne lakó alacsony jövedelmű emberek számára élhetetlennek találták (Jencks 1984: 9). Nem sokkal később Nixon hivatalosan bejelentette a városi válság¹ végét.

Eredeti tanulmány: Harvey, David (1990): Accumulation through Urbanization. Reflections on „Post-Modernism” in the American City. *Perspecta*, 26: 251–272.

A tanulmány első változatát a *Developing the American City, Society and Architecture in the Regional City* című szimpóziumon adtam elő 1987 februárjában a Yale School of Architecture-ben.

- 1 A városi válságnak fordított *urban crisis* kifejezés leggyakrabban az 1970-es években az Egyesült Államokban kicsúcsosodott pénzügyi és társadalmi válságra vonatkozik, amely az amerikai nagyvárosok dezindusztrializáció, stagfláció és szuburbanizáció miatti átalakulásához, valamint a városi önkormányzatok szorult pénzügyi helyzetéhez kötődik. Az időszak egyik emblematis eseménye, hogy New York városa majdnem csődbe ment 1975-ben, miközben a városi népesség drámaian csökkent, a bűnözési ráták pedig az egekbe szöktek. – A szerk.

Az 1972-es év jól jelképezi a fejlett kapitalizmus politikai gazdaságtanában létrejött egyéb változásokat is. A kapitalista világ nagyjából eddigre rázta le magáról annak a stagflációnak a bénító kábulatát, amely végett vetett a világháború után indult virágzó gazdasági növekedésnek, és ekkor kezdődött egy újfajta tőkefelhalmozási rezsim kifejlődése. Az új rezsimet, melyet az 1973–75-ös súlyos recesszió indított el, és amelyet az éppolyan súlyos, 1981–82-es defláció (az ún. Reagan-recesszió) is megerősített, a munkaerővel, a munkaerőpiaccal, a termékekkel és a fogyasztási szokásokkal kapcsolatos meglepő rugalmasság jellemzi (lásd Armstrong et al. 1984; Aglietta 1974; Piore, Sabel 1984; Scott, Storper 1986; Harvey 1987). Ez a rezsim ugyanakkor felgyorsította a régiók és az iparágak közötti egyenlőtlen fejlődést, melyet a teljesen új pénzügyi rendszerek és piacok kifejlődése csak tovább gyorsított. A nagyobb rugalmasságnak és mobilitásnak köszönhetően az új rezsim még jobban elnyomja a munkaerőt, amely a második világháború óta példátlan mértékű munkanélküliséget okozó két nagy defláció miatt már így is folyamatosan gyengült a fejlett kapitalista országokban (egyedül talán Japánt leszámítva). A munkahelyek gyors áthelyeződése a fejlett országokból az újonnan iparosodó országokba vagy a foglalkoztatás súlypontjának eltolódása a szakképzett ipari felől a szolgáltatások képzettségét nem igénylő munkahelyei felé kirántotta a talajt a munka lába alól és lerombolta az ellenálló képességet a magas munkanélküliséggel, a készségek értékének változásával szemben, így a reálbérek legfeljebb minimálisan növekedtek. A politikai-gazdasági körülmények még azokat az országokat is a szociális juttatások csökkentésére kényszerítették, ahol a jóléti állam fenntartását különösen fontosnak tartották. Bár az ellenállás módszerei igen különbözőek, a néha heves neokonzervativizmussal párosuló megszorítások és a költségvetési takarékoság szinte egyöntetűen elterjedtek a fejlett kapitalista világban.

1972 óta a kulturális és szellemi élet is gyökeresen megváltozott, tükrözve a politikai-gazdasági változásokat. Gondoljunk például az „internacionális stílus késő modernista gyakorlatára” 1972-ben. A modernizmus addigra minden társadalomkritikai erejét elvesztette, a protopolitikai vagy utópista program (mely a tér átalakításával kívánta a teljes társadalmi életet átalakítani) elbukott, és a modernizmus mint racionalizmuson, funkcionalizmuson és hatékonyságon alapuló fordista elv a kapitalista felhalmozás szolgálatába állt (Jameson 1984a). 1972-re a modern építészet ugyanolyan nyomasztóvá és fojtogatóvá vált, mint az a vállalati hatalom, melyet képviselt. Az építészet és a kapitalizmus stagflációja párhuzamos volt (talán nem véletlen, hogy Venturi, Scott Brown és Izenour épp 1972-ben adták ki a *Learning from Las Vegas* című könyvüket). A modernizmus azonban már régóta kritika tárgya volt (gondoljunk csak Jane Jacobs 1961-es *The Death and Life of Great American Cities* című munkájára): az 1960-as évek kulturális forradalma bizonyos fókig a mindent átható racionalitás, funkcionalitás és hatékonyság kritikájaként

is értelmezhető. Azonban csak az 1973-as válság tudta a társadalom és művészet közötti kapcsolatot olyan mértékben felrázni, hogy a posztmodernizmus elfogadottá váljon és intézményesüljön.

A „posztmodernizmus” nagyon vitatott kifejezés. A legtöbben egyetértenek abban, hogy a „modernizmusra” adott valamiféle reakciót jelent. De mivel már a szó jelentése is bizonytalan, így az értelmezései még inkább azok. Úgy tűnik, mégis létezik valamiféle egyetértés abban, hogy „a tipikusan posztmodern műalkotás játékos, pluralista, önironikus, sőt tudathasadásos; a kereskedelem és a tömegkultúra nyelvezetét szemtelenül magához ragadva reagál a késő modernizmus szigorú autonómiájára”. Emellett „a kulturális tradíciókat tiszteletlenül másolja, szándékos felületessége aláás bármilyen metafizikai komolyságot, és nem riad vissza a szenny és a sokk brutális esztétikájának felhasználásától sem” (Eagleton 1987). Még az építészet esetében is, ahol a „műtárgy” egyértelműen szem előtt van és melyen keresztül a Jenckshez hasonlóan gondolkodó írók a posztmodernizmus mibenlétét megpróbálták meghatározni, bizonytalan maradt a kifejezés jelentése és pontos meghatározása (Jencks 1984). Más területeken, ahol a posztmodernizmus például a posztstrukturálisizmussal vagy a dekonstrukcióval keveredett, az úgy még homályosabb (Huyssen 1984). Így aztán a városi kontextusban én a posztmodernizmust egyszerűen a nagy léptékű, ésszerű technológiákkal dolgozó, puritán és funkcionalista „internacionális stílussal” való várostervezési és városfejlesztési szakítással azonosítom, illetve azzal az elképzeléssel, hogy a helyi hagyományokat, a helytörténeteket és a különleges térképzéseket – legyen az egy intim tér vagy egy nagyszabású vállalkozás – a stílusok sokkal nagyobb eklektikájával kell kezelni.

Úgy látom, hogy ez a fajta posztmodernizmus keresi a helyét az 1973 óta megjelent rugalmasabb felhalmozás rendszerében. Inkább kreatív és aktív, mint passzív szerepet vállal a rugalmas felhalmozásnak megfelelő új kulturális attitűdök és gyakorlatok terjesztésében, még akkor is, ha néhány védelmezője, például Frampton szerint a posztmodern nemcsak belesimulni képes a kapitalizmus nyomására, hanem képes ellenszegülni is annak (Frampton 1985). Így a „posztmodernizmus” intézményesülése és hegemoniája a késő kapitalizmus kulturális logikáján alapul (Jameson 1984b).

Említést kell tennem még egy összetevőről. Nemcsak a kapitalizmus és annak kulturális és ideológiai gyakorlata változott meg, hanem (mostanság divatos kifejezéssel élve) a mi „diskurzusaink” is. A strukturális értelmezések lebontása, a társadalomtudományi érdeklődés eltolódása az elméletektől az empirikus vizsgálat felé, a marxizmus általános elhagyása (mind politikai, mind intellektuális okokból), a valós ábrázolás értelmetlenségének érzése („a másik” értelmezhetetlen és már minden csak „szöveg”) nagyon megnehezíti, hogy mindazt, ami 1972 óta történik, folyamatában tudjuk értelmezni. Korábban másképp és más nyelven beszéltünk a

világról. Ezzel együtt is azt gondolom, hogy a válságok sorozatával és a munkásosztály legyőzésével elért politikai és gazdasági változások nemcsak a kulturális és ideológiai gyakorlatokat, de azok értelmezését is ugyanannyira befolyásolták (Harvey, Scott 1989). És ez nemcsak látszólag egy hagyományos marxista érvelés, hanem ténylegesen az is. Személy szerint mégis lenyűgöz, ahogy gondolkodásunk, kulturális gyakorlataink, gazdaságunk és intézményrendszerünk, politikánk és alapvető viszonyulásaink elkezdtek összedőlni, miközben a Pruitt-Igoe falai az emelkedő porfelhő alatt leomlottak.

Rugalmas felhalmozás az urbanizáción keresztül

Ahogy ezt már máshol is kifejtettem, az urbanizáció megértése elengedhetetlen a kapitalizmus történeti földrajzának megértéséhez (Harvey 1985a, 1985b). Az urbanizációs folyamat változásai elősegítették a rugalmas felhalmozás sikerét. Ugyanakkor, ahogy azt a modernizmus felemelkedését elemző történészek már bemutatták, szoros kapcsolat van az esztétikai és kulturális változások és a városi élmény átalakulása között (Berman 1982; Bradbury, McFarlane 1976; Clark 1985; Frisby 1986). Ezért az urbanizációs folyamat változásai kulcsfontosságúnak tűnnek a politikai gazdaság rugalmas felhalmozás felé tolódásának és a kultúra posztmodern irányának integrációjában.

A városiasodás helyszínei, mint minden az Egyesült Államokban, sokat változtak 1972 óta. Az 1973–75-ös világméretű defláció hatalmas nyomást gyakorolt sok városi régió munkalehetőségeire. A szűkülő piacok, a munkanélküliség, a térbeli korlátok és a globális munkamegosztás gyors változásai, a tőke menekülése, a gyárbezárások, a technológiai és pénzügyi fordulatok mind hozzájárultak ehhez a fokozódó nyomáshoz. A földrajzi szétszóródás már nemcsak újabb régiókat és országokat érintett, hanem az elővárosokon túli vidéki és kisvárosi Amerikában a városi lakosság és termelés dekoncentrációjának újabb szakaszát is jelentette, amely szinte beteljesíti Marx jóslatát a „vidék városiasodásáról”. A már létező helyszínek állótőke- és infrastrukturális befektetéseit az elértéktelenedés fenyegette, ami viszont a városok ingatlanadó-bevételeit és pénzügyi mozgásterét csökkentette egy olyan időszakban, amikor a szociális szükségletek is megnövekedtek. A szövetségi újraelosztás mértéke is csökkent (Nixon 1973-as bejelentésének következményeként), gyengítve a társadalmi fogyasztást² és egyre több városvezetést kényszerítve a takarékoság politikai gazdaságtanába, beleértve a városi tisztviselőkkel szembeni szigorúbb bérpolitikát és a helyi reálbérek csökkenését. New York városa pontosan így került lényegében

2 A közjavak kollektív fogyasztása. – A szerk.

csődhelyzetbe 1975-ben, előre jelezve sok amerikai város pénzügyi kimerülését és radikális gazdasági szerkezetváltását (Szelényi 1984; Clavel et al. 1985; Fainstein et al. 1986; Tabb 1982).

Az uralkodó osztály városokat irányító koalíciói (összetételüktől függetlenül) kénytelen-kelletlen felvállalták a versenyt. Az 1960-as évekre jellemző üzemeltetői szemléletet a vállalkozói szemlélet váltotta fel a városvezetésben (Hanson 1983; Bouinot 1987). A „vállalkozói város” felemelkedése versenyhelyzetet teremtett a városok között, mely – mint azt máshol már kifejtettem – négy fő területre osztható: (a) a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt szerepért folyó versenyre, (b) a fogyasztási központi szerepért folyó versenyre, (c) az igazgatási és irányítói funkciókért folyó versenyre (különösen pénzügyi és közigazgatási területen) és (d) a kormányzati újraelosztásért folyó versenyre (mely, mint azt Markusen [1986] megmutatta, az Egyesült Államokban az elmúlt években főleg hadiipari kiadásokat jelentett) (Harvey 1985a, 8. fejezet). Ez a négy funkció nem zárja ki egymást, és a városok sorsának egyenlőtlen alakulásában nagy szerepet játszott, hogy vezetőik milyen időzítéssel milyen stratégiát választottak a globális átrendeződések fényében.

A városok közötti fokozódó versenynek érezhető szerepe volt abban, hogy a rugalmas felhalmozás ennyire elterjedt. Ez azonban a városok sorsában gyors kilengéseket okozott és földrajzilag egyenlőtlen fejlődést eredményezett (Smith 1984). Houston és Denver, melyek gyorsan növekvő városok voltak az 1970-es években, 1981 után az olaj árának csökkenése következtében hamar bajba kerültek. A Szilícium-völgy, az 1970-es évek technológiai csodáinak és új munkahelyeinek otthona elvesztette versenyelőnyét, miközben New York és New England kifulladásra jutott gazdasága a közigazgatási és irányítási funkcióknak, sőt az újrainduló feldolgozóiparnak köszönhetően az 1980-as években megerősödött. Mindebből két jelentős hatás következett.

Először is, a városok közötti verseny olyan új tereket teremtett, melyek jobban megfelelnek a rugalmasabb munkafolyamatoknak, és amelyek az 1973 előttinél sokkal rugalmasabb földrajzi mobilitást tettek lehetővé. Gondoljunk csak a kedvező „üzleti környezetre”, mely változatos intézkedések bevezetésére kényszerítette a városok vezetőit (a bérkorlátozástól a közcélú befektetésektől) a gazdasági fejlődés vonzása érdekében, miközben ezek az intézkedések jelentősen csökkentették a vállalkozások helyváltoztatási költségeit is. A magán- és közszféra sokat magasztalt együttműködése valójában nem jelent mást, mint a munkásosztály és az elszegényedő rétegek helyi kollektív fogyasztásának kárára a tehetősebb fogyasztói rétegeknek, a nagyvállalatoknak és az erős irányítási funkcióknak nyújtott kedvezményeket azzal a céllal, hogy a városban tartsák őket. Másodsorban a városok vezetői olyan innovációkra és befektetésekre kényszerülnek, melyek segítségével városaik vonzóbb fogyasztói és kulturális központok lesznek. Az ilyen innovációkat és befektetéseket (például rendezvényközpontok, sportcsarnokok, Disneylandek, belvá-

rosi bevásárlóközpontok stb.) azonban másutt is hamar leutánozzák. Így a városok közötti verseny életstílusok, kulturális formák, termékek, sőt politikai és fogyasztási innovációk ugrásszerű kialakítását hozta magával, melyek mind a rugalmas felhalmozásba való átmenetet segítették elő. És – ahogy majd bemutatom – ezért jelent meg a városi kultúrában a posztmodernizmus is.

Ez a kapcsolat jól látható az amerikai nagyvárosok belső tereinek radikális újjászervezésében, melyhez a városok közötti verseny adta meg a kezdőlökést. Magyarázatom előszavaként néhány általános megállapítást tennék a városi térbeli gyakorlatok osztálytartalmáról.

A városi térbeli gyakorlatok osztálytartalma

Egy társadalom térbeli gyakorlatai kifinomultak és összetettek. Mivel ezek a folyamatok sem maradhatnak függetlenek a tőkefelhalmozástól és az osztályviszonyok újratermelésétől, ezért a társadalmi konfliktusok és harcok állandó terepét jelentik. A tér irányítása és termelése feletti hatalmat birtoklók rendelkeznek az alapvető eszközökkel saját hatalmuk újratermelésére és megerősítésére. Ezért minden olyan tervnek, amely a társadalom átformálására irányul, vállálnia kell az összefonódott térbeli gyakorlatok átalakítását is.

Egy négyzetrács (1. táblázat) segítségével próbálom meg bemutatni ezeknek a térbeli gyakorlatoknak az összetettségét. A bal oldalon található három dimenzió Henri Lefebvre *La Production de l'Espace* című művéből származik (Lefebvre 1974).

Lefebvre ezt a három dimenziót *megéltnek*, *érezkeltnek* és *elgondoltnak* nevezte.³ A köztük lévő dialektikus kapcsolatokat azon drámai nyomás alapján tartja, melynek segítségével a térbeli gyakorlatok történetét olvashatjuk. A kapcsolatok azonban problematikusak. A „vulgármarxista” kritika szerint a materiális térbeli gyakorlatok közvetlenül meghatározzák mind a tér reprezentációját, mind a reprezentáció tereit. Azonban Marx nem így gondolta (Marx 1973). A *Grundriss*-ében a tudást materiális termelőerőként mutatta be, és így írt róla *A tőke* egyik méltán híres bekezdésében: „A legrosszabb építőmestert a legjobb méh fölé helyezi önmagában az, hogy a sejtet a fejében már felépítette, mielőtt viaszból megépítené” (Marx 1967). A reprezentáció terei így nemcsak arra képesek, hogy a tér reprezentációját befolyásolják, hanem képesek materiális termelőerőként is fellépni, így alakítva a térbeli gyakorlatokat.

3 Harvey a három lefebvre-i dimenzióra részben más szavakat használ, mint a könyv később megjelent angol fordítása. A magyar változatban a magyar nyelven már itt-ott olvasható szóhasználatot vittük tovább. A három tér a következő: *l'espace vécu* = *lived* (Harvey: *experienced*) *space* = megélt tér; *l'espace perçu* = *perceived space* = érzékelt tér; *l'espace conçu* = *conceived* (Harvey: *imagined*) *space* = elgondolt tér. – A szerk.

1. táblázat: A térhasználati gyakorlatok négyzetrácsa

	Hozzáférhetőség és távolságképzés	A tér kisajátítása és használata	A tér feletti uralom és a tér irányítása
Materiális térbeli gyakorlatok (megélés)	Az árucikkek, pénz, munkaerő, információ stb. áramlása; szállítási és kommunikációs rendszerek; piaci és városi hierarchiák, agglomeráció	Épített városi környezetek, a város társadalmi terei és más „felségterületek”; a kommunikáció és a kölcsönös segítségnyújtás társadalmi hálózata	Magántulajdonban lévő föld, állam, adminisztratív térfelosztás; exkluzív közösségek és szomszédságok; kirekesztő övezeti besorolások és a társadalmi kontroll egyéb formái (megfigyelés és rendfenntartás)
A tér reprezentációi (érzékelés)	A távolság társadalmi, pszichológiai és fizikai mértékei, térképezés, a „távolság sűrűlátsási erejének” elmélete (a legkisebb erőfeszítés elve, társadalomfizika, az áru hatótávolsága, központi helyek elmélete és más telephelyelméletek)	Személyes tér; az elfoglalt terek mentális térképei; térbeli hierarchiák; a terek szimbolikus ábrázolásai	Tiltott terek; „területi kényszerek”; közösség; regionális kultúra; nacionalizmus; geopolitika; hierarchiák
A reprezentáció terei (elgondolás)	„A médium maga az üzenet”, a térbeli tranzakciók új formái (rádió, tv, film, fényképészet, festészet stb.); az „ízlés” terjedése	Népszerű látványosságok, utcai demonstrációk, felkelések; a népszerű spektákulum helyei (utcák, terek, piacok); ikonográfia és graffiti	Szervezett látványosságok; monumentálisítás és a rítusok konstruált terei; szimbolikus határok és a szimbolikus tőke jelei

A materiális térbeli gyakorlatok

fizikai és materiális áramlásokra, cserékre és interakciókra utalnak, melyek úgy mennek végbe egy adott téren belül vagy terek között, hogy közben biztosítják a termelést és a társadalmi újratermelést.

A tér reprezentációi

magukban foglalnak minden jelet és jelölést, kódot és ismeretet, melyek segítségével a materiális gyakorlatokról beszélhetünk és megérthetjük őket, függetlenül attól, hogy hétköznapi nyelvezetet vagy a térbeli gyakorlatokkal foglalkozó tudományok időnként misztikus zsargonját használjuk (műszaki tudományok, építészet, földrajz, tervezés, társadalomökológia, és társaik).

A reprezentáció terei

társadalmi képződmények (kódok, jelek, sőt akár az olyan materiális konstrukciók, mint a szimbolikus terek, egyes épített környezetek, festmények, múzeumok és hasonlók), amelyek a térbeli gyakorlatokat új jelentésekkel vagy lehetőségekkel kívánják felruházni.

Csupán attól, hogy a megélt, az érzékelt és az elgondolt tartalom nem oksági, hanem dialektikus kapcsolata mellett érvelünk, értelmezésünk még ugyanolyan homályos marad. Bourdieu azonban segíthet a tisztánlátásban. „Az érzékletek, értékelések és cselekvések mátrixa” egyidejűleg képes „végtelenül sokszínű feladatok” rugalmas ellátására, miközben (Engels híres kifejezésével) „végső fokon” az „objektív struktúrák” materiális tapasztalatából, és így „a kérdéses társadalmi alakzat gazdasági alajából” jön létre (Bourdieu 1977). Bourdieu ugyan elfogadja az „objektív viszonyok elsődlegességét”, de ez nem jelenti azt, hogy magát az objektívet vagy magukat a struktúrákat az emberi beavatkozás nélküli, önálló fejlődés képességével ruháznánk fel.⁴

Az összekötő kapocs a „habitus” fogalma – a „szabályozott rögtönzések létrehozásának alapelve”, amely olyan „gyakorlatokat termel ki”, melyek aztán hajlamosak újratermelni a habitust létrehozó alapelveket eredetileg kitermelő objektív körülményeket. Az önmagába visszatérő (akár halmozódó?) oksági logika egyértelmű. Bourdieu végkövetkeztetésében azonban hatásosan ábrázolja az elgondoltnak a megélt fölött gyakorolt korlátozott hatalmát:

„Mivel a habitus végtelen számú terméket képes létrehozni – gondolatokat, érzékleteket, kifejezéseket, cselekvéseket –, melyeknek korlátai történelmi és társadalmi szituációkba ágyazottak, így az ezeket meghatározó és az ezekből következő szabadságok legalább annyira távol állnak a kiszámíthatatlan újdonságtól, mint a kezdeti meghatározottságok egyszerű mechanikus újratermelésétől.” (Bourdieu 1977: 95)

Ezt az elméletet magam is elfogadom, és később számottevő hasznát is veszem. A négyzetrács (1. táblázat) felső sorában a térbeli gyakorlatok másik három, hagyományosabb értelmezéséből fakadó aspektusát is felsoroltam:

A hozzáférhetőség és a távolságképzés a „távolság súrlódási erejének” az emberi ügyekben játszott szerepére vonatkozik. A távolság nemcsak akadályt jelent, de védelmet is az emberi interakciókkal szemben. Bármilyen termelési vagy újratermelési rendszerre tranzakciós költséget vet ki (különösen azokra, melyek a társadalmi munkamegosztás, a kereskedelem és az újratermelési funkciók társadalmi megkülönböztetésein alapulnak). A távolságképzés egyszerűen annak a mértéke, hogy a társadalmi interakció létrejöttéhez mekkora térbeli súrlódást kellett legyőzni (Giddens 1984: 258–259).

4 Az idézett mű és a magyar kiadás a könyv más-más változatán alapul, így nem minden esetben tudtuk a már magyarra lefordított idézeteket használni. – A szerk.

A *tér kisajátítása* azt mutatja, hogyan használják és foglalják el a teret egyének, osztályok vagy más társadalmi csoportok. Az intézményesült és rendszerszerű kisajátítás a társadalmi szolidaritás területi alapú megteremtését jelentheti.

A *tér feletti uralom* azt mutatja, hogy egyének és hatalmi csoportok hogyan uralják a tér termelését, mely hatalom segítségével még nagyobb mértékben befolyásolják vagy a távolság sűrűlődségi erejét, vagy azt, hogy ők maguk és más csoportok hogyan sajátíthatják ki a teret.

A térbeli gyakorlatok eme három dimenziója nem független egymástól. A távolság sűrűlődségi ereje a tér feletti uralomnak és a tér kisajátításának bármilyen értelmezésében szerepet kap, miközben például, ha egy csoport folyamatosan kisajátít egy területet (egy banda tagjai mindig ugyanazon a sarkon lógnak), az ténylegesen a tér feletti uralmat jelenti. Továbbá ahhoz, hogy egy teret uraljunk, csökkentenünk kell a távolság sűrűlődségi erejét (a „tér idő általi megsemmisítése” a kapitalizmusban), ez pedig befolyásolja a távolságképzést.

A négyzetrács önmagában semmi fontosat nem mond. A térbeli gyakorlatok csak a társadalmi viszonyok azon struktúráján keresztül fejtik ki hatásukat a társadalmi életre, melyekben megszületnek. A kapitalizmus társadalmi viszonyaiban a térbeli gyakorlatokat átítatják az osztályjelentések. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a térbeli gyakorlatok a kapitalizmusból származnak. A térbeli gyakorlatok önálló jelentéseket kapnak, amelyek mozgósításával az egyes tereket osztálytól, nemtől vagy más társadalmi gyakorlattól függően használjuk.⁵ Ha a négyzetrácsot a kapitalista társadalmi viszonyok és kényszerek (a tőke felhalmozása) kontextusába helyezzük, akkor az segítheti a mai térbeli gyakorlatok összetett rendszerének jobb megértését.

A céloom a táblázattal nem az volt, hogy összes elemét szisztematikusan megvizsgáljam, bár egy ilyen vizsgálat nagyon érdekes lenne (és szemléltetésképpen bele is tettem néhány ellentmondásos álláspontot). Az volt a céloom, hogy megtaláljam, hogyan lehet ábrázolni az elmúlt két évtized térbeli gyakorlatainak osztálytartalmának és természetének radikális elmozdulásait. A rugalmas felhalmozás időszakában megnő a nyomás a városok belső tereinek átszervezésére. A belvárosok jelentősége újból nőtt, és az olyan témák, mint a városi élet minősége (a dzsentrifikáció, a fogyasztás palotái és a kifinomult szórakoztatás), valamint a városon belüli magán- és közterületek ellenőrzése egyre fontosabbá váltak. A városi folyamatoknak ugyanakkor alkalmazkodniuk kell a megnövekedett szegénységhez és munkanélküliséghez is, ahol az állampolgári juttatások növelésére nincs mód. A térbeli gyakorlatok az

5 A nemi, faji, etnikai és vallási jellemzők figyelembevétele nélkül nem képzelhető el a városi közösségek kialakulásának és a társadalmi terek termelésének átfogó elemzése. A nemi szempontból az alábbi szerzők már elkezdtek a szükséges munkát: Stimson 1981; Rose 1984; Shlay, Di Gregorio 1985; Smith 1987.

ellenőrzés felé mozdultak el, például a gettósításhoz való visszatérésen keresztül (amelyet természetesen nemhogy meghaladni, de háttérbe szorítani sem igazán sikerült soha) és olyan új terek megjelenésével, ahol hajléktalanok kóborolnak, skizofrének és pszichiátriai betegek lógnak, és ahol a mélyszegénységben élők alkalmazzák már jól bevált és újabb túlélési stratégiáikat. De vajon hogyan értelmezhetjük az osztályellentétek változó és konfliktusokkal teli térbeliségét? Hogyan lehetne térbeli hatalommal felruházni azokat a szegregált, elnyomott és elszegényedett rétegeket, amelyek mindinkább felfedezhetőek valamennyi városi térségben?

A társadalmi osztályok gyakorlatai és a közösség létrehozása

A különböző társadalmi osztályok egészen eltérő módon hozzák létre a területtel és a közösséggel kapcsolatos elképzeléseiket.⁶ Ezt az alapvető ténytet gyakran figyelmen kívül hagyják azok a teoretikusok, akiknek *a priori* feltételezése szerint létezik valamiféle ideáltipikus és általános tendencia, hogy a politikai és gazdasági körülményektől függetlenül minden emberi lény nagyjából hasonló közösségeket teremtsen. Azonban ha megvizsgáljuk, hogy a közösségek létrehozása során a különböző osztályok társadalmi cselekvése hogyan alakul napjaink urbanizációs feltételei között, akkor világossá válik, hogy a lényegileg hasonló térbeli gyakorlatok egészen eltérő osztálytartalommal bírhatnak.

Például nézzük meg közelebbről a társadalmi osztályok azon gyakorlatait, amelyek során városi közösségeket teremtenek. Rögtön a Bourdieu által is említett észlelések, értékelések és cselekvések rugalmasságával és alkalmazkodóképességével találjuk magunkat szembe. Azonban az alacsony jövedelmű és hatalomtól megfosztott, valamint a módos és hatalommal rendelkező rétegek nagyon is különböző módon hozzák létre közösségeiket.

Az alacsony jövedelmű csoportok – akik nem rendelkeznek a tér feletti uralom eszközeivel – legtöbbször a tér foglyaivá válnak. Mivel a társadalmi újratermeléshez szükséges olyan alapvető eszközök is szigorúan szabályozottak, mint a lakás tulajdonlása, a tér feletti uralmukat csak a folyamatos kisajátításon keresztül tudják biztosítani. A csereértékek szűkösek, így a társas cselekvés középpontjában a mindennapi túléléshez szükséges használati értékek utáni hajszá áll. Ebből gyakori materiális és személyközi tranzakciók és kis léptékű közösségek következnek. A közösség terében a használati érték a kölcsönös segítség és kölcsönös kifizetés keveréke alapján van elosztva, ami miatt szoros, de gyakran nagyon ellentmondásos személyközi kapcsolatok alakulnak ki mind a magán-, mind a köztereken. Emiatt

6 Sokat köszönhetek ezen a területen Phillip Schmandt kutatásainak.

gyakran intenzív kötődés alakul ki bizonyos helyekhez, „felségterületekhez” és ezek pontos határaihoz, mivel csakis ezek tevőleges kisajátításával lehetséges a tér feletti uralom biztosítása.

A sikeres uralom a nem kívánt elemek kirekesztésének hatalmát feltételezi. A közösség létrehozásának folyamatai közben gyakran mozgásba lendül az aprólékosan kidolgozott etnikai, vallási, faji és státuszalapú diszkrimináció. Emellett a politikai szerveződés is sajátos formákat ölt, általánosságban kifejezve a politikai ellenállás kultúráját és a politikai részvétel bevett csatornáival szembeni ellenségeséget. Az államot leginkább (a rendőrségen, az oktatáson stb. keresztül) elnyomó korlátozások közvetítőjének, nem pedig egy általuk irányítható, vagy számukra ellátásokat nyújtó szereplőnek érzékelik (Willis 1977). A részvételi típusú politikai szerveződések Crenson megfigyelései szerint nem túl fejlettek (Crenson 1983), a polgári politizálást pedig irrelevánsnak tartják a napi túléléshez szükséges használati érték beszerzésében. Mindenesetre az állam beavatkozik ezekbe a közösségekbe mint a munkanélküliek tartalék seregeinek forrásaiba – a depriváció olyan tereibe, ahol mindenféle fertőző társadalmi ragályok virágzanak (a prostitúciótól a tuberkulózisig), és amelyek pont amiatt tűnnek veszélyesnek, mert a társadalomhoz tartozás normális folyamatain kívül esnek.

Hasonlítsuk mindezt össze a módosabb csoportok gyakorlataival, akik a teret mind a térbeli mobilitással, mind a társadalmi újratermelés alapvető eszközeinek (házak, autók stb.) tulajdonlásával uralni tudják. Mivel már eleve bőségesen el vannak látva az életük fenntartásához szükséges csereértékkel, túlélésük egyáltalán nem függ a közösség által biztosított használati értéktől. Közösségetermelő tevékenységük így főképp a csereértékek fenntartására és növelésére irányul. A használati értékek a hozzáférés kérdéséhez, az ízléshez, a stílushoz és az esztétikai élvezethez kapcsolódnak, továbbá a szimbolikus és kulturális tőkéhez, amelyek egy valamilyen szinten „értékesnek ítélt” épített környezet birtoklásával járnak együtt. A személyközi viszonyok utcaszinten nem szükségesek, és a tér feletti uralom biztosításához sincs szükség a tér folyamatos kisajátításra. A pénz szavatolja a közösséghez való hozzáférést, amely így egyéb tekintetben kevésbé lesz kizáró (az etnikai vagy akár a faji alapú lakóhelyi szegregáció mértéke általában a jövedelmek emelkedésével egyre alacsonyabb). A határok kuszák és rugalmasak, de leginkább az externáliák azon mezője köré csoportosulnak, amely hatással van a magántulajdonban lévő ingatlanok értékére. A közösségi szerveződések az ingatlanok értékét befolyásoló külső hatások kezelésére alakulnak ki, a közösségi tér „szellemének” megőrzésére. Az államot alapvetően hasznosnak és ellenőrizhetőnek látják, ami garantálja a biztonságukat és távol tartja a nemkívánatos elemeket – néhány szokatlan körülmény kivételével (mint például amikor autópályát építenek vagy „problémás” intézményeket helyeznek a környékre stb.).

A közösség létrehozásának megkülönböztető térbeli gyakorlatai és folyamatai – a megkülönböztető kulturális gyakorlatokkal és az ideológiai előfeltevésekkel karöltve – az eltérő materiális körülményekből alakulnak ki. A gazdasági elnyomás és a társadalmi-politikai uralom egészen eltérő térbeli gyakorlatokat és közösségeteremtő stílusokat alakítanak ki, mint amilyeneket más osztályhelyzetek esetében láthatunk.

Az informalizáció, a szimbolikus tőke termelése és a spektakulum mozgósítása

A rugalmas felhalmozás az osztálystruktúrán és a politikai-gazdasági lehetőségeken keresztül alapjaiban változtatja meg a közösség létrehozásának folyamatait, miközben a térbeli gyakorlatok osztálytöltete is újra reflektorfénybe kerül. Most röviden három szempontból vizsgálom meg ezt az átalakulást.

Elszegényedés és informalizáció

1972 óta az Egyesült Államokban meredeken emelkedik a városokban élő szegények száma. Ezzel párhuzamosan a szegény népesség összetétele is megváltozik. A Marx által a munkásosztály „rokkantházának” nevezett, magára hagyott városi rétegekhez hozzáadódnak a dezindusztrializáció miatt utcára kerülő kékgallérosok, továbbá a harmadik világ országaiból vagy a válság sújtotta vidéki régiókból kiszorított emberek áradata. Néha, egy-egy üzem bezárása után – egy adott helyi foglalkoztatóhoz kötődő – teljes városi közösségek találták magukat az elszegényedés mocsarában. Máskor olyan kiszolgáltatott csoportok, mint a női háztartásfővel rendelkező családok, még mélyebbre süllyedtek a szegénységbe, és így olyan területeket hoztak létre, ahol a szegénység feminizálódása dominánssá vált. Eközben a költségvetési megszorítások, amelyeket a neokonzervativizmus politikai erényként és nem gazdasági szükségszerűségként fogott fel, elzárták a közszolgáltatások csapjait, melyek a munkánélküli szegények tömegeinek létfenntartását biztosították.

Szerény jövedelemből túlélni egy nagyvárosban művészet, amelynek elsajátításához idő kell. A versengés, a másik kifosztása és a kölcsönös segítségnyújtás közötti egyensúly folyamatosan változik az alacsony jövedelmű népesség körében. Paradox módon az elszegényedés mértékének növekedése az ezzel való megküzdéshez szükséges pozitív mechanizmusok erejének csökkenéséhez vezet. Azonban egy másik drámai hatás is jelentkezik, mégpedig az amerikai városok úgynevezett „informális szektorának” a növekedése, amely olyan tevékenységek köré szerveződik, mint

az illegális kábítószer-kereskedelem és prostitúció, valamint a legális szolgáltatások termelése és kereskedelme. A legtöbb kutató egyöntetűen arról számol be, hogy ezek a gyakorlatok 1972 után egyre jelentősebbek lettek (Castells, Portes 1989). Sőt, ugyanezeket a jelenségeket Európában is megfigyelték, így a fejlett kapitalista országok városi folyamatai egyértelműen közelebb kerültek a harmadik világ városi tapasztalatához (Redclift, Mingione 1985).

Az informalizáció jellege és formája sokféle lehet, attól függően, hogy milyen lehetőség van a javak és szolgáltatások helyi piacainak a kialakítására, hogy milyen tulajdonságai vannak a munkaerő tartalék seregének (milyenek a képességei és adottságai), hogy milyenek a nemek közötti viszonyok (hiszen a nők kiemelkedő szerepet játszanak az informális gazdaságok megszervezésében), hogy jelen van-e a vállalkozói szellem, és hogy a (szabályozó és felügyeleti jogkörrel rendelkező) hatóságok, mint például a szakszervezetek milyen mértékben tolerálják ezeket a törvényes kereteken kívüli tevékenységeket. Az alacsony jövedelműek közösségeiben élő, jelentős munkaerő-tartalékot képviselő emberek napjainkban hatalmas nyomás alá kerülnek, hogy a túlélésüket biztosító bármilyen tevékenységet találjanak.

A kormányzat gondatlanságának és a szakszervezetek erőtlenségének kontextusában újfajta termékek és szolgáltatások jelenhetnek meg a közösségen kívüli szereplők, de akár az alacsony jövedelmű közösségeken belüli vállalkozók részéről is. Az otthon végzett munka egyre elterjedtebb, aminek következtében például a nők a gyerekeknvelés és a termelőmunka feladatait ugyanabban a térben tudják elvégezni, így megspórolva a vállalkozó számára a többletkiadásokat (mint például rezsiköltségek, világítás stb.). Az 1970-es években New York és Los Angeles helyi gazdaságaiiban egyre nélkülözhetetlenebb szerepet kezdtek betölteni a kizsákmányoló körülmények között működő üzemek és az informálisan nyújtott szolgáltatások – mára az egész egyesült államokbeli városhálózatban fontossá váltak. Ezzel egy időben a hagyományos, kölcsönös segítségnyújtáson alapuló rendszerek elképesztő mértékben váltak áruvá az alacsony jövedelműek közösségeiben. Míg korábban a mosás, takarítás, barkácsolás és gyerekfelügyelet szívességi alapon működött, addig mára pénzért kínált és vásárolt – gyakran vállalkozói alapú – szolgáltatássá vált.

Ennek következtében sok alacsony jövedelmű közösségben a társadalmi kapcsolatok nagyon is vállalkozóiak lettek, ennek minden, a munkafolyamatban a szélsőséges kizsákmányoláshoz vezető (különösen a nőket sújtó) következményével együtt. Így a jövedelmek növekvő beáramlása ezekbe a közösségekbe a kölcsönös segítségnyújtás hagyományos rendszereinek leépülése és a társadalmi hierarchiák megerősödése árán következett be. Az ezekből a közösségekből kiáramló érték is nagymértékben emelkedett. Így sokan meglepetéssel figyelték a helyi városfejlődési dinamikákat, és az informalizáció megtűrése, elfogadása vagy akár bátorítása mellett kardoskodtak, hitelt adva azoknak a neokonzervatív érveknek, melyek szerint

csakis a vállalkozói tevékenység vezethet gazdasági növekedéshez és sikerekhez – mintha ez a kiválasztott keveseken kívül minden szegény problémáját meg tudná oldani. Mindenesetre az informalizáció terjedése – és azoknak a szabályozatlan városi tereknek a kialakulása, ahol ezeket tolerálják – teljes mértékben összeegyeztethető a rugalmas felhalmozás új rezsimjével.

A szimbolikus tőke termelése

A módosabbak által elköltött dollárok utáni megszállott hajsza miatt a termékek megkülönböztetése egyre nagyobb hangsúlyt kap a rugalmas felhalmozás rezsimjében. A termelők elkezdtek felismerni a megkülönböztetett ízlések és stílusok világát, amelyre a korábbi, szabványosított felhalmozásra épülő tömegtermelő fordista rezsimben nem volt szükség. A termelők így újra ráirányították a figyelmet a tőkefelhalmozás egyik központi mozzanatára, a Bourdieu által leírt „szimbolikus tőke” termelésére és fogyasztására (Bourdieu 1977: 177–197; 1984). Mindez nagy hatással van a magasabb jövedelmű csoportok által lakott városi terek termelésére és átalakulására.

Bourdieu definíciója szerint a „szimbolikus tőke azoknak a luxusjavaknak az összessége, amelyek a tulajdonos ízlésbeli választékosságát és megkülönböztettségét bizonyítják”. Az ilyen tőke természetesen a pénztőke átalakított változata, de „itt is a maga sajátos hatásában érvényesül, annyiban és csakis annyiban, amennyiben elleplezi, hogy mind neki, a szimbolikus tőkének, mind pedig hatásának végső soron a tőke »materiális« formái szolgálnak alapulvül”. A fetisizmus szerepe egyértelmű, ám ebben az esetben szándékosan azért lendül mozgásba a kultúra és az ízlés világán keresztül, hogy elfedje a gazdasági megkülönböztetések igazi alapját. Mivel a „legsikeresebb ideológiai hatások azok, amelyek szavak nélkül érvényesülnek, és nem igényelnek mást, mint cinkos hallgatást”, a szimbolikus tőke termelése ideológiai szerepeket is betölt azzal, hogy hozzájárul „a fennálló rend fenntartásához, miközben az uralom állandósulásának folyamata rejtve marad” (Bourdieu 1977: 188).

Tanulságos összevetni Bourdieu elméleteit azzal, ahogyan a felsőbb osztályok közösségei és lakóközösségei termelődnek. Sokat tanulhatunk belőle a dzsentrifikaáció materiális folyamatairól, a „történelem” visszaszerzéséről (legyen az akár valódi, akár elképzelt, akár *pastiche*-ként⁷ kreált), a „közösségről” (szintén igazi, elképzelt vagy egyszerűen termelők által eladásra csomagolt), valamint a díszítő dekorációkra és ornamentikára való igényről, amely a társadalmi megkülönböztetés megannyi kódjaként és szimbólumaként működhet (Simmel 1978; Firey 1945;

7 A *pastiche* egyfajta intertextualitás, különböző stíluselemek keveredése és utánzata. Gyakran a posztmodern kor jellegzetes esztétikai eszközeként elemzik és kritizálják. – A ford.

Jager 1986). Nem szeretnék mellett érvelni, hogy ezek a jelenségek bármilyen szempontból is újszerűek – már a kezdetektől a kapitalista urbanizáció fontos kellékei, és természetesen a korábbi társadalmi berendezkedésekhez kapcsolódó megkülönböztetések manapság is újra és újra visszaköszönnek. Azonban 1972 óta még nagyobb jelentőségre tettek szert, részben a népesség olyan rétegeiben való elterjedésük miatt, amelyekről korábban meg volt tagadva a használatuk. A rugalmas felhalmozás profitábilis válaszokat tesz lehetővé az 1960-as évek kulturális elégedetlenségére, mely elutasította a szabványosított felhalmozást és a szimbolikus tőke megszerzésére kevésbé alkalmas tömegtermelést. Amennyiben a politikai-gazdasági válság elősegítette a termékek megkülönböztethetőségének felfedezését, úgy az épített környezet termelése ki tudta elégíteni a szimbolikus tőke megszerzésére irányuló elnyomott piaci vágyakat (Smith, Lefaivre 1984). És természetesen ezek pontosan azok a vágyak voltak, amelyeket a posztmodern építészet megpróbált kielégíteni. Venturi és szerzőtársai megfigyelései szerint „a középosztálybeli kertvárosiak, akik nem polgárháború előtti kastélyokban, hanem ezeknek a nagy terekben elvesző kisebb változatában laknak, az identitást a ház formájának szimbolikus kezelésén keresztül fejezik ki, vagy a kivitelező stílussterveinek segítségével (mint például az »osztott szintű kolóniák«), vagy egy sor, a tulajdonos által később hozzáadott szimbolikus díszítéssel” (Venturi et al. 1972).

A szimbolikus tőke azonban az ízlésbeli változásoktól függően ki van téve a fel- és leértékelődéseknek. Ha a szimbolikus tőke része a rejtett hatalmi mozzanat, akkor maguk a hatalmi viszonyok is ki vannak szolgáltatva az ízlés változásának. Mivel a termelők közötti verseny és a fogyasztók fondorlatai bizonytalanná teszik az ízlést, a divat feletti küzdelem jelentőssé válik a városi térben (Zukin 1982). A mások feletti uralom hatalma a szimbolikus tőke pénztőkére való átváltásának képességével együtt beágyazódik a városi folyamat kultúrpolitikájába. Ez azonban azt is jelenti, hogy a rugalmas felhalmozás rezsimjében a városi tér feletti uralomnak még jelentősebb kulturális dimenziója lesz. Amennyiben valamennyi uralom magában hordozza az elnyomottak erőszakos válaszána lehetőségét, úgy ebben az esetben is egy szunnyadó, de kibontakozóban lévő konfliktusgócra lertünk.

A spektakulum mozgásba lendítése

„Kenyeret és cirkuszt!” – szólta a fáradhatatlan *plebs* társadalmi megbékítését célzó jelszó az ókori Rómában. A jelszó azonban többek között a mai kapitalista kultúrába is átöröklődött, például a második császárság idejében Párizsban, ahol a fesztiválok és a városi spektakulum az osztályellentétekkel szabdalt társadalom ellenőrzésének eszközeivé váltak (Clark 1985).

Az ellenkulturális eseményekből, háborúellenes tüntetésekből, utcai zavargásokból és az 1960-as évek belső városnegyedeinek forradalmából álló városi spektakulum 1972 után kezdett átalakulni. A városi spektakulum a polgári ellenőrzés általi közösségegyesítés szimbóluma és eszköze is lett, miközben a munkanélküliség és az elszegényedés mértéke emelkedik, az osztályok közötti polarizáció objektív feltételei pedig egyre nőnek. A folyamat részeként a monumentalitás modernista hajlama – amely a kapitalista berendezkedés állandóságát, autoritását és hatalmát emeli ki – kihívóra lel a „hivatalos” posztmodern stílus képében, amely felfedezi a fesztívtól és a spektakulum építészettől, annak mulandóságával, hivalkodásával és átmeneti, de részvételi gyönyörűségével együtt. Az áru hivalkodása a spektakulum központi részévé vált, hiszen tömegek sereglének össze, hogy bámulják ezeket és egymást az olyan biztonságos és intim helyeken, mint a baltimore-i Harborplace, a bostoni Faneuil Hall és a számtalan egyéb bevásárlóközpont, amelyek Amerikaszerte felbukkantak. Egész épített környezetek váltak a városi spektakulum és hivalkodás központi elemeivé.

Ez a folyamat az eddigieknél részletesebb vizsgálódást igényelne. Az természetesen látszik, hogy mindez jól beleillik abba a városi stratégiába, amely a fogyasztásból befolyó bevételekkel próbálja kompenzálni a dezindusztrializáció hatásait. Bizonyos tekintetben a kétségtelen kereskedelmi siker titka a vásárlás okozta élvezetek összekötése a biztonságos, erőszaktól és politikai agitációtól mentes spektakulummal. A baltimore-i Harborplace például mindazokat a polgári értékeket magában foglalja, amelyeket Benjamin a 19. századi Párizs passzázsainak tulajdonított: a világiállításhoz kapcsolódó ünnepélyes hangulatot, „az Árufétishez vezető zarándoklat helyeit” (Benjamin 1973: 158–165). Debord ennél is továbbmegy: a spektakulum a pénz „modern kiegészítése, ahol az áruvilág teljessége egy tömbben jelenik meg, általános megfelelőjeként mindannak, amivé csak a társadalmi együttes lehet, és mindannak, amit megtehet”. Amennyiben a spektakulum „a becsapott tekintet és a hamis tudat helye”, úgy saját magát „az egyesítés eszközeként” is megjelenítheti (Debord 1983). Baltimore-ban Schaefer polgármester és a mögötte felsorakozó városi osztályszövetség a Harborplace spektakulumát mint az osztályellentétek által megosztott és etnikailag szegregált város egységének szimbólumát használta, nagyon is tudatosan. A Los Angeles-i olimpiai játékokhoz hasonló sportrendezvények és események is ugyanilyen szerepet tölthetnek be az egyébként fragmentált városi társadalmakban.

A rugalmas felhalmozás rezsimjének városi élete így egyre inkább a „látványosságok bámulatos felhalmozásaként” jelenik meg; az amerikai belvárosok többé már nem kizárólag a hatalom monumentalitását, az autoritást és a vállalatok uralmát fejezik ki, hanem a spektakulum eszméjét és a játékoságot is. A rugalmas felhalmozást kísérő, posztmodern város kultúrájába történő belépés tehát részben a spek-

tákulum e terepén történik, és a közvetítő képek e kontextusában kell kibontakoznia az osztálytudat és az osztályok gyakorlataiban rejlő ellentéteknek is.⁸ Azonban – ahogy Debord is megjegyzi – a spektákulum „sohasem csupán egy biztonságosan és véglegesen rögzített kép, hanem csupán egy olyan olvasata a világnak, amely folyton más olvasatokkal verseng, és amely szembetalálja magát a társadalmi gyakorlatok állhatatos formáiból következő ellenállással” (Debord 1983).

A rugalmas felhalmozás városi feszültsége

A rugalmas felhalmozás minden város gazdaságát erőteljesen befolyásolja. A városi önkormányzatok erősödő vállalkozói szemlélete (különösen a köz- és magánszféra közötti együttműködések hangsúlyozása esetén) még inkább megerősíti mind a rugalmas felhalmozás szerepét, mind a vele járó neokonzervativizmust és posztmodern kultúrát. A fejlődés biztosításához szükséges erőforrások folyamatos szűkülése ahhoz vezet, hogy a szegények szociális juttatásait háttérbe szorítják a város gazdag és hatalmas szereplőinek juttatott kedvezmények. Nixon 1973-as kijelentése is, miszerint vége a városi válságnak, ezt a szemléletbeli váltást vetítette előre. Valójában azonban csak a városi feszültségek új formákba történő átalakítása történik.

A városokon belüli alkalmazkodás valószínűleg hozzájárult a rugalmas felhalmozás elősegítéséhez. A lakosság szegényebb csoportjainak vállalkozóibb szemléletűvé kellett válnia, például azzal, hogy a túlélést „informális” gazdasági eszközökkel biztosítja. A növekvő elszegényedés feltételei közötti, fokozódó túlélési verseny szétromcsolta a városi közösségeken belüli kölcsönös segítségnyújtás hagyományos mechanizmusait azokban a városi közösségekben, amelyeknek csak csekély lehetősége van a tér feletti uralomra, és amelyek meg vannak fosztva a politikai integráció normális folyamataitól. A tér feletti uralom gyakorlásának képessége, amely a közösségi szolidaritás és kisajátítás egymást kölcsönösen támogató mintázatain alapult, éppen akkor kezdett gyengülni, amikor ezek a terek kiszolgáltatottá váltak más csoportok beözönlésének és térfoglalásának. Feszültség kezdett kialakulni a hagyományos szakmák munkásainak növekvő munkanélkülisége és az emelkedő foglal-

8 Nem tudom megállni, hogy fel ne hívjam a figyelmet arra, hogy – párhuzamosan a *jouissance* fogalmának Barthes által a filozófiai diskurzusba (1975) való bevezetésével – a városi dizájn elméletében és gyakorlatában is egyre elterjedtebb lett a város színházként, spektákulumként és a játékosság tereinek tárházaként történő felfogása. Azt is gyanítom, hogy a városi szövet „szövegének” élvezetes bemutatása és olvasata nem független azokról az adókedvezményektől, amelyeket az ingatlanszektornak juttattak egyes városi területek „történelmi városnegyedekként” való megőrzésére.

koztatás között, amely az újjáéledő belvárosokban a pénzügyi szolgáltatásokon, illetve a látványosságok megszervezésén alapul. Az 1960-as évek modernizmusát elutasító kulturális elégedetlenségen nevelkedő új és viszonylag módos diplomás és fehérgalléros generáció uralni kezdte a belváros egybefüggő részeit, miközben a minőségi életre, a szimbolikus tőke birtoklására és az épített környezetnek mint árunak a változatosságára koncentrált. A „történelem” visszaszerzése és a „közösség” az értékesítést segítő ügyes trükkökké váltak az épített környezet termelőinek a kezében. Így intézményesült tehát a posztmodern stílusok felé fordulás.

A helyzetben azonban komoly térbeli és társadalmi feszültségek rejtőznek. Először is, az osztályok közötti növekvő polarizáció (amelyet leginkább a városi szegénység hihetetlen hullámai szimbolizálnak az elképesztő és hivalkodó jólét szigetei körül) önmagában veszélyt jelent, és a szegények számára elérhető közösségteremtő eszközökből kiindulva terepet nyújt a növekvő faji, etnikai, vallási vagy „felségterülettel” kapcsolatos konfliktusok számára. A közösségek térbeliségét meghatározó, osztályonként alapvetően eltérő mechanizmusok összeütköznek egymással, beindítva a város különböző tereinek kisajátításáért és irányításáért folytatott gerillaháborút. A fenyegető városi erőszak – bár nem olyan súlyos, mint amelyet az 1960-as években láttunk – elkerülhetetlenül közeledik. A szegény emberek számára a kölcsönös segítségnyújtáson alapuló bármiféle közösség megteremtési folyamatainak ellehetetlenülése ugyanilyen veszélyes, hiszen az anómia, az elidegenedés és más hasonló ellentétek sűrűsödéséhez vezet. A kevesek informális gazdaságban elért „sikere” nem kompenzálhatja a sokaság problémáit. A társadalmi spektrum másik végén a szimbolikus tőke iránti vágy miatt kialakul a politikai-gazdasági feszültségek kulturális dimenziója. A feszültségek az osztályok közötti ellenségeskedéshez vezetnek, amelyre az állam beavatkozása a válasz, tovább mélyítve az alacsony jövedelmű népesség elidegenedését (gondolok itt például arra, ahogyan a dzsentrifikálódó negyedekben zaklatják az utcasarkon álldogáló fiatalokat). A spektákulum mozgásba lendítésének megvan az egységesülés irányába mutató hatása, ám mégiscsak egy törékeny és bizonytalan formában, és amennyiben ez a fogyasztókat „az illúziók fogyasztóivá” változtatja, úgy magában hordozza saját elidegenítő mechanizmusait is. Az ellenőrzött látványosságok és fesztiválok persze megvannak, azonban a zavarások és a forradalmak is „a nép fesztiváljaivá” válhatnak.

Azonban itt egy újabb ellentmondáshoz érünk. A városok közötti fokozódó verseny társadalmilag pazarló beruházásokat termel, amelyek aztán nemhogy megszüntetik, hanem erősítik a túlfelhalmozási problémát, ami a rugalmas felhalmozás korába történő átmenet elsődleges mozgatója volt (Harvey, Scott 1989). Leegyszerűsítve: összesen hány darab sikeres kongresszusi központ, stadion, Disneyland és felújított kikötő működhet egyszerre? A siker gyakran rövid életűvé vagy vitathatóvá válik egy-egy rivális vagy alternatív fejlesztés máshol történő felbukkanásával.

A bevásárlóközpontoktól a kulturális létesítményekig minden hasonló projektbe történő túlzott befektetés erősen kiszolgáltatja a leértékelődésnek a városi térbe beágyazott értékeket. A belvárosok megújulása, amely a pénzügyi és ingatlanszektorban nyíló olyan új álláslehetőségeken alapszik, amelyekben az alkalmazottak más pénzügyi és ingatlanszektorban dolgozó alkalmazottaknak készítene elő ingatlan-adásvételi és hitelszerződéseket, kizárólag az egyéni, vállalati és államadósság növelésével működik. Ha a hitelek forrása elapad, akkor annak a következménye sokkal leszűjtőbb lesz bárminél, mint amit a Pruitt-Igoe felrobbantása valaha is szimbolizálhat. A Texasban, Coloradóban és Kaliforniában bekövetkezett bankcsődök sorozata (a legtöbb közülük az ingatlanokba való túlzott mértékű befektetéshez köthető) azt sejteti, hogy a városfejlesztési beruházások során igen túlzott mértékű befektetésekre került sor.

Röviden, a rugalmas felhalmozás a városi befektetések nagyon sérülékeny mintázata mellett a kibékíthetetlen városi osztályellentétek növekvő térbeli és társadalmi polarizációjával jár együtt.

Politikai válaszok

Bourdieu szerint „minden fennálló rend saját önkényességének a természetességét próbálja megteremteni”, ennek a „legfontosabb és leginkább rejtett” mechanizmusa „az objektív esélyek és a cselekvő törekvéseinek a dialektikája, amelyből kialakul a *korlátaink érzete*, amit leggyakrabban *valóságérzetnek* hívnak”, ez igazából „az alapja a fennálló rendhez való megingathatatlan ragaszkodásnak”. A(z) érzékelt és elgondolt tudás így „válik integráns részévé a társadalom abbéli hatalmának, hogy újra-termelje önmagát”. Annak a „szimbolikus hatalma, hogy a valóság – különösen a társadalmi valóság – konstruálásának az alapelveit másoknak előírjuk, a politikai hatalom fontos dimenziója” (Bourdieu 1977).

Ez a belátás kulcsfontosságú. Segítségével megmagyarázhatjuk, miért lehetséges, hogy még a leginkább kritikai elméletalkotók is olyan könnyen a „fennálló rendhez ragaszkodnak”. Megmagyarázhatjuk Tafuri (az építészeti modernizmus és avantgárd történetére alapozott) következtetését is, miszerint addig nem lehetséges a kultúra radikális átalakítása, következésképp addig nem lehetséges semmilyen radikális és átalakító építészeti gyakorlat, amíg meg nem történik a társadalmi viszonyok radikális átalakítása (Tafuri 1976). Ez a belátás ugyanakkor szkepticizmusra is kényszerít azokkal szemben, akik az elmúlt időszakban úgy tették magukévá a posztmodernizmust (vagy a radikális individualizmust, vagy a kortárs gyakorlatok valamilyen egyéb aspektusát), mint a múlttal való szakítás radikális és felszabadító eszközét. Számos bizonyíték áll rendelkezésre, hogy a posztmodern

nem más, mint a rugalmas felhalmozás kulturális álcája. A „kreatív rombolás” – a kapitalista modernitás központi eleme – ugyanannyira mindennapjaink része, mint korábban. Az igazi kihívás tehát az, hogy politikai választ találjunk a kapitalizmus állandó és megváltoztathatatlan általános igazságaira, miközben reagálunk a kapitalizmus egyedi, a rugalmas felhalmozás jelenlegi feltételei között felbukkanó megjelenési formáira is. Ebből a nézőpontból szeretnék a továbbiakban néhány szerény javaslatot tenni.

Először is vegyük számításba a jelenkori folyamatok repedéseit mint az ellenállás és hatalommal való felruházás lehetséges pontjait. A decentralizáció és dekoncentráció és az ezekkel együtt jelentkező kulturális érdeklődés a helyek és terek jellemzői iránt olyan politikai környezetet teremtenek, amelyben a közösségi, helyi és regionális politika új felállásban teljesezhet ki, pontosan akkor, amikor minden létező hely kulturális folytonosságát komoly veszélybe sodorja a rugalmas felhalmozás. Ez a fajta feszültség vezeti Framptont (1985) arra, hogy a regionális léptékű építészeti ellenállás mellett érveljen a globális kapitalizmus homogenizáló erőivel szemben, illetve Rossit (1984), hogy a szomszédságok hagyományát és kollektív emlékezetét kifejező építészetet keresse.⁹ A posztmodernizmus kulturális alapvetései természetesen megengedik a radikális értelmezést a szegények és az elnyomottak nagyobb hatalommal való felruházásának érdekében. Ez azonban semmiség ahhoz a „kreatív romboláshoz” képest, amellyel a rugalmas felhalmozás a legtöbb esetben felsebzi a városok szövetét.

A rugalmas felhalmozás a társadalmi változás új útjainak is teret ad. A térbeli szétszóródás egyben földrajzilag egyenlőbb esélyeket is biztosít arra, hogy akár még a legtávolabbi régió legkisebb községe is újfajta tevékenységekbe kezdjen. A városhierarchiában elfoglalt pozíció egyre kevésbé lesz meghatározó, és a nagyvárosok elvesztik magától értetődő politikai-gazdasági hatalmukat. Az új tevékenységekbe kezdő kisvárosok gyakran jelentősen javítani tudnak a helyzetükön. Azonban a verseny hűvös szelei itt is erősen fújnak. Még az is nehéznek bizonyulhat, hogy az éppen nemrég elkezdett tevékenységeiket megtarthassák, így nagyjából ugyanannyi város jár jól, mint amennyi rosszul. A munkaerőpiacok erjedése a hagyományos szakszervezetek hatalmát is aláássa, megnyitva ezzel a migráció és az (ön)foglalkoztatás le-

9 Érdemes megjegyezni, hogy Rossi az építészeti gyakorlattal kapcsolatos elméletét számos földrajztudós – például Vidal de la Blache – nyomán alkotja meg, aki a szomszédságok esetében a „*genres de vie*” folytonosságának és a kollektív emlékezet helyszíneinek jelentőségét hangsúlyozza. Rossi azonban nem a megfelelő geográfust választotta, hiszen Vidal hírhedten vonakodott – legalábbis élete legvégéig és a kiváló, de sajnálatosan mellőzött *Geographie de l'Est* [a mű címe helyesen: *La France de l'Est – a szerk.*] megírásáig – attól, hogy a társadalmi és természeti tájak dinamikus átalakulását a kapitalista társadalmi viszonyok között vizsgálja.

hetőségét a népesség azon rétegeinek, amelyek korábban elutasították ezeket (habár mindez sokkal versengőbb körülmények között történik, ami alacsony bérekhez, valamint a nők, az új bevándorlók és a gettókba szorult kisebbségek esetében romló munkakörülményekhez vezet). A rugalmas termelés lehetővé teszi a munkaszervezés kooperatív, ugyanakkor csak elenyésző munkásellenőrzés mellett megvalósuló formáit. Piore és Sabel ezt az érvet hangsúlyozzák, és a kapitalizmus történetének olyan döntő momentumáról írnak, amikor az ipari termelés új és sokkal demokratikusabb formáit lehet bevezetni (Piore, Sabel 1984). A munkaszervezés ilyen struktúrája az „informális szektorban” zajló tevékenységek szövetkezetként és munkásönigazgatáson alapuló vállalkozásként való konszolidációjával is létrejöhet.

Röviden, a rugalmas felhalmozás állapotában a munkás- és közösségi kontroll a kapitalizmus lehetséges alternatíváiként jelennek meg. A baloldali politikai ideológia hangsúlyai tehát a „lehetséges”, decentralizált szocializmus felé mozdulnak el, sokkal inkább merítve a szociáldemokráciából és az anarchizmusból, mintsem a hagyományos marxizmusból. Ez az elmozdulás egybeesik a szocialista országok központosított tervezési mechanizmusait erő erőteljes külső támadással és belső kritikával (lásd pl. Nove 1983).

A baloldal politikai gyakorlatai is nagyjából ebbe az irányba mozdulnak el. A tendenciát a brit önkormányzati szocializmus, az egyesült államokbeli gazdasági demokrácia és közösségi kontroll, valamint a nyugatnémet „Zöldek” közösségi mozgósítása szemlélteti. Egyszerűen sokat lehet tenni helyi és regionális szinten annak érdekében, hogy megvédjék és hatalommal ruházzák fel a helyi érdekek képviselőit. A közösségi és vallásos szervezetek aktívan támogatják az üzemek kivásárlását, harcolnak a gyárak bezárása ellen, továbbá támogatják az alacsony jövedelmű közösségek szolidaritásának kölcsönös segítségnyújtáson alapuló intézményeit. Más intézményeket is meg lehet győzni, hogy támogassák az őket körülvevő népesség hatalommal való felruházásáért folytatott nyomásgyakorlást. Egy barátságos állami apparátus például megtalálhatja annak a módját, hogy segítse a szövetkezeteket (abban, hogy lakhatást biztosítsanak, szociális szolgáltatásokat nyújtsanak vagy valamit termeljenek), és talán a szakértelem kialakulását is segíteni tudja a helyi tehetségek kiaknázásával. A pénzügyi intézményeket rá lehet venni, hogy támogassák a közösségi befektetéseket, a szövetkezeti vállalkozásokat és a szomszédság fejlődését célul kitűző vállalatokat. Még látványosságokat is lehet politikai ügy érdekében szervezni. A várostervezők megpróbálhatják biztosítani, hogy egy szomszédság átalakulása inkább a kollektív emlékezet megőrzését, mint annak a lerombolását segítse elő. Hiszen egy bezárt és üresen hagyott gyárépület esetében sokkal jobb, ha helyét a környéken élők és az ott dolgozók kollektív emlékezetét megőrző közösségi ház veszi át, mint ha új és drága boltok és lakások létesülnének, ami elősegíti bizonyos emberek történelmének mások általi kisajátítását.

Azonban mindezek a lehetőségek komoly veszélyeket is rejtenek. Mind az elméletnek, mind a gyakorlatnak lehet olyan hatása, amely csak megerősíti a széttöredezettséget és az eltárgyasítást. Nem szerencsés a globális kapitalizmus valaha volt legrugalmasabb időszakában a helyeket, a közösségeket, a városokat, a régiókat és akár magukat a nemzeteket „magánvaló dolgokként” kezelni. Ha mégis így teszünk, az inkább növeli, mintsem csökkenti a rugalmas tőkefelhalmozás hihetetlenül központosított hatalmának való kiszolgáltatottságunkat. A földrajztudomány szempontjából ugyanannyira szakmaiatlan és naiv a globális folyamatok jellemzőinek, mint a helyek és közösségek egyedi tulajdonságainak a figyelmen kívül hagyása. A csak az utóbbiakat figyelembe vevő gyakorlatok által meghatározott politika a hozzáidomulás és az alázatosság, nem pedig a tevőleges ellenállás vagy a szocialista átalakulás politikája.

Az ellenállás és átalakulás globális stratégiájának mégis a helyek és közösségek valóságával kell kezdődnie. A kihívást az jelenti, hogy egyszerre kell felfedezni a rugalmas felhalmozás egyre inkább központosított hatalmával versenyezni képes központosított politikát, miközben hűnek kell maradni a helyi ellenállás alulról jövő kezdeményezéseivel is. A nyugatnémet „Zöldek” és az egyesült államokbeli Szivárvány Koalíció¹⁰ úgy tűnik, éppen ezeket a kérdéseket vetik fel. A nehézség azonban abban áll, hogy hogyan lehet összeegyeztetni az újonnan kialakult ideológiákat a hagyományosabb ellenzéki politikával, amely az előző felhalmozási rezsimre adott válaszként jött létre (anélkül azonban, hogy a radikális individualizmust, a neokonzervativizmust vagy a posztmodernizmust mint a felszabadulás eszközeit magukévá tennék). Még bőven van tehát tere a helyi, regionális vagy nemzeti szintű progresszív erőknél, hogy nekiálljanak annak a kemény gyakorlati és intellektuális munkának, amelynek következtében a rugalmas felhalmozás által szabadjára engedett társadalmi örvényt egységesebb ellenzéki erő válthatja fel.

Ez az erő azonban még mindig nem más, mint az ellenállás politikája. Miért nem beszélünk valami ennél is radikálisabb átalakulásról? Miközben a kapitalizmus mindig a szocializmus előtti állapotot jelenti, manapság alig találni valakit, aki beszélni merne a szocializmusba való átmenetről. Talán Bourdieu meg tudja magyarázni, miért:

„Az elhallgatottat kimondó és a megformálatlant megformáló kritika létezéséhez szükséges egy objektív válság, amely a szubjektív és objektív struktúrák közötti egységet megtörve gyakorlatilag megszünteti a magától értetődést.” (Bourdieu 1977: 168)

10 Az Egyesült Államokban 1984-ben alakult politikai mozgalom, amely Ronald Reagan neoliberais politikájára válaszul az elnyomott és kizsákmányolt rétegek széles spektrumát próbálta felölelni. – *A ford.*

Csakis a válságok alkalmával nyílik lehetőség radikálisan új gondolatokra, hiszen csakis ilyenkor válik lehetetlenné „önkényességünk újból természetessé tétele”. Minden nagyobb társadalmi forradalom olyan összeomláshoz köthető, amikor a polgárság nem tudott megfelelően kormányozni.

Bőven találunk repedéseket a modern kapitalizmus roskatag építményén, és ebből jó néhányat a rugalmas felhalmozásban rejlő feszültségek keltettek. Nagy a felfordulás a világ pénzügyi rendszerében – a mostani felhalmozási rezsim legnagyobb hatalommal rendelkező részében –, mivel a túl sok kihelyezett hitel olyan nyomást helyez a jövőbeli munkaerőpiacra, hogy nehéz elképzelni, hogy a hitelek tömeges bebukása, meglóduló infláció és elnyomó defláció nélkül el lehet simítani a problémákat. A rugalmas felhalmozás által szabadjára engedett kreatív rombolás ereje és elbizonytalanító hatása sok áldozatot szed, gyakran több társadalmi rétegből is. Mindez súlyos geopolitikai versengést eredményez, ami felett könnyen elveszíthetjük az irányítást (mint ahogy az az 1930-as években történt), és talán még a Nyugat mint koherens gazdasági-politikai egység is felbomolhat (egy ideje már mindennaposak a protekcionista és pénzügyi „háborúkról” szóló hírek). És bár a kapitalizmus hajlamos a válságokra, maga a kapitalista rendszer *nincs* válságban, és csak néhányunkat érdekel, hogy milyen lenne az élet, ha mégis abban lenne. A rendszer ugyanis annyira ingatag, hogy már az ingatagságának a szóba hozatala is látványosan beláthatatlan következményekkel járna.

Ez pedig elvezet második fontos állításhoz. Bár egy valódi válság szükséges előfeltétele lehet egy nagyszabású társadalmi átalakulásnak, sosem elégséges ahhoz. A nagyszabású átalakulás ugyanis attól függ, hogy a kialakuló hatalmi vákuumba be tud-e lépni egy újonnan felemelkedő politikai erő, és hogy képes-e valami igazán kreatívat tenni egy ilyen helyzetben. Ennek az új politikai erőnek a jellege csakugyan döntő jelentőségű abban, hogy – Marx különbségtételével élve – szocializmusba vagy barbarizmusba indul az átmenet. Ahhoz, hogy a jelenleg a hatalomtól megfosztottak is legyen beleszólásuk mindebbe, először is meg kell hogy szerezzék a „materiális és szimbolikus eszközöket ahhoz, hogy el tudják utasítani a valóság rájuk kényszerített definícióját” (Bourdieu 1977: 169). Willis kutatásai azonban megmutatják, hogy a hatalomtól megfosztottak esetében is kifejlődik a társadalmi valóság reprezentációjának szimbolikus eszköztára, ami sok esetben pontosabb is, mint amit a nevelők rájuk erőszakolnának (Willis 1977). A sajátos beszédmóddal rendelkező „lemorzsolódott”¹¹ és ellenzéki belvárosi szubkultúrák elterjedtek és élettel teliek, mint mindig. Azonban ez a sajátos beszédmód – még ha csak azért, mert a térbeli csapdába került emberek nyelvéről beszélünk – inkább alkalmazkodik a tömegek

11 Az eredeti szövegben a *drop out* kifejezés szerepel, mely egyszerre utal az iskolai „lemorzsolódásra” és a társadalomból való „kiugrásra”. – A szerk.

hatalommal való felruházását megakadályozó globális folyamatokhoz, mint hogy átalakítaná azokat.

A kritikai elmélet szerepe itt válik fontossá. Azonban csak akkor, ha magával szemben is tud kritikát alkalmazni. Először is, minden kritikai elmélet egy csoport (Gramsci fogalmát használva) „organikus értelmiségi” gyakorlatként alakul ki, tehát az elmélet jellemzői a csoport létezését meghatározó osztály- és területi viszonyoktól függnék. A tudósok és a szakemberek sem képeznek kivételt. Tehát a mi kritikai elméletünknek lesznek olyan tulajdonságai, amelyek megkülönböztetik azt a munkásosztály kultúrájában és gyakorlataiban kifejeződő kritikai elmélettől. A jelenleg a hatalomtól megfosztottak igazi hatalommal való felruházását alulról szerveződve kell kivívni, és nem fölülről érkező adományként kivárni. Az osztályok és az *underclass* rétegek részéről érkező, a rugalmas felhalmozással szembeni ellenállást tehát komolyan kell venni. A kihívás minden szempontból az, hogy rátaláljunk azokra az osztály- és területi alapú szövetség nyelvvezetét meghatározó gyakorlatokra, amelyek segítségével a rugalmas felhalmozást ellenző globálisabb stratégiák alakulhatnak ki.

Azonban még ez a globálisabb kritikai elmélet sem igazán képes válaszokat adni. Viszont a segítségével legalább feltehetjük a kérdéseket, amelyek valamennyire világossá teszik azokat a materiális viszonyokat, amelyekkel egy ilyen átmenetnek számolnia kell. Ez tulajdonképpen nem túl nagy hozzájárulás, de csakis az ilyen kis hozzájárulások összességéből nőhet ki jelentős átalakulás. A rugalmas felhalmozás jelenlegi rezsimjének, a posztmodernitás kulturális gyakorlatainak és a fizikai és társadalmi terek urbanizáción keresztül történő átformálásának a kritikai értelmezése, valamint a reflektálás az ezeknek a folyamatoknak a megértésére szolgáló ideológiákra tehát kicsi, de szükségszerű előkészítő lépésnek tűnik a zavaros és kétségtelenül beteg kapitalista hegemoniát ellenző globális mozgalom újjászervezéséhez.

Hivatkozott irodalom

- Aglietta, M. A. (1974): *A Theory of Regulation*. NLB, London.
- Armstrong, P. A., Glyn, A., Harrison, J. (1984): *Capitalism Since World War Two*. Fontana, London.
- Benjamin, W. (1973): *Charles Baudelaire. A Lyric Poet in the Era of High Capitalism*. London: NLB.
- Berman, M. (1982): *All that is Solid Melts Into Air*. Simon and Schuster, New York.
- Bouinot, J. (szerk.) (1987): *L'Action Economique des Grandes Villes en France et a l'Etranger*. Economica, Paris.

- Bourdieu, P. (1977): *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. [Magyar kiadás: Bourdieu, P. (2009): *A gyakorlat elméletének vázlata*. Napvilág Kiadó, Budapest.]
- Bourdieu, P. (1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Bradbury, M., McFarlane, J. (1976): *Modernism*. Pelican, Hammondswoth.
- Castells, M., Portes, A. (1989): World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy. *The Informal Economy Studies in Advanced and Less Developed Countries*, 12.
- Clark, T. J. (1985): *The Painting of Modern Life: Paris in the Art of Manet and his Followers*. Knopf, New York.
- Clavel, P., Forester, J., Goldsmith, W. (1983): *Urban and Regional Planning in the Age of Austerity*. Pergamon, New York.
- Crenson, M. A. (1983): *Neighborhood Politics*. Harvard University Press, Cambridge.
- Debord, G. (1983): *Society of the Spectacle*. Black and Red Books, Detroit. [Magyar kiadás: Debord, G. (2006): *A spektákulum társadalma*. Balassi Kiadó, Budapest.]
- Eagleton, T. (1987): Awakening from Modernity. *Times Literary Supplement*. Február 20.
- Fainstein, S., Fainstein, N., Hill, R., Judd, D., Smith, M. (1986): *Restructuring the City*. Longman, New York.
- Firey, W. (1945): Sentiment and Symbolism as Ecological Variables. *American Sociological Review*, 10 (2): 145–160.
- Frampton, K. (1985): Critical Regionalism: Speculations on an Architecture of Resistance. In *The City in Conflict*. Szerk.: Johnson, C. Mansell, London.
- Frisby, D. (1986): *Fragments of Modernity*. Polity Press, Oxford.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society*. Polity Press, Oxford.
- Hanson, R. (szerk.) (1983): *Rethinking Urban Policy: Urban Development in an Advanced Economy*. National Academy of Sciences, Washington D. C.
- Harvey, D. (1985a): *The Urbanization of Capital*. Basil Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (1985b): *Consciousness and the Urban Experience*. Basil Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (1987): *The Geographical and Geopolitical Consequences of the Transition from Fordist to Flexible Accumulation*. Konferencia-előadás. Előadva: Conference on America's New Economic Geography, Washington D.C., 1987. április 29–30.
- Harvey, D., Scott, A. (1989): Practice of Human Geography, Theory and Empirical Specificity in the Transition from Fordism to Flexible Accumulation. In *Remodelling Geography*. Szerk.: MacMillan, W. Basil Blackwell, Oxford.
- Huyssen, A. (1984): Mapping the Postmodern. *New German Critique*, 33: 5–52.
- Jager, M. (1986): Class Definition and the Aesthetics of Gentrification. In Smith, N., Williams, P. (szerk): *The Gentrification of the City*. Allen and Unwin, London.

- Jameson, F. (1984a): The Politics of Theory: Ideological Positions in the Postmodernism Debate. *New German Critique* 33: 53–65. [Magyar kiadás (részben átdolgozott változat): Jameson, F. (2010): A posztmodern elméletei: ideológia. In *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Noran Libro, Budapest, 73–84.]
- Jameson, F. (1984b): Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism. *New Left Review*, 146: 53–92. [Magyar kiadás (részben átdolgozott változat): Jameson, F. (2010): A kései kapitalizmus kulturális logikája: kultúra. In *A posztmodern, avagy a kései kapitalizmus kulturális logikája*. Noran Libro, Budapest, 23–72.]
- Jencks, C. (1984): *The Language of Post-Modern Architecture*. Academy Editions, London.
- Lefebvre, H. (1974): *La Production de l'Espace*. Anthropos, Paris.
- Markusen, A. (1986): Defense Spending: A Successful Industrial Policy. *International Journal of Urban and Regional Research*, 10 (1): 105–122.
- Marx, K. (1967): *Capital*. 1. kötet. International Publishers, New York. [Magyar kiadás: Marx, K. (2000): *A Tőke*. I. kötet. Gondolat, Budapest.]
- Marx, K. (1973): *Grundrisse*. Penguin, Harmondsworth. [Magyar kiadás: Marx, K. (1972): *A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai*. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 46/1–2. kötetek. Kossuth, Budapest.]
- Nove, A. (1983): *The Economics of Feasible Socialism*. Allen and Unwin, London.
- Piore, M., Sabel, C. (1984): *The Second Industrial Divide*. Basic Books, New York.
- Redclift, N., Mingione, E. (szerk.) (1985): *Beyond Unemployment: Household, Gender, and Subsistence*. Basil Blackwell, Oxford.
- Rose, D. (1984): Rethinking Gentrification: Beyond the Uneven Development of Marx's Urban Theory. *Society and Space*, 2 (1): 47–74.
- Rossi, A. (1984): *Architecture and the City*. MIT Press, Cambridge.
- Scott, A., Storper, M. (szerk.) (1986): *Production, Work, Territory: The Geographical Anatomy of Industrial Capitalism*. Allen and Unwin, London.
- Shlay, A., Di Gregorio, D. (1985): Same City, Different Worlds: Examining Gender and Work-Base Differences in Perception of Neighborhood Desirability. *Urban Affairs Quarterly*, 21 (1): 66–86.
- Simmel, G. (1978): *The Philosophy of Money*. Routledge, Kegan Paul, London. [Magyar kiadás: Simmel, G. (2004): *A pénz filozófiája*. Osiris Kiadó, Budapest.]
- Smith, N. (1984): *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space*. Basil Blackwell, Oxford.
- Smith, N. (1987): Of Yuppies and Housing: Gentrification, Social Restructuring, and the Urban Dream. *Society and Space*, 5 (2): 151–172.
- Smith, N., Lefavre, M. (1984): A Class Analysis of Gentrification. In Palen, J., London, B. (szerk.): *Gentrification, Displacement and Neighborhood Revitalization*. State University of New York Press, Albany.
- Stimson, C. (szerk.) (1981): *Women and the City*. University of Chicago Press, Chicago.

- Szelényi, I. (szerk.) (1984): *Cities in Recession: Critical Responses to the Urban Politics of the New Right*. Sage, Beverly Hills.
- Tabb, W. (1982): *The Long Default*. Monthly Review Press, New York.
- Tafuri, M. (1976): *Architecture and Utopia*. MIT Press, Cambridge.
- Venturi, R., Scott-Brown, D., Izenour, S. (1972): *Learning from Las Vegas*. MIT Press, Cambridge.
- Willis, P. (1977): *Learning to Labor*. Saxon House, Farnborough.
- Zukin, S. (1982): *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. John Hopkins University, Baltimore.

2

A VÁROS KORMÁNYZÁSA

Bevezetés: A városi önkormányzattól a városi kormányzásig

Az ebben a fejezetben közölt három tanulmány középpontjában a város kormányzása, igazgatása áll. Ebben a tekintetben az európai városok politikai rendszere az elmúlt néhány évtized során jelentős változáson ment keresztül: míg a második világháború utáni időszak várospolitikai rendszereit a *városi önkormányzat* (*urban government*) kifejezésével szokás leírni, addig az 1970-es évek politikai és gazdasági fordulata utáni időszak megértésére már a *városi kormányzás* (*urban governance*) fogalma terjedt el a szakirodalomban. A *városi önkormányzat* egy olyan igazgatási rendszert jelent, mely a jóléti (nemzet)állam és a fordista termelés tágabb kontextusába illeszkedik. Itt a város kormányzása zárt, hierarchikus intézményrendszer keretében történik, melynek kevés számú, jól beazonosítható szereplője van, és mely bizonyos közszolgáltatásokat biztosít a városlakók számára, valamint helyi szintre fordítja le a nemzeti újraelosztó politikákat. Ebbe a fogalmi keretbe illeszthetjük a nyugat-európai jóléti államok városainak működését a második világháború utáni kb. 30 évben (ezt az időszakot a francia *les trente glorieuses* – a dicsőséges 30 év – kifejezéssel is szokás jellemezni) vagy kisebb-nagyobb megkötésekkel az államszocialista időszak kelet-európai (köztük magyar) városait is. Ezzel szemben az 1970-es évektől kezdődő neoliberális fordulat utáni városok politikai modellje a *városi kormányzás*, amelynek legmeghatározóbb tényezői a gazdasági szerkezetváltás (a nehézipar és a feldolgozóipar súlyának csökkenése és a szolgáltató szektor növekedése), az állami szerepvállalás visszahúzódása (közszolgáltatások csökkentése, állami fejlesztés és tervezés visszaszorulása, dereguláció és devolúció, nyitott gazdaságpolitika – lásd Brenner 2004; Jessop 2002; Peck, Tickell 2002) és ennek során a városok tőkebefektetésért való globális versengése (világvárosok globális hierarchiája és hálózata – Friedmann 1986; Sassen 1991, 2002). A döntéshozatal módja rugalmasabbá, többszereplőssé és ezáltal kevésbé számonkérhetővé válik, továbbá a városi önkormányzat intézményi szereplői mellett megnő a hagyományos politikai szférán túlnyúló partnerségi kapcsolatok szerepe is. Ebben a kontextusban a társadalomtudományi, urbanisztikai elemzések tárgya nem korlátozódhat pusztán a városi önkormányzatra: a kutatók egyre inkább a városi kormányzásról mint többszereplős folyamatról kezdenek írni. Ahogy a várospolitikák hangsúlya a közszolgáltatások biztosításáról a privatizáció végrehajtására és irányítására helyező-

dik át, úgy növekszik az egyre inkább „helyzetbe hozott” privát szereplőknek is a városi közügyekbe való beleszólása. A „köz” és „magán” közötti határ elmosódik, és a „városi kormányzás” lesz az az elemzési kategória, amellyel a tudományos élet reagál a változásokra.

A fejezetben közölt három cikk szerzője az 1970-es évek gazdasági válságából és a kapitalizmus átalakulásából kiindulva magyarázza, illetve azok következményének tekinti a várospolitikai intézményrendszer szerkezetváltását.¹ Bár a városok kormányzásának politikai gazdaságtani értelmezése az 1970–80-as évektől kapott lendületet, a megközelítés gyökerei jóval korábbra nyúlnak vissza. Az 1950-es évektől a városi közpolitikákkal foglalkozó amerikai társadalomtudományos irodalomban két elmélet vált dominánssá: a Floyd Hunter nevéhez kötött „hatalmi elit” teória, mely a városok gazdasági elitjének kezében látta összpontosulni a városi döntéshozatallal kapcsolatos hatalmat (Hunter 1953),² valamint a Robert Dahl által kidolgozott pluralista megközelítésmód, mely a hatalmi viszonyokat kevésbé kirekesztőnek és egymásra épülőnek, inkább sok szereplő folyamatosan változó koalíciókötési kényszerének írta le (Dahl 1989). Az 1970-es évekre azonban mindkét perspektíva elvesztette a befolyását, hiszen egyik sem tudta a városi politikai folyamatokat elméletileg összekapcsolni a tágabb politikai és strukturális változásokkal, mivel a városokat önálló egységként kezelték, és elemzésük javarészt a helyi folyamatok vizsgálatára korlátozódott. A városi folyamatok tágabb kontextusba helyezésére tett legismertebb korabeli kísérlet Paul Peterson „a város korlátai” (*city limits*) fogalmával történt, amely bár figyelembe vette a nagyobb léptékű politikai folyamatokat is (pl. a szövetségi szintű döntéshozatalt az Egyesült Államokban), a kritikák szerint azonban a városokat túlzottan monolit és túlzottan racionálisan cselekvő egységekként kezelte (Peterson 1981).

Peterson munkáival egy időben jelent meg két másik (szintén amerikai), megközelítésében hasonló elemzés a várospolitikákról. John Logan és Harvey Molotch a városi elitek szerepét és a „városi növekedési gépezet” (*the city as a growth machine*, Molotch 1978; később *urban growth machine*, Jonas és Wilson 1999) működtetését döntően marxista fogalmakkal írták le, például a „járadékos osztály” – azaz a járadékokból élő telek- és ingatlantulajdonosok csoportjának – felhalmozási stratégiáit elemezték (Logan, Molotch 1987). Clarence N. Stone és Heywood Sanders „városi

-
- 1 A közpolitikai és intézményi elemzés felől közelítő szerzők (pl. Patrick Le Galès, Alan Harding) ezzel szemben inkább a politikai döntéshozatal módjainak megváltozásából, a városi társadalom összetettebbé válásából, a nagy intézmények hitelvesztéséből indulnak ki (Pinson 2006).
 - 2 Hunter helyi politikai folyamatokra kidolgozott elmélete inspirálóan hatott C. Wright Millsre is, aki később hasonló elméleti keretben kritizálta az egész egyesült államokbeli politikai életet (Mills 1959).

rezsim” koncepciója szintén a választott városi döntéshozók és a piaci szereplők informális együttműködését problematizálta, azonban itt egy racionális döntésméletre hasonlító keret határozta meg a „növekedési koalíciók” működésének megértését (Stone, Saunders 1987; Stone 1989).

Ezzel egy időben az Atlanti-óceán innenső partján Manuel Castells munkássága is említést érdemel. Amellett, hogy az 1977-ben megjelent *Urban Question* című első jelentősebb könyvében letette a kritikai városkutatás és az „új városszociológia” egyik mérföldkövét, ezzel a várospolitikával kapcsolatos gondolkodást is új mederbe terelte (Castells 1977). A fentebb is említett egyesült államokbeli kutatóktól egészen eltérő módon ő a kontinentális Európa talán leginkább etatista országát, Franciaországot választotta elemzésének tárgyául, és ezen keresztül vezette le, hogy a kapitalista jóléti államok válságtendenciái hogyan képeződnek le a városok működésében. Manuel Castells definíciója szerint a várospolitikákat ekkoriban a kollektív fogyasztási cikkek – mint például a tömegközlekedéshez szükséges infrastruktúra, az állami oktatási intézmények – előállítására (amely az ipari termeléshez elengedhetetlen társadalmi újratermelés alapja), valamint ezeknek az állami kézben lévő infrastruktúrális és jóléti rendszereknek az üzemeltetése dominálja. Castells strukturalista marxista elemzése már a *trente glorieuses* időszakát is a munkásosztály szempontjából hátrányos egyenlőtlenségek megszilárdulása miatt kritizálja (Merrifield 2002: 113–132).³

Bár a fentebbi szerzők rövid bemutatásából is látszik, hogy már a második világháború utáni jóléti konszenzus által meghatározott modernizáló várospolitikai időszaka sem volt mentes a kapitalista rendszer anomáliáitól, az itt közölt három cikk a következő időszak, azaz a neoliberais fordulat utáni késő modernitás ellentmondásaira és növekvő egyenlőtlenségeire mutat rá, amely időszakból visszatekintve a háború utáni kivételes három évtized akár – nagyon is helytelenül – valamiféle aranykornak tűnhetne.

David Harvey ebben a fejezetben közölt, mára már klasszikussá váló cikke amellett érvel, hogy az 1970-es évek fordulatát és gazdasági válságát legjobban az üzemeltetői szemlélettől a vállalkozói szemlélet felé való elmozdulással írhatjuk le. Az üzemeltetői szemlélet elválaszthatatlan a második világháború utáni jóléti kon-

3 A strukturalista – és nagy mértékben Louis Althusser munkái által inspirált – kritikával párhuzamosan érdemes megemlíteni a modernista, nagy léptékű várostervezésre irányuló, de nem elsősorban gazdasági kritikákat, mint például az újságíró és aktivista Jane Jacobs (1994) vagy a humanista marxista filozófus Henri Lefebvre (1995 [1962]) munkáit. Míg Lefebvre dialektikus elemzésének végkövetkeztetése, hogy a modernista várostervezés elidegenítő hatása mellett megtalálható az elidegenedéssel szembeállítható forradalmi potenciál (Lefebvre 2003 [1970]), addig Castells korai munkái a tőke szempontjából egyre inkább funkcionálisnak írja le a 20. század végi várostervezést és várospolitikákat.

szenzus fentebb is részletezett időszakától, melyet a nagyszabású állami beruházások, az erős bürokratikus kontroll, a nagy léptékű tervezés és a kiterjedt jóléti ellátások jellemeztek. A vállalkozói szemlélet ezzel szemben szorosan kötődik ahhoz a makrostrukturális változáshoz – röviden a washingtoni konszenzus hármassá válik, a liberalizációnak, a privatizációnak és a deregulációnak konzekvens alkalmazásától –, amelynek következtében a városi önkormányzatok belekényszerülnek a beáramló tőkéért vívott fokozódó globális versenybe. Az ebben a rezsimben kibontakozó városvezetés célja, hogy a projektvezetői, vállalkozói működésmódok elsajátításával tegye vonzóvá és versenyképessé városát.

Bár mind a „városi rezsim”, mind a „városi növekedési gépezet” elméleteiben, mind pedig Castells korai munkáiban megtalálhatók a várospolitikai és a helyi gazdaság összefonódásairól szóló elemzések, Harvey volt az egyik első városkutató, aki rámutatott a neoliberális városi átalakulás globális kontextusára. A globális folyamatokba való beágyazottság pedig elvezet Neil Brenner tanulmányának egyik fő mondanivalójához, a földrajzi léptékek fontos szerepéhez. Brenner, mint a „regulációs iskola” egyik legismertebb tagja, a neoliberális intézmények átalakulásáról, illetve ezek térbeli aspektusairól ír, és a globalizációt nem területi kiágyazódásként értelmezi, hanem mint a történelem egy újabb területi szerkezetváltását. Ennek során a nemzetállami tér csak látszólag veszít jelentőségéből, hiszen a korábbi globalizációkritikusok álláspontjával szemben a nemzetállam nem tűnik el, csak maga is *globalizálódik*, szervezetében átalakul. Mind a nemzet alatti regionális és városi léptékek, mind a nemzetállamok feletti nemzetközi léptékek újfajta hangsúlyokat kapnak, a globális neoliberális kapitalizmus a korábbi léptékstruktúrát sem hagyja változatlanul (lásd erről bővebben Brenner 2004).

Bár mind a vállalkozói szemléletű városvezetés modellje, mind a léptékek fogalma fontos hivatkozási pontok a neoliberális fordulat utáni várospolitikák megértéséhez, a városi döntéshozatalban bekövetkező összetett változások mégsem írhatóak le csupán ezekkel a kategóriákkal. A fejezet utolsó cikkében Gordon MacLeod ambíciózusan próbálja meg áttekinteni az „új várospolitikai” irányzatát, amely a szűkebb értelemben vett politikai gazdaságtani érvelésen túl olyan elemeket is bevesz az elemzésbe, mint a politikai részvétel kérdése vagy a városi terek átalakulásának részletes elemzése.⁴ A Harvey politikai gazdaságtani és Brenner intézményi kritikájához képest talán inkább „alulnézeti” áttekintés középpontjába az újfajta várospolitikák demokratikusságának kérdése kerül: MacLeod érvelése szerint ugyanis a 21. századi városokkal kapcsolatos döntéshozatali folyamatok alapjaiban mondanak ellent a demokrácia definíciójának, azaz lényegében „poszt demokratikusak, poszt politikaiak”. A neoliberális várospolitikák lényegi elemeit (vagyis a fogyasztás-köz-

4 Az irányzat aktuális kutatási problémáinak áttekintését lásd MacLeod, Jones 2011.

pontúságot, az ellenőrzést, a nemkívánatos csoportok térbeli kirekesztését) kritizáló hangokat a városi kormányzás szereplői „ultrapolitikainak” tüntetik fel, ezáltal kiszorítva őket a partnerségi viszonyok, a konzultáció és a döntéshozatali eljárás legitim köréből. A „posztpolitikai állapot” Swyngedouw szerint egy sürgető, képzeletbeli demokratikus konszenzus hirdetésével kívánja elfedni a városi szakpolitikában egymásnak ellenszegülő csoportérdekeket és ideológiákat, és ennek nyomán a politikát a szakértői tudás autoritása leplezi el, miközben a konszenzuális álláspont a „kreatív”, „versenyképes”, „globális”, „fenntartható” város meglegezően semmitmondó címkéi alatt kulminálódik (Swyngedouw 2009).

Annak ellenére, hogy Harvey és Brenner írásai fontos hivatkozási alappá váltak a városi kormányzás kritikai szakirodalmában, valamint hogy MacLeod alapos áttekintése is hasznos a gazdasági kritika továbbgondolásához és politikai cselekvésre való lefordításához, számos, a „városi kormányzás” címszó alá tartozó témát egyáltalán nem, vagy csak alig érintenek: ilyen a városi mozgalmak kérdése, a közigazgatási változások és a lépték kapcsolata a legutóbbi évtizedek decentralizációs hullámának a fényében, továbbá az európai integráció vitatott folyamata.

MacLeod érvelése szerint korunk városai posztpolitikaivá válnak, ugyanakkor az intézményesült demokratikus térből való kirekesztés a városi mozgalmak megerősödéséhez, egy újfajta politikai nyilvánosság megteremtéséhez is vezethet. Ezt az álláspontot képviselik azok a szerzők, akik a városi mozgalmak utóbbi évtizedekben játszott szerepéről írnak.⁵ A városok, melyek egyszerre koncentrálnak nagy térbeli és társadalmi egyenlőtlenségeket, illetve a politikai döntéshozatal intézményeit és szimbolikus tereit, természetes módon válnak a politikai küzdelmek központi színtereivé. Míg Manuel Castells városi mozgalmakról szóló könyvében (1973) arról ír, hogy hibás pusztán városi problémaként felfogni azt, ami alapvetően osztályellentét és az egész társadalmat átható probléma, addig a posztfordista időszak mozgalmairól író David Harvey már kifejezetten azzal különbözteti meg a városi társadalmi mozgalmakat, hogy azoknak *célpontja és tárgya*, nem pedig csupán *színtere* a városi tér, az abban való jelenlét és az alakításáról való döntés lehetősége (Harvey 2008). Az új városi kormányzás módszerei és eredményei kapcsán kibontakozó városi politikai küzdelmek megragadására az egyik legszemléletesebb fogalom a „városhoz való jog”, melyet Henri Lefebvre (1968) munkásságából kiindulva David Harvey terjesztett el szélesebb körben. A városhoz való jog elsősorban nem jogi kategória,⁶ viszont egyszerre használható a városi döntéshozatali folyamatok megértését szolgáló elemzési keretként és a városi mozgalmak mobilizációs jelszavaként (Harvey 2008).

5 Jó áttekintés a témában: Snow et al. 2006.

6 A városhoz való jog mozgalmának nemzetközi diskurzusában azonban fontos hivatkozási alap a brazil alkotmány, melyben 2001-től nevesítve van a „városhoz való jog”.

A városi kormányzás sokszereplőssé válásának kontextusában a városhoz való jogot követelő mozgalmak esetében egyre inkább időszerű kérdés, hogy pontosan melyik szereplőkre is kell nyomást gyakorolniuk, hogy elérjék céljaikat. A kérdés mind politikai, mind elméleti szempontból érdekes; megválaszolásához pedig elengedhetetlen, hogy számot vessünk a döntéshozatal léptékstruktúrájának átalakulásával.

Brenner cikke részletesen végigviszi a globális-európai-nemzeti-regionális-városi léptékek szerepének változását a posztfordista kapitalizmus korszakában, viszont csak egy nagyon rövid alfejezetet szentel a nemzeti intézményrendszerek lépték-váltásának, azaz az európai országokban meghatározó jelentőségű decentralizációs reformoknak. A decentralizáció – vagyis bizonyos kompetenciák és közfeladatok delegálása a nemzet alatti adminisztratív szintekre – a marxista szerzők szerint csupán a közigazgatási rendszer hozzáigazítása a globális neoliberális kapitalizmus közegéhez, melynek során a döntéshozatal működési szerkezete hozzáidomul az újfajta tőkefelhalmozási rezsimhez (Brenner 1999). Más szerzők (pl. Jean, Vanier 2008) viszont inkább az intézményi reformok felől ragadják meg az egyre önállóbb városi kormányzás rendszerét és az állami szerepvállalás háttérbe szorulását.

Jean és Vanier (2008) szerint az állam visszavonulását két különböző elméleti-ideológiai kerettel lehet magyarázni: egyrészt a neoliberalizmussal, mely a városokat vállalkozói működésmódra és versengésre készíteti, másrészt pedig a helyi fejlődés, partnerségi viszonyok, demokratizálódás politikai filozófiájával. A decentralizáció ezen két értelmezési kerete leegyszerűsített módon megfeleltethető a városi kormányzás kritikai politikai gazdaságtani, illetve a főáramúnak tekinthető intézményi-politikatudományi elemzéseinek. A decentralizációs reformok elemzése egyúttal hasznos módon mutat rá a jelen kötetben is képviselt kritikai álláspont korlátaira, hiszen ezek a reformok nem magyarázhatók pusztán gazdasági determinizmusokkal. A francia decentralizációs reform fontos kiváltó oka volt például az 1981-es választásokat megnyerő baloldali társadalmi mozgalmak által inspirált politikai ideája a lokalitás erejéről, a lakossághoz közeli kormányzásról és a részvételiségről (Jean, Vanier 2008). Ez a liberális-humanisztikus politikai filozófia, illetve a helyi önrendelkezés és szubszidiaritás elvei szintén rendelkeznek kritikai potenciállal, és számos (például zöld) társadalmi mozgalom is zászlójára tűzi őket. Hiba volna tehát a neoliberális kormányzási formák kritikája során ezeket az elveket is teljesen elvetni. Ennek ellenére fontos kiemelni, hogy a decentralizációs reformok végül a legtöbb esetben a versenyszemlélet térnyeréséhez és a közszolgáltatások, valamint a területi egyenlőség elvének visszaszorulásához vezettek. A magyar kontextusra vetítve a neoliberalizmus és helyi önrendelkezés kettős értelmezési kerete értékes segítség lehet ahhoz, hogy értelmezzük a rendszerváltás körüli globális gazdasági folyamatok és kényszerek, továbbá az autoriter államot támadó politikai projektnek egymáshoz

való viszonyát, és az ezekből következő, rendkívüli területi egyenlőtlenségekhez vezető magyar decentralizációs folyamat létrejöttét.

A városi kormányzás kritikai irodalma nagyrészt angolszász, főleg amerikai szerzőktől származik, középpontjában a várospolitikáknak a neoliberais kapitalizmus kontextusában történő átalakulása áll. Európában viszont a globális gazdasági rendszer és a nemzetállami vagy városi lépték közé ékelődik az Európai Unió specifikus intézményi és gazdasági szintje, melynek vizsgálatára külön figyelmet kell fordítanunk. Eltérő álláspontok léteznek azzal kapcsolatban, hogy az EU pusztán közvetíti-e a globális kapitalizmus folyamatait az európai országok felé, tompítja-e azokat, intézményei által módosítja-e, és ha igen, milyen irányban. Bár Brenner elemzésében fontos az európai lépték, cikkének ezzel a dimenziójával kapcsolatban hiányosságokat érezhetünk, egyrészt mivel az azóta eltelt időben nagy változások álltak be (a keleti bővítések, az integráció megtorpanása, az euró-zóna válsága stb.), másrészt pedig mivel egyáltalán nem beszél a kelet-európai országokról. Pedig az EU-n belül a centrumországok és a periféria között fennálló, elsősorban pénzügyi és gazdasági jellegű függőségi viszonyok is módosítják a globális gazdasági folyamatok hatását a várospolitikákra (Shields 2012). Míg bizonyos nyugat-európai szerzők explicit módon vizsgálják azt, hogy az amerikai kritikai elméletek milyen mértékben alkalmazhatók az európai városokra, ez a reflexió egyáltalán nem tér ki a kelet-európai posztiszocialista városokra. Az európai intézmények és politikák differenciált hatását így inkább csak tapasztalhatjuk és találgathatjuk, az erről szóló kutatások viszont még váratnak magukra.⁷

Ez a szempont el is vezet a fejezetben szereplő, illetve a fejezet bevezetőjében említett szövegek magyarországi relevanciájához. További összehasonlító történeti kutatásokat érdemlő kérdés lenne, hogy mialatt a fejezetben szereplő észak-amerikai és nyugat-európai tendenciák zajlanak, azalatt párhuzamosan a szocialista Magyarországon hogyan érintette a tanácsokat és a közigazgatási rendszert – illetve az ezekről szóló diskurzusokat – a világgazdasági átrendeződés. Természetesen igazán 1989 után válik jelentőssé a magántőke szerepe a magyar városok átalakulásában, és az ezt követő időszakban tehetjük fel a kérdést, hogy vajon mennyiben követik a vállalkozói város vagy a „növekedési gépezet” modelljeit a hazai önkormányzatok, pontosan hogyan zajlik a világrendszer ezen félperifériás részén a léptékek szerkezetváltása, illetve hogy használhatjuk-e a posztpolitikai jelzőt a jelenkori magyar városok kormányzására.

A néhány Magyarországról szóló és a fentiekben vázolt elméleti keretből is merítő tanulmány alapján (pl. Keresztély, Scott 2012; Kulcsár, Domokos 2005; Varró 2010)

7 A kérdést részletesebben is tárgyalja a jelen kötet posztiszocialista városokkal foglalkozó része.

annyit mindenképp mondhatunk, hogy mind Magyarországon, mind a globális világ-gazdaság centrumországaiban a városi kormányzás átalakulása újfajta társadalmi folyamatokat katalizál – például növekvő egyenlőtlenségeket, egyre láthatóbb városi mozgalmakat – a léptékstruktúrákat érintő reformok, valamint a neoliberalizáció és az európai integráció folyamatai révén. Szem előtt kell viszont tartani, hogy a globális gazdasági fordulat folyamatába való közös illeszkedés ellenére a sajátos történeti-politikai kontextusok és intézményrendszerek befolyása igen különböző városi kormányzási rendszerek létrejöttéhez vezethet. Ezért is visszas a városi kormányzásnak és tágabban a „jó kormányzásnak” azon fogalma, amely a főáramú társadalomtudományban és közpolitika-elemzésben terjedt el, hiszen sok esetben univerzális „szakértői” megoldásokat kínál a gazdasági szférától elválasztott politikai intézményrendszer remélt demokratikusabbá tételének érdekében. Ezek a liberális elméletek a „kormányzási modell” demokráciát erősítő jellegét hangsúlyozzák, és álláspontjuk szerint a hierarchikus, egyirányú döntéshozatal helyett nyitottabb, részvételiségen alapuló döntéshozatali mechanizmusok alakulnak ki, továbbá a versenyközpontú szemlélet és a többszereplős folyamatok nagyobb átláthatósághoz vezetnek. Az intézmények és egyéb aktorok viszonyainak elemzését középpontba helyező szerzők (pl. Dahl 1989; Le Galès 1995; Pinson 2003) szerint a kormányzás fogalmának lényege, hogy egy mindenki számára nyitott „tárgyalóasztalnál” minden szereplő kapacitásaihoz, mobilizálási képességeihez mérten befolyásolni tudja a megszülető döntéseket. Ettől az állásponttól az különbözteti meg a várospolitikai döntéshozatal kritikai értelmezéseit – melyet a fejezetben szereplő három szöveggel próbálunk bemutatni –, hogy bevezetik a hatalmi és gazdasági egyenlőtlenségek szempontját. Ez a megközelítés lehetővé teszi annak megértését, hogy a „horizontálisabbá” váló döntéshozatali folyamatok mely szereplőket emelnek a korábbinál sokkal dominánsabb pozícióba (pl. egyes piaci szereplőket), és kiket hagynak egyre inkább figyelmen kívül (pl. a városi marginalizáltak és prekáriusok egyre növekvő tömegét – lásd Wacquant 2011).

Hivatkozott irodalom

- Brenner, N. (1999): Globalisation as Reterritorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union. *Urban Studies*, 36 (3): 431–452. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Brenner, N. (2004): *New State Spaces*. Oxford University Press, Oxford.
- Castells, M. (1973): *Luttes urbaines*. Librairie François Maspero, Paris.
- Castells, M. (1977): *The Urban Question: A Marxist Approach*. Edward Arnold, London.

- Dahl, R. A. (1989): *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. Yale University Press, New Haven.
- Friedmann, J. (1986): The World City Hypothesis. *Development and Change*, 17: 69–83.
- Harvey, D. (2008): The Right to the City. *New Left Review*, 53: 23–40. [Magyar kiadás: Harvey, D. (2009): A városhoz való jog. *Fordulat*, 7: 116–132.]
- Hunter, F. (1953). *Community Power Structure. A Study of Decision Makers*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Jacobs, J. (1994). *The Death and Life of Great American Cities*. Penguin Books, New York.
- Jean, Y., Vanier, M. (2008): *La France: Aménager les territoires*. Armand Colin, Paris.
- Jessop, B. (2002): *The Future of the Capitalist State*. Polity Press, Cambridge.
- Jonas, A. E. G., Wilson, D. (szerk.) (1999): *The Urban Growth Machine: Critical Perspectives, Two Decades Later*. State University of New York Press, Albany.
- Keresztély, K., Scott, J. W. (2012): Urban Regeneration in the Post-Socialist Context: Budapest and the Search for a Social Dimension. *European Planning Studies*, 20 (7): 1111–1134.
- Kulcsar, L. J., Domokos, T. (2005): The Post-Socialist Growth Machine: The Case of Hungary. *International Journal of Urban and Regional Research*, 29 (3): 550–563.
- Lefebvre, H. (1968): *Le Droit à la ville*. Ed. du Seuil, Paris.
- Lefebvre, H. (1995 [1962]): *Introduction to Modernity*. Verso, London.
- Lefebvre, H. (2003 [1970]): *The Urban Revolution*. The University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Le Galès, P. (1995): Du gouvernement des villes à la gouvernance urbaine. *Revue française de science politique*, 45 (1): 57–95.
- Logan, J. R., Molotch, H. L. (1987): *Urban fortunes: The political economy of place*. University of California Press, Berkeley.
- MacLeod, G., Jones, M. (2011): Renewing Urban Politics. *Urban Studies*, 48 (12): 2443–2472.
- Merrifield, A. (2002): *Metromarxism. A Marxist Tale of the City*. Routledge, London.
- Mills, C. W. (1959): *The Power Elite*. Oxford University Press, New York.
- Molotch, H. (1976): The City as a Growth Machine: Toward a Political Economy of Place. *The American Journal of Sociology*, 82 (2): 309–332.
- Peck, J., Tickell, A. (2002): Neoliberalizing Space. *Antipode*, 34 (3): 380–404.
- Peterson, P. E. (1981): *City Limits*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Pinson, G. (2003): Le chantier de recherche de la gouvernance urbaine et la question de la production des savoirs dans et pour l'action. *Lien social et Politiques – RIAC*, 50: 39–55.
- Pinson, G. (2006): Projets de ville et gouvernance urbaine. *Revue française de science politique*, 56 (4): 619–651.

- Sassen, S. (1991): *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, Princeton.
- Sassen, S. (szerk.) (2002): *Global Networks, Linked Cities*. Routledge, London.
- Shields, S. (2012): *The International Political Economy of Transition – Neoliberal Hegemony and Eastern Central Europe’s Transformation*. Routledge, London.
- Snow, D. A., Soule, S. A., Kriesi, H. (szerk.) (2006): *The Blackwell Companion to Social Movements*. Blackwell, Oxford.
- Stone, C. N. (1989): *Regime Politics. Governing Atlanta 1946–1988*. University Press of Kansas, Lawrence.
- Stone, C. N., Saunders, H. (szerk.) (1987): *The Politics of Urban Development*. Kansas.
- Swyngedouw, E. (2009): The Zero-Ground of Politics: Musings on the Post-Political City. *New Geographies*, 1: 52–61.
- Varró, K. (2010): Re-Politicising the Analysis of “New State Spaces” in Hungary and Beyond: Towards an Effective Engagement with “Actually Existing Neoliberalism”. *Antipode*, 42 (5): 1253–1278.
- Wacquant, L. (2011): Lakóhely szerinti megbélyegzés a fejlett marginalitás korában. *Fordulat*, 13: 12–27.

Az üzemeltetői szemlélettől a vállalkozói szemléletig: A városi kormányzás változása a késő kapitalizmusban

FORDÍTOTTA: ELŐD FRUZZINA

Az elmúlt két évtizedben tudományos munkásságom egyik központi célkitűzése az volt, hogy feltárjam az urbanizáció társadalmi változásban játszott szerepét, különös tekintettel a kapitalizmusra jellemző társadalmi viszonyokra és a felhalmozásra (Harvey 1973, 1982, 1985a, 1985b, 1989a). Ez a feladat annak a mélyebb vizsgálatát igényelte, hogy a kapitalizmus milyen módon termeli ki a maga sajátos történeti földrajzát. Amikor az urbanizáció természeti és társadalmi tájainak kialakítása jellegzetesen kapitalista formát ölt, az egyúttal a kapitalizmus jövőbeli fejlődését meghatározó kényszereket is eredményez. Vagyis ugyan a kapitalizmusban a városi folyamatokat a tőke áramlása és felhalmozása alakítja, egy későbbi időpontban ezek a folyamatok visszahatnak a tőkefelhalmozás körülményeire. Másként fogalmazva, a tőkések mindenki máshoz hasonlóan azért küzdenek, hogy kialakítsák a maguk történeti földrajzát, és szintén másokhoz hasonlóan ezt nem pusztán saját egyéni választásaiik szerint alakítható történelmi és földrajzi körülmények között teszik – még akkor sem, ha egyébként meghatározó kollektív szerepet töltenek be a körülmények alakításában. A reciprocitás és uralom e kétirányú folyamata (melynek során a tőkések a munkásokhoz hasonlóan abban a helyzetben találják magukat, hogy a saját tevékenységük nyomán fellépő kényszerek hatása alá kerülnek) legjobban a dialektikus elméleti keretben írható le. Ebből a kiindulópontból keresek részletesebb bepillantást a város változásának folyamatába, amely a kapitalista fejlődés legújabb szakaszában egyszerre kiindulópontja és következménye a folyamatban lévő társadalmi átalakulásnak.

Az urbanizáció társadalmi dinamikákban betöltött szerepének vizsgálata természetesen nem új keletű. A kérdés időről időre felmerül és fontos viták középpontjába kerül, de leggyakrabban olyan konkrét történelmi-földrajzi körülmények vonatkozásában, amelyeknél ilyen vagy olyan okoknál fogva a városok és az urba-

nizáció szerepe kiemelkedően fontosnak tűnik. A városi formáció szerepe a civilizáció felemelkedésében régóta tárgyalt téma, csakúgy, mint a városok szerepe az ókori Görögországban és a Római Birodalomban. A városok jelentősége a feudalizmusról kapitalizmusra történő áttérésben folyamatosan vita tárgyát képezi és a témának az évek során figyelemre méltó irodalma keletkezett. Így jelenleg már egy sereg bizonyíték támasztja alá az urbanizáció szerepét a 19. századi ipari, kulturális és politikai fejlődésben, valamint a kapitalista társadalmi viszonyok kevésbé fejlett országokon belüli elterjesztésében (manapság éppen ezekben az országokban találhatók a világ legdrámaibb mértékben növekvő városai).

Azonban sajnálatos módon az urbanizáció tanulmányozása túl gyakran elkülönül a társadalmi változás és a gazdasági fejlődés tanulmányozásától, mintha a városi folyamatok csak valamiféle passzív mellékhatásai lennének sokkal alapvetőbb és fontosabb változásoknak. Néha azt sugallják, hogy a folyamatos forradalmi változásokat, amelyek a technológiában, az életstílusokban, a térbeli viszonyokban és a fogyasztói szokásokban bekövetkeztek, és amelyek a kapitalizmus történetének sajátos jellegzetességei, meg lehet érteni anélkül, hogy mélyebben bepilantanánk a városi folyamatok természetébe és gyökerébe. Tény, hogy ez a megítélés csak hallgatólagos, és leginkább abból látszik, amit nem írnak meg. Azonban a makrogazdasági és makrotársadalmi változások vizsgálatára jellemző városellenes előítéletek túl kitartóan jelentkeznek ahhoz, hogy ne vegyünk tudomást róluk. Ezért érdemes megvizsgálni, hogy a városi folyamatok az utóbbi időkből milyen szerepet játszanak az emberi tevékenységek földrajzi eloszlásainak radikális szerkezetváltásában és az egyenlőtlen földrajzi fejlődés politikai gazdaságtanának dinamikájában.

Vállalkozói szemléletre váltás a városi kormányzásban

Az 1985-ben Orléans-ban tartott kollokviumon hét fejlett kapitalista ország nyolc nagyvárosából érkezett üzletemberek, akadémikusok és politikai szakértők találkoztak (Bouinot 1987). A cél az volt, hogy felderítsék a városi kormányzatok lehetséges cselekvési irányait annak érdekében, hogy megállítsák a városok pénzügyi és gazdasági bázisának erodálódását, amely egyre elterjedtebb jelenség a fejlett kapitalista világban. Az erős konszenzusos végeredmény szerint a városi kormányzatoknak sokkal inkább vállalkozó szelleműnek és innovatívnak kell lenniük, hogy el tudjanak mozdulni a jelenlegi leromlott állapotukból és jobb jövőt tudjanak biztosítani a lakosságuknak. Nem egyeztek viszont a vélemények arról, hogy mi lenne a legjobb módszer ennek elérésére. A városi kormányzatnak támogató vagy akár közvetlen szerepet kellene betöltenie az új vállalkozások létrehozásában, és

ha igen, pontosan milyen? Küzdeniük kellene a veszélyben lévő munkáltatók fennmaradásáért, átvenniük azok üzemeltetését, és ha igen, melyekét? Vagy egyszerűen korlátozzák magukat arra, hogy gondoskodnak arról az infrastruktúráról és azokról a kedvező adónemekről, valamint kulturális és társadalmi vonzerőkről, amelyek támogatják a gazdasági tevékenység régi formáit, miközben odacsábítják az újakat is?

Azért hozom fel ezt az esetet, mert jellegzetes példája annak az attitűdbeli irányváltásnak, amely a fejlett kapitalista országok városainak kormányzásában következett be az elmúlt két évtizedben. Egyszerűen kifejezve: az 1960-as évekre jellemző üzemeltetői szemlélet az 1970-es és 1980-as évekre átadta a helyét a kezdeményezőbb, vállalkozói megközelítési formáknak. A fejlett kapitalista világban főleg az elmúlt néhány évben lett általánossá a konszenzus, hogy a gazdasági fejlesztéssel kapcsolatban vállalkozói hozzáállást tanúsító városok lesznek azok, amelyek előnyösebb helyzetbe kerülnek. Különösen érdekes, hogy ez a konszenzus országhatárokon, politikai pártokon és ideológiákon is átível.

Boddy (1984) és Cochrane (1987) is egyetértenek abban, hogy Nagy-Britanniában a helyi hatóságok „egyre inkább bevonódnak a termeléshez és befektetéshez közvetlenül kapcsolódó gazdaságfejlesztési tevékenységbe”, Rees és Lambert (1985: 179) pedig bemutatják, hogy „az 1970-es években hogyan játszott szerepet a helyi önkormányzatok gazdasági kezdeményezéseinek növekvő számában a központi közigazgatási szervek erős támogatása” annak érdekében, hogy hozzájáruljanak a brit ipar versenyképességét, hatékonyságát és profitabilitását növelni szándékozó központi kormányzati erőfeszítésekhez. David Blunkett, a sheffieldi szakszervezeti szövetség jó néhány éve hivatalban levő elnöke így nyilvánította ki a vállalkozói szemléletű városirányítás egy különleges formájával kapcsolatos jóváhagyását:

„Az 1970-es évektől, amikor a teljes foglalkoztatottság elvesztette vezető helyét a központi kormányzatok prioritásai között, a helyi önkormányzatoknak kellett szembenézniük a kihívással. Segítették a kisvállalkozásokat, szorosabb kapcsolatot hoztak létre a köz- és magánszektor között, új üzleti tevékenységeket csábítottak a környékre. Átalakították a brit helyi önkormányzatok hagyományos gazdasági szerepét, és támogatásokat, kamatmentes hiteleket, illetve államilag támogatott infrastruktúrát szolgáltattak – cserébe pedig nem vártak el ezekkel egyenértékű részvételt a közösségben – azért, hogy vonzóvá váljanak a megfelelő befektetési környezetet kereső kereskedelmi és ipari érdekeltségek számára. [...] Manapság – a korábbiakhoz hasonlóan – a helyi önkormányzat kialakította saját vállalkozói modelljét, hogy szembenézzon a technológia és az ipari átalakulás okozta nagyszabású társadalmi és gazdasági változásokkal.” (Blunkett, Jackson 1987: 108–142)

Az Egyesült Államokban, ahol a vállalkozói attitűd és a polgári városmarketing régóta a városi rendszerek egyik fő jellegzetessége (Elkin 1987), 1972-ben Nixon elnök kijelentette, hogy mivel túl vagyunk a városok válságának időszakán, ezért az állam a továbbiakban nem fog fiskális eszközökkel hozzájárulni annak megoldásához. Ennek következtében a szövetségi újraelosztás mértéke csökkent és a helyi adóbevételek megcsappantak; mindez pedig odavezetett, hogy Robert Goodman (1979) kész volt az államot és a helyi kormányzatokat egyaránt „az utolsó vállalkozóknak” nevezni. Ma már kiterjedt irodalom foglalkozik azzal, hogyan vált központiává a vállalkozói szemlélet az egyesült államokbeli várospolitikákban és városi növekedési stratégiákban (lásd Judd, Ready 1986; Peterson 1981; Leitner 1989).

A vállalkozói szemléletre való áttérés sem nyilvánítható befejeződőttnek: Nagy-Britanniában sok város nem – vagy csak nemrégiben – reagált az új kihívásokra, és az Egyesült Államokban is találni olyan városokat – mint például New Orleans –, amelyek túlélése még mindig a szövetségi kormánytól származó újraelosztástól függ. Ráadásul, ha az (egyelőre még átfogóan nem dokumentált) eredményeket vizsgáljuk, kudarcokkal és sikerekkel tarkított képet látunk, és nem kevés vitát arról, hogy mit nevezhetünk egyáltalán sikernek (erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérek). Mindezen sokféleség ellenére a városi kormányzásban bekövetkezett, az üzemeltetői szemléletről valamiféle vállalkozói megközelítésre történő váltás vissza-visszatérő téma az 1970-es évek óta. Ennek a váltásnak okai és következményei egyaránt alaposabb vizsgálatot érdemelnek.

Általános az egyetértés a tekintetben, hogy a váltásnak köze van a kapitalista gazdaságokat az 1973-as válság óta sújtó nehézségekhez. Deindusztrializáció, széles körű és szemlátomást „strukturális” munkanélküliség, országos és helyi szintű fiskális szigor, amely neokonzervativizmussal, valamint a privatizáció és a piaci racionalitás iránti megnövekedett vonzalommal párosul (bár ez a vonzalom gyakran inkább csak elméletben, mint gyakorlatban jellemző) – ezek szolgáltatják a háttérrel annak megértéséhez, hogy miért választott olyan sok, akár egymástól különböző politikai meggyőződéssel, felhatalmazással és jogi eszközökkel rendelkező városi kormányzat nagyon is hasonló utat. A helyi önkormányzatokra háruló nagyobb felelősség a nehézségek leküzdésében nyilvánvalóan összefüggésben áll azzal a tendenciával, hogy a nemzetállamok mind kevésbé tudják ellenőrizni a nemzetközi tőke mozgásokat, így a befektetések növekvő mértékben válnak függővé a nemzetközi pénztőke és a (magukat a kapitalista fejlődés fellegváraként feltüntetni igyekvő) helyi hatóságok közötti alkuktól. Emellett a városok vállalkozói szemléletre váltása valószínűleg fontos szerepet játszott a kapitalizmus dinamikájában végbement, a fordista–keynesiánus felhalmozásról a „rugalmas felhalmozásra” való általános váltásban (a rugalmas felhalmozás vitatott fogalmáról lásd továbbá Gertler 1988; Harvey 1989b; Sayer 1989; Schoenberger 1988; Scott 1988; Swyngedouw 1986). Érvélem

szerint tehát a városi kormányzás változásának alapvető fontosságú makrogazdasági gyökerei és kihatásai vannak. És ha Jane Jacobsnak (1984) akár csak félig igaza van abban, hogy a városok képviselik a legfontosabb egységet ahhoz, hogy megértsük a nemzetek gazdagságának létrejöttét, akkor a városi kormányzás átalakulása meszesemenő következményekkel jár a jövőbeli növekedési kilátásokra nézve.

Ha például a tágabban értelmezett vállalkozói városmodell egy erőforrásokért, munkahelyekért, tőkéért folyó, városok közötti zéróösszegű játszmába ágyazódik be, akkor még a legelszántabb, élen járó szocialisták is abban a helyzetben találhatják magukat, hogy akarattuk ellenére beszálltak a kapitalisták játszmájába, és olyan folyamatok aktív szereplőivé váltak, amelyeknek egyébként ellenállni próbálnának. Ezzel a dilemmával szembesültek a brit munkáspárt által vezetett helyi szakszervezeti szövetségek is (lásd Rees, Lambert 1985 kiváló beszámolóját). Egyfelől olyan programokat kellett kitalálniuk, amelyek „eredményei közvetlenül a dolgozó emberek érdekeit szolgálják oly módon, hogy a munkaerő készségeire építenek ahelyett, hogy megfosztanák őket készségeiktől” (Murray 1983), míg másfelől érzékelték, hogy ezen erőfeszítéseik eleve kudarcra vannak ítélve, ha a várostársaság nem képes garantálni bizonyos relatív versenyelőnyöket. Mindazonáltal a megfelelő körülmények között a vállalkozói szemlélet, sőt a városok közötti verseny is utat nyithat egy nem zéróösszegű fejlődési mintázatnak. Ez a tevékenység a múltban kétségtávolú kulcsszerepet játszott a kapitalista fejlődésben, és nyitott kérdés, hogy a jövőben képes lehet-e elvezetni egy haladó, szocialista átalakuláshoz.

Fogalmi kérdések

Egy ilyen vizsgálat során felmerülnek bizonyos fogalmi nehézségek, amelyeket nem árt tisztázni. Először is, a városok tárgyiasítása veszélyeket rejt magában, ha mindez egy olyan nyelvezettel is párosul, amely az urbanizációt a politikai-gazdasági fejlődés nem passzív, hanem aktív elemének tekinti, hiszen „a városokat” könnyen aktív szereplőkként tüntetheti fel, miközben valójában pusztá dolgok. Ehelyett inkább úgy kell tekintenünk az urbanizációra, mint egy térbeliségen alapuló társadalmi folyamatra, amelyben a különböző célkitűzésekkel rendelkező szereplők meghatározott térbeli gyakorlatokon keresztül lépnek kapcsolatba egymással. A kapitalizmus osztályokra tagolt társadalmában ezek a térbeli gyakorlatok különféle osztálytartal-makkal bírnak, bár ez nem jelenti azt, hogy minden térbeli gyakorlat értelmezhető ebben a keretben. Ahogy azt számos kutató bemutatta, a térbeli gyakorlatok ugyanúgy rendelkezhetnek nemi, etnikai vagy akár bürokratikus-adminisztratív tartalom-mal (hogy csak néhányat említsek a fontos eshetőségek közül). Ennek ellenére a kapitalizmus viszonyai közt az osztálygyakorlatok maradnak dominánsak, mivel a

gyakorlatok legnagyobb része a tőke körforgásához, a munkaerő és az osztályviszonyok újratermeléséhez, valamint a munkaerő ellenőrzéséhez kapcsolódik.

A nehézség abból adódik, hogy a folytatáshoz olyan megközelítésmódot kell találnunk, amely a *tárgy* és a *folymat* közötti kapcsolatot anélkül tudja kezelni, hogy maga is a szükségtelen tárgyiasítás csapdájába esne. Az urbanizációnak nevezett, térbeliségen alapuló társadalmi folyamat megszámlálhatatlanul sok mellékterméket hoz létre – épített formát, termelt tereket, különböző minőségű erőforrásrendszerek egyedi térbeli konfigurációját. A társadalmi cselekvésnek figyelembe kell vennie ezeket a termékeket, mivel rengeteg társadalmi folyamat (mint például az ingázás) fizikailag ezekbe csatornázódik be. Az urbanizáció ezen kívül létrehozza az intézményrendszerek, a törvényi formák, a politikai és adminisztratív rendszerek, a hatalmi hierarchiák és más ehhez hasonló sajátos formáit. Ezek is olyan tárgyiasult minőségeket adnak a „városnak”, amelyek uralhatják a mindennapi gyakorlatokat és korlátozhatják a jövőbeli cselekvési irányokat. Végül pedig a tapasztalás környezete is befolyásolja a városlakók tudatát, hiszen az érzékelések, szimbolikus olvasatok és törekvések is ebből származtathatók. Ezekben a vonatkozásokban mind folyamatos feszültség van forma és folyamat, objektum és szubjektum, cselekvés és dolog között. Ugyanakkora butaság lenne tagadni a tárgyiasulás hatalmát és szerepét – vagyis a dolgoknak azon képességét, hogy az uralom különféle formáinak alakjában visszahassanak ránk –, mint ha ezeket a jelenségeket a társadalmi cselekvés képességével ruháznák fel.

Figyelembe véve a kapitalizmusra jellemző dinamikákat, azt találjuk, hogy ezek a „dolgok” folyamatos átalakulásban vannak, hogy a cselekvések állandóan kibújnak a merev formák korláta alól, hogy a város tárgyi jellemzői időltén instabilak. A kapitalizmus e tulajdonsága oly jellemző, hogy a városi és „a város” fogalma is hasonlóan instabil maradt; nem valamilyen fogalmi eredetű definíciós probléma miatt, hanem éppen azért, mert a fogalomnak magának vissza kell tükröznie a forma és folyamat, cselekvés és dolog, objektum és szubjektum közötti változó relációkat. Ezért amikor az üzemeltetői szemléletről a vállalkozói szemléletre történő, az utóbbi két évtizedben bekövetkezett váltásról beszélünk, akkor tudomásul kell vennünk ezen váltás városi intézményrendszeren és az épített környezeten keresztül történő visszahatásait is.

Sajnálatos módon a térbeli gyakorlatok terepe is jelentősen megváltozott az elmúlt években, és ez még problematikusabbá tette a városi forma mint egy jól elkülöníthető térbeli egység definiálását. Egyrészt a városi tér egyre nagyobb fokú fragmentációjának vagyunk tanúi, amelynek eredményeképpen az egész szomszédságokra, kisebb közösségekre, utcasarki társadalmak sokaságára tagolódik. Másfelől a távmunka és a gyorsvasúti hálózat fejlődése értelmetlenné teszi a város zárt fizikai egységként vagy koherens, szervezett adminisztratív területként való

értelmezését. Az 1960-as évek „megapolisza” további széttagolódáson ment keresztül, főleg az Egyesült Államokban, ahol a város dekoncentrációjának felgyorsulása a „szétterülő város” formáját eredményezte. A térbeliségtől való függés ennek ellenére még mindig értelmezhető *néhány* különleges jelentés és hatás formájában. A szétterülő városi formában termelt új ökológiai mintázatok és struktúrák hatást gyakorolnak a termelés, a csere és a fogyasztás megszervezésére, csakúgy, mint a társadalmi kapcsolatok létrehozásának, a politikai és pénzügyi hatalom gyakorlásának, valamint a társadalmi cselekvések térbeli integrációjának módjaira. Sietve hozzátesszem, hogy a város problematikájának ökológiai fogalmakkal való megfogalmazása nem jelenti azt, hogy a magyarázatoknak is ökológiainak kell lenniük. Egyszerűen arról van szó, hogy az ökológiai mintázatok fontosak a társadalmi szerveződés és cselekvés szempontjából. Ezért a vállalkozói modellre történt, a város kormányzásában bekövetkezett váltást sokféle szinten kell vizsgálnunk: a szomszédság és helyi közösség, a városmag és az elővárosok, a nagyvárosi régió, a régió, a nemzetállam stb. szintjén.

Azt is hasonlóan fontos tisztázni, hogy pontosan ki és mivel kapcsolatban vált vállalkozóvá. Amellett szeretnék érvelni, hogy a városi „kormányzás” (*governance*) sokkal többet jelent, mint a városi „önkormányzat” (*government*). Szerencsétlen módon az irodalom legnagyobb része (főleg Nagy-Britanniában) az utóbbival foglalkozik, holott a városi élet újjászervezésének igazi lehetősége az erők szélesebb összefogásában rejlik, amelyben a városi önkormányzatnak és hivataloknak csak segítő, koordináló szerepe lenne. A tér szervezésének lehetősége a sokféle társadalmi szereplő által mozgásba lendített különféle erők összességében rejlik. Konfliktusos folyamatról van szó, különösen azért, mert olyan ökológiai terekben kell végbemennie, amelyre a társadalmi sűrűség változatossága jellemző. Ha a nagyvárosi térséget mint egészet nézzük, a koalíciós politikák és az osztályszövetségek formálását kell a vállalkozóiség alapjának tekintenünk. A civil városmarketing természetesen gyakran kizárólag a helyi kereskedelmi kamarák, befektetők, kereskedők és iparosok helyi csapata vagy az üzleti vezetők és ingatlanfejlesztők „kerekasztalainak” kiváltsága. E szereplők gyakorta a „növekedési gépezet” politikájának kialakítására egyesülnek (Molotch 1976). Oktatási és egyházi intézmények, különféle kormányzati szervek (ezek a katonaitól a kutatásin át az adminisztratív szerepet ellátókig terjedhetnek), helyi munkásszervezetek (jellemzően az építőipari szakmákban), politikai pártok, társadalmi mozgalmak vagy az államapparátus helyi szervei (amelyek sokan és sokféleképpen lehetnek) sokszor különböző célokkal, de mind beszállhatnak a városfejlesztési játszmába.

A koalíciók és szövetségek létrehozása nehéz és érzékeny feladat, ezért az ügyes, kitartó, vízióval rendelkező emberek (mint például egy karizmatikus polgármester, egy élelmes városi ügyintéző vagy egy tehetséges üzletember) számára adódik a lehe-

tőség, hogy meghatározzák a vállalkozói attitűd pontos természetét és irányát, akár konkrét politikai kimenetek felé terelve azt. Amíg Baltimore-ban egy közszereplő, Schaefer polgármester játszott központi szerepet, addig Halifaxban és Gatesheadben magánvállalkozók álltak a kezdeményezések élére. Más esetekben a személyek és intézmények bonyolultabb együttműködéséből születtek projektek.

Nem azért taglalom ezeket a problémákat, mert makacsnak vagy megoldhatatlannak tartom őket – hiszen a kapitalista urbanizáció gyakorlatában mindennap megoldásra kerülnek –, hanem mert különös figyelmet kell fordítanunk a döntéshozatal gyakorlati módjára. A következőkben felvázolok három állítást, amelyeket igaznak gondolok Baltimore városára (az érvelésem nagy részét alátámasztó esettanulmányra), és amelyek talán általánosabban is alkalmazhatók.

Először is, az új vállalkozói szemlélet központi motívuma a köz- és magánszféra közötti együttműködés, amelyben a hagyományos helyi városmarketing a helyi kormányzati szervekkel összekapcsolódva igyekszik külső forrásokat, új befektetéseket és munkahelyeket vonzani a városba. Az orléans-i kollokviumon (Buinot 1987) gyakran hivatkoztak ennek az együttműködési formának a fontosságára, és végső soron az 1970-es évekbeli brit önkormányzati reformok célja is pontosan az volt, hogy megkönnyítsék létrejöttüket (vagy hogy a városfejlesztési társaságok alapításával kikerüljék a helyi ellenállást). Az Egyesült Államokban az 1960-as években, a városok válságának időszakában a kormányzati támogatással, de helyben formálódó köz- és magánszféra közötti együttműködések jelentősége elhalványult. Ekkor ugyanis az önkormányzatok inkább azzal voltak elfoglalva, hogy az újraelosztás segítségével (a szegényeket megcélzó jobb oktatási, lakhatási, egészségügyi stb. szolgáltatásokkal) visszanyerjék a társadalmi ellenőrzést a háborgó lakosság fölött. A helyi hatóságok szerepe a kapitalista fejlődés stratégiai érdekeinek képviseletében csökkent (szemben a kapitalizmus társadalmának stabilizálásában betöltött szereppel). A kapitalista fejlesztési érdekek félresöpzése Nagy-Britanniában is hasonló módon történt:

„Az 1970-es évek a változással szembeni folyamatos ellenállás időszaka volt: jellemzővé váltak az autópályák ellen tüntető csoportok, kialakult a közösségi fellépés a slumok »megtisztítása« ellen, megjelentek a városmag rehabilitációjának ellenzői. A stratégiai és vállalkozói érdekek áldozatul estek a helyi közösség nyomásának. Most viszont érzékelhetően olyan időszakba lépünk, amelyben a vállalkozói magatartás lesz a domináns.” (Davies 1980: 23; idézi Ball 198: 270–271)

Baltimore-ban a váltás időpontja pontosan megállapítható. 1978-ban éles politikai viták után egy éppen hogy érvényes népszavazás során jóváhagyták a város tulajdonában lévő területek magánfejlesztésekre történő használatát, ami ebben az

esetben a nagyon látványos és sikeres Harborplace projekt jóváhagyását jelentette. Innentől kezdve a köz- és magánszféra közötti együttműködés rendszere közösségi felhatalmazással és hatékony „színfalak mögötti” jelenléttel bírt gyakorlatilag a városi kormányzás minden területén (lásd Berkowitz 1984; Levine 1987; Lyall 1982; Stoker 1986).

Másodszor, mivel a köz- és magánszféra együttműködése a kivitelezés és tervezés területén spekulatív (pontosan ezért vállalkozói), ezért a spekulativitással együtt járó minden nehézséggel és veszéllyel számolnia kell, ellentétben a tervezett és koordinált fejlesztési projektekkal. Sok esetben ez azt jelenti, hogy a közszféra viseli a kockázatokot, míg a magánszektor részesül a haszonból, habár számos példa van arra is, amikor nem ez a helyzet (gondoljunk például arra a kockázatra, amelyet a magánszféra vállalt a Gateshead Metrocentre¹ építéskor), ez pedig veszélyessé tesz bármi-féle általánosítást. De azt gyanítom, hogy a városi vállalkozóiság mostani szakaszát az különbözteti meg a korábban jellemző civil városmarketing időszakától – amikor a magántőke még kevésbé irtózott a kockázatvállalástól –, hogy a helyi (inkább, mint a nemzeti vagy szövetségi) közszektor hajlandó lenyelni a kockázatokot.

Harmadszor pedig: a vállalkozói szemlélet sokkal inkább fókuszál a hely, mint a térség politikai gazdaságtanára. Ez utóbbin azokat a gazdasági projekteket értem (például a lakhatással vagy oktatással kapcsolatosakat), amelyeknek célja az élet- vagy munkafeltételek adott közigazgatási egységen belüli fejlesztése. A hely létrehozása (új közösségi központ, ipari park) vagy adott hely feltételeinek javítása (például a helyi munkaerőpiacba való beavatkozás átképzési programokkal vagy a helyi bérszínvonal leszorítása) kisebb-nagyobb hatást gyakorolhat a beruházás egész területére. A Baltimore-hoz, Liverpoolhoz, Glasgow-hoz, vagy Halifaxhoz hasonló városok imázsának fejlesztése kulturális, kereskedelmi, szórakoztató és irodaközpontokkal kedvező hatást gyakorolhat a teljes nagyvárosi régióra. Az ilyen beruházások tartalommal tölthetik fel a köz- és magánszféra nagyvárosi léptékű együttműködéseit, és lehetővé teszik az üzemeltetői időszakban oly jellemző város-előváros rivalizáláson felülemelkedő szövetségek kialakulását. Viszont egy ehhez hasonló fejlesztés New Yorkban – a South Street Seaport² – olyan új teret hozott létre, amely igen

1 A Newcastle melletti Gateshead külterületén lévő Metrocentre Nagy-Britannia legnagyobb bevásárló- és szórakoztató-központja. A korábbi meddőhányó telkén 1986-ban nyílt meg a beruházás első üteme, amely a magán- és közszféra együttműködésével létesült (az önkormányzat például új közúti kapcsolatot épített). – *A szerk.*

2 A South Street Seaport Manhattan déli részén, a pénzügyi negyed és a Brooklyn híd mellett helyezkedik el. Az 1980-as években a 19. századi történelmi épületeket és a kikötőt bevásárlóközpontként és turisztikai látványossággként építette át az ingatlanfejlesztő (a baltimore-i Harborplace-t is jegyző Rouse Company); ma a város egyik fő turisztikai látványosságáa a 17-es móló (Pier 17) köré szerveződő terület. – *A szerk.*

távol áll attól, hogy régiós léptékű hatása legyen, inkább helyi szinten van jelentősége, és csak a helyi ingatlanfejlesztők és befektetők között alakít szövetséget.

Az ilyen helyek megépítését egyrészt tekinthetjük olyasvalaminek, ami az adott közigazgatási egység lakóinak hasznát szolgálja (általában a közbeszédben is ez jelenik meg fő állításként). Másrészt viszont formájukból adódóan hatásuk közvetett módon érvényesül és esetlegesen a saját közigazgatási egységüknél mind nagyobb, mind pedig kisebb területegységre is képesek hatást gyakorolni. A helyspecifikus projekteknek jellemző tulajdonsága, hogy olyannyira a politikai és közérdeklődés középpontjába kerülnek, hogy elvonják a figyelmet vagy akár a forrásokat azoktól a nagyobb léptékű problémáktól, amelyek az egész térséget szorongatják.

Tehát a városi kormányzásban megnyilvánuló új vállalkozói attitűd elsődleges (bár nem kizárólagos) gazdasági és politikai célja sokkal inkább a helyek spekulatív létrehozásával történő gazdasági fejlesztés és befektetés a köz- és magánszféra együttműködésében, mintsem az állapotok javítása egy adott térségben.

A városi kormányzás alternatív stratégiái

Ahogy azt már máshol is kifejtettem (Harvey, 1989a I. fejezet), a vállalkozói városnak négy különböző lehetősége van. Mindegyiket külön-külön is meg kell vizsgálni, noha a fejlett kapitalista világ városi rendszereinek utóbbi időben jellemzővé vált egyenlőtlen fejlődésének kulcsa a négy lehetőség kombinációja.

1. A nemzetközi munkamegosztásban kialakult verseny az egyedi előnyök kiaknázását teszi szükségessé a javak és szolgáltatások előállításában. Az előnyök egy része az erőforrásokkal való ellátottságból (az 1970-es években Texas virágzásának kulcsa az olaj volt) vagy az elhelyezkedésből (a kaliforniai városok könnyű hozzáférése a csendes-óceáni kereskedelmi térséghez) adódik. Más részük azonban az olyan fizikai vagy társadalmi infrastruktúrába való köz- vagy magánberuházásokból származtatható, amelyek erősítik a nagyvárosi régiónak a javak és szolgáltatások exportőreként betöltött szerepét. Szintén jelentősek lehetnek az új technológiák alkalmazását, új termékek előállítását és a kockázati tőke új (akár szövetkezeti tulajdonú és üzemeltetésű) vállalkozásokba történő becsatornázását segítő közvetlen beavatkozások, valamint a helyi költségek leszállításának támogatása (olcsó hitelek, adócsökkentés, támogatott helyek). Manapság már alig valósul meg olyan nagy léptékű beruházás, amely nem élvezi az önkormányzat (vagy a városi kormányzást együttesen alkotó erők szélesebb koalíciójának) támogatását és hozzájárulását. A nemzetközi versenyképesség a helyi munkaerő minőségétől, mennyiségétől és költségétől is függ. A helyi költségeket akkor a legkönnyebb ellenőrzés alatt tartani, ha a helyi lépték kerül előtérbe a nemzetállami szintű kollektív alkuval szemben, és ha az

önkormányzatok és egyéb nagy intézmények (mint például kórházak vagy egyetemek) élen állnak a reálbérek és juttatások csökkentésében (az 1970-es évek Baltimore-jában a köz- és intézményi szektorban folyamatos küzdelem zajlott a bérekért és ellátásokért). A megfelelő minőségű munkaerő, még ha drága is, erős vonzerőt jelenthet az új gazdasági fejlődés számára, ezért a munkaerő képzésébe és a menedzsmentkövetelmények kialakításába történő beruházás is jól megtérülhet. És végül ott van az agglomerációs gazdaságok kérdése a nagyvárosi régiókban. A javak és szolgáltatások termelése gyakran nemcsak az egyes gazdasági egységek egyéni döntésein múlik (pl. a multinacionális vállalat döntése, hogy egy részleget telepít a városba, gyakran csak mérsékelt továbbgyűrűző [*spillover*] hatást fejt ki), hanem annak a függvénye, ahogyan a kölcsönhatások egy lehatárolt terében különböző tevékenységek összehozásával gazdasági folyamatokat hozunk létre, annak érdekében, hogy segítsük a magas hatékonyságú és interaktív termelési rendszerek kialakulását (lásd Scott 1988). Ebből a szempontból az olyan nagyvárosi régiók, mint New York, Los Angeles, London vagy Chicago néhány olyan megkülönböztető előnnyel rendelkeznek, amelyet a forgalmi zsúfoltság költségei egyelőre nem ellensúlyoznak. De ahogy azt Bologna esete és az ipari fejlesztés nagy hulláma Emilia-Romagnában mutatja, a projekt ipari és marketingrészére történő megfelelő odafigyelés, valamint a helyi (ez utóbbi esetben kommunista vezetésű) szervek erős szerepvállalása elősegítheti az agglomerációs gazdaságokon és hatékony szervezésen alapuló új ipari negyedek és alakzatok növekedését.

2. Egy városi régió a fogyasztás területi megosztásának tekintetében is javíthatja versenypozícióját. Ez többet jelent annál, mint hogy a turizmussal és a nyugdíjas kori pihenés lehetőségeinek biztosításával pénzt vonzzanak a régióba. Az 1950 utáni fogyasztói típusú urbanizáció minden korábbinál szélesebb alapot teremtett a tömeges fogyasztásban való részvételre. Bár a recesszió, a munkanélküliség és a drága hitelek a lakosság széles rétegét megfosztották ettől a lehetőségtől, még mindig maradt elegendő (bár nagyrészt hitelen alapuló) vásárlóerő. Az értük való versengés egyre élesebbé vált, miközben a jómódú fogyasztók sokkal jobban megválogathatják, mire költik a pénzüket. Az általános válság hatására a fogyasztók pénzéért folyó beruházói versengés paradox módon felgyorsult, és egyre inkább kibontakozott az életminőséggel kapcsolatos szolgáltatások terén. A dzsentrifikáció, a kulturális innováció, a városi környezet fizikai javítása (beleértve a dizájn és az építészet posztmodern stílus felé fordulását), a fogyasztói látványosságok (sportstadionok, bevásárlóközpontok, jachtkikötők, egzotikus éttermek), a szórakoztatás (állandó vagy időszakos rendezvények szervezése) mind-mind a város újjászületésének fontos aspektusaiává váltak. A városnak mindenekfelett izgalmas, kreatív, innovatív és biztonságos helynek kell tünnie, ahol jó élni, szórakozni, fogyasztani és ahova érdemes turistaként ellátogatni. Az 1970-es években még a keleti part legkellemetle-

nebb helyeként emlegetett, lesajnált Baltimore is kevesebb mint ezerről több mint tizenötezerre tudta növelni az idegenforgalomban foglalkoztatottak számát, ami kevesebb mint két évtizedes városfejlesztési erőfeszítés eredménye volt. Nemrégiben tizenhárom, gazdaságilag gyengélkedő brit város (többek között Manchester, Leeds, Liverpool, Bradford, Newcastle és Stoke-on-Trent) közös lépésekre szánta el magát annak érdekében, hogy Nagy-Britannia idegenforgalmának a mostaninál nagyobb százalékát csábítsák magukhoz. A *The Guardian* (1987. május 7.) a következőképpen számol be erről a viszonylag sikeres vállalkozásról:

„A munkanélküliségtől sújtott régiókban a munkahelyteremtésen és a bevételek növelésén kívül a turizmus pozitív mellékhatásai is fontos szerepet játszhatnak a környezet javításában. Egy kis ráncfelvarrás, a turisták odavonzásának céljából véghezvitt újítás a helyiek életminőségét is javítja, sőt akár új iparágakat is odacsábíthat. Bár az egyes városok egyedi tulajdonságaikban eltérnek, mindegyik rendelkezik valamilyen strukturális emlékekkel, amely hajdani nagyságának időszakából maradt vissza. Más szóval: az összesben maradt valami eladható abból, amit ipari és/vagy tengerészeti örökségnek hívunk.”

A fesztiválok és kulturális események ugyancsak a befektetői érdeklődés középpontjába kerültek. „A művészetek optimista hangulatot teremtenek – a »meg tudjuk csinálni« kultúrája nélkülözhetetlen a vállalkozói kultúra fejlesztéséhez” – olvasható a Nagy-Britanniai Művészeti Tanács legutóbbi kiadványának bevezetőjében. Hozzáteszik még, hogy a művészetek és a kulturális tevékenységek segíthetnek a belvárosoknak kitörni a gazdasági stagnálás negatív spiráljából, és az embereknek pedig abban, hogy „higgyenek magukban és a közösségükben” (lásd Bianchini 1990). A látványosságok és a hivalkodás a dinamikus közösség szimbólumaivá válnak a kommunisták által irányított Rómában és Bolognában éppúgy, mint Baltimore-ban, Glasgow-ban vagy Liverpoolban. Ily módon a városi régió reménykedhet abban, hogy a közösségi szolidaritás helyeként túlél és egységes marad, miközben a hivalkodó fogyasztás kiaknázásának útjait keresi a terjedő válságban.

3. A vállalkozói városmodellnek szerves része a pénzügyi szféra, a kormányzat, valamint az információgyűjtés és -feldolgozás (a médiát is beleértve) legfontosabb ellenőrzési és irányítási funkcióinak kézben tartásáért vívott ádáz küzdelem. Az ilyen jellegű tevékenységek gyakran különleges és drága infrastrukturális háttérrel igényelnek. A világméretű kommunikációs hálózatokon belüli központi szerep és hatékonyság elengedhetetlen azon ágazatok számára, amelyekben a kulcspozíciókban lévő emberek személyes interakciójára van szükség. Ez súlyos befektetéseket igényel a szállítás és a kommunikáció terén (például repülőterek és a műholdas távközlés földi állomásai), ezenkívül megfelelően kialakított, külső és belső kapcso-

latokkal rendelkező irodahelyiségekről is gondoskodni kell, hogy a tranzakciós időt és költségeket a minimálisra lehessen szorítani. A támogató szolgáltatások széles skálájának kiépítése – főleg azoké, amelyek gyors információgyűjtésre és -feldolgozásra képesek vagy azonnali konzultációt tesznek lehetővé a „szakértőkkel” – más típusú befektetéseket igényelnek. Így azok a nagyvárosi régiók profitálnak, ahol adottak az oktatási intézmények (pl. üzleti és jogi iskolák, high-tech termelő ágazatok, médiakészségek) az ezekhez a feladatokhoz szükséges képességek elsajátítására. A városok közti verseny ezen a terepen nagyon költséges és különösen nehéz, hiszen az agglomerációs gazdaságok továbbra is vezető szereppel bírnak, és nehéz megtörni a már kialakult központok (mint például New York, Chicago, London vagy Los Angeles) monopolhelyzetét. Mivel az irányítási funkciók erősen növekedő ágazatnak számítottak az elmúlt két évtizedben (a pénzügyi és biztosítási szektorban foglalkoztatottak száma Nagy-Britanniában kevesebb mint egy évtized alatt megduplázódott), ezek hajhászása egyre inkább a városok túlélésének kulcsaként tűnt fel. Ennek eredményeként természetesen úgy látszik, mintha a jövő városa tisztán az irányítási és az ellenőrzési funkció városa lenne, egyfajta információs, posztindusztriális város, amelyben a fennmaradás gazdasági alapját a szolgáltatások (pénzügyi, információs, tudásalapú termékek) exportja jelenti.

4. A versenyelőny kérdése a többletek központi (vagy az Egyesült Államok esetében az állami) kormányzatok általi újraelosztásában még mindig fontos kérdésként jelenik meg, mivel tartja magát az a mítoszféleség, hogy a kormányzatok már nem hajtanak végre olyan nagymértékű újraelosztást, mint korábban. A csatornák változtak: most már mind Nagy-Britanniában (lásd például Bristol esetét) mind az Egyesült Államokban (lásd Long Beach–San Diego esetét) a katonai és védelmi megbízások jelentik a városok prosperitásának biztosítékát, részben az összegek nagyságának okán, részben viszont az ún. high-tech iparágakban megjelenő foglalkoztatástípusok és *spin-off* vállalatok miatt (Markusen 1986). És bár jelentős erőfeszítések történtek a városi régiókba folyó központi támogatások mennyiségének csökkentésére, a gazdaság bizonyos szektorai (például az egészségügyben és az oktatásban), sőt teljes nagyvárosi gazdaságok esetében ilyesmi nem lehetséges (lásd New Orleansról Smith és Keller 1983-as tanulmányát). Így a városi uralkodó osztályok szövetségeinek rengeteg lehetőségük volt arra, hogy a város túlélésének eszközeként az újraelosztási mechanizmusokat használják.

A négy stratégia nem kölcsönösen kizáró egymásra nézve, és a különböző nagyvárosi régiók sorsai között mutatkozó eltérések leginkább a formálódó koalíciók jellegétől, a választott vállalkozói stratégiák időzítésétől és összetételétől, az adott nagyvárosi régió egyedi (természeti, emberi, telephelyi) erőforrásaitól és a versengés erősségétől függnak. De az egyenlőtlen növekedés annak a szinergizmusnak is az eredménye, amelyben bizonyos fajta stratégiák megkönnyítik más stratégiák alkal-

mazását. Például a Los Angeles–San Diego–Long Beach–Orange County megalopolisz növekedése a kormányzati pénzek védelmi iparba való átcsoportosításának, valamint az irányítási és ellenőrzési funkciók gyors ütemű elhatárolásának kölcsönhatásaiból vezethető le, amelyek olyannyira élénkítették a fogyasztásorientált tevékenységeket, hogy azok hozzá tudtak járulni bizonyos iparágak újjáéledéséhez. Másrésről viszont kevés bizonyítékunk van arra, hogy a fogyasztásorientált tevékenységek növekedése Baltimore-ban túl sokat tett volna egyéb funkciók fellendüléséért, kivéve talán a bankszektor és a pénzügyi szolgáltatások terén mutatkozó viszonylag mérsékelt bővülést. Ugyanakkor arra is van bizonyíték, hogy a városok és nagyvárosi régiók olyan hálózatai, mint például a Sunbelt³ vagy Dél-Anglia, erősebb szinergiát generáltak, mint ahogy azt északi társaik esetében láthattuk. Noyelle és Stanback (1984) azt is megjegyzi, hogy a városhierarchiában betöltött pozíció és funkció fontos szerepet játszik a jobb és rosszabb sorsú városok mintázatának kialakulásában. Ha az üzemeltetői városvezetésről a vállalkozói városvezetésre való áttérés során kialakuló mintázatokat vizsgáljuk, a városok közötti és városhierarchián belüli áttételhatásokat is figyelembe kell vennünk.

A vállalkozói szemlélet a kormányzásban mindazonáltal együtt jár a városok közti verseny egy bizonyos szintjével. Olyan erőről beszélünk, amely világos korlátokat szab a konkrét projektek azon képességének, hogy átalakítsák az egyes városok helyzetét. Sőt, ahogyan a városok közti verseny egyre keményebb lesz, szinte bizonyosan „külső kényszerítő erőként” fog működni, amely a kapitalista fejlődés rendje és logikája felé tereli az egyes városokat. Talán még bizonyos fejlődési mintázatok ismétlődő és sorozatos újratermelését is kikényszeríti (mint például „világkereskedelmi központok”, új kulturális és szórakoztató-központok, vízparti fejlesztések, posztmodern bevásárlóközpontok és ehhez hasonló sorozatos újratermelését). Erős bizonyítékok állnak rendelkezésre az egymáshoz hasonló formák sorozatos újratermelésére a városfejlesztésben, melynek okai figyelemre méltóak.

A szállítási költségek csökkenésével és az emberek, javak, a pénz és az információ mozgását akadályozó térbeli korlátok ebből következő leomlásával jelentősen megnövekedett a helyek minőségének fontossága, és a kapitalista fejlesztésért (befektetések, munkahelyek, turizmus stb.) folyó városok közti verseny is erőre kapott. Mindenekelőtt vizsgáljuk meg a kérdést a rendkívül mobil nemzetközi tőke szempontjából. A térbeli korlátok csökkenésével a piacoktól és a nyersanyagoktól való távolság egyre kevésbé releváns a telephely-választási döntésekben. A lösch elmélet működése szempontjából oly fontos monopolisztikus elemek eltűnnek a térbeli versenyből. Nehéz, kis értékű termékeket (pl. ásványvíz vagy sör), amelyeket régen

3 A Sunbelt (napfényövezet) az Egyesült Államok déli (nagyjából a 36. szélességi körtől délre eső) része, amelyhez az 1970-es évektől a népességnövekedés, a gazdasági növekedés és a jólét pozitív fogalmait társítja az amerikai közvélemény. – A szerk.

helyben állítottak elő, ma már olyan messzire is elszállítanak, hogy az olyan fogalmak, mint az „áru hatótávolsága”, értelmüket veszítették.⁴ Másrésről, a tőke azon lehetősége, hogy kedvére válogathat a helyek között, kihangsúlyozza az egyes helyeken uralkodó termelési feltételek fontosságát. A munkaerő-kínálat (minősége és mennyisége), az infrastruktúra, az erőforrások, a szabályozás és az adóztatás terén mutatkozó kis különbségek sokkal nagyobb jelentőségre tesznek szert ahhoz az időszakhoz képest, amikor a magas szállítási költségek még „természetes” monopóliumokat teremtettek a helyi termelés számára a helyi piacokon. Ugyanígy, a nemzetközi tőkének most már megvan az a képessége, hogy szervezeten válaszoljon a piaci ízlés helyi változataira, és a helyi rés piacokat kis tételű, specializált termeléssel töltsse be. Az erősödő verseny világában – amely a háború utáni fennállás 1973-ban bekövetkezett összeomlása után jellemzővé vált – olyan erők hatnak, amelyek arra kényszerítik a nemzetközi tőkét, hogy a termelési és fogyasztási feltételekben sokkal váltogatóbb és a kis különbségekre érzékenyebb legyen.

Másodjára nézzük meg a problémát a helyek szemszögéből. Az egyes helyek gazdasági hanyatlása vagy fejlődése azon múlik, hogy meg tudják-e teremteni a vállalatok városba vonzásához vagy ott tartásához megfelelő feltételeket. A térbeli korlátok leomlása még élesebbé tette a helyek, várostérségek és államok közötti küzdelmet a fejlesztési tőke megszerzéséért. Így a városi kormányzás egyre inkább érdekeltté vált abban, hogy gondoskodjon a „jó üzleti klíma” biztosításáról és a tőke vonzására alkalmas különféle csalik kiigazításáról. Az előtérbe kerülő vállalkozói személet természetesen részben ennek a folyamatnak a következménye. A vállalkozói magatartást azonban más színben tünteti fel az a tény, hogy a befektetési tőke megszerzéséért tett intézkedések az innovációt egy nagyon keskeny, a kapitalista fejlesztés számára kedvező „csomag” által kialakított ösvényre korlátozzák. Röviden, a városi kormányzás feladata az, hogy a saját terébe vonzza a szélsőségesen mobil és rugalmas termelési, pénzügyi és fogyasztási áramlásokat. A városi befektetések spekulatív minősége egyszerűen abból adódik, hogy az állandó instabilitás és illékonyság világában képtelenség előre megmondani, melyik „csomag” lesz sikeres és melyik nem.

Következésképpen könnyű előre látni a városi növekedés és hanyatlás pozitív és negatív spiráljait a vállalkozói jellegű városi attitűd és a városok közötti éleződő verseny körülményei között. A városi uralkodó osztályok szövetségeinek innovatív és versengő válaszai a kialakult helyzetre inkább a nagyobb, mint a kisebb bizony-

4 August Lösch térbeli egyensúlyelmélete a piackörzetek és a gazdaság térbeli megosztásának létrejöttét mutatja meg. Bár Harvey-nak abban igaza van, hogy a modell szerint a térbelileg egyenletesen elhelyezkedő termelők a piac felosztása miatt monopolhelyzetben vannak saját „hatótávolságukon” belül, viszont Lösch érvelésében éppen a tőkés piaci verseny (azaz a monopolhelyzet hiánya) alakítja ki ezt a térbeli mintázatot. – A szerk.

talanság irányába hatottak, és a városi rendszert sebezhetőbbé tették a gyors változásokkal járó bizonytalanságokkal szemben.

A városok közötti verseny makrogazdasági következményei

A városok közti erősödő verseny és a vállalkozói városvezetés makrogazdasági és helyi hatásai egyaránt utánajárást érdemelnek. Különösen hasznos ezeket a jelenségeket azokkal az általánosabb változásokkal és trendekkel összefüggésben vizsgálni, amelyek a háború utáni első nagyobb válság 1973-as bekövetkezte óta jellemzőek a kapitalista gazdaságokban, és a kapitalista fejlődés pályáinak látszólag mélyreható kiigazításait jelentik.

Először is, a városok közti verseny és a városok vállalkozóvá válásának ténye sokféle új fejlődési mintázat előtt nyitotta meg a fejlett kapitalista országok városi tereit, még akkor is, ha mérlege végső soron a tudományos parkok és világkereskedelmi központok, a dzsentifikáció, a kulturális és szórakoztató-központok, a bevásárlóközpontok és más hasonló sorozatos újratermelése lett. A jó üzleti környezet megteremtésére való összpontosítás egyszersmind kihangsúlyozta a lokalitás mint az infrastrukturális szabályozás, a munkaviszonyok, a környezetvédelmi ellenőrzések, sőt akár az adópolitika nemzetközi tőkével szembeni alakításának helyszínéül betöltött szerepét (lásd Swyngedouw 1989). A közsféra kockázatlenyelési hajlandósága és hangsúlyos szerepvállalása az infrastruktúráról való gondoskodás terén azt is jelenti, hogy a helyváltoztatás költségei lecsökkentek, ez pedig még inkább földrajzilag mobillá tette a nemzetközi tőkét. Ha valami, akkor az új vállalkozói város biztosan hozzájárul a földrajzi rugalmassághoz, amelynek szellemében a nemzetközi cégek letelepedési stratégiáikat alakítják. Amennyire a helyi szint a munkaviszonyok szabályozásának terévé válik, annyira a földrajzilag szegmentált munkaerőpiacok igazgatási stratégiáinak megnövekedett rugalmasságát is elősegíti. A helyi szintű kollektív alkuk vezető szerepe a nemzeti szintűekkel szemben régóta jellemző az Egyesült Államok munkaerő-piaci viszonyaira, de az utóbbi két évtizedben ugyanez a trend figyelhető meg sok más fejlett kapitalista országban is.

Röviden, nem összeegyeztethetetlen a vállalkozói városirányítás, valamint a kapitalista fejlődés formájában és stílusában az 1970-es évek elején végbement makrogazdasági váltás. Valójában erős érvek sorakoztathatók fel mellett (Harvey 1989a, 8. fejezet), hogy a városi politikában bekövetkezett váltás és a vállalkozói szemlélet felé fordulás fontos szerepet játszott a keynesiánus jóléti állammal megtámogatott, viszonylag helyhez kötött fordista termelési módról a földrajzilag nyitottabb, piacalapú rugalmas tőkefelhalmozásra való áttérésre. További érveket lehet felhozni amellett (vö. Harvey 1989a, 1989b), hogy a váltás a modernizmusról a posztmoder-

nizmusra a dizájn, a kulturális formák és az életstílusok terén szintén kapcsolatban áll a város vállalkozói átalakulásával. A következőkben azt szemléltetem, hogyan és miért jöhetnek létre ilyen jellegű kapcsolatok.

Vegyük szemügyre először a vállalkozói városirányítás általános elosztási következményeit. Az olyannyira magasztalt köz- és magánszféra közötti együttműködések többsége az Egyesült Államokban például a tehetős fogyasztók, vállalatok és erős irányítási funkciók városban tartásának kedvez, a munkásosztály és a szegények helyi közösségi fogyasztásának rovására. Az elszegényedéssel és jogfosztottsággal kapcsolatos problémák általános terjedése, beleértve egy sajátos új „underclass” termelését is (hogy Wilson 1987 kifejezését használjam), vitathatatlanul dokumentált folyamat az Egyesült Államok sok nagyvárosában. Levine például bőséges információval szolgál Baltimore esetében arról, hogy milyen hasznokat kell hajtania a köz- és magánszféra együttműködéseinek. Boddy (1984) ehhez hasonlóan beszámol arról, hogy Nagy-Britanniában a helyi fejlesztés általa „főáramúnak” nevezett (és a szocialistával szembeállított) megközelítése „tulajdonvezérelt, üzlet- és piacközpontú, versengő, és inkább a gazdasági fejlesztésre összpontosít a foglalkoztatás helyett, különös hangsúllyal a kis cégekre”. Mivel a fő cél az volt, hogy „a jövedelmező befektetéshez szükséges környezet megteremtésével a magánvállalkozásokat serkentésük vagy vonzzák”, a helyi önkormányzatok „végül a magánvállalkozások támogatóivá váltak és részben átvállalták a termelési költségeket”. Mivel a tőke manapság egyre hajlamosabb a mobilitásra, valószínű, hogy a neki nyújtott helyi támogatások is növekedni fognak, viszont a hátrányos helyzetűekről való gondoskodás háttérbe szorulása tovább fokozza a jövedelmek társadalmi elosztásának polarizálódását.

Az újonnan létrejövő munkahelyek sok esetben a jövedelmek elosztásának bármilyen progresszív fordulata ellen hatnak, mivel a kis- és alvállalkozások kiemelése könnyen átfordulhat a városi túlélés alapjának tekintett „informális szektor” közvetlen bátorításába. Az informális termelő tevékenységek megjelenése az elmúlt két évtized jellemző trendje – különösen az Egyesült Államokban (Sassen 1991) –, és egyre inkább vagy szükséges rosszként, vagy olyan dinamikusan növekvő szektorként tekintenek rá, amely képes visszahozni bizonyos mértékű ipari termelést a máskülönben hanyatló városközpontokba. Hasonlóképpen, a várostérségekben leginkább megszilárdult szolgáltató tevékenységek és menedzseri funkciók jellemzően vagy alacsonyan fizetett és főleg nők által végzett, vagy jól fizetett és a menedzseri munkák spektrumának felső végén találhatók. Következésképpen a vállalkozói városirányítás hozzájárul a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek és a városi elszegényedés növekedéséhez, amely még az olyan, gazdagodó városokban is tapasztalható, mint New York. Pontosan ezen következmények ellen próbálnak küzdeni a helyi szakszervezeti szövetségek Nagy-Britanniában (csakúgy, mint a progresszívabb városvezetők az Egyesült Államokban). De semmiképp sem tisztázott, hogyan

tudna küzdeni akár a legprogresszívebb városi kormányzat is e kimenetek ellen, ha azok a kapitalista térbeli fejlődés logikájába ágyazódnak be. E fejlődési logikában a verseny nem jótékony láthatatlan kézként funkcionál, hanem a versenyalapon szervezett városi rendszerben a társadalmi felelősségvállalás és jóléti ellátás legkisebb közös nevezőjét kikényszerítő külső törvényként.

Sok olyan befektetés és fejlesztés, amely arra hivatott, hogy az egyes városokat vonzóbb kulturális és fogyasztási központokká tegye, könnyen lemásolható, így az ezekkel szerzett versenyelőny a városok rendszerében mulékonynak bizonyulhat. Hány kongresszusi központ, stadion, Disneyland, kikötő és látványos bevásárlóközpont létezése lehetséges? A siker gyakran rövid életű, vagy elhalványítják másol felbukkanó párhuzamos vagy más típusú innovációk. Ha a helyi szövetségek életben akarnak maradni, akkor nincs más választásuk, mint a verseny kényszerítő körülményei között ugrásszerű fejlesztéseket végrehajtani az életstílusok, a kulturális formák, a termékek és a szolgáltatások összetétele, sőt az intézményi és politikai formák terén is. A végeredmény a városi alapú kulturális, politikai, termelési és fogyasztási innovációk ösztönző, bár gyakran romboló áradata. Ezen a ponton azonosíthatunk egy rejtőzködő, de kétségkívül élő kapcsolatot a vállalkozói város felemelkedése és azon posztmodern rajongás között, amely előnyben részesíti a szét-töredezett várost az átfogó várostervezéssel szemben, a mulékony és eklektikus divatokat és stílusokat a tartós értékek keresésével szemben, az árajánlatot és a fikciót a találmány és a funkció helyett, és amely az üzenettel szemben annak közvetítésére, a tartalom helyett pedig a képre helyezi a hangsúlyt.

Az Egyesült Államokban a különösen élénk vállalkozói magatartás a városi rendszer instabilitását eredményezte. Az 1970-es évek sikervárosai, Dallas, Houston és Denver 1980 után hirtelen a túlzott tőkebefektetés mocsaraivá változtak, ezzel a csőd szélére vagy esetenként a tényleges csődbe rántva jó pár pénzintézetet. Az új termékekről és új típusú foglalkoztatásról híres Szilícium-völgy high-tech csodája hirtelen elvesztette csillogását, míg az 1975-ben a csőd szélén tancoló, de az 1980-as évekre a pénzügyi szolgáltatásai és irányítói funkciói révén talpra álló New York jövője 1987-re újra veszélybe került az elbocsátásoknak és vállalati fúzióknak köszönhetően, amelyek az októberi tőzsdei összeomlás után megindultak a pénzügyi szektorban. A csendes-óceáni térség üdvöskéje, San Francisco az 1980-as évek elején tele volt üres irodahelyiségekkel, bár ezt követően szinte azonnal talpra állt. Az egyébként is a szövetségi kormányzat újraelosztásának gyámsága alatt működő New Orleans egy katasztrofálisan sikerült világkiállítás támogatása révén még inkább pácba került, a már eleve virágzó Vancouver viszont egy különösen sikeres világkiállításnak adott otthont. A jó szerencse és balsors időszakai közti hirtelen váltások a városok életében az 1970-es évek óta igazán figyelemreméltóak, és nagymértékben magyarázhatók a városok közti erősödő versennyel és a vállalkozói attitűddel.

Van egy másik apró, de megfontolásra érdemes körülmény. A vállalkozói város bátorítja azon tevékenységformák és törekvések fejlődését, amelyek *helyben* a leg-erősebb hatást gyakorolják az ingatlanárak és az adóalapok növekedésére, a bevételek helyi körforgásának fokozására és a munkahelyek számának növekedésére (amit leggyakrabban előbbiek következményeként remélnék). Mivel a növekvő földrajzi mobilitás és a gyorsan változó technológiák a javak termelésének számos formáját gyanússá tették, azok a szolgáltatások tűnnek a vállalkozói törekvések legbiztosabb alapjának, amelyek a) nagymértékben helyhez kötöttek és b) rövid vagy még inkább azonnali forgalmi idővel értékesíthetők. A turizmusra, a látványosságok termelésére és fogyasztására helyezett hangsúlyt, az elillanó események támogatását mind a gyengélkedő városok kedvelt gyógy módjaiként tartják számon. Az ilyen jellegű befektetések gyors, bár gyakran időleges megoldások a városok problémáira, és gyakran rendkívül spekulatívak is. Például az olimpiai játékok megrendezése nagyon költséges és nem biztos, hogy kifizetődő befektetés. Sok város az Egyesült Államokban (pl. Buffalo) hatalmas stadionokba fektetett be abban a reményben, hogy ezzel odavonzanak egy első osztályú baseballcsapatot. Baltimore szintén stadionépítésbe akar kezdeni, hogy megpróbálja visszacsábítani azt a csapatot, amely évekkel ezelőtt odébbállt Indianapolisba, az ott található magasabb színvonalú stadion miatt (ez az ősi pápua új-guineai rakománykultusz – amely leszállópályák építésével kívánt repülőgépeket vonzani – kortárs egyesült államokbeli változata⁵). Az ilyen jellegű spekulatív projektek egy sokkal általánosabb makrogazdasági probléma részét képezik. Egyszerűen fogalmazva, a hitelből finanszírozott bevásárlóközpontok, stadionok és a hivalkodó fogyasztás egyéb kellékeinek sorsa könnyen rosszra fordulhat – ahogy azt az Egyesült Államokban drámaian túlszaporodott bevásárlóközpontok is mutatják (Green 1988) –, ezzel tovább súlyosbítva a túlfelhalmozás és a túlzott befektetés problémáit, amelyekre a kapitalizmus egészében véve hajlamos. Az amerikai pénzügyi rendszert átható instabilitás (amely nagyságrendileg 100 milliárd dollárnyi közpénzráfordítást tett szükségessé a megtakarítás- és hitelipar stabilizálásának érdekében⁶) részben az energia, a

5 A rakomány- vagy cargokultusz (*cargo cult*) arra az először a 19. században Melanéziában megfigyelt vallási mozgalomra utal, amely az őslakók tradicionális hitéletébe beemelte az európai gyarmatosító csoportokkal együtt megjelenő, korábban nem látott európai tárgyak vallásos tiszteletét. – A szerk.

6 Harvey itt az ún. *savings and loan crisis* néven elhíresült válságra utal, amely az Egyesült Államokban az 1980-as és 1990-es években történt, és amely a takarékszövetkezetekhez hasonló intézményeket (*S&L associations*) sújtotta, többek között a jegybanki alapkamat radikális megemelése, illetve a szövetkezetek részéről az emiatt elkezdett „kreatív könyvelési” technikák – sok esetben egyszerű pilótajáték-sémák – bevezetése, majd ezek bebukása miatt. – A szerk.

mezőgazdaság és a városi ingatlanfejlesztés területén jellemző rossz hitelezési gyakorlatnak köszönhető. Az ún. fesztiválpiacterek⁷ sokasága, amelyek alig egy évtizede „Aladdin csodalámpájának tűntek a bajba jutott városok számára”, mára maguk is bajba jutottak, írja egy riport a *Baltimore Sun*-ban (1987. augusztus 20.). A Rouse's Enterprise Development Co. által kezelt projektek Richmondban (Virginia), Flintben (Michigan) és Toledóban (Ohio) „dollármilliós veszteségeket generálnak”, és még „a New York-i South Street Seaport és a New Orleans-i Riverwalk” is pénzügyi nehézségekkel küzd. A városok közti romboló verseny ebben a dimenzióban hajlamos az eladósodás ingoványos talaja felé terelni a városokat.

Még a gyenge gazdasági teljesítmény ellenére is úgy tűnik, hogy az ilyen jellegű projektek társadalmi és politikai vonzerővel bírnak. Először is a városnak (mint a tevékenységek terének) értékesítése nagyban függ a vonzó városimázs megteremtésétől. A városvezetők tekinthetnek úgy egy adott projektre, mint „veszteségvezetőre”,⁸ amely más fejlesztéseket is beindíthat. Az utóbbi két évtizedben részint annak a kísérletnek lehettünk a szemtanúi, amely a városok társadalmi és fizikai képét próbálta a versengési célok számára megfelelővé formálni. Az ilyen városkép kialakítása egyaránt jár társadalmi és politikai következményekkel. Segít az elidegenedéssel és az anómiával szembeni fellépésben, amelyeket Simmel már régen a modern városi élet problematikus vonásaiként azonosított. Ez különösen akkor igaz, ha a városi tér a látvány és a játék révén kinyílik a divat, a megjelenés, és az „én bemutatása” számára. Ha a punkoktól és a rapperektől kezdve a „yuppie-kon” át az elit tagjaiig mindenki részt vehet a városkép kialakításában a társadalmi tér termelésén keresztül, akkor bizonyos mértékig mindenki az adott helyhez tartozónak érezheti magát. A városkép összehangolt termelése – ha sikeresen működik – abban is segít, hogy kialakuljon az emberekben a társadalmi szolidaritás, a polgári öntudat, a helyhez való ragaszkodás, és azt is lehetővé teszi, hogy a városkép egyfajta szellemi menedékként szolgáljon a tőke által mindinkább „helynélkülivé” tett világban. A város vállalkozói attitűdje (szemben a sokkal inkább arctalan, bürokratikus üzemeltetői szemlélettel) összemosódik a helyi identitás keresésével, és mint ilyen, a társadalmi ellenőrzés mechanizmusainak egész sorát tárja fel. A híres római „kenyeret és cirkuszt” képlete éled újjá, miközben a hely és a közösség központi elemekké válnak a városi kormányzás politikai retorikájában, ami egyre inkább a

7 A fesztiválpiacterek az először a Rouse Company (amely a hivatkozott baltimore-i és New York-i fejlesztéseket végezte) által megvalósított belváros-fejlesztési elképzelés az 1970-es és 1980-as évekből. Ennek során a fejlesztett területeken a lakófunkció mellett különböző attrakciókra (éttermek, márkás üzletek, izgalmas éjszakai élet) is figyelmet fordítottak. – A szerk.

8 Az eredeti szöveg „loss leader” kifejezése olyan áron aluli termékértékesítést jelent, amelyel viszont más, nagyobb profittal kecsegtető termékek fogyasztását ösztönzik. – A szerk.

nemzetközi kereskedelem és az éleződő verseny ellenséges, fenyegető világával szembeni együttes védekezés gondolata köré szerveződik.

Ehhez hasonló eset Baltimore városképének átalakítása is az új vízparti terület és a belső kikötő fejlesztésével. Baltimore a fejlesztések eredményeképpen új színben, „reneszánszát élő városként” tűnik fel – még a *Time* magazin címlapjára is felkerült –, és sikerült levetkőznie szomorúsággal és szegénységgel terhelt régi arculatát. Dinamikus, tetterre kész városnak tűnik, olyannak, amely kész a kívülről jövő tőke befogadására és bátorítja a tőke és a „megfelelő” emberek beáramlását. Nem számít, hogy a valóság a növekvő szegénység és a teljes leromlás, hogy a helyi közösséggel, valamint a helyi civil és üzleti vezetőkkel készített interjúkra alapozott kutatás szerint a város „rohad a csillogó felszín alatt” (Szanton 1986), hogy egy 1984-es kongresszusi jelentés az Egyesült Államok egyik leginkább „szükséget szenvedő” városaként írta le, és hogy a város reneszánszát elemző alapos tanulmány (Levine 1987) kimutatta, mennyire korlátozottak és részlegesek voltak az előnyök; a város inkább felgyorsította, mint késleltette a hanyatlását. A jólét látszata elleplezi a mélyben rejlő nehézségeket, és a város sikerének illúziója nemzetközi szinten is elterjed. A *London Sunday Times* (1987. november 29.) csipetnyi kritikai éllel számol be arról, hogy „A városra jellemző hatalmas munkanélküliség ellenére Baltimore-nak sikerült igazi szórakoztató-központtá változtatnia elhagyatott kikötőjét. A turisták vásárolni, étkezni és közlekedni akarnak, ez pedig az építkezés, a kereskedelem és a termelés fellendülését hozta – ami egyúttal új munkahelyeket, lakosokat és tevékenységi formákat is jelent. A régi Baltimore pusztulása lelassult, megállt, majd visszafordult. A kikötő környéke ma már Amerika egyik legnépszerűbb turisztaközpontja, és a munkanélküliség is egyre csökken”. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy Baltimore felvirágoztatása a markánsabb helyi identitás kialakításán keresztül politikailag megszilárdította a helyi köz- és magánszféra közötti együttműködés befolyását, amely ezt a projektet is életre hívta. Fejlesztési pénzt hozott Baltimore-ba – bár nehéz megmondani, hogy többet hozott-e, mint amennyit elvitt, figyelembe véve a közszektor kockázatelnyelő szerepét. Ezenkívül a fejlesztés némi helyi identitást is adott a lakosoknak. A cirkusz megvan, még ha a kenyér hiányzik is. Az imázs győzelme a tartalom felett teljessé vált.

A vállalkozói fordulat kritikai megközelítései a városok közti verseny körülményei között

Az utóbbi években tekintélyes vita bontakozott ki a helyi önkormányzatok „relatív autonómiájáról” a tőkefelhalmozás dinamikájával összefüggésben. Úgy tűnhet, hogy a vállalkozói megközelítésre való váltás a városi kormányzásban jelentős helyi

sztintú autonómiát von maga után. A vállalkozói város fogalma, ahogyan bemutatam, semmilyen módon nem feltételezi, hogy az önkormányzat vagy a városi kormányzást kialakító szélesebb osztályszövetség automatikusan (vagy akár a híres kifejezéssel élve: „végső fokon”) kizárólag a tőkésosztály érdekeinek foglya lenne, vagy hogy a döntéseik előre jelezhetőek lennének, mert közvetlenül a kapitalista tőkefelhalmozás követelményeit tükröznék. A felszínen úgy tűnhet, hogy álláspontom összeegyeztethetetlen a helyi állam marxista elméletével, amelyet például Cockburn (1977) is bemutat, és amelyet számos nem marxista és neomarxista szerző (Mollenkopf 1983; Logan, Molotch 1987; Gurr, King 1987; Smith 1988) is vitat. Mindazonáltal a városok közti verseny figyelembevételével olyan megközelítéshez juthatunk, amelyben a látszólag autonóm vállalkozói megközelítés kibékíthető a folyamatos tőkefelhalmozás követelményeivel, miközben magában foglalja a kapitalista társadalmi viszonyok akár nagyobb léptékben és mélyebb szinteken történő újratermelését is.

Marx feltételezése szerint a verseny elkerülhetetlenül a kapitalista társadalmi viszonyok „hordozója” minden olyan társadalomban, amelyben a tőke körforgása hegemon erőként van jelen. A verseny kényszerítő erői a tevékenységek olyan összetételét erőltetik az egyéni és kollektív szereplőkre (kapitalista vállalatokra, pénzintézetekre, államokra, városokra), amely összetétel maga is a kapitalizmus dinamikájának alkotóeleme. De ez a „kényszerítés” inkább a cselekvés után, mintsem előtte történik. A kapitalista fejlődés mindig spekulatív – valójában a kapitalizmus egész története értelmezhető kisebb-nagyobb, történetileg és földrajzilag egymásra halmozott spekulatív lökések sorozataként is. Például nem lehetséges egzakt módon kikövetkeztetni, hogyan fognak alkalmazkodni a cégek a piaci verseny körülményeihez. Mindegyik a maga útját fogja járni mindenféle előzetes tudás nélkül arra vonatkozólag, hogy melyek a sikeres és a sikertelen stratégiák. A piac „láthatatlan keze” (Adam Smith kifejezésével élve) csak az esemény megtörténte után fedi fel magát, és „csupán a *posteriori*, a piaci árak barométer-változásában észlelhető, az árutermelők szabály nélküli önkényét legyűró belső, néma természeti szükségserűségként hat” (Marx, 1967: 336).

A városi kormányzás valószínűleg hasonló hajlandóságot mutat arra, hogy ugyanennyire (vagy még inkább) szabálytalan és szeszélyes legyen. De minden okunk megvan azt feltételezni, hogy ezt a „szabálytalan szeszélyt” éppen a városok közti verseny tapasztalatai kényszerítik bizonyos fokú szabályozottságra. A befektetésekért és a munkahelyekért folyó küzdelem – különösen az ipari átalakulás és az általánossá vált munkanélküliség körülményei közepette, valamint a tőkefelhalmozás mintázatának rugalmas és földrajzilag mobil változata felé való gyors eltolódás időszakában – feltehetőleg a stratégiák széles skáláját alakítja ki arra vonatkozóan, hogyan lehet a sajátos helyi körülmények között serkenteni a fejlesztéseket.

Minden városi szövetség megtalálja a „felhalmozási stratégiák és hegemon projektek” (Jessop 1983) egyedi válfaját. A hosszú távú tőkefelhalmozás szempontjából alapvető fontosságú, hogy kialakuljanak a politikai, társadalmi és vállalkozói törekvések különböző változatai. A kapitalizmushoz hasonlóan dinamikus és forradalmi társadalmi rendszer számára csak így módon válik lehetségessé, hogy a társadalmi és politikai szabályozás új, a tőkefelhalmozás változó fajtáinak megfelelő módoszatait fedezze fel. Ha ezt értjük a helyi állam „relatív autonómiája” alatt, akkor nem marad semmi, amiben különbözne attól a tőkefelhalmozás különféle útjainak felfedezésében kifejeződő „relatív autonómiától”, amellyel minden kapitalista vállalat, intézmény és vállalkozás rendelkezik. Az ekképp felfogott relatív autonómia tökéletesen egybevág a tőkefelhalmozás általános elméletével, amelyre én is támaszkodom (Harvey 1982). Az elméleti nehézségek mindazonáltal továbbra is fennállnak abból kifolyólag, hogy mind a marxista, mind a nem marxista elmélet úgy kezeli a relatív autonómia kérdését, mintha azt a térbeli viszonyok által gyakorolt hatalmon kívül lehetne kezelni, és a városok közti térbeli verseny jelensége nem létező vagy irreleváns volna.

Ezen érvelés fényében úgy fest, hogy az üzemeltetői hozzáállás inkább a városok közti gyenge verseny körülményei közt tenné a városi kormányzást összeegyeztethetlenné a tőkefelhalmozással. Ezen érvelés igazolása mindenesetre az 1950-es és 1960-as évekbeli jóléti állam és a nemzeti szintű keynesianizmus tőkefelhalmozáshoz való viszonyának vizsgálatát igényli, amelybe a helyi szintű állami tevékenység is beágyazódott. Ez nem a megfelelő hely egy ilyen elemzés elvégzésére, de fontos felismernünk, hogy a relatív autonómiával kapcsolatos vita a jóléti állam és a keynesiánus kompromisszum időszakában bontakozott ki. Annak felismerése, hogy ez a periódus inkább egy sajátos közbjáték, mint jellemző állapot volt, segít megérteni, hogy a civil városmarketing és a vállalkozói szemlélet miért olyan régi és jól bevált hagyomány a kapitalizmus történeti földrajzában (természetesen a Hanza-szövetség és az itáliai városállamok korától kezdve). E tradíció újjáéledése és a városok közti verseny elmúlt két évtizedben bekövetkezett felerősödése azt sejteti, hogy a városi kormányzás a korábbinál nagyobb összhangba került a tőkefelhalmozás követelményeivel. Ez a váltás a központi és a helyi állam viszonyának radikális újragondolását, valamint a helyi önkormányzati tevékenységek megszabadítását igényelte az elmúlt évtizedekben keményen támadott jóléti államtól és keynesiánus kompromisszumtól. Talán szükségtelen is megemlíteni, milyen erős bizonyítékok állnak rendelkezésre az elmúlt évekből a fejlett kapitalista országok ilyen irányú elmozdulását illetően.

Ebből a perspektívából nyílik lehetőség a vállalkozói város korunkbeli változatával kapcsolatos kritika megfogalmazására. Először is, a vizsgálatnak arra az ellentétre kell összpontosítania, amely a hanyatló városi gazdaságok újjáélesztését célzó pro-

jektek sikere és a városi állapotok alakulásának mélyben rejlő trendjei között feszül. Fel kell ismerni, hogy sok sikeres projekt árca mögött valójában súlyos társadalmi és gazdasági problémák rejtőzhetnek, amelyek földrajzi értelemben is megmutatkoznak egy olyan kettős város formájában, amely a megújuló belvárosra és az elszegényedés azt körülvevő tengerére tagolódik. A kritikai perspektívának ezenkívül fel kell tárnia azokat a veszélyes makrogazdasági következményeket is, amelyek többsége elkerülhetetlennek tűnik a városok közti verseny által kialakított kényszerek miatt. Ez utóbbiak közé tartozik a jövedelmek eloszlásában bekövetkező visszafejlődés, a városhálózat bizonytalanná válása és a projektek többsége által generált pozitív hatások mulékonytsága. A gazdasági és társadalmi problémák valós tartalma helyett a látvány és az imázs előtérbe kerülése szintén káros lehet hosszú távon, még akkor is, ha a segítségével könnyű politikai tőkét kovácsolni.

Emellett azonban létezik olyan pozitív fejlemény is, amelyet érdemes közelebbről szemügyre vennünk. A demokratikus döntéshozatal révén kollektív szervezetként működő város ideája régóta része a progresszív elméletek és gyakorlatok panteonjának (természetesen a párizsi kommün a szocialista történelem egyik paradigmatis esete). A közelmúltban volt néhány kísérlet arra, hogy elméletben (lásd Frug 1980) és gyakorlatban is (lásd Blunkett, Jackson 1987) újjáélesszék ezt a korporativista víziót. Bár a vállalkozói város jellemezhető tisztán kapitalistaként mind módszer, mind szándék, mind eredmények tekintetében, azonban azt is hasznos felismerni, hogy a kollektív korporativista cselekvéssel kapcsolatos problémák nem a polgári városmarketingből vagy abból a tényből adódnak, hogy ki dominálja a városi osztályszövetségek formálódását és az új projektek alakulását. Ehelyett a földrajzilag egyenlőtlen kapitalista fejlődés keretrendszerébe beágyazott városok közti verseny oly módon korlátozza a lehetőségeket, hogy a „rossz” projektek kiszorítják a „jókat”, és a jó szándékú osztálykoalíciók is kénytelenek oly mértékben „realiztikusak” és „gyakorlatiasak” lenni, hogy a helyi szükségletek kielégítése és a jólét maximalizálása helyett a kapitalista tőkefelhalmozás malmára hajtják a vizet. Azonban még ennek tükrében sem egyértelmű, hogy a városok közti verseny pusztán ténye volna az elsődleges ellentmondás, amivel foglalkoznunk kell. Inkább a termelési módok által kialakított általánosabb társadalmi viszonyok „hordozójának” kellene tekintenünk (Marx kifejezésével élve), amelybe a verseny beágyazódik. Egyetlen városra korlátozva a szocializmus természetesen még a legkedvezőbb körülmények között sem megvalósítható program. Azonban a városok fontos hatalmi központok, amelyekből ki lehet indulni. A feladat a városok közti kapcsolat olyan geopolitikai stratégiájának kidolgozása, amely képes mérsékelni a városok közti versenyt és elmozdítani a politikai horizontot a lokalitástól az általánosabb kihívást jelentő kapitalista egyenlőtlen fejlődés felé. A munkásmozgalmak például a történelem bizonyossága szerint viszonylag sikeresek voltak a tér politikájának irányítá-

sában, de mindig kiszolgáltatottak maradtak a térbeli viszonyok rendjének és az egyre inkább nemzetközivé váló polgárság tér felett gyakorolt (gazdasági és katonai) hatalmának. Ilyen körülmények között a vállalkozói város által az utóbbi néhány évben leírt pálya fenntartotta és elmélyítette az egyenlőtlen földrajzi fejlődés kapitalista viszonyait, és így érdekesen alakítja a kapitalista fejlődés egész menetét. De a vállalkozói város kritikai megközelítése nemcsak a negatív hatásokat tárja fel, hanem a benne rejlő potenciált is, hogy éles földrajzi érzékel felfegyverzett progresszív városi korporativizmussá alakuljon, amely képes a téren átívelő kapcsolatokat és szövetségeket építeni oly módon, hogy közben csillapítja vagy kihívás elé állítja a társadalmi élet történeti földrajzát uraló kapitalista felhalmozás hegemon dinamikáját.

Hivatkozott irodalom

- Ball, M. (1983): *Housing Policy and Economic Power: The Political Economy of Owner Occupation*. Methuen, London.
- Berkowitz, B. (1984): Economic Development Really Works: Baltimore, MD. In *Urban Economic Development*. Szerk.: Bingham, R. és Blair, J. Sage, Beverly Hills.
- Bianchini, F. (1990): Urban Renaissance? The Arts and the Urban Regeneration Process. In *Tackling the Inner Cities: The 1980s Reviewed, Prospects for the 1990s*. Szerk.: Pimlott, B. és MacGregor, S. Clarendon, Oxford, 215–250.
- Blunkett, D. és Jackson, K. (1987): *Democracy in Crisis: The Town Halls Respond*. Hogarth, London.
- Boddy, M. (1984): Local Economic and Employment Strategies. In *Local Socialism*. Szerk.: Boddy, M. és Fudge, C. Macmillan, London.
- Bouinot, J. (szerk.) (1987): *L'action économique des grandes villes en France et à l'étranger*. Economica, CFPC, Paris.
- Cochrane, A. (szerk.) (1987): *Developing Local Economic Strategies*. Open University, Milton Keynes.
- Cockburn, C. (1977): *The Local State: Management of Cities and People*. Pluto Press, London.
- Davies, H. (1980): The relevance of development control. *Town Planning Review*, 51 (1): 7–24.
- Elkin, S. (1987): *City and Regime in the American Republic*. University of Chicago Press, Chicago.
- Frug, G. (1980): The City as a Legal Concept. *Harvard Law Review*, 93 (6): 1059–1153.
- Gertler, M. (1988): The Limits to Flexibility: Comments on the Post-Fordist Vision of

- Production and its Geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, New Series, 13 (4): 419–432.
- Goodman, R. (1979): *The Last Entrepreneurs*. South End Press, Boston.
- Green, H. L. (1988): Retailing in the New Economic Era. In *American New Market Geography*. Szerk.: Sternlieb, G. és Hughes, J. Rutgers University Press, New Brunswick.
- Gundle, S. (1986): Urban dreams and metropolitan nightmares: models and crises of communist local government in Italy. In *Marxist Local Governments in Western Europe and Japan*. Szerk.: Szajkowski, B. Pinter, London, 66–95.
- Gurr, T. R. és King, D. S. (1987): *The State and the City*. Macmillan, Basingstoke.
- Harvey, D. (1973): *Social Justice and the City*. Edward Arnold, London.
- Harvey, D. (1982): *The Limits to Capital*. Basil Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (1985a): *The Urbanisation of Capital*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Harvey, D. (1985b): *Consciousness and the Urban Experience*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Harvey, D. (1989a): *The Urban Experience*. Basil Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (1989b): *The Condition of Postmodernity*. Blackwell, Oxford.
- Jacobs, J. (1984): *Cities and the Wealth of Nations*. Random House, New York.
- Jessop, B. (1983): Accumulation Strategies, State Forms, and Hegemonic Projects. *Kapitalistate*, 10/11. 89–112.
- Judd, R., Ready, R. L. (1986): Entrepreneurial Cities and the New Politics of Economic Development. In *Reagan and the Cities*. Szerk.: Peterson, G. és Lewis, C. Urban Institute Press, Washington, D. C.
- Leitner, H. (1989): *Cities in Pursuit of Economic Growth: The Local State as Entrepreneur*. Manuscript, Department of Geography, University of Minnesota, Minneapolis.
- Levine, M. (1987): Downtown Redevelopment as an Urban Growth Strategy: A Critical Appraisal of the Baltimore Renaissance. *Journal of Urban Affairs*, 9 (2): 103–123.
- Logan, J., Molotch, H. (1987): *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. University of California Press, Berkeley.
- Lyll, K. (1982): A Bicycle Built for Two: Public-Private Partnership in Baltimore. In *Public-Private Partnerships in American Cities*. Szerk.: Fosler, S. és Berger R. Lexington Books, Lexington.
- Markusen, A. (1986): Defense Spending: A Successful Industrial Policy. *International Journal of Urban and Regional Research*, 10 (1): 105–122.
- Marx, K. (1967): *Capital*, Volume I. International Publishers, New York. [Magyar kiadás: Marx, K. (2000): *A Tőke*. Gondolat, Budapest.]
- Mollenkopf, J. (1983): *The Contested City*. Princeton University Press, Princeton.

- Molotch, H. (1976): *The City as a Growth Machine: Towards a Political Economy of Place. American Journal of Sociology*, 82 (2): 309–332.
- Murray, F. (1983): Pension Funds and Local Authority Investments. *Capital and Class*, 7 (2): 89–103.
- Noyelle, T., Stanback, T. (1984): *The Economic Transformation of American Cities*. Rowman & Allanheld, Totowa.
- Peterson, P. (1981): *City Limits*. University of Chicago Press, Chicago.
- Rees, G., Lambert, J. (1985): *Cities in Crisis: The Political Economy of Urban Development in Post-War Britain*. Edward Arnold, London.
- Sassen, S. (1991): *The Global City*. Princeton University Press, Princeton.
- Sayer, A. (1989): Postfordism in Question. *International Journal of Urban and Regional Research*, 13 (4): 666–695.
- Schoenberger, E. (1988): From Fordism to Flexible Accumulation: Technology, Competitive Strategies and International Location. *Environment and Planning D*, 6 (3): 245–262.
- Scott, A. (1988): *New Industrial Spaces: Flexible Production Organization and Regional Development in North America and Western Europe*. Pion, London.
- Smith, M. (1988): *City, State, and Market*. Blackwell, Oxford.
- Smith, M., Keller, M. (1983): Managed Growth and the Politics of Uneven Development in New Orleans. In *Restructuring the City: The Political Economy of Urban Redevelopment*. Szerk.: Fainstein, S. et al. Longman, New York.
- Stroker, R. (1986): Baltimore: The Self-Evaluating City? In *The Politics of Urban Development*. Szerk.: Stone, C. N., Sanders, H. T. University Press of Kansas, Lawrence.
- Swyngedouw, E. (1986): The Socio-Spatial Implications of Innovations in Industrial Organisation. *Working Paper, Johns Hopkins European Center for Regional Planning and Research*, 20. Lille.
- Swyngedouw, E. (1989): The Heart of the Place: The Resurrection of Locality in an Age of Hyperspace. *Geografiska Annaler, Series B*, 71 (1): 31–42.
- Szanton, P. (1986): *Baltimore 2000*. Goldseker Foundation Report, Baltimore.
- Wilson, W. (1987): *The Truly Disadvantaged*. University of Chicago Press, Chicago.

A globalizáció mint területi visszaágyazódás: A városi kormányzás léptékváltása az Európai Unióban

FORDÍTOTTA: PÓSFAL ZSUZI

Bevezető

A globalizációról szóló gyorsan bővülő szakirodalom számos szerzője hangsúlyozza a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok látszólagos kiágyazódását a helyi-területi körülményekből. Érvelésük szerint az „áramlások tere” felváltja a „helyek terét” (Castells 1989, 1996); a területiség, sőt maga a földrajz is semmivé foszlik (Ruggie 1993; O’Brien 1992); a nemzeti határok jelentéktelenné, feleslegessé vagy elavulttá válnak (Ohmae 1995); a nemzeti módon szerveződő politikai-kulturális identitások területileg kiágyazódnak (*detrterritorialization*)¹ (Appadurai 1996); illetve a „távolság és határok nélküli interakciókra” épülő „területfeletti” terek megszüntetik a területi és helyalapú társadalmi-intézményi formák központi jelentőségét (Scholte 1996). Különböző hangsúlyaik, kutatási céljaik és értelmezéseik ellenére a globalizáció ezen elemzéseiben közös, hogy az emberek, az árucikkek, a tőke, a pénz, az identitások és a képek globális térben való felgyorsult áramlását helyezik középpontba. Ezek a felgyorsult, globális áramlások pedig a területi kiágyazódás folyamatát testesítik meg, mely által a társadalmi viszonyok egyre inkább elválnak a globális alatti földrajzi léptékek helyeitől és területeitől, és kiágyazódnak belőlük.

Két fontos hiányossága van a globalizációt kizárólag a mozgások, körfogások és a területi kiágyazódás folyamatoként leíró értelmezéseknek. Egyrészt az ilyen elemzések hajlamosak figyelmen kívül hagyni a területi szerveződés viszonylag kötött

Eredeti tanulmány: Brenner, N. (1999): Globalisation as Reterritorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union. *Urban Studies*, 36 (3): 431–451.

1 Brenner írásaiban kulcsfontosságú szerepet töltenek be a *detrterritorialization* és *reterritorialization* szavak: ezeket a detrterritorializáció és reterritorializáció helyett a képletesebb területi kiágyazódásnak és visszaágyazódásnak fordítottuk, annak ellenére hogy például ugyanezeket a szavakat – ugyan más értelemben – Deleuze és Guattari műveinek magyar fordításakor az előbbiként fordították. – A szerk.

és mozdíthatatlan formáit – különösen a várostérségi agglomerációkat és az állami szabályozó intézményeket –, melyek a felgyorsult mozgást lehetővé teszik. Másrészt pedig – és ez még fontosabb – ezen elemzések figyelmen kívül hagyják azt, ahogy a jelenlegi neoliberais globalizáció lényegéből fakadóan függ a területi szerveződés különböző földrajzi léptékeken zajló jelentős átalakulásaitól, azokkal szorosan összefonódik, azokon keresztül jut kifejezésre. E kritikákra építve jelen tanulmány központi állítása, hogy a területi visszaágyazódást (*reterritorialisation*) – vagyis a területi szerveződés formáinak, mint például a városoknak és az államoknak az át-szerveződését és léptékváltását (*rescaling*) – a jelenlegi globalizációs hullám inherens elemének kell tekintenünk.

David Harvey (1982) és Henri Lefebvre (1977, 1978, 1991) munkásságára alapozva érvelésemben a városok és államok területi visszaágyazódásának és léptékváltásának jelenlegi módját elemzem. A globalizációt úgy fogom fel, mint a gazdasági-társadalmi és politikai-intézményi terek területi visszaágyazódása, mely egyszerre bontakozik ki különböző, egymást átfedő földrajzi léptékek szintjén. A jelenlegi városi terek és állami intézmények területi szerveződése egyszerre előfeltételezése, közvetítő eszköze és eredménye is a globális tér szerkezetváltására jellemző rendkívül ellentmondásos dinamikának. Ebből kiindulva a jelenlegi európai városi kormányzás különböző dimenzióit mint a *lépték politikáinak* (Smith 1993) megnyilvánulását fogom elemezni, amely a városi és állami területi szerkezetváltás földrajzi találkozásain alakul ki. Végül egy rövid összefoglalóban új fogalmak létrehozását javaslom a térbeli gyakorlatok „léptékesítésére” (*scaling*) annak érdekében, hogy megragad hassuk a késő 20. század világkapitalizmusának gyorsan változó területi szerveződését.

Városok, államok és a kapitalizmus történeti földrajza

Fernand Braudel *The Perspective of the World* (1984) című híres, a korai modern Európáról szóló történeti munkájában felvázolja a városok és államok központi szerepét a kapitalizmus hosszú időtávú történeti földrajzában. Braudel munkája végigköveti a 18. század korszakváltását a Genova, Velence, Antwerpen és Amsterdam által uralt „városközpontú gazdaság” (*Stadtwirtschaft*) és az integrált nemzeti piacon alapuló, London köré szerveződő brit „területi gazdaság” (*Territorialwirtschaft*) között. A korai modern korszakot követően a nemzetállamok területi gazdaságai nagyrészt magukba olvasztották a városok és urbanizáció földrajzeit. Az államok politikai hatalma alá rendelődő városok egyre szorosabban integrálódtak a felhalmozás nemzeti léptékű rendszereibe (Arrighi 1994; Tilly 1990). A 19. század végén lezajlott második ipari forradalom következtében a korábban iparosodott világ városai a fordista tömegter-

melés motorjaivá és az Egyesült Államok világpolitikai és világ gazdasági hegemóniája alatt álló, különálló területi államokra² osztott világrendszer városi infrastruktúrájává váltak (Altwater 1992; Scott, Storper 1992). Noha a városok nemzeteken átívelő kapcsolatai kulcsfontosságúak voltak az észak-atlanti fordizmus működésében, a nemzet gazdasági növekedés szorosan összefonódott a városok lendületével (Sassen 1991).

Az 1970-es évek elejének globális gazdasági válsága óta felbomlóban van a világkapitalizmusnak ez az államközpontú változata, mely a tőkefelhalmozás, az urbanizáció és az állami szabályozás hasonló formákat öltő kapcsolatán alapult. E körülmények hatására Taylor (1995) érvelése szerint a városok és a területi államok között történelmileg bebetonozott „kölcsönösségi” viszony nagymértékben felbomlik. Ez a globális urbanizáció és a tőkefelhalmozás új földrajzaihoz vezet, amelyek már nem feleltethetők meg az állam területi hatalmának földrajzaival. Az államok feletti térbeli léptékeken állandósul a tőkefelhalmozás új makroföldrajza, ahogy a fordista–keynesiánus nemzeti gazdaságok helyét átveszi az Európa, Észak-Amerika és Kelet-Ázsia szupraregionális blokkjai által dominált világ gazdasági rendszer (Altwater, Mahnkopf 1996). A nemzetek alatti térbeli léptékeken pedig megerősödik a várostérségek közötti versengés a tőkebefektetésekért és az állami szubvenciókért (Leitner, Sheppard 1998; Krätke 1991; Mayer 1992; Swyngedouw 1989). Mindeközben pedig új, világ szintű városhierarchiák alakultak ki, melyeket a globális tőke irányító funkcióit összpontosító globális városok vezetnek (mint New York, London vagy Tokió) (Hitz et al. 1995; Knox, Taylor 1995; Sassen 1991). Végül pedig, az 1980-as évek óta az államok a világ gazdaság minden pontján egyszerre küzdenek azért, hogy a megerősödött globális gazdasági függőségekhez minél inkább alkalmazkodjanak, és azért, hogy határaikon belül támogassák a tőkebefektetést és a megújult felhalmozást (Cerny 1995; Hirsch 1995; Jessop 1993, 1994; Röttger 1997).

Braudel korai modern Európáról szóló tanulmányai inkább közvetlenül a városközpontú világkapitalizmusból az államközpontú világkapitalizmusba való történeti átmenetre összpontosítanak, semmint a városok és államok közötti változó kapcsolatokra, melyek a társadalmi-gazdasági, politikai és földrajzi szerveződés összefonódását jeleznék. A korábban bemutatott szempontok viszont azt mutatják, hogy korunk városai és államai nem a kapitalista fejlődés egymást kölcsönösen kizáró vagy egymással versengő földrajzi szerkezeteiként működnek, hanem inkább mint a területi szerveződés egymást erőteljesen átfedő, egymástól kölcsönösen függő formáiként. A globális kapitalizmus jelenlegi fázisában a városok és államok

2 Brenner gyakran használja a területi állam (*territorial state*) fogalmat. A látszólag felesleges jelző azt szemlélteti, hogy az államok egyik fontos tulajdonsága területiségük, azaz egy terület feletti fennhatóságuk. Mivel a terület a tanulmány fontos ontológiája, így a területi állam fogalmát használtuk a fordításban is. – A szerk.

szerkezete, területi jellege és léptéke megváltozik, de mindkettő a területi szerveződés alapvető formája marad, melyeken a tőke világléptékű körforgása alapul. Jelen tanulmány elemzése szerint a városok és államok e makroföldrajzi átalakulásai eredendően összekapcsolódnak egymással a globális kapitalizmus egységes átalakulásában. Ezért a következő részben a városokat és a területi államokat a kibontakozó kapitalista fejlődés földrajzi kereteként, alapjaként és közvetítőjeként fogom közelebbről megvizsgálni.

Városok és államok mint a területi szerveződés formái

Ezen elemzés kiindulópontja a kapitalista területi szerveződés endemikus problémája, melynek leírása David Harvey (1982) és Henri Lefebvre (1978, 1991) munkáságához köthető. Ahogy arról Harvey több helyen ír, a tőke saját lényegéből fakadóan a körforgásának útját álló akadályok kiiktatására törekszik. Ez Marx híres szóhasználatára szerint (1973 [1857]: 539) a „tér idő általi megsemmisítése”. Harvey kulcsfontosságú meglátása az, hogy a tőkekörforgás folyamatos időbeli felgyorsításának, vagyis a „tér-idő sűrűsödésének” kényszere a tér és a térbeli szerveződés termelésén alapul. Csak a viszonylag kötött és mozdíthatatlan közlekedési, kommunikációs és szabályozó-intézményi infrastruktúra felépítésével – vagyis a területi szerveződés társadalmilag termelt szerkezetének „második természeté” által – válik lehetővé a javaknak ez a felgyorsult fizikai mozgása a térben. Így tehát Harvey szavaival élve (1985: 145) „a térbeli szerveződés szükséges a tér legyőzéséhez”. Harvey bevezeti a „térbeli kiigazítás” (*spatial fix*) fogalmát a társadalmilag termelt térszerkezet komplex rendszereinek és az ezeknek megfeleltethető időbeli dimenzióknak (mely a tőke egy adott történelmi helyzetben való átlagos megtérülési idejének felel meg) elméleti magyarázatára. Harvey érvelése szerint (1982: 416) a térbeli kiigazítást kötött társadalmi-területi szerkezetek létrehozásával lehet biztosítani, melyek révén kiterjedtebb tőkefelhalmozást lehet létrehozni. Ez a folyamat magában foglalja „a felhalmozás időbeli korlátainak térbelivé alakítását”.

Széles körben elismert a városok szerepe abban, hogy a tőke területi visszaágyazódásának formát adjanak. Erre a városok a viszonylag kötött és mozdíthatatlan infrastruktúrák összpontosítása révén képesek. Ezen infrastruktúrák közé tartoznak a közlekedési rendszerek, az energiaellátás, a kommunikációs hálózatok és más externáliák, melyek megalapozzák a termelés, a csere, az elosztás és a fogyasztás történetileg egyedi formáit (Gottdiener 1985; Harvey 1982, 1989b; Krätke 1995; Scott 1988a; Storper, Walker 1989). Azt jóval ritkábban vizsgálják, hogy a területi államok milyen szerepet játszanak a tőke területi visszaágyazódásában. Viszont, ahogy Lefebvre hosszan ír róla *De l'État* (1976–1978) című négykötetes, sokszor figyelmen kívül

hagyott művében, az államok – főként a 19. század végének második ipari forradalma óta – szintén kulcsfontosságú földrajzi infrastruktúráként működtek, melyeken keresztül a tőkekörforgás területileg folyamatosan ki- és visszaágyazódott. Lefebvre szerint az állami intézmények területi kötöttsége stabil földrajzi állványzatot teremt a munkaerő, a javak és a tőke különböző léptékeken történő mozgásához. Az államok különböző módokon érik el, hogy a tőke átmenetileg a területükön ágyazódjon vissza, például a pénz szabályozásával, a jogrendszeren keresztül, a jóléti szolgáltatások által, legfőképpen pedig nagy léptékű térbeli szerkezetek létrehozásával, melyek területileg egyedi termelőerőként szolgálnak. Lefebvre megjegyzi (1978: 298), hogy „csak az állam vállalhatja magára a tér »nagy léptékű« működtetését”. A szerző írásainak (1978: 278–280, 307, 388) általánosabb államelméleti állítása, hogy a területi államok központi szerepet játszanak abban, hogy a kapitalizmus társadalmi viszonyait viszonylag stabil földrajzi-szervezeti szerkezetekbe illesszék, melyek a kapitalista felhalmozás és urbanizáció sajátos történeti mintáihoz kapcsolódnak.³

Lefebvre munkássága arra enged következtetni, hogy minden városi térbeli kiigazítás előfeltételez egy tágabb, léptékbeli kiigazítást (*scalar fix*) (Smith 1995), mely a területi szerveződés olyan különböző formáiból áll (mint a várostérségi agglomerációk, az állami intézmények és a világ gazdaság), melyek magukba foglalják a városi lépték szintjét, de egyben túl is mutatnak azon. Ez az elemzés mód lehetővé teszi, hogy Lefebvre társadalmilag termelt földrajzi állványzatnak tekintse a térbeli léptékeket, melyeken belül és melyek által a tőke különböző formái ciklikusan területileg be- és visszaágyazódnak a kapitalista fejlődés során (Brenner 1998b). A léptékbeli kiigazítás fogalmi megragadásának jelentős következményei vannak arra nézve is, ahogyan a városok és államok közötti viszonyok változását elemezzük a jelenlegi kapitalizmusban. Egyrészt mondhatjuk, hogy a területi be- és visszaágyazódás ellentmondásos dinamikája a kapitalizmus mint történelmi-földrajzi rendszer szerves része, és hogy ez állt a 19. század közepének első ipari forradalma óta kibontakozó valamennyi, válság által generált szerkezetváltás hátterében (Mandel 1975; Soja 1985). A tőke nyughatatlanul átalakító dinamikája minden esetben felül-emelkedik saját történelmileg meghatározott földrajzi előfeltételein, mely a szerkezetváltás által történő területi visszaágyazódás újabb hullámát váltja ki, így újraindítva a körforgást. Másrészt viszont a területi be- és kiágyazódásnak ez a

3 Bár Lefebvre államelméletének központjában nagyrészt az áll, ahogyan az állam a tőke területi kiágyazódásának egy formájává válik, de arra is kiemelt figyelmet fordít, ahogyan az állam a tőke egyenlőtlen földrajzi fejlődésének legfontosabb intézményi *közvetítőjeként* működik. Az állam mindig történetileg meghatározott szabályozó stratégiák és intézményi formák segítségével közvetíti az egyenlőtlen földrajzi fejlődést. Ezek a formák gyakran éles ellentétben állnak a tőke területi visszaágyazódásának eszközeivel. Lefebvre államelméletéről lásd Brenner (1997a, 1998b).

visszatérő dinamikája különböző léptékek széles spektrumán szerveződik. Minden léptéket a városhálózatok és állami területi struktúrák összefonódása hoz létre, melyek együttesen viszonylag kötött földrajzi infrastruktúrát biztosítottak a kapitalista terjeszkedés minden történelmi fordulójában. Ezáltal, ahogy a szüntelen gazdasági válság korszakaiban a tőke újjászerveződik, az alapját biztosító lépték-konfigurációk szintén átszerveződnek és új földrajzi állványzatot biztosítanak a kapitalista növekedés új hullámának.

Az 1970-es évek elejéig a területi ki- és visszaágyazódás folyamatai elsősorban az államok területiségének földrajzi állványzatán *belül* történtek. Az államközi és a kapitalisták közti versengés által okozott robbanékony feszültségek és konfliktusok ellenére a 17. század óta a modern államközi rendszer viszonylag stabil területi keretet biztosított a tőke számára a gazdasági növekedésre és a földrajzi terjeszkedésre (Arrighi 1994; Taylor 1993). Ebben az értelemben az állam területisége általában a kapitalista szerkezetváltás intézményi *színtereként*, és nem pedig annak közvetlen *tárgyaként* játszott szerepet. A 20. század során, az Egyesült Államok globális politikai és gazdasági hegemoniája alatt a nemzeti lépték – mint a kapitalista felhalmozás és az urbanizáció tartálya⁴ – szerepe annyira megerősödött, hogy történeti jellegét gyakran természetesnek tekintették vagy félreismerették (Taylor 1996). Jelen cikk érvelése szerint viszont az 1970-es évek utáni globális kapitalizmus egyik legfontosabb földrajzi következménye az volt, hogy elmozdította a felhalmozás, az urbanizáció és az állami szabályozás folyamatainak központját a nemzeti lépték szintjéről az új, nemzet alatti és nemzet feletti területi szerveződések szintjére.

„Glokalizáció”: a területiség megfosztása a nemzeti jellegtől

A globalizáció fogalma alatt ebben a tanulmányban azt a kétélű, dialektikus folyamatot értem, melyen keresztül egyrészt a javak, a tőke, a pénz, az emberek és az információ földrajzi térben való mozgása folyamatosan kiterjed és felgyorsul, másrészt pedig a viszonylag kötött és mozdíthatatlan térbeli infrastruktúrákat a kiterjedt, felgyorsult mozgást lehetővé tevően termelik, formálják újjá és/vagy alakítják át. Ebből a szempontból a globalizáció magában foglalja a dialektikus kölcsönhatást a kapitalizmus tér-idő sűrűsödésre való rendszerszerű törekvése (a területi *kiágyazódás* pillanata), és a viszonylag kötött térbeli szerkezetek, mint például a várostér-ségi agglomerációk és államok területi infrastruktúráinak folyamatos termelése és átalakítása (területi *visszaágyazódás*) között (Harvey 1989a, 1996; Lefebvre 1977, 1978,

4 Az eredetiben *container*: a fogalom a térelmélet azon válfajához kapcsolódik, melyben az adott területi egységek egy tartályhoz hasonlóan a különböző társadalmi folyamatoknak csak keretet biztosítanak, de azoknak nem aktív alakítói. – A szerk.

1991). Ha ilyen meghatározással élünk, akkor a globalizáció nem pusztán a kapitalizmus földrajzi terjeszkedését jelenti a földgolyó minél nagyobb területeinek elfoglalása érdekében, hanem valójában csak akkor jelenik meg, ha a tőkefelhalmozás terjeszkedésének és felgyorsulásának lényegi alapjává válik a nagy léptékű térbeli infrastruktúrák és a társadalmilag termelt térbeli szerkezetek – mint „második természet” – létrehozása (mint a vasutak, autópályák, kikötők, csatornák, repülőterek, információs hálózatok és állami intézmények, melyek lehetővé teszik, hogy a tőke egyre rövidebb és rövidebb megtérülési időkkel maradjon körforgásban).

Lefebvre (1977, 1978, 1991: 37) ezt a korszakváltást „a dolgok térben való termelése és a tér termelése” között a késői 19. századra teszi, amikor a „neokapitalizmus” és az „állami termelési mód” (*le mode de production étatique*) először konszolidálódott világszinten. Lash és Urry (1987) – sok más kutatóval együtt (lásd például Arrighi 1994; Lipietz 1987; Jessop 1994; Scott, Storper 1992) – a világkapitalista fejlődésnek ezt az államközpontú változatát „szervezett kapitalizmusként” írta le, és az 1970-es évek elejének gazdasági válságait egyszerre értelmezte felbomlásának közegeként és következményeként. A kapitalizmus legújabb, 1970 utáni világléptékű átalakulását a kapitalista globalizáció második fontos hullámának tekintem, melyen keresztül a globális társadalmi-gazdasági függőségek egyidejűleg válnak intenzívebbé, mélyebbé és szélesebbé, szoros összefüggésben a területi szerveződés várostérségi, nemzeti és nemzetek feletti térbeli léptékeken egyszerre zajló termelésével, újjászervezésével és átalakításával. Míg a késői 19. század kapitalista globalizációs hulláma nagyrészt nemzeti alapon szervezett államterületek keretei közt zajlott le, és az államot a társadalmi-gazdasági kapcsolatok zárt tartályának tekintette, addig az 1970-es évek utáni globalizációs hullám jelentősen csökkentette a nemzeti lépték központi jelentőségét és megerősítette a területi szerveződés nemzetek alatti és feletti formáinak jelentőségét. A területiségnek ez a léptékváltása a világkapitalizmus jelenleg kibontakozó újjászerveződésének megkülönböztető jegye (Brenner 1998c).

Ilyen szempontból a területi visszaágyazódás mozzanata a tőke körforgásának ugyanolyan alapvető eleme marad korunkban is, mint bármikor korábban. Viszont ez a területi visszaágyazódási folyamat már nem a nemzetállam szintjén szervezett területi szerkezet léptékén zajlik, mely hosszú ideig meghatározó volt a kapitalizmus geopolitikai és geoökonómiai földrajzaiban. Ebben az értelemben a jelenlegi globalizáció újraformálta a tőke lényegéből fakadó területi ki- és visszaágyazódási folyamat *léptékbeli* szerveződését, mely kiváltotta a Jessop által találóan „a lépték relativizálásának” nevezett jelenséget:

„Az atlanti fordizmus idejével szemben, amikor a nemzetgazdaságot és a nemzetállamot részesítettük előnyben, most egyik térbeli léptéket sem részesítjük előnyben.” (Jessop 1998: 90)

A „globalizáció” fogalma, melyet Swyngedouw vezetett be (1997, 1992: 61) „a globalizáció és a helyi-területi újjászerveződés együttes folyamatának” leírására, jól rámutat a térbeli léptékek folyamatban lévő rendkívül ellentmondásos újjászervezésére, összefonódására és ismételt szétválására. A cikk hátralévő része a városok és területi államok jelenlegi léptékváltásának különböző módjait vizsgálja a töke egyre inkább „globális” földrajzával kapcsolatban, annak érdekében, hogy konkretizálja a globalizáció és a területi visszaágyazódás fogalmait.

A városok léptékváltása

A világvárosok kialakulásáról szóló kutatások elszaporodását Friedmann és Wolff klasszikus tanulmánya (1982) óta értelmezhetjük úgy, mint egy folyamatos erőfeszítést annak elemzésére, hogy a megszilárdulóban lévő új nemzetközi munkamegosztás különböző térbeli léptékeken hogyan fonódik össze az urbanizáció ezt kísérő ismételt területi visszaágyazódásával (Hintz et al. 1995; Knox, Taylor 1995). Míg bizonyos világváros-kutatók a világvárosokat a városok egy különálló, a központi helyek világpszintű hierarchiájának csúcsát elfoglaló csoportjaként fogják fel, addig én tágabban értelmezem a világváros-elmélet elemzési keretét, így lehetővé téve annak vizsgálatát, hogy a jelenlegi kapitalista globalizáció hogyan eredményezi az urbanizációs folyamat területi újjászerveződését egyidejűleg a globális, a nemzeti és a várostérségi léptéken (lásd még Krätke 1995).

Amennyiben a világváros-elmélet a „globális irányítás korszakában való termelés és a területi érdekek politikai meghatározottsága közötti ellentmondásos kapcsolatokra” (Friedmann 1986: 69) vonatkozik, annyiban áll középpontjában a földrajzi lépték problematikája, annak politikai-gazdasági szerveződése és a társadalmi-politikai konfliktusok kifejezésében játszott szerepe. Viszont a gyakorlatban még senki sem vállalta fel szisztematikusan azt a módszertani kihívást, hogy a különböző térbeli léptékek változó történelmi kapcsolatait elemezze. A világváros-kutatások nagy része főként egyetlen léptékre, általában a városira vagy a globálisra fókuszál. Míg a világvárosok társadalmi-gazdasági földrajzáról szóló kutatások elsősorban a városi léptékre koncentráltak, addig a változó városhierarchiákról szóló tanulmányok fókuszja a globális lépték. A világváros-kutatók szinte teljesen elhanyagolták az állam területi hatalmának léptékeit (Brenner 1998a), és továbbra is ritkának számítanak azok az erőfeszítések, amelyek a világváros-elmélet paraméterein belül a különböző térbeli léptékeket egyetlen elemzési keretben egyesítik. Ennek ellenére úgy vélem, hogy a világváros-elmélet bizonyos módszertani meglátásai bármikor alkalmazhatóak erre a célra.

Sassen (1991, 1993) talán minden világváros-kutatónál szisztematikusan hangsúlyozta a globalizációs folyamat eredendő helyfüggőségét. A világvárosokat

úgy foghatjuk fel, mint azon területileg egyedi városi helyeket, melyekben a globalizáció kulcsfontosságú termelési folyamatai zajlanak. Elsősorban azon ágazatok termelési folyamatai összpontosulnak a világvárosokba, melyektől a nemzetközi tőke nagymértékben függ, vagyis a termelői és pénzügyi szolgáltatások ágazatai, mint a banki szolgáltatások, a könyvelés, a reklámpiar, a pénzügyi és menedzsment-tanácsadás, üzleti jog, biztosítás és hasonlóak. Jelen érvelés szempontjából Sassen elemzését tekinthetjük a tőke térbeli-időbeli dinamikájáról szóló Harvey-féle elmélet gyakorlati alkalmazásának. A globális városok stabilizálódását a városi-ipari agglomerálódás egy történetileg egyedi formájaként érthetjük meg, melynek kulcsfontosságú szerepe volt abban, hogy a legutóbbi globalizációs hullám lehetővé váljon. Egyrészt az alacsonyabb szállítási költségek, az ipari szerveződés egyre rugalmasabb és decentralizáltabb módjai, valamint az új információs technológiák kialakulása jelentősen megnövelték a tőke arra való képességét, hogy az értékáramlásokat világ szinten igazgassa. Másrészt pedig a tőke arra irányuló stratégiái, hogy egyszerre irányítsa a *teret* és meg is semmisítse azt, szükségszerűen függenek azon konkrét *helyekre* való befektetésektől és az ezek feletti ellenőrzéstől, melyek biztosítják a globalizáció területbe visszaágyazódott technológiai, intézményi és társadalmi infrastruktúráját. Sassen érvelése szerint ezek a helyek a globális városok épített környezetei, agglomerációs gazdaságai, technológiai-intézményi infrastruktúrái és helyi munkaerőpiacai. A versengő, de ugyanakkor egymástól függő világvárosok világ szintű hierarchiájának 1980-as évek óta zajló konszolidációja tehát a legutóbbi tér-idő sűrűsödési hullám területi megtestesülésének tekinthető.

Az urbanizációs folyamat területi visszaágyazódásának második, ugyanennyire fontos dimenziója a városi forma jelentős átalakulása. A helyi, regionális, nemzeti és globális gazdaság megtestesítésében betöltött szerepük révén a városok mára súlyos, több központú várostérségekké váltak, melyeket találójában ír le Jean Gottmann (1961) megapolisz-konceptiója, mint a chicagói iskola hagyományos olvasata, vagy a központi helyek modellje a centralizált nagyvárosmagokat körülvevő koncentrikus telekhasználati mintákkal. A három évtizeddel ezelőtt már Lefebvre (1995 [1968]) és Friedmann (1973; Friedmann, Miller 1965) által is használt városi mező fogalma egy korai kísérlet volt a fordizmus fénykorában a kibontakozó szupralokális urbanizáció sokszínű, több központú mintájának megragadására. A közelmúltban Sudjic (1993) „százmérföldes városokként” írta le a posztfordista városiasodás súlyos, terjeszkedő mozaikjait. Ehhez kapcsolódóan Soja (1992) megalkotta az „exopolisz” sokatmondó kifejezését, hogy megragadja az urbanizáció Dél-Kalifornia technopoliszaiban kikristályosodó új geometriai mintázatait. Az exopolisz Soja (1992: 95) szerint nem pusztán egy központ nélküli város, hanem egy „egyszerre kifordult és befordult” város. Bárhogyan is nevezzük, úgy tűnik, hogy a városi for-

mának ez a szerkezete olyan különböző várostérségekben jelenik meg, mint Los Angeles, Amszterdam/Randstad, Frankfurt/Rajna-Majna-régió, Zürich városrégiója, Tokió/Yokohama/Nagoya és Hongkong/Guangdong. Ahogy az urbanizációs folyamat fokozatosan egyre nagyobb földrajzi tereket foglal magába, úgy a városi rendszerek új, egyre policentrikusabb geometriákat alakítanak ki, mely miközben elmosza a városi központiség örökölt modelljeit, aközben újjá is alakítja a centrum-periféria polarizációjának mintázatait, melyeken keresztül a tőke fenntartja hatalmát a tér, a terület és a hely felett (Keil 1994).

Harmadrészt pedig, ami a jelen írás szempontjából a legfontosabb, a transznacionális tőke visszaágyazódása a nagy várostérségek területébe szorosan összekapcsolódik az urbanizációs folyamat régiók feletti léptékekre való tágabb léptékváltásával. Míg a 19. és 20. század során a világ városhierarchiája nagyjából megfelelt az államok geopolitikai hatalmának, addig mára a városok geoökonómiai hatalma egyre inkább elvált az államközi rendszer területi szerkezetétől (Scott 1998; Taylor 1995). Ma már széles körben elismert, hogy korunk városai a tőke, a javak és a munkaerő nemzetközi áramlásába ágyazódnak be – Friedmann szavaival élve (1995: 25) „a globális felhalmozás terébe” –, melyet egy állam sem tud teljes mértékben ellenőrizni; valamint hogy a tőke értékesülése a globális városokban nem feltétlenül csapódik le a nemzeti gazdaság növekedésében. A városok tehát már nem tekinthetők zárt, befelé forduló és a nemzeti léptékű felhalmozási rezsimek nemzet alatti elemeinek, hanem inkább „a globális hálózatok neomarshalli⁵ csomópontjainak” (Amin és Thrift 1992), a „globális gazdaság regionális motorjainak” (Scott 1996) vagy a „régión globális mozaikján belüli” rugalmasan specializált telephelyi klasztereknek (Storper és Scott 1995). Ezen körülmények között, amikor a perifériára szorított ipari térségek a városi központokkal versenyeznek a tőkebefektetésért, az állami támogatásért és más kollektív javakért, az egyenlőtlen földrajzi fejlődés egyre intenzívebb formái alakulnak ki (lásd például Duncan, Goodwin 1988; Peck, Tickell 1994, 1995; Smith 1997).

Ezek a megfontolások arra engednek következtetni, hogy korunk városrégióit elsősorban „globális” tereként kell felfognunk, melyekben különböző földrajzi léptékek találkoznak esetleg rendkívül ellentmondásos módokon. Itt a lokális beágyazódik a globálisba és ugyanakkor fölé is rendelődik, míg a globális folyamatok egyszerre hatják át a lokális minden aspektusát (Amin, Thrift 1994; Prigge 1995). Ahogy Veltz nemrég megállapította:

5 Alfred Marshall a 19. századi Anglia ipari körzeteiben vizsgálta az agglomerálódási folyamatokat. Amin és Thrift itt hivatkozott cikke a posztfordizmusban elemezte a specializált ipari körzetek kialakulását, a szerzők a globális gazdasági meghatározottságok miatt vitatták a helyi gazdaságfejlesztés mozgásterét. – *A szerk.*

„Vége már annak a korszaknak, amikor egy gazdasági világot Braudel módján úgy lehetett bemutatni, mint amely tisztán elkülönülő rétegekbe szerveződött, ahol a nagy városi központok önmaguk kapcsolták össze a hozzájuk kötődő »lassú« gazdaságokat a nagy léptékű kereskedelem és pénzügy sokkal gyorsabb ütemével. Ma minden úgy történik, mintha ezek az egymás fölé helyezett rétegek (szinte) mindenhol összekeverednének és egymásba mosódnának. A rövid és hosszú távú kölcsönös függőségeket többé nem lehet szétválasztani.” (1997: 84)

A térbeli léptékeket elválasztó határ tehát olyannyira elmosódik, hogy megfelelőbbnek tűnhet a jelenlegi kapitalizmus léptékek szerinti szerveződését a globalizált kölcsönhatások kontinuumaként felfogni – Lefebvre terminológiáját követve (lásd pl. Lefebvre 1976: 67–69), egy „hierarchizált, rétegzett morfológiaként” –, melyen belül és melynek révén kibontakozik a kapitalizmus területi visszaágyazódásának legutóbbi hulláma.

Az államok léptékváltása

Az urbanizáció folyamatban lévő léptékváltását a kortárs városkutatás részletesen elemzi, viszont az államok ezzel együtt járó léptékváltását jóval kevesebb figyelem kíséri. A globalizációról szóló városi kutatások különösen gyakran fogják fel zéró-összegű játszmaként az államhatalom és a világgazdaság viszonyát: állításuk szerint a globalizáció erősödésével az állam veszít hatalmából és jelentőségéből. Ennek megfelelően sok más globalizációkutatóhoz hasonlóan (lásd pl. Albrow 1996; Appadurai 1996; Ohmae 1995; Ruggie 1993; Strange 1996) az urbanisták gyakran azt feltételezték, hogy az elmélyülő gazdasági globalizáció az állam területi hatalmának gyengüléséhez vezet. Ezen globalista álláspont szerint a tőke feltételezett nagyobb földrajzi mobilitása és működésének táguló léptékei visszafordíthatatlanul meggyengítik az állam arra való képességét, hogy a határain belül zajló gazdasági tevékenységeket szabályozza. Másrészt viszont azon szerzők, akik az állami intézmények változatlan jelentőségét hangsúlyozzák a világkapitalizmus jelenlegi felállásában (lásd pl. Hirst, Thompson 1995; Mann 1997), a területiséget gyakran csupán egy viszonylag statikus és változatlan földrajzi tartályként fogják fel, melyet minőségileg nem változtat meg a globalizációs folyamat. E szerint az elemzés szerint az állam új nemzeti társadalom- és gazdaságpolitika megalkotásával válaszol az egyre intenzívebb globális gazdasági egymásrautaltságra, viszont maga az állam minőségében nem alakul át az új globális-nemzeti interakciók hatására. Az államközpontú álláspontok a társadalmi-gazdasági beavatkozás történetiség nélküli keretébe merevítik az állam területiségét,

mely nem alakul át alapvető módon a globális kapitalista szerkezetváltás folyamataiban játszott szerepe révén. Ezáltal azt a megtévesztő benyomást keltik, mintha „minden a régi kerékvágásban” folya, vagyis mintha a fennálló világgazdasági rendszerben a nemzeti szintű intézmények szuverén ellenőrző hatalmat gyakorolnának a nemzeti gazdasági rendszerek felett.

Mindkét bemutatott állásponttal szemben felvetésem szerint az államnak a tőke területbe történő (vissza)ágyazódásában játszott szerepe analitikusan különbözik a *nemzeti* térbeli lépték abban játszott strukturális jelentőségétől, hogy határt szabjon a tőkemozgásnak, a gazdasági tranzakcióknak, a városhierarchiáknak és a társadalmi kapcsolatoknak. Tehát a „globalistáknak” igazuk van abban, hogy a politikai-gazdasági szabályozás nemzeti szintjének jelentőségvesztését hangsúlyozzák, viszont tévednek abban, hogy ezt a változást az állam terület feletti hatalmának összezsugorodásaként, visszahúzódnaként vagy felbomlásaként értékelik. Ugyanakkor az államközpontú elemzőknek hasonlóan igazuk van, amikor az állam területiségének változatlan fontosságát hangsúlyozzák, viszont tévednek abban a feltételezésükben, hogy ez a szerep továbbra is elválaszthatatlanul összekapcsolódik a *nemzeti* szintű állami intézményekkel és politikákkal. Meglátásom szerint egyik érvelés sem képes megragadni az átalakuló állam területi szerveződésének bizonyos elemeit, melyek révén minőségileg új intézmények és szabályozási formák termelődnek ki a nemzeti lépték alatt és felett; és melyekből következően a jelenlegi kapitalista globalizációra adott válaszként a nemzeti lépték kormányzásban betöltött szerepe is radikálisan újradefiniálódik. Az állam területi szerveződésének ezt a léptékváltását a globalizációs folyamat lényegi, alkotó mozzanatának kell tekintenünk.

Habár a fordista–keynesiánus éra erőteljesen központosított és bürokratizált állami számára a nemzeti lépték jelentette a szerveződés elsődleges helyszínét, az 1970-es évek elejének gazdasági világválságai óta Észak-Amerika és Nyugat-Európa régi ipari országai jelentős szerkezetváltást hajtottak végre annak érdekében, hogy a tőke működése számára a nemzeti lépték feletti és alatti szinteken minél több nélkülözhetetlen területi előfeltételt és közjóságot biztosítsanak (Cerny 1995). A területiségnek ez a folyamatban lévő léptékváltása az államhatalmat egy időben utalja felfelé az olyan nemzetek feletti intézményeknek, mint az Európai Unió, és delegálja lefelé, az állam regionális és helyi szintjei felé, melyek helyzetüknél fogva alkalmasabbak a városi társadalmi átalakulás előmozdítására és szabályozására. Jessop érvelése szerint:

„A nemzetállam ma különböző változásoknak van kitéve, melyek a »kiüresedését« eredményezik. Ez két ellentmondásos folyamatot foglal magába, hiszen míg a nemzetállam politikailag fontos marad és még nemzeti szuverenitásának nagy részét is megtartja [...], addig az arra való képessége, hogy a hatalmát akár határain belül kivetítse, a nemzetközi, rugalmas (és ugyanakkor regio-

nalizált) termelési rendszerek felé való eltolódás miatt jelentősen csökken [...]. Ez az autonómiavesztés viszont egyszerre teremti meg a nemzetek feletti együttműködés szükségét, és a nemzetek alatti újjászületés terét. Bizonyos állami kapacitásokat átadnak a növekvő számú, egyre bővebb hatáskörrel rendelkező régiókon átívelő, több nemzet által működtetett vagy nemzetközi szervek egyikének; másokat a nemzetállamon belül delegálnak a kormányzás átalakított helyi vagy regionális szintjeire, megint másokat pedig elbitorolnak a hatalom kialakuló horizontális hálózatai – melyek lokálisak vagy regionálisak, és a nemzetállamok kikerülésével összekötik a különböző nemzetekhez tartozó helyeket és régiókat.” (Jessop 1994: 264)

Az állami léptékváltásnak ez a dinamikája különösen az EU-ban és Észak-Amerikában jelent meg az ipari szerkezetváltás és válságkezelés legfontosabb neoliberális stratégiájaként, melynek célja egyszerre volt az állami intézmények adminisztratív hatékonyságának növelése, a nemzetek feletti tőkemozgás új formáinak lehetővé tétele, a fontosabb nemzetek alatti növekedési központok globális versenyképességének javítása, valamint a hanyatló városokon és régiókon belül a tőke elértéktelenedési majd újraértékesülési folyamatának erősítése.

A globális városok helyalapú infrastruktúráihoz hasonlóan ezeket az újonnan, más léptéken kialakuló állami intézményeket a tőke területi visszaágyazódásának kulcsfontosságú formáinak tekinthetjük. Mint korábban megjegyeztem, a világváros-kutatók ahelyett, hogy a „globális terjeszkedés” (Keil 1994) kialakuló policentrikus formáinak láttán elhagyták volna az urbanizáció fogalmát, inkább új geometrikus modelleket javasoltak a városi növekedés, a városi forma és a városhierarchia leírására. Egy formailag azonos módszertani stratégiával leírhatjuk a területi államok térbeli formájának korunkban zajló átalakulását. Ha a globális várostérségek területi formája ma egyre inkább megközelíti a Soja által elemzett (1992) „exopoliszt”, akkor ehhez hasonló módon érvelhetünk amellett is, hogy a globális kapitalizmus korában a területi államok térbeli formája „glokalizálódik” (lásd még Swyngedouw 1997). Az „exopoliszhoz” hasonlóan, mely a kapitalista iparosodás posztfordista formáinak városi megnyilvánulása, a „glokális állam” egy polimorf geometrikus alakzat, mely szintén egyszerre kifordul és befordul – *kifordul*, hiszen igyekszik előmozdítani városainak és régióinak globális versenyképességét; és *befordul*, hiszen az olyan nemzetek feletti intézmények, mint az EU, az IMF és a Világbank egyre közvetlenebb szerepet játszanak belső területi tereinek szabályozásában és átalakításában. Az állam „glokalizálódása” olyan módon fogalmazza át a megörökölt politikai földrajzokat, mely rendszerint hátrányos a nemzeti módon szervezett intézmények és szabályozási formák számára. Ezen értelmezés szerint az állam területisége napjainkban meghatározó szerepet játszik a tőkefelhalmozás

földrajzi feltételeként, viszont ez a szerep immár nem a nemzeti lépték köré koncentrálódó állami intézmények, városi rendszerek és a tőkefelhalmozás közötti izomorf területi kapcsolaton alapul.⁶

Cerny (1995: 618) látványos fogalommal élve „szalagfűrészhatásként”⁷ hivatkozik a politikai tér egyszerre zajló széttöredezésére és újraosztására, melynek során az állam minden szintje megkísérel reagálni a már-már elsöprő változatosságu szub- és szupranacionális nyomásokra, hatásokra és korlátozásokra. A jelenlegi kontextusban a „szalagfűrészhatás” egyik különösen fontos földrajzi következménye az volt, hogy a központi, regionális és helyi állami intézmények egyre erősebben mobilizálódtak annak érdekében, hogy támogassák a főbb várostérségi agglomerációk *nemzet alatti* léptékének ipari szerkezetváltását. Az állam léptékváltása egyrészt tekinthető a „dereguláció” neoliberális stratégiájának, melynek célja, hogy – gyakran az önkormányzati intézmények szociális-jóléti funkcióinak aláásásával – lebontsa a fordista–keynesiánus rendszer nemzetileg szervezett újraelosztó működését. Másrészt ugyanilyen fontos, hogy az állam léptékváltása a „rereguláció” stratégiáját is jelentette, mely új intézményi kapacitásokat hozott létre a tőkebefektetés támogatására a legfontosabb városi növekedési központokban, gyakran helyben vagy regionálisan szervezett *workfare*-politikák,⁸ nem megválasztott *quangók*⁹ és más vállalkozói kezdeményezések segítségével, mint például a PPP.¹⁰ Ilyen körülmények között jelentősen átalakulnak az állam helyi és regioná-

6 Mann (1988, 1993) és jómagam a modern területi állam lényegi tulajdonságának annak területileg centralizált formáját tekintjük, mely megkülönbözteti a kapitalista világrendszer összes többi hatalmi szereplőjétől (kapitalista cégek, civil szervezetek, NGO-k stb.). E definíció szerint a globalizáció jelenlegi folyamatai az állami területek globális hálózatra rakódnak rá, és nem pedig a területiség egyirányú leépülését jelzik. Ezzel szemben sokan, akik az államot a területiség és szuverenitás közötti izomorf kapcsolattal határozzák meg, és az államot a gazdasági, politikai és/vagy kulturális folyamatok zárt tartályának vagy a közösségi és kollektív identitás meghatározójának tekintik, azok számára a jelenlegi átalakulások az állam hanyatlásának folyamatát jelentik (lásd pl. Appadurai 1996; Cerny 1995; Ruggie 1993).

7 Angolul *whipsaw effect*. A fűrész gyors ide-oda mozgása miatt a hirtelen változó, ellentétes irányú tendenciák leírására szokták használni a kifejezést. – A szerk.

8 A *workfare* magyarra nehezen lefordítható kifejezés, amely a jóléti (*welfare*) konszenzus utáni időszakot úgy írja le, mint az állami szociális juttatásokat a munkához kötő, a „munka kényszerén” alapuló, a rugalmas, bizonytalan bér munka intézményét elfogadó rezsimit, mely együtt jár a bér munkából élők jogainak szűkítésével, valamint az univerzális jóléti juttatások leépítésével, azaz a munka *rekommunikációjával*. – A szerk.

9 A *quango* a *quasi-autonomous non-governmental organization* rövidítése, mely olyan szervezet jelent, mely nem képezi a közigazgatás részét, viszont az állam által delegált közfeladatokat lát el, és gyakran támogatást kap a kormánytól. Az Egyesült Királyságban Margaret Thatcher nevéhez fűződik a *quangók* elterjedése a közpolitikák számos területén. – A ford.

10 A PPP a *public-private partnership* rövidítése. Olyan konstrukciókat jelent, melyekben a köz-

lis szintjei által betöltött szerepek. A jelenlegi helyi és regionális államok immár nem úgy működnek, mint a nemzeti léptékű kollektív fogyasztási programok üzemeltetői, hanem mint az „állam által finanszírozott tőke” vállalkozói ügynökségei, melyek célja, hogy fenntartsák és megerősítsék lehatárolt területi illetékességük helyzeti előnyeit (Gottdiener 1990; Mayer 1994). A helyi és regionális államok valójában elsősorban a városi tér termelőerőként történő mobilizálásában játszott központi szerepükkel nyertek egyre nagyobb strukturális jelentőséget valamilyeni területi állam közigazgatási hierarchiájában. Ezen „globális” irányultságú állami intézmények egyik legfőbb célja, hogy fokozzák területi illetékességük helyzeti előnyeit és termelési kapacitásait annak érdekében, hogy a világgazdaság maximálisan versenyképes csomópontjaivá váljanak.

Nyugat-Európában az 1980-as évek óta a valaha létező nemzetgazdasági terek növekvő belső széttöredeződése, újraosztása és polarizációja mindenütt tovább fokozódott a következő folyamatok eredményeképp: a regionális strukturális politika új formáinak kibontakozása, melyek a főbb városi régiók „endogén” fejlődését állították középpontba (Albrechts, Swyngedouw 1989; Heeg 1996); valamint az államterületi szerveződés új formáinak és szintjeinek megalkotása, különösen a városrégió és a nagyváros léptékein (Evans, Harding 1997; Lefèvre 1998; Sharpe 1993; Voelzkow 1996). Európa minden fontosabb várostérségében regionális szintű szabályozó intézményeket terveznek, támogatnak és hoznak létre annak érdekében, hogy biztosítsák a helyspecifikus lokalizációs előnyöket. A városi növekedés szabályozásának ezen új állami tereinek létezését nem a nemzeti társadalmi-gazdasági programba való illeszkedésükkel vagy az országos hierarchizált közigazgatási rendszerekben betöltött funkcionális szerepükkel igazolják, hanem a globális strukturális versenyképesség adott várostérségben való fenntartásának helyspecifikus intézményi feltételeként. A nemzetek alatti telephelyi politikák kialakulásának egyik legfontosabb következménye az egyenlőtlen földrajzi fejlődés intenzívebbé válása, hiszen az állami intézmények gondosan körülhatárolt földrajzi helyszíneken támogatják a növekedés időleges, elszigetelt „kirobbanásait”.

Ebben az értelemben tehát a jelenlegi neoliberális globalizáció nem lebontja az állam területiségét, hanem új léptékre helyezi: a nemzetgazdaság és a városhierarchiák nemzeti léptéktől való elszakítása nem ássa alá az állam szerepét mint a tőke területi visszaágyazódásának egyik formája, viszont „denacionalizálja” annak

és magánszféra együtt valósít meg nagyszabású beruházásokat. Általában olyan beruházásokról van szó, melyeket hagyományosan a közszféra vállalna magára, a magánszféra bevonásával viszont a beruházást rövid távon kevesebb közpénz bevonásával is meg lehet valósítani. Általában a magánbefektető válik tulajdonossá (meghatározott időtartamra), az állami szerv pedig bérleti díj fejében használhatja az elkészült intézményt. – *A ford.*

léptékstruktúráját és előnyben részesíti a szabályozó beavatkozás és tőkeértékesülés nemzet alatti és feletti szintjeit. Az ennek eredményeként létrejövő „globalizált” szabályozó intézmények területileg az államhatalmat különböző térbeli léptékeken ágyazzák vissza, melyek nem találkoznak egymással a nemzeti lépték szintjén, és nem képeznek izomorf, zárt nemzeti totalitást (Anderson 1996; Cerny 1995). Viszont ahogy a globális várostérségek városi agglomerációk maradnak, úgy a posztfordista, posztkeynesiánus államok – melyek formája a régi iparosodott világban az 1980-as évek óta stabilizálódott – különböző fontos módokon szintén területi államok maradnak. Annak megfelelően, hogy az államterületi szerveződés különböző léptékei bizonyos földrajzi határokon belül továbbra is meghatározzák a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokat, az állami intézmények megtartották alapvetően területi jellegüket. A jelenlegi kontextus meghatározó pontja az, hogy az állam területisége sokkal inkább „globalizált”, nem pedig nemzeti szintű keretben szerveződik.

Henri Lefebvre már az 1970-es évek közepén felvázolta az állam területi hatalmának újonnan kialakuló, léptékváltó formájának széles körvonalait – melyben „a gazdaság és a politika összeforr” (Lefebvre 1977, 1986: 35) –, valamint ennek következményeit az állam saját területi teréhez való viszonyulására. Ahogy Lefebvre megjegyzi *The Production of Space* utolsó fejezetében:

„[Az állam és a tér] közötti kapcsolat [...] egyre szorosabbá válik: az állam területi szerepe [...] egyre nyilvánvalóbb. A közigazgatási és politikai államapparátus immár nem elégszik meg azzal (ha valaha megelégedett), hogy pusztán absztrakt módon avatkozzon bele a tőke befektetésébe. Ma az állam és annak bürokratikus és politikai apparátusai folyamatosan beavatkoznak a térbe, és a teret eszközként használják arra, hogy beavatkozhassanak a gazdaság minden szintjébe, annak minden intézményén keresztül.” (Lefebvre 1991 [1974]: 378)

Ezt a tendenciát, miszerint az állami intézmények beleolvadnak a tőke körforgásába, nagyrészt az állam léptékváltásának stratégiai teszik lehetővé, melyek a várostérségi szabályozás átszervezett formáiban csapódnak le és lehetővé teszik a tőkefelesleg kivonását és értékesítését. Az államterületi hatalom így kialakuló „léptéket váltott” formái több területi léptéken szorosan összefonódnak a tőkével, és ezáltal fokozottan ki vannak téve valamennyi tőkekörforgás ritmusának és ellentmondásainak (lásd még Poulantzas 1978: 166–179). Ahogyan az állam egyre aktívabb szerepet vállal a különböző területek termelőerejének mozgósításában, úgy léptékek szerinti szerveződési rendszere központi szerepet vállal a kapitalista növekedés közvetítésében és körülhatárolásában.

Új állami terek: a városi kormányzás léptékváltása az EU-ban

A városi és állami léptékváltás rendkívül vitatott és ellentmondásos folyamatait a szintén a különböző térbeli léptékeken kifejezésre jutó, a társadalmi tér ellenőrzéséért folytatott társadalmi-politikai küzdelmek széles spektruma közvetíti. Egyrészt, ahogy korábban érveltem, a városi és állami léptékváltást tekinthetjük a területi visszaágyazódás két különböző formájának, melyek a válság által hajtott kapitalista globalizáció legutóbbi hullámával bukkannak fel (1. táblázat). Másrészt viszont a várostérségi és az államterületi szerkezetváltás folyamatai szorosan összefonódnak, hiszen a területi visszaágyazódás egyik formája folyamatosan befolyásolja és átalakítja a másik kibontakozásának körülményeit. Először is, az 1970-es évek elejének globális gazdasági válságai által kiváltott várostérségi szerkezetváltási folyamatok jelentették az állami léptékváltás neoliberais stratégiáinak legfontosabb hajtóerejét. Az állam léptékváltása a neoliberais válságkezelés és az állam által szervezett tőke-újraértékesülés egyik legfontosabb stratégiájaként működött a várostérségi kontextusok széles skáláján, a hanyatló fordista gyáripari régióktól az új ipari körzeteken át a globális várostérségekig. Az állami léptékváltás tehát egy kulcsfontosságú felhalmozási stratégiának tekinthető, melyet jelenleg Európa-szerte a városi és regionális terek átrendezésére alkalmaznak a neoliberais politikai rezsimiek.

Másodszor pedig az állam léptékváltásának folyamatai jelentősen átalakították a legfontosabb európai várostérségekben a tőke, az állami intézmények és a területileg meghatározott társadalmi-politikai erők közötti viszonyt. Míg a tőke folyamatosan arra törekszik, hogy helyfüggségének csökkentésével növelje térbeli mobilitását, addig korunk „globális” államai egyre közvetlenebbül törekednek a tőke rögzítésére saját területükön. Ennek érdekében olyan immobil, helyspecifikus javakat és externáliákat biztosítanak, melyeket vagy nem lehet máshol megtalálni, vagy csak az elértéktelenedés jelentős költségeinek vállalásával hagyhatóak el. Így tehát az állami léptékváltás folyamatain keresztül az államterület szervezésének léptékei a kapitalista ipari szerkezetváltás legfőbb közvetítőivé váltak. Ezért érvelhetünk amellett, hogy a jelenlegi urbanizációs minták kormányzása nem csupán az iparosodás posztfordista formáit jellemző „új ipari terek” létrehozását foglalja magában (Scott 1988b), hanem egyben az új állami terek konszolidációját is, mely fokozza minden állam arra való képességét, hogy termelőerőként mozgósítsa a városi és regionális teret.

Mivel manapság sem az urbanizáció, sem a felhalmozás, sem az állami szabályozás nem önálló, zárt és körülhatárolt térbeli léptékek szintjén működik, a társadalmi viszonyok földrajzi határai a társadalmi-politikai küzdelem közvetlen célpontjaivá váltak. Így alakul ki a *léptékek politikája* (Smith 1993, 1995), melynek keretében a földrajzi léptékek egyszerre válnak a társadalmi-politikai küzdelem színtereivé és

tétjeivé. Mindazonáltal a városi kormányzásról szóló számos jelenlegi vita viszonylag kötött városi vagy regionális, a kapitalista urbanizáció jogszabályi feltételeit biztosító törvénykezési keretet feltételez (friss áttekintésért lásd Hall, Hubbard 1996). Ebben az értelemben a városi kormányzás léptékei inkább tekinthetők a városi politikák már kialakult színtereinek, mintsem a városi politikák aktív, társadalmilag termelt pillanatainak, dimenzióinak vagy tárgyainak. Ezzel ellentétben iménti elemzésem azt jelzi, hogy a városi kormányzás új földrajzi kristályosodnak ki a városi szerkezetváltás és az államterületi szerkezetváltás folyamatai közötti, többléptékű érintkezési felületen. A városi kormányzás jelenlegi dilemmáit és elmentmondásait tehát a várostérségitől a nemzeti és európai léptékig az összes területi léptéken elemeznünk kell, ahol a területi visszaágyazódás ezen folyamatai találkoznak. Bár a jelen helyzetben lehetetlen minden léptéket és bonyolult összefüggéseiket részletesen elemezni, röviden bemutatok néhány fontos társadalmi-intézményi mechanizmust, melyek a jelenlegi EU-ban a várostérségi és az állami szerkezetváltás folyamatait összekapcsolják.

1. táblázat: A globalizáció mint területi visszaágyazódás:
a városok és államok léptékváltása

A területi (vissza-) ágyazódás formája	A tőkefelhalmozás térbeli léptéke		
	Globális	Nemzeti	Várostérségi
<i>Városok</i>			
Városi léptékváltás Világváros-képződés	A világszintű városhierarchia kialakulása. Felerősödő térbeli verseny a városok között a világgazdaság egészében.	A nemzeti városrendszerek átrendeződése globális és szupra-regionális városhierarchiákba. A világvárosok növekedése és a nemzetgazdasági növekedés szétválik.	Az „exopolisz” kialakulása: a városi forma átalakulása: policentrikus várostérségek és új ipari körzetek kialakulása.
<i>Államok</i>			
Az állam területi szerkezetváltása Neoliberális „globális államok” kialakulása	A területi államok „befordulása”: az államok <i>felfelé</i> , a szabályozás szupranacionális szintjei felé való léptékváltása; az EU, az IMF, a Világbank és más hasonló intézmények átstrukturálják az állami teret.	A nemzeti lépték „denacionalizálása” (nemzettől való elválása). A központi állam bizonyos feladatokat felfelé, szupranacionális intézményeknek ad át; másokat pedig lefelé delegál a regionális és helyi állami intézményeknek.	A területi államok „kifordulása”: nemzetek alatti szintek felé, <i>lefelé</i> történő léptékváltás. Az államok támogatják a transznacionális vállalatok befektetéseit a fontosabb várostérségekbe. „Új állami terek” létrehozása az „új ipari terek” szabályozására.

A világvárosok és az európai integráció geopolitikája

A világvárosok elhelyezkedése fontos szerepet játszott abban az európai államok közötti versengésben, amelyet az EU-s kormányzati intézmények területükre való megszerzéséért folytattak. A terek közötti versenynek ezt a formáját közvetlen módon a világvárosok „gazdaállamai” közvetítik az európai integráció módjáról és üteméről szóló egyeztetések során. Az ilyen letelepítési döntések részben a hegemon európai hatalmak közötti stratégiai kompromisszumok eredményei, mint ahogy ezt jól példázza Brüsszel kiválasztása az EU adminisztratív központjaként. Ezzel szemben az Európai Központi Bank frankfurti helyszínéről nemrég hozott döntés fontos fordulópontot jelentett az Egyesült Királyság és Németország közötti geopolitikai és gazdasági küzdelemben, melynek során Európa súlypontját mindkettő a saját területei felé igyekezett húzni (London csekély vigaszdíjként csak az Európai Szabadalmi Hivatalt kapta). Az európai monetáris integrációnak jelentős következményei lehetnek az európai pénzügyi központok közötti térbeli versenyre. London jelenleg a pénzügyi szolgáltatások legfontosabb központja az EU-ban. Viszont az euró bevezetése új lehetőségeket nyújthat Frankfurt és Párizs számára, melyek jelenleg új szabályozási és technológiai infrastruktúrákat alakítanak ki a globális pénzügyi piacok számára, és amelyek „gazdaállamai” a közös valutát használják (lásd *The Economist*, 1998. május 9., Financial Centres Survey: 17). Ezért az európai területi államoknak az EU felé való léptékváltása kedvezhet egy esetleges integrált Frankfurt–Párizs–London-tengely kialakulásának, mely találkozási felületet jelentene az európai szuperrégió és a világ gazdaság között (Taylor 1997).

A világvárosok és a nemzeti kormányzat különböző szintjei közötti kapcsolatok

Az 1980-as évek eleje óta a központi és a helyi szint közötti kapcsolatok gyökeresen átalakultak Nyugat-Európában. Mindaddig, amíg az államok területi alegységeiket inkább funkcionálisan egyenlő közigazgatási egységeknek tekintik, semmint az urbanizáció földrajzilag különböző csomópontjainak, addig a világvárosok képződésének folyamatait ritkán tárgyalják a kormányzat különböző szintjei közötti kapcsolatokról és a központi állam közpolitikáiról szóló viták során (fontos kivételt képeznek a Hollandiában a „várostartományokról” az 1990-es évek eleje óta zajló viták). A kormány különböző szintjei közötti kapcsolatok átalakulása mindazonáltal jelentős következményekkel járhat a nagyobb várostérségek kormányzására nézve, hiszen ez előbbieket átrendezhetik a helyi állam közigazgatási, szervezeti és pénzügyi kapcsolatait a központi állammal, és ezáltal befolyásolhatják képességét

a szabályozási erőforrások mozgósítására (K. Cox 1990). A Thatcher-féle reformok az Egyesült Királyságban, melyek a központi-helyi viszony átszervezésének egyik végletét jelentették, a központilag előírt kormányzás neoautoriter formájának megszilárdulását eredményezték a londoni régióban (Duncan, Goodwin 1988). A másik végletet az NSZK-ban az 1980-as évek eleje óta zajló államszerkezeti átalakítás képviseli, melynek következményeként mind a tartományok (*Länder*), mind a helyi önkormányzatok fokozottan decentralizált szerepet kaptak az iparpolitika alakításában és kivitelezésében (Herrigel 1996). E két pólus között Hollandiában az 1980-as évek közepe óta a központi-helyi viszony átszervezéséről szóló viták a holland állam minden szintjére kiterjedtek, melynek eredményeként a központi állam, a tartományok és a helyi önkormányzatok a nemzeti társadalom- és gazdaságpolitika közös prioritásának megfelelően egyöntetűen azon cél felé haladtak, hogy a nyugati Randstad megapoliszból világvárost formáljanak (Dieleman, Musterd 1992). A világváros-régiókon belüli városi kormányzás jellegét tehát erőteljesen meghatározza a gazdaállamok kormányainak különböző szintjei közötti kapcsolatok mintázata. Amikor a helyi államnak az állam regionális és központi szintjeivel való kapcsolatai átalakulnak, akkor a globalizáció városi ellentmondásait szabályozó intézményi és pénzügyi képessége is megváltozik.

A világvárosok és a területi politikák

A városi rezsimek teoretikusai részletesen elemezték a helyi növekedési koalíciók átalakulását (Logan, Molotch 1987), viszont a világvárosi önkormányzati politikák dinamikájának a tágabb regionális és nemzeti politikával való viszonyát senki sem vizsgálta behatóan (ellenpélda viszont Logan, Swanstrom 1990). Pedig – ahogy Friedmann és Wolff rámutatnak –

„mivel a világvárosok létfontosságúak mind a transznacionális tőke, mind a nemzetpolitikai érdekek számára, az elkövetkezendő küzdelmek alkuinak középpontjába kerülhetnek” (1982: 312).

Ebből a szempontból az a legfontosabb kérdés, hogy a világváros és „gazdaállamnak” gazdasági szétválását politikailag hogyan kezelik. Az Egyesült Királyság minden bizonnyal a legszélsőségesebb európai példája annak, ahogyan ez a szétválás erőteljesen polarizált területi politikával társul. Az 1970-es évek közepe óta Délkelet-Anglia világvárosi régiós dinamikája elsősorban a City globális pénzügyi központként betöltött szerepéből adódó *offshore* gazdaságon alapult, Nagy-Britannia más részeinek hanyatló városaival és régióival való kapcsolatok nélkül. A thatche-

rizmus felemelkedése az 1980-as években „Dél-Anglia – vagyis a londoni világvárostól függő közösség – függetlenségi nyilatkozatának tekinthető” (Taylor 1995: 59). Még Hollandiában is, ahol pedig az Amszterdam/Randstad régiót széles körben a nemzetgazdaság városi motorjának tekintik, a világvárosképzés célja érdekében az 1980-as évek során mozgósított helyi és központi politikák magukban foglalták egy „nemzeti városi növekedési koalíció” létrehozását, melynek célja a központi városok átalakítása volt: a központi városok a jóléti államok szolgáltatásainak biztosítójából a gazdasági növekedés új „élvonalaivá” váltak (Terhorst, van de Ven 1995). Az EU-ban a világvárosok politikai-gazdasági földrajza mindenütt túlnyúlik a helyi állam törvényhozói hatáskörén, és gazdaállamuk több léptékének a szintjén is átalakítják a politikai-területi szövetségeket. Így tehát annak megfelelően, ahogy az állam területi szerkezete meghatározza a világvárosok léptékpolitikáit, úgy az urbanizációs folyamatok léptékváltása is összefonódik a területi államban a politika és a politikai ellenállás léptékváltásával.

A várostérségek és a területi tervezési¹¹ rendszerek

Mint korábban megjegyeztem, az EU-ban az állam térbeli politikáinak új földrajzai alakulnak ki, melyek bizonyos körülhatárolható szubnacionális területek, mint például a várostérségek „endogén” módon bennük rejlő lehetőségeire irányulnak. Ezeket a területeket pedig egyre inkább a nemzeti ipari teljesítmény földrajzi letéteményeseinek tekintik. Németországban például nemrég radikálisan módosították a területrendezési törvényt (*Raumordnungsgesetz*), mely elhagyta „az életkörülmények nemzeti szintű egyenlősítésének” hagyományos háború utáni projektjét, és ehelyett a várostérségeket helyezte előtérbe mint a „közpolitikák végrehajtásának” legfontosabb szintjét (Brenner 1997b). Hollandiában az 1980-as évek végétől az új „kompakt városok” politikája szintén forradalmi módon váltotta fel a háború utáni „dekoncentráció” projektjét, amely megkísérelte a Randstad nyugati agglomerációján túl is beindítani az urbanizációt. A holland területi tervezés 1990-es években bevezetett átdolgozott nemzeti kerete szintén tevékenyen támogatta az ipari növekedés vissza-központosítását a nyugati városi mag területére (Amszterdam, Rotterdam, Utrecht, Hága), és egyértelműen a Randstad megapoliszt nevezte meg a nemzeti gazdasági növekedés várostérségi motorjának (Faludi, van der Valk 1994).

11 Az angol eredetiben: *spatial planning*. Bár Brenner szövegében a térbeli (*spatial*) és a területi (*territorial*) közötti különbségtétel fontos állítás, a fordításban a magyar szakirodalomban bevett területi tervezést használtuk. A területi tervezés fogalma jól kifejezi, hogy a tervezésnek mindig van egy lehatárolt térbeli – azaz Brenner fogalomhasználatával területi (*territorial*) – kerete. – A szerk.

A nemzeti szinten szervezett területi tervezési rendszerek nagyon hasonló irányváltáson mennek keresztül szerte az EU-ban (Albrechts, Swyngedouw 1989). Mindközben az EU szintjén is újrafogalmazták azt a klasszikus célt, amely a központ-periféria polarizációját a regionális strukturális politikákkal kívánta tompítani, és az európai térben a regionális gazdasági fejlődés endogén lehetőségeit helyezik előtérbe (Tömmel 1996). Ez a trend valószínűleg erősödni fog, miután az EU-bővítés nyomán a Strukturális Alapok programját is átalakítják. Ahogy ezek a példák világosan mutatják, a nemzetileg szervezett állami terek hierarchiája jelenleg szerte az EU-ban megváltozik, és új módon darabolódik fel viszonylag különálló várostér-ségi gazdasági terek rendkívül egyenlőtlen mozaikjává, melynek darabjait a nemzetek feletti munkamegosztásban elfoglalt egyedi helyzeteik alapján lehet meghatározni.

A várostérségek és a nagyvárosi kormányzás

A város feletti szintek léptékváltásai közepette a területi szerveződés kötött szerepeinek várostérségi szinten való kialakítása sürgetőbb, mint valaha. A várostérségek politikai-szabályozási intézményei gyakran különböző hatáskörökkel és feladatokkal rendelkező, sokféle ügynökségre és osztályra tagozódnak. Viszont a gazdasági globalizáció eredményeként a várostérségi léptékeken kialakuló sűrűbb társadalmi-gazdasági függőségek általában kívül állnak az összes közigazgatási szint hatásán. A nagyvárosi kormányzás kérdései ezért sok európai városban a politikai közbeszéd és vita előterébe kerülnek vissza. Míg az 1960-as és 1970-es években a nagyvárosi intézményekről szóló viták középpontjában elsősorban a közigazgatási hatékonyság és a helyi szinten nyújtott szolgáltatások kérdései álltak, addig a regionális kormányzás jelenlegi vitái egyre inkább a közigazgatási rugalmasság szükségességét, a regionálisan összehangolt gazdaságfejlesztési stratégiákat és a felerősödött globális terek közötti versengés problémáját hangsúlyozzák. Ebben a kontextusban az igazolja a szabályozás regionális formáit, hogy azokat a világ-gazdaságban a város helyzeti előnyeinek fenntartásához szükséges előfeltételként fogják fel. Európában mindenütt, Londontól, Amszterdamtól, Rotterdamtól, Brüsszeltől, Lyontól és Párizstól kezdve a Ruhr-vidéken, Hannoveren, Frankfurton, Stuttgarton, Münchenen és Zürichen át egészen Bolognáig és Milánóig a városok politikai gazdaságtana egyre közvetlenebbül kapcsolódik a regionális léptéken zajló területi tervezés, befektetés és szabályozás különböző formáihoz (lásd Lefèvre 1998; Wentz 1994).¹² A regionális együttműködésnek a legnagyobb várostérségekben

12 Miután London több mint egy évtizedig központi állami ellenőrzés alatt állt, a Brit Ipari

kialakuló új formái egy jellegzetesen posztfordista típusú „szolidaritáson” alapulnak. Ennek lényege a területileg lehatárolt kapitalista termelési tér versenyképességét maximalizálni igyekvő gazdasági logika, nem pedig a gazdasági többletet a koherens „társadalom” társadalmi terében szétszrtani kívánó szociális logika (Ronneberger 1997). Másrészt viszont a regionális szabályozási formák létrehozásának globális készttetését gyakran megkérdőjelezzik különböző alulról jövő nyomás-gyakorlások, melyek a helyi autonómiát, a hely- és léptékspecifikus érdekeket és a helyi állam törvénykezési széttöredezettségét védik (Ronneberger, Schmid 1995). E körülmények között az állam területi szerveződése a lokális és regionális léptékeken egyszerre válik a társadalmi-politikai küzdelmeknek színterévé és tárgyává. A regionális szabályozás egymásnak ellentmondó nézeteinek összeütközése során napjaink várostérsegeiben küzdelem alakul ki az urbanizációs folyamatok ellenőrzéséért, melyet a kormányzás léptékeiről szóló társadalmi-politikai összecsapás közvetít. Ahogy a várostérsegek Európa-szerte egymással versengenek a globális és európai városhierarchiákban betöltött helyzeti előnyökért, a városi és regionális területi szerveződés léptékei egyre fontosabbá válnak – egyszerre mint az állam szabályozási eszközei és mint a társadalmi-politikai konfliktus színterei.

A világvárosok területi szerveződése

Végző soron azonban a területi szerveződés termelőkapacitásainak mozgósítása a városi lépték szintjén történik. Ma a helyi önkormányzatok Európa-szerte közvetlen módon magukévá teszik ezt a célt, és különböző kínálatoldali stratégiákat vetnek be az ipari fejlődés stratégiai városi helyeinek kijelölésére, felépítésére és támogatására – mint például irodaközpontokat, ipari parkokat, információtechnikai hálózatokat, közlekedési és szállítási terminálokat, valamint különböző kereskedelmi, szórakoztató és kulturális lehetőségeket. A „vállalkozói szemléletű városvezetés”

Szövetség (Confederation of British Industry) támogatta a Londoni Fejlesztési Ügynökség (London Development Agency) létrehozását, melynek feladata a Délkeleti régió városi növekedésének tervezése lett. Mindeközben pedig egy helyi népszavazás jóváhagyta a londoni városi tanács létrehozását. A Frankfurt/Rajna-Majna régióban különböző politikai és gazdasági csoportok nemrég a regionális kormányzás új, modern formájának létrehozását javasolták a „Frankfurt/Rajna-Majna régió” égisze alatt, mely egyetlen állami szabályozó keretbe fogná össze a régió közigazgatási szervezését és termelési kapacitásait. Még Hollandia Randstad régiójában is – ahol pedig 1995-ben az amszterdami és rotterdami helyi népszavazások során elsőprő többséggel utasították el a központi állam új, regionálisan szervezett „várostartományok” létrehozásáról szóló javaslatát – kialakulófélben vannak az informális intézményi koordináció új formái, melyek célja, hogy szabályozzák és előmozdítsák a regionális léptéken való városi növekedést.

kialakuló formáit részletesen elemezték annak kapcsán, hogy a köz- és magánszféra együttműködései (PPP) mennyire meghatározó szerepet játszanak a város stratégiai helyszínein található megaprojektekbe való tőkebefektetés megkönnyítésében (Gottdiener 1990; Harvey 1989c; Mayer 1994). A londoni Docklands talán a leglátványosabb európai példája az ilyen típusú, a globális tőke városi infrastruktúrájába történő hatalmas állami befektetésnek, azonban ez a projekt a várospolitikai azon általánosabb stratégiai váltását is példázza, melyet világszerte megfigyelhetünk a városokban. Ahogy azt Harvey is jelzi (1989c: 7–8), az ilyen állami finanszírozású megaprojektek célja elsősorban az, hogy megerősítsék a városi helyek termelőkapacitásait az érték globális áramlásában, és nem pedig az, hogy átfogó módon átszervezzék a városok élet- és munkakörülményeit. Ugyanakkor e városi helyek telephelyi képességei szükségszerűen a területi szerveződés viszonylag kötött infrastruktúráitól függnének, melyen keresztül lehetségessé válik az érték globálisan versenyképes megtérülési idővel való kivonása és értékesülése. A városi és állami léptékváltás folyamatai közötti kapcsolat intézményileg az új paraállami¹³ ügynökségekben testesül meg Európa-szerte, melyek kulcsfontosságú szerepet játszanak a helyi megaprojektekbe való befektetés megtervezésében és koordinálásában (például a London Docklands Development Corporation, a frankfurti Rhein-Main Economic Development Corporation, a Schiphol Airport Development Corporation, és még sok más).

Ez a széles körű áttekintés csak az első lépés a különböző földrajzi léptékek bonyolultságának – és ezek komplex, gyorsan változó viszonyainak – vizsgálatában, melyeken korunk Európájában a városi kormányzás területi szervezéséért való küzdelmek folynak. Az államterületi hatalom léptékei egyszerre közvetítői és eredményei a ma még korántsem lezárult „globális” átalakulás szédítő, többléptékű dialektikájának. A konfliktusokat, melyek az állam területi szerveződéséről valamennyi léptéken kiobbannak, természetesen a velük átfedésben lévő többi lépték területi-szervezeti rendszere is meghatározza. Ugyanakkor ezek a körülhatárolt társadalmi-politikai konfliktusok nagyon változékonnyá válhatnak és képesek „léptékeket átugrani” (Smith 1993), hogy így befolyásolják, átszervezzék vagy átalakítsák azoknak a tágabb léptékrendszereknek a szerveződési struktúráját, melyekbe be vannak ágyazva.

Ebben az értelemben az urbanizáció, a felhalmozás és az államterületi hatalom jelenleg kibontakozó elszakadása a nemzeti léptéktől teret nyitott arra, hogy maguk a léptékek váljanak a társadalmi-politikai küzdelmek közvetlen tárgyaivá. Ilyen körülmények között a léptékek nem pusztán földrajzilag határolják körül a társa-

13 Paraállami közigazgatásnak nevezzük, ha bizonyos közigazgatási tevékenységet nem állami, közigazgatási szervek végeznek. – *A szerk.*

dalmi kapcsolatokat, hanem ezen kapcsolatokat aktív, társadalmilag termelt és politikailag vitatott mozzanattá válnak. Mivel a világvárosok sűrűn szervezett erőterek, melyekben a transznacionális tőke, a területi államok és a lokalizált társadalmi kapcsolatok találkoznak, egyben földrajzi helyszínekké is válnak, melyeken belül a léptékek politikájának társadalmi-politikai tétjei különösen magasak – mind geopolitikai, mind világgazdasági értelemben. Ebből az elemzésből az a legfontosabb elemzési és politikai következtetés vonható le, hogy a városi kormányzás problémáit többé nem lehet pusztán a városi léptéken, az önkormányzati vagy akár a regionális szabályozás dilemmájaként kezelni, hanem az állam területi hatalmát a nemzeti, nemzet feletti és globális léptékeken is elemezni kell – hiszen végső soron ezeken a város feletti léptékeken alakul ki a neoliberalizmus nagyon is ellentmondásos politikai földrajza.

Konklúzió: a politika léptékei, a léptékek politikája

Az urbanizáció és az állam területi hatalmának jelenleg kibontakozó léptékváltásai a világkapitalizmus földrajzi szerveződésének jelentős átalakulását hozták magukkal. A kapitalista termelés, az urbanizáció és az állami szabályozás térbeli léptékei ma gyökeresen átrendeződnek, melynek olyan jelentős hatása van, hogy a világkapitalizmust átszövő léptékek egymásba ágyazott hierarchiájának leírására vonatkozó, korábban megörökölt földrajzi szókincsünk többé nem nyújt megfelelő elemzési eszközöket a jelenlegi térbeli gyakorlatok többszintű, sűrűn összefonódott és rendkívül ellentmondásos jellegének fogalmi megragadására. A kapitalizmus egyre „globálisabb” térbeli és időbeli dinamikáival szemben az urbanizáció és az állami szabályozás területi infrastruktúrái immár nem a nemzeti léptéken egyesülnek. Míg a városok ma egyre inkább egy globális városhierarchia csomópontjaiként működnek, addig az államok gyorsan átalakítják önmagukat, hogy erősítsék főbb városaik és régióik globális versenyképességét.

Mivel a várostérségek a világgazdaság és a területi állam közötti rendkívül ellentmondásos kapcsolódási felületen helyezkednek el, egymásra rakódott térbeli léptékeken szervezett társadalmi, gazdasági és politikai folyamatok sokféleségébe ágyazódnak be. Így alakul ki a főbb várostérségek politikai-szabályozó intézményeiben a léptékek politikája, ami felfogható tapogatózó, kísérletező stratégiák sorozataként, mely ezeket a nagyon is ellentmondásos erőket igyekszik kezelni a területi szerveződés viszonylag stabil szerkezeiteinek folytonos felépítésén, szétszedésén és újjáépítésén keresztül. Az urbanizáció léptékváltása az állam ezzel együtt járó léptékváltásához vezet, melynek során a területi szerveződést termelőerőként mozgósítják és a társadalmi viszonyokat bizonyos földrajzi határokon belül határozzák

meg. Az állam területi szerveződésének új léptékeken kialakított szerkezete pedig visszahatva befolyásolja az urbanizációs folyamat körülményeit. Viszont azt a kérdést, hogy a területi visszaágyazódás széttöredezett stratégiái az európai városokban vajon létrehozzák-e a szüntelen tőkefelhalmozás új térbeli kiigazításait a késői 20. század globális-lokális rendetlenségében – ezt csak a léptékek politikáján keresztül oldhatjuk fel, a hely, terület és tér hegemonikus ellenőrzéséért folyó küzdelem során.

Henri Lefebvre több ízben (1995 [1968], 1991 [1974], 1978) érvelt amellett, hogy az urbanizációs folyamat területi szerveződése kapcsán vívott küzdelmek a kapitalizmus térbeli léptékeinek kettős mivoltát fejezik ki – egyszerre adják a hétköznapi társadalmi viszonyok keretét és a világléptékű tőkefelhalmozás újabb és újabb korszakainak termelőerőit. Ezáltal minden lépték, melyen az urbanizációs folyamat kibontakozik, egyszerre *rögzíti* a társadalmi viszonyokat egy meghatározott földrajzi térben, *hierarchizálja* a helyeket és területeket az egyenlőtlen földrajzi fejlődés tágabb kereteiben, és *közvetíti* a tőke arra törekvő vég nélküli küzdelmét, hogy kiterjessze irányítását és ellenőrzését a világ gazdaság absztrakt tereire. A városi kormányzásban a korunk várostérségeiben kialakuló léptékek politikája a kapitalizmus területi szerveződésének új dimenzióját jelenti – melyre Lefebvre szintén sok figyelmet fordított – mint a potenciálisan átalakító politikai gyakorlat tere, melyben az „ellenterek”, az „ellenprojektek” és az „ellenterek” felépülhetnek (Lefebvre, 1978: 413–444, 1991 [1974]: 383–384). Napjaink városaiban a városi kormányzás területi szerveződése tehát egy fontos csatater, melyben a térbeli gyakorlatok valamennyi összefonódó dimenziója egymásra rakódik. Nagy szükségünk van manapság a lépték új elméleti megfogalmazásaira, hogy analitikusan – és politikailag – meg tudjuk ragadni a területi visszaágyazódás jelenlegi folyamatait, és ezek következményeit a társadalmi viszonyok földrajzi szerveződésére a neoliberális globalizáció korában.

Hivatkozott irodalom

- Albrechts, L., Swyngedouw, E. (1989): The challenges for regional policy under a flexible regime of accumulation. In *Regional Policy at the Crossroads: European Perspectives*. Szerk.: Albrechts, L. Jessica Kingsley, London. 67–89.
- Albrow, M. (1996): *The Global Age: State and Society Beyond Modernity*. Polity, Oxford.
- Altwater, E. (1992): Fordist and post-Fordist international division of labor and monetary regimes. In *Pathways to Industrialization and Regional Development*. Szerk.: Storper, M., Scott, A. J. Routledge, New York. 21–45.
- Altwater, E., Mahnkopf, B. (1996): *Grenzen der Globalisierung*. Westfälisches Dampfboot,

- Münster. [Magyar kiadás: Altvater E. és Mahnkopf B. (1997): A globalizáció határai. *Eszmélet*, 9 (33): 162–174.]
- Amin, A., Thrift, N. (1992): Neo-Marshallian nodes in global networks. *International Journal of Urban and Regional Research*, 16 (4): 571–587.
- Amin, A., Thrift, N. (1994): Living in the global. In *Globalization, Institutions and Regional Development in Europe*. Szerk.: Amin, A., Thrift, N. Oxford University Press, New York. 1–22.
- Anderson, J. (1996): The shifting stage of politics: new medieval and postmodern territorialities? *Environment and Planning D*, 14 (2): 133–153.
- Appadurai, A. (1996): *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Arrighi, G. (1994): *The Long Twentieth Century*. Verso, New York.
- Braudel, F. (1984): *The Perspective of the World*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles.
- Brenner, N. (1997a): Global, fragmented, hierarchical: Henri Lefebvre's geographies of globalization. *Public Culture*, 10 (1): 137–169.
- Brenner, N. (1997b): Die Restrukturierung staatlichen Raums: Stadt- und Regionalplanung in der BRD. *Prokla*, 27 (4): 545–567.
- Brenner, N. (1998a): Global cities, glocal states: global city formation and state territorial restructuring in contemporary Europe. *Review of International Political Economy*, 5 (1): 1–37.
- Brenner, N. (1998b): Between fixity and motion: accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales. *Environment and Planning D*, 16 (4): 459–481.
- Brenner, N. (1998c): Beyond state-centrism? Space, territoriality and geographical scale in globalization studies. *Theory and Society*, 28 (1): 39–78.
- Castells, M. (1989): *The Informational City*. Blackwell, Cambridge, MA.
- Castells, M. (1996): *The Rise of the Network Society*. Blackwell, Cambridge, MA.
- Cerny, P. (1995): Globalization and the changing logic of collective action. *International Organization*, 49 (4): 595–625.
- Cox, K. (1990): Territorial structures of the state: some conceptual issues. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 81 (4): 251–266.
- Cox, R. (1987): *Production, Power and World Order*. Columbia University Press, New York.
- Dieleman, F., Musterd, S. (szerk.) (1992): *The Randstad: A Research and Policy Laboratory*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Duncan, S., Goodwin, M. (1988): *The Local State and Uneven Development*. Polity Press, London.
- Economist, The* (1998): *Capitals of capital: a survey of financial centres*. Május 9. 1–46.

- Evans, R., Harding, A. (1997): Regionalisation, regional institutions and economic development. *Policy and Politics*, 25 (1): 19–30.
- Faludi, A., Van der Valk, A. (1994): *Rule and Order: Dutch Planning Doctrine in the Twentieth Century*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Friedmann, J. (1973): The future of human habitat. In *A New Focus for Land Use Planning*. Szerk.: Macallister, D. National Science Foundation Press, Washington, DC. 96–134.
- Friedmann, J. (1986): The world city hypothesis. *Development and Change*, 17 (1): 69–83.
- Friedmann, J. (1995): Where we stand: a decade of world city research. In *World Cities in a World-System*. Szerk.: Knox, P., Taylor, P. Cambridge University Press, New York. 21–47.
- Friedmann, J., Miller, J. (1965): The urban field. *Journal of the American Institute of Planners*, 31 (4): 312–320.
- Friedmann, J., Wolff, G. (1982): World city formation: an agenda for research and action. *International Journal of Urban and Regional Research*, 6 (3): 309–344.
- Gottdiener, M. (1985): *The Social Production of Urban Space*. University of Texas Press, Austin.
- Gottdiener, M. (1990): Crisis theory and state-financed capital: the new conjuncture in the USA. *International Journal of Urban and Regional Research*, 14 (3): 383–403.
- Gottmann, J. (1961): *Megalopolis: The Urbanized Northeastern Seaboard of the United States*. The Twentieth Century Fund, New York.
- Hall, T., Hubbard, P. (1996): The entrepreneurial city: new politics, new urban geographies. *Progress in Human Geography*, 20 (2): 153–174.
- Harvey, D. (1982): *The Limits to Capital*. Oxford University Press, New York.
- Harvey, D. (1985): The geopolitics of capitalism. In *Social Relations and Spatial Structures*. Szerk.: Gregory, D., Urry, J. Macmillan, London. 128–163.
- Harvey, D. (1989a): *The Condition of Postmodernity*. Blackwell, Cambridge, MA.
- Harvey, D. (1989b): *The Urban Experience*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Harvey, D. (1989c): From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler, B*, 71 (1): 3–18. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Harvey, D. (1996): Globalization in question. *Rethinking Marxism*, 8 (4): 1–17.
- Heeg, S. (1996): Endogene Potentiale oder footloose capitalism? Einige Anmerkungen zur sozialen Regulation des Raums: In *Unternehmen Globus: Facetten nachfordistischer Regulation*. Szerk.: Bruch, M., Krebs, H.-P. Westfälisches Dampfboot, Münster. 199–223.
- Herrigel, G. (1996): *Industrial Constructions: The Sources of German Industrial Power*. Cambridge University Press, New York.

- Hirsch, J. (1995): *Der nationale Wettbewerbsstaat: Staat, Demokratie und Politik in globalen Kapitalismus*. Edition ID-Archiv, Berlin, Amsterdam.
- Hirst, P., Thompson, G. (1995): *Globalization in Question*. Polity, Cambridge.
- Hitz, H., Keil, R., Lehrer, U. (szerk.) (1995): *Capitales Fatales: Urbanisierung und Politik in den Finanzmetropolen Frankfurt und Zürich*. Rotpunktverlag, Zürich.
- Jessop, B. (1993): Towards a Schumpeterian workfare state? Preliminary remarks on post-Fordist political economy. *Studies in Political Economy*, 40: 7–40.
- Jessop, B. (1994): Post-Fordism and the state. In *Post-Fordism: A Reader*. Szerk.: Amin, A. Blackwell, Cambridge, MA. 251–279.
- Jessop, B. (1998): The narrative of enterprise and the enterprise of narrative: place marketing and the entrepreneurial city. In *The Entrepreneurial City*. Szerk.: Hall, T., Hubbard, P. Wiley, Chichester. 77–102.
- Keil, R. (1994): Global sprawl: urban form after Fordism. *Environment and Planning D*, 12 (2): 162–166.
- Knox, P., Taylor, P. J. (szerk.) (1995): *World Cities in a World-system*. Cambridge University Press, New York.
- Kratke, S. (1991): *Strukturwandel der Städte*. Campus, Frankfurt.
- Kratke, S. (1995): *Stadt, Raum, Ökonomie*. Birkhäuser Verlag, Basel.
- Lash, S., Urry, J. (1987): *The End of Organized Capitalism*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Lefebvre, H. (1976): *De l'État: de Hegel à Marx par Staline*, Vol. 2. Union Générale d'Éditions, Paris.
- Lefebvre, H. (1977): *De l'État: le mode de production étatique*, Vol. 3. Union Générale d'Éditions, Paris.
- Lefebvre, H. (1978): *De l'État: les contradictions de l'État moderne*, Vol. 4. Union Générale d'Éditions, Paris.
- Lefebvre, H. (1986): *Le retour de la dialectique: 12 mots clefs pour le monde moderne*. Mésidor/ Éditions sociales, Paris.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Blackwell, Cambridge, MA.
- Lefebvre, H. (1995 [1968]): The right to the city. In *Writings on Cities*. Blackwell, Cambridge, MA. 63–184.
- Lefèvre, C. (1998): Metropolitan government and governance in western countries: a critical review. *International Journal of Urban and Regional Research*, 22 (1): 9–26.
- Leitner, H., Sheppard, E. (1998): Economic uncertainty, inter-urban competition and the efficacy of entrepreneurialism. In *The Entrepreneurial City*. Szerk.: Hall, T., Hubbard, P. Wiley, Chichester. 285–308.
- Lipietz, A. (1987): *Mirages and Miracles*. Verso, London.
- Logan, J., Molotch, H. (1987): *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. University of California Press, Berkeley és Los Angeles.

- Logan, J., Swanstrom, T. (szerk.) (1990): *Beyond the City Limits: Urban Policy and Economic Restructuring in Comparative Perspective*. Temple University Press, Philadelphia.
- Mandel, E. (1975): *Late Capitalism*. Verso, New York.
- Mann, M. (1988): The autonomous power of the state: its origins, mechanisms and results. In *States, War and Capitalism*. Blackwell, Cambridge, MA. 1–32.
- Mann, M. (1993): *The Sources of Social Power, Vol. 2: The Rise of Classes and Nation-states*. Cambridge University Press, New York.
- Mann, M. (1997): Has globalization ended the rise and rise of the nation-state? *Review of International Political Economy*, 4 (3): 472–496.
- Marx, K. (1973 [1857]): *Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy*. Ford. Martin Nicolaus. Penguin, New York. [Magyar kiadás: Marx, K. (1972): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 46/1–2. kötetek. Kossuth, Budapest.]
- Massey, D. (1993): Power-geometry and a progressive sense of place. In *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*. Szerk.: Bird, J. et al. Routledge, London. 59–70.
- Mayer, M. (1992): The shifting local political system in European cities. In *Cities and Regions in the New Europe: The Global-Local Interplay and Spatial Development Strategies*. Szerk.: Dunford, M., Kafkalas, G. Belhaven Press, London. 255–276.
- Mayer, M. (1994): Post-Fordist city politics. In *Post-Fordism: A Reader*. Szerk.: Amin, A. Blackwell, Cambridge, MA. 316–337.
- O'Brien, R. (1992): *Global Financial Integration: The End of Geography*. Pinter, London.
- Ohmae, K. (1995): *The End of the Nation State*. The Free Press, New York.
- Peck, J., Tickell, A. (1994): Searching for a new institutional fix: the after-Fordist crisis and the global-local disorder. In *Post-Fordism: A Reader*. Szerk.: Amin, A. Blackwell, Cambridge, MA. 280–315.
- Peck, J., Tickell, A. (1995): The social regulation of uneven development: 'regulatory deficit', England's South East, and the collapse of Thatcherism. *Environment and Planning A*, 27 (1): 15–40.
- Poulantzas, N. (1978): *State, Power, Socialism*. New Left Books, London.
- Prigge, W. (1995): Urbi et orbi – Zur Epistemologie des Städtischen. In *Capitales Fatales: Urbanisierung und Politik in den Finanzmetropolen Frankfurt und Zürich*. Szerk.: Hitz, H. et al. Rotpunktverlag, Zürich. 176–187.
- Ronneberger, K. (1997): Kontrollierte Autonomie und rigide Norm: Zur neoliberalen Restrukturierung des Sozialen, *Widersprüche*. 69: 41–50.
- Ronneberger, K., Schmid, C. (1995): Globalisierung und Metropolenpolitik: Überlegungen zum Urbanisierungsprozess der neunziger Jahre. In *Capitales Fatales: Urbanisierung und Politik in den Finanzmetropolen Frankfurt und Zürich*. Szerk.: Hitz, H. et al. Rotpunktverlag, Zürich. 354–378.

- Röttger, B. (1997): *Neoliberale Globalisierung und eurokapitalistische Regulation*. Westfälisches Dampfboot, Münster.
- Ruggie, J. G. (1993): Territoriality and beyond: problematising modernity in international relations. *International Organization*, 47 (1): 139–174.
- Sassen, S. (1991): *The Global City*. Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Sassen, S. (1993): *Cities in the World Economy*. Sage, London.
- Scholte, J. A. (1996): The geography of collective identities in a globalizing world. *Review of International Political Economy*, 3 (4): 565–608.
- Scott, A. J. (1988a): *Metropolis: From the Division of Labor to Urban Form*. University of California Press, Berkeley, Los Angeles.
- Scott, A. J. (1988b): *New Industrial Spaces*. Pion, London.
- Scott, A. J. (1996): Regional motors of the global economy. *Futures*, 28 (5): 391–411.
- Scott, A. J. (1998): *Regions and the World Economy*. Oxford University Press, London.
- Scott, A. J., Storper, M. (1992): Industrialization and regional development. In *Pathways to Industrialization and Regional Development*. Szerk.: Storper, M., Scott, A. J. Routledge, New York. 3–20.
- Sharpe, L. J. (1993): The European meso: an appraisal. In *The Rise of Meso-government in Europe*. Szerk.: Sharpe, L. J. Sage, London. 1–39.
- Smith, N. (1993): Homeless/global: scaling places. In *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*. Szerk.: Bird, J. et al. Routledge, New York. 87–119.
- Smith, N. (1995): Remaking scale: competition and cooperation in prenational and postnational Europe. In *Competitive European Peripheries*. Szerk.: Eskelinen, H., Snickars, F. Springer Verlag, Berlin. 59–74.
- Smith, N. (1997): The satanic geographies of globalization: uneven development in the 1990s. *Public Culture*, 10 (1): 169–192.
- Soja, E. (1985): Regions in context: spatiality, periodicity, and the historical geography of the regional question. *Environment and Planning D*, 3 (2): 175–190.
- Soja, E. (1992): Inside exopolis: scenes from Orange County. In *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*. Szerk.: Sorkin, M. The Noonday Press, New York. 94–122.
- Storper, M., Scott, A. (1995): The wealth of regions: market forces and policy imperatives in local and global context. *Futures*, 27 (5): 505–526.
- Storper, M., Walker, R. (1989): *The Capitalist Imperative: Territory, Technology and Industrial Growth*. Blackwell, Cambridge, MA.
- Strange, S. (1996): *The Retreat of the State*. Cambridge University Press, New York.
- Sudjic, D. (1993): *The 100-mile City*. Flamingo, New York/ London.
- Swyngedouw, E. (1989): The heart of the place: the resurrection of locality in an age of hyperspace. *Geografiska Annaler B*, 71 (1): 31–42.
- Swyngedouw, E. (1992): The mammon quest: 'glocalisation', interspatial competition

- and the monetary order – the construction of new scales. In *Cities and Regions in the New Europe*. Szerk.: Dunford, M., Kafkalas, G. Belhaven Press, New York. 39–67.
- Swyngedouw, E. (1996): Reconstructing citizenship, the re-scaling of the state and the new authoritarianism: closing the Belgian Mines. *Urban Studies*, 33 (8): 1499–1521.
- Swyngedouw, E. (1997): Neither global nor local: ‘glocalization’ and the politics of scale. In *Spaces of Globalization*. Szerk.: Cox, K. Guilford Press, New York. 137–166.
- Taylor, P. J. (1993): *Political Geography: World-economy, Nation-state and Locality*. 3. kiadás. Longman, New York.
- Taylor, P. J. (1995): World cities and territorial states: the rise and fall of their mutuality. In *World Cities in a World-system*. Szerk.: Knox, P., Taylor, P. Cambridge University Press, New York. 48–62.
- Taylor, P. J. (1996): Embedded statism and the social sciences: opening up to new spaces. *Environment and Planning A*, 28 (11): 1917–1928.
- Taylor, P. J. (1997): Is the UK big enough for both London and England? *Environment and Planning A*, 29 (5): 766–770.
- Terhorst, P., Van der Ven, J. (1995): The national urban growth coalition in The Netherlands. *Political Geography*, 14 (4): 343–361.
- Tilly, C. (1990): *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*. Blackwell, Oxford.
- Tömmel, I. (1996): Internationale Regulation und lokale Modernisierung. *Zeitschrift für Wirtschaftsgeographie*, 40 (1–2): 44–58.
- Veltz, P. (1997): The dynamics of production systems, territories and cities. In *Cities, Enterprises and Society on the Eve of the 21st Century*. Szerk.: Moulaert, F., Scott, A. J. Pinter, London. 78–96.
- Voelzkow, H. (1996): Der Zug in die Regionen: Politische Regionalisierung als Antwort auf die Globalisierung der Ökonomie. *Berliner Debatte Initial*, 5: 68–79.
- Wentz, M. (szerk.) (1994): *Region. Die Zukunft des Städtischen: Frankfurter Beiträge*. Band 5. Campus Verlag, Frankfurt.

Újragondolt várospolitikai: A növekedési gépezettől a posztdemokratikus városig?

FORDÍTOTTA: SEPRÓDI ATTILA

„Úgy gondoljuk, hogy a »Ki kormányoz?« kérdését egy másik, hasonlóan fontos kérdéssel együtt érdemes csak feltenni, nevezetesen a »Miért, mi célból?« kérdésével. Ritka kivételektől eltekintve [...] egyetlen olyan ügy van, amely konszenzust teremt a helyi elitek körében, miközben elválasztja őket mindazoktól, akik elsősorban lakó- és munkahelyként használják a várost: ez pedig a növekedés ügye. [...] A növekedés iránti vágy képezi azt a konszenzusos közös nevezőt, amely az amúgy más ügyek mentén mélyen megosztott elitcsoportok széles köreit összekapcsolja.” (Logan, Molotch 1987: 50–51)

„A 21. század elején alapvető átalakulásokon megy keresztül a városi kormányzás. [...] A kormányzás egy sor földrajzi léptéken és a társadalmi szereplők széles körének mobilizálásával valósul meg. [...] A kormányzásnak ez a fajta rezsímje a globálisan összekapcsolt, neoliberális piacgazdaság imperatívuszait domborítja ki és szabályozza

Eredeti tanulmány: MacLeod, G. (2011): Urban Politics Reconsidered: Growth Machine to Post-democratic City? *Urban Studies*, 48 (12): 2629–2660.

Köszönetnyilvánítás: A tanulmány egy változatát az Amerikai Földrajzi Társaság április 13–18. között Seattle-ben rendezett éves konferenciájának *The Politics of a Different City* című szekciójában mutattam be. Szeretnék köszönetet mondani Mark Davidsonnak és Deb Martinnak, a szekció szervezőinek, valamint a résztvevőknek az érdekes visszajelzésekért és beszélgetésért. Ugyancsak szeretném megköszönni Danny MacKinnonnak és a tanulmány két bírálójának a hasznos és támogató visszajelzéseket, valamint Ash Aminnek, Ben Andersonnak Roger Keilnek, Colin MacFarlane-nek és Kevin Wardnak a tanulmány korábbi verziójához fűzött értékes megjegyzéseiket. A Harriet Bulkeley-vel, Nicholas Dahmann-nal, Geoff DeVerteuil-lel, Adam Holdennel, Martin Joneszal, Margit Mayerrel, Eugene McCannal Byron Millerrel, Joe Painterrel, Lynn Staehelivel, Eric Swyngedouw-val és Justus Uitermarkkal folytatott beszélgetések igen sokat segítettek egyes érvek megfogalmazásában. A tanulmány számos hibájának és korlátainak a felelőssége természetesen a szerzőt terheli. Köszönet illeti a Brit Nemzeti Akadémiát a szerzőnek nyújtott nagylelkű támogatásáért (SG-50235).

(amelyekkel szemben látszólag nincs alternatíva), miközben egyre intenzívebb biopolitikai ellenőrzést és felügyeletet gyakorol. Ezen közpolitikai-szabályozó rend alapszerkezete posztpolitikai és poszt-demokratikus.” (Swyngedouw 2011: 3)

Újragondolt várospolitikai és városi kormányzás

Az elmúlt három évtized a városok gazdasági és társadalmi környezetének meszszenenő, az épített környezetre is kiható átalakulását hozta magával. A globális északon és délen egyaránt megfigyelhető trendek egy gyorsan urbanizálódó, de radikálisan egyenlőtlen tájképet mutatnak. E trendek példáulként tarthatjuk számon a belvárosok rehabilitációját, ami dizájnintenzív, sokemeletes plázák, csillogó-villogó kereskedelmi fellegvárak, szállodák és konferencia-központok köré épül (Connell 1999; Turner 2002), valamint az ikonikus nagyberuházások megaprojektjeinek sorát (Graham, Marvin 2001; Douglas, Huang 2007; Young, Keil 2010). Ugyanígy ide tartoznak a különböző presztízs kiállítások, a nagyméretű kulturális- és sportlétesítmények, továbbá a jelentős művészeti, kulturális és sportesemények rendezéséért folyó, globális méreteket öltő versengések (Gold, Gold 2005), csakúgy, mint a nagyvárosi térben elszórt központi luxus-lakóövezetek és elővárosi mintavárosok sorozatai (Dick, Rimmer 1998; Soja 2000; Knox 2008). A baltimore-i Harborplace, a londoni Canary Wharf és Lower Manhattan példája nyomán reneszánszát éli a fölöslegessé vált kikötők és egykori ipari zónák multifunkcionális kreatív-kulturális negyedekké, pezsgő kereskedelmi övezetökké, turista-városrészekké és dszentifikált lakóövezetökké történő átalakítása (Boyer 1993; Harvey 2000; Fainstein 2004; Porter, Shaw 2009).

Mi húzódik meg mindezen sokféle trend mögött? A fentiekhez hasonló projekteket és eseményeket a legtöbb esetben a közzsféra által irányított koalíciók és a kifejezetten ilyen célokra létesített ügynökségek (a továbbiakban: specializált ügynökségek) vezénylik le annak érdekében, hogy a helyi gazdaságnak lökést adjanak a gyorsan változó globális kapitalizmus körülményei között, és hogy a volt ipari központokban a fordista felhalmozási rezsím összeomlása után felélesszék a gazdasági lehetőségeket (Mayer 1994). Az energikus városmarketinggel népszerűsített luxustájak feltételezhetően mágnesként fogják majd magukhoz vonzani a globálisan mozgékony befektetőket, csakúgy, mint a diplomások kreatív osztályát és a jövedelemtermelő turistákat (lásd Peterson 1981; Florida 2002). Ez a vélekedés egyfajta jelképévé vált az „új várospolitikának”. Ez a várospolitikai amellet, hogy az utóbbi három évtizedben figyelemre méltó befolyásra tett szert elméleti és várostervezői körökben, egy sor olyan jól felismerhető fogalom megjelenését hozta magával, mint

a „városmarketing”, a „városrehabilitáció”, a „helymarketing”, a „növekedési koalíció” és a „vállalkozói szemlélet” (Harvey 1989; Leitner 1990; Cox 1993, 1995; Paddison 1993; Boyle, Hughes 1995; Cochrane et al. 1996; Hall, Hubbard 1996; Cochrane 1999; DeFilippis 1999; Jonas, Wilson 1999; Ward 2007, 2009; Ribera-Fumaz 2009).

Az új várospolitikát több szempontból is különböztetjük a 20. század közepének olyan „régit” politikáitól, mint az elitelmélet és a pluralizmus között zajló vita a közösségi hatalomról az Egyesült Államokban, a városüzemeltetés-központú megközelítés Angliában vagy az európai városok átpolitizált kollektív fogyasztásának marxista elemzése (Saunders 1986; Savage et al. 2003). Az első fontos különbség azoknak a szereplőknek a nagyobb változatossága, akik a formális kormányzati gépezet mellett érdekeltté válnak a várospolitikában. Megjelennek a magán-, szakmai, önkéntes, nonprofit és nemkormányzati szervezetek, illetve közülük is kiemelkednek az ingatlanfejlesztők és üzleti vezetők, akik növekedési koalíciókba, valamint a köz- és magánszféra közötti együttműködésekbe szerveződnek. Mindez egyfajta „városi privatizmust” hoz létre (Barnekov et al. 1989; Peck 1995; Gotham 2001). Másodsorban, ez a folyamat a vállalkozói szemléletű városvezetés irányába tolta el a helyi önkormányzatok működését, a közforrások spekulatív befektetésének és a kockázatvállaló magatartásnak egy olyan irányába, amely a piaci szférára jellemző (Duncan, Goodwin 1988; Leitner 1990). Harmadsorban, mindez a városvezetés prioritásainak az átrendeződésével járt együtt: a jóléti juttatások és a kollektív fogyasztás kiterjesztése iránti egykori keynesiánus elköteleződést erőteljesen kikezdte egy, a gazdasági növekedést öncéllá emelő, láthatóan mindenkit megrészesgítő neoliberális konszenzus (Harvey 1989; Hubbard, Hall 1998; Brenner, Theodore 2002; Wilson 2004; Hackworth 2007). Ez az alapja a posztfordista várost növekedési gépezetnek tekintő nézeteknek (Logan, Molotch 1987). Egy nagy hatású tanulmányban David Harvey (1989) úgy írta le ezeket a városi kormányzás területén végbemenő átalakulásokat, mint a városvezetésnek az üzemeltetői szemléletről a vállalkozói szemléletre történő átmenetét.

Az új várospolitikát különböző elemzése is kétségtelenül fontos megfigyeléseket tartalmaznak a városokat irányító intézményi szereplőkkel és a városi gazdaságok tervezői előtt felmerülő stratégiai dilemmákkal kapcsolatban; ezeket egyesek „a helyi gazdasági fejlődés politikájaként” írják le (Cox 1995; Wood 1996). A városi tájkép fent említett átalakulásainak részletekbe menő elemzése azonban olyan újszerű kormányzási formákat is felfed, amelyek – bár kétségtelenül az új várospolitikai folyamatok hatására jöttek létre – nehezen illeszthetők bele az „új váropolitika” elemzési keretébe. Ilyen újszerű kormányzási formaként említhetjük a belvárosok magánügynökségeken keresztül történő intenzívebb szabályozását, amelyet leginkább a vállalkozásfejlesztési övezetek (*Business Improvement Districts*) testesítenek meg (Ward 2007), a belvárosok ezzel kapcsolatos biztonságközpontú és revansista rendszabályozását (Smith 1996; MacLeod 2002; Coleman 2009), valamint a permvá-

rosi¹ árnyékkormányzatok és a város formális politikai teréről leválni próbáló zárt és őrzött lakóparkok megjelenését (MacKenzie 2005; Knox 2008). Az alaposabb vizsgálódás egy sor más jelenségre is rámutatna: olyan hermetikusan elzárt prémium fogyasztói terek létezésére például, amelyeket az igényekhez igazított infrastruktúrák és az újjászülető belvárost a jómódú külvárosokkal – a „marginális” zónák elkerülésével – összekötő „okos” utazási csomópontok tesznek elérhetővé (Graham, Marvin 2001); „az infrastruktúra politikájára”, valamint a városközpont és az elővárosi háterszág köztes terében létrehozott találékony, városszerű terekre (Young, Keil 2010). De idetartozik az informális szegénynegyedeknek és önmagában az informalitásnak mint az urbanizáció egy módjának az elképesztő mértékű terjedése a globális délen (Roy 2005; Davis 2006), valamint általában a városoknak a tőke, a kultúra és a közpolitikák körforgásának központi helyszíneiként való megjelenése is (Amin 2004; McCann, Ward 2010).

Meglehet, hogy az ilyen nagyvárosi szétforgácsolódás² halmozott hatásai jócskán túlmutatnak a városi terekkel és a várospolitikával kapcsolatos értelmezéseink hagyományos keretein, beleértve az új várospolitikát is. A 21. század kialakulóban levő városi-regionális földrajza – amely esetenként eltökélten kapcsolódik a területiséghez, ugyanakkor relacionális is, amennyiben érzékeny a helyszínek, tárgyak és közösségek területeken átnyúló kapcsolataira – egyre felismerhetetlenebbé teszi a városokat; ez pedig megköveteli, hogy újraértékeljük a városokat olvashatóvá tevő térképeinket, foglalmainkat és elméleteinket (Soja 2000; Amin, Thrift 2002; Dear, Flusty 2002; Amin 2004, 2006; Phelps et al. 2010). Amint arra Vigar és társai (2005) rámutatnak, városaink fogalmi megragadásának különböző módjai alapvetően befolyásolják közpolitikáink formálását és kimenetelét. Másfelől, Dear és Dahmann (2008) nyomán azt a tényt is igen fontos felismernünk, hogy a fent jelzett „megváltozott földrajzok” a várospolitikai jelentését és gyakorlatát is újradefiniálják. Olyan léptékű változások ezek, amelyek igen sürgőssé teszik a kormányzás kérdésének megragadására rendelkezésünkre álló fogalomkészlet felülvizsgálatát egy olyan tájra vonatkozóan, amelynek felszíni mintázata egyre inkább szeplőtelen és maku-

1 Az angol *edge city* kifejezés magyar fordítása általában peremváros. A kifejezés Joel Garreau 1991-es *Edge City: Life on the New Frontier* című könyvének publikálása után, és különösképpen a Los Angeles-i iskola munkásságának köszönhetően lett szélesebb körben is ismert. Peremvárosnak azokat a főleg külvárosi vagy egyes nagyobb városok határán kívüli, közlekedési csomópontok (autópályák, repterek) körül újonnan kialakuló városi alközpontokat hívják, melyek jellemzően kereskedelmi és szolgáltató funkciók köré szerveződnek. A „peremvárosiasodás” klasszikus példájának az eleve meglehetősen decentralizált Los Angeles szokták felhozni, Európából talán a legismertebb példa az angliai Milton Keynes. – A szerk.

2 Míg a városok ezen kialakulóban levő földrajza az Egyesült Államok, Dél-Afrika, Ázsia és Latin Amerika városaiban érhető leginkább tetten, minden okunk megvan azt feltételezni, hogy az átalakulások globális szintűek.

látlan privatizált közterekből, hűbértokokból és informális rezervátumokból összeálló szigetcsoport képét mutatja, a hatalom, a kiváltságok és a jogosultságok folytonosan hullámzó és erősen aszimmetrikus körforgásai közepette (Flusty 2001; AlSayyad, Roy 2006; Sidaway 2007; Roy 2009).

A kora 21. századi városi kormányzás elemzője tartozik annyival tárgyának, hogy méltányolja az új településformák és városi tájak gyors kifejlődésének jelenségét (Phelps, Wood 2011). Ugyanakkor a köz- és magánszféra közötti együttműködések, a specializált ügynökségek, az árnyékkormányzatok, az önkéntes nonprofit szervezetek, a zárt kisvárosok, az elszakadó privatópiák³ és a helyi háztulajdonosi egyesületek szédítő és globális szétterjedése lényeges kérdések sorát veti fel a szubsztantív állampolgáriság kiterjesztésének, a politikai képviseletnek és a demokráciának érvényesítésével kapcsolatban, a nagyvárosoknak a belvárosi utcáktól az elővárosi bejárati ajtók küszöbéig húzódó tereiben (Dreier et al. 2001; Coleman 2004; Kohn 2004; Martin 2004a; McKenzie 2005; Iveson 2007; Knox 2008; Purcell 2008; Staeheli, Mitchell 2008; Minton 2009). Tehát elképzelhető, hogy az új várospolitika elemzési perspektívái és az ezekhez kapcsolódó normalizált narratívák – bár igen tanulságosak a város gazdasági fejlődése érdekében létrejövő *kormányzó* koalíciók alapvető formáit illetően – csak nehezen képesek lépést tartani a hétköznapi *várospolitika* folyamatának és gyakorlatának tektonikus mozgásaival (McCann, Ward 2010; McGuirk, Dowling 2009, 2011; Roy 2009).

Ebből a szempontból a várospolitika jelenlegi vitái haszonnal meríthetnének azokból a munkákból, amelyek a kialakulóban levő posztpolitikai állapotot (Rancière 2001; Mouffe 2005), az intézményi formák posztdemokratikus átalakulását (Crouch 2004) és a posztdemokratikus város kibontakozását tárgyalják (Swyngedouw 2009, 2010, 2011). Ezek a közpolitikai lépések, programok és gyakorlatok – amelyeket az OECD (2007) megfogalmazásában „a területfejlesztés vállalkozó paradigmatja” szabadított el, és amelyeket a különböző apologeták és a jóindulatú média kivétel nélkül a „jó kormányzás” józan észen alapul, egyedül „józan” és „felelős” módjaként tüntettek fel – egyszerre termékei és megteremtői a kapitalista osztályok hatalmát restauráló és a magántulajdont alapvetően szentté avató késő neoliberális felhalmozási rezsimnek (Keil 2002; Harvey 2005; Paddison 2009). A megrendezett konszenzus alapján történő rendszabályozás és *kormányzás* e folyamatával kapcsolatban pedig érvelhetünk úgy is, hogy annak fő funkciója tulajdonképpen a 21. századi kapitalizmus mélyen ellentmondásos társadalmi viszonyainak politikamentesítése, az alternatív politikai terek, az egyet nem értő hangok és a „valóban” politikus városi térrel együtt járó gondolt agonizmus semlegesítése (Mouffe 2005; Rancière 1994; Swyngedouw 2010). Swyngedouw megfogalmazásában:

3 A privatópia fogalmának magyarázatát lásd később a tanulmányban. – A szerk.

„A késő kapitalista városi kormányzás és városrendezés körüli viták nem csupán egy ilyen típusú posztpolitikai rend tökéletes kifejeződése; az új kreatív és vállalkozói szemléletű város egyben a posztpolitikai konszenzus kiépítésének egyik legfontosabb színtere.” (Swyngedouw 2010: 8)

Jelen tanulmány – a maga korlátozott módján – a várospolitikai és a városi kormányzás kérdéseinek újragondolásához kíván hozzájárulni a fent vázolt átalakulások fényében. Ebben az értelemben tehát komolyan veszi azt a gyakran hangoztatott felszólítást, mely szerint szükséges „a várospolitikai változatosabb helyszínei felé fordítani a kutatói figyelmet” (Dear, Dahmann 2008: 278), valamint újra kell értékelni a várospolitikai kutatásának elméleti kereteit (Wood 2004). A tanulmány korlátai leginkább az Egyesült Államokból származó példák túlsúlyában mutatkoznak meg; bár ez önmagában jól érzékelteti azt a súlyt, amelyet az Egyesült Államokból származó megközelítések az 1950-es évek óta a várospolitikai vitákban képviselnek (Harding 1999; Wood 2004; MacLeod, Jones 2011). Ilyen értelemben elmondható, hogy a tanulmány folytonosan az analitikus szinekdoché⁴ határán mozog.⁵ A szinekdoché szélsőségeinek tompítása érdekében, Ward javaslatát követve (2010), a földrajzi utalások körének szélesítésére, az egyes helyszínekre vonatkozó érvek mérséklésére és annak figyelembevételére törekedtem, hogy az egyes helyszínek mindig viszonyban állnak más területi kontextusokkal is.

A tanulmány második része az új várospolitikáról szóló irodalom fő tételeit tekinti át. A harmadik rész a nagyvárosi tér komplex, elszakadó helyek és privatizált zárványok által szabdalta földrajzának az átalakulásával kapcsolatban vonultat fel példákat, illetve azt vizsgálja meg közelebbről, hogy ez a folyamat hogyan járul hozzá a városi kormányzás szétforgácsolódásához. A negyedik rész a politika és a demokratikus részvétel lehetőségeire és gyakorlataira összpontosít eme szétforgácsolódott privatizmus körülményei között. A tanulmány befejező része néhány, a 21. századi nagyvárosi terek további kutatásával kapcsolatos javaslatot fogalmaz meg.

4 A szinekdoché (együttértés, veleértés) a két jelenség, fogalom közötti jelentéstársítások egy fajtája. A tanulmány a rész-egész viszonyra épülő szinekdochéra utal, ekkor az egész megnevezését a rész helyettesíti (pl. a hajó szót a vitorla helyettesíti). MacLeod azt az elméleti problémakört jelzi, hogy a tudományos általánosítás és absztrahálás során szükségünk van a szinekdoché használatára is, valamint érinti azt a kérdést, hogy az elemzés során hogyan lehet a szinekdoché két alkotóeleme (a rész és az egész) közötti, kontextustól függő kölcsönhatást megragadni, hogyan lesz az általánosítás „helyes”. – A szerk.

5 Amin és Graham is utal erre, mint „a kevés példa alapján történő általánosítás módszertani veszélyére, illetve annak a veszélyére, hogy a városban belül bizonyos helyszínek, időérzékelések és részleges perspektívák túlzott hangsúlyt kapnak” (Amin, Graham 1997: 416; lásd még Ward 2010).

Az új várospolitikai újbóli áttekintése: a „növekedés” körüli konszenzus. „Vállalkozói szemlélet” és „privatizmus”

„Egészen világos, hogy számos kutató számára a várospolitikai tanulmányozása manapság egyet jelent a városfejlesztés tanulmányozásával” (Cox 1993: 433).

Kevin Cox (1993) közel két évtizeddel ezelőtt papírra vetett kritikai értékelésében két központi tétellel írta le az új váropolitikát.⁶ Az első szerint az Egyesült Államok várospolitikájának lényegét egyre inkább a helyi gazdasági fejlődés témája határozza meg, különösen az önkormányzatok versengése a befektetésekért és infrastrukturális fejlesztésekért, valamint a belvárosi rehabilitáció, illetve a fejlesztés és újbóli fejlesztés körül létrejövő konfliktusok. A második tétel arra a sajátos fogalmi keretre vonatkozik, amellyel ez a kialakulóban lévő váropolitika értelmezhető. Cox ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy egy sor nagy hatású elemzés szerint a váropolitikai kihívások a globalizáció „tágabb” kontextusában „helyezkednek el”, kiemelve a pénzügyi és ipari tőke *mobilitását* az önkormányzatokhoz és a helyi közösségekhez képest, valamint az ebből fakadó versenyt a városok között. Az egyik ilyen meghatározó elemzés a közösségi döntések elmélete felől érkező Paul Peterson (1981) nevéhez fűződik. Peterson (1981) *City Limits* című könyve terjesztette elő azt a meglehetősen vitatott érvet, mely szerint egy virágzó helyi gazdaság megteremtésének az érdekében a globális verseny körülményei között az önkormányzatoknak minden egalitárius és redistributív célkitűzést fel kell függeszteniük, és teljes mértékben a befektetések és a hatékonyság növelésére kell összpontosítaniuk. Tekintettel a globalizáció teremtette „új realitásokra”, illetve a városvezetésre kényszerített „korlátokra”, Peterson a városi adminisztráció lényegét nem a politikai típusú elköteleződések követésében, hanem „a városnak mint egésznek az érdekeit szem előtt tartó” közpolitikai lépések megválogatásában látta (lásd még Cox 1993).

Petersonnak ezt az enyhén fatalista megközelítést Cox megkülönbözteti egy sor olyan elemzéstől, amelyek változó mértékben ugyan, de teret hagynak a politikai választás számára is. Ez utóbbiak főként olyan, a kortárs amerikai városok politikai-gazdasági helyzetének szempontjából központi jelentőségű relacionális folyamatokra fókuszálnak, mint például a telekhasználat körüli küzdelmek (Leitner 1990; DeFilippis 1999; Harding 1999). Ezek közül is talán az egyik legnagyobb hatást a

6 Érdemes itt megjegyezni, hogy egy kibontakozóban levő „új váropolitika” feltételezése hallgatólagosan már megjelenik Masotti és Lineberry 1976-os tanulmányában.

város „növekedési gépezetként” való leírása érte el. A kiindulópontot Molotch gondolatmenete képezi, mely szerint

„a jelenkori amerikai kontextusban minden adott lokalitás politikai és gazdasági lényegének a növekedés tekinthető [...] a növekedés érdeke a meghatározó közös kapocs helyi szinten, már amennyiben vannak egyáltalán lényeges helyi célok. Ugyanakkor ez a növekedési kényszer jelenti minden társadalmi és gazdasági reformra irányuló helyi kezdeményezés legjelentősebb korlátját is. Ilyen értelemben állítom, hogy minden adott lokalitás lényege annak növekedési gépezetként való működésében áll.” (Molotch 1976: 309–310)

Molotch, akárcsak Peterson, a helyi kezdeményezések „korlátait” hangsúlyozza. Petersontól eltérően azonban komolyan veszi a politikai cselekvés lehetőségét, arra fektetve a hangsúlyt, hogy a városok növekedési gépezetként való működése milyen szereplőket von be a politikai folyamatba. Ezek a szereplők elsősorban a *járadékból élők* vagy a helyek tulajdonságaival vállalkozók, valamint olyan „strukturális spekulánsok”, akiknek a lehetőségei az egyszerűbb telekügyleten túlmenően a szélesebb ingatlanpiac folyamataira való ráhatásig terjednek azáltal, hogy képesek befolyásolni a nagyobb fejlesztések helyszínével és formájával kapcsolatos döntéseket. Ezeknek a céloknak az elérése érdekében a helyek tulajdonságaival vállalkozók egy sor befolyásos szereplőt sorakoztatnak fel maguk mellé: ezt a folyamatot nevezi Logan és Molotch (1987) a növekedési koalíció létrehozásának.⁷ A koalíciós partnerek sora magába foglalhatja a helyi és központi ingatlan-, pénzügyi és banktőkét, a jog, az építéset, a tervezés és a dizájn szakértői csoportjait, a pénzügyi támogatások biztosítására törekvő önkormányzati politikusokat, a befektetések olyan közvetett kedvezményezettjeit, mint a helyi média és a közszolgáltatók, valamint további olyan, helyi elkötelezettségekkel rendelkező szereplőket, mint amilyenek az egyetemek, a színházak, a sportklubok, a kiskereskedők, továbbá a közösségi és szakszervezeti csoportok. Ilyen széles társadalmi bázis kiépítése politikai legitimációt és ideológiai szempontból hegemon helyzetet biztosít a növekedési koalíció számára, amely ezáltal képes a kritikák semlegesítésére. A koalíció központi egységesítő eleme „az értékmentes fejlődés” és a közjót szolgáló városszintű növekedés konszenzusa (Logan, Molotch 1987: 33; Jonas, Wilson 1999).

Az új várospolitikai intézményesülésének leírására a városrezsim-elmélet kínál a fentiektől eltérő alternatívát. Logan és Molotch írásához hasonlóan a városrezsim-

7 Fontos hangsúlyozni, hogy Logan és Molotch növekedési koalícióinak a létrejötté nem az 1970-es évek pénzügyi megszorításaival veszi kezdetét. A magánérdekek várospolitikába való beavatkozásának igen gazdag története van az Egyesült Államokban, amint azt az elitelmélet (lásd Hunter 1953) és számos empirikus kutatás is igazolja (Strom 2008).

elmélet képviselői is az amerikai városokat irányító konkrét szövetségekre és koalíciókra összpontosítanak, figyelmüket azonban kiterjesztik a tulajdonviszonyokkal kapcsolatos kérdésekről azokra „az informális megállapodásokra, amelyek a köztestületek és magánérdekek együttműködésén keresztül lehetővé teszik a kormányzati döntéshozatalt és cselekvést” (Stone 1989: 6). Stone tudatosan igyekszik távol tartani a városrezsím-elméletet a közösségi hatalom korábbi, ismerős vitáitól. A „szétszóródott” hatalom pluralista álláspontjával szemben a kormányzó koalíciók tartósságát hangsúlyozza, míg az elitelmélettel ellentétben nagy hangsúlyt fektet a városrezsimek azon képességére, hogy a közösségi hatalom megerősítésének változatos forrásait mozgósítsák, ami valószínűtlenné teszi, hogy a komplex városi tér fölött egyetlen csoport tegyen szert kizárólagos befolyásra (lásd még Hunter 1953; Dahl 1961; Stoker 1995). Ilyen értelemben a „kormányzásra való képesség” kevésbé az uralom és ellenállás viszonyairól, vagyis a valami fölött gyakorolt hatalomról (*power over*), hanem inkább a cselekvőképesség lehetőségeinek a megteremtéséről, a valaminek az elérésére szolgáló hatalomról (*power to*) szól. A koalíciós partnerek között természetesen számos konfliktus merülhet fel, Stone azonban úgy érvel, hogy ezek a konfliktusok minden esetben feloldódnak a kérdéses rezsimek fő célkitűzéseiben, legyen szó rutinszerűen szolgáltatásokat nyújtó „fenntartói rezsimekről”, a „lassú növekedés” pártján álló „progresszív középosztálybeli rezsimekről”, vagy kifejezetten növekedésorientált „fejlesztési rezsimekről”. Ez a megközelítés lehetővé teszi a kutatók számára a különböző városok kormányzási mintázataiban jelentkező, a növekedési konszenzuson túlmutató változatosság figyelembevételét (Wood 2004). A növekedési gépezet gondolatát azonban Stone is felidézi, például amikor arra utal, hogy „különösen az Egyesült Államokban az üzleti szféra helyzeti előnnyel rendelkezik a prioritások meghatározása során”.

A fent tárgyalt két elméleti perspektíva rendkívül nagy hatást gyakorolt a városkutatásra. Bár analitikus kifinomultságuk máig viták tárgyát képezi – csakúgy, mint az a kérdés, hogy alkalmazhatóak-e az Egyesült Államok kontextusán kívül is (Lauria 1997; Jonas, Wilson 1999; Harding 1999; MacLeod, Goodwin 1999; Wood 2004) – megfogalmazásuk óta számos esettanulmány mutatta ki a rezsimek és a koalíciók kulcsszerepét a városok átalakulásában, illetve a „vállalkozói város” vagy a „városi vállalkozói szemlélet” kiépülésében, amely az új várospolitikai legjellegzetesebb fogalma. A vállalkozói szemléletű városirányítást mára már tekintélyes irodalom tárgyalja (Harvey 1989; Leitner 1990; Hall, Hubbard 1996; Jessop 1997; DeFilippis 1999; Wood 1999; OECD 2007), amelyből öt témakört érdemes kiemelni. Először is, egy sok szempontból jóslatszerűnek ható, az egyesült államokbeli növekedési koalíciók és rezsimek szélesebb kontextusát tárgyaló tanulmányában Leitner (1990) mutatott rá arra, hogy az 1970-es évek végén és az 1980-as években a tőkekiáramlás és a munkahelycsökkenés miatt az olyan rozsdaovezeti városok önkormányzatainak,

mint Cleveland és Detroit, egyre szűkültek a fiskális kapacitásai és veszélybe került a közszolgáltatások biztosítása is. Ilyen körülmények között az üzemeltetői szerep fenntartására irányuló önkormányzati erőfeszítések (Harvey 1989) a hitelekhez és pénzügyi forrásokhoz könnyebben hozzáférő üzleti eliteket hozták helyzetbe a helyi rezsimek tennivalóinak meghatározása során. Az önkormányzatokra nehezedő nyomás a magánbefektetők és fejlesztők számára „kedvező üzleti környezet” megteremtésének az irányába hatott, ami a gyakorlatban egyet jelentett a várostervezési szabályozások fellazításával és alacsony kamatozású kölcsönök, adókedvezmények, sőt közvetlen támogatások biztosításával.

Másodszor, amint azt Logan és Molotch (1987) is hangsúlyozta, a helyi médiának kulcsszerepe van a vitatott fejlesztések és növekedési programok politikai legitimációjának megteremtésében. A növekedési koalíciók szereplőjeként a helyi újságok és a helyi média elsősorban olyan „lokális hűséget” hangsúlyoz, amely alkalmas más típusú, mondjuk osztályidentitások felülírására (Harvey 1989; Cox 1993; Ward 2009). Harmadszor, míg a városi önkormányzatok valóban egyre inkább szerepet vállalnak a városi fejlesztésekben – a hagyományos telekhasználaton túlmenően –, a jelentős fejlesztési projektek többségét vagy a piaci szférához köthető magánérdekeltségek, vagy gyakran állami kisajátítási joggal felruházott specializált és kvázi-autonóm ügynökségek irányítják (Leitner 1990; Mayer 1994; Judd, Swanstrom 2006). Bár ezeket a fejlesztési ügynökségeket általában a kormányzat nevezi ki, a választási rendszertől és a nyilvános elszámolási kötelezettségtől gondosan távol tartják őket, s így – mint azt Peterson (1981: 148) lelkesen megjegyezte – „a szokásos politikai kényszerektől szabadon” működhetnek. Technokrata és posztpolitikai helyzetük a növekedési koalíciók kulcsfontosságú platformjává emeli ezeket az intézményeket, és egyben tág teret enged a vállalkozói kísérleteknek:

„A fejlesztési projektek pénzügyi támogatási csomagjainak összeállításához szükséges szakértelem és tervezési eszközrendszer a kifinomultság olyan szintjét érte el, amelyre bármely nagyvállalati könyvelő büszke lehetne; a közügyek intézői már nem csupán a közösségi források ügyintézői, hanem befektetési brókerek is egyben. Mindez a városi kormányzás nagyon sajátos vállalkozói szemléletére utal, egy olyan vállalkozói szemléletre, amely a politikusokat és a köztisztviselőket egyaránt jellemzi.” (Leitner 1990: 148–149)

Sokatmondó ebből a szempontból Baltimore gazdaságfejlesztési vezetőjének 1984-ben, a *New York Times*-ban idézett kijelentése:

„Azt gondolom, hogy a nagyvállalatok értékelik a velünk való együttműködést, azért vagyunk ugyanis itt, hogy megkönnyítsük a dolgokat. Ez nem olyan,

mintha egy kormányügynökséggel dolgoznának együtt. Mi nagyon vállalkozó szelleműek vagyunk. Úgy tekintünk a kormányzatra, mint egy vállalkozásra.” (Idézi Levine 1987: 107)

Mindez pedig egyenesen a negyedik témakörhöz vezet, mégpedig ahhoz a kérdéshez, hogy vajon a vállalkozói városirányítás teljes mértékben *felváltotta*-e a városüzemeltetést. Mára számos bizonyíték támasztja alá azt a megállapítást, mely szerint az üzleti szférának a városi pénzügyek reformjához köthető mozgósítása az 1970-es évek válsága után egyes amerikai városokban alapvetően ásta alá a városszintű szociális szolgáltatások biztosítását (Jonas, Wilson 1999).⁸ Arról is hallomozódnak a bizonyítékok, hogy a hagyományosan az önkormányzati szocializmus mellett elkötelezett városok „új realitások” előtti behódolását olyan politikai diskurzusok kísérték, amelyek a közszolgáltatások biztosítását „alacsony hatékonyságúnak, pazarlónak és a vállalkozói gazdaság megcsapolásának” tüntették fel (Goodwin et al. 1993: 71; Quilley 2000). Vannak azonban ellenérvek, amelyek azt sugallják, hogy még az ún. zászlóshajó-beruházások, a kulturális és művészeti projektek fénykorában is sikerült egyes európai városoknak az ilyen típusú befektetések mellett fenntartani az egészségügy és az oktatás közösségi szolgáltatásait (Boyle, Hughes 1995). Végül az utolsó témakör az államnak a városok fiskális helyzetében játszott szerepével kapcsolatos. Az Egyesült Államok esetében Judd és Swanstrom (2006) mutatta ki a szövetségi támogatások központi fontosságát a városi önkormányzatok jóléti szolgáltatásainak a kiterjesztésében. Reagan elnök 1980-as döntése azonban, amely kilenc, a városi önkormányzatok szempontjából különös fontossággal bíró támogatási program költségvetését a felére csökkentette, gyakorlatilag a vállalkozói lépések felé lökte a városi önkormányzatokat. Ez a döntés egyben a növekvő egyenlőtlenségek, a hajléktalanság és a kismizmizés (Davis 1990), valamint a Wacquant (2008) által „fejlett marginalitásnak” nevezett jelenségegyüttes katasztrofális kiváltó oka is volt.

Mindez lényeges kérdéseket vet fel az állam területi megszervezéséről és az államnak a városi-regionális tér kialakításában játszott szerepével kapcsolatban (Gottdiener 1987; Leitner 1990; Brenner 1999; MacLeod, Goodwin 1999). Cox (1993) új várospolitikával kapcsolatos kritikája is ezen a ponton a legélesebb, ugyanis pontosan azt az előfeltevést kezdi ki, hogy a globalizáció mintegy természetes módon hívta életre a hipermobilis tőke mozgás tendenciáját. Cox szerint ez a tőkemobilitás egyáltalán nem tekinthető adottságnak, hanem az általa „területi nem megfelelésnek” nevezett jelenség értelmezését teszi szükségessé. A „területi

8 Levine (1987) Baltimore példáján keresztül részletesen is bemutatja az új városi prioritásoknak a szegényekre és kismizmizettekre gyakorolt hatásait.

nem megfelelés” azt jelenti, hogy azon szereplők tevékenységének léptéke és földrajzi mobilitása, amelyeket az állam szükségesnek lát manipulálni céljai elérésének érdekében, túlmutat az állam területi léptékén (Cox 1993: 442). E különböző léptékű tevékenységek viszonyainak földrajzi leképeződése azzal jár együtt, hogy minden szereplő, még a globális irányultságú nagyvállalatok is, előbb-utóbb nem behelyettesíthető térbeli viszonyokat hordozó konkrét terekben rögzülnek, azaz lokalizálódnak, és így függővé válnak egy sor helyi, elsősorban az állam különböző területi szintjeihez (város, régió, állam) és a társadalmi újratermeléshez kötődő szolgáltatástól. Cox szerint pontosan a rögzítettség és mobilitás e relacionális dialektikáját, illetve ennek a dialektikának a „lokális függőségként” való kifejeződését kell a várospolitikai elemzés középpontjába helyezni (Cox, Mair 1989).

A relacionális szemlélet Neil Brenner elemzéseiben is kulcsfontosságú. Brenner olyan radikálisan ingatag és változékony intézményi tájként értelmezi a váropolitikát, amelyben a posztfordista posztkeynesiánus átalakulások egyrészt az állami területi reformfolyamatok, másrészt a városi gazdaság szerkezetváltási folyamatainak többléptékű érintkezési felületén kristályosodnak ki. Mivel a területi reform és a gazdasági szerkezetváltás együttesen hoz létre „új állami tereket” a városi és regionális léptékek szintjén, az elemzésnek szükséges figyelembe vennie „[a] városi kormányzás jelenlegi dilemmáit és ellentmondásait [...] a várostérségitől a nemzeti és európai léptékig az összes területi léptéken [...], ahol a területi visszaágyazódás ezen folyamatai találkoznak”. (Brenner 1999: 443)

Ez a megközelítés lehetővé teszi annak az értelmezését, ahogyan az egyes városrezsimek a különböző kormányzási szintek átszelésével és összehangolásával kialakulnak, ideértve a közösségi és lakóhelyi vezetők bevonását is (Martin 2004a). Mindemellett pontosabban értelmezhetővé válik az állam közpolitikai lépéseinek szelektív természete stratégiai és térbeli szempontból is (Jones 1997; McGuirk 2003; Brenner 2004). Ez utóbbinak kiemelkedő példáit képezték azok a lelkes erőfeszítések, amelyekkel Thatcher és Major kormányzása alatt az Egyesült Királyság kormánya igyekezett „független” üzleti érdekeket becsalogatni a váropolitika szférájába (Peck 1995).⁹ Míg ez az erőfeszítés átütő sikereket ért el a városrezsimek tennivalóinak átalakításában, vitatható, hogy a Nagy-Britannia-szerte ennek nyomán elszaporodó együttműködések és kvázi-autonóm ügynökségek elemezhetőek-e valódi növekedési koalíciókként vagy városrezsimekként (Imrie, Thomas 1995; Peck, Tickell 1995; Wood 2004).

9 Ezen erőfeszítések három generációját a városfejlesztő társaságok (*Urban Development Corporations*), a regionális fejlesztési ügynökségek (*Regional Development Agencies*), valamint a helyi üzleti partnerségek (*Local Enterprise Partnerships*) testesítették meg.

A köz- és magánszféra közötti együttműködések, illetve az új ügynökségek felemelkedését szokás egy olyan típusú „városi privatizmus” elterjedéseként is interpretálni, amely alapvető változásokat okozott az állam társadalmi bázisában és a várospolitikai világában az Egyesült Királyságban (Peck 1995; MacLeod 1999; Hall 2003). Önmagában a privatizmus gondolata egyfajta bizalomról árulkodik „a privát szféra azon képességében, hogy megteremtse a személyes és közösségi jólét feltételeit” (Barnekov et al. 1989: vii). A legtöbb ilyen intézmény azonban, amelyeket elsősorban az üzletemberek bevonására irányuló lázas igyekezet hozott létre, egyáltalán nem a piaci törvények szerint működő szereplő, hanem inkább egy átalakított államapparátus része (Peck, Tickell 2002). Ennek három fontos következménye van. Először is, bár a megújított képviseleti rezsim politikailag leírható a nehézkes bürokratikus szabályozásokat racionalizáló semleges folyamatként, korlátozott társadalmi bázisának köszönhetően jellemző módon a stratégiaiileg szelektív intézményi szűrés, illetve az „elfogadható” közpolitikai prioritások beszűkülésének az irányába hat. A gyakorlatban ezek a prioritások a „józan észre” való hivatkozásokkal megtámogatott adómentességek sorát és a magánfejlesztések szubvencióit jelentik, miközben más lehetséges prioritásokat – mint amilyen például a társadalmi újraelosztás kérdése – „felelőtlenként” utasítanak el (Gotham 2001; Jessop 2008).

A privatizmus második lényeges következménye a köz- és magánszféra összemosása, ami jóval túlmutat az új, „magánérdekek alapján kormányzó” ügynökségeken, és a városi tér kormányozhatóságának általános problémáit veti fel. Végül harmadsorban, amint azt Gotham összefoglalta:

„a privatizmus ideológiája a gyakorlatban depolitizálja a közpolitikákat, szisztematikusan kirekesztve ezekből minden olyan érdeket és hangot, amely elutasítja a szabadpiac szentségét és a közpénzekből támogatott magánprofit-maximalizálást. A végeredmény általában a kormányzati közpolitikai folyamat elszigetelése a közösségi ellenőrzéstől, az alternatív stratégiákat követő csoportok akadályozása, valamint a közérdek helyett a magánérdekeknek kedvező közpolitikákat támogató csoportok megerősítése.” (Gotham 2001: 290)

Míg a növekedés és a vállalkozói szemlélet irányába mutató stratégiai elmozdulások messzemenően hatást gyakoroltak a városi táj átrendeződésére, a privatizmus ideológiájának térnyerése alapjaiban változtatta meg a várospolitikai és a közpolitikák intézményi területét. A következő fejezetek ennek a privatizmusnak – amely túlmutat az üzletemberek részvételén a különböző együttműködésekben és növekedési koalíciókban – a városi élet szövetébe történő beépülését tárgyalják a belvárostól a lakónegyedekig.

A kora 21. századi nagyvárosi terek kialakítása: halmozódó privatizmus és szétforgácsoló városi kormányzás

„[K]orunk urbánus övezetei kikezdik a városról alkotott hagyományos elképzeléseinket. Ezeknek a mélyen a vidékbe nyúló, autópályákkal, valamint ipari és irodaövezetekkel benépesített tágas tereknek a komplexitását lehetetlen a város, előváros és vidék régi fogalmaival megragadni.” (Bruegmann 2006: 10)

„A klasszikus urbanizmus és városföldrajz idealizált struktúrái – központ és periféria, városperem, külső és belső, város és vidék – egyre inkább ellentétben állnak a legtöbb városi övezetre jellemző policentrikus, szétszórt tájképpel. [...] Ez a tény kihívást jelent a városi kormányzás és tervezés modern hagyománya számára, amely a városokat a helyi szintű fizikai beavatkozások célpontjaként egységes és a közigazgatási hatáskörökkel egybeeső objektumként volt hajlamos kezelni.” (Vigar et al. 2005: 1393)

A fenti idézetek jól érzékeltetik, mennyire alkalmatlanná váltak a 20. század hagyományos urbanizmusmodelljei a 21. század várostérségeiben végbemenő komplex folyamatok megragadására. Míg egyesek nyíltan megfogalmazzák a városok olvashatóvá tételének nehézségeit (Pile 1999; Amin, Thrift 2002), mások olyan alternatív fogalomkészlet és feltérképezési mód után kutatnak, amely túlmutat a chicagói iskola koncentrikus körein. Az úgynevezett Los Angeles-i iskola például a szülővárosában megfigyelhető folyamatokból inspirálódva igyekszik meghatározni a posztmodern urbanizációt – amelynek jellemzője, hogy a hátszágok szervezik a központot –, ezt tekintve a kortárs városszerveződés meghatározó modelljének (Dear, Flusty 2002; Beauregard 2003). Ugyancsak a Los Angeles-i tapasztalatok alapján állítja azt Soja (2000), hogy a 20. századi, egyértelmű központtal és terjeszkedő külvárosi perifériákkal rendelkező „modern nagyvárost” már meghaladta egy olyan „posztmetropolisz”, amelynek terjeszkedő terei adják a policentrikus város földrajzát. Az urbanizációs példák szélesebb körére támaszkodva Graham és Marvin (2001) olyan elmozdulást jeleznek a „modern, integrált városideáltól” a „szétforgácsoló urbanizmus” felé, amelyben egyre lényegesebb a városi infrastruktúrák rendszerező-hálózati szerepe a városok politikai terének formálásában.¹⁰ Ezek a megközelítések

10 Érdemes itt megjegyezni, hogy korántsem minden város illik bele a modern, „integrált város” fenti ideáljába. Az elszabaduló neoliberalizmus okozta intézményi összeomlástól függetlenül – mely Svédország és az Egyesült Királyság kivételével (lásd Coutard 2008),

igen lényeges meglátásokat tartalmaznak a kortárs városok kormányzási és politikai földrajzainak átalakulásához vezető privatizmus és kivonulás számtalan formájáról is (Dear, Dahmann 2008; McFarlane, Rutherford 2008; Nicholls 2011). A következőkben olyan városi tájakat vizsgálunk, amelyek a város „kifordulását” illusztrálják.

Kivonuló helyteremtés és halmozódó privatizmus a szétforgácsolódo posztmetropoliszban

„A várospolitikai elméletektől nem várható el, hogy minden térben és időben érvényesek maradjanak. [...] Ennek ellenére a meglévő elméleteink hajlamosak egyetlen településformára hivatkozni, nevezetesen az elemzés differenciálatlan és változatlan egységeként kezelt »valódi« városra és a »városira«.” (Phelps, Wood 2011: 2592–2593)

Phelps és Wood (2011) gondolatmenetét kiegészítve érvelhetünk amellett, hogy az új várospolitika kutatásai talán aránytalanul nagymértékben összpontosítottak a belvárosok látványos átalakulásaira (a következő részben bővebben is kitérek majd ezekre), amelyeket „a várospolitika” megtestesítőiként kezeltek. Ez különösen akkor minősül szűklátókörűségnek, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az amerikai fordizmus klasszikus növekedési gépezeteinek döntő többsége szuburbán volt (Logan, Molotch 1987; Phelps et al. 2010). Az állam szelektív térkezelési folyamatai és az infrastruktúra-kialakítás átpolitizált természete egyaránt hozzájárultak ennek az erős szuburbán politikának a létrejöttéhez (Brenner 2004; Young, Keil 2010). Példaként említhetjük az 1934-es New Deal során szövetségi szinten bevezetett reformokat a jelzálogkölcson-rendszerben, amely a kertvárosi lakásvásárlásokat támogatta, a (44 000 mérföldnyi) szövetségi autópálya-rendszer kiépítését, amelynek leginkább stagnáló vagy hanyatló, a centralizált várost szolgáló vasút-rendszer látta kárát, továbbá a honvédelmi ágazat látványos bővülését. Mindemelt az önkormányzati törvény gyakorlatilag megakadályozta, hogy a városok magukhoz csatolhassák az elő- és kertvárosokat, ami különálló, saját adóztatási joggal rendelkező szuburbán önkormányzatok megalapításához vezetett (Jackson 1985; Fishman 1990). Mindez a városkutatókat és a városokat is mélyen megosztó politikai fragmentációs folyamathoz vezetett. A rendszer támogatói a fogyasztói választás kiterjesztését látták benne, amely képes létrehozni a lokalitás és a kívánt

önmagában is egyenlőtlenül ment végbe – az alacsony jövedelmű országok számos városára régóta jellemző volt az etnikai és társadalmi-gazdasági törésvonalak mentén történő szétforgácsolódás (Jakarta esetéről lásd Kooy, Bakker 2008; továbbá McFarlane, Rutherford 2008).

szolgáltatások egyensúlyát, kritikusai viszont a nagyvárosi térben nyújtott szolgáltatások és juttatások növekvő egyenlőtlenségeit, valamint a jómódú lakókért folytatott versengést emelték ki, amely ellehetetlenítette az egész városra kiterjedő tervezést, és végül a város minden tervezést nélkülöző terjeszkedésébe torkollott (lásd Peterson 1981; Gottdiener 1987; Dreier et al. 2001; Bruegmann 2006).

A fent vázolt tájkép az elektromos hálózat, a telekommunikációs rendszer és az egyéb infrastrukturális hálózatok terjeszkedésével párhuzamosan (Graham, Marvin 2001) a látványos decentralizáció és a helyteremtés új lehetőségei előtt nyitotta meg az utat (Walker 1981; Phelps et al. 2010). 1950 és 1970 között, miközben az amerikai városközpontok átlagosan 10 millió lakossal növekedtek, a kertvárosok növekedése elérte a 85 millió lakost. A kertvárosi növekedésnek tudható be az ország új ipari és kiskereskedelmi munkahelyeinek háromnegyede, valamint ekkor ment végbe Amerika „plázásodása” is (Kowinski 1985). 1970 óta a „perifériák” az irodai munkahelyek és a fejlett technológia területén is megelőzték a belvárosokat (Fishman 1990). Az a tény, hogy a szuburbia nem csupán kiterjedésében, hanem hatáskörében is átalakult, arra készítette Fishmant, hogy egy új várostípust határozzon meg: a *technoburb*-öt. A vasúti hálózat korának centralizált nagyvárosától mind konceptuálisan, mind spirituálisan igen távol eső *technoburb* a bevásárlóközpontokat, ipari parkokat, kampusz-szerű irodaövezeteket, kórházakat, iskolákat és lakóövezeteket egyetlen rendszerré csatlakoztató autópályák körül épül fel. A *technoburb*nek ugyanakkor „nincsenek jól körülírható határai, központjai és perifériái, mint ahogy a lakóövezetek és az ipari és kereskedelmi zónák világos elkülönülése sem jellemző rá” (Fishman 1990: 25).

Ezeket a sajátosságokat tartja Teaforde (1997) a poszt szuburbia jellemző sajátosságainak (Phelps et al. 2010). Ezzel összhangban Garreau (1991) egy sor olyan „érdekes” jelenségre hívja fel a figyelmet, mint amilyen például a Los Angeles-től délre fekvő Irvine, vagy a washingtoni Dulles repülőtértől nem messze elterülő Tyson’s Corner. Ezek annak a több mint 200 peremvárosnak az archetípusai, amelyek ma-gukban foglalják az Egyesült Államok irodaterületeinek kétharmadát, és világosan megkülönböztethetők a lakóövezetként szolgáló elővárosoktól. Noha funkcionálisan városként működnek, politikai testületeik alig biztosítanak valamilyen köz-szolgáltatást vagy közösségi infrastruktúrát (Beauregard 1995).

A növekedésorientált „elővárosi urbanizáció” eme kalózformájának a megjelölésére vezették be a közelmúltban a *boomburb* fogalmát. Hasonlóan a peremvárosokhoz és *technoburb*ökhöz, a *boomburb*ök is jellemzően a szövetségi autópálya-rendszer mentén bontakoznak ki; és úgy határozzák meg őket, mint a 100 000 lakosnál nagyobb és 1970 óta minden népszámláláson két számjegyű növekedést mutató övezetek, melyek mégsem válnak regionális központtá (Lang, LeFurgy 2007). Az Egyesült Államok több mint ötven *boomburb*-je közül az egyik legnagyobb az Arizona állambeli Mesa, egy Phoenix-től 20 mérföldre levő elővárosi zóna, amely 427 000 főre becsült

népességével olyan hagyományos városokat köröz le, mint Minneapolis, Pittsburgh és Miami. A „véletlenszerű városokként” leírt *boomburbók* viszonylag nagy vagy közepes népességű helyek, amelyeket kisvárosként kormányoznak, és amelyekben az infrastruktúra és a szolgáltatások területén található hiányosságokat a háztulajdonosok egyesületei (*homeowners' association*, HOA) és egy sor, a különleges fejlesztési övezetekhez hasonló árnyékkormányzat töltik ki (Lang, LeFurgy 2007). Lang és Nelson (2007) szerint a háztulajdonosok egyesületei központi szerepet játszanak a *boomburbók* életében, amennyiben egyfajta magánkormányzási rendszerben lehetővé teszik a részmunkaidős polgármester és a minimális adminisztratív személyzet fenntartását. A szerzők az Arizona állambeli Chandler polgármesterét idézik, aki szerint a háztulajdonosok egyesületeinek eltűnése „katasztrofális lenne a város számára”.

A néha közös érdekű fejlesztéseknek (*common interest development*, CID) is nevezett háztulajdonosi egyesületek olyan szerződéses alapú nonprofit szervezetek, amelyeket a lakóövezeti egységek, a társasházi fejlesztések és az egyre szaporodó zárt lakóközösségek igazgatásának az érdekében hoznak létre (Blakely, Snyder 1999; Low 2003). Az ilyen szervezetek egyre növekvő befolyásra tesznek szert a helyi politika alakításában. A lakástulajdonosok által megválasztott igazgatótanácsok különböző rendeletekkel, korlátozásokkal és szabályozásokkal igazgatják a fizikai környezetet, kötelező érvényű adókat vetnek ki az utak, parkok, gyalogjárók és hasonló, köztulajdonban lévő dolgok fenntartására, megszervezik a szemétszállítást, a közbiztonsági feladatokat, valamint szórakozási és kikapcsolódási lehetőségeket biztosítanak (McKenzie 1994). Becslések szerint jelenleg 286 000 ilyen háztulajdonosi egyesület működik az Egyesült Államokban (1965-ben ez a szám alig érte el az 500-at), ez a háztartások 20%-át, vagyis 57 millió embert jelent. És mivel 2000 óta minden öt új lakásból négy ilyen egyesület által fenntartott körzetben épült (Knox 2008), egyre több az azzal kapcsolatos aggodalom, hogy ez a közös érdekű lakóhely-forradalom a hagyományos lakónegyedek „tervezett elavulásához” fog vezetni. A közterületek és utcák mentén épített, közösségi szolgáltatásokkal ellátott, magántulajdonban levő házakat, és az ezeken alapuló hagyományos lakóövezeteket felváltani látszanak a magántulajdonban lévő utcákon, magánszolgáltatásokon és magánkormányzat alapján működő közös érdekű közösségek (McKenzie 2006: 17). A következő példa igen sokatmondó ebből a szempontból:

„Seattle-től keletre, a csodálatos Washington-tó túlsó partján terül el Bear Creek zárt közössége. Ez egy exkluzív közösség [...], [amelynek] [...] lakosai [...] anélkül élvezhetik a környezeti adottságokat (melyekért magas árat fizetnek), hogy a közzel osztozniuk kellene rajtuk. Itt ugyanis minden az ő tulajdonukban van, még az utcák és a csatornarendszer is. Bear Creek lakói szeretik saját magánönkormányzatukat, és nem hajlandóak adót kivetni magukra azért, hogy

Seattle problémáit megoldják. Amint egy helybeli lakos megfogalmazta: »az állampolgárok egy lépéssel a kormány előtt járnak. A kormányzat nem volt képes követni az emberek akarátát.« (Dreier et al. 2001: 30)

McKenzie szerint a menekülés e formája egyáltalán nem egy múlt divat, hanem a privatizmus ideológiája felé történő, fent leírt elmozdulás intézményi kifejeződése. A jelenség ugyanakkor nem csupán az amerikai városokra jellemző (Caldeira 2000; Robins 2002; Webster et al. 2002; Douglass, Huang 2007). McKenzie a HOA/CID forradalmat három fő erővonal mentén értelmezi. Az első a közép- és felsőosztálybeli lakásvásárlók megmutatkozó igénye, akik a „nagy méretű kormányzatból” való kiábrándulás és a bűnözéstől való félelem hatására biztonságra és a magukhoz hasonlóak társaságára törekednek (Low 2003). Ennek az exkluzív lakókörnyezetben folytatott privatizált, feltehetően utópisztikus életvitelnek a keresése vezette McKenzie-t (1994) a privatópia kifejezés megalkotására. A privatópia a politikai kivonulás szempontjából is messzemenő következményekkel járó „civil kivonulást” vagy másképpen a „felelősségtől való elszakadást” tesz lehetővé. A jómódúak elzárkóznak a kevésbé jómódúaktól, minden kollektív fogyasztással kapcsolatos elköteleződést elhárítanak maguktól, és így területi függőségeiket is átalakítják (lásd Cox 1993; Boudreau, Keil 2001; Purcell 2001). Az ilyen típusú tájak ugyanakkor egy olyan térbeli kormányzási formát is előrevetítenek, amely elsősorban a tér pacifizálására és megtisztítására törekszik, hermetikusan elzárt „szabad övezeteket” hozva létre a biztonságorientált középosztály számára (Davis 1990; Robins 2002). AlSaiyyad és Roy (2006) ezeket a zárt közösségeket az állampolgárság olyan típusú territorializációjaként értelmezi, amely leginkább a középkori hűbértartások rendszeréhez hasonlítható. A poszturbánus zárványok háztulajdonosainak egyesületei gyakran a nagyvárosi kormányzással kifejezetten ellentétes módon érvényesítik az állampolgári jogokat, olyan normákat és szabadságjogokat biztosítanak, amelyek esetenként szembemennek a szövetségi joggal,¹¹ összességében pedig biztosítják az ilyen közösségek számára azt a lehetőséget, hogy törekvéseiket „a formális politika látókörén” kívül érvényesítsék (Dear, Dahmann 2008: 276). AlSaiyyad és Roy megfogalmazásában:

„Manapság a tulajdon olyan jelentőségre tett szert, mint amilyenrel a foglalkozás rendelkezett a középkor során. A városi polgárság mindkét esetben egy

11 A háztulajdonosok egyesületeinek hatásköre olyan tevékenységek és viselkedésformák szabályozására is kiterjed, amelyekre az önkormányzati szabályozás nem: felügyelhetik a lakások berendezését, a vendégek fogadását, az állattartást, a kerti bútorok elrendezését és életkor szerinti diszkriminációt is nyíltan alkalmazhatnak (kitiltva például a fiatalabb háztartásokat az „aktív, felnőtt” közösségekből) (Low 2003; Knox 2008).

belső szabályozással és normarendszerrel rendelkező, elkülönülő, elszakadó tér igazgatásán alapul.” (2006: 7)

Másodsorban, McKenzie kiemeli a fejlesztők és az általuk használt kifinomult marketingstratégiák központi szerepét az újonnan épített, teljes mértékben megtervezett városok demográfiai arculatának kialakításában – a fejlesztők ugyanis a profit szintjének fenntartása érdekében nagyobb beépítési sűrűségekre törekсенek (Low 2003; McGuirk, Dowling 2011). Knox szerint mindez jól jelzi azt, ahogy „az emberek »közösségről« és »szomszédságról« alkotott fogalmai egyre inkább kommodifikálódnak, és az ingatlanpiac által felkínált, fogyasztásra kész árukként jelennek meg” (Knox 2008: 1–2).

A fejlesztők szerepe a posztsuburbán növekedési gépezetekben igen jelentős, ők válnak ugyanis annak elsődleges meghatározóivá, hogy milyen közösségek laknak be milyen közösségeket (lásd a következőkben, valamint Coleman 2004). Harmadsorban, a vállalkozói növekedés nyomásának hatására az önkormányzati szereplők aktívan támogatják a háztulajdonosok egyesületeinek helyi privatizmusát, főként azért, mert így megszabadulhatnak a szolgáltatások és az infrastruktúra biztosításának kötelezettségétől, megtartva ugyanakkor a tulajdont terhelő adóbevételeiket (McKenzie 2006). Valójában egyes boomburbök meg sem engedik az új fejlesztéseket a háztulajdonosok egyesületeinek részvétele nélkül, míg mások utólagosan igazítják hozzá a háztulajdonosok egyesületeinek intézményrendszerét a létező városnegyedekhez (Lang, Nelson 2007). Egy Las Vegas északi részén lévő boomburbben, amely a 2000-es években az Egyesült Államok legdinamikusabban növekvő városi övezete volt, a kormányzat kötelezővé tette, hogy az új építkezések a CID-en belül történjenek; itt a zárt közösségek a legnépszerűbbek. A Bonanza Village nevű negyedet például kifejezetten az ott lakók tiltakozása ellenére alakította át zárt lakóközösséggé a városi kormányzat, ilyen módon kívánva azt hasonlóbbá tenni az újabb és divatos zárt enklávékhoz, illetve a belvárosi rehabilitációs programokhoz (McKenzie 2005).

A zárt lakóközösségek, a háztulajdonosok egyesületei és a hálózatosodott városok tágabb relacionális földrajza a Graham és Marvin (2001) által „szétforgácsolódó urbanizmusként” meghatározott jelenségre utal. Elemzésük világossá teszi, hogy a zárt lakóközösségek elszigetelése közvetlen környezetüktől hasonló a területiális hűbértokok felügyeleti technikák és falak általi elszigeteléséhez, amelyet csak megerősít a víz-, energia- és más típusú, a szélesebb nagyvárosi univerzumhoz tartozó infrastruktúrák speciális magánügynökségek általi kisajátítása. Egy lépéssel továbbmenve, és figyelembe véve a gazdagok és szegények közötti földrajzi távolság folyamatos csökkenését – amelyre az új fejlesztések posztsuburbán területekre történő behatolása és a belváros dzsentifikációja miatt kerül sor – Graham és Marvin az *elszakadó hálózati terek* szerepére hívja fel a figyelmet. Ezek olyan prémium övezeteket összekapcsoló várostervezési, infrastrukturális, biztonsági, pénz-

ügyi és állami hálózatok, amelyek a fallal körülvett zárt lakóközösségekből az üzleti parkokba, posztsuburbán életmódközpontokba, bevásárlóközpontokba, a belvárosi fogyasztás ezekhez hasonló sétálóövezeteinek kiemelt helyszíneire (Boddy 1992), valamint a városi megaprojektek helyszíneire, repülőterekre, szórakoztató és kulturális zónákba szállítják a jómódúakat. Mindez a fent említett civil elszakadás folyamatával van összhangban, amelyet a posztsuburbán és a belvárosi tájban terveznek meg (Graham és Marvin 2001, illetve a cikk következő része). Bár ez a tájkép igencsak ismerős lehet számos amerikai polgár számára, az elszakadó hálózati terek elsősorban a kelet-ázsiai városokra jellemzőek (Dick, Rimmer 1998; Douglass, Huang 2007). Ugyanakkor a kreatív osztályok és az új polgárság időbeosztásának földrajzát okosan övezetesítő hasonló megoldások a globális városi terek egészére kiterjednek (Bonomi 2004; idézi González 2009). Ennyiben elmondható, hogy:

„A társadalmi-gazdasági szempontból jómódúnak tekinthető népesség számára a városi élet tapasztalata egyre inkább egy olyan típusú egymásba fonódás koreográfiáját mutatja, amely a mobiltelefon, a műholdas tévé, az internet és az információs szupersztráda, a légkondicionált autó, a parkolóhely, a repülőtér és az utasszállító repülőgép, valamint a globális vasúti csomópont hálózati kapcsolatait varratmentesen szövi össze a plázák, átriumok, bevásárlóközpontok, üdülőhelyek, zárt lakóközösségek és ipari parkok világával. Mindezt egy sor egymással összefüggő társadalmi és technológiai gyakorlat segítségével felügyelik, ellenőrzik és tisztítják, amelyek a kortárs városokat mélyen átitató veszélyérzet csillapítását szolgálják.” (Graham, Marvin 2001: 301)

Jellegükből fakadóan, a magánkéz által felügyelt hálózatok körül és azok révén kiépülő elszakadó terek lekapcsolják vagy megkerülik a „fölöslegesnek ítélt” tereket és térhasználókat. A mélyen beágyazott egyenlőtlenségek és a kikerülés társadalmi-politikai ökológiája pedig kiválóan működik párhuzamban a kirekesztés topológiáival és a fragmentált nagyváros egyenetlen összekapcsolódásaival (Douglass, Huang 2007; Atkinson 2008). Ez a kialakulóban levő térszerkezet a városi infrastruktúra kritikai geopolitikájának kidolgozását követeli meg (MacFarlane, Rutherford 2008). Példának okáért, amint azt többek között Young és Keil (2010) is hangsúlyozza, a késő neoliberális korszak politikusai és várostervezői egyre kevésbé hajlamosak megaprojekteket kezdeményezni ún. nem prémium, vagyis kevésbé befolyásos csoportok által lakott övezetekben. A szerzők Torontót hozzák fel példának, ahol – Graham és Marvin megállapításaival összhangban – miközben a városi és posztsuburbán tereken keresztülfutó autópályák láncszerűen fűzik egymásba az „okos központokat”, addig a terjeszkedő nagyváros termelési-ipari zónáinak kékgalléros munkaereje egy „globális mellékvágányon”, rendszertelen autóbuszjára-

tokkal ingázik munkahelye és otthona között. Mindez Hutchinson (2000) Los Angeles „párhuzamos városáról” adott igen szuggesztív leírására emlékeztet, arra a szegény és alacsony jövedelmű, főként színes bőrűek által benépesített „párhuzamos városra”, amellyel leginkább a „buszozás” során találkozhat a megfigyelő. Ebben a kontextusban válik értelmezhetővé az „új szuburbán gótika” is, vagyis azok a jómódú McMansion-lakóövezetek¹² és az újrakepített belváros csillogásának köztes tereiben meghúzódó 20. századi leépülő elővárosok, amelyek emberfeletti harcot vívnak infrastruktúráik és szolgáltatásaik fenntartásáért (Dreier et al. 2001; Short et al. 2007).

A fenti példák mindegyike arra a kihívásra mutat rá, amellyel a politikai befolyás és cselekvés határvonalait feltérképezni kívánó kutatónak szembesülnie kell, amennyiben a szuburbia kibontakozóban levő politikájának helyteremtéssel kapcsolatos igen változatos földrajzát szeretné fogalmilag megragadni. Ezt a zárt lakóközösségek és háztulajdonosi egyesületek népesítik be, gazdasági hálózatok és elszakadásra törekvő topológiai kapcsolatok szabdalják, valamint a területi közigazgatás határain túlnyúló (illetve ezekhez csak lazán kapcsolódó) köztes, köz- és magánszervezetek fűzik egybe (Dear, Dahmann 2008; Knox 2008; Phelps et al. 2010). Hangsúlyoznom kell, hogy bár a fenti példák döntő többsége amerikai tapasztalatokra vonatkozik, a nagyvárosi szerkezetváltás új topológiai és topográfiai Ázsia-, Latin-Amerika-, Afrika- és Európa-szerte megtalálhatóak (Dick, Rimmer 1998; Caldeire 2000; Murray 2008; González 2009). Ez a tájkép egy olyan relacionális várospolitikai kidolgozását követeli meg, amely képes számot adni a topológiai hálózatoknak és a politikai fennhatóság területi hatásköreinek a viszonyairól, együttműködések vagy szembenállásaik módjairól (lásd Amin 2004; Young, Keil 2010; Phelps, Wood 2011). A tanulmány utolsó részében részletesebben is kitérek ez utóbbi témára.

Belvárosi reneszánsz?

A tér privatizálása és a „közhason” új meghatározása

„A belváros mindenkié. Az embereknek szükségük van rá. Szükségük van szemkontaktusra, a belvárosainkban megvalósuló emberi kapcsolatteremtésre. A belváros a közélet lényegi megtestesítője. Ezt sehol máshol nem lehetséges reprodukálni.” (Joe Riley, Dél-Carolina Charleston városának polgármestere az 1990-as évek elején, idézi Isenberg 2004: 400)

12 Az egyesült államokbeli elővárosok kontextusában a legtöbbször derogatív *McMansion* kifejezést azokra a házakra szokták alkalmazni, melyek bár méreteikben feltűnően nagyok – akár tudatosan „kilógva” a sorból –, kivitelezésük tekintetében egyáltalán nem igényesek. A tulajdonosaik „hivalkodó fogyasztását” karikírozó megjegyzés „Mc” előtagja a McDonalld's gyorsétteremláncban árult ételeket idézi meg. – *A szerk.*

A 20. század végén a posztszuburbán terek megsokszorozódása kétségkívül mély hatást gyakorolt a városmag és a belváros sorsára és jólétére. Ez a folyamat talán az Egyesült Államok városaiban a legnyilvánvalóbb, ahol a népesség és a tőke perifériára menekülése fokozatosan visszaszorította a központok részesedését a pénzügyekből, a könnyűiparból, a vállalati székhelyekből és a bevásárlóközpontokból, elhomályosítva a főutcák egykori csillogását (Ford 2003; Isenberg 2004). Az 1960-as évektől kezdődően azonban számos városvezető – feltehetően osztozva Riley polgármester meggyőződésében – igen komoly erőfeszítéseket tett, hogy a belvárosokat vonzóvá tegye a növekedési koalíciók számára. Ennek részeként intenzív fejlesztési és helymarketing-tevékenység irányult a belvárosok kulturális, szórakoztató, fogyasztói és szabadidős helyszínként, valamint a turizmus célpontjaként történő újraforgalmazására (Leitner 1990; Storm 2008). Egykori „halott terek”, funkcióvesztett partszakaszok, elhagyott ipari zónák és roskadozó raktárhelységek változtak át élénk bevásárló- és turistaövezetekké, kulturális negyedekké, fesztiválpiacterekké és rekreációs zónákká (Goss 1996; Hannigan 1998; Turner 2002). Több mint 200 amerikai belváros utcája alakult sétálóutcává, gyakran az utca fölé emelkedő, fedett hídrendszerekkel összekapcsolt, gyalogosan bejárható bevásárlóközponttá (Boddy 1992). Korábbi, klasszikus elővárosi megfelelőikhez hasonlóan ezeket a bevásárlótereket is egy központosított vállalati menedzsment felügyeli, és válogatott üzleteknek, valamint biztonságos, vonzó, tiszta és klimatizált környezetnek adnak helyet (Robertson 1995).

Az ilyen „fogyasztói lukif” (Judd 1999) kiépítése São Paulótól Johannesburgon át Maniláig mindenhol megfigyelhető globális jelenséggé vált (Connell 1999; Caldeira 2000; Murray 2008). Az angliai városok esetét Anna Minton (2009) igen tanulságos könyve dolgozta fel részletesen. Minton (2009) megállapítása szerint míg az 1997-től 2010-ig uralmon levő munkáspárti kormány részben csillapította a Gateshead, illetve Sheffield peremén létrehozott, Metrocentre-hez és Meadowhallhoz hasonló magántulajdonban álló posztszuburbán bevásárlóközpontok Thatcher-kori építési lázát (Lowe 2000), az 1990-es évek második felében a városreneszánsz beindításának politikai törekvései (Colomb 2007; MacLeod, Johnstone 2011) ezek dizájntudatosabb, szabadtéri megfelelőit röptették a városok központjaiba. A Liverpool One tökéletes példája mindennek. Az 1 milliárd angol fontot felemészítő, 2008-ban Európa legnagyobb kiskereskedelem-alapú befektetéseként megvalósuló Liverpool One egy 45 angol holdas [18 hektáros – *a szerk.*], 34 utcát felölelő terület, amelyet a liverpooli városi tanácstól vásárolt meg a Westminster hercegének tulajdonában álló Grosvenor ingatlancsoport. A cél a fogyasztók visszacsábítása volt a belvárosokba, többek között olyan jól ismert üzletek letelepítésével, mint a John Lewis és a Harvey Nichols¹³ (Carter 2008; Coleman 2009). Számos kisebb-nagyobb város vágott bele ilyen

13 Népserű üzletláncok az Egyesült Királyságban. – *A szerk.*

új terek kiépítésébe, jellemzően hajdan köztulajdonban álló, jelenleg jelentős ingatlanbefektetők tulajdonát képező rozsdáövezetekben. Amint azt Minton ezzel kapcsolatban megjegyzi:

„Ahogyan a város nagy részét bekebelezik a 21. századi jelentős ingatlanvállalkozók az utóbbi évtizedekben, jelentősen átrendeződött a telektulajdonlási struktúra. Ez a folyamat leírható a köztulajdonban levő utcák, terek és épületek visszaszorulásaként, és olyan, elsősorban fogyasztói és irodakomplexumok céljaira kialakított magánterületek térnyeréseként, amelyek, bár nincsenek a szó szoros értelmében falakkal elkülönítve, nagyon is elkülönülő enklávék benyomását keltik. Ugyanakkor, mintegy visszájára fordítva a viktoriánus kor demokratikus vívmányait, az utca fölötti ellenőrzés ezeknek az uradalmaknak a hatáskörébe kerül vissza. [...] Ez egy minden szempontból nagyon jelentős átalakulás. Több mint 150 éve közösségi ellenőrzés alatt álló telkek és ingatlanok rendeződnek vissza magántulajdonná.” (Minton 2009: 20–21)

A telekprivatizáció központi magvát a „kötelező felvásárlás” várostervezői jogi fogalma képezi, ami tulajdonképpen az állami kisajátítási jog brit megfelelője.¹⁴ Ez az intézmény biztosított lehetőséget a nagy telektulajdonosok számára a városi területek és ingatlanok jelentős részének megszerzésére. A folyamatot csak felerősítette egy 2004-es, a közhaszon meghatározását módosító parlamenti törvény, amely a közösségi érdeket a gazdasági hatásoknak rendelte alá. A „kötelező felvásárlás” intézménye gyakorlatilag lehetőséget biztosít az új telektulajdonos számára, hogy kierőszakolja már létező vállalkozások eladását, abban az esetben, ha „bizonyítani tudja”, hogy az általa eszközölt új befektetések „jelentős hasznot” hajtanak majd a helyi gazdaság számára. Ilyenfajta küzdelem zajlott le a Grosvenor és a hosszú ideje fennálló, 50 független boltnak és butiknak otthont adó Quiggins piacsnak között, amelyet végül lebontottak a Liverpool One kialakítása közben. A belvárosi privatizáció jelenségét természetesen más országokban, többek között az Egyesült Államokban is alaposan dokumentálták (Turner 2002). Ugyanakkor Minton egy valóban érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet, mégpedig arra, hogy az Egyesült Királyság az Egyesült Államoknál is továbbment a városközpontok privatizálásában, ráadásul utóbbival ellentétben a kényszerítő erejű felvásárlás folyamata itt nem eredményezett jelentős tiltakozásokat (Kohn 2004; Staeheli, Mitchell 2008).

Minton könyve egy másik jelentős észak-angliai város átalakulásának részletes elemzését is tartalmazza. Amint azt a szerző megjegyzi, röviddel azután, hogy in-

14 A törvény lehetővé teszi az állam által kisajátított területek továbbadását közérdekű beruházások és városfejlesztési beavatkozások számára. – A szerk.

atlanfejlesztők megvásárolták a Free Trade Hallt, a Manchester egyik demokratikus jelképének számító épületet, „a város demokratikus életének jóval mélyebb átrendeződése indult meg, annak következtében, hogy a városi tanács egy helyi üzletemberek által támogatott és a város meghatározó ingatlanfejlesztői által irányított magánvállalkozásnak engedte át a Manchester központja fölötti ellenőrzést”. (Minton 2009: 40)

2000 óta a Cityco nevű magánvállalkozás irányítja Manchester központját, amely a 2004-es törvényhozás nyomán Nagy-Britannia-szerte elszaporodó vállalkozásfejlesztési övezetek egyik korai előfutára lett (Cook 2008).¹⁵ A vállalkozásfejlesztési övezet modellje kanadai eredetű, az 1990-es években terjedt el Amerikában – köszönhetően nagyrészt annak, hogy a helyi önkormányzatok nem látszottak képesnek a posztindusztriális belváros fenntartására (Mallet 1994) – jelenleg pedig a mozgékony globális közpolitikákon keresztül általános érvényre tesz szert (Ward 2007).¹⁶ Ez a modell olyan elkülönített területek kialakítását célozza, amelyekben az ingatlantulajdonosok egy előre meghatározott összeggel járulnak hozzá a területrendezési, biztonsági, közterület-fenntartási és marketinggel kapcsolatos szolgáltatásokhoz.

Támogatóik számára ezek az intézmények a kormányzat bürokratikus aktatologatásától való megszabadulást és a politikai befolyástól való mentességet testesítik meg (MacDonald 1996). A vállalkozói övezetek által generált bevételt ugyanakkor csupán ezekben a világosan körülhatárolt övezetekben lehetséges elkölteni. A közös érdekű fejlesztések (CID) belvárosi megfelelőiként ezek az intézmények a „helyi szint alatti fiskális enklávékát” (Weber 2002) képeznek, és a közigazgatás alatt álló magánkormányzat olyan formáit testesítik meg, amelyek hatásköre kiterjed a fennhatóságuk alá eső terület teljes rendszabályozására. Ez utóbbi jellemzőjük alapján elnevezésük „mikropolisz” vagy „város a városban” is lehet (Vallone, Berman 1995). A gyakorlatban a vállalkozásfejlesztési övezet „járőrei” és „nagykövetei” a turisták és vásárlók eligazítását, valamint az informális kereskedők és az utcaművészek engedélyeinek ellenőrzését végzik (Coleman 2009). Ezt a szerepet, nem kis büszkeséggel, a városközpont „tisztaságának és biztonságának” fenntartásaként reklámozzák, amely része annak az általánosabb biopolitikai erőfeszítésnek, amely a városlakók, alkalmazottak, vásárlók és látogatók „életminőségét” feljavítani hivatott „megtervezett kreativitáson” alapuló „civilizált légkör” létrehozására irányul (Ward 2007; Bannister et al. 2006). A mögöttes feltételezés természetesen az, hogy mindez egybeesik a városlakók nagy többségének érzékenységeivel és preferenciá-

15 A tanulmány írásakor 117 vállalkozásfejlesztési övezet működött az Egyesült Királyságban.

16 A vállalkozásfejlesztési övezetek megnevezése országonként változik, Dél-Afrikában például városfejlesztési övezeteknek (*City Improvement Districts*) nevezik őket (lásd Murray 2008).

jával. És valóban, amint arra Larry Ford amerikai városrehabilitációs stratégiákról készített elemzése rámutatnak, miközben a szakirodalom nagy része igen elutasító a posztmodern, fogyasztásra és látványosságra épülő várossal szemben, amely esetenként a disneyfikált közönségesség különös epizódjait mutatja, „ennél sokkal jelentősebb az a tény, hogy a belvárosok egyre inkább a kellemes vízparti séta, az árnyas vendéglők, az érdekes sétálóutcák, a csalogató kávézók és találkozóhelyek perspektívájával kecsegtetik a látogatót. Az ilyen típusú városi terek pedig nagyon is alapvető emberi szükségleteket elégítenek ki, olyan szükségleteket, amelyeket igen gyakran elhanyagoltak [...] a gyors iparosítás és a gépkocsi lázában égő fordista modernitás fénykorában”. (Ford 2003: 2)

Bár valóban lehetséges, hogy ezek a tapasztalatok számos polgár és látogató számára mérvadóak (félretéve most azt a kérdést, hogy pontosan kinek a számára is „sokkal jelentősebbek”), az ebben a részben tárgyalt kezdeményezések egy sor, a belvárosok kormányzásával kapcsolatos igen lényeges kérdést vetnek fel. Nem utolsósorban azt, hogy milyen értelemben képeznek a Liverpool One-féle „falak nélküli bevásárlóközpontok” – hasonlóan a 19. századi uradalmi birtokokhoz – *de facto* magántulajdont, ahol a földesurak fenntartják a jogot az adott területen érvényes szabályok és törvények eldöntésére (Minton 2009).¹⁷ Az ezzel kapcsolatos aggodalmak valódi politikai nézeteltérést generálhatnak, amint azt egy helyi képviselő nyilatkozata is jelzi a Liverpool One fejlesztésével kapcsolatos meghallgatáson:

„Igcncsak rossz előérzettel tekintünk azokra a mellékelt javaslatokra, amelyek privatizálnák az új terület fő közlekedési útvonalait, és azok ellenőrzését biztonsági őrokból álló körzeti biztosokra bíznaék egy olyan konstrukcióban, amely leginkább a terület közegészségügyi megtisztítására emlékeztet.” (Claire Curtis Thomas, Crosby parlamenti képviselője; idézi Minton 2009: 24)

Ezzel kapcsolatos az az ellenvetés is, mely szerint a belvárosi fejlesztéseknek az új várospolitikai privatizmusán is túlmutató formája – amely a városi tér fölötti ellenőrzésnek és magának a városi térnek a magántulajdonba kerülését is előrevetíti – „a közsféra fokozatos eltűnéséhez” vezethet (Banerjee 2001), illetve ahhoz, amit a *New Yorker* magazin építészeti kritikusa, Paul Goldberger (1996: 138) „korunk meghatározó jellemzőjének, a közsféra privatizálásának” látott. A következő rész ezt az aspektust vizsgálja meg közelebbről, kitérve a várospolitikával, kormányzással és demokráciával kapcsolatos következményekre.

17 A nagyfokú biztonságra való törekvésben a biztosítás is fontos szerepet játszik. A biztosítók megkövetelik ugyanis, hogy a fejlesztő minden szükséges óvintézkedést tegyen a potenciális kártérítési igények megelőzése érdekében, ez pedig a magánterületeket jóval kockázatkerülőbbé teszi a város köztulajdonú részeinél (Minton 2009).

A városi privatizmus térnyerése és a „köz” újradefiniálása: Egy posztdemokratikus város felé

„A nagyvárost illetően meglátásom szerint nem a régi város növekedésének és fejlődésének, hanem egy teljesen új, további elemzésre váró paradigma intézményesülésének vagyunk a tanúi. Kétségtelen, hogy ennek az új paradigmának az egyik központi jellemzője abban áll, hogy a központ, vagyis a köztér, az *agora* köré épülő *polis* gondolatát egy új nagyvárosi térszerveződéssel váltja fel. Ez a depolitizáció folyamatával jár együtt, melynek eredményeképpen egy igen különös övezet jön létre, egy övezet, amelyben lehetetlen eldönteni, hogy mi tartozik a magán- és mi a közszférához.” (Agamben 2006: 2)

„A szólásszabadságra és a közterekre nem azért van szükségünk, mert ezek egyfajta racionális társadalmi konszenzus megteremtését teszik lehetővé, hanem pontosan azért, mert ezek képesek megtörni a túl könnyen elért eddigi konszenzusokat.” (Kohn 2004: 81)

A kötelező felvásárlással és az állam kisajátítási jogával kapcsolatos diskurzusok kiválóan rámutatnak arra, hogy a területek közötti verseny – kiegészülve a piac által generált növekedésbe és a fiskális szigorba vetett fundamentalista hittel –, hogyan kényszerítette fokozatosan arra a városi kormányzatot, hogy a tér csereértékét helyezze előtérbe annak bármiféle, a lakosság által ráruházott használati értékével szemben (Purcell 2008). Ilyen, telekhasználattal kapcsolatos kérdések merültek fel például 2008-ban, amikor Liverpoolt nevezték ki Európai Kulturális Fővárosának. Amint azt Coleman (2004) kimutatta, a 2003. júniusi kinevezés nyilvánosságra hozatala után, órákon belül 20%-ot ugrottak az ingatlanárak, miközben a helyi sajtó a fellendülő várostól és a jövődóbeli befektetések, a turizmus és az ingatlanfejlesztés várható robbanásától volt hangos. A város rendőrfőkapitánya nem késlekedett ígéreteket tenni a közbiztonság növelésével kapcsolatban, és támogatásáról biztosította azt a friss önkormányzati rendelkezést, amely szabálysértéssé nyilvánította az engedéllyel nem rendelkezők utcákon és köztereken történő szórólapozását, üzleti korteskedését, autóparkoltatását, valamint a polgárok leszólítását mindenféle jótékonyági célú ügyek kapcsán. Coleman számára ez a rendelkezés egyértelműen arra irányult, hogy a helyi elitek – amelyek tagjai neurotikusan törekedtek a lehetséges befektetők számára kedvező városkép kialakítására – egy sor, a „második” gazdasághoz kapcsolódó „kellemetlenséget” felszámolhassanak. A rendelkezés ugyanakkor a város munkásosztálybeli népességének lealacsonyítását

testesítette meg, hiszen teljességgel figyelmen kívül hagyta azt az igen kreatív teljesítményt, amellyel számos család ebben a kevésbé látványos, az utcákon zajló gazdaságban felszínen tudott maradni, miközben természetesen a városi gazdasághoz is hozzájárult (lásd Wilson, Keil 2008; Zimmermann 2008).

Coleman (2009) újabb elemzései bemutatják, hogyan munkálkodnak az egyesült királyságbeli városok vállalkozásfejlesztési övezetei „nagyköveti” szerepük kiterjesztésén például a *The Big Issue* hajléktalanújság terjesztésének engedélyeztetési eljárásával, a hajléktalanok mindennapi életének korlátozásával és a fényképezés vagy a politikai tüntetések betiltásával. Elemzése három lényeges, várospolitikával kapcsolatos kérdést vet fel. Először is, a vállalkozásfejlesztési övezetekhez hasonló szervezetek résztvevői az új várospolitika privatizmusán és vállalkozói szemléletén is túllépve, fokozatosan az új belvárosi kormányzás „elsődleges meghatározóivá”, az épített környezet karbantartóivá és a városi tér ellenőrzőivé válnak (Coleman 2004). Másodsorban, bár a városvezetők és gazdasági elitiek a növekedést serkentő apolitikus szervezetekként tekintenek a vállalkozásfejlesztési övezetekre, ezek „tisztá és biztonságos” kezdeményezései lassanként tiltott övezetökké változtatják a belvárosokat; olyan zónákká, amelyek a „nem odavalók”, valamint a fejlesztők által megcélzott fogyasztói rétegtől eltérő kulturális és osztályhabituussal rendelkező emberek kizárására törekednek (Flusty 2001). Egy olyan rezsim ez, amely a belváros gyakran ünnevelt sokféleségének éppen a visszaszorítására törekszik, az „ellenőrzés és az önkény kultúráját” terjesztve el egy büntető, revansista városban (lásd Smith 1996; Turner 2002; MacLeod 2002; Herbert, Brown 2006; DeVerteuil et al. 2009; Minton 2009; MacLeod, Johnson 2011). Kohn (2004) az 1990-es évek közepén Manhattanben működő Grand Central Partnership vállalkozásfejlesztési övezet esetét idézi fel. Ennek alkalmazottait arra utasították, hogy „minden lehetséges eszközt megragadva tüntessék el a hajléktalanokat a környékről”, ami végül a hajléktalanokkal szembeni revansista erőszakba torkollott.

Harmadszor, az intenzív társadalmi kontrollnak és büntetőfelügyeletnek ez a módja – amely nem több, mint a városi neoliberalizáció okozta társadalmi katasztrófák kárvallottjainak fegyvermezésére és ellenőrzésére irányuló neoliberális politikai racionalitás, intézményrendszer és kormányzati forma kiterjesztése – egy olyan városi tájkép kialakítását célozza meg, amely „a politika tagadására” épül (Coleman 2004). Hogy csak egy példát említsek, az előbbieken tárgyalt liverpooli törvény egy sor, a „kulturális főváros”-megközelítéssel szemben kritikus, alulról építkező mozgalom és utcai felvonulás visszaszorítását eredményezte. Coleman következtetése szerint: „a neoliberális terek felügyeletében olyan intolerancia tükröződik a politika iránt, amely igyekszik elnyomni a helyi polgárok politikai véleménynyilvánítását, különösen, ha ez a vélemény kritikus a neoliberális törekvésekkel szemben”. (Coleman 2004: 31–32)

Amint arra Minton (2009) felhívja a figyelmet, a vállalkozói övezetek gyors terjedése a brit politikai térben Agamben „különös övezeteinek” a létrejöttéhez járul hozzá. A magán- és közszféra határvonalainak elmosódásával párhuzamosan a számonkérhetőség határai is elmozdulnak a választott képviselő felől a tulajdonhoz kapcsolódó érdekek irányába, és a fogyasztói szuverenitás lesz a legfőbb uralkodó. Egy angliai vállalkozásfejlesztési övezet menedzserének megfogalmazásában:

„A dolgokat el lehet intézni anélkül is, hogy leragadnánk a különböző csoportok versengő szükségleteinél [...] A fenébe a demokráciával! A fogyasztó közép-pontba állítása nem demokratikus. Megkérdeztem a fogyasztótól, hogy mire van szüksége, majd leszállítod neki. Az állampolgár egy fogyasztó, a cél pedig az, hogy minél jobban kielégítsük ennek a fogyasztónak az igényeit. Abban a pillanatban, ha ebbe beleszól a politika, minden feloldódik benne, és a tiszta fogyasztó ideálja megsemmisül.” (Idézi Minton 2009: 55–56)

Knox (2008) ugyancsak azokra a módszerekre hívja fel a figyelmet, amelyekkel a régi stílusú főutcat tudatosan imitáló amerikai posztsuburbán „életmódközpontok” a közélet bizonytalanságaitól gondosan elszigetelt, magántulajdonban álló térként igyekeznek minden társadalmi vagy politikai súrlódásnak még a nyomát is eltüntetni. A Phoenix mellett található Desert Ridge például igen szigorú viselkedési szabályokat ír elő látogatói számára, amely megtilt minden „nem kereskedelmi jellegű kifejezőtevékenységet”, beleértve még a „túlzott bámszokást” is. Staeheli és Mitchell (2008) a Pyramide cégcsoport tulajdonát képező Syracuse-beli Carousel Center bevásárlóközpont igen tanulságos példáját idézi fel. A központ belső szabályzata nem a politikai jellegű tevékenységek teljes körű korlátozására, hanem annak a biztosítására irányul, hogy az ilyen típusú tevékenység ne zavarhassa meg a gyalogosforgalmat és a bevásárlóközpont kereskedelmi tevékenységét. Ennek a viszonylagos nyitottságnak köszönhetően válhatott a Carousel a republikánus és demokrata kongresszusi jelöltek vitáinak helyszínévé 2000-ben, egy olyan „régiságú politikai nagygyűlés” keretében, amely a polgárok számára is megszólalási lehetőséget biztosított egy „igazi szónoki emelvényről”. Azonban, amint azt Staeheli és Mitchell kiemeli, önmagában a nagygyűlés „régiságuként” történő megnevezésének gesztusa is a politikai vita meghaladottságát hangsúlyozta, az eseményt inkább a múlthoz, mint a vitatott jelenhez sorolta, és tulajdonképpen „egy látszólagos politikai közösséget” teremtett meg. Sokatmondó ebből a szempontból, hogy a bevásárlóközpontba való hozzáférés kiterjesztése mellett kampányoló helyi szervezet, az „Accountability Project” nem kampányolhatott a helyszínen és nem végezhetett választói regisztrációt. A szervezet céljai egyértelműen szembementek a Pyramid csoport józan észről és a fogyasztói állampolgáriság szigorú etikájáról alkotott elképzeléseivel (lásd Christopherson 1994). Mindez arra utal, hogy

„amennyiben a bevásárlóközpontokra kívánjuk átruházni az új városközpont és a civil szféra funkcióit, a köztereken megengedett politikai jellegű tevékenységeknek a bevásárlóközpontokban is megengedetté kell válniuk. Ha ez nem történik meg, és csupán bizonyos közösségi funkciók, illetve csupán a közösség bizonyos tagjai jelenhetnek meg a bevásárlóközpontban, ez a párbeszédtől, a tiltakozástól, valamint a versengő nézetekkel való szembesüléstől való elzárkózáshoz fog vezetni – márpedig pontosan ez a szembesülés a jellemzője azoknak a tereknek, amelyekben a demokratikus közösség létrejöhet és működhet.” (Staehele, Mitchell 2008: 87)

A kritikus és egyet nem értő hangok semlegesítésének és a politikai energia konszenzusos közpolitikai együttesekbe történő becsatornázásának-elterelésének ezek a példái kiváló illusztrációi annak, amit Erik Swyngedouw (2005, 2009, 2010, 2011) posztpolitikai és posztdemokratikus városnak nevezett. Egy sor, főként európai, politikai filozófiával (Rancière 1994, 2001; Žižek 1999) és politikaelmélettel (Crouch 2004; Mouffe 2005) foglalkozó elemzésből merítve Swyngedouw úgy érvel, hogy a késő neoliberalizmus körülményei között a városi kormányzás a formális és informális intézményi konfigurációk sokaságán alapul, amelyeket egyfelől a kormányzás szférájának a kiterjesztése, másfelől a tulajdonképpeni politika szférájának beszűkülése jellemez. Amint kifejti:

„A tulajdonképpeni várospolitika a nézeteltérés táptalaja, folyamatosan véleménykülönbségeket hoz a felszínre, vitákat és kísérleteket generál (példának okáért egyenlőbb és befogadóbb városi jövőképek megvalósítása kapcsán), egy olyan folyamat során, amely bár feszültségekkel és ellentmondásokkal terhelt, de egyben teret nyit más lehetőségek számára is.” (Swyngedouw 2010: 2–3)

Swyngedouw szerint azonban az egyenlőség és a disszonáns vélemények e terének létrehozására irányuló tervek élet jelentősen tompítja a Rancière által a „rend érzéseként” azonosított gyakorlat. Az „örzött rend” körébe ebben a kontextusban minden olyan tevékenység beleértendő, amely „a helyszínek, elnevezések és funkciók elosztásán keresztül rendet hoz létre” (Rancière 1994: 173), valamint „egy bevett kormányzási rendre utal, amelyben mindenkinek megvan a maga helye a dolgok látszólag természetes rendjében” (Dikeç 2005: 174). „Az érzékelhető felosztását” elvégző intézmények sorában (Rancière 1994) előkelő helyet foglalnak el az olyan „új elsődleges meghatározók”, mint a vállalkozásfejlesztési övezetek és a bevásárlóközpontokat üzemeltető vállalatok. Az ezek által megtestesített, a neoliberális józan ész és „a konszenzuális meggyőzés technikáin” alapuló morális és politikai hegemoniatörékvések (Paddison 2009) hozzájárulnak az ellenkezés semlegesítésé-

hez, igen hasonlóan ahhoz, ahogyan a „tisztá és biztonságos” belváros, valamint a hajléktalanokkal szemben meghirdetett zéró tolerancia a városi veszélyérzet megbomló ökológiájára rezonál (Uitermark, Duyvendak 2008; Coleman 2009). Ebben a kontextusban a minden állampolgár számára nyitott, valóban demokratikus közterek fenntartásának a követelése teljesen ellentétes „az érzékelhető bizonyítékok rendszerén” (Rancière 1994) alapuló, privatizált és bevételgeneráló fogyasztói terek kiterjesztését megkövetelő piaci típusú szabályozással (Turner 2002). Ezen a ponton válik kritikussá a tulajdon és a „közterek” fölötti intézményi kontroll annak meghatározása szempontjából, hogy ki képezheti a „köz” részét, vagyis kinek lehet legitim jogcíme a közösséghez való tartozásra, ezen keresztül pedig joga a városhoz (Mitchell 2003; Staeheli, Mithcell 2008; Purcell 2008).

Swyngedouw (2005, 2011) úgy érvel, hogy a fentiekhez hasonló posztpolitikai erőfeszítéseket egy posztdemokratikus intézményi konfiguráció kialakítása egészíti ki (Crouch 2004). Ebben az esetben bár a liberális demokrácia *formális* szempontból érintetlen marad, a kormányzási tevékenység gyakorlata érdekeltségek mentén rendeződik újra, a hagyományos (nemzeti, regionális, városi léptékű) állami terek pedig „érzékenyen megválogatott” és „felelős” partnerekkel osztják meg a hatalmat. Purcell megfogalmazásában:

„Egyre jellemzőbb, hogy a köz- és magánszféra együttműködéseire vagy kvázi-közintézményekhez hasonló oligarchikus intézmények hozzák meg azokat a döntéseket, amelyek meghozatala korábban a közvetlenül megválasztott tisztségviselők hatáskörébe tartozott [...] az állampolgárokat és képviselőiket egyre inkább üzleti vezetőkből és közgazdasági szakemberekből álló bizottságok váltják fel a döntéshozatali folyamatban, olyan szereplők, akiket minden látszat szerint a legalkalmasabbnak tartunk a versengő globális piac követelményeire adott válaszok kidolgozására.” (Purcell 2009: 27)

González (2009) Milánó érdekes példáját hozza fel erre, ahol 1997-ben a Berlusconi által támogatott polgármester, Gabriele Albertini „társasházként” kezdte el igazgatni a város ügyeit, állítása szerint olyan hatékony menedzsment keretében, amely megkerüli a korábbi irányítási rezsimék rákfenéjének tartott „helyi politikai küzdelmeket”. A várostervezési főtanácsadó a következőképpen idézte fel az 1970-es évek ideológiai csatáit: „abban az időben rengeteg tárgyalás és kevés cselekvés volt a jellemző; manapság keveset tárgyalunk, de annál többet teszünk” (a szerző interjúja, 2005. május 24). Mindez a „politika nélküli menedzsment” érdekes példája, amelyben a városi politikusok egyrészt a tiltakozó hangok leszerelésére, másrészt a város globális pozicionálására törekuszenek, miközben a hagyományos jobb- és baloldali politizálást „semleges”, vállalkozásszerű koalíciók váltják fel (González 2009: 42–43).

Elmondható tehát, hogy a városi kormányzás intézményeinek olyan „korszerűsítést” látjuk, amely a nehézkes viták rövidre zárását, illetve a piaci lehetőségekre való gyors reakcióképességet részesíti előnyben. E „korszerűsítés” során azonban ezek az intézmények egyben kevésbé elszámoltathatóvá is válnak, talán a demokratikus képviselet vége felé haladva (Purcell 2008). Ez a típusú oligarchikus, politikai konszenzust mutató, minden disszonáns lehetőségtől megszabadított „jó kormányzás” azonosítható a rengeteg szomszédsági, közösségi partnerség mögött is, amelyek elvileg a helyi részvétel csatornáit hivatottak megerősíteni (Purcell 2008). Ezek kritikusi arra hívják fel a figyelmet, hogy – távol állva a helyi lakosok értelmezhető hatalommal való felruházásától – a legtöbb „közösségi irányítású” partnerség a disszonáns politikai vita lezárásában és a neoliberális renddel szemben kritikus hangok elnémításában jeleskedik (Geddes 2006; Glynn 2009; egy ezt vitató nézetért lásd Durose, Lowndes 2010). Ezzel analóg, bár eltérő társadalmi-ökológiai környezetből származó tapasztalatokról tudósít az a kritika is, amellyel Mike Davis a Világbank és az ENSZ konszenzualista megközelítését illetve, a szervezetek által a nyomornegyedek világába bevezetni kívánt önszervezési formákkal kapcsolatban. Egy helyi aktivista megfogalmazásában:

„[A nem kormányzati szervezetek] állandóan azon dolgoznak, hogy aláaknázzák, félreinformálják és kiábrándítsák az embereket, ezzel is távol tartva őket mindenféle osztályharcnak még a gondolatától is. A szimpátia és humanizmus nevében a szívességekért és pártfogásért való kuncsorgás gyakorlatát terjesztik, ahelyett, hogy az elnyomottakban tudatosítanák a jogaikat. Ezek a szervezetek és ügynökségek szisztematikusan törekednek minden olyan felforgatóbb módszer lebontására, amellyel az emberek valóban elérhetnék a céljaikat. Erőfeszítéseik arra irányulnak, hogy az emberek figyelmét az imperializmus által okozott nagyobb politikai károkról a helyi ügyekre tereljék, és így összezavarják az embereket azzal kapcsolatban, hogy kik az ellenségeik és kik a barátaik.” (P. K. Das, veterán lakhatási aktivista, Mumbai; idézi Davis 2006: 78)

Ezekhez hasonló példák készítenek Swyngedouw-t (2010) annak kijelentésére, hogy a posztpolitikai konszenzus körülményei között nem kérdőjelezhető meg az érzelhető felosztása, csupán a jó kormányzás technológiáiról és a szabályozás elrendezéséről alakulhat ki vita. Ez pedig az alapvető konfliktust vagy eltünteteti, vagy az ezzel ellentétes ultrapolitikai szférába emeli. Láthattuk korábban, hogy a szuburbia és a posztsuburbia helyi politikái milyen gyökeres átalakuláson mentek keresztül az Egyesült Államokban. A fejlesztők vezette növekedési gépezetek és a háztulajdonos-egyesületek koalíciója által a hirdetéseikkel egyedi képre alakított és szigorú belső rendszabályozásnak alávetett lakónegyedeket úgy is értelmezhetjük, mint az intézményi összeférlés és a kulturális érzéstelenítés posztpolitikai formáit (Knox

2008). Továbbá a zárt szuburbán lakóközösségek elterjedése, amint azt korábban bemutattam, megerősítette a szolgáltatások és közösségi juttatások magánúton történő biztosítását, így a szavazati jogok – a „régimódi” választói állampolgársággal ellentétben – egyre inkább a konkrét helyszíneken való tulajdonbirtokláshoz kapcsolódnak (Low 2003). Blakely és Snyder (1999) kitűnően világít rá egy zárt közösség, a Texas melletti Plano lakóinak posztdemokratikus beállítottságaira:

„Elrendeztem mindent, amiért felelős voltam, itt biztonságban vagyok, a kaput őrzik. Megfizettem a [háztulajdonosok egyesületében a] tagdíjamat, és felelősséggel tartozom az utcáimért. Nem vagyok tehát felelős a közjóért, mert mindenki a maga javáért felelős.” (Blakely, Snyder 1999: 140)

Knox (2008) igen találóan ezt az attitűdöt a „nem civil társadalom” (*uncivil society*) eljövételének jeleként határozta meg.

Várospolitikai – a kormányzáson túl

Tekintettel arra a tényre, hogy a világ népességének többsége jelenleg várostérségekben él és hogy a 2010 és 2020 között várható népességnövekedés is ilyen térségekben koncentrálódik majd (UN-Habitat 2008), nem túlzás talán a nagyvárosi életben a jövő „általános, világszintű életformáját” látni (Hardt, Negri 2009: 252). Ez a tektonikus urbanizáció ugyanakkor a városok gazdasági, társadalmi és ökológiai tájképének gyors átalakulásával párhuzamosan megy végbe, amelyek a 20. századi városok felől szemlélve könnyen felismerhetetlenné tehetik a 21. század elejének városát (Soja 2000; Knox 2008). Egy sor, a várostervezésből, a városföldrajzból és a városkutatás területéről származó elemzés alapján ez a tanulmány ezekről az átalakulásokról, illetve a nagyvárostérségek politikájának és kormányzásának a hangsúlyeltolódásairól kívánt igen elnagyolt beszámolót nyújtani. A tanulmány vége felé közeledve három olyan témát érintek, amely egyaránt központi jelentőségű a várostervezők és a városi kormányzás területét értelmezni kívánó kutatók számára.

Az első témakör a nagyvárosi tér területi aspektusával kapcsolatos. Dear és Dahmann (2008: 273) jogosan veti fel, hogy a kortárs város politikai földrajzának központi normatív kérdése „a helyi kormányzás területi visszaágyazódásának megfelelő léptékekre” vonatkozik, és ezért a következő kérdést teszi fel:

„Melyik lenne a regionalizáció azon optimális léptéke, amely egyaránt biztosítani tudná a valódi képviselői demokráciát és a közszolgáltatások hatékony biztosítását a jelentősen kitágult nagyvárosban?” (Dear, Dahmann 2008: 273)

Ez jelenti a központi kérdést mindazok számára, akik a fragmentálódó amerikai városi kormányzás konszolidációját az „új regionalizmus” zászlaja alatt kívánják elvégezni. Igen meggyőző érvek szólnak egy ilyen típusú politikai földrajz mellett, különösen a városi terjeszkedés megállításában, valamint a felelős ökológiai terek létrehozásában játszott szerepe miatt (Duany et al. 2010). Mindazonáltal az irányzat központi képviselői elismerik, hogy

„A belvárosok és az őket körbevevő közép- és felsőosztálybeli elővárosok között egyre növekszik a politikai távolság, ez pedig jelentős mértékben megnehezíti a növekvő egyenlőtlenségek ellen fellépni kívánó közpolitikák politikai támogatottságának a biztosítását.” (Dreier et al. 2001: 23)

Ebben a kontextusban, és figyelembe véve az elszakadó helyképzés, a szétforgácsolódo privatizmus, a köztes városok és a közszolgáltatások dekollektivizálódásának fentebb tárgyalt folyamatait, nem tűnik túl szerencsésnek a városok problémáira adott *végleges* megoldásként egy újabb léptéket rögzíteni – feltehetően a nagyváros vagy a városrégió léptékét (Allen 2004). Erre utal Dear és Dahmann központi megállapítása is:

„A földrajz végleg rátromfolt a kormányzatra; a posztmodern urbanizmus megváltozott földrajzai újradefiniálják a városi politika értelmét és gyakorlatait. Mindez azért van, mert a városok hagyományos politikai hatáskörökön való túlterjeszkedése együtt jár a képviseleti demokrácia eszméjének tagadásával. Nemcsak csökkenti a helyi önkormányzatok képességét polgáraik kollektív érdekeinek képviseletére, hanem egyenesen hozzájárulhat a helyi önkormányzat plutokratikus¹⁸ privatizmusnak történő alárendeléséhez.” (Dear, Dahmann 2008: 272–273)

Ez a folyamat talán egy olyan elevenebb várospolitikát kívánna meg, amely egyszerre képes a relacionális kapcsolatok mobilizálására, valamint a kormányzás összetételének és folyamatának a demokratizálására (Young, Keil 2010; Amin 2004). Amint arra korábban utaltam, mindez összhangban van a várospolitikai újabb, relacionális és topológiai olvasataival. Eszerint olyan lehetőségeket szükséges keresni, amelyeken keresztül összefoghatóak lennének az egymást többszörösen „átfedő, hálózatos politikai kapcsolatok”, a „köztes város” relacionális valósága, a „városi társadalmi mozgalmak helyeken átívelő együttesei” és a távolságokat széthúzó

18 A plutokrácia olyan társadalmi rendszer és politikai berendezkedés, amely a gazdagoknak előjogokat biztosít, az ő érdekeiket érvényesíti, a hatalmat pedig a legvagyonosabbak vagy az ő érdekeiket képviselő csoportok birtokolják. – *A szerk.*

„mozgékony városi közpolitikák” (Allen, Cochrane 2007; MacFarlane 2009; Young, Keil 2010; McCann, Ward 2010). Ilyen értelemben, míg a területi határookra és hatáskörökre fókuszáló kutatások segíthetnek beazonosítani az egyes területileg lehatárolt városnegyedekért „felelős” intézményeket, a mozgékony hálózatokra és elszakadó hálózati infrastruktúrákra való összpontosítás azoknak a szétkapcsolódásoknak a forrásaira mutathat rá, amelyek egyes városnegyedek leszakadásáért és megkerüléséért felelősek. A privatópia egy érdekes jelenség ebből a szempontból: egyrészt egy új területi forma nagyon határozott képviselője, amely leginkább talán a középkori városi enklávéra emlékeztet (AlSayyad, Roy 2004). Másrészt azonban, ha topológiai elrendeződésként értelmezzük a privatópiák kialakulását, akkor rálátást kaphatunk azoknak a szubjektivitásoknak a kialakulására, amelyek a tevékenységek bizonyos térbeli és időbeli elrendeződésével, valamint mások e tevékenységekre gyakorolt hatásával jönnek létre (Allen 2004). Mindemellett hordoz magában bizonyos veszélyeket, ha túl gyors fordulatot teszünk ebbe az irányba. Mint arra sokan felhívták már a figyelmet, bár a relacionális térbeli megközelítés kiváló rálátást biztosít a hatalomnak és kiváltságnak az információs korszak városain átgyűrűző körforgására, de ennek a megközelítésnek is megvannak a maga vakfoltjai, különösen a városi igazságtalanság cselekvőképességtől való megfosztásának földrajzaiban (MacLeod, Jones 2007; González 2009).

A második lényeges kérdéskör arra vonatkozik, hogy az új várospolitikai vállalkozói szemlélete és növekedés-központúsága mennyiben szorította háttérbe a kollektív fogyasztás problémáját (lásd Cox 1993; Harding 1999; Jones et al. 2010). Bár továbbra is léteznek közszolgáltatásokkal jól ellátott városok, amelyekben a politikai rezsimiek működését szociális és demokratikus érdekek mentén irányítják, az ilyen hétköznapi helyszínek kutatását elhomályosítani látszik a megaprojekteknek és a belvárosi csillogásnak szentelt kiemelt figyelem. Egyes szerzők határozottan mutatnak rá arra, hogy a kollektív fogyasztás kérdései továbbra is aktuális kérdések, bár egyre inkább egyfajta méltányosság-központú helyi politikához kötődnek, és kevésbé az egyenlőségre törekvő liberalizmus egalitárius és redistribúciós elveihez (Hackworth 2007; Purcell 2008). Természetesen a szolgáltatások biztosításának és az infrastruktúra kezelésének korábban tárgyalt privatizált és elszakadó módjai további elemzési figyelmet igényelnek ebből a szempontból is. Cox (1993, 1998) területi nem megfeleléssel kapcsolatos munkái jól használhatóak lennének mind az olyan háztulajdonosi egyesületek közösségeinek a vizsgálatához, amelyek privatizált szolgáltatások segítségével igyekeznek lazítani a helyi önkormányzatoktól való függőségen, mind ennek a helyi önkormányzatra gyakorolt messzesemenő következményeinek a kutatásához.¹⁹ Valójában egyes boomburbök polgármesterei igencsak elégedettek

19 Cox kritikai fogalmai egy relacionális nagyvárosi politika alapjául szolgálnak (MacLeod,

a léptékfüggőségek ilyen irányba történő átalakulásával. A munkaigényes városnegyedszintű szolgáltatásnyújtás és üzemeltetés átvállalása ugyanis mentesíti feladatai egy része alól a városi önkormányzatot, amely így a nagyméretű infrastruktúrális fejlesztésekre, a gazdasági fejlődésre és a hosszú távú tervezésre koncentrálhat (Lang, Nelson 2007). A poszt demokratikus városi tájat benépesítő együtteseket pontosan a növekedésorientált konszenzus és a privatizmus gyakorlatának eme összefonódása teszi lehetővé.

A harmadik témakör a posztpolitikai és poszt demokratikus várossal kapcsolatos érvekhez vezet el. E tanulmány alcíme – „A növekedési gépezettől a poszt demokratikus városig?” – nem egy lineáris folyamatra akar utalni. Azonban amennyiben komolyan vesszük az útfüggőség jelenségét, illetve azt, hogy az intézményi tájkép átalakítása egy meglevő örökség átalakítása is egyben, értelmeznünk kell valahogy azokat a neoliberalizmus által szabadjára engedett folyamatokat (lásd Peck, Tickell 2002; Keil 2009), amelyek az intézményi formák fentebb vázolt fokozatos politika- és demokráciamentesítéséhez vezettek. Ennek a posztpolitikai városi beszédmódnak a korai megnyilvánulását érhetjük tetten Peterson (1981: 134) azon kijelentésében, mely szerint a köz- és magánszféra közötti együttműködésekben és a fejlesztési ügynökségekben „nincs helye [...] vitatott csoportkonfliktusoknak”. Túlságosan könnyűnek tűnik túllépni ezen a kérdésen azzal az egyszerű megállapítással, hogy a fejlett neoliberalizmus, az intézményi bezáródás, a privatizmus és a nyílt privatizáció folyamatai maguk is nagyban hozzájárultak Paul Peterson világképének olyan léptékű elterjedéséhez, amilyenről a közösségi döntések 1980-as évekbeli kutatói talán még álmodni sem mertek.

Mindazonáltal, amint azt számos újabb tanulmány és konferencia-előadás jelzi, a posztpolitika és poszt demokrácia fogalmai igencsak vitatott fogalmak, talán maguk is posztpolitikaiak. Ha ez a helyzet, akkor mikor és hol beszélhetünk (valódi) politikai jelleggel bíró városokról? Amennyiben városainkat ma poszt demokratikusaknak tartjuk, mikor és hol voltak valóban demokratikusak? Ilyen értelemben korunk konszenzuális szabályozásának és rendjének a megragadására talán pontosabb a „depolitizált” kifejezést használni. Ez ugyanakkor talán kevesebb támadási felületet is nyújt mindazok számára, akik előszeretettel hangoztatják, hogy „természetesen még mindig politizálnak a városokban”, illetve hogy „a városok mélyen átpolitizáltak”. Érdemes itt szerintem hangsúlyozni, hogy maga Swyngedouw is igyekszik rámutatni azokra a lehetőségekre, amelyekkel különböző elégedetlenkedő csoportok megpró-

Jones 2011); ezzel kapcsolatban pedig szükséges lenne áttekinteni azokat a várospolitikáról szóló elemzéseket, amelyek – ellentétben a növekedési gépezet elméletével és a rezsimelmélettel – teret szenteltek a városi hatalom és befolyás perifériáin meghúzódó, nem elit csoportok cselekvéseinek és mindennapi politizálásának is (lásd Little et al. 1988; Clarke et al. 1995; Peake 1997; Staeheli, Nagel 1997).

bálhatják visszahódítani a várost, új stratégiákat és alternatív forgatókönyveket dolgozva ki véleményeik hatásos kifejezésére (Swyngedouw 2010, 2011).

Valóban abszurd lenne azt állítani, hogy korunk városai megszűntek volna a térbeli küzdelmek helyszíneiként működni. Az ilyen küzdelmek többsége, mint azt Blomley (2004), valamint Staeheli és Mitchell (2008) is kiemeli, a tulajdonviszonyok földrajzi leképeződése körül forog, nem utolsósorban az önkormányzatoknak és az „elsődleges meghatározóknak” a használati és csereérték szabályozásával kapcsolatos erőfeszítései körül. Jól tetten érhető mindez a hajléktalankérdésben, valamint egy sor fejlesztésorientált dzsentifikációs és kiszorítási folyamatban. Az érem másik oldalán ugyanakkor az látható, hogy az ilyen típusú fejlesztéseket a marginalizált városlakókkal szembeni revansista attitűdök, valamint a tulajdonnal kapcsolatos poszt politikai közhelyek és előfeltevések támogatják (mint például a kiszorítás „természetességével” vagy a középosztálybeli tulajdonnak a szegény negyedek életében játszott jótékony hatásával kapcsolatos vélekedések) (Blomley 2004: xix). Míg valóban fennáll annak a veszélye, hogy a poszt politikai szemléletmód alulértékeli a cselekvés és ellenállás terepeinek a fontosságát (Paddison 2009), az mindenképpen nagy erényei között tartható számon, hogy képes megvilágítani a városi önkormányzatok stratégiai szelektivitásának a logikáját, illetve azt, hogy miért és milyen módszerekkel megy végbe a jelentős intézményi küzdelmek kialakulásának a megelőzése és ezek lezárása.

Hivatkozott irodalom

- Agamben, G. (2006): *Metropolis*. <http://www.generation-online.org/p/fpagamben4.htm> (Letöltve: 2012. január 20.)
- Allen, J. (2004): The whereabouts of power: politics, government and space. *Geografiska Annaler*, 86B (1): 19–32.
- Allen, J., Cochrane, A. (2007): Beyond the Territorial Fix: Regional Assemblages, Politics and Power. *Regional Studies*, 41 (9): 1161–1175.
- AlSayyad, N., Roy, A. (2006): Medieval Modernity: On Citizenship and Urbanism in a Global Era. *Space and Polity*, 10 (1): 1–20.
- Amin, A. (2004): Regions Unbound: Towards a New Politics of Place. *Geografiska Annaler*, 86B (1): 33–44.
- Amin, A. (2006): The Good City. *Urban Studies*, 43 (5–6): 1009–1023
- Amin, A., Graham, S. (1997): The ordinary city. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22 (4): 411–429.
- Amin, A., Thrift, N. (2002): *Cities: Reimagining the Urban*. Polity, Cambridge.
- Atkinson, R. (2008): The Great Cut: The Support for Private Modes of Social Evasion by Public Policy. *Social Policy and Administration*, 46 (6): 593–610.

- Banerjee, T. (2001): The Future of Public Space: Beyond Invented Streets and Reinvented Places. *Journal of the American Planning Association*, 67 (1): 9–24.
- Bannister, J., Fyfe, N., Kearns, A. (2006): Respectable or Respectful? (In)civility and the City. *Urban Studies*, 43 (5–6): 919–937.
- Barnekov, T. K., Boyle, R., Rich, D. (1989): *Privatism and urban policy in Britain and the United States*. Oxford University Press, Oxford.
- Beauregard, R. A. (1995): Edge cities: peripheralizing the center. *Urban Geography*, 16 (8): 708–721.
- Beauregard, R. A. (2003): City of Superlatives. *City & Community*, 2 (3): 183–199.
- Blakely, E. J., Snyder, M. G. (1999): *Fortress America: Gated Communities in the United States*. Brookings Institution Press, Washington D.C.
- Blomley, N. K. (2004): *Unsettling the City: Urban Land and the Politics of Property*. Routledge, New York.
- Boddy, T. (1992): Underground and Overhead: Building the Analogous City. In *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*. Szerk.: Sorkin, M. The Noonday Press, New York.
- Boudreau, J.-A., Keil, R. (2001): Seceding from Responsibility? Secession Movements in Los Angeles. *Urban Studies*, 38 (10): 1701–1731.
- Boyer, C. (1993): The City of Illusion: New York's Public Places. In *The Restless Urban Landscape*. Szerk.: Knox, P. L. Englewood Cliffs, Prentice Hall.
- Boyle, M. (1999): Growth Machines and Propaganda Projects: A Review of Readings of the Role of Civic Boosterism in the Politics of Local Economic Development. In *The Urban Growth Machine: Critical Perspectives Two Decades Later*. Szerk.: Jonas, A. E. G., Wilson, D. SUNY Press, Albany.
- Boyle, M., Hughes, G. (1994): The politics of urban entrepreneurialism in Glasgow. *Geoforum*, 25 (4): 453–470.
- Brenner, N. (1999): Globalisation as Reterritorialisation: The Re-Scaling of Urban Governance in the European Union. *Urban Studies*, 36 (3): 431–451. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Brenner, N. (2004): *New State Spaces: Urban Governance and the Rescaling of Statehood*. Oxford University Press, Oxford.
- Brenner, N., Theodore, N. (2002): Cities and the Geographies of Actually Existing Neoliberalism. *Antipode*, 34 (3): 349–379.
- Bruegmann, R. (2006): *Sprawl: A Compact History*. University of Chicago Press, Chicago.
- Caldeira, T. P. D. R. (2000): *City of Walls: Crime, Segregation, and Citizenship in São Paulo*. University of California Press, Berkeley.
- Carter, H. (2008). Policing the Retail Republic. *The Guardian*. Május 28.
- Christopherson, S. (1994): The Fortress City: Privatized Spaces, Consumer Citizenship. In *Post-Fordism: A Reader*. Szerk.: Amin, A. Blackwell, Oxford.

- Clarke, S. E., Staeheli, L. A., Brunell, L. (1995): Women Redefining Local Politics. In *Theories of Urban Politics*. Szerk.: Judge, D., Stoker, G., Wolman, H. Sage, London.
- Cochrane, A. (1999): Redefining Urban Politics for the Twenty-First Century. In *The Urban Growth Machine: Critical Perspectives Two Decades Later*. Szerk.: Jonas, A. E. G., Wilson, D. SUNY Press, Albany.
- Cochrane, A., Peck, J., Tickell, A. (1996): Manchester Plays Games: Exploring the Local Politics of Globalisation. *Urban Studies*, 33 (8): 1319–1336.
- Coleman, R. (2003): Images from a Neoliberal City: The State, Surveillance and Social Control. *Critical Criminology*, 12 (1): 21–42.
- Coleman, R. (2009): ‘They Just Look Wrong’: Visualising ‘Crime’ and Grime in the Post Social City. *Criminal Justice Matters*, 78 (1): 29–31.
- Colomb, C. (2007): Unpacking New Labour’s ‘Urban Renaissance’ Agenda: Towards a Socially Sustainable Reurbanization of British Cities? *Planning Practice & Research*, 22 (1): 1–24.
- Connell, J. (1999): Beyond Manila: Walls, Malls, and Private Spaces. *Environment and Planning A*, 31 (3): 417–439.
- Cook, I. R. (2008): Mobilising Urban Policies: The Policy Transfer of US Business Improvement Districts to England and Wales. *Urban Studies*, 45 (4): 773–795.
- Coutard, O. (2008): Placing Splintering Urbanism: Introduction. *Geoforum*, 39 (6): 1815–1820.
- Cox, K. R. (1993): The Local and the Global in the New Urban Politics: A Critical View. *Environment and Planning D: Society and Space*, 11 (4): 433–448.
- Cox, K. R. (1995): Globalisation, Competition and the Politics of Local Economic Development. *Urban Studies*, 32 (2): 213–224.
- Cox, K. R. (1997): Spaces of Dependence, Spaces of Engagement and the Politics of Scale, or: Looking for Local Politics. *Political Geography*, 17 (1): 1–23.
- Cox, K. R., Mair, A. (1989): Book Review Essay: Urban Growth Machines and the Politics of Local Economic Development. *International Journal of Urban and Regional Research*, 13 (1): 137–146.
- Crouch, C. (2004): *Post-Democracy*. Polity, Cambridge.
- Dahl, R. (1961): *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. Yale University Press, New Haven.
- Davis, M. (1990): *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*. Verso, London.
- Davis, M. (2006): *Planet of Slums*. Verso, London.
- Dear, M., Flusty, S. (1998): Postmodern Urbanism. *Annals of the Association of American Geographers*, 88 (1): 50–72.
- DeFilippis, J. (1999): Alternatives to the New Urban Politics: Finding Locality and Autonomy in Local Economic Development. *Political Geography*, 18 (8): 973–990.
- DeVerteuil, G., May, J., Mahs, J. v. (2009): Complexity not Collapse: Recasting the

- Geographies of Homelessness in a Punitive Age. *Progress in Human Geography*, 33 (5): 646–666.
- Dick, H. W., Rimmer, P. J. (1998): Beyond the Third World City: The New Urban Geography of South-east Asia. *Urban Studies*, 35 (12): 2303–2321.
- Dikeç, M. (2005): Space, Politics, and the Political. *Environment and Planning D: Society and Space*, 23 (2): 171–188.
- Dikeç, M. (2007): *Badlands of the Republic: Space, Politics and Urban Policy*. Blackwell, Oxford.
- Donald, H. M. (1996): BIDs Really Work. *City Journal*, 6 (2): 29–42.
- Douglass, M., Huang, L. (2007): Globalizing the City in Southeast Asia: Utopia on the Urban Edge – The Case of Phu My Hung, Saigon. *International Journal of Asia-Pacific Studies*, 3 (2): 1–42.
- Dreier, P., Mollenkopf, J. H., Swanstrom, T. (2004): *Place Matters: Metropolitica for the Twenty-First Century*. University Press of Kansas, Lawrence.
- Duany, A., Speck, J., Lydon, M. (2009): *The Smart Growth Manual*. McGraw Hill Professional, New York.
- Duncan, S., Goodwin, M. (1988): *The Local State and Uneven Development: Behind the Local Government Crisis*. Polity, Cambridge.
- Durose, C., Lowndes, V. (2010): Neighbourhood Governance: Contested Rationales within a Multi-Level Setting: A Study of Manchester. *Local Government Studies*, 36 (3): 341–359.
- Fainstein, S. S. (1994): *The City Builders: Property, Politics, and Planning in London and New York*. Blackwell, Oxford.
- Fishman, R. (1987): *Bourgeois Utopias: The Rise and Fall of Suburbia*. Basic Books, New York.
- Fishman, R. (1993): Metropolis Unbound: The New City of the Twentieth Century. *Flux*, 6 (1): 43–55.
- Florida, R. (2002): *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community, and Everyday Life*. Basic Books, New York.
- Flusty, S. (2001): The Banality of Interdiction: Surveillance, Control and the Displacement of Diversity. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25 (3): 658–664.
- Ford, L. R. (2003): *America's New Downtowns: Revitalization or Reinvention?* John Hopkins University Press, Baltimore.
- Garreau, J. (1991): *Edge City: Life on the New Frontier*. Doubleday, New York.
- Geddes, M. (2006): Partnership and the Limits to Local Governance in England: Institutional Analysis and Neoliberalism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 30 (1): 76–97.

- Glynn, S. (2009): *Where the Other Half Lives: Lower Income Housing in a Neoliberal World*. Pluto Press, London.
- Gold, J. R., Gold, M. M. (2005): *Cities of Culture: Staging International Festivals and the Urban Agenda, 1851–2000*. Ashgate, Aldershot.
- Goldberg, P. (1996): The Rise of the Private City. In *Breaking Away: The Future of Cities*. Szerk.: Wagner, R. F., Vitullo-Martin, J. The Twentieth Century Fund, New York.
- González, S. (2006): (Dis)connecting Milan(ese): Deterritorialised Urbanism and Disempowering Politics in Globalising Cities. *Environment and Planning A*, 41 (1): 31–47.
- Goodwin, M., Duncan, S., Halford, S. (1993): Regulation Theory, the Local State, and the Transition of Urban Politics. *Environment and Planning D*, 11 (1): 67–88.
- Goss, J. (1996): Disquiet on the Waterfront: Reflections on Nostalgia and Utopia in the Urban Archetypes of Festival Marketplaces. *Urban Geography*, 17 (3): 221–247.
- Gotham, K. F. (2001): A City without Slums: Urban Renewal, Public Housing, and Downtown Revitalization in Kansas City, Missouri. *American Journal of Economics and Sociology*, 60 (1): 285–316.
- Gottdiener, M. (1987): *The Decline Of Urban Politics: Political Theory And The Crisis Of The Local*. Sage Publications, Newbury Park.
- Graham, S., Marvin, S. (2001): *Splintering Urbanism: Networked Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition*. Blackwell, Oxford.
- Hackworth, J. R. (2007): *The Neoliberal City: Governance, Ideology, and Development in American Urbanism*. Cornell University Press, Ithaca.
- Hall, S. (2003): New Labour's Double Shuffle. *Soundings*, 24: 10–24.
- Hall, T., Hubbard, P. (1996): The Entrepreneurial City: New Urban Politics, New Urban Geographies? *Progress in Human Geography*, 20 (2): 153–174.
- Hannigan, J. (2005): *Fantasy City. Pleasure and Profit in the Postmodern Metropolis*. Routledge, London and New York.
- Harding, A. (1999): Review Article: North American Urban Political Economy, Urban Theory and British Research. *British Journal of Political Science*, 29 (4): 673–698.
- Hardt, M., Negri, A. (2009): *Commonwealth*. Belknap Press of University of Harvard Press, Cambridge.
- Harvey, D. (1989): From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation of Urban Governance in Late Capitalism. *Geografiska Annaler*, 71B (1): 3–17. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Harvey, D. (2000): *Spaces of Hope*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Harvey, D. (2007): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press, Oxford.
- Harvey, D. (2008): The Right to the City. *New Left Review*, 53: 23–40.
- Helms, G. (2008): *Towards Safe City Centres? Remaking the Spaces of an Old-Industrial City*. Ashgate, Aldershot.

- Herbert, S., Brown, E. (2006): Conceptions of Space and Crime in the Punitive Neo-liberal City. *Antipode*, 38 (4): 755–777.
- Hubbard, P., Hall, T. (1998): The Entrepreneurial City and the New Urban Politics. In: *The Entrepreneurial City: Geographies of Politics, Regime and Representation*. Szerk.: Hall, T., Hubbard, P. Chichester, Wiley.
- Hunter, F. (1953): *Community Power Structure: A Study of Decision Makers*. University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Hutchinson, S. (2000): Waiting for the Bus. *Social Text*, 18 (2): 107–120.
- Imrie, R., Thomas, H. (1995): Urban Policy Processes and the Politics of Urban Regeneration. *International Journal of Urban and Regional Research*, 19 (4): 479–494.
- Isenberg, A. (2004): *Downtown America: A History of the Place and the People Who Made It*. University of Chicago Press, Chicago.
- Iveson, K. (2007): *Publics and the City*. Blackwell, Oxford.
- Jackson, K. T. (1985): *Crabgrass Frontier: The Suburbanization of the United States*. Oxford University Press, New York.
- Jessop, B. (1997): The Entrepreneurial City: Reimagining Localities, Redesigning Economic Governance, or Restructuring Capital? In *Transforming Cities: Contested Governance and New Spatial Divisions*. Szerk.: Jewson, N., MacGregor, S. Routledge, London.
- Jessop, B. (2008): *State Power*. Polity, Cambridge.
- Jonas, A., While, A., Gibbs, D. (2010): Managing Infrastructural and Service Demands in New Economic Spaces: The New Territorial Politics of Collective Provision. *Regional Studies*, 44 (2): 183–200.
- Jonas, A. E. G., Wilson, D. (1999): The City as a Growth Machine: Critical Reflections Two Decades Later. In *The Urban Growth Machine: Critical Perspectives Two Decades Later*. Szerk.: Jonas, A. E. G., Wilson, D. New York, State University Press of New York.
- Jones, M. (1997): Spatial Selectivity of the State? The Regulationist Enigma and Local Struggles over Economic Governance. *Environment and Planning A*, 29 (5): 831–864.
- Judd, D. R. (1999): Constructing the Tourist Bubble. In *The Tourist City*. Szerk.: Judd, D. R., Fainstein, S. New Haven, Yale University Press.
- Judd, D. R. (2005): Everything is Always Going to Hell: Urban Scholars as End-Times Prophets. *Urban Affairs Review*, 41 (2): 119–131.
- Judd, D. R., Swanstrom, T. (2008): *City Politics: The Political Economy of Urban America*. Pearson Longman, New York.
- Keil, R. (2002): Common Sense Neoliberalism: Progressive Conservative Urbanism in Toronto, Canada. *Antipode*, 34 (3): 578–601.
- Keil, R. (2009): The Urban Politics of Roll-with-it Neoliberalization. *City*, 13 (2–3): 230–245.
- Knox, P. L. (2008): *Metroburbia, USA*. Rutgers University Press, New Brunswick.

- Kohn, M. (2004): *Brave New Neighborhoods: The Privatization of Public Space*. Routledge, New York.
- Kooy, M., Bakker, K. (2008): Splintered Networks: The Colonial and Contemporary Waters of Jakarta. *Geoforum*, 39 (8): 1843–1858.
- Kowinski, W. S. (1985): *The Malling of America: An Inside Look at the Great Consumer Paradise*. William Morrow and Co., New York.
- Lang, R. E., LeFurgy, J. B. (2007): *Boomburbs: The Rise of America's Accidental Cities*. Brookings Institution Press, Washington DC.
- Lang, R. E., Nelson, A. C. (2007): Boomburb Politics and the Rise of Private Government. *Housing Policy Debate*, 18 (3): 627–634.
- Lauria, M. (1997): *Reconstructing Urban Regime Theory: Regulating Urban Politics in a Global Economy*. Sage, Thousand Oaks.
- Leitner, H. (1990): Cities in Pursuit of Economic Growth: The Local State as Entrepreneur. *Political Geography Quarterly*, 9 (2): 146–170.
- Levine, M. V. (1987): Downtown Redevelopment as an Urban Growth Strategy: A Critical Appraisal of the Baltimore Renaissance. *Journal of Urban Affairs*, 9 (2): 103–123.
- Little, J., Peake, L. és Richardson, P. (1988): *Women in Cities: Gender and the Urban Environment*. New York University Press, New York.
- Logan, J. R. és Molotch, H. (1987): *Urban Fortunes: The Political Economy of Place*. University of California Press, Berkeley.
- Low, S. (2003): *Behind the Gates: Life, Security, and the Pursuit of Happiness in Fortress America*. Routledge, New York.
- Lowe, M. S. (2000): Britain's Regional Shopping Centres: New Urban Forms? *Urban Studies*, 37 (2): 261–274.
- MacLeod, G. (1999): Entrepreneurial Spaces, Hegemony and State Strategy: The Political Shaping of Privatism in Lowland Scotland. *Environment and Planning A*, 31 (2): 345–375.
- MacLeod, G. (2002): From Urban Entrepreneurialism to a Revanchist City? On the Spatial Injustices of Glasgow's Renaissance. *Antipode*, 34 (3): 602–624.
- MacLeod, G., Goodwin, M. (1999): Space, Scale and State Strategy: Rethinking Urban and Regional Governance. *Progress in Human Geography*, 23 (4): 503–527.
- MacLeod, G., Johnstone, C. (2011): Stretching Urban Renaissance: Privatizing Space, Civilizing Place, Summoning Community. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36 (1): 1–28.
- MacLeod, G., Jones, M. (2007): Territorial, Scalar, Networked, Connected: In What Sense a Regional World? *Regional Studies*, 41 (9): 1177–1191.
- MacLeod, G., Jones, M. (2011): Renewing Urban Politics. *Urban Studies*, 48 (12): 2443–2472.

- Mallett, W. J. (1994): Managing the Post-Industrial City: Business Improvement Districts in the United States. *Area*, 26 (3): 276–287.
- Martin, D. G. (2004): Nonprofit Foundations and Grassroots Organizing: Reshaping Urban Governance. *The Professional Geographer*, 56 (3): 394–405.
- Martin, D. G. (2004): Reconstructing Urban Politics Neighborhood Activism in Land-Use Change. *Urban Affairs Review*, 39 (5): 589–612.
- Masotti, L. H., Lineberry, R. L. (1976): *The New Urban Politics*. Wiley, Cambridge.
- Mayer, M. (1994): Post-Fordist City Politics. In.: *Post-Fordism: A Reader*. Szerk.: Amin, A. Blackwell, Oxford.
- McCann, E., Ward, K. (2010): Relationality/Territoriality: Toward a Conceptualization of Cities in the World. *Geoforum*, 41 (2): 175–184.
- McFarlane, C. (2009): Translocal Assemblages: Space, Power and Social Movements. *Geoforum*, 40 (4): 561–567.
- McFarlane, C., Rutherford, J. (2008): Political Infrastructures: Governing and Experiencing the Fabric of the City. *International Journal of Urban and Regional Research*, 32 (2): 363–374.
- McGuirk, P., Dowling, R. (2009): Neoliberal Privatisation? Remapping the Public and the Private in Sydney's Masterplanned Residential Estates. *Political Geography*, 28 (3): 174–185.
- McGuirk, P., Dowling, R. (2011): Governing Social Reproduction in Masterplanned Estates Urban Politics and Everyday Life in Sydney. *Urban Studies*, 48 (12): 2611–2628.
- McGuirk, P. M. (2002): Producing the Capacity to Govern in Global Sydney: A Multi-scaled Account. *Journal of Urban Affairs*, 25 (2): 201–223.
- McKenzie, E. (1994): *Privatopia: Homeowner Associations and the Rise of Residential Private Government*. Yale University Press, New Haven.
- McKenzie, E. (2005): Constructing The Pomerium in Las Vegas: A Case Study of Emerging Trends in American Gated Communities. *Housing Studies*, 20 (2): 187–203.
- McKenzie, E. (2006): The Dynamics of Privatopia: Private Residential Governance in the USA. In *Private Cities: Global And Local Perspectives*. Szerk.: Glasze, G., Webster, C., Frantz, K. Routledge, London.
- Minton, A. (2009): *Ground Control: Fear and Happiness in the Twenty-first-century City*. Penguin, London.
- Mitchell, D. (2003): *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. Guilford Press, New York
- Molotch, H. (1976): The City as Growth Machine: Toward a Political Economy of Place. *American Journal of Sociology*, 82 (2): 309–332.
- Mouffe, C. (2005): *On the Political*. Routledge, London.

- Murray, M. J. (2008): *Taming the Disorderly City: The Spatial Landscape of Johannesburg after Apartheid*. Cornell University Press, Cape Town.
- Nicholls, W. J. (2011): The Los Angeles School: Difference, Politics, City. *International Journal of Urban and Regional Research*, 35 (1): 189–206.
- OECD (2007): *Competitive Cities: A New Entrepreneurial Paradigm in Spatial Development*. OECD, Paris.
- Paddison, R. (1993): City Marketing, Image Reconstruction and Urban Regeneration. *Urban Studies*, 30 (2): 339–349
- Paddison, R. (2009): Some Reflections on the Limitations to Public Participation in the Post-Political City. *L'Espace Politique*, 8 (2): 2–14. <http://espacepolitique.revues.org/index1393.html> (Letöltve: 2012. január 20.)
- Peake, L. J. (1997): Toward a Social Geography of the City: Race and Dimensions of Urban Poverty in Women's Lives. *Journal of Urban Affairs*, 19 (3): 335–361.
- Peck, J. (1995): Moving and Shaking: Business Elites, State Localism and Urban Privatism. *Progress in Human Geography*, 19 (1): 16–46.
- Peck, J. (2006): Liberating the City: Between New York and New Orleans. *Urban Geography*, 27 (8): 681–713.
- Peck, J., Theodore, N., Brenner, N. (2010): Postneoliberalism and its Malcontents. *Antipode*, 41 (1): 94–116.
- Peck, J., Tickell, A. (1995): Business Goes Local: Dissecting the Business Agenda in Manchester. *International Journal of Urban and Regional Research*, 19 (1): 55–78.
- Peck, J., Tickell, A. (2002): Neoliberalizing Space. *Antipode*, 34 (3): 380–404.
- Peterson, P. E. (1981): *City Limits*. University of Chicago Press, Chicago.
- Phelps, N., Valler, D., Wood, A. (2010): A Post-suburban World? An Outline of a Research Agenda. *Environment and Planning A*, 42 (2): 366–383.
- Phelps, N. A., Wood, A. M. (2011): The New Postsuburban Politics? *Urban Studies*, 48 (12): 2591–2610.
- Pile, S. (1999): What is a City? In *City Worlds*. Szerk.: Massey, D. B., Allen, J., Pile, S. Routledge, London.
- Porter, L., Shaw, K. (2009): *Whose Urban Renaissance? An International Comparison of Urban Regeneration Policies*. Routledge, London.
- Purcell, M. (2001): Metropolitan Political Reorganization as a Politics of Urban Growth: The Case of San Fernando Valley Secession. *Political Geography*, 20 (5): 613–633.
- Purcell, M. (2008): *Recapturing Democracy: Neoliberalization and the Struggle for Alternative Urban Futures*. Routledge, New York.
- Quilley, S. (2000): Manchester First: From Municipal Socialism to the Entrepreneurial City. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24 (3): 601–615.

- Rancière, J. (1994): Post-democracy, Politics and Philosophy: An Interview with Jacques Rancière. *Angelaki*, 1 (3): 171–178.
- Rancière, J. (2001): Ten Theses on Politics. *Theory and Event*, 5 (3): 17–34.
- Ribera-Fumaz, R. (2009): From Urban Political Economy to Cultural Political Economy: Rethinking Culture and Economy in and beyond the Urban. *Progress in Human Geography*, 33 (4): 447–465.
- Robertson, K. A. (1995): Downtown Redevelopment Strategies in the United States: An End-of-the-Century Assessment. *Journal of the American Planning Association*, 61 (4): 429–437.
- Robins, S. (2002): At the Limits of Spatial Governmentality: A Message from the Tip of Africa. *Third World Quarterly*, 23 (4): 665–689.
- Rogers, P., Coaffee, J. (2005): Moral Panics and Urban Renaissance. *City*, 9 (3): 321–340.
- Roy, A. (2005): Urban Informality: Toward an Epistemology of Planning. *Journal of the American Planning Association*, 71 (2): 147–158.
- Roy, A. (2009): The 21st Century Metropolis: New Geographies of Theory. *Regional Studies*, 43 (6): 819–830.
- Saunders, P. (1986): *Social Theory and the Urban Question*. Hutchinson, London.
- Savage, M., Warde, A., Ward, K. (2003): *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*. Macmillan, London.
- Short, J. R., Hanlon, B., Vicino, T. J. (2007): The Decline of Inner Suburbs: The New Suburban Gothic in the United States. *Geography Compass*, 1 (3): 641–656.
- Sidaway, J. D. (2007): Enclave Space: A New Metageography of Development? *Area*, 39 (3): 331–339.
- Smith, N. (1996): *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. Routledge, London.
- Soja, E. W. (2000): *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Blackwell, Oxford.
- Staeheli, L. A., Mitchell, D. (2008): *The People's Property: Power, Politics and the Public*. Routledge, New York.
- Staeheli, L. A., Nagel, C. R. (1997): Farm Laborers and the 'New Urban Politics': Bridging the Urban–Rural Divide. *Urban Geography*, 18 (8): 667–683.
- Stoker, G. (1995): Regime Theory and Urban Politics. In: *Theories of Urban Politics*. Szerk.: Judge, D., Stoker, G., Wolman, H. Sage, London.
- Stone, C. N. (1989): *Regime Politics: The Governing of Atlanta 1946–1988*. University Press of Kansas, Lawrence.
- Stone, C. N. (1993): Urban Regimes and the Capacity to Govern: A Political Economy Approach. *Journal of Urban Affairs*, 15 (1): 1–28.
- Stone, C. N. (2005): Looking Back to Look Forward: Reflections on Urban Regime Analysis. *Urban Affairs Review*, 40 (3): 309–341.

- Strom, E. (2008): Rethinking the Politics of Downtown Development. *Journal of Urban Affairs*, 30 (1): 37–61.
- Swyngedouw, E. (2005): Governance Innovation and the Citizen: The Janus Face of Governance-beyond-the-State. *Urban Studies*, 42 (11): 1991–2006.
- Swyngedouw, E. (2009): The Antinomies of the Postpolitical City: In Search of a Democratic Politics of Environmental Production. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33 (3): 601–620.
- Swyngedouw, E. (2010): *Post-democratic Cities for Whom and for What?* A Regional Studies Association éves konferenciáján, Pécsen tartott előadás.
- Swyngedouw, E. (2011): *Designing the Post-political City and the Insurgent Polis*. Bedford Press, London.
- Teaford, J. C. (1997): *Post-suburbia: Government and Politics in the Edge Cities*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Turner, R. S. (2002): The Politics of Design and Development in the Postmodern Downtown. *Journal of Urban Affairs*, 24 (5): 533–548.
- Uitermark, J. and J. W. Duyvendak (2008): Civilising the City: Populism and Revanchist Urbanism in Rotterdam. *Urban Studies*, 45 (7): 1485–1503.
- Un-Habitat (2008): *State of the World's Cities 2010/2011: Bridging the Divide*. Earthscan, London.
- Vallone, P. F., Berman, H. E., Ognibene, T. V. (1995): *Cities within Cities: Business Improvement Districts and the Emergence of the Micropolis*. Staff report, New York City Council.
- Vigar, G., Graham, S., Healey, P. (2005): In Search of the City in Spatial Strategies: Past Legacies, Future Imaginings. *Urban Studies*, 42 (8): 1391–1410.
- Wacquant, L. (2008): *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity, Cambridge.
- Wacquant, L. (2009): *Punishing the Poor: The New Government of Social Insecurity*. Duke University Press, Durham.
- Ward, K. (2007): Creating a Personality for Downtown: Business Improvement Districts in Milwaukee. *Urban Geography*, 28 (8): 781–808.
- Ward, K. (2009): Urban Political Economy, New Urban Politics and the Media: Insights and Limits. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33 (1): 233–236.
- Ward, K. (2010): Entrepreneurial Urbanism and Business Improvement Districts in the State of Wisconsin: A Cosmopolitan Critique. *Annals of the Association of American Geographers*, 100 (5): 1177–1196.
- Weber, R. (2002): Extracting Value from the City: Neoliberalism and Urban Redevelopment. *Antipode*, 34 (4): 519–540.
- Webster, C., Glasze, G., Frantz, K. (2002): The Global Spread of Gated Communities. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 29 (3): 315–320.

- Wilson, D., Keil, R. (2008): The Real Creative Class. *Social and Cultural Geography*, 9 (8): 841–847. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Wood, A. (1995): Making Sense of Urban Entrepreneurialism. *Scottish Geographical Journal*, 114 (2): 120–123.
- Wood, A. (1996): Analysing the Politics of Local Economic Development: Making Sense of Cross-national Convergence. *Urban Studies*, 33 (8): 1281–1295.
- Wood, A. (2004): Domesticating Urban Theory? US Concepts, British Cities and the Limits of Cross-National Applications. *Urban Studies*, 41 (11): 2103–2118.
- Young, D., Keil, R. (2010): Reconnecting the Disconnected: The Politics of Infrastructure in the In-between City. *Cities*, 27 (2): 87–95.
- Zimmerman, J. (2008): From Brew Town to Cool Town: Neoliberalism and the Creative City Development Strategy in Milwaukee. *Cities*, 25 (4): 230–242.
- Žižek, S. (1999): *The Ticklish Subject: The Absent Centre of Political Ontology*. Verso, London.

3

A KREATÍV VÁROS

Bevezetés: A kreatív város

A kötet korábbi fejezeteiben többek között David Harvey és Neil Smith elméletein keresztül mutattuk be, hogy a kapitalizmus szükségszerűen egyenlőtlen térbeli megjelenésű. A városok ebben az összefüggésrendszerben nem mondhatók a globálkapitalizmus egyértelmű nyerteseinek, bizonyos városi gazdaságok és különböző városi társadalmi csoportok az egyenlőtlen területi fejlődés negatív következményeivel küzdenek.

A kreatív város diskurzusa látszólag azt a pozitív, évezredekkel ezelőtt a sumerok által is vallott képet termeli újra a 21. század elején, hogy a város a „jó dolgok” gyűjtőhelye (idézi: Beluszky, Győri 2005: 9), hiszen a kreatív emberek, a „kreatív osztály” és a kreatív tevékenységek biztosítják a városok fényes jövőjét. Bármennyire hihetően hangzik ez a tétel és bármennyire felkapottá vált a nemzetközi és hazai városkutatási és várospolitikai gyakorlatokban, az elképzelés rendszerszerűen kevés újat mond a városok neoliberais átalakulásának módjáról, csupán annak megjelenési formájáról kínál könnyen befogadható elképzeléseket.

A kreatív város és a kreatív gazdaság fogalmának (a kulturális gazdasággal és a kulturális városfejlesztéssel számos ponton összekapcsolódó) megjelenése egyrészt érthető reakció volt a hetvenes évek hanyatló ipari központjainak városi valóságaira, valamint a marxista, a gazdaságot középpontba, a kultúrát viszont némileg háttérbe szorító elméleteire. Történt ez annak ellenére, hogy a politikai gazdaságtani munkák a posztfordista és neoliberais átalakulás megértése érdekében az 1990-es évek elejétől folyamatosan „beépítették” kutatásaikba és elméleteikbe a kultúrát (Sayer 1994), ami a városkutatási irodalomban is érzékelhető. Az 1990-es évek közepének klasszikusai a nyugat-európai és észak-amerikai városok kulturális átalakulásáról cikkeztek (Lash, Urry 1994; Zukin 1995; Molotch 1996) – párhuzamosan a Los Angeles-i iskola felfutásával –, miközben a városok mindenütt posztmodern-posztfordista high-tech és kulturális fejlesztésekbe fogtak.

A 2000-es évek elején azután a kulturális gazdaság fogalmát részben felváltotta a kreatív gazdaság elképzelése, elsősorban Richard Florida munkásságának köszönhetően. Florida a kreatív osztály fogalmával amellettt érvelt, hogy az új társadalmi és gazdasági berendezkedés azokon a kreatív embereken alapul, akik döntően a kreatív, de legalábbis a kreativitás iránt nyitott városokba áramlanak (Florida 2004;

Florida 2005). Az ügyes marketinggel megtámogatott,¹ könnyen befogadható elképzelés bár jobbról és balról is számos kritikát kapott, népszerűvé vált a várospolitikai formálásában, többek között a jól kommunikálható, pozitív városimázs-hívószavak folytonos megújítási kényszere miatt.

A floridai gondolatokra a városkutatók különbözőképp reagáltak a nemzetközi irodalomban. A kötetünk szempontjából kitüntetett szerepű politikai gazdaságtani és kritikai városkutatói szövegek nem kevésbé változatosak ebből a szempontból.

A makroszemléletű érvelések szerint a kreatív város-gondolat az emberarcúnak látszó neoliberális globalizálódást támogatja, a városversenyt az ipari működtőkevonzás után egyszerűen új vagy részben módosult téma területre helyezi át, például a hagyományos ingatlanpiaci befektetések helyett a kulturális fogyasztásba (múzeumok, koncerttermek stb.) való befektetéseket üdvözli (Pratt 2011). A pénzügyi szektorban dolgozó kreatívak emellett a spekuláció vezérelte kapitalizmus kiépítésében működnek közre, ami a gazdasági fejlődés számára (Florida állításával szemben) kifejezetten veszélyes (Krätke 2010). Más vélemények szerint viszont éppen a kreativitás vizsgálata mutatta meg, hogy a nem anyagi tényezők mellett a materiális dolgok (például a fizikai környezet) továbbra is fontos szereppel bírnak az új városi gazdaságokban (Rantisi et al. 2006; Hutton 2009).

Andy Pratt (2008) elméleti oldalról egészíti ki mind Florida érvelését, mind Jamie Peck ebben a kötetben közölt baloldali kritikáját: véleménye szerint Florida és Peck egyaránt a kreatív város-gondolathoz kapcsolódó kulturális fogyasztásra összpontosítanak, nem foglalkoznak a kulturális termeléssel. Így fenntartják a termelés és fogyasztás hamis kettősségét (ezzel a politikai gazdaságtani kutatásoknak is szükséges volna foglalkozniuk), valamint a teleologikus felfogást, miszerint a kreatív gazdaság a fejlődés következő szintjét jelenti a nagyipar hanyatlása után. Így jogosak azok a kritikák is, melyek szerint mind az intézményi közgazdaságtan, mind a gazdaságsszociológia a kultúrát új dimenzióként adta hozzá meglévő elméleteihez, és nem gondolkodott el azon, hogy nem inkább a gazdaságelméletek átértelmezésére volna-e szükség (Amin, Thrift 2007).²

Előbbieket kiegészítve Gibson (2012) a kulturális gazdaság elmúlt évtizedekben történt felfutásában a gazdaság fogalmi újraértelmezésének lehetőségét látja. A klasszikus politikai gazdaságtani és a posztmarxista vizsgálatok egyaránt profitalhatnak a kultúra, a kulturális termékek, a kulturális gazdaság elemzéséből, hiszen ezáltal a gazdaság ontológiája és működése érthető meg részletesebben. A kulturális gazdaságra vonatkozó etnográfiai vizsgálatok Gibson szerint többek között az antropocén korban segítségül lehetnek kapitalista gazdasági gyakorlataink

1 Lásd pl. <http://www.creativeclass.com>.

2 Ellenpéldaként említhető Comunian (2011) tanulmánya, amely a komplexitáselméletet kapcsolja össze a kreatív város kritikájával.

fenntarthatóságának megkérdőjelezésében (erről a témakörrel általánosságban lásd kötetünk későbbi fejezetét a fenntartható városról), valamint alternatív kapitalizmusok és a homogén kapitalizmus alternatíváinak megfogalmazásában (vö. Gibson-Graham 2008) – például azon keresztül, hogy a városi infrastruktúra-tervezést kulturális technológiaként fogjuk fel, amely fenntartható, élhető és befogadó városi környezetet hoz létre. A kreatív gazdaság vizsgálata tehát leginkább a városok előtérbe kerülését jelentette: a helyi szint társadalmi és gazdasági koordinációban betöltött szerepe a késő kapitalizmusban megnövekedett, a kreatív gazdaság szereplőinek hálózata a városokban sűrűsödnek (Rantisi et al. 2006).

A kreatív osztály elképzelésének egyik fő ellentmondása, hogy a kritikai elmélettel szemben az osztályelemzést nem az alsó társadalmi osztályok emancipációjára használja, hanem a felső osztály elitista, a neoliberalizmust támogató individualista-liberális mázzal leöntött megerősítésére (Pratt 2011). Ezen kívül a kreativitás értelmezésében nem veszi figyelembe a pszichológiai kutatások eredményeit és ezek kapcsolatát a térbeliséggel (lásd pl. Meusburger 2009), valamint a gazdaság társadalmi interakciós folyamatait (DeFillippi et al. 2007). A kreativitás kizárólag a magas jövedelmű, trendi, szolgáltatásokban dolgozó, hiphop stb. csoportokhoz való társításának floridai ötletével számos (város)kutató szembeszállt (Edensor et al. 2010). Egyrészt a kreatív osztály is sokféle, például a dzsentrifikációs folyamat pionírjait és az őket később kiszorító magas jövedelmű társadalmi csoportokat egyaránt magában foglalja (Krätke 2010). Másrészt a kreativitás a városi rész(z) piacokon a hagyományosnak mondott ipari tevékenységek esetében is jelentős lehet – a ruhaipartól (Larner et al. 2007) az autógyártásig (Warren, Gibson 2011) –, dzsentrifikálódó egykori ipari városrészekben (Curran 2010) vagy olyan „alternatív” helyeken, mint a koppenhágai Christiania (Vanolo 2013). Többen (pl. Colomb 2011) kritizálták Florida gondolataiban a leszivárgás feltételezését (azaz hogy a kultúra és kreativitás szegény rétegekbe való leszivárgása fogja ezt a társadalmi csoportot felemelni), valamint hangsúlyozták a városi terek mellett a vidéki térségek „kreativitásának” vizsgálatát (Harvey et al. 2012).

Az eredeti kreatívosztály-elképzelés az egyének kreativitásával, annak városi környezetekbe való beágyazottságával kevésbé foglalkozik. Így fontos kutatási irányná vált az elmúlt években az egyének előtérbe helyezése (egy divattervező városi beágyazottságáról pl. lásd Tokatli 2011), a városi politikai gazdaságokkal való kapcsolatok feltárása, a kreatívok munkaerő-piaci kiszolgáltatottságának (Gill, Pratt 2008), valamint a fiatalok városi jövőképek formálásában a kreativitás diskurzusának elemzése (Allen, Hollingworth 2013). Emellett a kreativitás neoliberális kizárása elleni fellépéssel a „kreatív underclass”-ra lehet irányítani a figyelmet; be lehet mutatni, hogy az „alternatív kreatívok” (a Florida piacközpontú kreatívosztály-definícióján kívül esők) hogyan adnak válaszokat a helyről helyre és időről

időre változó körülményekre (Morgan, Ren 2012), valamint hogyan érhető el igazságosabb társadalom a sokszínűséget áruként értelmező kreatívváros-gondolat visszaszorításával (lásd Wilson, Keil itt közölt tanulmányát, továbbá Catungal, Leslie 2009; Leslie, Catungal 2012). Az egyéni léptékre összpontosító kutatásoknak fontos szerepe van abban, hogy a kreatív (kulturális, szimbolikus stb.) tőke és az anyagi (vagy pénz-) tőke szétválasztásának problematikus voltára rámutassunk (vö. Bourdieu 2008).

A floridai gondolatok a magyar tudományos mezőt is átformálták, a kreativitás divatszóvá vált a társadalomtudományi kutatásokban. Az elemzések legnagyobb része a floridai definíció (magyarországi adatfelvételi osztályozásokra alakított, ám annak elméleti relevanciáját nem vizsgáló) felhasználásával kereste a választ arra a kérdésre, hogy hol vannak a kreatívok (Ságvári, Lengyel 2008; Rittgasszer 2009; Kovács et al. 2011). A történettudományban ezzel párhuzamosan Gyáni (2011) tanulmánya a kreativitást – a fogalom meghatározásától eltekintve – a modernség megteremtésével hozta összefüggésbe a századforduló Budapestjén. A hazai tanulmányok kritika nélkül vették át a floridai gondolatokból azt az individualista-liberális olvasatot, amely a kreativitáson alapuló egyéni boldogulást helyezi a középpontba napjaink globalizálódó és neoliberalizálódó gazdaságaiban. Az a baloldali kritika, amelyet az ebben a kötetben szereplő írások képviselnek, a hazai irodalomból teljesen hiányzik. Pontosabban egy helyen mégis megjelenik: Megadja (2008) írása – amely konzervatív kritikával Florida és magyarországi híveinek liberalizmusáról kívánja lerántani a leplet – Florida jobboldali kritikusi mellett saját érveinek alátámasztására baloldali kritikusokat is felsorol (köztük az ebben a kötetben szereplő Jamie Peck-et), természetesen ezen szerzők elméleti háttérének elhallgatásával.

A kreatív városok és a kreatív gazdaság gondolata nemcsak a „szabad értelmiség” akadémiai közbeszédében fontos, hanem politikákat is megalapoz, melyben a tanácsadók és tanácsadó cégek (például Richard Florida Creative Class Groupja) fontos közvetítő szerepet játszanak. A társadalomkutatók így a politikaáramlás mikéntjeinek, miértjeinek megértése mellett arra is kíváncsiak, hogy különböző városi kontextusokban hogyan alakulnak át a kreativitásgondolatok (Atkinson, Easthope 2009; Lange et al. 2009; Prince 2010; Prince 2012; Grodach 2013). Ugyanakkor talán igaz Borén és Young (2013) azon megállapítása, hogy bár a különböző cikkek rámutattak a kreatívváros-elképzelés politikaformáló szerepének veszélyeire, viszont nem voltak képesek pozitív alternatívát kínálni a kreativitás városfejlesztésben való használhatóságára. Borén és Young szerint többek között dzsentrifikálódó városrészekben történő, a lakosságot és a politikaformálókat összehozó művészi beavatkozásokkal lehetne eredményeket elérni. Szintén pozitív alternatívát kínál Pratt (2011) a kreatív város szituációba ágyazott (Haraway 1994) vizsgálatának javaslatával.

A magyar közegben több vállalat is kihasználta a kreativitáshoz (okossághoz, intelligenciához) kapcsolódó benchmarkingban és reklámban rejlő lehetőségeket (Lados, Horváthné Barsi 2011; Siemens Zrt. et al. 2011),³ valamint a magyar város- és fejlesztéspolitikába is átáramlott a kreativitástdiskurzus. Jelzésértékű, hogy 2010-ben a XV. Országos Főépítészeti Konferencia központi témája „Pár-Beszéd, avagy a kreativitás ereje” címmel a kulturális településfejlesztés volt (<http://epiteszforum.hu/a-kreativ-varos>). A kulturális gazdaságról szóló átfogó (ám a kritikai vonalat szintén nélkülöző) kötetet (Enyedi, Keresztély 2005) követően az Európa kulturális fővárosa cím és a Pécs2010 projekt farvizén könyvek jelentek meg a kulturális városfejlesztésről, kulturális turizmusról (Pap 2010; Trócsányi, Pirisi 2012), amelyek helyel-közzel ugyan idézték a kritikai elmélet képviselőit (pl. Adornót és Horkheimert), viszont maguk egyáltalán nem kritikai szemléletűek. A kreatív város láza a kisebb városokat is megfertőzte: Magyarországon a korábbi városmarketinget és városi brandet újracsomagolni kívánó Hódmezővásárhely vett részt abban az európai projektben, amely az alacsony népsűrűségű területeken vizsgálta a kreatív klaszterek kiépítésének lehetőségeit (<http://urbact.eu/en/projects/innovation-creativity/creative-clusters/>).

Budapest az elmúlt években szintén a kreatív gazdaságot tartja a város egyik, csak pozitívumokat eredményező húzóerejének. A város hivatalos kiadványai, valamint a várospolitikai korábbi „liberális” kulcsszemélyeinek publikációi (Bojár 2006) egyaránt erősítik ezt a diskurzust. A budapesti mintaterületen is zajlott nemzetközi összehasonlító kutatás (<http://acre.socsci.uva.nl/index.html>) eredményeiből keletkezett publikációk (lásd pl. Egedy, Kovács 2010) jórészt elhallgatják a kreatívváros-gondolat árnyoldalaira rámutató kritikákat. Ez a hiányosság különösen amiatt fájó, mert a várospolitikák formálói, a városfejlesztési tervek írói láthatóan továbbra is divatszóként és csodagyógyszerként hivatkoznak a kreativitásra. Egy 2012-es, szintén „megélhetési alkalmazott” kutatásunkban bemutattuk, hogy a tíz budapesti, barnamezős problémakörrel leginkább érintett kerület a kreatív, tudásintenzív, magas hozzáadott értékű tevékenységek vonzásával kívánja „megoldani” e területek leértékelődését (MTA... 2012). Ez néhányuk esetében (III. kerület – Graphisoft Park) még érthető is, ám máshol teljes képzavarral párosul: a X. kerület például a Főváros Szilícium-völgyévé kíván válni, méghozzá – a párhuzam az információtechnológiai alapú kaliforniai Szilícium-völgygel „teljesen nyilvánvaló” – gyógyszer-gyártási és élelmiszer-ipari profillal... Így a kötet összeállításakor úgy gondoltuk, hogy szükséges és időszerű bemutatnunk a kritikai elmélet hozzájárulását a kreatívváros-diskurzus vitájához.

3 Ez utóbbi (Siemens-kiadvány) megszületésében személyes szerepem is van, amely a „megélhetési alkalmazott kutatások” (Timár 2004: 1678) akadémiai valóságaival terhelt.

A kötet Kreatív város fejezetébe két szöveget választottunk. Egyikük Jamie Peck 2005-ben megjelent „pamfletje” a kreatív osztály és a kreatív város elképzeléséről (Florida gondolatainak sekélyessége miatt a szerző következetesen kerüli az elmélet szóhasználatot). Bár Peck az elmúlt évtizedekben politikai gazdaságtani elméleti háttérrel dolgozik és elsősorban a neoliberalizmus térbeliségét, a munkaalapú társadalom térgazdaságait, valamint gazdaságpolitikai elképzelések térbeli terjedését kutatja,⁴ ebben az írásában a kreatív osztály-elképzelés ismertetése mellett a bal- és a jobboldalról érkező kritikák főbb elemeit is bemutatja. A tanulmány példái leginkább az Egyesült Államokból származnak, de az érvelés a legtöbb esetben – ahogy erre néhány példát az előbbieken bemutattam – valamely magyarországi közép- és nagyvárossal könnyedén helyettesíthető. A cikk a magyar nyelvű „kreativitás-szakirodalomból” hiányzó kritikai álláspontot képviseli, így reményeink szerint a magyar fordítás új és szükséges szemléletmóddal egészíti ki a hazaiakat.

A másik tanulmány David Wilsontól és Roger Keiltől a kreatív osztály fogalmát rendezi újra. A cikk szerzői szerint az igazi kreatív osztály a városokban azokat a szegény társadalmi rétegeket jelenti, akik a mindennapokban különböző kreatív stratégiákat és taktikákat kénytelenek alkalmazni ahhoz, hogy túlélésüket, társadalmi újratermelésüket biztosítsák. Ez a meglátás posztoszocialista városi valóságainkban is időszerű felvetés (lásd pl. Smith et al. 2008), a cikk határozott mondanivalóval bír mind a hazai városkutatók, mind a várospolitikusok számára. A szegények köztéri felügyelettel szembeni cselekvéseit tárgyaló tanulmány emellett a biztonságos város témakörébe is átvezet.

Hivatkozott irodalom

- Allen, K., Hollingworth, S. (2013): ‘Sticky Subjects’ or ‘Cosmopolitan Creatives’? Social Class, Place and Urban Young People’s Aspirations for Work in the Knowledge Economy. *Urban Studies*, 50 (3): 499–517.
- Amin, A., Thrift, N. (2007): Cultural-economy and cities. *Progress in Human Geography*, 31 (2): 143–161.
- Atkinson, R., Easthope, H. (2009): The Consequences of the Creative Class: The Pursuit of Creativity Strategies in Australia’s Cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33 (1): 64–79.

4 Ezek a vizsgálatok (Peck, Theodore 2010; Theodore 2003) részben egybecsengenek a fejezet másik tanulmányának nézőpontjával a munkaalapú városi társadalom gondolatának tartóhatatlanságáról.

- Beluszky P., Győri R. (2005): *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest, Pécs.
- Bojár I. A. (2006): *Budapest, a kreatív város – a lehetőségek kapujában*. DEMOS Magyarország Alapítvány, Budapest.
- Borén, T., Young, C. (2013): Getting Creative with the ‘Creative City’? Towards New Perspectives on Creativity in Urban Policy. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37 (5): 1799–1815.
- Bourdieu, P. (2008): A szimbolikus tőke. In *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. General Press, Budapest. 272–287.
- Catungal, J. P., Leslie, D. (2009): Contesting the creative city: Race, nation, multiculturalism. *Geoforum*, 40 (5): 701–704.
- Colomb, C. (2011): Culture in the city, culture for the city? The political construction of the trickle-down in cultural regeneration strategies in Roubaix, France. *Town Planning Review*, 82 (1): 77–98.
- Comunian, R. (2011): Rethinking the Creative City. *Urban Studies*, 48 (6): 1157–1179.
- Curran, W. (2010): In Defense of Old Industrial Spaces: Manufacturing, Creativity and Innovation in Williamsburg, Brooklyn. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34 (4): 871–885.
- DeFillippi, R., Grabher, G., Jones, C. (2007): Introduction to paradoxes of creativity: managerial and organizational challenges in the cultural economy. *Journal of Organizational Behavior*, 28 (5): 511–521.
- Edensor, T., Leslie, D., Millington, S., Rantisi, N. (2010): *Spaces of vernacular creativity: rethinking the cultural economy*. Routledge, London.
- Egedy, T., Kovács, Z. (2010): Budapest: A great place for creative industry development? *Urbani izziv*, 21 (2): 127–138.
- Enyedi Gy., Keresztély K. (szerk.) (2005): *A magyar városok kulturális gazdasága*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Florida, R. L. (2005): *Cities and the creative class*. Routledge, London.
- Florida, R. L. (2004): *The rise of the creative class and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. Basic Books, New York.
- Gibson, C. (2012): Cultural Economy: Achievements, Divergences, Future Prospects. *Geographical Research*, 50 (3): 282–290.
- Gibson-Graham, J. K. (2008): Diverse economies: performative practices for ‘other worlds’. *Progress in Human Geography*, 32 (5): 613–632.
- Gill, R., Pratt, A. (2008): In the Social Factory? Immaterial Labour, Precariousness and Cultural Work. *Theory, Culture & Society*, 25 (7–8): 1–30.
- Grodach, C. (2013): Cultural Economy Planning in Creative Cities: Discourse and Practice. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37 (5): 1747–1765.

- Gyáni G. (2011): A kreatív főváros: Budapest a 19–20. század fordulóján. *História*, 33 (1–2): 34–38.
- Haraway, D. (1994): A szituációba ágyazott tudás. In *Férfiuralom: írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Szerk.: Hadas M. Replika Kör, Budapest. 121–141.
- Harvey, D. C., Hawkins, H., Thomas, N. J. (2012): Thinking creative clusters beyond the city: People, places and networks. *Geoforum*, 43 (3): 529–539.
- Hutton, T. A. (2009): Trajectories of the new economy: regeneration and dislocation in the inner city. *Urban Studies*, 46 (5–6): 987–1001.
- Kovács Z., Egedy T., Szabó B. (2011): A kreatív gazdaság földrajzi jellemzői Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 25 (1): 42–62.
- Krätke, S. (2010): ‘Creative Cities’ and the Rise of the Dealer Class: A Critique of Richard Florida’s Approach to Urban Theory. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34 (4): 835–853.
- Lados M., Horváthné Barsi B. (2011): „Smart cities” tanulmány. Készült az IBM Magyarországi Kft. megbízásából. MTA Regionális Kutatások Központja Nyugatmagyarországi Tudományos Intézet, Győr. http://www.rkk.hu/rkk/news/2011/smart_cities_tanulmany_IBM_RKK.pdf (Letöltve: 2013. február 17.)
- Lange, B., Kalandides, A., Stöber, B., Wellmann, I. (szerk.) (2009): *Governance der Kreativwirtschaft: Diagnosen und Handlungsoptionen*. Transcript, Bielefeld.
- Larner, W., Molloy, M., Goodrum, A. (2007): Globalization, cultural economy, and not-so-global cities: the New Zealand designer fashion industry. *Environment and Planning D: Society and Space*, 25 (3): 381–400.
- Lash, S., Urry, J. (1994): *Economies of signs and space*. Sage, London.
- Leslie, D., Catungal, J. P. (2012): Social Justice and the Creative City: Class, Gender and Racial Inequalities. *Geography Compass*, 6 (3): 111–122.
- Megadja G. (2008): A kreatív osztály szárnyalása? *Kommentár*, (4): 54–60.
- Meusburger, P. (2009): Milieus of Creativity: The Role of Places, Environments, and Spatial Contexts. In *Milieus of Creativity*. Szerk.: Meusburger, P. Funke, J., Wunder, E. Knowledge and Space. Vol. 2. Springer Netherlands. 97–153.
- Molotch, H. (1996): L.A. as design product: how art works in a regional economy. In *The city: Los Angeles and urban theory at the end of the twentieth century*. Szerk.: Soja, E. W., Scott, A. J. University of California Press, Berkeley. 225–275.
- Morgan, G., Ren, X. (2012): The creative underclass: culture, subculture, and urban renewal. *Journal of Urban Affairs*, 34 (2): 127–130.
- MTA KRTK RKI KÉTO (2012): *Project 2.2 Kreatív Gazdaság, Kreatív Régió versenyképességi programhoz kapcsolódó feltáró kutatás. Zárótanulmány, kézirat*.
- Pap N. (szerk.) (2010): *Pécs im Treffpunkt der Kulturen: Kultur-Raumentwicklung: Pécs – Kulturhauptstadt Europas 2010*. Publikon Verlag, Universität Pécs Geographisches Institut, Pécs.

- Peck, J., Theodore, N. (2010): Recombinant workfare, across the Americas: Transnationalizing “fast” social policy. *Geoforum*, 41 (2): 195–208.
- Pratt, A. C. (2008): Creative cities: the cultural industries and the creative class. *Geografiska Annaler Series B: Human Geography*, 90 (2): 107–117.
- Pratt, A. C. (2011): The cultural contradictions of the creative city. *City, Culture and Society*, 2 (3): 123–130.
- Prince, R. (2010): Policy transfer as policy assemblage: making policy for the creative industries in New Zealand. *Environment and Planning A*, 42 (1): 169–186.
- Prince, R. (2012): Metaphors of Policy Mobility: Fluid Spaces of “creativity” Policy. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 94 (4): 317–331.
- Rantisi, N. M., Leslie, D., Christopherson, S. (2006): Placing the creative economy: scale, politics, and the material. *Environment and Planning A*, 38 (10): 1789–1797.
- Rittgasszer I. (2009): Kreatív kistérségek Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 23 (4): 27–44.
- Ságvári B., Lengyel B. (2008). *Kreatív atlasz. A magyarországi kreatív munkaerő területi és időbeli változásáról*. DEMOS Magyarország Alapítvány, Budapest.
- Sayer, A. (1994): Cultural studies and “the economy, stupid”. *Environment and Planning D: Society and Space*, 12 (6): 635–637.
- Siemens Zrt., Studio Metropolitana Városfejlesztő Műhely, MTA Regionális Kutatások Központja KÉTI (2011): *Ahol élni jó – Budapest. Intelligens helyi megoldások egy feltörekvő európai nagyvárosért*. Siemens Zrt., Budapest. https://www.cee.siemens.com/web/hu/hu/cegunkrol/siemens_magyarorszagon/Documents/budapest_kiadvany_magyar_internet.pdf (Letöltve: 2013. február 17.)
- Smith, A., Stenning, A., Rochovská, A., Świątek, D. (2008): The emergence of a working poor: Labour markets, neoliberalisation and diverse economies in post-socialist cities. *Antipode*, 40 (2): 283–311.
- Theodore, N. (2003): Political Economies of Day Labour: Regulation and Restructuring of Chicago’s Contingent Labour Markets. *Urban Studies*, 40 (9): 1811–1828.
- Timár J. (2004): Kérdések az alkalmazott társadalom-földrajzi kutatások etikájáról. In *II. Magyar Földrajzi Konferencia: A magyar földrajz kurrens eredményei*. Szerk.: Barton G., Dormány G. Szegedi Tudományegyetem TTK, Szeged, 1676–1776. http://www.geography.hu/mfk2004/mfk2004/cikkek/timar_judit.pdf (Letöltve: 2013. február 17.)
- Tokatli, N. (2011): Creative Individuals, Creative Places: Marc Jacobs, New York and Paris. *International Journal of Urban and Regional Research*, 35 (6): 1256–1271.
- Trócsányi A., Pirisi G. (szerk.) (2012): *The role of the cultural economy and tourism in the renewal of cities*. Publikon Kiadó, Pécs.
- Vanolo, A. (2013): Alternative Capitalism and Creative Economy: the Case of Christianity. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37 (5): 1785–1798.

Warren, A., Gibson, C. (2011): Blue-collar creativity: reframing custom-car culture in the imperilled industrial city. *Environment and Planning A*, 43 (11): 2705–2722.
Zukin, S. (1995): *The cultures of cities*. Blackwell, Cambridge.

<http://acre.socsci.uva.nl/index.html>

<http://www.creativeclass.com>

<http://epiteszforum.hu/a-kreativ-varos>

<http://urbact.eu/en/projects/innovation-creativity/creative-clusters/>

Küzdelem a kreatív osztállyal

FORDÍTOTTA: CZIRFUSZ MÁRTON

A kreatív osztály, felemelkedőben

„Légy kreatív, vagy meghalsz”, foglalta össze a *Salon* publicistája, Christopher Dreher az új városi parancsot: „a városoknak az új »kreatív osztályt« divatos városrészekkel, művészeti élettel és melegbarát légkörrel szükséges magukhoz vonzaniuk – máskéülönben Detroit sorsára jutnak” (2002: 1). Az alkalmat a Richard Floridával készült interjú adta, akinek új könyve, a *The Rise of the Creative Class: And how it's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life* akkorra már nemzetközi bestsellerré és közpolitikai jelenséggé kezdett válni. A könyv alapállítása szerint a városok sorsa egyre inkább attól függ, hogy mennyire képesek vonzani, megtartani, illetve egyenesen kényeztetni a mozgékony és válogatós „kreatívok” azon osztályát, amelynek együttes erőfeszítései a gazdasági fejlődés elsődleges motorjává váltak. A tétel szerte a világban roppant csábítóvá vált az egymással versengő városvezetők számára, aminek következményeként Florida előadói honoráriuma jócskán az öt számjegyű tartományba repült. Szingapúrtól Londonig, Dublintól Aucklandig, Memphistől Amszterdamig; sőt, egyenesen a Rhode Island-i Providence-ig és a wisconsini Green Bayig a városok bőkezűen fizetnek, hogy hallhassák a kreativitás új krédóját, megtanulhassák a kreatív munkások magukhoz vonzásának és táplálásának módjait, valamint hogy értékelhessék a már meggyökeresedett kreatív fővárosok, mint a texasi Austin vagy a jövőbeliek, mint a floridai Tampa Bay „hipszterizációs stratégiáit”. „[A] városi vezetők előnyt kovácsolnak az érvelésből, miszerint nem a jó öreg adókedvezményekkel és városmegújítási tervekkel, hanem Florida »technológia, tehetség és tolerancia három T[-jének]« pályáján szükséges versenyezniük” (Shea 2004: D1). Az egyre áthatóbb városfejlesztési forgatókönyv szerint az „emberi kreativitáson alapuló új típusú kapitalizmus” hajnala trendi beavatkozásokért kiált a kínálati oldalon, hiszen a városok új, nagy tételekben játszott, „tehetségért vívott háborúját” kizárólag a kreatívok által értékelt „emberi klíma” – nyitott, sokszínű, dinamikus és menő városi környezetek – létrehozásával tudják megnyerni (Florida 2003c: 27).

Florida – akit sokan a menő város gurujaként üdvözlnek, mások pedig mint az új gazdaság szószólóját támadják – valódi vihart kavart a városi gazdaságfejlesztési politika poshadt állóvizében. Ahogy Steven Malanga (2004: 36) konzervatív kritikus megjegyzi, „Amerikán végigsöpört az az elképzelés, miszerint a városoknak trendi, eseménydús helyeknek kell lenniük ahhoz, hogy a 21. századi gazdaságban versenyezni tudjanak. [...] Baloldali politikacsinálók és várostervezők teljes generációja igyekszik Florida látomását megvalósítani, [miközben] rajongó újságírók hada kritikátlanul dicséri őt”. A várospolitikai terén – amelyben mostanában új és innovatív ötletek aligha okoztak zűrzavart – a kreativitásstratégiák gyorsan közkedvelt politikává váltak, hiszen diszkurzíve egyedi és látszólag teljesíthető fejlesztéseket kínálnak. Nem kevésbé fontos, hogy a stratégiák hallgatólagosan megfelelnek a meglévő „neoliberális” fejlesztési tervek jellegzetességeinek – amelyet a városok közötti verseny, a dzsentrifikáció, a középosztály fogyasztása és a helymarketing foglal keretbe. Abban az értelemben hallgatólagos ez a megfelelés, hogy a *gyakorlatban* a városi kreativitásstratégiák banális természetét elnyomják Florida nagyzó és túlzó marketingszlogenjei, amelyben a Kreatív Kor beköszönt a megállíthatatlan társadalmi forradalom formáját ölti. Mindehhez sokan és hangosan szólnak hozzá, ami kétségtelenül élénkíti a várospolitikai vitákat. A *The Rise of the Creative Class* „az elmúlt évtized legnépszerűbb regionális gazdaságtani könyvének” tartják (Glaeser 2004: 1), amely díjakat és elismeréseket gyűjtött be olyan változatos forrásokból, mint a *Washington Monthly*, a *Harvard Business Review*, a *modestóí Bee*, az *Entrepreneur.com*, a *Money* magazin, a *phoenixi New Times*, és a színész Cybill Shepherd. Dreher helyesen állapítja meg: „[u]gyan önellentmondásnak látszik, hogy a regionális fejlődés professzorából híresség válhat, [...] Richard Floridának ez a mutatvány mégis sikerült” (2001: 1).

Kissé valószínűtlen, de a mutatvány kitalálója azt állítja, hogy nem látta előre ezeket a történeteket. Úgy tűnik, hogy a történelmi végzet áramlatának és a véletlen tajtékjának egyfajta együttállása helyezte éppen ezt a szörföst a kreativitás hullámának tetejére, aki azt állítja: „el vagyok ámulva azon, hogy a városi és térségi vezetők ilyen gyorsan elkezdtek használni az indikátoraimat és mérőszámaimat saját fejlesztési stratégiáik alakításakor” (Florida 2002: x). A kritikák és támadások látszólag szintén nem voltak előre láthatóak. Velős, szarkasztikus, némely esetben pedig egyszerűen goromba kritikák érkeztek jobbról: a gazdasági konzervativizmus olyan bátyáiból, mint a Manhattan Institute, valamint bevándorlóellenes és homofób csoportok cifra csoportjaitól, amelyek Florida állításait változatos módon a (nagy)vállalat-orientált fejlesztési stratégiák és a szuburbán életmód, ha nem épp a „családi értékek” elleni frontális támadásként értelmezték. A balról érkező válságok ritkásabbak, de sok szempontból hasonlóan erőteljesek, és a Democratic Leadership Council *Blueprint* folyóiratában megjelent szkeptikus és terjengős írástól

a *The Baffler* burkolt kulturális kritikájáig terjednek. Florida ártatlanul, tartózkodóan, esetleg taktikusan egyik oldalt sem választva fenntartja állítását, miszerint:

„a heves retorika zavarba hoz, hiszen nincsenek rejtett terveim. Politikailag független, fiskális értelemben konzervatív, szociálliberális, az élénk nemzetközi versenyben és a szabad kereskedelemben hívó ember vagyok. Húszéves kutatói pályafutásom alatt demokratákra és republikánusokra egyaránt szavaztam, illetve dolgoztam is mindkét párt vezetése alatt. Manapság gazdaságfejlesztési kérdésekben szorosan együttműködöm mindkét oldal polgármestereivel, kormányzóival, gazdasági, politikai és városi vezetőivel, és a legtöbbször nem is lehet eldönteni, hogy ki republikánus és ki demokrata.” (2004b: ii)

Ez a kétértelműség a *The Rise of the Creative Class* politikailag vegyes állításaiban is tükröződik, amelyek keverik egymással a világpolgári elitizmust és a pop-univerzalizmust, a hedonizmust és a felelősségvállalást, a kulturális radikalizmust és a gazdasági konzervativizmust, az oktan és az oksági következtetést, valamint a szociális libertarianizmust és az üzleti realizmust. A fesztelen, köznyelvi, néha papoló, de üzletbarát stílus sok szempontból ismerős lehet, hiszen az új gazdaság korszakának életmód-tanácsadóit, vállalkozói kézikönyveit és populáris szociológiáit idézi fel (lásd Frank 2000; Maliszewski 2004). Ahogy Florida korábbi tanára, Peter Marcuse (2003: 40) írja a kötetéről: a „jól, szinte fecsegő stílusban megírt mű olyan hatást kelt, mint a kereskedelmi kamarák estélyeinek körültekintően megfogalmazott vacsora utáni beszédei”. Emlékezzünk csak arra, hogy az 1990-es évek végének újgazdaság-diskurzusa, amelyet olyan magazinok fémjeleztek, mint a *Fast Company*, bővelkedtek a lezseren öltözött vállalkozóhősök kreativitásáról és művészi érzékéről szóló dicshimnuszokban (Cox 1999; Thrift 2001). A hatalmas hogyancsináld-irodalom a módszerek és viselkedési formák „kézikönyvesítése” mellett a kreatívjelöltek keresletével kívánt találkozni és számukra piacot létrehozni, továbbá a heterodox kapcsolatok, azaz sokféle ötlet, cselekvő, folyamat és dolog összekeverésének termékeny mivoltát hangoztatta (lásd Osborne 2003). Floridánál ezeknek a kreativitást „hasznosító” kísérleteknek a köznap megfelelője a nyüzsgő, trendi városrész ünneplése, amely helyet ad a hétköznapi innováció spontán interakciókon keresztül megvalósuló történéseinek; amely szó szerint „forrong a kultúrák és ötletek összjátékában; ahol a kívülállók könnyen bennfentessé válhatnak” (2002: 227). Florida szerint ezek a helyek a kreativitás kútfői, elsősorban azért, mert kreatív embereket vonzanak. A városok új feladata tehát biztosítani, hogy a kreatívokat „örömmel lássák”. „Ennek megfelelően a feje tetejére áll az a régimódi elképzelés, miszerint az emberek a munkahelyeket követik” – írja Baris (2003: 42) –, mivel

ahhoz, hogy a tehetségért folytatott új versenyfutásban indulhassanak, a városoknak „a Kreatív Osztály szükségleteihez igazodva kell átalakítaniuk önmagukat, mint ahogy ezt a vállalatok már meg is tették”.

Bár a *The Rise of the Creative Class* ismerős témákat fed le és bevett diskurzív gyakorlatokat vonultat fel, nagyon is sajátos hatást gyakorol. Miközben az új gazdaságról szóló elődeihez hasonlóan „a kapitalizmus kulturális körforgásaiból” indul ki (lásd Thrift 2001) – Florida terjengős és sziporkázó www.creativeclass.org honlapja például a *Fast Company* magazint mint „szövetségeseink egyikét” mutatja be –, a könyv új vizekre evez azzal, hogy az új üzemeltetői ortodoxiákat számos jellegzetes és megdöbbentően konkrét városfejlesztési elképzelés irányába kormányozza. Az 1990-es évek új üzleti tudásai elősegítették az újfajta menedzserek megalkotását, új utakat hoztak létre a társadalmi berendezkedést, a világ olvasatát és annak alakítását illetően, valamint segítették „az üzleti kényszerek új vezérelveinek” (Thrift 2001: 416) kialakítását is. Azonban a kreatív város-forgatókönyv egyúttal rátalált egy bővülő polgári közönségre is, amelyet egyben létre is hozott és maga mögé is állított a new-age városrevitalizációs projektek megvalósításához, miközben támogatott stratégiákat és kiváltságos cselekvőket szentelt fel, illetve meghatározta, hogy mit, kivel, hogyan és hol kell megvalósítani. A hangnem pedig ennek megfelelően kinyilatkoztató és határozott: „Szeretem megmondani a városvezetőknek, hogy a helyi zenei szcéna támogatása éppen olyan fontos, mint a high-tech gazdaságba való befektetés, és sokkal hatékonyabb, mint egy belvárosi bevásárlóközpont felépítése” (Florida 2002: 229). Ez a forgatókönyv új szerepeket kínál a városi szereplők számára, miközben a versenyképesség fenyegetésével ösztönzi őket. Úgy tűnik, hogy a szereplők szerfelett lelkesen vesznek részt a színjátékban. A városok megdöbbentően nagy száma önként és dalolva szállt fel Florida kreatív víziójának vonatára.

Noha Florida meglátásainak benső értéke is fontos kérdés, fontosabbnak tartom azt a kérdéskört, hogy meglátásai miért pendítettek meg ilyen húrokat a városi elitek körében. Más szavakkal: kik alkotják Florida érvelésének közönségét? Tagadhatatlan előadói és promóciós készségei mellett miért ő „mond köszöntőket a városi konferenciákon Torontótól Aucklandig” (Steigerwald 2004: 1)? Mi ösztönözte arra Denver polgármesterét, hogy vezető munkatársai között esti olvasmány gyanánt szétossza a könyv megvásárolt példányait, miközben a várost kreatív központtá átmárkázó stratégiát kezdeményezett (Shea 2004)? Miért döntött úgy Szingapúr kormánya, hogy a városi-gazdasági innováció ösztönzésére hivatkozva eltörli a homoszexualitás tilalmát, valamint az utcazenélés és a bungee-jumping abszurd tiltását is megszünteti (Economist 2004)? Miért ragadta magával Michigan állam kormányzóját Florida érvelése olyannyira, hogy divatos napszemüvegben pózolt, amikor államszerte elindította a „Cool Cities” (Menő városok) programot, amellyel vonzani és megtartani kívánja „a gazdasági fejlődés és növekedés motorjait képező

városi pionírokat és a tudásszektorban dolgozó fiatalokat” (Michigan 2004a: 1)? Miért vágott bele a kiválasztottak jelentékeny csoportja a tennessee-i Memphisbe tartó zárandoklatba, hogy „a Kreatív Százakként” nevezze meg önmagát, és kiadja a *Memphisi kiáltványt* (lásd az 1. ábrát), amely nyíltan megfogalmazott alapelveként segíti „a közösségeket a kreatív ötletek teljes kiaknázásában” (Creative 100 2003: 2)? Más szóval: mi mozgatja a városi kreativitás újonnan meglett kultuszának követőit? Hogy néz ki a kreatív város-jelenség keresleti oldala? Ahogy Gibson és Klocker (2004: 431) rámutatnak, Florida receptjének gyors nemzetközi elterjedése miatt „kevés kritikai figyelem irányult azokra a struktúrákra és hálózatokra, amelyek támogatják és fenntartják ezt a forgalmat, illetve profitálnak belőle”. A tanulmányban ezekkel a kérdésekkel foglalkozom. Az első lépésnek viszont annak kell lennie, hogy jobban megismerjük a könyvek könyvét. Üdvözljük a Kreatív Korban!

1. ábra: *A memphisi kiáltvány* (Forrás: www.memphismanifesto.com)

A Kreatív Százak az alábbi elvek ösztönzésével annak szenteli magát, hogy segítse a közösségeket a kreatív ötletek teljes kiaknázásában:

1. Ápold és díjazd a kreativitást! Mindenki részese a kreativitás értékláncának. A kreativitás bárhol és bármikor létrejöhet, és a közösségekben most is létrejön. Csak figyelj rá!
2. Fektesse be a kreatív ökoszisztémába! A kreatív ökoszisztéma magában foglalhatja a művészeteket és kultúrát, az éjszakai életet, a zenei szcénát, az éttermeket, a művészeket és dizájnereket, a feltalálókat, a vállalkozókat, a megfizethető tereket, az élettel teli városrészeket, a spiritualitást, az oktatást, a sűrű beépítést, a köztereket és a harmadik helyeket¹ is.
3. Tedd magadévá a sokszínűséget! Ez kreativitást, innovációt és pozitív gazdasági hatást szül. A különböző háttérrel és tapasztalattal rendelkező emberek hozzájárulnak az ötletek, kifejezési formák, tehetségek és nézőpontok sokszínűségéhez, ami gazdagítja a közösségeket. Az ötletek így virágoznak és élettel teli közösségeket építenek.
4. Tápláld a kreatívokat! Támogasd a csatlakozókat! Működj együtt azért, hogy új módon versenyezhes, és vonj be mindenkit a játszamába!
5. Értékelj a kockázatvállalást! Alakítsd át a „nem” légkörét az „igen” légkörévé! A lehetőségek létrehozásába fektess be, ne csak a problémák megoldásába!

1 A Ray Oldenburg városzociológus által bevezetett harmadik helyek fogalma a munkahelyen és az otthonon (az első két hely) kívüli, a közösségépítésben fontosnak tartott helyszíneket jelent. – A szerk.

Csapold meg a kreatív tehetséget, technológiát és energiát saját közösséged számára! Vond kétségbe a hagyományos bölcsességeket!

6. Légy eredeti! Találd meg a hozzáadott értékedet, és összpontosíts azokra az adottságaidra, amelyekkel egyedi lehetsz! Merj különböző lenni, ne pedig egy másik közösség hasonmása! Állj ellen a monokultúrának és a homogenitásnak! Mindegyik közösség lehet az éppen megfelelő közösség!
7. Ruházz be a hely minőségébe, és építs rá! Bár az örökölt jellemzők – mint az éghajlat, a természeti erőforrások és a népesség – fontosak, de egyéb meghatározó jellemzők – mint a művészetek és a kultúra, a nyitott és zöldterületek, az élénk belvárosok és a tanulás helyei – megépíthetők és erősíthetők. Ezek a közösségeket versenyképesebbé teszik, mint valaha, hiszen soha nem látott lehetőséget nyújtanak arra, hogy az ötletek hatást gyakoroljanak.
8. Bontsd le a kreativitás gátjait: a közészserűséget, az intoleranciát, a kapcsolatok hiányát, a városi terjeszkedést, a szegénységet, a rossz iskolákat, a kizárólagosságot és a társadalmi és környezeti pusztulást.
9. Vállalj felelősséget a közösségedben történő változásért! Rögtönözz! Tegyél róla, hogy a dolgok megtörténjenek! A fejlesztés egy „csináld magad”-vállalkozás.
10. Biztosítsd, hogy minden személynek, különösen a gyerekeknek joguk legyen a kreativitáshoz. A legmagasabb szintű élethosszig tartó tanulás meghatározó abban, hogy a kreatív egyéneket mint a közösségek erőforrását kialakítsuk és megtartsuk.

Kreatív üzemanyagok

Florida érvelése egyszerre egyszerű és nehezen megfogható. A gondolat lényege, hogy beléptünk a kapitalista fejlődés új és egyedi szakaszaként értelmezhető kreativitás korába, amelyben a gazdasági fejlődés motorjai nem egyszerűen technológiai és szervezeti, hanem *emberi* jellegűek. Voltaképpen a könyv egy olyan új új gazdaságot ír le, amelyben az emberi kreativitás „a gazdasági élet meghatározó jellemzője [...] [Amelyet] azért kell megbecsülnünk – és a rendszerek is azért alakultak át ennek ösztönzésére és hasznosítására –, mert az új technológiák, az új iparágak, az új gazdagság és az összes jó gazdasági dolog ebből származik” (Florida 2002: 21). A kreatív alakok persze mindig is meghatározóak voltak a kapitalista növekedésben, de az elmúlt néhány évtizedben – az érvelés szerint – számban és befolyásban is folyamatosan növekedtek. A kreatívok ma már 38 millió munkást tesznek ki az Egyesült Államokban (a munkaerő nagyjából 30%-át), így indokolt tulajdonnévi státuszuk: „a Kreatív Osztály a társadalom domináns osztályává vált” (Florida 2002: ix). Miután

megtettük a felfedezést, a kihívás az, hogy megértsük, mi lelkesíti ezt az osztályt, tagjai hogyan szeretik elkölteni a pénzüket és eltölteni (drága) idejüket, mit is *akarnak*. A Kreatív Osztályt – a jó gazdasági dolgok nyilvánvaló forrását – táplálni és nevelni, tehetségeit hasznosítani és becsatornázni szükséges. És a tét aligha lehet nagyobb: amellet, hogy a technológiai alapok rendben vannak, a vállalatoknak és a városoknak céltudatos erőfeszítéseket kell tenniük a kiváltságos kreatív osztály számára helyes „emberi klíma” létrehozására, „különben elsorvadnak és meghalnak” (Florida 2002: 13).

Ez a sürgető feladat semmiképpen sem egyszerű, hiszen teljesen új elemzési és politikai felfogás alkalmazását teszi szükségessé annak kitalálása, hogy mit akar a Kreatív Osztály; ezen túl pedig meg kell tanulni elfogadni, hogy a kreatívokat nem lehet kényszeríteni, hogy viselkedésüket nehéz előre jelezni, és hogy mindenekfelett térre van szükségük, hogy „érvényesíthessék identitásukat”. Az osztályelemzés régi kategóriái vitathatatlanul alkalmatlanok erre a feladatra, mivel a kapitalizmus „szűkösség utáni, posztmaterális” szakaszában a tulajdon tulajdonlása és ellenőrzése a fizikai, „tégla-és-habarc s értelemben többé nem számítanak, hiszen az egyedül jelentőséggel bíró tulajdon az új überosztály „kreatív képessége, [amely] megfoghatatlan, hiszen a szó szoros értelmében a fejekben van” (Florida 2002: 68). Olyannyira radikális természetű a fennálló társadalmi és gazdasági rend előtt álló kihívás – amelyet Florida a feudalizmusból az ipari kapitalizmusba történő átmenettel azonosít –, hogy a játékszabályok mindörökké megváltoztak. Florida mértéktelen módon nem állítja, hogy páratlan bepillantást nyújt ezekbe az új valóságokba, inkább felfedezőütként mutatja be érvelését (2005a: 1). Az utazás 1999-ben – némi- leg baljósan – a Carnegie Mellon Egyetem menedzsmenthallgatóival készült fókusz-csoportok sorozatával kezdődött, akiket azzal a céllal gyűjtöttek egybe, hogy megválaszolják az ártalmatlan kérdést: „hogyan választasz munka- és lakóhelyet?” Innen származik a Kreatív Osztály felemelkedésére vonatkozó „kezdeti sugallat”, ahogy Florida nevezi (idézi Dreher 2002: 2). A szakemberek ezen feltörekvő csoportját, ahogy kiderült, nemcsak az anyagi ellenszolgáltatások – mint a fizetések, a részvényopciók és az elővárosi biztonság – ösztönzik, hanem izgalmas helyeken szeretnének felvidító életet élni, kihívásokkal és nyüzsgéssel a nap minden órájában. Az egyes munkák jönnek-mennek – ilyen az új, kreatív gazdaság természete. Valójában – ahogy az akkor még meg nem nevezett kreatív osztály rávilágított – a „helyek [vonzó] tulajdonságai” számítanak. A megvilágosodásról szóló Florida-beszámoló szerint a fókuszcsoport válaszadóinak kiforratlan tehetségük mellett igen konkrét szükségleteik voltak; azt szerették volna, ha városuk „kreatív lenne, azt szeretnénk, ha izgalmas lenne, mindenfajta kényelmet szeretnénk, szeretnénk, ha lenne szabadtéri sport, extrém sport, görkorcsolyázás, biciklizés, művészeti szcena, zenei szcena” (idézi Dreher 2002: 2–3). A kreatívok kétségkívül mindezt szerették

volna, de ezeket az igényeket természetesen nem szabad összekeverni a kulturális hedonizmus vagy a hivalkodó pihenés egyfajta felszínes megjelenési formájával, amelyről annyi szó esett az 1990-es évek végének új gazdasági korszakában. Az akkor már közelgő végzetes események – a technológiai buborék kidurranása és szeptember 11. – nyomatékossabbá teszik a kezdődő társadalmi átalakulás mélyreható voltát:

„a gazdasági átalakulások [...] megváltoztatják a mindennapi élet szerkezetét. Bár nem az új gazdaság felemelkedése és hanyatlása okozta ezeket a változásokat, de segített a változásokat a felszínre hozni és észrevehetőbbé tenni. A 2001. szeptember 11-i tragédia és az azt követő terrorfenyegetettség nyomán az amerikaiak – *elsősorban a Kreatív Osztály tagjai* – mélyebb és áthatóbb módon tették fel maguknak a kijózanító kérdést arról, hogy mi számít az életünkben. Amit ma Amerikában és szerte a világban megfigyelhetünk, sokkal messzebbre mutat a high-tech iparágaknál vagy az úgynevezett új gazdaságnál: egy új társadalom és egy új kultúra felemelkedéséről van szó – vélhetően egy teljesen új életmódról. Ezek az átalakulások fognak korunk legmaradandóbb fejleményeinek bizonyulni. És ezek új kérdéseket is ránk kényszerítenek. Hiszen most, hogy szabadon bocsátottuk mindazon erőket, amelyek lehetővé teszik vágyaink hajszolását, a kérdés mindannyiunk számára az: *Mit szeretnénk valójában?*” (Florida 2002: 12, saját kiemelés)

Ahogy a NASDAQ összeomlása leleplezte, hogy egyedül a technológia nem biztosíthatja a gazdasági jövőt, szeptember 11-e a Kreatív Osztályt hivatásának keresése felé fordította. Floridát magát annyira megrázták az események, hogy egy időre lemondta az előre beígért előadásait, és inkább tévét nézett.

A Kreatív Osztály kialakulóban lévő öntudatra ébredése Floridát az események rögzítésére és mozgásba hozására készítette: tipikusan második személyben fogalmazva – saját életrajzát, életmódját és fogyasztási szokásait gyakran kínzó részletességgel tálalva – szötte meg az egyéni szabadság, a gazdasági végzet és a lassan felderengő társadalmi felelősségvállalás new-age narratíváját. Ezek az elemzéssel fel nem érő tűnődések nemritkán az amatőr mikroszociológiák önmagát kényeztető formáiba és a hipszter polgárosodás ostoba ünneplésébe hanyatlottak.² A Richard

2 „Aki a hajamat vágja” – osztja meg velünk Florida (2002: 76) – „nagyon kreatív stylist, aki új BMW-vel jár. A hölgy, aki a házamat takarítja, egy gyöngyszem, [aki] komoly vállalkozói vénával lakberendezési ötleteket ad. A férje Porschéval jár.” Eközben a biciklizést mint a kreatívok „alapvető szociális készségét” isteníti, hiszen számukra soha nem elég a „lábak le-föl pumpálásából” származó élmény felvillanyozó hatásából, mivel „igenis átalakító élmény – kreatív élmény – felpattanni a biciklire és a motorrá válni” (Florida 2002: 174,

és a Kreatív Osztály által hozott döntéseket – amelyeket a könyv részletekbe menően dokumentál egészen a konyhai eszközök és a frizurák kiválasztásáig – közvetve az teszi érvényessé, hogy azokat a Kiválasztottak hozzák meg. A játék és a fogyasztás itt ténylegesen számít, hiszen a kreatívok folyamatosan szembesülnek azzal a páratlan kihívással, hogy ezeket összeegyeztessék megerőltető munkarendjükkel:³ a második műszak kezdete elé bepréselnek egy gyors biciklizést vagy megisznak egy lattét egy művészeti galériában. Bár az osztály sok tagja érthető módon elmélyül abban a feladatban, hogy a munkán és játékon keresztül saját kreativitását táplálja – ezt az egyesülést hívja Florida a „nagy átlényegülésnek” – azonban (egyelőre meg nem valósított) felelősséget is visel, a vezetés felelősségét. Florida (2002: 315, 326) tájékoztatja kreatív társait, hogy „látniuk kell: gazdasági szerepük a 21. századi társadalom természetes – sőt, az egyedül lehetséges – vezetőivé teszi őket [...] Hasznosítanunk kell valamennyi intelligenciánkat, energiánkat, és elsősorban tudatosságunkat. Az igazi kreatív társadalom felépítésének feladata nem olyan, mint egy pasziánsz. Ezt a játékot csapatban játsszuk.”

A kreatívok által felépítendő társadalom egyes elemeit azoknak a tehetségeknek az egyedi helyválasztási döntéseiből láthatjuk és érthetjük meg, akiknek eléggé határozottan megmutatkozó kívánalmaik vannak. A Kreatív Osztály toleráns, sokszínű és nyitott közösségeket keres, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy a megerőltető munkarendjükkel együtt fenntartsák a munka és a szabadidő törékeny egyensúlyát úgy, hogy ezek intenzív élményt is nyújtsanak számukra. A kreatívok egyedülálló módon szenvednek a folyamatos „időugrástól”, és ezért elsősorban a „instant” közösségek iránt vonzódnak, ahol a társadalmi belépési korlátok alacsonyak, ahol a sokszínűséget aktívan magukévá teszik, ahol a gyenge kötések uralkodnak, ahol sok más kreatívval lehet elvegyülni, és ahol „érvényesíthetik identitásukat” (Florida 2002: 304). A meghatározónak diagnosztizált feltételek – nyitottság és tolerancia – egyik elsődleges jelzője a meleg és leszbikusok hivalkodó jelenléte, akiket a „kreatív gazdaság lakmuspapírjaiként” írnak le, mivel jelzik a „sokszínű, progresszív környezetet”, és ezáltal „előhírnökei a válság sújtotta városrészek meg-

181–182). Chris Lehmann (2003: 167) válasza szerint „a kerékpár alkalmas metaforát kínál azon, az intellektuális világból jövő fejtegetések számára, amelyek egyre közömbösebbé válnak a gazdasági méltányosság és a szűkülő társadalmi lehetőségek kérdései iránt. Képviselői magukra találtak, és magabiztosan érvelnek újraegyesülő új elitnek és egész gazdasági berendezkedések mellett. Szeretik fogyasztói választásaikat a történelem által megerősítve, saját ízlésvilágukat pedig az új termelési hálózatok és városföldrajzok mintapéldáiként látni, alkalmasint a globális demokrácia elterjedőben lévő új komplexumaként felmagasztalva. Gondolataik szárnyalnak, szívük gyorsabban dobog. Viszont figyelmen kívül hagyják, hogy a talaj elsuhan a lábuk alatt”.

3 „A Kreatív Osztály tagjai szó szerint más időkben élnek, mint az ország többi része” (Florida 2002: 144).

újításának és dzsentrifikációjának” (Florida, Gates 2005: 131). Ha figyelmen kívül hagyánk ezen avantgárd gazdasági indikátorokat, vannak kézzelfoghatóbb nyomok – amelyeket a várostervezők és tanácsadók jól meg is fogadnak –, például „autentikus” történelmi épületek, átalakított loftlakások, gyalogosbarát utcák, kávézók, művészeti és élőzenei helyszínek bősége, „organikus és helyi utcai kultúra”, valamint a dzsentrifikálódó, vegyes használatú belvárosi negyedek szokásos jellegzetességeinek egész sora.⁴ A kreatívok kapós városokat (*edgy cities*) szeretnék, nem pedig peremvárosokat (*edge cities*). Lenézően elutasítják a kertvárosi övezetet, az üzletláncok és bevásárlóközpontok egyformaságát, valamint a gyerekek vagy templomok felé irányuló helyeket. Sőt, a kreatívok elutasítják a társadalmi újratermelés számos hétköznapi és időrabló feladatát, körükben „a házasság későbbre tolódik, a válás pedig gyakoribb”; inkább a helyi „ismerkedési piacok” spontán érintkezéseit részesítik előnyben (Florida 2002: 177). Eközben a „támogató társ hiánya az időbeli korlátokat” még inkább „kiélezi” (Florida 2002: 151), így egyre inkább rá vannak utalva a helyi szolgáltatások és „kedvtelési lehetőségek” széles körére. A *homo creativus* atomizált alany, nyilvánvaló híve az intenzív, de felszínes és nem elköteleződő, leginkább a fogyasztás színterein és az utca közegében ápolta kapcsolatoknak.

A *The Rise of the Creative Class* nagy része ünneplő leírást ad a Kreatív Osztály munkáiról, játékaikról és fogyasztási szokásairól – ezt Marcuse (2003: 41) kurtán úgy összegzi, mint „a yuppie életmód-kíváncsiak lebilincselő ábrázolását” –, melyet meg-megszakítanak a szabadpiaci önmegvalósítás e formáinak negatív externáliára vonatkozó irgum-burgumok. Florida számos ponton elismeri, hogy a kreatívok dzsentrifikálódó városrészekbe tömörülése lakáspiaci inflációs nyomást idézhet elő, nemcsak erodálva az osztály által vágyott sokszínűséget, hanem – ami még rosszabb – megbontva magának a kreativitásnak a törekény ökológiáját. Olvasóit emlékezteti, hogy a szolgáltató szektorban dolgozók azon seregétől függenek, akik megrekedtek azokban az „alsókategóriás állásokban, amelyeket azért fizetnek rosszul, mert nem kreatív állások” (2002: 322), egyúttal higgadtan céloz arra a tényre, hogy a legkreatívabb helyek hajlamosak a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek legkiterjedtebb formáit felmutatni (Catalytix és Richard Florida Creativity Group 2003b; Florida 2005b). Azonban mivel a kreatívok hivatottak a Föld megőrzésére, így nekik kell saját korukban és saját útjuk során kitalálniuk a problémák megoldásait, annak részeként, amit Florida „felcseperedésnek” nevez. A feltételezés szerint a nem kreatív népességnek csak egyszerűen néznie és tanulnia kell. Minden bizonytalanság helye a politika olyan „idejétmúlt” formáinak, mint a szakszervezeteknek vagy az osztályokkal összehangolt politikai pártoknak – melyeket Florida fesztele-

4 A divatos városrészekhez kapcsolódó „menőség” hivatkozott, de gyakran mulandó földrajzainak teljesebb leírását lásd a *The Economist* (2000) hétköznapi megfigyeléseiben a londoni szcéná helyválasztási jellemzőiről.

nül elutasít. Ami számít, az csak a Kreatív Osztály képessége arra, hogy létrehozza „az állampolgári részvétel mai kornak megfelelő új formáit”, amelyek az egyetemleges és humanisztikus kreativitás „közösén vallott nézetén” alapulnak (2002: 316–317).⁵

Süteményt és cirkuszt

Florida Kreatív Osztályról szóló leírásában a városok jelentős szerephez jutnak mint a legalapvetőbb társadalmi folyamatok helyszínei, mint az új kulturális és gazdasági kényszerek melegágyai és mint a kultúrával megbolondított politikai hatóerő újralkotott helyei. Az érvelés szerint az elemzés szempontjából nézve mindhárom T – technológia, tehetség, tolerancia – szükséges ahhoz, hogy a kreativitás gazdasági szikrája lángra gyúljon. A technológiai teljesítőképesség előfeltétel, de önmagában nyilvánvalóan elégtelen; figyeljük csak meg – mondja Florida – a kockafejek által lakott kertvárosok sivár társadalmi tájait. A tehetséges egyének áramlása – a második T – elengedhetetlen és szükséges, hiszen a termelés e nyugtalan, de meghatározó tényezője a kreativitás hordozója. Viszont a harmadik T, a tolerancia a nélkülözhetetlen mágnes, amely kínálatoldali alapot képez a kreatív tömörülések kiépítéséhez. Florida elsődleges módszere a városok rangsorolása, az előbbi jelenségek mérésével, melyhez többféle közvetlen és közvetett változót használ egyenként és egymással ötvözve. Az eredmény a kreatív városról szóló tétel népszerűsítésének egy átláthatóan kiszámított, és egyúttal roppant hatásos eszköze. A várostérségeket az egy főre jutó szabadalmak számától a bohémek és melegek népsűrűségén, a bevándorlók és az igazoltan a tudásszektorban foglalkoztatottak részarányán át az „edzett” és „dagadt” lakosok viszonyszámáig rangsorolja,⁶ aminek végeredménye Florida vég-

5 A progresszív politika legtöbb 20. századi formája – emberi jogi, feminista, béke- és munkásmozgalom – megtagadottá válik, maradványaként egy letűnt, kreativitás előtti kornak, amelynek eredményeit nyilvánvalóan jelentéktelenné halványítja a kreativitás átalakító ereje (Florida 2002: 203).

6 Florida rangsorait az olyan népszerű kiadványok rangsoraival is korreláltatja, mint a *Wired*, a *Places Rated Almanac*, a *Yahoo! Internet Life*, a *Forbes*, a *The Walking Magazine*, a *Money* magazin és a *Men's Fitness*. Utóbbi a forrása a kreativitás és a testsúly közötti álságos korrelációnak, hiszen „a leg fittebb városok azok, amelyek magas pontszámokat értek el kreativitásindexekben” (Florida 2002: 177). Florida mindazonáltal nem szól a tehetségtelenség és a pocakosság közötti oksági kapcsolat irányáról, attól eltekintve, hogy megjegyzi: „a test a kreatív kifejezés színterévé [vált]”; miközben képtelen ellenállni annak, hogy felelgesse a „veszedelmes sztereotípiát, [miszerint] a jó formában lévő személyt a legtöbbször megbízhatóbbnak és a nyilvánosság számára szalonképebbnek érzékeljük, mint valakit, aki – mondjuk úgy – túlsúlyos” (2002: 177–179).

letekig manipulált, kikombinált „kreativitásindexe”. A nagy városverseny kihirdetett győztese San Francisco, amelyet a texasi Austin, majd Boston és San Diego követ; a középvárosok csoportjának éllovasai az új-mexikói Albuquerque, a New York állambeli Albany és az arizonai Tucson; az új városhierarchia eggyel alacsonyabb szintjén a wisconsini Madison, az iowai Des Moines és a kaliforniai Santa Barbara következik. Paul Maliszewski jegyzi meg (2004: 76), hogy „semmi más nem garantálhat egy könyvnek akkora országos médiafigyelmet, a helyi lapokban megjelent könyvismertetések és esélyt arra, hogy bestsellerré váljon, mint egy olyan lista, amely határozottan kijelenti, hogy valami jobb, mint valami más, de csak egyetlen legjobb valami létezik”. Az olyan városok, mint Seattle és San Francisco elismert, és mondhatjuk, hogy eléggé nyilvánvaló vonzereje Florida rangsoraiban egy új típusú elismertséggé alakult át. Az összetett oksági érveléssel való kínlódás helyett nagy hatásokkal működik a létező városimázsok mobilizálása és manipulálása. A pozitív városimázsokat durván számszerűsítik, majd a tiszteletadás tárgyaivá alakítják, amelyek mint legyőzendő helyek jelennek meg. Florida a *Money* magazinnak a következőképp magyarázta meg, „hogya mi teszi az egyes helyeket felkapottá”: hát az, hogy felkapottak.

„Florida fizetett tanácsadóként gyakran azt javasolja a városoknak, hogy tanulmányozzák az olyan sikeres példaképeket, mint Austin és Seattle, amelllett, hogy gondoskodnak egyedi tulajdonságaikról is [...] [Florida úgy véli,] hogy a nyüzsgés és az energia a városok népszerűségének nagyon is valódi tényezői.” (Gertner 2004: 88–89)

Florida egy csapásra a városok közötti verseny új vetületét alkotta meg rangsoraival (amelyeket időről időre átdolgoz, csak hogy fenntartsa a figyelmet) és az ezt alátámasztó tétel könyörtelen marketingjével. Ezek együttese a városvezetők egy része számára lehetővé teszi, hogy gratuláljon önmagának a jól elvégzett munkáért, még ha ezt akaratlanul érte is el, míg a többiek számára létezik egy valami vagy egy valahol, amely felé törekedhetnek. Florida magabiztosan rögzíti újonnan összehozott hallgatósága számára, hogy a helyes politikai döntéssel *bármely* nagyváros „megfordíthatja a dolgok állását”, és hogy a legtöbb városi központnak van is erre esélye, ha rendelkezik a legszükségesebbekkel – például jó egyetemmel, néhány „autentikus” városrésszel, maréknyi high-tech munkahellyel. Valójában nagyon kevés a teljesen „reménytelen hely”, mint az oklahomai Enid és az ohioi Youngstown, amelyek technológiai szempontból elmaradott és megrázóan közönséges helyekként sínlyódnak a lista legalján. Itt – de szinte csak itt – nem is érdemes próbálkozni, hiszen ezek „kicsi helyek jelentős munkásosztálybeli háttérrel, vagy olyan helyek,

amelyek a szolgáltató szektorban dolgozó osztály központjai, de nem turisztikai célpontok” (hivatkozva Dreher 2002: 6). Más szóval tehát ezek a rosszfajta helyek.

Youngstownon és Eniden kívül a legtöbb város számára van remény, legalábbis ha felismerik a kreativitás kényszerének jelentőségét. Ezek a feltörekvő városok alkotják Florida közönségét és piacát. És nagy számban készen állnak, akarnak és képesek is a hipszterizációs stratégiák új piacához csatlakozni. Amely városoknak szükségük van kreativitásszintjük részletesebb elemzésére, csupán 495 dollárért szabványosított jelentést rendelhetnek meg a Catalytix szervezettől, amely a Richard Florida Creativity Group tagjaként a kreatívosztály-adatbázis tulajdonjogaival rendelkezik (www.catalytix.biz). A következő lépés a honlap javaslata szerint, hogy „hívja el városába vagy térségébe Richard Floridát előadást tartani”; az ár-cédulán rendszerint jócskán az ötjegyű tartományban lévő szám szerepel. Ez ugyanis lehetőséget teremt a polgármester és más városvezetők számára, hogy – kivétel nélkül megfelelően bohém helyszíneken – egy színpadon jelenhessenek meg helyi kreatív vállalkozókkal és művészeti aktivistákkal. A közönség soraiban rendszerint több százan lesznek, beleértve a helyi sajtót, valamint legalább annyi lila hajú, mint ősz hajú személyt. Florida kétségkívül tengernyi ilyen eseményen vesz részt, szerte az Egyesült Államok és (növekvő mértékben) az óceán túlpartjának nagyvárosaiban, valamint számtalan kevésbé egzotikus reménybeli hipsztervárosban. A piac az eredetileg 124 kisvárost tartalmazó lista 45. helyén tanyázó wisconsini Green Bayig terjed, amelyet egyszerűen arra vettek rá, hogy utolérje a versenytársak újonnan megpillantott csoportját, például a wisconsini La Crosse-t, a texasi Lubbockot és az észak-dakotai Fargót. A Kreatív Osztály honlapján elhelyezett köszönőlevélben a Green Bay-i szervező Florida fellépését a Northeast Wisconsin Creative Future Event (Északkelet-Wisconsin Kreatív Jövője) rendezvényen a következőképp jellemezte:

„Felpezsdítő és megvilágító erejű élmény volt [...] Életünk jó irányba változott. Szédületes növekedésnek és izgalmi állapotnak vagyunk tanúi a térségünkben, mióta az Ön által elhozott ötleteket a mindennapokban megosztjuk egymással, magunkévá tesszük, valamint építünk ezekre. A telefonom szüntelenül csöng, mióta Ön elhagyta városunkat. [...] Amikor eldöntöttük, hogy pénzt áldozunk az Ön meghívására a térségünkbe, tudtam, hogy a szakmaiságot és a tudást fizetjük meg, de nem számítottam arra a szenvedélyre és céltudatosságra, amellyel Ön készen állt segíteni a jövőnk formálásában. Ön pontosan azt teszi, amit hirdet: minden az emberekről szól. Nemcsak egy felkapott, múltó divatot, hanem olyan belátást és nyelvezetet mutatott meg számunkra, amely jó szolgálatot tesz, amikor a sikeres gazdasági és közösségi fejlődés irányait keressük.

[...] Az Önnel végzett munka igazi katalizátor [volt] abban, hogy munkahelyeinkbe, közösségeinkbe és személyes életünkbe kreativitást öntsünk”.⁷

Azok a városok, amelyek további lépéseket szeretnének tenni, megbízhatják a Catalytixet – vagy ami azt illeti, a számtalan egyéb városfejlesztési tanácsadót, amely tüstént aktivizálta magát a kreativitásüzletben –, hogy személyre szabott elemzéssel és tanácsokkal szolgáljon, és hogy segítsen a helyi stratégiák alakításában. Ezen fázisok jelentős része egyre kifinomultabb benchmarkinggal⁸ – ezt a bevett városi tanácsadói tevékenységet az a kihívás újította meg, hogy újfajta mérőszámokat kell kidolgozni a művészetekre és hasonló területekre vonatkozóan –, valamint más városok stratégiáinak összehasonlító értékelésével jár. A kreativitásstratégiák egyre inkább határozottan sablonos megoldásokat mutatnak, manapság jórészt egy beideg-ződött módszertan szerint készülnek. Még a piacvezető Catalytix „gyógykezelési rendje” is leginkább egy javítóműhelyben tett látogatás és egy new-age pszichoanalízis-tanfolyam keverékére emlékeztet (lásd a 2. ábrát).

2. ábra: A kreativitás-gyógykezelés (Forrás: www.catalytix.biz)

7 Az Employers Workforce Development Network, Inc. vezérigazgatójának levele, Green Bay, Wisconsin állam, 2003. október 21. (www.creativeclass.org/inquotes.shtml, letöltve: 2005. január 5.)

8 A benchmarking eredetileg a vállalati teljesítmény mérésének egyik módszere, amikor a termékeket, szolgáltatásokat, folyamatokat összehasonlító módon elemzik, például a versenytársakhoz vagy a legjobb gyakorlatokhoz képest. – A szerk.

A létező és feltörekvő kreatív városok új csapatát – amely Florida és követői munkásságának farvizén gyorsan előretört – éppen úgy ünneplik, mint az 1980-as években azt a kevés, Clevelandhez és Baltimore-hoz hasonlóan „átalakult” vállalkozói várost, amelyek a tulajdonszerzés által vezérelt és [a köz- és magánszféra közötti – a szerk.] együttműködések segítségével előmozdított belváros-revitalizáció úttörői voltak (lásd Hall, Hubbard 1998). Bizonyos városokat – mint San Franciscót és Austint – folyamatosan segítségül hívják: az új városi műfaj meghatározó helyeiként ők lesznek az eszköztárak alkalmazásának „esettanulmányai”. A versengésre való igyekezet tipikus példája a tennessee-i Memphis. A kreativitásindexben elfoglalt alacsony pozíció cselekvésre sarkallta a várost, így a kereskedelmi kamara és számos helyi önkormányzati ügynökség közösen megrendelt egy tanulmányt, amely a város imázsát vizsgálta a „fiatal városi tudásszektorban dolgozók” körében, benchmarkingot végzett a „magasan teljesítő” kreatív városokhoz viszonyítva, és Austin tapasztalatait boncolgatta, hogy azonosítsa „annak reménybeli jeleit, hogy mi történik, amikor egy város aktívan támogatja a kreativitást” (Memphis Talent Magnet Project, Coletta & Company 2003: 8). Az oregoni Portlandet hasonló módon a városi kreativitás „lenyűgöző esettanulmányaként” hirdetik. A más városok számára levonható, másolásra alkalmas tanulságok magukban foglalják a kreatív vezetők azonosítását, új kommunikációs rendszerek kiépítését a helyi közösségekben, annak lehetővé tételét, hogy a művészek és más kreatívok munkájukért cserébe tulajdonrészt szerezzenek a feltörekvő kreatív városrészekben, az épületek újrahasznosításának előmozdítását, fesztiválok és egyéb utcai rendezvények támogatását, és mindezenfelett az „autentikusságot” (lásd Bulick et al. 2003).

Azonban retorikai és gyakorlati szempontból fontosabbak a kreatív igyekvők lelkes törekvései, hiszen ezek a tapasztalatok hatásosan hozzájárulnak a közelségbe a kreatív átalakulás célját az „átlagos” helyek számára is. A mindennapi várospolitikai területén való performatív színrevitel a kreativitás-forगतókönyv kézzelfoghatóvá tételében is segít. Így például a Rhode Island-i Providence városát (talán elhamarkodottan) azért dicsőítik, mert „a nemzet és a világ vezető kreatív csomópontjává válik”, ami a „kreativitásalapú gazdaságfejlesztési stratégia iránti elkötelezettsége” miatt történik, amelynek hatékonysága bizonyosan tükröződni fog „a rangsorokban történő folyamatos előrelépésben” (Catalytix, Richard Florida Creativity Group 2003c: 1). Jelenleg a város az egymilliónál népesebb települések 61 eleméből álló rangsorában a szerény 36. helyet foglalja el, amelyen – feltételezhetően jelentősen – javítani szeretne azzal, hogy a Catalytixet megbízta a helyi stratégia kidolgozásában való közreműködéssel. Ez egyebek mellett tanácsadói termékek kreatív kifejlesztését jelenti, például a sebészi pontosságú benchmarking-eljárásokat, amelyek a város tehetséges emberekre vonatkozó kereskedelmi mérlegét az agyelszívás/agygyarapodás újonnan kifejlesztett mutatójával számszerűsítik (Catalytix, Richard Florida

Creativity Group 2003a). Ezeket az összehasonlító mérőszámokat követi a meglévő kreatív és „emberiklíma”-javarok szimbolikus (és pénzügyi) felértékelése: a már jól bevált *WaterFire* művészeti rendezvényt például, amelynek során a város három folyóján úsztatnak le örömtűzeket, „közösségépítő eseményként” valósítják meg, továbbá átalakítják a helyi rendezvény- és projekthelyszíneket, mint például a (már több mint egy évtizede működő) AS220-at: „amikor Richard Florida 2002 végén Providence-be látogatott, az [AS220] nagyszínpadán fiatal afroamerikai hiphopköltők mutatták be műveiket” (Catalytix, Richard Florida Creativity Group 2003c: 2). Bár a kortárs művészetek és a kultúra összekapcsolása a gazdaságfejlesztésre irányuló erőfeszítésekkel meglehetősen jól eladható, de feltehetjük a kínos kérdést, hogy ez közpolitikai szempontból milyen értelmes eredménnyel jár. A művészetek és a kultúra „puha infrastruktúrájába” való beruházások egyszerűen végrehajthatók és nem különösebben költségesek, így a kreativitás-forratókönyv könnyen elősegítheti az önkormányzati beavatkozások bizonyos formáit. Az, hogy ez serkenteni fogja-e a kreatív gazdaság növekedését, már más kérdés. Természetesen Florida magabiztosan állítja, hogy a gyógy mód működik, és a gyógy módra feliratkozott városok hosszú listája csak erősíti ezt az üzenetet. A művészetek és az utcai látványosságok önkormányzati támogatása, a homlokzatok felújítása, a dzsentifikáció és a turizmusból származó bevételek formájában remélt „ellenszolgáltatás” viszont azzal a magától értetődő veszéllyel fenyeget, hogy a sikkes látszatot keltő attrakciók sablonná silányulnak. Mivel a kreatívak szüntelenül az eredeti élményeket keresik, így ezeket a típusú helyeket természetesen elutasítják. Florida kritikusan gyakran rámutatnak arra, hogy az autentikus helyi kultúrák létrehozása szándékos közpolitikai beavatkozások segítségével keserves, ha nem lehetetlen vállalkozás.⁹

Providence számára viszont valószínűleg nem ez a legnagyobb kihívás, hiszen leggyengébb T-jén talán a legköltségesebb változtatni: „a technológia bizony a régió gyenge pontja” (Catalytix, Richard Florida Creativity Group 2003c: 2), aminek megdönthetetlen bizonyítéka, hogy a város sajnálatos módon a nemzeti „tech-pólusok” rangsorának alsó felében helyezkedik el. Ugyan a Catalytix áradozik az „erős helyi egyetemekről”, de ezek nyilvánvalóan nem bizonyulnak eléggé erőseknek, amikor Florida saját mérőszámaira, a szabadalmi bejegyzések arányára terelődik a szó; a „Cambridge–Boston intelligenciatömrüléshez való közelség” pedig inkább csak

9 Főleg azoknak van könnyű dolguk, akik a közpolitika lehetőségeivel kapcsolatosan eleve szkeptikusak: „[Florida] nemcsak azt hiszi, hogy gazdasági erőt hoznak létre olyan mellékes látványosságok, mint egy egyedi művészeti szcéná, hanem azt is, hogy a kormányzati tisztviselők és a hozzájuk hasonló politikacsinálók ilyen dolgokat mesterségesen életre hívhatnak. Úgy látszik, nem képes felismerni, hogy a városok kulturális jellemzői nem a kormányzati tervezés termékei, hanem a magánszféra pénzéből finanszírozott spontán fejlődés eredményei” (Malanga 2004: 45).

egy gondolat kísérlet arról, hogy hogyan lehet mások kreatív farvizén hajózni. Ugyanakkor Providence vezetőinek fontos feladata lehetne a dzsentrifikáció elősegítésében (amelyet eddig nem használtak ki). „Az egyetemi és közösségi megújítás teljesen új modelljének” létrehozásával az egyetemek vezető szerepet tölthetnek be „a régi városi középületek adaptív újrahasznosításában és a belvárosi mag és a környező városrészek a munka-élet-tanulás-játék tökéletesen összefüggő környezeteként való megújításában” (Catalytix és Richard Florida Creativity Group 2003c: 2). Ez a kezdeményezés a város azon stratégiai kerettervébe ágyazódik be, amely a kreatívok buzdítását a „megcsinálható” projektek sorozatának előtérbe helyezésével ötvözi (lásd a 3. ábrát). A könnyen végrehajtható intézkedések mellett – például a kreativitás kulcsfogalomként való használata a marketing- és promóciós kampányokban, a kulturális ügyek és a (kreatív) gazdaságfejlesztés új hivatali egységeinek kialakítása a városházán, valamint a kerékpárutak kijavítása – Providence merész, de közelebbről meg nem határozott módon az „orvosbiológiai ipar növelése” iránt is elkötelezi magát.

3. ábra: Providence akcióterve (Forrás: Providence Foundation, New Commons, Inc. és Rhode Island Economic Policy Council 2003)

1. átfogó cél: Providence autentikus kreatív csomópontként való pozicionálása New England déli térségében

Providence kreativitásáról, nyitottságáról, valamint autentikus és sajátos helyzetének egyediségéről szóló történetének elmesélése – amely magában foglalja a dizájnt, az orvosbiológiai tudományt, a technológiát, valamint a művészeteket és a kultúrát.

Projekt a 2003-as évre: A kreatív csomópont legyen az a jövőkép, amely a városi dizájnt, tervezést és gazdaságfejlesztést egyesíti. Marketingkampány elindítása. [...]

2. átfogó cél: A kreatívokat vonzó és megtartó kreatív közösség kiépítése

A kreativitás, a sokszínűség, valamint a mindenki számára szóló művészet és tudomány kultúrájának támogatása. A közép- és felsőfokú oktatásban a kreativitásalapú oktatás ösztönzése; az agyelszívás csökkentése és az új tehetségek vonzása.

Projektek a 2003-as évre: A városi önkormányzatban a Kulturális Ügyek Irodájának létrehozása, amely nyitva áll az összes alkotó előtt, és amely a művészek számára erőforrásként és közvetítőként működik, a projektek „aggregátora”. [...] Kulturális audit elkészítése, közös rendezvénynaptár létrehozása. [...] A pionírok tulajdonszerzésének segítése technikai és pénzügyi támogatással, hogy

több, a művészek által tulajdonolt munka- és lakóterület jöhessen létre, beleértve a művészeti szövetkezeteket, művészeti alapítványokat, valamint a vegyes jövedelmi helyzetű és vegyes használatú tereket. [...] Az agyelszívás csökkentése azért, hogy a fiatalok egyetemi krediteket adó szakmai gyakorlatok segítségével kreatív vállalatokkal és autentikus városrészekkel kerüljenek kapcsolatba. [...] Befektetés feltörekvő alkotókba kreativitás-ösztöndíjprogrammal. [...]

3. átfogó cél: A kreatív gazdaság bővítése, elsősorban a dizájn, az üzleti innováció és az orvosbiológiai kutatási klaszter területén

A vállalkozók sokszínű csoportjainak támogatása különböző nagyságú vállalkozások megalapításában a városközpontban és más városrészekben; a városközpontban célzottan a dizájn, az Ékszernegyedben (Jewelry District) pedig az orvosbiológiai kutatások terén.

Projektek a 2003-as évre: Az orvosbiológiai ipar bővítése. [...] Előnyt kovácsolni abból, amit a főiskolák és a kórházak kínálnak a kreatív gazdaság számára. [...]

4. átfogó cél: Integrált infrastruktúra kiépítése a gazdasági fejlődés támogatására és a vállalkozói klíma ösztönzésére

Biztosítani, hogy a városi gazdaságfejlesztés működése és hálózata a kreatív gazdaság növekedését támogassa. A vállalkozói klíma ösztönzése sokszínű befektetőkkel, vállalkozókkal és innovatív üzletépítési gyakorlatokkal.

Projektek a 2003-as évre: A Providence-i Gazdaságfejlesztési Iroda létrehozása, amely a kreatív gazdaság bővítését támogatja. [...] A vállalkozásalapítás támogatásának növelése. [...] Egy olyan konferencia providence-i megvalósíthatóságának vizsgálata, amely az ország más, kreatív gazdaságot építő városainak a jó gyakorlatairól szól.

5. átfogó cél: Minőségi és autentikus helyek létrehozása a kreatívok számára

A kreatívok megismertetése a városrészek szellemiségével, hogy megőrizzük az eredetiséget és minimalizáljuk a kiszorítást.

Projektek a 2003-as évre: A DOWNCITY városrész kreatív városrészé és kreatív hellyé alakítása. Vállalkozásfejlesztési övezet létrehozása a belvárosban. [...] A városrészek központjainak megújítása. A kreatív energiák organikusan kialakuló csomópontjainak azonosítása és megerősítése. [...] A kreatívok megismertetése a nyílt színi szabadidős lehetőségekkel. A város kerékpárút-hálózatának következő szintre való fejlesztése.

Bár manapság az ehhez hasonló stratégiáknak vannak korlátai – különösen, ha a technológiai termelékenység és a gazdasági fejlődés schumpeteri és kondratyevi mértéke alapján értékeljük őket –, mérsékelt kínálatoldali összetevői legalább megvalósíthatóak a helyi választói szűklátókörűség és a fiskális megszorítások körülményei között. Továbbá van egyfajta süteményjellegük, amit mindenki szívesen fogad és ami a helyi ellenzékét is lefegyverezi. Ennek ellenére sokszor nagy a különbség a kreativitásstratégiák eszközeinek és eredményeinek hihetősége között. Nézzük meg például Michigan „Cool Cities” programját, amely a „»kreatív emberek« előtérbe helyező gazdaságfejlesztési stratégia” (Michigan 2003: 3) alapján szeretné pozitívba fordítani a fiatal „tudásipari dolgozók” körében tapasztalt „vészjóslóan” negatív egyenleget. Bár Granholm kormányzó nemrég a szövetségi állam történetének legnagyobb kiadáscsökkenését hajtotta végre – „a kormányzatban a hatékonyság hiányát centiről centire megszüntetve” (beleértve a mobiltelefon-használat és a szövetségi államon kívüli utazások korlátozását, a világítás lekapcsolását és előfizetések lemondását) –, mégis pénzeket kanyarított ki a szövetségi állam gazdasági és társadalmi megújítási stratégiájának központi elemét képező Cool Cities programra.

„Michigan legnagyobb gazdasági sikerei mindig is városaink kreatív és termelékeny erejéhez kötődtek. A Bútorvárostól a Motorvároson át a Gabonavárosig¹⁰ iparágaink és városaink sorsa már a kezdetektől összefonódott. Növekedni fogunk [...] a menő városok (*cool cities*) köré szerveződő erős regionális gazdaságok ösztönzésével. [...] Ez egy alulról építkező mozgalom, amelyben már közel 80 közösségünk hozott létre helyi menőszékbizottságokat, amelyek kibontják a kreativitás palackját és kieresztik a lehetőségek dzsinnjét – mindent megterveznek a kerékpárutaktól a könyvesboltokig, hogy több embert és új gazdasági szereplőket vonzzanak. Nagy tapsot érdemel ezen városok kreativitása és lelkesedése Calumettól Kalamazoo-ig, Saginaw-tól Saugatuckig.”¹¹

Ezeket a mutatókat 100 000 dolláros „katalizátor”-támogatások sorával segítik elő, amelyeket azoknak a városoknak ítéltek oda, akik – a hit mértékét bizonyítandó – már létrehoztak Helyi Cool Cities Tanácsadó Csoportot, és amelyeket az állam „erőforrás-eszköztárának” pénzeivel együtt kellett felhasználni (ez utóbbi 113, korábban már létező támogatási formát jelent, amelyeket egyszerűen újrafarmáltak a menőváros-céloknak megfelelően). Az elvárások szerint a támogatások egy éven belül mérhető eredményeket hoznak azokban a városrészekben, amelyek

10 Grand Rapids, Detroit és Battle Creek michigani városok. – A *ford.*

11 Jennifer M. Granholm kormányzó (2004): *Our determination, our destination: a 21st century economy*. Évértékelő beszéd, január 22. (www.michigan.gov/gov/0,1607,7-168-23442_21981-84911--,00.html, letöltve: 2005. január 25.)

(bizonyos mértékben *már* most is) „élénkek, vegyes területhasználatúak [és] divatosak” (Michigan 2004b: 2). Másképpen fogalmazva, azon városrészek nem pályázhatnak, amelyek nincsenek a kreatív dzsentifikációnak legalább a korai szakaszában. A „potenciállal rendelkező városrészek” tulajdonságainak kritériumairól a következő lista tájékoztat, amely azt jelzi, hogy a közpénzeket nem a társadalmi-gazdasági szükség, hanem a kreatív *potenciál* szerint célozzák:

- lakhatás különböző jövedelmű csoportok számára;
- gyalogosbarát környezet;
- kiskereskedelem (alapvető javak és szolgáltatások, szórakozási lehetőségek);
- a helyi és közösség-szervezési mechanizmusok támogatása;
- sűrű beépítés;
- tiszta és ápoltság közösségi és magánterek;
- evés-ivás helyszínei (éttermek, élelmiszerüzletek stb.);
- történelmi városrészek;
- rekreációs lehetőségek és parkok;
- művészetek – galériák, üzletek, helyszínek;
- elérhetőség (Michigan 2004b: 2).

A Cool Cities program támogatható beavatkozásai közé tartozik az egyes épületek felújítása vagy építése (különösen: színházak, galériák, vegyes használatú lakóépületek), a fizikai infrastruktúra fejlesztése, a termelői piacok, a városképi beavatkozások és a köztéri művészet, a homlokzathelyreállítások, a kültéri rekreációs létesítmények, a zöldterületek, a parkok, a pavilonok és a bontási tevékenységek („amennyiben nem károsítják az életképes történelmi erőforrásokat”) (Michigan State Housing Development Authority 2004: 3). A kérészerű elemek – mint fesztiválok, kulturális események, tanácsadás – támogatása viszont szigorúan tilos. Annak ellenére, hogy a kreatív város-tétel a nehezen megfogható „immateriális javak – izgalom, attitűd, nyitottság, nyüzsgés” (Gertner 2004: 88) – sorozatára épül, városfejlesztési gyakorlatba történő átültetése egyes államokban, mint Michiganban a konkretizálás szó szerinti és metaforikus formáit eredményezte.

Michiganban a kreatív megvilágosodás váratlan gyorsasággal történt. A Cool Cities program meghirdetését követő néhány héten belül a szövetségi állam mintegy 129 közösségét sikerült mozgósítani, néhány héttel később 20 már kész pályázattal rendelkezett, amelyek majd mindegyike fantáziátlanul szajkózta a szövetségi állam kormányának irányelveit – legtöbbjük olyan vegyes használatú, gyalogosbarát kezdeményezés volt, amely a magán- és a közszféra forrásaival történelmi városrészeket szeretett volna felértékelni loftok, kerékpárutak, folyó menti sétautak és egyéb közterületi kulturális lehetőségek létrehozásával.

A részletes leírások alapján valamennyi javaslat az újonnan legitimált megújítási stratégiák szűk repertoárját hasznosította újra. Félreismerhetetlenek az újra és

újra felbukkanó, lassan már rutinszerűvé váló elemek. Elnézést kérek az ismétlésekért, de éppen ezt az ismérvet szeretném hangsúlyozni a következő felsorolással: Saugatuck városa egy düledező cukrászüzem művészeti központtá alakítását indítványozta; Flintben az Uptown Reinvestment Corporation egy történelmi bank-épület 16 lakásos lofttá való átépítésére kért támogatást; Marquette városának kiemelt projektje egy parkoló jégpályává és szabadtéri színpaddá váló alakítása volt; a detroiti Jefferson East Business Association azt kérte a szövetségi államtól, hogy támogassa vágyott üzleti partnereit – a technológiai szektorban és a szórakoztatóiparban – egy vegyes használatú épületegyüttes létrehozásában, amelyben helyet kapna 28 loft, tv-stúdió, jégkrémszalón, „felsőkategóriás bár, művészeti galéria [...] és egy olyan kávézó, amely zenei produkciós és oktató kávézőként is működik”; Alpena pályázatának központi elemét egy folyó menti történelmi sétaút alkotta; Grand Rapids a városkép fejlesztését és köztéri műalkotások elhelyezését javasolta egy 35 lakásos loftegyüttes körül; Ypsilanti ahhoz kért segítséget, hogy történelmi városközpontját „elragadóbbá” varázsolja azzal, hogy egy üresen álló irodaházat átad a Riverside Művészeti Központ számára bemutatótermi és egyéb használat céljából; Warren városa a General Motorsszal együtt kért segítséget egy új városi tér megépítésére, hogy – azon 75 millió dolláros belvárosi terv részeként, amely 96 új építésű barna homokkőből készült épületet és néhány középületet is magában foglal – „megteremtse azt a környezetet, amely segíti a GM-hez hasonló cégeket a legtehetségesebb fiatal szakemberek vonzásában [a cég warreni technológiai központjában]”; végül az egyedüli pályázatban, amely nem villogott gyalogosbarátsággal a Southwest Detroit Business Association egy történelmi épület renoválására kért pénzt, amelyben „Az autót megépítő városrész” kulturális-turisztikai központját alakítaná ki.¹²

Noha az ilyen téglá-és-habarcsmódszerek egyre elterjedtebbé váltak a tehetségmunkások vonzásáért indult versenyfutásban, más városok „puhább” stratégiákra összpontosítottak tehetségközösségeik kiépítésében és fenntartásában. A Creative TampaBay szervezet például – amelyet Richard Florida 2003 tavaszi látogatásának nyomán hoztak létre, és amely a memphisi kiáltvány négy aláírójával dicsekedhet – energiáit rendezvényekre, társadalmi tevékenységekre és információmegosztásra összpontosítja, többek között „rendszeres beszélgetésekkel és kulturális találkozásokkal”. Egy szintén sűrűn másolt stratégiának megfelelően a város kulturális élcsapata rendszeres kora esti közös sétákkal tölti fel kreatív akkumulátorait. A Creative TampaBay honlapja¹³ a yuppie jövőkutatást a vállalkozói város latens gondo-

12 Michigan Cool Cities Pilot Program, projekt-összefoglalók. (www.michigan.gov/mshda, letöltve: 2004. december 31.)

13 www.creativetampabay.com, letöltve: 2005. január 21.

latával keveri – így az általánosító megállapítások mellett, mint hogy a „kreativitás mindenkinben és mindenütt ott lakozik” vagy „az ötletközösségek kiépítése azt jelenti, hogy minden ember képessé válik saját kreatív géniuszának kifejezésére és használatára”, olyan kijózanító felismerések is olvashatók, mint hogy „az országon egy demográfiai hullám söpör végig”. Ez „meghatározó érvényű lesz Tampa Bay gazdasági sorsának alakításában, [hiszen ahogy] a városok a tudásalapú gazdaság felé haladnak, a jövőbeli boldogulás hadjáratában annak megfelelően lesznek győztesek vagy vesztesek, hogy milyen tehetséges embereket tudnak magukhoz vonzani”. A cselekvésre ösztönzés ebben az esetben annak a nagyon is kijózanító ténynek köszönhető, hogy Tampa Bay a tehetségért folytatott városok közötti harcban a vesztesek oldalán áll: a térség a „fiatal és nyugtalan” 25–34 éves fiatalok körében mért vonzerő alapján az 50 nagyvárosi térség rangsorában majdnem az utolsó helyen áll (Impresa, Coletta & Company 2004). A Creative TampaBay megalapítása – amely tüstént megrendezte az első kreatívváros-„csúcstalálkozót” 2004 szeptemberében – tehát erre az újabban nagyra becsült stratégiai deficitre adott válaszreakció. Ugyan a Creative TampaBay önmagát „grassroots szervezetnek” mutatja be, támogatói között számos helyi intézményt találunk, többek között a Greater Tampa Chamber of Commerce-t (Nagy-Tampa Kereskedelmi Kamara), a Tampa Bay Partnershipt (Tampa Bay-i Együttműködés), a Pinellas és a Hillsborough Arts Councilt (Pinellas-i és Hillsborough-i Művészeti Tanácsok), a Tampa Downtown Partnershipt (Tampa Belvárosi Együttműködés), a Tampa Bay Technology Forumot (Tampa Bay Technológiai Fórum) és a Florida High Tech Corridort (Floridai High-tech Korridor). A térség városvezetői azt a nyugtalanító kérdést kívánják megválaszolni, hogy hogyan tudnák lemásolni „San Franciscót, Austint, Bostont, vagy Florida Mexikói-öböl menti városait, [jóllehet] sajátos Tampa Bay-i zamattal” (Trigaux 2003: 1E). A fiatalok és nyugtalanok vágyainak szondázására felkért tanácsadók jelentése szerint Tampa Baynek hosszú utat kell még megtennie, hogy megvalósítsa ezt a célt. A kreatív tanácsadás e formájának szokásos eljárásává vált, hogy térdet hajtanak a fiatal kreatívok fókuszcsoportja előtt és életmódbeli óhajaikat mint az új kulturális valóság indikátorait lelkiismeretesen feljegyzik. Így például az ingatag közoktatási rendszer nem egyszerűen a saját maga jogán vett társadalom- és közpolitikai probléma, hanem ennél rosszabb, hiszen nem teremti meg a feltörekvő osztály számára az „azonos képzettségű partnerek” megfelelő méretű állományát. A város kreatív vezetőit emellett arról is tájékoztatták, hogy szükséges a rádiócsatornák fejlesztése, illetve hogy a belváros az éjszakai élet hiánya miatt egyszerűen „tré” (Impresa, Coletta & Company 2004: 17). A lehetséges ellenszer persze kéznél volt az „Eszköztár városok számára” formájában, amely szemléletes példája azon új tanácsadói termékeknek, amelyeket a (látszólag autentikus és helybeli) kreativitásstratégiák új piaca számára fejlesztettek ki:

- Közvetíts „megnyerő valóságot”, mert „a fiatalok nagyon tudatosan értékelik a városokat”!
- Helyezd előtérbe az értékeket, *bemutatta*, hogy a város „üdvözli az újonnan érkezőket és az új ötleteket”!
- Tarts kapcsolatot a korábbi lakosokkal, és találd meg a módját, hogy „visszatérjenek a városodba”!
- Teremts lehetőséget a társadalmi részvételre, keresd tudatosan a fiatalok véleményét!
- Használd ki a szakmai gyakorlatokat, hogy kapcsolatot teremts a fiatal felnőttekkel!
- Végezz rendszeres közvélemény-kutatást a fiatal felnőttek körében, beleértve az elvándorlókkal végzett kilépőinterjút!
- Magasztald a fiatal vállalkozókat és a társadalmi szerepvállalást!
- Kommunikáld fejlesztési terveidet a fiatal felnőttek számára!
- Reklámozd a településed: „a helymarketing akkor működik a legjobban, ha olyan eredeti történeteken alapul, amelyeket az emberek szívesen mondanak el városukról”!
- Támogasd a fiatal felnőttek életstílusát, különösképpen az „aktív éjszakai életet”, ne félj attól, hogy ez „megrémmíti a kertvárosi családanyákat” (Impresa, Coletta & Company 2004: 64–65).

Ami Floridát (2002: 294) illeti, ő is hangsúlyozza, hogy napjaink városában „a fiatalok számára attraktív környezetnek az egyveleg részének *kell* lennie”. A tanácsot követve egyes városok célzott marketingkampányokat támogattak az ortodox városmegújítási politikák helyett vagy azok alacsony költségvetésű kiegészítéseként. A Cincinnati Tomorrow szintén Florida inspirálta, de emellett névleg „grassroots” csoportja olyan stratégiát készített, amely szinte kizárólag a város ütött-kopott imázsának újrafogalmazására összpontosított és indítványozta, hogy a marketingkiadványok kevesebb „városi látképet” tartalmazzanak, viszont több „fényképet a városközpont zsúfolt utcáiról”. Továbbá javasolta, hogy a városrészek rendelkezzenek „határozottabb identitással”, így „a kreatív osztály könnyebben megtalálja azt a területet, amely legjobban megfelel igényeinek”. A Kreatív város terv emellett indítványozta, hogy vonjanak be marketing-tanácsadókat ennek a sürgető feladatnak a megoldására, miközben egy új honlap segíteni fogja a munkaadókat és az ingatlanügynököket „olyan új lakosok megtalálásában, akik megfelelnek a tágan értelmezett »kreatív osztály« jellegzetességeinek” (Cincinnati Tomorrow 2003: 8, 16). Amellett, hogy a magán- és a közszféra szereplőit e célok mentén mozgósítják – amelyeket a polgármester is készen állt támogatni, ha másért nem, mert „városunk arculata tré” (idézi Trapp 2003: 2) –, emlékeztetik is őket a kreatívok „életstílus-követelményeinek” „embert próbáló” természetére:

„A kreatív osztály tagjai élményeket és nem elkötelezettségeket keresnek. Zsúfolt napirendjük és kiszámíthatatlan életfelfogásuk gátolja őket abban, hogy szervezetekhez csatlakozzanak vagy új dolgokért vállaljanak felelősséget. Ehelyett olyan elfoglaltságokat keresnek, [...] amelyekben keresztül gyors, időleges és független kapcsolatokat létesíthetnek” (Cincinnati Tomorrow 2003: 15). Ezt a jellemzést egy olyan kép mellett olvashatjuk, amely jól öltözött fiatal nők csoportját ábrázolja iszogatás közben.

Bár Florida megfogalmazta fenntartásait azzal kapcsolatosan, hogy „egyes városok leegyszerűsítették az ötleteit”,¹⁴ egyidejűleg szapulja azokat a helyeket, amelyek „egyszerűen nem veszik az adást”. Ezek a városok nyilvánvalóan „saját múltjuk csapdájába estek”, és az „intézményi szklerózis” olyan fajtájától szenvednek, amely vakká teszi őket az általa elkápráztatónak tartott új társadalmi és gazdasági normák iránt (Florida 2002: 302–303). E negatív állapotot Florida számára Pittsburgh városa testesíti meg: „egy letűnt kor kultúrájának fogságában nagy nehézségei vannak egy olyan társadalmi tér létrehozásával kapcsolatban, amelyben a Kreatív Osztály érvényesítheti identitását” (2002: 305). Mintha csak saját elméletét szeretne volna bizonyítani, Florida 2004-ben elköltözött a 17 éven át otthonául szolgáló Pittsburghból, de áttelepülése előtt időt szakított arra, hogy a helyi újságot, a *Tribune-Review-t* felvilágosítsa arról, hogy helyénvaló volna, ha a város megszabadulna polgármesterétől és „1950-es évekbeli countryklub”-kultúrájától (idézi Steigerwald 2004). Átköltözése Washington D.C.-be egyértelmű felfelé lépést jelentett – a kreativitásindexben a 36.-ról a 8. helyre.

14 A National Public Radio *Morning Edition* műsora, 2004. szeptember 7. A leegyszerűsítés Florida által „engedélyezett” formáját illetően lásd a *Fast Company* közreműködésével kifejlesztett kreatívváros-kvízt, amelyben az olvasókat annak értékelésére invitálják, hogy „városuk az élmezőnyben [...] vagy a futottak még kategóriában helyezkedik-e el”. A feleletválasztós kérdések lehetővé teszik az olvasók számára városuk minősítését az alapján, hogy a melegek és bevándorlók „megtalálhatóak-e üzleti és városvezetőink között” vagy inkább „megpróbálnak nem feltűnést kelteni azzal, hogy amerikai zászlókkal díszített pickupokat vezetnek”; illetve félreérthetetlenül felteszi a kérdést, hogy „mindenütt vannak-e kerékpársávok és gyalogjárdák” és „a helyi vállalatok hoztak-e létre alapítványt a grassroots zenei szcéna támogatására”, vagy előbbieket helyett a városban „új stadionok, konferencia-központ és a belvárosi bevásárlóközpontban található Hard Rock Café” kókadzik. A kvíz finoman, de talán kissé vakmerően gúnyt is űz Florida elsődleges közösségéből, azokból a „lelkiismeretes, jól kormányzó alakokból, akik biotech-inkubátorházakat támogatnak, internetet vezetnek be a kávézóba, és mászófállal szerelik fel a közparkokat”. És mit is kezdenek a kreatív központok lakosai egy ilyen kvízzel? „A polgármester azt gondolja, hogy a kvíz rendkívül mulató, [és az] újságok beszámoltak a magas pontszámainkról.” (www.fastcompany.com/articles/2002/07/cityquiz.html, letöltve: 2005. január 22.)

Számvetés Floridával

A *The Rise of the Creative Class* egyik elsődleges célja volt megmutatni „a városoknak, hogyan működjenek az új paradigmában”, mindezt egy „találó és lendületes »hogyan csinál« kézikönyv” formájában, amely „tele van ezt alátámasztó statisztikákkal és példákkal” (Cronheim 2004: 934). A közpolitikai javaslat alapja egy mindent átfogó elméleti megállapítás. „A tudományos tanulmányokban és a szakirodalomban nem sok fogódzót találtam” – írja Florida (2002: 223), ezért saját elméletét az utca embere körében végzett interjúk és fókuszcsoporthoz segítségével tesztelte,¹⁵ később az ellenőrzés érdekében regresszioelemzést végzett, majd magabiztosan arra a következtetésre jutott, hogy „a regionális gazdasági fejlődést a kreatív emberek – a kreatív tőke birtokosainak – helyszínválasztásai mozgatják, akik sokszínű, toleráns és az új ötletek iránt nyitott helyeket kedvelnek”. Az érvelés alap gondolatát – miszerint a városi növekedés kínálatoldali humántőke-tényezők kitüntetett halmazának függvénye – valamennyire alátámasztja a város ortodox gazdaságtanának irodalma is (lásd Glaeser 2000). Florida tételének egyediségét a bohém helyek „tehetségmágnesként” való működéséről szóló eredeti állítás, illetve az ebből levezetett várospolitikai recept adja.¹⁶

Edward Glaeser ugyan elismeri, hogy a (tágra értelmezett) humántőke a városok sorsának és gazdagságának elsődleges meghatározójává vált, de egy alliteráló vitát is megkockáztatott, miszerint az alapvető mozgatórugó nem Florida három T-je, hanem a *skills*, *sun* és a *sprawl* (készségek, napsütés és terjeszkedés) három S-e (idézi Shea 2004: D1): „A legtöbb [kreatív ember] azt szereti, amit a legtöbb jómódú: nagy szuburbán telkeket, ahonnan könnyű autóval ingázni, biztonságos utcákat, jó iskolákat és alacsony adókat” (Glaeser 2004: 2). Saját regressziós számításait Florida adataival elvégezve Glaeser úgy összegez, hogy a humántőke-ellátottság alapvetően megmagyarázza az Egyesült Államok 1990-es évekbeli városi népességnövekedését, a független „bohémhatásra” viszont nincs, vagy kevés a bizonyíték. Florida tételének sokkal kritikusabb konzervatív bírálatai sorában Malanga (2004) leszögezi, hogy a foglalkoztatás- és a népességnövekedés, valamint a gyorsan növekvő vállalatok alapítási rátája terén a legjobban teljesítő városok nem a kreatív fővárosok, mint

15 Valójában a *The Rise of the Creative Class*ban található állítások legtöbbje csak nagyon lazán kapcsolódik a fókuszcsoporthoz eredményeihez és a nem részletezett „interjúkhoz”, ami Peter Marcuse-t (2003) annyira felidegesítette, hogy megszámlálta a közelebről nem meghatározott forrásokra való hivatkozásokat – összesen 43 tételre jutott.

16 Florida becsületére váljon, hogy üzenetét a szociálkonzervatívok számára közvetlenül is eljuttatta: vezércikkét jelentetett meg a *USA Today*-ben és más fővárosi lapokban – mint a *Washington Monthly* – a republikánus jobboldal politikájának elutasításáról (Florida 2003a, 2003b). Ugyanakkor erősen kérdéses, hogy a reakciós társadalompolitikákat a feltételezett gazdasági hatékonyságuk miatt, semmint emberi jogi vagy más progresszív elvek alapján lehet a leghatásosabban vitatni.

San Francisco és New York, hanem az alacsony adókulcsú, vállalkozásbarát városok, mint Las Vegas és Memphis, amelyek látszólag „kreatív vesztesek”. Malanga, ha mást nem, legalább a városrangsorok egyszerű manipulálhatóságát bemutatja, amikor rosszindulatúan azt állítja, hogy Florida a mérőszámok megalkotásakor az általa kedvelt liberális szellemiségű, az 1990-es évek technológiai boomjához köthető városok előre meghatározott körét akarta győztesen kihozni. Klasszikus körkörös érveléssel e városok számos szembetűnő jellegzetességét a gazdasági kreativitás alapjául szolgáló oksági magyarázó erővel ruházza fel. Az érvelés viszont összeesapott. Az utca emberének kulturális innovációja és a hivalkodó fogyasztás éppen úgy lehet a gazdasági növekedés következménye, mint annak oka. A gazdasági fejlődés és az egyes kulturális jellegzetességek közötti gyenge korrelációs kapcsolatok véletlenszerűek is lehetnek, vagy ellenpéldák sorával cáfolhatók. Ilyen például a Las Vegas-kritika: magas növekedési ráta, pocsék kultúra – *hogyan lehetséges ez?* A jobboldali kritikusok a maguk részéről gyakran használnak ehhez hasonló érvelést, de ahelyett, hogy érdemben foglalkoznának a különc közgazdaságtannal, inkább azon a liberális kultúrpolitikán és a városi beavatkozásokra való buzdításon fanyalognak, amelyeket Florida tételében lépten-nyomon látni vélnek:

„Igen, teremthetsz vágyott árbevétel-termelő munkahelyeket anélkül, hogy a régi gazdaság olyan, kikeményített inget és a hajtókán kis kitűzőket viselő üzletemberei által kedvelt kellemetlen intézkedéseket kelljen meghoznod, mint a csökkenő kormányzati szerepvállalás és adócsökkentés. Igen, elkerülheted mindezt, és egyenesen az új gazdaság felé veheted az irányt, ahol a jövő már el is kezdődött. Becsábíthatod Mr. Florida kreatív osztálybeli kapitalistáit – lófakrok, farmer, rockzene, meg minden – liberális, a nagyméretű államot hirdető eszközökkel: sokszínűség-ünnepekkel, „progresszív” szociális törvénykezéssel és a kulturális lehetőségek állami támogatásával. Másképpen szólva, Mr. Florida ötletei a régi lemezt teszik fel, miszerint az adók, a kedvezmények és az üzletbarát politikák kevésbé fontosak a munkahelyek vonzásában, mint a szociális törvénykezés és az állam által biztosított javak. [...] Nemcsak azt hiszi, hogy az olyan mellékes látványosságok, mint egy egyedi művészeti szcéná, gazdasági erőt hozhatnak létre, hanem azt is gondolja, hogy a hivatalnokok és a hozzá hasonló politikacsinálók kitalálhatják, hogyan lehet ezeket mesterségesen létrehozni. [...] Miközben a Mr. Florida rabságában lévő városok a nem létszükségesszerű dolgokkal foglalkoznak, könnyen figyelmen kívül hagyhatják, hogy a lakosok valójában mit szeretnének.” (Malanga 2004: 40, 45)

Az Új Demokraták *Blueprint* magazinjában Kotkin és Siegel (2004: 16) szintén vitába szálltak az általuk elutasítóan „kreativitásörületnek” hívott jelenség elemzésével

és politikai receptjével. Malangához hasonlóan kijelentik, hogy a dot.com-lufi¹⁷ utóhatásaként a növekedés az olyan „kevésbé divatos, de élhetőbb helyek” irányába helyeződött át, mint a kaliforniai Riverside és a New York állambeli Rockland megye. Kotkin (2003: 34, 33) szerint az ilyen, „családi értékeket képviselő” helyek a továbbra is szuburbanizálódó gazdaság csomópontjai, amelyeket a trenditől messze álló dolgok, mint „családi házak, templomok, parabolaantennák és bevásárlóközpontok” jellemeznek, amelyek együttesen a „hagyományos családok számára vonzó kultúrát” alakítanak ki. A különbség a Florida által kedvelt „homoszexuálisok, okoskodók és trendlovagok” csoportjához képest teljesen nyilvánvaló. Hiszen ha a gazdasági növekedés földrajza nem igazodik e népesség térbeli megoszlásához, akkor Florida érvelése alól – amely sokkal inkább az együttmozgáson, mintsem oksági kapcsolatokon alapul – kihúzható a talaj.

A *The Rise of the Creative Class* a városon belüli egyenlőtlenség és a dolgozó szegénység jelenségeinek viszonylagos elhanyagolása miatt is kapott kritikákat. A kisegítő alkalmazottak bővülő alkalmi gazdasága tulajdonképp lehetne a kreatívok önmegvalósítás, illetve a 24 órás elfoglaltság és a dizájnos kávézók iránti szenvedélyes vágyának szükséges mellékhatása is. Baris (2003: 44) megjegyzi, hogy „[a könyv] hangneme egyöntetűen ünneplő”, így csak futtában, bár moralizáló hangnemben említi meg, hogy a munkaerő és az életstílusok korlátlan rugalmassá válásának komoly árnyoldalai lehetnek. A *The Rise of the Creative Class* egyaránt dicsőíti és naturalizálja a kiszervezett, „szabadúszó”-gazdaságot, diszkurzív módon elismerve a szerencsés kreatív osztály számára létrehozott szabadságot és életstílusokat. Florida hajlamos kedvét lelteni a rugalmassá váló gazdaság idealizált, gallér nélküli munkahelyeinek ifjonti szabadságában,¹⁸ miközben lényegében nem szentel figyelmet azoknak a munkamegosztásoknak, amelyekbe az ilyen foglalkoztatási gyakorlatok be vannak ágyazva. Szem elől téveszti azokat, akik „sűrű munkaerőpiacának” vékony végén helyezkednek el, eltekintve attól a százalmas reménytől, hogy egy napon – feltételezhetően a hamisítatlanul kreatív akarat révén – felemelkednek az új felső

17 A dot.com-cégek az üzleti tevékenységük jelentős részét az interneten vagy az internet segítségével végző vállalatok. A dot.com üzleti lehetőségek az 1990-es évek második felében a tőzsde szárnyalásához, majd 2000–2001-ben annak visszaeséséhez járultak hozzá az Egyesült Államokban (dot.com-lufi). – A szerk.

18 „Pittsburgh és Detroit mindmáig a protestáns és a bohém etika közötti ellentét foglya, ahol az emberek szerint »Nem szórakozhatsz!« vagy »Miért is játszol rockzenekarban? Vágasd le a hajad és irány dolgozni, fiam! Ez az, ami fontos!«. Nos, Austin városa szerint »Nem, nem, nem, te kreatív vagy! Éjjel egy rockzenekarban szeretnél játszani, nappal pedig a félvezetőiparban dolgozni? Akkor hajrá! És ha a következő nap 10-kor szeretnél beérni a munkahelyedre és kicsit másnapos vagy, esetleg füvezel, az menő dolog!«” (idézi Dreher 2002: 6).

osztályba.¹⁹ Egyáltalán nincs szükség szakszervezetekre, nagy volumenű kormányzati programokra, illetve ezek kreativitást fojtogató intézményeire, hiszen Florida látomása a kreatív meritokráciáról lényegét tekintve egy libertariánus valami (Maliszewski 2004).

A kreativitáshit eléggé semmitmondó üzenete szerint *mindenki* – legalábbis potenciálisan – kreatív, „[n]apjaink nagy kihívása, hogy minden emberi lényben felélesszük és tápláljuk a kreatív tüzet” (Florida 2005a: 4, lásd továbbá Shaw 2003). Bárcsak találnánk arra módot – elmélkedik Florida (2005a: 5) –, hogy a társadalom jelenleg „tompító” állásokban ragadt kétharmadát átemeljük a munkás- és a szolgáltatóiparban dolgozó osztályból a kreatív gazdaságba, hogy mindannyian élvezhessük a kreatív édenkert javait. Ez a gondolat gyakorlatilag az osztályelemzés bizarr formája, amelyben nincsenek értelmezhető, tartós osztálykülönbségek. Miközben megválaszolatlanul hagyja az akadémikuskodó kérdést, hogy a kreatív paradicsomban ki fogja az ingeket tisztítani, Florida – morális kötelességre hivatkozva – arra buzdítja kreatív barátait, hogy mutassák meg az utat másoknak. Végző soron azonban a megoldás az, ha a munkásosztálybeliek és a szolgáltatóiparban dolgozók a saját maguk erejéből emelkednek fel. Így tehát ugyan valamennyien kreatívak vagyunk, de néhányan kétségkívül kreatívabbak másoknál, illetve vannak, akik egyszerűen „nem veszik az adást”.

Más szóval a kreatív egyének a vezetők, a lumpen kétharmad csak utas; a Kreatív Osztály növekedést serkent, a maradék pedig a másoktól elrabolt zsákmányból él. A *Salon* interjújában Florida azt bizonygatja, hogy a tudósok, művészek és technológiai dolgozók „szuperkreatív magja [...] ténylegesen a gazdasági növekedés motorja”, mint ahogy bizonyossá vált az is, hogy a „városokat [...] az élhető helyek, nagyszerű városrészek, nagyszerű kávézók, az éjszakai élet, és a szórakozás helyei [...] mozgatják”; majd elérkezik a morális felszólításhoz:

„Felelősséget kell vállalnunk azért a társadalomért, amelyet mi vezetünk. Ha nem így történik, a társadalmi és politikai következmények végzetesek lesznek. A kreatív osztálynak hátra kell tekintenie, és a társadalom tagjai számára

19 Baris (2003: 44) megjegyzi, hogy Floridánál a munkaerő-piaci rugalmasság megítélése pozitív és egyoldalú – érvelése leegyszerűsítő módon a kreativitásra, az üzleti hatékonyságra és a középosztálybeli fogyasztásra gyakorolt hatásra összpontosít –, ezzel szemben alig veszi figyelembe azokat az „akaratukon kívül »szabadúszó« alkalmi munkavállalókat és napszámosokat, akiket a rugalmas rendben való munkára kényszerítenek”. Jellemzően, amikor Florida Tampa Baybe utazott – a városé az Egyesült Államok „legalkalmibb” városi munkaerőpiacának kétes dicsősége (Theodore, Peck 2002) – egy „zártkörű rendezvényen a tampai munkaerő-kölcsönző Kforce Inc vállalattal smúzolt” (Trigaux 2003: 2E). A munkaerő-kölcsönzés, amely a munkaerőpiac alkalmi jellegét buzgón igyekszik pozitív üzenetekhez tár-sítani, Floridát mint „egyik védőszentünket” kente fel (Grantham, Ware 2004).

olyan jövőképet kell kínálnia, amelynek mindenki a részese, és amelyből mindenki profitálhat [sic!]. Ez napjaink kihívása.” (Idézi Dreher 2002: 8)

A *The Rise of the Creative Class*ban a vezetéssel kapcsolatos metaforákra való gyakori hivatkozás nemcsak erős üzenetet fogalmaz meg arról, hogy ki is tartózkodik a vezetőülésben és mi a forgalom haladási iránya, hanem implicit módon oksági kapcsolatokat is sugall. Tehát a növekedés a kreativitásból származik, következésképp a kreatívok felelősek a növekedésért; növekedés csak akkor van, ha a kreatívok jönnek, továbbá a kreatívok csak akkor jönnek, ha azt kapják, amit szeretnének; a kreatívok toleranciát és nyitottságot szeretnének, és ha mindezeket megtalálják, akkor jönnek; és ha jönnek, akkor lesz növekedés. Az oksági mechanizmusok viszont nincsenek pontosítva (Marcuse 2003). Florida érvelése ehelyett néhány hatásos – például a melegek és a technológiaintenzív növekedés közötti – korrelációra épül, míg a kulturális nyitottság helyettesítő mérőszámai és „a regionális gazdasági fejlődés [közötti] kapcsolatok indoklása gyakorlatilag hiányzik” a szövegből (Sawicki 2003: 90).

Florida különbözőképp válaszolt bírálóinak. Néhány véleményt azzal utasított el, hogy „olyan tromfolóktól származik, [akik] a kreatív emberi energiákat úttorlaszok emelésével térítik el, nemet mondva az új ötletekre” (2004b: ii); emellett könnyed és szelektív válaszokat adott, néhány esetben anélkül, hogy a kritikusaira való hivatkozással vesződött volna (lásd Florida 2005a: 20–25). Ha rangsorait vonták kétségbe, Florida lazán a városi gazdasági teljesítmény számszerűsítésének új módjaival válaszolt, visszaállítva a kiválasztott kreatív városokat a dobogó tetejére. Florida tromfolóknak adott válaszaiból kiderül, hogy a jobboldali kritikusok társadalmi nosztalgiával árnyalt csőlátásban szenvednek, miközben a baloldaliakat a gazdasági nosztalgia sújtja és egy letűnt kort szeretnének visszaállítani. „Mivel sem a szociálkonzervatívok nem tudják visszaforgatni az idő morális kerekét abba a korszakba, amikor valamennyi család a Cleaverekre²⁰ hasonlított, sem a baloldaliak nem tudnak visszavarázsolni egy olyan korszakot, amelyben a munkaerő negyvenötven százaléka kézgalléros gyármunkásként gürcölt”, az elkerülhetetlen következtetés az, hogy „a kreatív gazdaság itt van, és nem megy sehova” (Florida 2004b: vi).²¹ Vagy ahogy a Kreatív Osztály honlapjának eseményekről szóló oldala felleng-

20 A Cleaverek a *Leave It to Beaver* című, 1957 és 1963 között készült amerikai sorozat főszereplői, akik a 20. század közepének mintaszerű kertvárosi családját testesítik meg. A sorozat alapján készült filmet *Bízd csak az öcskösre!* címmel vetítették Magyarországon. – A ford.

21 „Ha munkásságom bírálót olvassák, nézzék meg azt is, hogy honnan jönnek: a társadalmilag konzervatív jobboldalról és a szélsőbalról érkeznek. [...] Mutathatnék Önöknek két kritikát, egyet a Democratic Leadership Council *Blueprint* magazinjából, egy másikat pedig a (konzervatív Manhattan Institute) *City Journal* kiadványából. Mindkét bírálat politikai. És mindkét bírálat alapvetően azt mondja: »Ne hagyd a szellemet kiszabadulni a palackból! Ne hagyd, hogy ezek a kreatívok megtalálják saját útjukat! Korlátozz, korlátozz, korlátozz!

zösen, Victor Hugót idézve közli: „Csak egy dolog van, mi erősebb a világ összes hadseregénél: egy ötlet, aminek eljött az ideje.”²²

A kreativitás és az egyenlőtlenség kölcsönös függéséről szóló érvekre Florida egyre inkább úgy reagál, hogy a negatív externáliákat a Kreatív Osztály számára sürgető elemzési, politikai és alkalmasint morális kihívásként állítja be, mindekelőtt azért, mert későbbi kutatásai megerősítették a kreativitás és a polarizáció közötti kapcsolatot (Catalytix, Richard Florida Creativity Group 2003b), azt az összefüggést, amit a *The Rise of the Creative Class*ban csak futólag említett. Annak a felismerése, hogy a kreativitás birtokosai a kreativitást nem birtoklókra támaszkodnak, ráadásul lépten-nyomon el is szeretnek vegyülni velük, valamint hogy „az emberi munka súlyos funkcionális megosztottsága hozza létre a jövedelemkülönbségek jelentős részét, [továbbá] nemzeti versenyképességünket is fenyegeti” (Florida 2003c: 30), Florida számára számos „nyitott kérdést” hagy meg. A kreatív felső osztály eredményeinek dicsérete, privilegizált helyzetének a veleszületett tehetség következményeként való beállítása, valamint az elitcsoport növekvő közösségi támogatása melletti érvelés együttesen pusztá lábjegyzetté silányítja a nem kreatívok kétharmadát, akiket leginkább kreativitásbeli hiányosságai alapján definiál. Ugyan a többségi underclass-társadalom egyes tagjai megjelennek Florida leírásában – leginkább pincérkedés vagy hajvágás közben –, legtöbbször hiányzik. Azok, akik nem függenek a kreatív osztálytól, látszólag csak a gazdasági növekedés és a fejlődés koloncai. Viszont *valamit* tenni kell, ha másért nem, a „társadalmi elégedetlenség” (Florida 2005b: 246) lopakodó fenyegetése vagy a lappangó kreativitás forrásának kiaknázása miatt.

A Kreatív Osztály, amely egyedülállóan nyugtalan és a külső jutalmak és a „boldogságra való törekvés”²³ által motivált termelési tényezővé vált, láthatólag a hasonszórúek által lakott enklávékba csoportosítja önmagát (lásd Bishop, Florida 2003),²⁴ és csak kis mértékben veszi figyelembe ennek tágabb társadalmi következményeit, még kevésbé a tágabb társadalmat. A kreatív fővárosok valójában egyenlőtlenebbek, mint az Egyesült Államok többi része; ez a kellemetlen tény korábban csak a városi „sokszínűség” puha faktorának elismerésekor került említésre. Ha

Tipord el őket!» (idézi Steigerwald 2004: 3). A „gyarapodó, kreatív társadalom [...] építésének” feladata – vág vissza valószínűtlenül Florida (2005b: 245) – egy „pártatlan, ideológia-mentes ügy”.

22 www.creativeclass.org/events.shtml, letöltve: 2005. január 24.

23 Utalás az amerikai függetlenségi nyilatkozat hármas mottójából az utolsóra („*Life, liberty, and the pursuit of happiness*”). – *A szerk.*

24 Ezek a „társadalmilag sűrűsítő” folyamatok befolyásolják, ha nem irányítják az Egyesült Államok polarizálódó politikai földrajzeit, hiszen a mobil egyénekről azt tartjuk, hogy egyre inkább kulturális okokból költöznek a városokba, vagyis a munkahelyek követése helyett azért, hogy a hozzájuk hasonlókkal legyenek együtt (Bishop, Florida 2003: B5).

hihetünk a Kreatív Osztály popsociológiáinak, akkor a kulturális sokszínűség iránti nyitottság nem politikai jellemző, hanem életstílus-választás, ami megmagyarázza, hogy miért létezhet egyidejűleg a társadalmi egyenlőtlenséggel szembeni közömbösséggel. A kreatívokat – írja a harcostárs Charles Shaw (2003: 5, 7) – úgy látszik, hogy nem érdeklik a közszféra állásai, nem „alakítanak nagyot a szolidaritás terén”, „nem igazán foglalkoznak a hírekkel vagy a politikával, és különösképp semmibe veszik az őket közvetlenül nem érintő dolgokat”. A kreatívok felszólítása a magasabb adófizetésre valószínűleg „nehéz ügy” – figyelmeztet Florida (2003c: 31) –, hiszen „meg kell győzni [a] gyerekeiket magán- vagy elit állami iskolákba járató felsőkategóriás kreatív dolgozókat arról, hogy több adót fizessejenek mások gyerekeinek oktatása érdekében”. A kihívás az, hogy meggyőzzék a kiforratlan individualisták e csoportját, hogy kevésbé foglalkozzanak önmagukkal és saját érdekeikkel, bár Florida és követőinek fő eszköze a morális felszólítás. Ugyanakkor ez a felszólítás süket fülekre találhat. Ahogy Shaw (2003: 6) megjegyzi, a kreatív osztály politikája a független tanácsadók rebellis törzsének önképén alapul – „a Kreatív Osztály életlendülete²⁵ a következő: »fogadj el úgy, ahogy vagyok, használd ki egyedi készségeimet, de ne számíts arra, hogy behódoljak egy önmagam megváltoztatását igénylő nagyvállalati kultúrának«”.

A társadalmi befogadás és a szegénység elleni célok kreatívváros-forgatókönyvbe való átültetésének megfontolt kísérletei – amelyek nyilvánvalóak például a kanadai és a brit vitákban (lásd Cannon et al. 2003; Bradford 2004b) – nem veszik figyelembe azt, hogy ezt az elképzelést a városi egyenlőtlenségek reálpolitikája alapozza meg és hatja át. A kevésbé kreatív underclass tagjai csak szövegfoszlányként szerepelnek a tervekben. A kreativitás vezető és meghatározó cselekvéseihez képest szerepük gazdasági szempontból másodlagos és esetleges. Szükségeiket és vágyaikat elhibáztottnak és anakronisztikusnak írják le, üdvözlésük egyedüli útja pedig az, hogy kreatívabbá váljanak. A kreativitástételt átható libertáriánus politika ha egyáltalán foglalkozik az underclass-szal – amelyet legtöbbször a kreatív osztály kiszolgálójaként vagy a „reménytelen” városok maradi népességeként ábrázol –, akkor is csak voluntarista és általában moralizáló megoldásokat hirdet. Ez pedig az alacsony adókkal és a piacorientált társadalmi berendezkedéssel összeegyeztethető kreatív (piaci) elosztás receptje, nem pedig a társadalmi újraelosztásé. Például Florida (2002: 301) Dublint azért dicsőíti, mert „adókedvezményeket [kínál] a kulturálisan kreatív embereknek”, például a U2 tagjainak, Liam Neesonnak és Andrew Lloyd Webbernek.

Mivel Florida kételkedik a kiterjedt állami szféra megoldásaiban, helyette a kreatív leszívárgás gondolatát hirdeti, miszerint a nem kreatívok lumpen osztályai egy-

25 Az életlendület (*élan vital*) Henri Bergson filozófiájának egyik kulcsfogalma, a földi élet fejlődésének leírására szolgál. Az anyag a fejlődés akadályá, ezt szükséges az életlendületnek, a teremtő fejlődésnek legyőznie. – A szerk.

szer majd megtanulják azt, amire a felső osztály már rájött, mégpedig hogy „nincsen olyan nagyvállalat vagy más nagy intézmény, amely gondunkat viselné, vagyis teljesen magunkra vagyunk utalva” (2002: 115). Ez természetesen a jól ismert neoliberais csodaszer: a bizonytalanság mint az új szabadság.²⁶ Így tehát minden bizonnyal megnyugtató hírnek számít, hogy az Egyesült Államok gazdaságának ezredfordulós lassulásához kötődő elbocsátási hullámok nem jártak „sem transzparensnek lobogtatásával és tüntetésekkel, sem politikusok felszólalásaival”, hiszen napvilágra került az alapvető igazság, miszerint a kreatívok már domináns osztálya kiegyezett a rugalmassá tett munkaerőpiaccal: „egyszerűen elfogadjuk, hogy a dolgok így mennek és folytatjuk sűrű életünket” (2002: 115). Mihelyt az alkalmi munkások és a dolgozó szegények teljes mértékben osztják ezt a felismerést és maguk mögött hagyják a kiharcolt jogaik körül forgó nézeteiket, ők maguk is képesek lehetnek a kreatív osztályhoz való csatlakozásra. Florida (2003c: 28–29) elismeri, hogy ugyan a „létfelmű minimum továbbra is fontos”, de szerinte a szegények nem is igazán „a meggazdagodás esélyére” vágynak, hanem arra a lehetőségre, hogy – a kreatívokhoz hasonlóan – „belső örömet találjanak munkájukban”. Politikáját a következőképp magyarázza:

„Egyetértek néhány republikánussal és libertariánussal abban, hogy a régi vágású kormányzati programok jelentős akadályai a kreatív kor kibontakozásának és felemelkedésének. Ezzel együtt azt gondolom, hogy a kormányzatoknak továbbra is van szerepük a piaci alapú cselekvések paramétereinek kialakításában. [...] Ha megkérdeznék tőlem, hogy melyek a jelenlegi struktúra legjelentősebb problémái, akkor annak a nagy léptékű politikai intézmények és nagyvállalatok felé fordulását említeném, hiszen inkább a vállalkozói törekvésekre, a kisvállalatokra és az emberi energiákra kellene összpontosítani. A nagy léptékű kormányzati programok helyett a közösségorientált erőfeszítések irányába szükséges elmozdulnunk.” (Idézi Steigerwald 2004: 2)

Miközben Florida kreatív barátainak rimáncodik, hogy „nőjenek fel” (2002: 315), bírálói azzal szurkálódnak, hogy a kreativitás diskurzusa egyszerűen kitér az érett politikával, a makacs kihívásokkal és az elosztási kérdésekkel kapcsolatos aggodalmak elől. A jobboldalról Malanga (2004: 40) a liberális hedonizmus e formáját úgy jellemzi, hogy az „azonos egy mindent ehetsz, de mégis lefogysz típusú fogyókúrával”, amely elhajol az adócsökkentés és az állam zsugorításának szerinte égető szükségyszerűsége elől. Az új demokrata közönséghez szólva Kotkin és Siegel (2004: 17) sok mindent elárulnak az amerikai politikai közbeszéd jelenlegi súlypontjairól,

26 „A korábbi munkaszerveződések kollektívák voltak és az állások biztonságát szavatolták. Az újak az egyének szükségleteire és vágyaira vannak szabva” (Florida 2002: 135).

amikor arról panaszkodnak, hogy a memphisi kiáltvány „a súrlódásmentes világ-egyetem városi stratégiája. Nincs benne szó kormányzatról, politikáról vagy érdekcsoportokról. És nem ismeri fel a divatjamúlt szabályozás, az elszabadult állami költsékezés és a magas adók által okozott problémákat”. Mégis, valójában ez a neo-liberalizált városi környezet adja Florida előadásának díszletét. Florida a városi *liberalizmus* új fajtája mellett tör lándzsát, amely megfelel az átalakult közegnek; a munkásságáról szóló megnyilatkozások pedig legalább annyit árulnak el erről a kontextusról, mint magáról a tételről.

Florida meglehetősen helytálló és teljesen érthető szkepticizmusa az üzleti támogatásokon, konferencia-központokon, stadionokon és bevásárlóközpontokon alapuló régi vágású városi gazdasági fejlődés értékeivel szemben egyfajta ortodox kulturális idegenkedést termelt ki, amely elutasítja a hipszter elitizmus e típusát: a kritikusok szerint a középosztály *valójában* az elérhető és biztonságos kertvárosi életre vágyik (Kotkin 2003; Malanga 2004). A fiskális konzervatívok balközép és jobboldali csoportjai egyaránt kigúnyolják Florida mérsékelt javaslatait a kreatív ökoszisztémák felkarolására, például a kis léptékű művészeti támogatásokon vagy a grassroots kulturális szervezetek dotálásán, vagyis a kommunitárius kreativitás-stratégiákon keresztül. E javaslatokat a republikánusok hisztérikusan „az agresszív, állam által irányított gazdaságfejlesztés (jöllehet new-age beütéssel bíró) fajtájaként” ábrázolják (Malanga 2004: 45). A túlzó válaszoknak megvan a párja a balközépen is, ahol Floridát azzal vádolják, hogy hiú reményeket táplál az üzleti szférát látszólag *ténylegesen* elrettentő városi úttorlaszok megkerülhetőségét illetően: „a vállalkozók messziről elkerülik a folyamatos pénzügyi támogatás ellenére fejlődésképtelen iskolákat, a vitás övezeti besorolásokat és szabályozási politikákat, valamint a befektetéseket irányító, politikailag hiperaktív szakszervezeteket és a terrorizáló érdekcsoportokat” (Kotkin, Siegel 2004: 16).

Az ehhez hasonló (túlzó) reakciók lehetővé teszik Florida számára, hogy önmagát a neoliberális főáramon kívülre és a politikai csetepaték fölébe helyezze, miközben képtelenek bemutatni, hogy a kreativitáshit csak részben aknázza alá a neoliberális fejlődési modellt. A magát fiskális értelemben konzervatívnak és szociálliberálisnak beállító Florida (lásd Steigerwald 2004) elképzelései végül annak a képviselőéhez vezetnek, hogy a kreatívok kiváltságos osztályában a grassroots hatóerő egyfajta kommunitárius lelkiismerettel felvértezve működjön, amelyet a dzsentifikáció és a fogyasztás kulturálisan helyénvaló formáinak szerény kormányzati támogatása mozdít előre. Mindez nem kérdőjelezi meg a piacorientált rugalmasság fennálló „rendjét” (lásd DeFazio 2002; Lehmann 2003); sőt, ezt a környezetet a Kreatív Osztály természetes élőhelyeként mutatja be. Florida nem igényel biankó csekket az új kormányzati programok számára, sem a nem kreatív alsóbb osztályok számára tett jelentős engedményeket, sem a szabályozás átalakítását. A városok kreatív képessé

tétele viszonylag fájdalommentesen megvalósítható, az utcai homlokzatok manipulásával és a dzsentifikációs folyamatok csendes megolajozásával. Bírálói jogosan panaszkodnak, hogy ez egyfajta cappuccino-várospolitikai, sok tejszínhabbal.

Ebben az értelemben Florida ötletei nem azért járhatták be a világot, mert annyira forradalmiak, hanem azért, mert annyira mérsékeltek. Ezt Kotkin és Siegel (2004: 17) különös módon felismerik, amikor megállapítják, hogy „a polgármesterek, a városi önkormányzatok és a városfejlesztési hivatalnokok készen állnak keblükre ölelni bármely reformelképzelést, amely fenntartja a reményeket, anélkül, hogy megbolygatná a valós reformnak ellenálló bebetonozott érdekcsoportokat”. Bár Kotkin és Siegel „bebetonozott érdekcsoportjai” értelemszerűen nem terjednek túl a közsféra szerveződésein, az óriási bürokráciákon és a társadalmi lobbicsoportokon – a legtöbb neoliberális és sok harmadikutas közös ellenségein –, az üzleti közösség és a főáramú várospolitikusok még inkább bebetonozott érdekcsoportjai a gyakorlatban nem kevésbé pozitívan ítélik meg az olcsó, piacbarát városi placebót. Vajon akkor is „végigsöpörnének a városi Amerikán” (Malanga 2004: 36) Florida elképzelései, ha alapvetően sértenék ezen érdekeket? Valójában a fennálló rend érdekcsoportjainak kevés félnivalójuk van a hivalkodó városi fogyasztástól, a kulcsfontosságú közalkalmazottakat vonzó stratégiáktól, és a köztéri művészettel kevert dzsentifikációtól. Egy átlagos polgármesternek kevés vesztesége származik abból, ha a várost biztonságossá teszi a kreatív osztály számára, hiszen a kreativitásstratégia egyszerűen hozzáférhető a megszokott városfejlesztési politikához. Miért is ne legyenek *művészeink* – kérdezte Bloomberg New York-i polgármester –, akik felépnek „az őket követő közösségek” átalakítása érdekében (idézi a Next American City 2004: 20), ahelyett, hogy a választott tisztségviselőink vesződjenek ezzel a pepceselős és kissé makacs feladattal? Miért is lenne káros Cincinnati kreativitásstratégiája, amely a kialakulóban lévő kreatív közösségekben támogatja az önszerveződést és az önszerveződést, rássegítve némi olcsó átmárkázási stratégiával és egyéb mérsékelt erőfeszítésekkel – például azzal, hogy ismertetőt állítanak össze az éjszakai életről, és hogy „segítenek azoknak a fiatal kreatívoknak, akik kalandos gasztronómiai élményeket szeretnének kipróbálni” (Cincinnati Tomorrow 2003: 39)? A valóság az, hogy a városvezetők San Diegótól Baltimore-ig, Torontótól Albuquerque-ig a kreativitásstratégiákat nem a piac, fogyasztás és tulajdon által irányított, már meglévő fejlesztési stratégiák *alternatíváiként* karolják fel, hanem azok olcsó és jó érzést keltő *kiegészítéseként*. A kreativitástervek nem megbolygatják, hanem *kiterjesztik* a vállalkozói városvezetés és a fogyasztásorientált helymarketing jól bevett megközelítésmódjait. Ennyit talán még maga Florida (2004b: ii, v) is gyanútlanul elárul, amikor a kritikusok bírálataira válaszolva azt hangsúlyozza, hogy „gazdaságfejlesztési kérdésekben [...] mindkét oldal polgármestereivel” együttműködik, lefegyverezően megállapítva, hogy „bármit is mondjanak a megkérdezett

guruk az eredményeinkről, az üzleti és az önkormányzati vezetők városról városra megszívlelték ezeket”.

Gyors várospolitiká

Több mint tizenöt évvel ezelőtt David Harvey (1989) hívta fel a figyelmet a „vállalkozói” városstratégiák megjelenésére, a városi-politikai színtér akkortájt kialakulóban lévő jellegzetességeire, amelyek azóta lényegében szabványossá váltak. Az 1980-as évek dezindusztrializálódó városainak válaszait elemezve – amelyekben a fordista gazdaság gyorsuló visszavonulását a város pénzügyi mozgásterének csökkenése, valamint az újraelosztási célú kiadások és a szociális programok elleni politikai fordulat kísért – Harvey a városok közötti verseny megjelenését fegyelmező és korlátozó erőként mutatta be. A politikailag vállalható lehetőségek szűk körével szembeesülve a városok belevetették magukat a mobil közösségi és magánbefektetések zéróösszegű versenyének sorozatába, elővigyázatlanul elősegítve (és anyagiilag támogatva) a tőkekörforgás és árbevételverseny éppen azon formáit, amelyek a problémák elsődleges okozói voltak. Ebben a másik kárából előnyt kovácsoló versenyklímában a városok a kínálatoldali és ösztönző stratégiák korlátok közé szorító együttese felé fordultak, amelyeket sorozatosan újratemelték és utánoztak a mozgékony befektetésekért, a munkahelyekért és a diszkrecionális költségvetési politikáért folyó tülekedésben. Természetesen ezek egyike sem növelte a rendelkezésre álló befektetések összmenyiségét, bár minden bizonnyal hozzájárult a körforgás emelkedő sebességéhez.

Emlékezzünk viszont vissza, hogy az 1980-as évek nemcsak a munkahelyek és mozgékony nagyvállalatok vonzására kényszerítette a városokat – amelyekből egyaránt kevés állt csak rendelkezésre –, hanem a *fogyasztás* területi munkamegosztásában való újrapozicionálására is. „A városnak” – magyarázza Harvey (1989: 9) – „mindenekfelett izgalmas, kreatív, innovatív és biztonságos helynek kell tűnnie, ahol jó élni, szórakozni, fogyasztani és ahova érdemes turistaként ellátogatni”, hiszen a fesztiválokat, a spektakulumot és a hivatkozást, valamint a kulturális eseményeket és a művészeteket egyre inkább „a dinamikus közösségek szimbólumainak” tartották. A városok közötti verseny intenzívebbé válásának tünetei magukban foglalták bizonyos városi formák túltermelését, ami ezek leértékelődéséhez és – mint egy mókuserékben – még agresszívebb, féltelenebb és teljesen hiábavaló versengő viselkedéshez vezetett. A városok épített formáit illetően ezek a lépések együtt jártak az átfogó tervezés elhagyásával és különösképpen azon „városi fragmentumok” részleges és egyedi fejlesztésével, amelyeknek valamilyen piaci teljesítőképesége volt, leginkább a dzsentifikáción és az imázsátalakításon keresztül:

„Ez különösen akkor igaz, ha a városi tér a látvány és a játék révén kinyílik a divat, a megjelenés, és az „én bemutatása” számára. Ha a punkoktól és a rap-perektől kezdve a »yuppie-kon« át az elit tagjaiig mindenki részt vehet a városkép kialakításában a társadalmi tér termelésén keresztül, akkor bizonyos mértékig mindenki az adott helyhez tartozónak érezheti magát.” (Harvey 1989: 14)

Ezektől a baljós kezdetektől csak egy ugrásra vannak Florida kreatív epicentrumai, ahol manapság a Kreatív Osztály tagjai kéjelegnek az „élmények szenvedélyes felkutatásában”, az élénk fogyasztásban és a lüktető „helyi utcai kultúrában – a kávézók, utcazenészek, kis galériák és bisztrók nyüzsgő keverékében, ahol elmosódik a határ a résztvevő és a megfigyelő között, vagy a kreativitás és annak létrehozói között” (Florida 2002: 166). Nemcsak arról szól a dolog, hogy megtanuljunk együtt élni a dzsentrifikálódó városokkal és alkalmazkodjunk a folyamathoz, hanem egy lépéssel továbbmenve arról is, hogy bizonygassuk a kreatív dzsentrifikáció nyilvánvalóan *produktív* természetét abban, amit Florida „Eminem-gazdaságnak” hív. A rapelés – árulja el – kreatív cselekvés, és noha nem lenne okos dolog azt állítani, hogy a fiatalok nagyobb számban megélhetnének belőle, „elméletileg helyes úton járnak”, hiszen a tehetség kihasználásának nehézségei „egészen jó kiindulópontot adnak ahhoz a vitához, ami arról szól, hogy hogyan tartsuk egészségesen a gazdaságunkat” (Florida 2003c: 29).²⁷ Floridának a „a kreatív kor New Dealjéről” szóló ötletéről kiderül, hogy ez nemcsak a high-tech vállalkozókról szól, hanem a valamennyiünk kreativitásába való „befektetésről”, ideértve a hátrányos helyzetű városrészből származó jövőbeli hiphopköltőket is. A felfogás összehasonlítása a korábbi New Deallel nem túl szerencsés, hiszen akkor „a társadalmi kihívás az volt, hogy *mindenki* életét javítsák abban a bizonyos hátrányos helyzetű városrészben, nem pedig egyetlen férfi [sic!] kiválasztása, aki varázsütésre vállalkozóvá, majd rövid úton hihetetlenül gazdaggá válik” (Maliszewski 2004: 78–79).

A Kreatív Kor ethosza ezzel szemben juttatásellenes: a kreativitás táplálásáról és díjazásáról szól, nem pedig a nem kreatívak kárpótlásáról. A szomorú hír a városvezetők számára, hogy ugyan minden tőlük telhetőt megtehetnek a kreativitás ápolására, és meg is kell tenniük ezeket, viszont sosem tudhatják, hol fognak lángra kapni a kreativitás szikrái. Florida a következőt tanácsolja: „Nem tudhatjuk előre, hogy hol bukkan fel vagy honnan származik az új Andy Warhol, Billie Holiday, Paul Allen vagy Jimi Hendrix” (2005a: 5); de az tutibiztosnak látszik, hogy ezek a még meg sem született superkreatívek a texasi Austinban vagy egy nagyon hasonló városban szeret-

27 Szinte önmaga paródiája a Kreatív Osztály honlapján bemutatott, Florida előtt tisztelgő hiphopszám: „A kreatív osztály felemelkedik / Harmincnyolcmillió és egyre csak növekszik / Mire megy a pénz? Hisz dől már a lé / Indul a buli és közösségépítés” (idézi Gibson és Klocker 2004: 430).

nének majd élni. És biztos, hogy biciklivel tekernének be a belvárosba. A városvezetők feladata addig is, hogy biztosítsák a divatos városrészek és az autentikus szórakozónegyedek kerékpárút-kapcsolatait, hogy a kreatívak érezzék, hogy örömmel látják őket. Ez tulajdonképp egy új változata a pápua új-guineai cargokultusznak, amelynek során a dzsungelben leszállópályákat építettek abban a kétségbeesett reményben, hogy így oda tudják csalogatni az áthaladó repülőgépeket.

Napjaink kreatív cargokultuszai következetesen nem kínálnak többet néhány jól ismert helyi stratégia újracsomagolásánál. A városi kreativitásstratégiák ösztönzik és kiterjesztik a dzsentrifikáció formáinak „harmadik generációját”, amelyben az önkormányzat egyre inkább aktív szerepet vállal „[a] város középosztály számára való visszavétel[ében]” (Smith 2002: 443). A kreatív versengés diskurzusai ezen túlmenően azt is szolgálják, hogy a városok beálljanak a sorba a kulturális áruvá válás és a művészettel megbolondított helymarketing egyre elterjedtebb, új közönséget megcélzó formáival. A vállalkozói városmodell első hullámának élcsapata, mint Baltimore, gyorsan felfedezte, hogy a vízparti városfejlesztési tervek és a turisztikai-kereskedelmi együttesek „innovációinak” vonzereje gyorsan alábbhagy (lásd Levine 1987; Harvey 1989). A bakugrásokkal haladó befektetések logikája szerint a városok soha nem hagyhatnak fel a következő nagy dobás keresésével. Így nem meglepő, hogy láthatjuk, amint Baltimore városa napvilágra hozza Florida-korszakbeli stratégiáját, amely a nem túl kreatív *Kreatív Baltimore* címet viseli. Baltimore-ban, ahol a városvezetők azzal viccelődnek, hogy „szeretnénk olyan szerencsések lenni, hogy láthassuk [a dzsentrifikáció] problémáit”,²⁸ a kreativitás vezérelte városmegújítás tényleges megvalósításának hatóköre korlátozott, de a próbálkozás költségei nem különösebben magasak. O'Malley polgármesternek – aki szabad estéin egy keltarock-zenekar frontembereként veszi ki a részét a történelekből – nincs könnyű dolga, hiszen egyebek mellett a gyilkosságok arányát szeretné csökkenteni, miközben a helyi szinten elsősorban a kisebbségeket sújtó AIDS-járvánnyal is küzd. Azonban még az elhúzódnó költségvetési válság közepette is talált némi többletforrást a kreativitásstratégiára. A polgármester terve kreatívan átcsoportosítja a létező programok hosszú listáját (City of Baltimore 2004a), ezt pedig az „új ötletek” rövidebb lajstroma egészíti ki, amely a kötelező kerékpárutak mellett tartalmazza a jövőbeli kreatívak mentorálását, az alkoholtartalmú italok hajnali 4-ig való árusításának lehetőségét, a Howard Park kábítószer-kereskedőktől és csavargóktól való megszabadítását – hogy a kutyasétáltatók biztonságosan érezzék magukat –, utcazenészeknek szóló terv létrehozását, használaton kívüli ipari épületek műteremmé és bentlakásos alkothellyé alakítását, az egész várost megmozgató zenei fesztivál és művészeti mustra elindítását, a helyi kreatívak – mint Frank Zappa és Billie Holiday – emléké-

28 Tom Wilcox, a Baltimore Community Foundation elnöke, idézi a *Next American City* (2004: 21).

nek ápolását, az üzleti és a kulturális közösség, valamint a polgármester csapatai közötti bowlingverseny kezdeményezését, az új lakosok üdvözlését egy „szórakoztató networking-eseménnyel” – amelyhez hozzá tartozik a magával a polgármesterrel négy szemközt eltöltött három perc is –, sakkasztalok kihelyezését a városháza elé, nem megszokott és egyedül Baltimore-ra jellemző rendezvényeket – mint az American Dime Museum, John Waters, Edgar Allan Poe és a 100 Elvis éjszakája –, „minden ideköt ösztöndíjakat” a kreativitásra hajlamos főiskolai hallgatók számára, valamint a maradék „finnyásság” meghaladását – amely bizonyos városrészekben egészen a „burkolt bigottság”-ig terjed, amikor a melegek vonzásának stratégiai ötletéről esik szó –, hiszen ezzel kapcsolatban „Florida sem kertelt”, amikor tanácsokat adott a polgármesternek (City of Baltimore 2004b). Arra az esetre, ha a kreatívok figyelmetlenségéből a rossz városrészekbe tévednének és a nyüzsgés rossz fajtájával találkoznanak, a baltimore-i terv egy művészeti ingajaratot is javasol a kulturális látványosságok közötti biztonságos közlekedés érdekében. A maga részéről O'Malley polgármester teljesen magáévá tette a kreatív város-forगतókönyvet:

„A közgazdász Richard Florida, a *The Rise of the Creative Class* szerzője, csatlakozott hozzánk a városházán rendezett művészeti találkozón. Fő tétele szerint az ország gazdaságát a növekvő kreatív osztály hajtja, az amerikaiak azon sokszínű és bővülő osztálya, amelynek gazdasági és társadalmi életét nem a munkáltatók, hanem a helyek, a városok szervezik. [...] A sokszínű városok, a kreativitást tápláló városok, a kulturális élettel teli városok és a történelmüket ápoló városok azok, amelyek gyarapszanak – hiszen jobb életminőséget hoznak létre, [...] új vállalkozásokat hoznak létre, [...] élő városrészeket hoznak létre, megtartják és vonzzák a növekvő kreatív osztály tagjait. [...] Városunkat nem stadionokkal vagy vállalatok más városokból való áttelepedésének támogatásával tesszük vonzóvá, hanem nagy parkokkal, gyalogosbarát városrészekkel, eredeti épületekkel, galériákkal, zenés szórakozóhelyekkel, éttermekkel és boltokkal, valamint a sokszínűség tiszteletével és megbecsülésével.”²⁹

A kreativitásstratégiák ugyan saját jogukon is azonnal klisékké váltak, sok szempontból viszont tragikusan alkalmasnak bizonyultak a Baltimore-hoz hasonló, már régóta vállalkozói városok számára, amelyek már szinte mindent megpróbáltak, beleértve természetesen a stadionépítést és a vállalati ösztönzőket is. Manapság a városok sorsát „a »kreativitáson alapuló városi gazdaságfejlesztés« egyre szabványosabbá váló narratívájára” (Gibson, Klocker 2004: 431) építik, amely a kreatív

29 Martin O'Malley polgármester éwertékelő beszéde, Baltimore, Maryland, 2004. február 2. (www.baltimorecity.gov/mayor/speeches/sp040202.html, letöltve: 2005. január 6.).

egyének és az általuk kedvelt városi élőhelyek köré szerveződve rendezi át a városok közötti verseny résztvevőit, helyszíneit és léptékeit.

Ahelyett, hogy a városi gazdaságfejlesztést a „kultúra beemelésével civilizálnák”, a kreativitásstratégiák éppen az ellenkezőjét érik el: áruvá teszik a művészeti és kulturális erőforrásokat és magát a társadalmi toleranciát, mindezeket a városi verseny kialakulóban lévő berendezkedéseinek vélt gazdasági javaiként összekapcsolva. A megkétszerezetten versengő erőfeszítések listájára felkerülnek a kiaknázatlan erőforrások kicsiny megmaradt csoportjai, az erőfeszítésekbe korábban marginalizált szereplőket is bevonva lehetővé teszik új kormányzási struktúrák és helyi politikai csatornák kialakulását, létrehozzák a kormányzás új tárgyait és a városok közötti verseny új résztvevőit, valamint alkalmat adnak a városi versenyképesség forgatókönyvének új és szembeszökő – szó szerinti – performanszára. Mindez pedig azon új városi „valóságok” megöröklött kereteiben történik, amely valóságok különböző módon ágyazzák kontextusokba, csatornázzák be és kényszerítik ki a „kreatív” várospolitikát; beleértve a dzsentrifikáció – mint a pénzügyi és szimbolikus értékkel való felruházás természeténél fogva egyenlőtlen – folyamatának anyagi és társadalmi alkotásait, a városi kormányzás „puha”, rugalmas és feladatorientált módjai iránti hajlamot – amelyek rövid távúak és konkrét projektek köré szerveződnek (mint a támogatásért való verseny és a fejlesztési tervek), ahelyett hogy haladó és programmatikus célokat követnének (mint a szegénység csökkentése vagy a környezeti fenntarthatóság) –, valamint egy lényegét tekintve neoliberalizált várospolitikai környezetet, amelyben a versengő és piacorientált mérőszámok, technikák és uralkodói rezsimek sorozata váltja fel az olyan keynesiánus városi rendszereket, mint az átfogó tervezés, a bürokratikus megvalósítás, a szükségletorientált megközelítés és a progresszív társadalmi-térbeli újraelosztás. Ezen a színpadon – legalábbis rövid távon – nem a Kreatív Osztály (háborgó és önmagával elfoglalt) tagjai a diszkurzívan kiváltságossá tett szereplők – hiszen éppen az ő *ellátásukról* kell gondoskodni –, hanem azok a „regionális vezetők”, akiknek megvan az előrelátó képességük és akaratauk az „agresszív intézkedések” elfogadására (Florida 2005a: 151–152).

A kreatív város-stratégiák ezen a neoliberalizált szintéren alapulnak és erre a szintérre lettek kitalálva. A versengő javakként újracsomagolt kulturális termékeket nem önmagukért értékelik (szó szerint), hanem (vélt) gazdasági hasznosságuk alapján. Ahhoz, hogy eljátszhatók legyenek, feltételezik és támogatják a – pozitív városi folyamatként felfogott – dzsentrifikációt, miközben egyedi városrészeiről egyedi városrészsre haladva előnyt kovácsolnak a szelektív és ingtag eredményekből. Majd-hogynem lélegzetelállító az a körkörös érvelés, amellyel javasolják, hogy a dzsentrifikációbarát stratégiákat ne a munkahelyek létrejöttének vagy a szegénység csökkenésének elcsépeelt mérőszámaival értékeljük, hanem az ennél sokkal relevánsabb... növekvő ingatlanárakkal! Így például Robert Sirota, a *Creative Baltimore* terv

egyik szószólója azért lelkesedik, mert a város újonnan épített belvárosi lakásait „a vártnál magasabb bérleti díjakért adják ki olyanoknak, akiket Kreatív Osztálybelieknek mondhatunk” (idézi a Next American City 2004: 20), miközben Florida azon elmélkedik, hogy szükség lenne a gazdasági növekedés olyan alternatív mérőszámának kidolgozására, mint „a lakásárak, [hiszen ezek] jól mutatják, hogyan gondolkodik a piac a helyek »attraktivitásáról« – vagyis a helyek iránti valódi keresletről” (2004a: 5, kiemelés az eredetiben). És ha az érvelés nem lenne elegendően körkörös: egyre gyakoribb, hogy a városok kreativitásstratégiáik hatékonyságát a Florida rangsoraiban történő elmozdulás alapján értékeli (Duxbury 2004).

A városi kreativitás forgatókönyve és napvilágot látó gyakorlatai különösképpen célravezetők a vállalkozóivá tett és neoliberalizált városi terekben. Eszközöket kínálnak a városi fogyasztási rendszerek erősítésére és közösségi támogatására azon körforgó dzsentrifikáló osztályok számára, akiknek a helyhez való kötődésének hiányát és gyenge közösségi kapcsolatait perverz módon ünneplik. Ez pedig a fogyasztás kiválasztott formáinak és a fogyasztók privilegizált osztályának közösségi érvényesítési folyamatahoz vezet, visszhangozva a Kreatív Osztály állítólagos égető szükségletét arra, hogy identitását és életstílusát „érvényesítse”. Valójában a kreatív város-forgatókönyvben az elitfogyasztást és a társadalmi interakció válogatott formáiban való élvezkedést emelik a közpolitikai cél státuszára. „Az előttünk álló kihívás” – hangsúlyozza például a Cincinnati Tomorrow (2003: 15) – „a fiatal kreatívok segítése abban, hogy egymással kapcsolatokat alakítsanak ki, illetve csatlakozzanak azokhoz az eseményekhez, helyekhez és élményekhez, amelyekért sóvárognak”.

Ezen túlmenően, de nem kevésbé jelentős módon, a kreatív városok gondolata az 1990-es évek libertáriánus üzleti ideológiái által hatásosan képviselt (lásd Frank 2000; Thrift 2001) kreatív és rugalmas önrendelkezés alapelveinek és gyakorlatainak a városra való kiterjesztése, annak ellenére, hogy a kreativitás szószólói rituálisan elkülönítik magukat új gazdasági elődjeiktől. Ahogy Lehmann (2004: 163–164) megjegyzi, „azok az alapértékek, amelyeket Florida a »kreatív ethosz« – individualitás, meritokrácia, sokszínűség és nyitottság – kulcsaiként ábrázol, mára ugyanannak a korporatív gazdaságnak az első számú szlogenjeivé váltak, amelyet szerinte a high-tech innovátorok gallér nélküli munkahelyeiken és trendi városrészeikben felváltanak”. A városi kreativitás diskurzusai a rugalmas munkaerő-piaci állapotot szeretnék megszilárdítani, ünnepelve a munkások azon osztályát, amely nemcsak megállja a helyét, hanem kedvét is leli az állandósult bizonytalanság és a fokozott, atomizált verseny környezetében, továbbá amely a kreatív kormányozhatóság „kötelező individualizmuson, kötelező »innováció«, kötelező performativitáson és termelékenységen, valamint az újnak feltételezett dolgok kötelező értékelésén” (Osborne 2003: 507) alapuló formáit juttatja érvényre. Ezt részben azzal érik el, hogy a kreativitást mint egyértelműen pozitív, ködös és mégis vonzó jelenséget hívják

hadba. Mint mostoha-unokatestvére, a rugalmasság, a kreativitás is előzetesen lefegyverzi a bírálókat és ellenzőket, akiknek az ellenállása közvetve a kreativitás ellentétpárjait is mozgósítja, mint a makacsság, nyárspolgárság, szűklátókörűség, intolerancia, érzéketlenség, konzervativizmus – amikor valaki egyszerűen *nem veszi az adást*.

A városi kreativitás forгатókönyve a posztkeynesiánus léptékpolitikák finom átalakítását is lehetővé teszi. Ez jól tükröződik abban, ahogy a városvezetők Florida munkásságát *értelmezik*: hajlamosnak tűnnek elfogadni a tétel legvitatottabb elemeit – miszerint a növekedés kiváltó oka az elit munkások mobil osztálya által hordozott kreativitás –, annak érdekében, hogy beszálljanak a kreatívok csábításának hajszájába. Azok lesznek a növekvő városok, amelyekben menő emberek laknak, a menő emberek pedig csak menő városokba mennek. De „mi teszi a várost menővé?” – kérdezi szónokian Granholm michigani kormányzó. „Megértettük, hogy erre a kérdésre a választ legjobb a helyi szinten keresni” (idézi Michigan 2003: 3). A nem menő városok, úgy látszik, csak magukat hibáztathatják, miközben a kreatív helyek jutalmait a gazdasági növekedés és a célzott közösségi kiadások lesznek. Következésképp a kreativitás-forгатókönyv súrlódásmentesen összeegyeztethető a neoliberális stílusú új városi reálpolitikával. Miközben egy látszólag távoli, működési zavarokkal teli, nem túl mértékadó, ha nem éppen véglegesen kiüresedett nemzetállamot feltételeznek, a kreativitásdiskurzusok a hely és a test léptékeit részesítik előnyben mint a meghatározó folyamatok és az ésszerű társadalmi cselekvések helyszíneit. Miközben Florida kitart amellett, hogy a kreatív „környezeteket nem lehet felülről megtervezni” (2004b: iii), a városokat magas szintű hatóerővel ruházza fel. Így Florida magyarázata szerint Austin nemcsak szerencsés volt vagy nemcsak jó a város elhelyezkedése, hanem a városi vezetők „valóban serénykedtek”, amikor a megjelent beszámolók szerint kinyilvánították: „Austin ténylegesen egyedivé fogjuk tenni!” (idézi Dreher 2002: 6; Gertner 2004: 90). Időközben az „intézményi szklerózisban szenvedő”, a kreativitás robbanásában részt nem vevő városokkal – mint Detroit és Pittsburgh – az a gond, hogy egyszerűen „nem veszik az adást”, vagy ami még rosszabb, „nem szeretnék változtatni” (idézi Dreher 2002: 6). Ebből a szempontból a kreatív város-forгатókönyv egy mozgósító diskurzus: elmagyarázza a kihívás természetét és kinyilvánítja a történelmi *kényszer* keretébe foglalt cselekvés szükségességét; ezután egy egyszerű városi receptet kínál a kreatív fordulatra, ridegen felszólítva a városvezetőket, hogy legyenek résen. A fenyegetés egyre inkább világméretűvé válik: a tehetséges munkások iránti verseny többé nem belügy: a felsejlő következő veszély „a kreatív osztály” *nemzetközi szintű* „menekülése”. Florida a *Money* magazin olvasóit arról világosította fel, hogy a tehetségért folytatott küzdelem globalizálódik, és egyre inkább oda kell majd figyelni az ausztrál, a kanadai, az ír, az új-zélandi és a svéd városokra:

„Az új világrend a munkahelyeket illetően nem Bostont és Austint fogja szembeállítani egymással, hanem Bostont és Dublint. »Hiszem, hogy az Egyesült Államoknak van a legcsodálatosabb átalakító képessége!« – mondja [Florida], illetve szerintem még mindig mi vagyunk a vezető ország. De más helyek is elkezdtek nyitottabbá válni. Egyre inkább látják, hogy az Egyesült Államokban nem a piac mérete és nem a benső génuszunk az erősségünk, hanem az, hogy nyitottak vagyunk. Mindig is az a hely voltunk, amely a fáradt, éhes és hihetetlenül energikus embereket vonzotta. És azt hiszem, hogy a többi ország mindinkább követ bennünket.” (Gertner 2004: 92)

A kreativitás rejtett „léptéknarratívája” (Swyngedouw 1997) szerint a kreatív egyének teste – vagy talán pontosabban: a lelke – a gazdasági fejlődés lehetőségeinek kiemelkedő hordozójává vált, így a gazdasági növekedés iránti törekvés szinte a Kreatív Osztály közpénzekből végzett csábításának szinonimája lett. Ez az egyedülállóan mobil termelési tényező a szabadon mozgó vállalat kínálatoldali párja, amelynek lehetséges letelepedési tartománya széles, következésképp alkalmazkodni kell helyválasztási szokásaihoz. Ha a korábbi időszakok üzletorientált stratégiáit ipari parkok építése és a vállalati tevékenységek támogatása jelentette, akkor a kínálatoldali katekizmus új formája, hogy a kreatívok csak a nyüzsgő városokba fognak jönni. Jutalom jár tehát azért, ha a városok képesek a pénzes bevándorlók számára befogadóvá tenni autentikus és divatos városrészeit, inherens koraérettségüket kerékpárutak és utcai szórakozási lehetőségek extraajándékaival kell díjazni, miközben a végletekig lecsökkentett közszféra dolga, hogy a megmaradt adóforintokból finanszírozza és támogassa ezeket a fejlesztéseket. Florida nem bánik kesztyűs kézzel a városvezetőkkel, amikor azt mondja: „Szükségeket van [ezekre a javakra], mert ha nem rendelkeztek velük, akkor az emberek nem fognak a városokba jönni!” – hiszen a kreatívok kóborló hedonistaként azt a kérdést teszik fel, hogy „Melyik helyszín kínálja nekem az életstílusok teljes választékát a lehetőségek és javak általam vágyott sokszínűségével?” (idézi Dreher 2002: 4, 5).

Miután diszkurzíve alá vannak vetve a kreatívtőke-mobilitás puha felügyeletének, a városoknak gyorsan ki kell találniuk, mit tegyenek. Szerencsére kéznél van a segítség a nyilvánosságra hozott és tervszerűen köröztetett működő(képes) stratégiák készletének formájában. Floridáé csak a leghivalkodóbb hozzájárulás a helyi kreativitásstratégiákat kézikönyvesítő, virágzó üzleti tevékenységek körében (lásd Kotkin, Devol 2000; Landry 2000; Partners for Livable Communities 2001; Duxbury 2004). Természetesen a csodaszerre nem lehet garanciát vállalni, hiszen a válogatós kreatívok úgy is dönthetnek, hogy Austinban maradnak. Viszont dr. Florida receptjének csábereje elegendőnek bizonyult a masszív belföldi értékesítés és a növekvő nemzetközi piac biztosítására. Ennek kijózanító bizonyítéka azon városok pusztá-

száma, amelyek szívesen jelentkeztek a gyógykezelésre, nem is beszélve a számtalan megtért nyilvánvaló buzgalmáról. Különösen nagy dózisban kell adagolni a városi kreativitás gyógyszerét, ha a beteg (intézményi) szklerózisban szenved, vagy ha a korábbi (vállalkozói) kúrák nem jártak eredménnyel. Ennek ellenére néhány rozsdadozeti térségben lévő (talán téveszméktől szenvedő) páciensben kialakulhat az érzés, hogy csak újabb placebót nyomtak le a torkán. A reflexió egy ritka pillanatában Florida azon tűnődött, hogy talán „figyelmetlenül dicsőített” olyan kreatív város-stratégiákat is, amelyek eredeti alkalmazási helyükön sem lehetnek fenntarthatók (idézi Gertner 2004: 90). Időközben a városi kreativitásstratégiák járványa áttért Európára és azon túlra is (lásd National Economics 2002; Bradford 2004a, 2004b; Florida, Tinagli 2004; vö. Gibson, Klocker 2004). Az érvelést merészen még nagyobb léptékre helyezve Florida (2005b: 3) nemrég azt bizonygatta, hogy „a tehetségért folytatott új globális verseny [...] az elkövetkezendő évtizedekben a világ radikális átformálását ígéri”.

A városi kreativitás kortárs kultuszának világos genealógiája van, amely legalább a dezindusztrializálódó városok vállalkozói erőfeszítéseig nyúlik vissza. A városi kreativitás forgatókönyve politikailag csábító módon dolgozza át és terjeszti ki a vállalkozói városvezetés régi módszereit és érveit. Ellenállhatatlan, visszatérő téma a helyi kormányzás új rendszereinek mozgósítására fektetett hangsúly a növekedésközpontú fejlesztési tervek agresszív hajszájával összefüggésben (lásd Leitner 1990). A városi kreativitás nevű frissítő ennek a koktélnak az újrakevert változata: csak dobáld bele az újurbanista turmixgépedbe a szokásos alapanyagokat, adj hozzá egy kupica Schumpeter lightot egy kis új gazdasági pezsgésért, díszítésként pedig nyomj bele egy rózsaszínű szívószálat.

A zamat teljesen egyedülálló. A városok és a várospolitikák alapvetően a „külső” versengő erőkhöz és fenyegetésekhez való, világnézetileg felerősített alkalmazkodáson alapulnak, bár a munkásosztálybeli állásokért folyó küzdelmet részlegesen felülírta a tehetségért folyó újburzoá háború. A növekedés nyakra-főre hajszolását felváltotta az örömteli, jó minőségű munkahelyekre helyezett hangsúly, noha ezen állások a betolakodó kreatívok új felső osztályának vannak fenntartva. A bevásárló- és konferencia-központok kompetitíven gerjesztett, eltúlzott építése fokozatosan átalakult a kerékpárutak és művészeti helyszínek kreatívan hajtott, de szintén túlzott építésévé (mintha ez növelné a kreativitás összkínálatát), aminek elkerülhetetlen következménye mindenképp a leértékelődés lesz, amit kétségkívül követnek majd a bakugrásszerű kreatív „innováció” újabb körei. A szociális-jóléti aggodalmak gazdaságfejlesztési kényszereknek való alárendelése (először biztosítsd a gazdasági növekedést, majd várj a szélesebb társadalmi hasznok átszivárgására) utat nyit a kreatív leszívárgás egy típusának: az elitközpontú kreativitásstratégiák ugyanis csak mellékszerepet szánnak a munkás- és szolgáltató osztályokban sínylódó két-

harmad számára, amely néhány cirkuszjegyen kívül semmi mást nem kap. A vállalkozóvá váló alanyok új generációja alakul ki, amint a kreatív termelési mód minden tekintetben kiterjed az én és a lélek felügyeletére, a fogyasztás és a játék, valamint a munka köreire, miközben a kiszemelt osztályon kívül állók körülményeit a kreatív deficit modelljével magyarázzák. A stratégiai hangsúly a termelés szférájának szűk látóköréről áthelyeződik a fogyasztás és újratermelés piacosító és kom-modifikáló szférái iránti mélyebb elkötelezettség felé, az ezeken belüli helyzet lesz ugyanis a különbségtétel elsődleges tényezője a kreatív városban.

Végül pedig a sebesség kérdéséről. A városi kreativitásstratégiák befogadásának rendkívüli üteme bizonyos fokig megmagyarázható a vállalkozói urbanizmus fennmaradó örökségével. A vállalkozói város stratégiáinak gyors elterjedése és végül kifulladás a kreativitással megbolondított követők kiterjedt potenciális piacát hozta létre, együttesen a közigazgatási határokon átvélő politikatranszfer kifinomult infrastruktúrájával (lásd Wacquant 1999; Peck 2002). A *The Rise of the Creative Class* mint tudatosan felépített „változékony mozgó” (*mutable mobile*)³⁰ akkora lendülettel lépett be a túlnövekedett forgalomba, amely keveset árult el benső értékeiről, viszont sokatmondó volt egyrészt a neoliberalizált városi világ jellegzetesen mély politikai vákuumát, másrészt a gyors közpolitikák rezsimjének mára kiterjedt, városokat összekapcsoló áramköreit illetően. Florida kreatív város-tétele tökéletesen volt felépítve ennek a kompetitív tájnak megfelelően, amelyen riasztó sebességgel húzott keresztül. Ezt a folyamatot a gyors politikai körforgás ügynökei és tárgyai segítik, bár önmagukban biztosan nem elegendők a kreatív kiigazítások *keresletének* létrehozására. A kreatív politikai termékek piacát a kreatív városi *előnyökért* folyó vég nélküli hajszra serkenti; elosztási következményeit a kreativitás-forगतókönyv és rutinná vált gyakorlatai változatos módon cáfolják, elkenik vagy finoman létezésüktől is megfosztják. A kreatív város-diskurzus telített az uralkodó piaci ideológiákkal, de egyúttal felületesen meg is feledkezik róluk, oly módon, hogy az „eretnekség” határát súrolja (Bradford 2004b: 9) annak felvetése, hogy a kreatív előnyök kreatív hátrányokat is feltételeznek vagy hogy a Kreatív Korban veszteseknek is kell lenniük. A magától értetődő mítosszal *szemben*, miszerint mindenki és minden hely lehet kreatív győztes, a kreativitás-forगतókönyv a versengő viszonyok kultúrával megbolondított újraírását képviseli.

„A kreatív gazdaságban azon helyekhez vándorolnak a regionális előnyök, amelyek gyorsan tudják mobilizálni az innovációk új üzleti ötletekké és keres-

30 A latouri cselekvő-hálózat-elmélet a dolgokat (illetve az emberi és nem emberi tulajdonságokkal bíró hibrideket) változékonyságuk és mobilitásuk alapján csoportosítja: a változékony mozgók képesek helyet változtatni, de a helyváltoztatás során átalakuláson mennek át. – A szerk.

kedelmi termékek formálásához szükséges tehetségeket, erőforrásokat és képességeket. A vezető régiók képességeiken keresztül hozzák létre kompetitív előnyeiket. Ők a mobilizáció hordozói, akik szinte pillanatok alatt össze tudják gyűjteni az új üzletek beindításához szükséges erőforrásokat, és az innovációkat sikeres termékek formájára alakítani. Ezen okok miatt a kompetitív előnyök csomópontjai azon térségek lesznek, amelyek a legjobb tehetségeket tudják létrehozni, megtartani és magukhoz vonzani. Ez különösen azért igaz, mert a kreatív dolgozók szerfelett mobilak és a tehetség eloszlása nagyon aszimmetrikus.” (Florida 2005a: 49–50)

A kreativitásstratégiák bizonyos értelemben a gyors politikai piac számára lettek ily módon csomagolva. Ugyanis, még ha bizonytalanul is, de hatalommal ruházzák fel az elit cselekvők ingatag hálózatait, stratégiáik pedig a kreativitás-forगतókönyv csábító, „vándorló igazságainak” konkrét formáiban testet öltő, becsvágyó kísérleteit jelenítik meg. Felhatalmazást adnak látszólag hordozható technokrata munkameneteknek és másolható politikai gyakorlatoknak, amelyek a helyek „eredetiségéről” szóló állítások ellenére – legalábbis sekélyes módon és sűrítve – könnyedén kiemelhetők termelési helyeik beágyazottságából és térségi környezetükből. Újraalkotják a városi kormányzás városi elitista „vezetési” modelljét annak ellenére, hogy rituálisan a grassroots törekvéseket hívják segítségül. Támogatják a kísérleti és egymást kölcsönösen meghatározó közpolitika-fejlesztési folyamatokat, amelyeket a szűkre szabott városi pénzügyi lehetőségek foglalnak keretbe, amelyek a kedvelt politikai beavatkozások egyre inkább klisészerű gyűjteményének sorozatos újratermelésében öltenek testet, és amelyek értéke a (túl)építettségük folyamán csökken. Új városi fejlesztési modelleket és üzeneteket legitimálnak, amelyek nagy sebességgel közlekednek a helyeket összekötő politikai hálózatokon keresztül – ezt konferenciák, honlapok, tanácsadók és szószólók, politikai közvetítők és technokrata áttételi központok bővülő együttese segíti –, aminek összesített eredménye a gyors „politikai tanulás” új helyszíneinek létrehozása és új csatornáinak kiszélesítése. Valamint diszkurzívan és intézményesen kiválasztják a nemzetek alatti lépéteket; különösen hangsúlyozva a dzsentrifikálódó városrészeket, amelyek a kreatív cselekvés kivételezett formáinak és a politikai megelőzés szükséges módjainak kimagasló helyszínei, olyan helyek, amelyek cselekvésre képesek és amelyeknek cselekedniük kell. Ily módon a kreativitásstratégiák finoman becsatornázzák és korlátozzák a város politikai hatóerejét, miközben anyagi eredményeik egyáltalán nem kézzelfoghatók. A városi kreativitás kultusza így teljes fényében pompázik a szélsőségesen versengő korszak egyfajta puha jogaként és tanításaként.

Hivatkozott irodalom

- Baris, M. (2003): Review of Richard Florida: *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community, and Everyday Life. The Next American City*, (1): 42–45.
- Bishop, B., Florida, R. (2003): O, Give Me a Home Where the Like-minded Roam. *Washington Post*, március 23. B5.
- Bradford, N. (2004a): *Creative Cities Structured Policy Dialogue Backgrounder*. Background paper F46, Family Network. Canadian Policy Research Networks, Ottawa.
- Bradford, N. (2004b): *Creative Cities Structured Policy Dialogue Report*. Background paper F45, Family Network. Canadian Policy Research Networks, Ottawa.
- Bulick, B., Coletta, C., Jackson, C., Taylor, A., Wolff, S. (2003): Cultural Development in Creative Communities. *Monograph*, November, Americans for the Arts, Washington, DC.
- Cannon, T., Nathan, M. Westwood, A. (2003): *Welcome to the Ideopolis*. The Work Foundation, London.
- Catalytix, Richard Florida Creativity Group (2003a): Brain Drain/Gain. *Creative Intelligence*, 1.6, 1–2.
- Catalytix, Richard Florida Creativity Group (2003b): Inequality and the Creative Economy. *Creative Intelligence*, 1.6, 1–6.
- Catalytix, Richard Florida Creativity Group (2003c): Providence: An Emerging Creativity Hub. *Creative Intelligence*, 1.5, 1–3.
- Cincinnati Tomorrow (2003): *Creative City Plan*. Cincinnati Tomorrow, Cincinnati.
- City of Baltimore Mayor's Office of Community Investment (2004a): *Inventory of Current Baltimore City Promotional Efforts*. Mayor's Office of Community Investment, Baltimore.
- City of Baltimore Mayor's Office of Community Investment (2004b): *New Ideas for Promoting Baltimore City*. Mayor's Office of Community Investment, Baltimore.
- Cox, H. (1999): The Market as God: Living in the New Dispensation. *The Atlantic Monthly*, 283 (3): 18–23.
- Creative 100 (2003): *The Memphis Manifesto*. Memphis Tomorrow és Mpart, Memphis, TN.
- Cronheim, C. C. (2004): Reviews of Creative Destruction by Tyler Cowen and The Rise of the Creative Class by Richard Florida. *Journal of Policy Analysis and Management*, 23 (4): 932–936.
- DeFazio, K. (2002): Transnational Urbanism and the Imperatives of Capital: A Review of The Rise of the Creative Class. *The Red Critique*, 5, 1–4.
- Dreher, C. (2002): Be Creative – Or Die. *Salon*, június 6. www.salon.com (Letöltve: 2005. január 27.)

- Duxbury, N. (2004): *Creative Cities: Principles and Practices*. Background paper F47, Family Network. Canadian Policy Research Networks, Ottawa.
- Florida, R. (2002): *The Rise of the Creative Class: And How it's Transforming Work, Leisure, Community, and Everyday Life*. Basic Books, New York.
- Florida, R. (2003a): Creative Class War. *Washington Monthly*, 36 (1–2): 31–37.
- Florida, R. (2003b): Gay-tolerant Societies Prosper Economically. *USA Today*, május 1., A13.
- Florida, R. (2003c): The New American Dream. *Washington Monthly*, 36 (3): 26–33.
- Florida, R. (2004a): *Response to Edward Glaeser's Review of The Rise of the Creative Class*. [www.creativeclass.org/acrobat/ ResponsetoGlaeser.pdf](http://www.creativeclass.org/acrobat/ResponsetoGlaeser.pdf) (Letöltve: 2005. január 24.)
- Florida, R. (2004b): Revenge of the Squelchers. *Next American City*, 3 (5., special feature): i–viii.
- Florida, R. (2005a): *Cities and the Creative Class*. Routledge, New York.
- Florida, R. (2005b): *The Fight of the Creative Class: The New Global Competition for Talent*. HarperBusiness, New York.
- Florida, R., Gates, G. (2005): Technology and Tolerance. In *Cities and the Creative Class*. Florida, R. Routledge, New York. 129–142.
- Florida, R., Tinagli, I. (2004): *Europe in the Creative Age*. Carnegie Mellon Software Industry Center, Demos, Pittsburgh, London.
- Frank, T. (2000): *One Market under God*. Doubleday, New York.
- Gertner, J. (2004): What Makes a City Hot. *Money*, június, 87–92.
- Gibson, C., Klocker, N. (2004): Academic Publishing as a 'Creative' Industry: Some Critical Reflections. *Area*, 36 (4): 423–434.
- Glaeser, E. L. (2000): The New Economics of Urban and Regional Growth. In *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Szerk.: Clark, G. L., Feldman, M. P., Gertler, M. S. Oxford University Press, Oxford. 83–98.
- Glaeser, E. L. (2004): *Review of Richard Florida's The Rise of the Creative Class*. www.creativeclass.org (Letöltve: 2004. december 29.)
- Grantham, C., Ware, J. (2004): The Future of Work. *Staffing Industry Report*, január 14., 11–12.
- Hall, T., Hubbard, P. (szerk.) (1998): *The Entrepreneurial City*. Wiley, Chichester.
- Harvey, D. (1989): From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation of Governance in Late Capitalism. *Geografiska Annaler B*, 71 (1): 3–17. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Impresa, Coletta & Company (2004): *The Young and the Restless: How Tampa Bay Competes for Talent*. Impresa, Coletta & Company, Portland, Memphis.
- Kotkin, J. (2003): Paths to Prosperity. *American Enterprise*, 24 (5., július–augusztus): 32–35.

- Kotkin, J., Devol, R. (2000): *The Renewed City in the Digital Age*. Milken Institute, Santa Monica, CA.
- Kotkin, J., F. Siegel, F. (2004): Too Much Froth. *Blueprint*, (6): 16–18.
- Landry, C. (2000): *The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators*. Earthscan, London.
- Lehmann, C. (2003): Class Acts. *Raritan*, 22 (4): 147–167.
- Leitner, H. (1990): Cities in Pursuit of Economic Growth: The Local State as Entrepreneur. *Political Geography Quarterly*, 9 (2): 146–170.
- Levine, M.A. (1987): Downtown Redevelopment as an Urban Growth Strategy: A Critical Reappraisal of the Baltimore Renaissance. *Journal of Urban Affairs*, 9 (2): 103–124.
- Malanga, S. (2004) The Curse of the Creative Class. *City Journal*, 14 (1., Winter): 36–45.
- Maliszewski, P. (2004): Flexibility and its Discontents. *The Baffler*, (16): 69–79.
- Marcuse, P. (2003): Review of The Rise of the Creative Class by Richard Florida. *Urban Land*, (62): 40–41.
- Memphis Talent Magnet Project, Coletta & Company (2003): *Technology, Talent, and Tolerance: Attracting the Best and Brightest to Memphis*. Coletta & Company, Memphis, TN.
- Michigan, Office of the Governor (2003): *Michigan Cool Cities Initial Report*. State of Michigan, Lansing, MI.
- Michigan, Department of Labor and Economic Growth (2004a): *Cool Cities*. State of Michigan, Lansing, MI.
- Michigan, Department of Labor and Economic Growth (2004b): *The Michigan Cool City Program Pre-bid Workshop – Questions and Answers*. Michigan Department of Labor and Economic Growth, Lansing, MI.
- National Economics (2002): *State of the Regions*. Australian Local Government Association, Deakin, ACT.
- Next American City (2004): The Peabody Institute Forum. *Next American City*, (6): 19–22.
- Osborne, T. (2003): Against ‘Creativity’: A Philistine Rant. *Economy and Society*, 32 (4): 507–525.
- Partners for Livable Communities (2001): *The Creative City: Power for the New Economy*. Partners for Livable Communities, Washington, DC.
- Peck, J. (2002): Political Economies of Scale: Fast Policy, Interscalar Relations, and Neoliberal Workfare. *Economic Geography*, 78 (3): 331–360.
- Sawicki, D. (2003): Review of The Rise of the Creative Class by Richard Florida. *Journal of the American Planning Association* 69 (1): 90–91.
- Shaw, C. (2003): 40 Million Strong? *Newtopia Magazine*, május. www.newtopiamagazine.net/content/issue10/features/40million.php (Letöltve: 2005. január 22.)
- Shea, C. (2004): The Road to Riches? *Boston Globe*, február 29., D1.

- Smith, N. (2002): New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy. *Antipode*, 34 (3): 427–450. [Magyar kiadás: Smith, N. (2011): Új globalizmus, új urbanizmus: a dzsentrifikáció mint globális városi stratégia. *Fordulat*, (13): 28–53. http://fordulat.net/pdf/13/F13_neil_smith.pdf]
- Steigerwald, B. (2004): Q&A: Florida Sees a ‘Different Role’ for Government. *Pittsburgh Tribune-Review*, április 11.
- Swyngedouw, E.A. (1997): Neither Global Nor Local: ‘Glocalization’ and the Politics of Scale. In *Spaces of Globalization*. Szerk.: Cox, K. Guilford Press, New York. 137–166.
- The Economist (2000): The Geography of Cool. *The Economist*, április 15., 91–93.
- The Economist (2004): The Son Rises. *The Economist*, július 24., 39–40.
- Theodore, N., Peck, J. (2002): The Temporary Staffing Industry: Growth Imperatives and Limits to Contingency. *Economic Geography*, 78 (4): 463–493.
- Thrift, N.J. (2001): ‘It’s the Romance, not the Fnance, that Makes the Business Worth Pursuing’: Disclosing a New Market Culture. *Economy and Society*, 30 (4): 412–432.
- Trapp, D. (2003): A Creative City. Want Young Professionals in Cincinnati? Lighten up! *CityBeat*, 9.16, 1–3.
- Trigaux, R. (2003): Dr Florida’s Prescription: Creating a Vision for Cities. *St. Petersburg Times*, április 14., 1E–2E.
- Wacquant, L. (1999): How Penal Common Sense Comes to Europeans: Notes on the Transatlantic Diffusion of the Neoliberal Doxa. *European Societies*, 1 (3): 319–352.

A valódi kreatív osztály

FORDÍTOTTA: ERŐ JÚLIA

A „kreatív osztály” mániája manapság áthatóan jelen van számos városban és közösségben mind a globális Nyugaton, mind azon kívül. A globális városok csapatának egyik legifjabb tagjában, Sanghajban a felújított vízparton régi raktárépületek hirdetik a „kreativitást”, háttérben a „régizászkaszt” jelképező hulladékfeldolgozókkal és hagyományos lakónegyedekkel. Ezek a városok feltehetően egy új, zord és kegyetlen valósággal – az egyre sötétülő és mélyülő globalizációval – néznek szembe, mely gazdasági javaik lerombolására és tönkretételére készül. Felex Rohatyn (Scrimger, Everett 1999) városi látnokként viszonylag korán megállapította az egyesült államokbeli polgármesterek tanácsának¹ találkozóján: „nem tekinthetünk el attól, ahogy a globalizáció (és az új üzletemberek) eltörölték a határvonalakat. Az ezt figyelmen kívül hagyó közhivatalnokok saját választópolgárait veszélyeztetik”. A javasolt ellenszer pontos és világos: még több vállalkozói szemlélet, feszes gazdaság, kreatív-civil egyének és terek. Ez az új pragmatizmus úgy állítja be a kreatív embereket és tereket, mint amelyeknek fejlesztésre, vonzásra és kényeztetésre van szükségük. A felhívás egyértelmű: találd meg ezeket a kreatív embereket és hozd létre ezeket a tereket, különben halál vár rád.

Esszénk nem vonja kétségbe ennek a globális félelemnek az igazságtartalmát. Ehelyett azt állítjuk, hogy a „kreatív osztály” osztályalapú, félrevezető fogalom, és a kifejezést a városi növekedés retorikájában túlnyomórészt tévesen alkalmazzák. Elsősorban azt indítványozzuk, hogy ezekben a városokban a valódi kreatív osztály a szegényeket jelenti. Bemutatjuk talpraesettségüket és találékonyságukat a rendkívül kreatív napi körforgásban, továbbá hatalmas hozzájárulásukat napjaink városi gazdaságához. Ennek során újragondoljuk a kreatív osztály-koncepció gurujának, Richard Floridának a feltételezését, miszerint a kreatív népesség fő jellemzője a

Eredeti tanulmány: Wilson, D., Keil, R. (2008): The real creative class. *Social & Cultural Geography*, 9 (8): 841–847.

1 A United States Conference of Mayors 1932-ben alapult szervezete a városi érdekek képviselésével foglalkozik, valamennyi 30 000 főnél népesebb város a tagja, amelyeket a polgármester képvisel. A szervezet az 1930-as, az 1970-es és a 2000-es évek válságaiban többek között a pénzügyi források újraelosztásában igyekezett a városi lépték nagyobb szerepét kiharcolni. – A szerk.

mindennapi leleményesség és a fizetőképes városi gazdasághoz való elengedhetetlen hozzájárulás. Másodsorban felvetjük, hogy a kreatív osztály eme átdolgozott fogalma alapján irracionális volna a városi növekedés ösztönzése. A jelenlegi kreatív osztály ápolása és kreativitásának a szinten tartása (amit szükségesnek láttatnak) azt kívánná, hogy a közpolitika a szegényeket szegénységben tartsa, valamint térbelileg igazgassa és ellenőrizze. Végül azt állítjuk, hogy az igazi kreatív osztály – a szegények – homályba vesznek Florida koncepciójában, amely mélyen osztályelfogult és a tőkét előnyben részesítő elképzelés. A továbbiakban tehát röviden kifejtjük álláspontunkat.

Manapság a szegények tömegei (a hajléktalanok, a munkanélküliek, az alulfoglalkoztatottak) rendkívül rugalmasak és kreatívok. Így cselekszenek még a szegénységük ellenére is, amit a társadalomfilozófus Charles Karelis ahhoz hasonlított, mint amikor valakit megtámad egy méhraj (amely csökkenti az egyéni csipésekre való hatékony reagálás képességét: vajon hova kenjük a gyógyírt? Karelis 2007: 68).² Mindennapi életük közege a társadalmilag elhanyagolt közösségek és a büntető posztindusztriális korszak. A szolgáltatásokban, alacsony bérért végzett munkák 90%-a 10 dollárnál alacsonyabb órabért jelent az Egyesült Államokban, Kanadában és az Egyesült Királyságban (ez teljes munkaidős állás esetében évi 20 447–24 210 dollárt jelent). Ezenfelül sok ember egyszerre több munkahelyen robotol, amelyeket a szűk családi költségvetés és az elavuló tömegközlekedés miatt pontosan össze kell hangolnia (Boushey et al. 2007). Az Egyesült Államokban és Kanadában ma a városi szegények jelentős része kettő, három vagy néha négy állást is vállal, ennek ellenére jellemzően nem rendelkezik autóval (lásd Bleifuss 2002). A túlélés talpraesettséget igényel: óvatos és takarékos pénzköltést és spórolást, a gyermekfelügyelet megszervezését és kitartó küzdelmet a tömegközlekedéssel (busz, metró). Csodálatos módon a szegények közül sokan még így is képesek rendszeresen félretenni (általában heti

2 A méhraj-metaforának természetesen megvannak a maga hibái. Többek között elleplezi, hogy elsősorban ki az, aki a méheket repülni küldi. Emellett azt sugallja, mintha az emberek képtelenek lennének a nehéz helyzetükből kivezető politikai utakat találni. A méhraj pusztá nagysága miatt úgy tűnik, hogy ezek az emberek nem látják a körülöttük zajló világot. A nagyság elrettentő tényező, amivel minden esetben számolni kell. Ahogy Loïc Wacquant írja: „A társadalmi betegségek efféle felhalmozódása és a gazdasági látóhatár szűkítése magyarázatot ad az unalom, a gondterheltség és a kétségbeesettség jelenlétére, mely áthatja a nagy nyugati városok szegény közösségeit; a bizonytalanság nyomasztó légkörére és a félelemre, mely az amerikai fekete gettók mindennapjainak életét mérgezi. Ezeknek a cserbenhagyott városrészeknek a lakói jelenleg oly mértékben ki vannak szolgáltatva a szegénységnek és a kirekesztettségnek, hogy úgy érzik, csak kis esélyük van arra, hogy más jövőt tudhassanak maguk és gyermekeik számára. A társadalmi bezáródás ezen érzéséhez a munkanélküli fiataloknál hozzáadódik a hanyatló városrészek lakóit érő lenézés miatt érzett düh, amikor lakóhelyükre mint a »társadalmi patológiák« pokoli táptalajára tekintenek” (2008: 29).

pár dollárt takarítanak meg). Igaz, a felhalmozott megtakarításokat gyakran váratlan költségek fedezésére fordítják: megemelkedett bérleti díjakra, váratlan egészségügyi kiadásokra, magasabb rezsire és a gyermekfelügyelet költségeire (Chisholm 1997; Venkatesh 2006).

Ilyen körülmények között a túlélés gyakran jól megfontolt és koreografált egyezkedést követel a kiszigerelt és privatizált társadalmi védőháló intézményeivel. A különböző programok megjelenése – mint a „Common Sense Revolution” Kanadában, a „The End of Welfare As We Know It” az Egyesült Államokban, a „Hartz IV”³ Németországban és a „Divine Call for Market Centrality” az Egyesült Királyságban – stratégiai manőverek keverékét kívánja meg a szegény emberektől: teátrális ajánlatokat és megtervezett gesztusokat az élelemért, a hajlékért, a munkáért és a gyermekek ellátásáért cserébe.⁴ Az Egyesült Államok nagyobb városainak több mint egyharmadában a hajléktalanszállókat igénybe vevő személyeknek fel kell mutatniuk, hogy részt vesznek „terápiás munkán” (ezt a beszédmódjukkal és a testükkel igazolják) és bizonyítaniuk kell, hogy munkát vállalnak (a foglalkoztatottaknak mindennapi útvonalait és fizetési csekszelvényeit kell bemutatniuk). A neoliberalizmus már nem csupán engedelmességet és megfelelő viselkedést követel, hanem performatív cselekvéseket is. New York, Cleveland, Detroit, San Diego, Boston és Houston önkormányzatai szerződésben kötik ki, hogy a hajléktalanszállókat a munkavállaláshoz kötött segélyezés (*workfare*) szabályai szerint kell irányítani (ez korábban a jóléti támogatásnak a pénzbeli segélytől elkülönült formája volt). A szűkre szabott hajléktalanellátó rendszer (amelyért verseny alakul ki, hiszen több embernek van rá szüksége, mint ahányuknak elérhető, amit még tovább fokoz a másodrendű jelzáloghitelválság) feltételként szabja a bizonyított foglalkoztatást és a terápiás munka iránti szóbeli elköteleződést.

Az élelem megszerzése szintén összetett, performatív ügy. Az új, meghatározó kapuőrök – az egyházi karitatív szervezetek – gyakran vallási hűséghez kötik az ellá-

3 A Hartz IV – amelyet indítványozójáról, Peter Hartzról neveztek el, aki a Volkswagen emberi erőforrásokért felelős ügyvezetője volt – jelentős változásokat hozott a német munkaerőpiac szabályozásában. A törvény következményeinek radikális értékeléséhez többek között lásd: Wohlfahrt (2007) és Henning (2005); egy főáramú megközelítéshez Ochel (2005); kontextusba helyezéséhez: Eichhorst és Kaiser (2006).

4 A neoliberális *Common Sense Revolution* a kanadai Ontarióban vezette be a konzervatív politikus, Mike Harris, hogy a költségvetési egyensúly érdekében csökkentse az államparátust és az adóterheket; a „The End of Welfare As We Knew It” (magyarul: a jóléti állam eddig ismert formájának vége) a jóléti rendszer 1996-os, Bill Clinton elnöksége alatt bevezetett „reformja” az Egyesült Államokban, amely szigorú feltételekhez kötötte a rászoruló családok jóléti ellátásait; a „Divine Call for Market Centrality” hasonló, a tengerentúlról átvett brit felfogásokat jelenti mind a konzervatívok, mind a harmadikutas Munkáspárt részéről. – *A szerk.*

tást. Ők hagyományosan főként keresztény szervezeteket jelentenek, de Észak-Amerika bevándorlóinak jóléti árnyékállamai sorában a jóléti államon túl már muszlim, zsidó és egyéb vallásos szervezetek is megjelentek a szolgáltatásokat biztosítók körében.⁵ A rászorulókat rendszeresen úgy érzik, hogy vallásosságról és sérült kulturális identitásról kell tanúságot tenniük, amikor szemtől szembe kerülnek ezekkel a hittérítő szervezetekkel. Ha ilyen témákról beszélnek, növelhetik az ételhez jutás esélyét (bár ez sem teljesen garantált, gyakori az ételhiány, illetve az étel megtagadása az emberektől). A deformált és az üdvözülés útjára lépett identitások ügyes megnyilatkozása – ezek elbeszélése, testbe vésése, jelzése – a mindennapi túlélés étkezési jegyévé válik. Az éhező szegényekkel számos amerikai városban folytatott beszélgetéseink is ezt a performativitást illusztrálják. Philadelphiában sokat hallottunk a népkonyhán étkező emberektől tettett vallásos odaadásról az ételhez jutás érdekében. Az egyik férfi – aki a feleségének és két fiának próbált élelmet szerezni – elmondta, hogy „mindenki azt állítja, hogy hisz Jézus Krisztusban – ezt akarják hallani, és így kaphatsz egy kis levest és kenyeret”. „Ez igazából színlelés” – mondta –, „de megteszed, amit meg kell, [hogy tölölj]”. Hasonlóképpen, egy chicagói férfi a napi kenyérhez jutását úgy írta le, mint „vallás-étel, melyet a lelkünk táplálására adnak, hogy később megkaparintsák [ezt a lelket.] [...] Ez az, amit [az ételosztók] igazán akarnak”.

Azonban a helyzet még ennél is nagyobb kreativitást kíván ezektől a rétegektől. A mélyülő szegénység és elhanyagoltság számos szegénynegyedben nehezen áttekinthető területté alakítja az utcákat, a parkokat és a köztereket, ahol ráadásul ellenséges rendőrök, a fennmaradásért küzdő intézmények, egymással viszálykodó fiatalok és parazita gazdasági formációk (pl. csekkbeváltók, uzsorások, zálogházak) csoportosulnak. Ebben a közegben állandó figyelemmel kell kísérni a közösség apró mozzanatait és a spontán utcai megnyilvánulásokat: ezeket a negyedeket gyorsan kell tudni olvasni. A Kelley (1997) által megfogalmazott kapitalista „eldobható negyedek” valóságában kialakított túlélési ethosz a mindennapokba ágyazódik. Ahogy számos lakó is felismeri, a nyilvános térben az ellenállás, a törvényszegés vagy ezeknek akár a pusztaság látszata magára vonhatja a rendőrség haragját, hasonlóan ahhoz, ahogy az utcán csatangolás és a céltalanság látszata félelmet kelt a boltosokban és a lakókban. Ezenfelül a gyorséttermi vagy közterület-fenntartói állásinterjúkon feltett „nem megfelelő” kérdések vagy hosszú pillantások csökkenthetik az alkalmazás valószínűségét. Ezek a szegény területek kimunkált performatív tereppé válnak a káprázatos belvárosi felhőkarcolók és jól mutató dzsentrifikált negyedek árnyékában, melyben az eligazodás mindenképp kreatív emberi teljesítményt igényel.

5 Toronto-ban például a muszlim jóléti szervezetek egyre fontosabb szerepet játszanak a közösségnek nyújtott szolgáltatások biztosításában, miközben az erősen megosztott társadalmi-gazdasági közegben a szegénység is egyre feltűnőbb (lásd Javed 2008).

Ezzel együtt a legszegényebb osztály a „kreatív” jelzõt egy másik okból is kiérdemli: jelentõs mértékben hozzájárul a posztindusztriális városi gazdasághoz, amely tulajdonképpen ettõl a csoporttól függ. Szerepük napjainkban az, hogy munkaerõvel lássák el a rohamosan gyarapodó alacsony bérezésû szolgáltató szektort, melynek állandóan testekre van szüksége. Az alacsony bérezésû szolgáltató szektor állásai (a formális és informális gazdaságban együttesen) a munkaerõnek jelenleg több, mint 35%-át teszik ki New Yorkban, Londonban és Torontóban. A városi önkormányzatok adóalapjuk növelése szempontjából fõleg a belvárosokat ellepõ gyorséttermek, kávézók, bárók, csekkbeváltó üzletek, sushibárók és rövid lejáratú személyi kölcsönöket biztosító létesítmények robbanásszerû terjedésére támaszkodnak. Becslések szerint Londonban és Chicagóban például ez a kibontakozó ágazat a helyi jövedelemtermelés több mint 30%-át teszi ki.⁶ Az Egyesült Államokban ez a szolgáltató szektor szilárdította meg a nemzeti gazdaságot, amelyben 1973 óta 83%-os volt a munkaerõ-termelékenység növekedése, míg a mediánjövedelemben csupán 13% (Boushey et al. 2007). Egy Toronto keleti részén fekvõ (korábban ipari) munkásnegyedben egy Wal Mart köré szervezõdõ bevásárlóközpont 2100 alacsony bérezésû kiskereskedelmi állást ígér, miközben a kanadai ipar a NAFTA-csatlakozás⁷ miatt gazdasági visszaesésben van. A szegények által lakott városrészek így válnak prédává mind az olcsó munkaerõ, mind pedig a foglyul ejtett fogyasztók miatt.

Nem meglepõ módon egyre kidolgozottabb tervek születnek e kreativitás menedzselésére és gondos koordinálására. New Yorkban a 40 000 közmunkás közül a munkaközvetítõk sok embert McDonald'sba, Burger Kingbe, Hardee'sbe, Wendy'sbe, helyi szupermarketekbe, benzinkutakra, helyi parkokba, köztisztasági osztályokra és közterület-fenntartó cégekhez helyeznek el. Az alacsonyan képzett munkaerõ kereslete és kínálata közötti pillanatnyi koordináció eredményeképpen egyesek vécéket takarítanak, míg mások köztereket gondoznak, hamburgert és sült krumpolit sütnek, szemetet szednek, mosogatnak és hajléktalanokat üldöznek el. Beszéltünk az egyik Burger King menedzserével New Yorkban, aki szerint „érdemes állandó kapcsolatban lenni a helyi közmunkát közvetítõ központokkal, [...] az ilyen dolgozók létfontosságúak a nagy forgalmat lebonyolító, ciklikus vállalkozások szempontjából. Nem szégyellem kimondani, hogy õk tartanak minket szinten” (Wilson 2004, 2007). Londonban a közmunkaszervezõk naponta figyelemmel kísérik a helyi üzletek olcsó munkaerõigényét. Ahogy egy építési vállalkozó fanyalogva megjegyezte nekünk: „Nem az a helyzet, hogy nekik van szükségük ránk, ez csak a látszat. Valójában nekünk van szükségünk rájuk, hogy menjenek a dolgaink.”

6 Beszélgetés M. Davis várostervezõvel, Chicago, 2007. június 8.; beszélgetés C. Fordythe várostervezõvel, City of London, 2007. augusztus 24.

7 NAFTA: Észak-amerikai Szabadkereskedelmi Egyezmény. – A ford.

Nem csoda, hogy az Egyesült Államok, Kanada és az Egyesült Királyság több városában is megugrott azoknak a helyeknek a száma, ahol napszámosok várnak munkára. Ez a jelenség – miközben egybeesik a városokba érkező engedély nélküli migráció növekedésével – központi szerepet játszik a város alacsony bérezésű munkaerő-keresletének gyors és hatékony kielégítésében. A koreográfia perverz módon tökéletes: a különböző gazdasági tevékenységek könnyen felbérrelhető, könnyen lecserélhető munkaerőt igényelnek, melyekhez azonnali piacokat teremtenek. A munkások kijelölt területeken naponta összegyűlnek és megküzdnek egymással, hogy napszámosmunkát kaphassanak. A parkolóban vadásszák az elhaladó teherautókat, bérükről – amelyről nincs semmilyen hivatalos papír – másodpercek alatt történik döntés. A „főnökök” felismerik a munkavállalók sérülékeny, bizonytalan helyzetét: az informálisan kialakított munkabérről gyakran nem vesznek tudomást, vagy végül kevesebbet adnak. Az informális gazdaság a munkásokat végül olcsó, könnyen lecserélhető munkaerőt igénylő munkahelyeken helyezi el: gyárakban, tereprendezési helyszíneken, gyorséttermekben és szolgáltató intézményeknél.

Vajon miért marad rejtve Florida programjában az ezekben a városokban megtalálható valódi kreatív osztály? Mert a kreatív osztály koncepciójának nincsenek történeti előzményei. Olyan felháborítóan elitista módon ábrázolja a változást, ahogyan talán még a múltbéli hűbérurak és iparmágnások sem tették. Még a kreatív osztály közvetlen előfutárai a Szilícium-völgy kreatív műhelyeiben (az 1970-es 1980-as években) és a dot.com-betyárok (az 1990-es években) sem voltak ilyen vakmerők. Manapság ez az osztály a gazdaság hajtóerejeként szenteli fel magát, akiket szerintük a város érdekében ápolni kell, miközben valójában a nyugati kapitalista társadalmakat a modern jóléti állam kezdete előtti korszakba helyezi vissza. Csupán az új protokapitalizmus kiépítésének járulékos kára, hogy eközben munkásosztálybeli közösségeket, társadalmi szolidaritásokat és szervezett, ipari munkahelyeket semmisítenek meg. Ebben a kontextusban elutasítják a városaink termelő, fogyasztói és kulturális szférájában megtalálható kreativitás minden más formáját. Nem csoda, hogy Richard Florida 2008-ban az amerikai elnökválasztási kampányt értelmezve a „kreatív osztályt” az amerikai politika alapvető megváltoztatásának középpontjába helyezte:

„Világos, hogy sem a faji, sem a nemi hovatartozás, sem az életkor nem képes szavazóbázist biztosítani egy fenntartható politikai többség számára. Mint ahogy Franklin Delano Roosevelt új többséget kovácsolt össze a kékgalléros munkások duzzadó tömegéből, úgy kell megszerezniük a választások megnyerésében és az elkövetkező évek politikai színterének alakításában reménykedő jelölteknek és pártoknak napjaink feltörekvő gazdasági és politikai erőinek – a kreatív osztálynak – a támogatását.” (Florida 2008a)

Az osztályelfogultság a kreatív osztály eszméjében még inkább egyértelmű, ha megvizsgáljuk Florida koncepciójának egyik központi fogalmát, a toleranciát. Florida, aki önmagát úgy írja le mint „a világ egyik vezető közéleti szereplője a gazdasági versenyképesség, a demográfiai trendek és a kulturális innováció terén”,⁸ határozott és lezser módon alkalmazza ezt a fogalmat nyilatkozataiban és írásaiban is. Nemrég éppen Torontóba való költözését magyarázta azzal, hogy a város bővelkedik a toleranciában. A *Canadian Business* című újságban olvasható történet Floridának az új otthonáról alkotott véleményét írja le:

„Számítalan indítéka volt, hogy Torontóba jöjjön, de leginkább a város nyitottsága nyűgözte le. Florida szerint a társadalmi kohézió gyengülőben van az Egyesült Államokban, ahogyan a városok gazdaságilag és társadalmilag egyre megosztottabbá válnak. Mivel Toronto viszonylag toleráns, jó helyzetben van, hogy vonzza, megtartsa és hasznosítsa a tehetségeket. »Nagyon jó nagykövete lehetnek a gazdasági fejlődés torontói modelljének és a Kanada világgazdaságban betöltött szerepéről szóló vitának« – mondta Florida.” (Castaldo 2008: 38)

Mégis mit ért Florida azon, hogy toleráns? Ki toleráns kivel szemben? Mit tolerálnak? Toronto – ahogy megtudtuk – toleránsabb, mint amerikai társai, de pontosan mit is jelent ez? Ezekről a kritikus kérdésekről Florida és a kreatív osztály nem szól. Florida szűkre szabott toleranciája, ahogy látjuk, ezt a fogalmat (amely különbözőképpen kapcsolódik egyénekhez, közösségekhez és osztályokhoz) a gazdasági sikerrel és a „kreatívak” arra való hajlandóságával teszi egyenlővé, hogy (bármennyire is egyenlőtlen módon, de) bémunkát végezzenek más osztálybeliekkel. A tolerancia e fogalma számára irreleváns a szegénység, az osztályszerkezet, a strukturális egyenlőtlenségek kérdése. Végül Florida nem veszi figyelembe, hogy Toronto feltételezett toleranciája (ismét kérdés, hogy az egyénről, a csoportról vagy a város társadalmi struktúrájáról beszélünk) kényelmesen megfér a jövedelmek és az anyagi valóságok polarizációjával (lásd Florida 2008b).

Toronto jelenlegi helyzete jól visszaadja a tolerancia e fogalmának problematikáját. Ahogy Toronto térsége átáll valamiféle gyáripár utáni kreatív gazdaságra, a fejlődésnek homlokegyenest ellentétes és széttartó pólusait hozza létre. A fordizmus gyorsított felbomlásának harminc évében Toronto átalakult egy olyan városból, ahol a középső 80%-ban viszonylag egyenletesen tömörültek a jövedelmek (ezenkívül 10% volt gazdag és 10% szegény) egy olyan metropolisszá, ahol drámai mértékben aszimmetrikus és kétpólusú a jövedelemeloszlás. Ma már csak 20% maradt középen, míg 40% strukturálisan elszegényedett (Hulchanski 2007). Ebben a felál-

8 Florida honlapja: http://creativeclass.com/richard_florida/.

lásban az alacsony és a közepes jövedelmű emberek azért küzdenek, hogy hallassák a hangjukat és kifejezzék dühüket és frusztrációjukat. A főáramú média és a tervezői fórumok ezzel szemben folyamatosan kiszorítják a hangjukat és követeléseiket. Így tehát mégis milyen toleranciára utal Florida általánosságban és konkrétan Toronto esetében? Miközben Florida továbbra is úgy beszél Torontóról, mint egy paradigmaticusan toleráns városról, a közösségi források felhasználása egyre inkább egy feltételezetten (ám megfoghatatlanul) ösztönzően ható „kreatív” elitnek kedvez. Félreérthetetlen az, ahogyan semmibe veszik a társadalmilag hátrányos helyzetű állampolgároknak (különösen a faji és nemi elnyomás miatt szegény embereknek) a szükségleteit, akik emiatt minden kapcsolatot elveszítenek a gazdaság sikeres részeivel.

Florida (állítólag toleranciában gazdag) kreatív osztályát egy olyan hajtóerőnek állítják be, amely könnyen kapcsolódik az üzleti sikeresség globális világához. Így ez az osztály annak a torontói projektnek is létfontosságú eleme, amely tizenhárom „kiemelt szomszédságot” (a város által legelszegényedettebbnek kijelölt negyedeket) a szegénység szigetszerű, helyspecifikus patológiával áthatott sűrűsödésének tekint. Az egyetlen remény látszólag az, hogy megpróbálják ellenőrzés alá vonni a patológiákat, azaz befogadják a merész kreatív stratégiákkal történő átformálást. (Figyelem: ez a területen, nem pedig embereken alapuló stratégia!) Ennek a vízióknak a földrajza egy központi és potenciálisan vitatott terep, azaz a belváros és annak felújítása köré szerveződik, ahol egyre kevesebb szegényt „tolerálnak”. A belvárosnak, melyet a kreativitás szempontjából elmaradottnak és alulteljesítőnek tekintenek, nyilvánvalóan a kreatív tőke és a kreatív emberek beözönlésére van szüksége, hogy ezek az elképzelt egységet (a várost) előre lökhessek. Ebben a forгатatókönyvben alig jut tér a túlélésért küzdő szegények értékének elismerésére és arra, hogy számukra is helyet biztosítsanak.

Összefoglalásképp: azt állítjuk, hogy a kreatív osztály gondolatának alkalmazása téves, félrevezető és haszontalan. Lényegében ha a fogalmat Richard Florida szempontjainak megfelelően alkalmazzuk, akkor a valódi kreatív osztály a szegényeké lenne, és kreativitásuk ápolása éppen hogy súlyosbítaná szegénységüket és marginalizációjukat (különösen a faji megosztottság miatt szegényekét). A koncepciónak a Florida által meghatározott szempontok alapján történő további használata a perverzitás művelésével egyenlő. A dilemma egyértelmű. A fogalom alkalmazásával napjainkban a nyugati város valós helyzete – gazdasága, álláskínálata és társadalmi struktúrája – szembeül egy túlzó, a terepet idealizáló fogalommal. A városokat – amelyeket egyre növekvő szegénység és egyenlőtlenség, társadalmi-térbeli polarizáció és instabil szolgáltatói gazdaságok jellemeznek – egyenlőségre törekvőnek és befogadónak láttatják, amelyeknek csupán alkalmazkodniuk kell egy baljós új globális korszakhoz. A Florida által agresszívan felrajzolt, általa elképzelt terepen a

kreatív osztály gondolata logikusnak tűnik. Azonban a városok igazi és sallangmentes valóságával szembeesítve a koncepció egyfajta ábránddá válik, melynek használhatósága a valós dolgok elfedésén alapul.

Arra a következtetésre jutottunk, hogy a kreatív osztály gondolata nem igazán azt szolgálja, hogy meglássuk és gondozásba vegyük a mai nyugati városok valódi kreatív osztályát; a hamis tudat és a szándékos ködösítés megzavarja a képet. Az elképzelés inkább arról szól, hogy újabb indokot találjunk a közpolitikákban a tőke és a gazdagok kíváncsalmainak és vágyainak előnyben részesítésére. Ebben az ideológiában nincs semmi újdonság. Beleillik azoknak a korábbi, felgyorsított közpolitikai megközelítéseknek a sorába, melyek a városokat újra meg akarták tölteni élettel: városmegújítás, városrehabilitáció, „új föderalizmus”,⁹ a köz- és magánszféra együttműködései és a vállalkozói övezetek rögeszméje. A kreatív osztály e víziójában a fehér bőrű vagyonosok a polgárság, a hagyományok és a jó kultúra jelenlegi és történelmi hordozói. Következtetésképp nemcsak hogy ők formálták mindazt, ami jó a városban; a közösség ezenfelül még tartozik is nekik. Végül Floridának nem sikerül elhatárolódnia az osztály és faj uralkodó felfogásától, amely mélyen gyökeret vert a főáramú kortárs gondolatokban. A leggyorsabb városi növekedés és fejlődés álcája mögött az átrendeződés stratégiai és gyakorlatai újfent a kulturális és gazdasági elit kiváltságos helyzetét erősítik.

Hivatkozott irodalom

- Bleifuss, J. (2002): No child left unrecruited. *In These Times*, 2002. december 6.
- Boushey, H., Fremstad, S., Gragg, R., Waller, M. (2007): *Understanding Low Wage Work in the United States. Technical report*. Center for Economic Policy and Research, Washington, D.C.
- Castaldo, J. (2008): City slickers. *Canadian Business*, március 31. 37–43.
- Chisholm, P. (1997): Child poverty in Canada. *Maclean's Magazine*, február 24.
- Eichhorst, W., Kaiser, L. (2006): *The German Labor Market: Still Adjusting Badly?* IZA Discussion Paper, No. 2215, július. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=921056 (Letöltve: 2008. május 18.)
- Florida, R. (2008a): Time to Break the Town-and-gown Barrier. *The Globe and Mail*, február 8. <http://creativeclass.com/rfcgdb/articles/Richard%20Florida.pdf> (Letöltve: 2008. május 18.)

9 Elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban megjelent szellemi irányzat, amely a decentralizációt, következtetésképp a központi (szövevényi) újraelosztás csökkentését szorgalmazza. – A szerk.

- Florida, R. (2008b): Social Science: The Creative Voter. Obama and the Class Question. *The Globe and Mail*, március 29. <http://creativeclass.com/rfcgdb/articles/Globe%20and%20Mail%20-%20Social%20Science%20The%20Creative%20Voter,%20Obama%20and%20the%20class%20question.pdf> (Letöltve: 2008. május 18.)
- Henning, D. (2005): *Germany: Hartz IV Measures Begin to Bite: Cheap Labour, Harassment, Massive Cuts in Jobless Benefits*. <http://www.wsws.org/articles/2005/jan2005/germ-j21.shtml> (Letöltve: 2008. május 18.)
- Hulchanski, J. (2007): *Ghettos of the Rich and the Poor: Is this where Toronto is Headed?* Mapping Neighbourhood Change in Toronto, University of Toronto. http://www.urbancentre.utoronto.ca/pdfs/gtuo/Hulchanski_Mapping-Neigh-Change_part-1.pdf (Letöltve: 2007. március 13.)
- Javed, N. (2008): For Muslim Poor, a Shameful Admission. *The Toronto Star*. 2008. április 12. A1–14.
- Karelis, C. (2007): *The Persistence of Poverty: Why the Economics of the Well-off Can't Help the Poor*. Yale University Press, New Haven, London.
- Kelley, R. D. G. (1997): *Yo Mama's Dysfunctional*. Beacon, Boston.
- Ochel, W. (2005): *Welfare to Work in Germany*. <http://www.cesifogroup.de/pls/guestci/download/CESifo%20DICE%20Report%202005/CESifo%20DICE%20Report%202/2005/dicereport205-forum4.pdf> (Letöltve 2008. május 18.)
- Scrimger, K., Everett, B. (1999): Integral Role of Mayors in the International Economy. *U.S. Mayor Newspaper*, 66 (17): 66–67.
- Venkatesh, S. (2006): *The Underground Economy of the Urban Poor*. Harvard University, Boston.
- Wacquant, L. (2008): *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity Press, Malden, Cambridge.
- Wilson, D. (2004): Toward a Contingent Neoliberalism. *Urban Geography*, 25 (8): 771–783.
- Wilson, D. (2007): *Cities and Race: America's New Black Ghetto*. Routledge, London.
- Wohlfahrt, N. (2007) The Activating State in Germany: Beyond the Hartz Commission. In *From Welfare to Work: Nonprofits and the Workfare State in Berlin and Los Angeles*. Szerk.: Eick, V., Mayer, M., Sambale, J. Department of Politics, John F. Kennedy-Institut, Freie Universität, Berlin.

4

A BIZTONSÁGOS VÁROS

Bevezetés: Város és biztonság

Az előző fejezetekben már láthattuk, hogy az 1970-es évek válságára válaszoló radikális mértékű gazdasági dereguláció hogyan vezetett a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek jelentős növekedéséhez. A kapitalizmus korábbi természetét nagymértékben átalakító, a tőke mobilitását jelentősen megnövelő, rugalmas felhalmozáson alapuló gazdasági szerkezetváltás hatására (Harvey 1987) a városok a neoliberais szervezőelvek érvényesülésének kiemelt színtereivé váltak (Brenner, Theodore 2002). A városok között a befektetésekért, valamint az állami támogatásokért folyó versengésben azonban nem csupán a fenntarthatóság, az innováció és kreativitás (ahogy arról a könyv többi fejezetében is szó esik), hanem a városi biztonság fogalma is jelentősen felértékelődött (Harvey 1989).

A biztonságos város képének megteremtése során a hagyományosan az állami bűnözéskontroll területén alkalmazott eszközök és technikák a várospolitikák szerves részévé váltak. A bűnözésre való reagálás a városfejlesztési programok kiemelt stratégiai eleme lett, melynek megvalósításáról már nem kizárólag a büntető igazságszolgáltatás intézményei, hanem a városi kormányzás szellemében külön erre a célra létrehozott többszereplős, piaci szereplőket is magukban foglaló társulások gondoskodnak (Garland 1996; Atkinson, Helms 2007). A biztonságos városi tér termelésére irányuló törekvések (Helms 2008) erősen szelektív és büntető jellegű társadalmi kontrollmechanizmusairól azonban elmondható, hogy a bűnözés problémájának valódi kezelése helyett sokkal inkább gazdasági és politikai érdekeknek alárendelve érvényesülnek. Így a biztonsághoz való jog és a biztonsághoz való hozzáférés a városi biztonságra helyezett megnövekedett hangsúly ellenére sem vált univerzálissá, sőt eloszlása (és elosztása) a korábbiakhoz képest egyre egyenlőtlenebb formákat ölt (Morelle, Tadié 2011). A városi tér biztonságossá tétele olyan jogi eszközöket és rendészeti technikákat jelent, melyek a városfejlesztési célok megvalósításának zászlaja alatt gyakran a társadalom nemkívánatosnak bélyegzett csoportjainak térbeli-társadalmi kirekesztését teszik lehetővé. A folyamat, amelyet Atkinson és Helms (2007) a *várospolitikák kriminalizálódásával* jellemez, távolról sem független az elmúlt évtizedek során bekövetkezett politikai-gazdasági átalakulástól, illetve szoros összefüggésben áll a városi kormányzás új rendszerével és az azzal egy időben bekövetkező büntetőpolitikai irányváltással.

Az 1970-es évek gazdasági válságát és a jóléti állam megingását követően jelentős eltávolodás következett be azoktól az ideáktól, amelyek egészen addig a büntető igazságszolgáltatás rendszerét meghatározták. A jóléti konszenzus időszakában az állam megnövekedett társadalmi szerepvállalása a büntetőpolitika terén elsősorban a társadalom- és szociálpolitika alapelveinek fokozott érvényesülésében nyilvánult meg. Nagy hangsúlyt kaptak a bűnözés mögött meghúzódó strukturális okok, az elkövetővel szembeni fellépés pedig elsősorban a korrekció, rehabilitáció és reintegráció elvei mentén szerveződött. A sokak által (Garland 2001; Pratt et al. 2005; Wacquant 2010) büntetőpolitikai (punitív) fordulatként emlegetett paradigmaváltás során azonban az addig kulcsszerepet betöltő rehabilitatív-reintegratív célkitűzéseken alapuló kriminálpolitika területére is behatolt a gazdasági racionalitás, melynek következtében előtérbe került a kockázati szemlélet, a menedzseri attitűd és a hatékonyság-központúság (Feeley, Simon 1992), a társadalmi okok helyett pedig egyre inkább az egyéni felelősségre helyeződött a hangsúly. Kiemelt társadalmi érdekké vált a közrend védelme, amelyet az elkövetőkkel vagy éppen (meglehetősen szubjektív alapon, például bizonyos társadalmi csoportok félelemérzetére alapozva) veszélyesnek ítélt egyénekkel szemben alkalmazott, a tettarányosságtól egyre inkább távolodó, kirekesztő büntetések és a megtorló szankciók formájában érvényesülő szempontok dominálnak.¹

A büntetőpolitikai fordulat magyarázatai közül a kritikai elmélet szempontjából leginkább releváns és legtöbbet hivatkozott megközelítések a késő modernitás (Garland 2001; Young 2007), illetve a neoliberalizmus (Wacquant 2010; Bell 2011) kontextusába ágyazva értelmezik az elmúlt évtizedekben széles körben elterjedt irányváltást. Habár a két elméleti vonulat kiindulópontjául ugyanazon tünetek és társadalmi folyamatok szolgálnak, a büntetőpolitikai fordulat magyarázatának hangsúlyait tekintve a két irányvonal néhány ponton lényegesen eltér egymástól. Az első megközelítés a gazdasági-társadalmi struktúra átalakulásának hatásait elsősorban a szociokulturális közeg szűrőjén keresztül elemzi, a *bűnözéskontroll új kultúrájának* közvetlen eredetét pedig a késő modernitás társadalmi változásai nyomán fellépő megnövekedett kockázatokra és szubjektív biztonsághiányra, valamint az erre megoldást kínáló neokonzervatív politikákra és a populizmus térnyerésére vezeti vissza. A másik megközelítés sokkal inkább a *neoliberális projekt* hatására átalakult államhatalom működésében keresi a fordulat okait, a büntetőpolitika szigorodását pedig nem a bűnözés okozta biztonsághiányra, illetve a *bűnözéstől való félelem* ehhez

1 Habár a folyamat legmarkánsabb eleme a büntetőpolitikák radikális irányváltása volt, a büntetésközpontú fordulat a büntető igazságszolgáltatáson kívüli területekre, így többek között a szociálpolitika hangsúlyainak átrendeződésére, a fegyelmező jellegű szociálpolitikai intézkedések elterjedésére is kihatott.

szorosan kapcsolódó diskurzusára (lásd Hale 1996), hanem a neoliberális gazdaság-politika nyomán fellépő társadalmi bizonytalanságra vezeti vissza (Wacquant 2010).

Habár a kriminológiai szakirodalomban a büntetőpolitika szigorodó tendenciáira vonatkozóan létezik egyfajta minimálisnak mondható konszenzus, ezek intenzitásával, kiterjedtségével és magyarázatával kapcsolatban már távolról sem beszélhetünk széles körű egyetértésről. A büntetőpolitikai fordulat okainak és hátterének átfogó elméleteivel szemben leggyakrabban megfogalmazott kritikák (lásd Matthews 2005; Carrier 2010) elsősorban az angolszász tapasztalatok túlzó általánosításának, az oksági folyamatok leegyszerűsítésének, valamint a jóléti konszenzus időszakát idealizáló hamis dichotómiák létrehozásának veszélyére hívják fel a figyelmet. Az összehasonlító büntetőpolitikai elemzések (Cavadino, Dignan 2006; Pratt 2008; Lacey 2008; Snacken 2010) arra is rávilágítanak, hogy az adott ország által megvalósított büntetési elveket a helyi politikai-gazdasági struktúra és intézményrendszer sajátosságai is jelentős mértékben befolyásolják, amelyeket mindenképpen érdemes figyelembe venni az amerikai és brit kontextustól sok tekintetben különböző (pl.: skandináv vagy éppen kelet-európai) térségek büntetőpolitikai gyakorlatának elemzésekor.

A *büntetőpolitikai fordulat angolszász szociológiájáról* írott kritikára (Carrier 2010)² reagálva Bell (2010) – miután számba veszi ezen elméletek alapvető előnyeit – egy olyan megközelítés szükségessége mellett érvel, mely a büntetőpolitikai trendek kritikai elemzését az eltérő szemléletmódok együttes olvasatával teszi lehetővé. Szerinte a neoliberalizmus politikai gazdaságtana lehet az az értelmezési keret, amely integrálni képes a büntetőpolitikák szigorodásának különböző olvasatait. A biztonságos városról szóló fejezetben közölt mindkét írás a politikai gazdaságtani kritika eszközeivel ragadja meg az elmúlt évtizedek büntetőpolitikai irányváltása és a neoliberális városi kormányzás között fennálló viszonyt. Míg Loïc Wacquant tanulmánya elhelyezi a szociális bizonytalanság és városi marginalitás igazgatásának új módozatait az államszerkezet átalakulásának tágabb kontextusában, addig Bernd Belina a német büntetőpolitika és bűnüldözés gyakorlatainak elemzésén keresztül mutatja be azt, ahogyan az utóbbi évtizedek során a bűnözéssdiskurzus a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek egyik kiemelt legitimációs eszközévé vált.

2 Carrier említett tanulmányában a büntetőpolitikai fordulattal foglalkozó angolszász elméletek öt csoportját vizsgálja, a büntetőpolitikai fordulat koncepciójának hasznosságát pedig elsősorban ezen elméletek túlzottan absztrakt volta és leegyszerűsítő magyarázatai alapján kérdőjelezi meg. Az általa vizsgált elméleti irányvonalak: (1) a politikai gazdaságtani megközelítések; (2) a bebörtönzés szerepének megnövekedését és a büntetőipar kialakulását hangsúlyozó értelmezések; (3) a politikai struktúrát, kultúrát, és a populizmus térnyerését előtérbe állító magyarázatok; (4) a késő modernitás fogalma köré szerveződő, végül pedig (5) a büntetés kultúrájának átalakulását (de)civilizációs folyamatként értelmező elméletek (Carrier 2010).

Loïc Wacquant fejezetünkben szereplő írása a gazdasági dereguláció, a szigorodó büntetőpolitika és a gondoskodó jóléti állam visszaszorulásának elemzésével rávilágít arra, hogy ezek a folyamatok voltaképpen a neoliberalizmus által kitermelt társadalmi problémákra és szociális biztonságihiányra adott politikai válasz három, egymással szoros kapcsolatban álló dimenzióját testesítik meg. Wacquant a társadalom felett kontrollt gyakorló – Bourdieu nyomán az állam jobb kezeként definiált – állami büntetőapparátus szerepének megnövekedésén keresztül azt is bemutatja, ahogy a jobb kézen keresztüli igazgatás egyre nagyobb szerephez jut a városi marginalitás kezelésében, valamint a szociális bizonytalanság kormányzásában. A tanulmány mellett, hogy kísérletet tesz a materialista és a szimbolikus interpretációk között hagyományosan feszülő ellentét feloldására, a társadalmi berendezkedés, a politikai struktúra és az intézményrendszer sajátosságainak figyelembevételével a büntetőállam expanziójának *európai útjairól* is szót ejt.

Simon (2007) a *bűnözés általi kormányzás* fogalmával ugyancsak az állami hatalomgyakorlás átalakulására reflektál. A kifejezés azokra a folyamatokra utal, amelyek hatására az 1970-es éveket követően a bűnözéskontroll a kormányzás és az állami hatalomgyakorlás elsődleges terepévé vált. A bűnözéskurzus politikaformáló szerepét jól példázza az a gyakorlat, ahogyan a szociális problémákra, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek „közrendet zavaró” megnyilvánulási formáira az állam egyre gyakrabban a bűnözéskontroll eszköztárával reagál. A *bűnözés általi kormányzás* vizsgálatában az állam szerkezetváltása mellett kiemelt figyelmet kap a városi lépték, ahol a várospolitikai, a bűnözéskontroll és a társadalmi szabályozás összefonódásának egyik központi terepét a vállalkozói szemléletű fejlesztési programok jelentik. A városok között a gazdasági szerkezetváltást követően kialakult versengésben kiemelt szerepet töltenek be az ilyen programok, melyek révén a rendteremtés, a közterületek ellenőrzése, valamint a biztonság fokozása a fizikai környezet megújításának integráns részeivé válnak (Helms et al. 2007). Bernd Belina kötetünkben szereplő írásában a simoni koncepciót továbbgondolva, a *bűnözés és térbeliség általi kormányzás* fogalmi keretében a városi térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek igazgatásának szolgálatába állított büntetőpolitikai eszközöket és rendészeti stratégiákat elemzi.

A városi környezet megújítása és biztonságossá tétele során különös hangsúlyt kapnak azok az építészeti és városrendezési megoldások, amelyek a városi népesség nemkívánatos tagjait hivatottak távol tartani. Davis a *városi tér militarizációjaként* azokat a folyamatokat írja le, amelyek a nyilvános terek privatizációja és a városi közbiztonságért folytatott harc révén a városi teret a társadalmi kirekesztés kulcsfontosságú terepévé változtatják (Davis 1999–2000). A menedzseri szemléletet megvalósító, a *mindennapi élet új kriminológiájának* is nevezett megközelítések (Garland 1996) a bűnalkalmak csökkentése, a megfigyelés fokozása, valamint

a jól védhető terek kialakítása céljából szintén a fizikai terek átalakítására helyezik a hangsúlyt (lásd Newman 1972). Habár a környezeti kriminológiához³ köthető elméletek megállapításai és következtetései, valamint az azokon alapuló rendészeti megoldások jól hasznosíthatók a situációs bűnmegelőzés⁴ terén, a bűnözés társadalmi újratermelődésének mechanizmusait nem minden esetben képesek megragadni.⁵

A fizikai környezet stratégiai alakítása mellett a neoliberális, „revansista” várospolitikák erősen szelektív és diszkriminatív közrend-, valamint biztonságfogalmán alapuló, a tüneti kezelést előnyben részesítő bűnüldözési és bűnmegelőzési stratégiái is jelentősen hozzájárulnak a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek erősödéséhez (MacLeod 2002). A gazdasági szerkezetváltás nyomán a helyzetük újradefiniálásán fáradozó városok jelentős hangsúlyt fektetnek a bűnözés elleni harcra, a biztonságos, tiszta, élhető és nem utolsósorban a befektetések számára is vonzó környezet megteremtése és fenntartása érdekében. A neoliberális várospolitikákhoz szorosan kapcsolódó exkluzív kriminálpolitikai modellek és rendészeti stratégiák elsődleges

- 3 A környezeti kriminológia egyike azoknak a pozitivistá hagyományon alapuló elméleti vonulatoknak, melyek az 1980-as éveket követően tűntek fel a kriminológiai palettán (a *mindennapi élet kriminológiája*), és amelyek igen széles körben kezdtek terjedni a hatékonyságközpontú bűnözéskontroll előtérbe kerülésével. Míg a hagyományos kriminológiai irányzatok leggyakrabban a kriminalitás makrotársadalmi vagy egyéni okaira fókuszálnak, addig a környezeti kriminológia a bűnelkövetést elsősorban annak közvetlen környezeti jellemzőivel (pl.: a bűnelkövetés helye, ideje, a helyszín védettsége, a célpont elérhetősége) összefüggésében vizsgálja. Fókuszában a bűnelkövetés területi eloszlása, valamint az abban rejlő mintázatok feltérképezése áll. A környezeti kriminológia legismertebb megközelítései közé tartozik: (1) a racionális döntések elmélete, mely az elkövetést az adott helyzetre vonatkozó racionális döntésként értelmezi (Clarke, Cornish 1986); (2) a rutintevékenységek elmélete, melynek központi tézise szerint az elkövetés magyarázata elsősorban nem a társadalmi okokban, hanem bizonyos situációs tényezők (a motivált elkövető, a megfelelő célpont, valamint az érzés hiányának) együttállásában keresendő (Clarke, Felson 1993); továbbá idesorolható még a *bűnözés mintázatának elmélete* (*crime pattern theory*), mely az elkövetés helyének, idejének és körülményeinek szisztematikus összefüggéseire helyezi a hangsúlyt (Brantingham, Brantingham 1993).
- 4 A situációs bűnmegelőzés elsősorban olyan bűnmegelőzési technikákat és eszközöket takar, melyek a környezeti kriminológia kapcsán említett elméletekre alapozva a bűnelkövetés lehetőségét igyekeznek csökkenteni, többek között a fizikai környezet átalakításával, a célpont megerősítésével, vagy éppen az elkövető eltántorításával (Clarke 1995). Az építészeti bűnmegelőzés (CPTED – *Crime Prevention Through Environmental Design*), melynek célja a fizikai környezet bűnelkövetést megelőző módon történő (át)alakítása, különösen nagy szerephez jut a situációs bűnmegelőzés terén.
- 5 A situációs bűnmegelőzés eszköztára amellelt, hogy magában hordozza a bűnözés pusztá áthelyeződésének problematikáját, tehetetlen az olyan bűncselekményekkel szemben is, melyek nem illeszkednek a bűnözés normalitásáról és racionalitásáról alkotott képébe (Hayward 2007).

célja azonban nem a bűnözés társadalmi problémájának valódi kezelése, hanem a városok közti versengésben stratégiai szerepet betöltő városi tér felügyeletének biztosítása (Belina, Helms 2003).

A városi bűnözéskontroll e módozatait legitimáló kriminológiai elméletek közé tartozik a Wilson és Kelling nevéhez fűződő betört ablakok elmélete (1982), amely a legkisebb normasértéssel szemben is szigorú és elrettentő szankciók alkalmazását javasolja. Az elmélet gyakorlati megvalósulásának jól ismert iskolapéldája a '90-es években elsőként New Yorkban alkalmazott, azóta széles körben elterjedt zéró tolerancia típusú rendészet (lásd Wacquant 2001). A betört ablakok elmélete szerint bármely rendbontó viselkedés az informális kontroll hiányáról árulkodik és egyben további, akár súlyosabb bűncselekmények elkövetésére sarkallja a potenciális elkövetőt. A megközelítés azáltal, hogy leegyszerűsítő térbeli logikája révén világos jelzőfunkciót tulajdonít a fizikai környezetnek (a példa esetében a betört ablakoknak), valamint figyelmen kívül hagyja a tágabb szociális közeg és a társadalmi folyamatok bűnözésre gyakorolt hatását, hamis oksági viszonyt teremt rendetlenség és bűnözés között, valamint önkényes és kirekesztő társadalmi-térbeli határokat jelöl ki a félelemben élő rendes polgárok és a rendzavarónak ítélt deviánsok mesterségesen konstruált csoportjai között. A szűken értelmezett közösség bűnözéstől való félelmére alapozva továbbá lehetővé teszi a prekriminális cselekményekkel és viselkedésekkel szembeni agresszív fellépést és társadalmi kirekesztést (Herbert, Brown 2006).

A betört ablakok elmélete azáltal, hogy legitimációs alapot szolgáltat a bűnözéskontroll új technikáinak széles körű alkalmazásához, jelentősen megkönnyítette a városi terek egyre rugalmasabb ellenőrzését és átfogóbb szabályozását. Az elmúlt évtizedek során számtalan helyen vezettek be többek között a kéregetést, alkoholfogyasztást és a hajléktalanságot kriminalizáló köztéri rendeleteket (Feldman 2010), a viselkedések széles skáláját kriminalizáló szabályokat (Mooney, Young 2006) vagy éppen a közterületekhez való hozzáférést számos módszerrel korlátozó rendelkezéseket. Ilyen rendelkezés például az Egyesült Államokban és Németországban is alkalmazott *területi kitiltás* (*area ban*), amely bizonyos, törvénybe nem ütköző, de mégis deviánsnak ítélt prekriminális magatartásformák szankcionálását teszi lehetővé. A szabályozás azon a feltevésen alapul (az áthelyeződés problémáját egyértelműen figyelmen kívül hagyva), hogy a bűnözés kezelése szempontjából elegendő, ha a potenciális elkövetők számára egyes városi terek és területek jogi alapon hozzáférhetetlenné válnak (Beckett, Herbert 2008; Belina 2007).

Azáltal, hogy ezek a kitiltó rendelkezések kizárólag bizonyos városi terek (pl. vasútállomások, parkok) kriminogén (bűnkeltő, bűnözést elősegítő) jellegére fókuszálnak, a bűnözés társadalmi problémáját pusztán térbeli anomáliává redukálják, érintetlenül hagyva annak valódi okait (Belina 2007). Az exkluzív bűnözéskontroll ilyen és hasonló eszközeinek terjedésével és intézményesülésével a társadalmi ki-

rekesztés térbeli gyakorlatainak egész sora vált legitim rendészeti módszerre. Az élehető és biztonságos város ideáljának megvalósítása a *tér törvény általi megsemmisítésével* és a köztereken elfogadható viselkedésformák jogi terminusokban történő újradefiniálásával tág teret adott a megfelelő városképet veszélyeztető, a „betört ablakokkal” szimbolizált társadalmi csoportok kriminalizálására és térbeli kirekesztésére (Mitchell 2010).

Bernd Belina fejezetünkben szereplő tanulmányában a németországi, területileg differenciált büntetőpolitika társadalmi egyenlőtlenségek kormányzásában betöltött szerepén mutatja be, hogy a bűnözéskurzus miként vált a térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek kiemelt legitimációs alapjává. A bűnözés általi kormányzás simoni koncepcióját továbbgondolva a *bűnözés és térbeliség általi kormányzás* fogalmával világít rá arra, hogy hogyan lehet a neoliberais (gazdaság)politikák által létrehozott térbeli-társadalmi egyenlőtlenségeket a kriminalizálással, az állami erőszak-monopólium felhasználásával kormányozni. Belina a videokamerás megfigyelés, az egyes városi területekre vagy bizonyos társadalmi csoportokra vonatkozó kiutasítás és belépési tilalom, a veszélyes helyek felügyelete, valamint a közterületi alkoholfogyasztás szabályozásának németországi példáin keresztül mutatja be azokat a területi fókuszú kriminálpolitikai és rendészeti gyakorlatokat, amelyek az állam Wacquant által elemzett háromszoros átalakulásának⁶ megfelelően meghatározó szerepet játszanak a szociális bizonytalanság és egyenlőtlenségek kormányzásában.

A jelen fejezetben közölt tanulmányok kétségtelenül hasznos kiindulópontul szolgálhatnak a hazai várospolitikai és bűnözéskontroll kapcsolatának tanulmányozásához, azt azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy erre csakis a helyi gazdasági-társadalmi kontextus figyelembevétele mellett kerülhet sor. A kriminálpolitika és városi kormányzás itthoni vizsgálatában különös hangsúlyt érdemel többek között a kriminálpolitika és rendészeti struktúra rendszerváltozást követő fejlődése, a városfejlesztési beruházásokkal kapcsolatosan felmerülő bűnözéskurzus vizsgálata, a területi bűnmegelőzés tapasztalatai, valamint a különböző városrehabilitációs fejlesztések során megvalósított bűnmegelőzési programok jellege, hatékonysága, továbbá azok nemzeti bűnüldözési és bűnmegelőzési irányelvekhez való viszonya.

Habár a rendszerváltás utáni magyar kriminálpolitika jó ideig nem tükrözte az amerikai és nyugat-európai kriminálpolitikai (és kriminológiai) fordulat markáns tendenciáit (Gönczöl 2010; Korinek 2007), az elmúlt évek szigorodó szabályozásait szemlélve már távolról sem tűnik idegennek a fejezetben közölt írások és a magyar

6 Wacquant kötetünkben szereplő írásában az állam háromszoros átalakulásával a gazdasági deregulációra, a jóléti funkciók visszaszorulására, valamint a büntetőhatalom expanziójára utal.

helyzetkép közti párhuzam. A közbiztonság helyreállítását és a közrend megszilárdítását elsősorban büntető jogalkotással elérni kívánó politika a közelmúltban számos szigorító intézkedés bevezetését eredményezte (Finszter 2011). A várospolitikai kriminalizálódásának egyértelmű megnyilvánulásai a hajléktalan emberek köztéri kirekesztésének legitimálására (Misetics és Udvarhelyi 2010) vagy éppen a kirívóan közösségellenes magatartások szankcionálására tett jogszabály-alkotási kísérletek,⁷ továbbá a szituációs bűnmegelőzésre és a tér felett gyakorolt kontrollra helyezett egyre növekvő hangsúly.

Bár a példaként említett hazai törvények egy részét bevezetésük óta az Alkotmánybíróság hatályon kívül helyezte,⁸ ahogy azt Belina is megjegyzi, a represszív jogalkotással és kirekesztő közrendvédelmi gyakorlatokkal szemben nem elegendő a fiatal demokráciák esetében amúgy is roppant törékeny jogállami garanciákra hagyatkozni, azt a jogi harcot a szegénység, a rasszizmus és az egyenlőtlenségek elleni, valamint a szociális és fizikai biztonsághoz való jogért folytatott társadalmi küzdelmeknek is ki kell egészíteniük.

Hivatkozott irodalom

- Atkinson, R., Helms, G. (2007): Introduction. In *Securing an Urban Renaissance: Crime, Community, and British Urban Policy*. Szerk.: Atkinson, R., Helms, G. Policy Press, Bristol, UK. 1–22.
- Beckett, K., Herbert, S. (2008): Dealing with disorder. Social control in the post-industrial city. *Theoretical Criminology*, 12 (1): 5–30.
- Belina, B., Helms, G. (2003): Zero tolerance for the industrial past and other threats: policing and urban entrepreneurialism in Britain and Germany. *Urban Studies*, 40 (9): 1845–1867.
- Belina, B. (2007): From Disciplining To Dislocation. Area Bans in Recent Urban Policing in Germany. *European Urban and Regional Studies*, 14 (4): 321–336.
- Bell, E. (2010): Anglo-Saxon Sociologies of the Punitive Turn: A Reply. *Champpénal/ Penalfeld*, Vol. VII. <http://champpenal.revues.org/7915> (Letöltve: 2010. november 9.)
- Bell, E. (2011): *Criminal Justice and Neoliberalism*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York.

7 A vonatkozó törvényeket az Alkotmánybíróság 38/2012 (XI. 14.) sz. határozatában alkotmányellenesnek nyilvánította.

8 A bevezető megírása óta a hajléktalanok kriminalizálását az Alkotmánybíróság döntését megkerülve a jogalkotó az Alaptörvényben rögzítette, ezzel is sürgetőbbé téve a szegénység kriminalizálásának kritikai újragondolását. – A szerk.

- Brantingham, P. J., Brantingham, P. L. (1993): Environment, routine and situation: Toward a pattern theory of crime. *Advances in Criminological Theory*, 5: 259–294.
- Brenner, N., Theodore, N. (2002): From the “New Localism” to the Spaces of Neoliberalism. In *Spaces of Neoliberalism. Urban Restructuring in North America and Western Europe*. Szerk.: N. Brenner, N. Theodore. Blackwell, Oxford. v–xi.
- Cavadino, M., Dignan, J. (2006): *Penal Systems: A Comparative Approach*. Sage. London.
- Carrier, N. (2010): Anglo-Saxon Sociologies of the Punitive Turn. *Champpenal/Penal-field*, Vol. VII. <http://champpenal.revues.org/7952> (Letöltve: 2010. november 30.)
- Clarke, R. V., Felson, M. (1993): *Routine activity and rational choice*. Vol. 5. Transaction Publishers.
- Clarke, R. V. (1995): Situational crime prevention. *Crime & Justice*, 19: 91–151.
- Cornish, D. B., Clarke, R. V. (1986): *The reasoning criminal: Rational choice perspectives on offending*. Springer-Verlag, New York.
- Davis, M. (1999–2000): Los Angeles, az erődváros. A városi tér militarizációja. *Buda-pesti Negyed*, 26–27: 27–50.
- Feeley, M. M., Simon, J. (1992). The new penology: notes on the emerging strategy of corrections and its implications. *Criminology*, 30 (4): 449–474.
- Feldman, L. C. (2010): A csavargótörvényektől a hajléktalanellenes politikákig. *Rep-lika*, 71: 115–145.
- Finszter, G. (2011): Az alkotmányozás és a rendészeti jog sarkalatos törvényei. *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények*, 12: 7–27.
- Garland, D. (1996): The Limits of the Sovereign State Strategies of Crime Control in Contemporary Society. *British Journal of Criminology*, 36 (4): 445–471.
- Garland, D. (2001): *The culture of control: Crime and social order in contemporary society*. University of Chicago Press.
- Gönczöl, K. (2010): Pesszimista jelentés a posztmodern kriminálpolitika klimatikus viszonyairól. *Mozgó Világ*, 36 (4): 12–22.
- Hale, C. (1996): Fear of crime: A review of the literature. *International Review of Victimology*, 4: 79–150.
- Harvey, D. (1987): Flexible accumulation through urbanization: Reflections on post-modernism in the american city. *Antipode*, 19: 260–286. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Harvey, D. (1989): From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism. *Geografiska Annaler. Series B Human Geography*, 71 (1): 3–17. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Helms, G., Atkinson, R., MacLeod, G. (2007). Securing the city: urban renaissance, policing and social regulation. *European Urban and Regional Studies*, 14 (4): 267–276.

- Helms, G. (2008): *Towards Safe City Centres? Remaking the Spaces of an Old-industrial City*. Ashgate Publishing Ltd.
- Herbert, S., Brown, E. (2006): Conceptions of space and crime in the punitive neoliberal city. *Antipode*, 38 (4): 755–777.
- Korinek, L. (2007): A bűnügyi tudományok helyzete. *Magyar Tudomány*, 12: 1570–1576.
- Lacey, N. (2008): *The prisoners' dilemma: political economy and punishment in contemporary democracies*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MacLeod, G. (2002). From urban entrepreneurialism to a “revanchist city”? On the spatial injustices of Glasgow’s renaissance. *Antipode*, 34 (3): 602–624.
- Matthews, R. (2005): The Myth of Punitiveness. *Theoretical Criminology*, 9 (2): 175–201.
- Mitchell, D. (2010): A tér törvényi megsemmisítése. A hajléktalanelenes törvények és a jogok csökkenő tere. *Replika*, 71: 85–115.
- Mooney, J., Young, J. (2006): The decline in crime and the rise of anti-social behaviour. *Probation Journal*, 53 (4): 397–407.
- Morelle, M., Tadie, J. (2011): The making of urban security. *Justice Spatiale*, 4.
- Newman, O. (1972): *Defensible space*. Macmillan, New York.
- Pratt, J., Brown, D., Brown, M., Hallsworth, S., Morrison, W. (szerk.) (2005): *The New Punitiveness: Trends, Theories, Perspectives*, Willan Publishing, Cullompton.
- Pratt, J. (2008): Scandinavian exceptionalism in an era of penal excess. Part I. The nature and roots of Scandinavian exceptionalism. *British Journal of Criminology*, 48: 119–137.
- Simon, J. (2007): *Governing through Crime: How the War on Crime Transformed American Democracy and Created a Culture of Fear*. Oxford University Press, New York.
- Snacken, S. (2010): Resisting punitiveness in Europe? *Theoretical Criminology*, 14: 273–292.
- Wacquant, L. (2001): *A nyomor börtönei. A zéró tolerancia világméretű terjedése*. Helikon Kiadó, Budapest.
- Wacquant, L. (2010): Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity. *Sociological Forum*, 25 (2): 197–220.
- Wilson, J. Q., Kelling, G. (1982): Broken windows: The police and neighborhood safety. *Atlantic Monthly*, March. 29–38.
- Young, J. (2007): *The vertigo of late modernity*. Sage Publications, London.

A bizonytalanság szabályozása: Társadalmi polarizáció és a büntetés fokozódása

FORDÍTOTTA: RAPCSÁK BALÁZS

Az elmúlt évtizedekben a büntetéssel kapcsolatos tendenciák és diskurzusok összehasonlító elemzése a fejlett országokban szoros kapcsolatot állapít meg egyfelől a neoliberalizmus befolyása – mint olyan ideológiai projekt és kormányzati gyakorlat, amely minden területen kötelezővé teszi a „szabad piacnak” való behódolást és az „egyéni felelősség” dicsőítését –, másfelől az olyan büntető és proaktív bűnüldözési politikák alkalmazása között, melyek az utcai bűnözést, valamint az új gazdasági és erkölcsi rend peremére és réseibe szorult csoportokat célozzák meg.¹

Az országok közötti eltéréseken és intézményi változatokon túl ezek a politikák hat közös jegyet mutatnak.² Először is azt állítják, hogy véget vetnek a „könyörület korának”, és hogy határozottan lecsapnak a bűnözés problémájára, a városi konfliktusokra és azokra a közösségellenes magatartásokra, melyek a büntetőjog határait súrolják, és amelyeket „durvaságoknak” neveznek, szándékosan figyelmen kívül hagyva azok kiváltó okait. Ebből származik a törvények elszaporodása, valamint a bürokratikus újítások és technológiai eszközök iránti kielégíthetetlen sóvárgás: bűnözésfigyelő csoportok és a rendőrség, valamint a rendőrség és más közszolgáltatások (iskolák, kórházak, szociális munkások, a nemzeti adóhivatal stb.) közötti együttműködések; térfigyelő kamerák és a bűnelkövetések számítógépes térképezése; kötelező drogtesztek, sokkoló és gumilövedékes fegyverek;

Eredeti tanulmány: Wacquant, L. (2008): Ordering Insecurity. Social Polarization and the Punitive Upsurge. *Radical Philosophy Review*, 11 (1): 1–19.

- 1 Jelen tanulmány a „Regulating the Poor in the Neoliberal Age: When Social Policy Meets Penal Policy” című előadásomon alapul, melyet a Harvard Egyetem Kennedy School of Government által szervezett, a társadalmi egyenlőtlenségekről szóló workshopon 2006. október 31-én mutattam be. Az írás a *Punishing the Poor: The New Government of Social Insecurity* (2009) című könyvem vezérfonalát mutatja be az előszóra és az első fejezetre támaszkodva. Szeretnék köszönetet mondani William Julius Wilsonnak és a workshop résztvevőinek ösztönző észrevételeikért és kritikáikért.
- 2 Az első világ legnagyobb országában található büntetőrendszerek áttekintéséhez lásd Pratt et al. (2004), Mucchielli, Robert (2002), Dal Lago (2001) és Ludwig-Mayerhofer (2000).

gyorsított jogi eljárások és a feltételeken szabadlábra helyezettéket felügyelő személyek jogainak kiterjesztése; büntetőjogi adatgyűjtés, műholddal támogatott elektronikus felügyelet és általánosított genetikai ujjlenyomatvétel; a börtönlétesítmények terjeszkedése és technológiai modernizálása; a szakosodott őrizeti központok megsokasodása (a kitoloncolásra váró külföldiek, a visszaeső fiatalok, nők és betegek, valamint a közmunkát teljesítő elítéltek stb. számára). Harmadszor, ennek a büntetőfordulatnak az igényét mindenhol a „bizonytalanság” riogató, sőt katasztrófával fenyegető diskurzusai terjesztik, melyeket háborús képekkel élénkítenek és véget nem érően közvetítenek a kereskedelmi médiumok, a fő politikai pártok és a rend hivatásos fenntartói – rendőrök, bírák, jogtudósok, szakértők és a „városi biztonságot” szolgáltató kereskedők –, akik egymásra licitálnak éppannyira drasztikus, mint amennyire leegyszerűsítő megoldási javaslatokkal. Negyedszer, a „bűnözés elleni háború” hatékonysága érdekében és a bűnözés áldozataként megjelenő érdemes polgár új alakja iránti gondoskodásból e diskurzus nyíltan újraértékeli az elnyomást és megbélyegzi a hanyatló munkásosztálybeli környékekről származó fiatalokat, a munkanélkülieket, a hajléktalanokat, a koldusokat, a drogfüggőket, az utcai prostituáltakat, valamint a Nyugat volt gyarmatairól és a szovjet birodalom romjaiból érkezett bevándorlókat. Ötödször, a börtönök tekintetében a „rehabilitáció” terápiás filozófiáját többé-kevésbé felváltotta egy menedzseri megközelítés, amely a börtönök állományának és forgalmának költség szempontú igazgatása köré épül, és amely elősegíti a javítóintézmények privatizációját is. És végül, ezeknek az új büntetőpolitikáknak a megvalósítása mindenhol ahhoz vezetett, hogy kiterjesztették és fokozták a rendőri ellenőrzéseket, szigorúbbá tették és felgyorsították a jogi eljárásokat, és – a büntetőláncolat végén – megnövelték a rács mögé helyezett emberek számát, anélkül hogy bárki komolyan felvetette volna az ebből fakadó költségvetési teher, a társadalmi költség és az állampolgári következmények kérdését.

Ezek a büntetőpolitikák egy korábban soha nem tapasztalt politikai konszenzus tárgyát képezik, és széles, osztálytörésvonalakon átívelő társadalmi támogatást élveznek, melyet tovább erősít a bűnözés, a szegénység és a bevándorlás összemosása a médiában, valamint a bizonytalanság és a „bizonytalanság érzésének” állandó összekeverése. Ez az összemosás aztán egyenesen az utcai bűnöző (sötét bőrű) alakja felé irányítja azt a homályos szorongást, melyet az egymással összefüggő társadalmi változások sora vált ki: a bér munka ellehetetlenülése, a patriarchális család válsága és a különböző nemi és korcsoportok közti hagyományos tekintélyviszonyok eróziója, a munkásosztály korábban stabil területeinek leépülése és a munkához való hozzáférés miatt szükséges iskolai verseny felerősödése. A szigorú büntetéseket szinte mindenhol egészséges szükségszerűségként állítják be, a társadalmi test önvédelmének életmentő reflexeként, melyet a bűnözés általi

elüszkösödés fenyeget, függetlenül attól, hogy maga a bűncselekmény mennyire jelentéktelen. A „bűnözés elleni háború” nagy amerikai kísérlete az első világ kormányai számára is kötelező hivatkozási alappá vált, a büntetések általános szigorításának elméleti forrásaként és gyakorlati ösztönzéseként szolgált, amely végül a rácsok mögé zsúfolt lakosság elképesztő megnövekedéséhez vezetett az összes fejlett országban.³ A katasztrófa- és angyali látomások hamis alternatívájának satujában mindenki, aki meg meri kérdőjelezni a mára rivális nélkül maradt, „bizonytalansággal” kapcsolatos *pensée unique*⁴ magától értetődő közhelyeit, visszavonhatatlanul hiú vagy a kortárs városi élet rideg valóságát figyelmen kívül hagyó bűnös álmodozónak minősül.

A szociális bizonytalanság általánosítása és ennek hatásai

A büntetőállam gyors megnövekedése és felmagasztalása az 1970-es évek közepétől az Egyesült Államokban, majd két évtizeddel később Nyugat-Európában nem esik egybe semmilyen, a bűnözés alakulásával kapcsolatos töréssel – a bűnelkövetés mértéke és fiziognómiája az Atlanti-óceán egyik oldalán sem változott meg hirtelen a két kérdéses időszak kezdetén. Továbbá a megerősítés ellenére az elnyomó apparátus hatékonyságnövekedése sem igazolható, bár azt a „zéró tolerancia” mára mindenütt elterjedt tudományos mítoszának fanatikusai szeretnék elhithetni velünk. Nem annyira a bűnözés változott meg, hanem az a mód, *ahogyan a társadalom bizonyos utcai illegalitásokra tekint* – vagyis végső soron azokra a (státusz vagy származás alapján) *kisemmizett és megbecsztelenített csoportokra*, akiket ezen illegalitások elkövetőinek tart –, továbbá *ahogyan az általuk a városban elfoglalt helyet és e csoportok politika és újságírás területén való felhasználását elgondolja.*

3 *Les Prisons de la misère* című könyvben (1999) [a magyar kiadás *A nyomor börtönei* címmel jelent meg 2001-ben – A szerk.] feltártam annak a folyamatnak a három szakaszát, amelynek során az Egyesült Államokban „gyártott” közbiztonság eszméi, technológiai és politikai globálisan elterjedtek: New Yorkban a kidolgozás és megvalósítás (valamint bemutatás) azon neokonzervatív agytrösztök gyámsága alatt, melyek a jóléti állam elleni kampányt irányították; import-export a média, valamint az Európa-szerte elszaporodó hasonszőrű politikai központok és – különösen Nagy-Britanniában – a neoliberális büntetés akklimatizáló zsilipjének közvetítésén keresztül, amely a kontinensen való elterjesztést célozta; tudományos „formába öntés” a helyi szellemi „csempészek” által, akik tudományos tekintélyük garanciájával megerősítve támogatják az Egyesült Államokból származó rendfenntartás elméletének és technikáinak saját országukra igazítását.

4 *A pensée unique* eredetileg azt a hegemon beszédmódot jelenti, amely szerint a neoliberalizmusnak, illetve a liberális demokráciának és a kapitalizmusnak nem létezik alternatívája. – A szerk.

Ezek a kitaszított csoportok – a munkanélküli fiatalok és a hajléktalanok, a céltalan nomádok és a drogfüggők, a bármilyen papír és támogatás nélkül a volt gyarmatokról érkező bevándorlók – szembeszökővé váltak a közterületeken, jelenlétük pedig nemkívánatossá, tevékenységeik tűrhetetlenné. Ezek a csoportok ugyanis annak az általánosított szociális bizonytalanságnak az élő és fenyegető megtestesülései, melyet a stabil és homogén bérmunka (amely a fordista terjeszkedés során, 1945 és 1975 között a paradigmaticus foglalkoztatási mód rangjára emelkedett) erőzítője, valamint a világosan körülhatárolt nemzeti keretben fenntartott kulturális és osztályszolidaritásnak a leépülése váltott ki (Castel 1995; Häußermann et al. 2004; Wacquant 2007). Ahogy a nemzeti határokat elhomályosította a tőke hipermobilitása, a migrációs áramlások felerősödése és az európai integráció, úgy a társadalomból kiágyazódott munka megszokottá válása a kontinens összes társadalmában erősíti a szorongási hullámot. Ez a hullám vegyíti a jövőtől való félelmet, a társadalmi hanyatlástól és pusztulástól való retteget, valamint az ember afelett érzett aggodalmát, hogy nem képes saját státuszát utódaira átörökíteni a teljesítményért és pozíciókért való – egyre hevesebbé és kiszámíthatatlanabbá váló – versenyben. Ez a mindenhol jelen lévő és bonyolult szociális és mentális bizonytalanság (objektíven) azokat a munkásosztálybeli családokat sújtja, melyek nélkülözik a munkaerőpiac védett szektoraiba jutáshoz szükséges kulturális tőkét, valamint (szubjektíven) a középosztály jelentős részét is kísérti, amint azt a politikusok és a média bűnözésről szóló új háborús diskurzusa jól megragadta, az általánosabb szorongást a fizikai és bűnözéssel kapcsolatos bizonytalanság témájára leszőkítve.

Ahhoz, hogy megértsük, hogy a századforduló környékén a posztindusztriális országokon végigsöprő, a „törvény és rend” (*law and order*) jelszavával illetett rendpártiság felerősödése miként alkotja az *általánosított szociális és mentális bizonytalanságra adott reakciót, egyben a figyelem bizonytalanságról való elterelését és annak tagadását* – amelyet amúgy a növekvő egyenlőtlenség közepette a társadalomból kiágyazódott bérmunka elterjedése okozott –, szakítanunk kell az intellektuális iskolák rituális szembenállásával. Össze kell kapcsolnunk annak a *materialista* elemzésnek az eredményeit, melyet Marx és Engels inspirált, majd a radikális kriminológia különböző irányzatai dolgoztak ki – úgy, hogy minden egyes korszakban a büntető- és a termelési rendszer közötti viszonyokat elemezték –, annak a *szimbolikus* megközelítésnek az erősségeivel, melyet Émile Durkheim kezdeményezett, és Pierre Bourdieu fejlesztett tovább, és amely az államnak azt a képességét vizsgálja, hogy a szembeötlő társadalmi határvonalat feltárja, és hogy létrehozza a társadalmi valóságot a határos kategóriák és osztályozások bevésésén keresztül (lásd különösen Marx, Engels 1981: 45–56; Lukes, Scull 1995; Bourdieu 1998: 35–63). E két megközelítés hagyományosan ellenséges szétválasztása – miszerint az egyik a büntetés instrumentális jellegét hangsúlyozza a hatalom egyfajta hordozójaként, míg a másik a büntetés kifejezőerejét és integratív ké-

pességét – pusztán egy olyan akadémiai történelemnek a része, melyet az áporodott tudománypolitika mesterségesen tart fenn. Ezt a szétválasztást feltétlenül meg kell haladnunk, a történelmi valóságban ugyanis a büntetőintézmények és -politikák egyszerre látják el ezeket a feladatokat: egyidejűleg kényszerítik ki a hierarchiát és tartják ellenőrzésük alatt a vitatott kategóriákat az egyik szinten, valamint közvetítenek normákat és formálják a kollektív reprezentációkat és szubjektivitásokat a másikon.⁵ A rendőrség, a bíróságok és a börtön nem pusztán technikai eszközök, amelyekkel a hatóságok a bűnözésre reagálnak – ahogyan azt a jog és a kriminológia józan észen alapuló képe sugallja –, hanem olyan alapvető képességek, melyekkel az állam egyszerre előállítja és igazgatja az egyenlőtlenséget, az identitást és a marginalitást.

A rendőrségnek, valamint a jogi és javító intézkedéseknek ezt a fajta szigorítását, melyet az elmúlt két évtizedben a legtöbb első világbeli országban megfigyelhetünk,⁶ az állam háromszoros átalakulása kíséri. Az átalakulás egyszerre elhomályosul és felgyorsul, ahogy az állam gazdasági karjának levágása összekapcsolódik társadalmi emlőjének elvételével és büntetőöklének masszív kiterjesztésével. Az átalakulás a politikai elit bürokratikus válasza a bér munka mutációira (a szolgáltatások felé történő eltolódás, a munkahelyek polarizációja, a munka rugalmasabbá és intenzívebbé válása, a foglalkoztatási szerződések individualizálódása, a karrierutak diszkontinuitása és szétszóródása), valamint ennek a társadalmi és térbeli szerkezet alsóbb rétegeire tett pusztító hatásaira. Ezek a mutációk maguk is termékei a hatalmi egyensúly eltolódásának az osztályok és azon csoportok között, melyek minden pillanatban a foglalkoztatás világának irányításáért küzdenek. Ebben a küzdelemben a transznacionális üzleti osztály, a kulturális tőkések és a magas rangú állami előkelőségek „modernizáló” csoportjai kerekedtek felül a neoliberalizmus zászlaja alatt, és saját anyagi és szimbolikus érdekeiknek megfelelően a közhatalom lendületes újjáépítésébe kezdtek.⁷

A közjavak áruvá tétele és az alulfizetett, bizonytalan munka elterjedése az Egyesült Államokban a dolgozó szegények, míg az Európai Unióban a tartós munkanélküliek tömegeinek kontextusában; a szociális védőháló leépülése, amelynek következtében a munkanélküliek és szegények esetében a szociális szolgáltatások igénybevételének kollektív jogát a pénzkereső tevékenység keresésére vonatkozó egyéni kötelezettség váltja fel („workfare” az Egyesült Államokban és az Egyesült

5 David Garland (1990: különösen 280–292) – támaszkodva Marxra, Durkheimre, Eliasra és Foucault-ra – meggyőzően érvel a büntetés mint sokrétű társadalmi intézmény „strukturális összetettségének és jelentésbeli sűrűségének” felismerése mellett.

6 Thomas Mathiesen (1990: 11–14) norvég kriminológus a börtönök szempontjából már 1990-ben feltárta és elítélte ezt.

7 Az általános mintázat nemzeti változatainak elemzéséhez lásd Fourcade-Gourinchas, Babb (2002: 533–579).

Királyságban, ALE-munkahelyek Belgiumban, PARE és RMA Franciaországban, Hartz-reform Németországban stb.)⁸ annak érdekében, hogy a városi szolgáltató szektorok új proletariátusa számára a társadalomból kiágyazott bér munkát tessenek meg a munka normális látóhatárának (Peck 2001; Lévy 2003: negyedik fejezet); a büntetőapparátus megerősítése és kiterjesztése a belváros és a városi periféria azon kisémmizett kerületeiben, melyekben a kettős – gazdasági és társadalmi – állami megszorítások által kiváltott konfliktusok és a kétségbeesés összpontosulnak: ez a három egymással összefüggő tendencia olyan önfenntartó oksági láncolatot alkot, amely újrajazolja a kormányzati cselekvés körvonalait és újradefiniálja annak módjait.

A fordista bér munkán alapuló keynesiánus államot, amely annak a *szolidaritásnak* a forrásaként működött, melynek küldetése a piacgazdaság visszaesési ciklusainak ellentételezése, a lakosság legsérülékenyebb részének megvédése és az ordító egyenlőtlenség csökkentése volt, egy olyan állam váltotta fel, melyet neodarwinistának is nevezhetünk, amennyiben a versenyt a fétis rangjára emeli és a korlátlan egyéni felelősséget ünnepli – amelynek velejárója a kollektív és ezért politikai felelőtlenség. A Leviatán visszahúzódik a túlnövekedett és társadalmi környezetétől szándékosan elkülönített jogérvényesítés királyi funkciójába, valamint a közös értékek megerősítésének szimbolikus küldetésébe. Ez utóbbit főleg a deviáns csoportok kiátkozásán keresztül éri el – melyek közül is a legelső a munkanélküli „utcai gonosztevő” és a „pedofil”, akiket a bér munka és a szexuális önuralom mértéktartó etikájának való megfelelés megtestesült kudarcának tekintenek. *Belle époque*-beli elődjével ellentétben ennek az újfajta darwinizmusnak – amely a „győzteseket” dicsőíti erélyükért és intelligenciájukért, „a gazdasági életért való küzdelem veszteseit” pedig ócsárolja jellemhibáik és viselkedésbeli hiányosságaik miatt – nem létezik a természetben fellelhető modellje (Hawkins 1997). A piac adja a nagy metaforát, és a kiválasztódás mechanizmusának kellene biztosítania a „legrátermettebb fennmaradását”. Azonban ez csak azután történhetett meg, miután magát a piacot is naturalizálták, azaz radikálisan történeti-etlen keretben ábrázolták, így paradox módon az ortodox közgazdaság-tudomány

8 Belgiumban az ALE (*agences locales pour l'emploi*) keretében a tartós munkanélkülieket kívánják „visszavezetni” a munkaerőpiacra, azáltal, hogy magánszemélyek, önkormányzatok, nonprofit szervezetek számára végezhetnek munkát egy speciális, utalványokkal elszámolt formában. A PARE (*plan d'aide au retour à l'emploi*) rendszere a munkanélküli-ellátások mértékét a munkaügyi központtal való együttműködéstől teszi függővé Franciaországban. Az RMA (*revenu minimum d'activité*) államilag támogatott, a „munkaerőpiacra visszavezető” programjában a tartós munkanélküliek határozott szerződéssel részmunkaidőben dolgozhatnak magáncégeknél. A Hartz-reform egy komplex munkaerő-politikai, hatékonyságnövelést szolgáló és a munkanélküli-ellátásokat is átalakító reform Németországban. – A szerk.

tiszta és tökéletes absztrakcióinak konkrét történeti megvalósulásává is tették, amely így végül a kialakulóban lévő társadalmi rend hivatalos teodiceájának⁹ rangjára emelkedett.

Ennélfogva a szakképzetlen munkaerő piacának „láthatatlan keze” a *welfare*-ről a *workfare*-re történő átállással támogatva a büntetőállam „vasöklében” találja meg ideológiai kiterjesztését és intézményi kiegészítését. Növekszik és terjeszkedik annak érdekében, hogy *gátat szabjon azoknak a rendellenességeknek, melyeket a szociális bizonytalanság szétterjedése*, valamint azoknak az ezzel összefüggő státuszhierarchiáknak a destabilizációja idézett elő, melyek a nemzeti társadalom hagyományos keretét adták (vagyis a fehérek és a feketék elkülönítése az Egyesült Államokban, az állampolgárok és gyarmati bevándorlók elkülönítése Nyugat-Európában). A munkásosztály igazgatását azon keresztül, amit Pierre Bourdieu az állam „bal kezének” hív (Bourdieu et al. 1993: 219–228; Bourdieu 1997: 9–15.), vagyis ami megvédi és kiterjeszti az életlehetőségeket, és amit a jog, az oktatás, az egészségügy, a szociális segítségnyújtás és a szociális lakásépítés reprezentálnak, most (az Egyesült Államokban) *kiszorítja* vagy (az EU-ban) *kiegészíti* a „jobb kéz” általi igazgatás: a rendőrség, az igazságszolgáltatás és a javító intézkedések, melyek egyre aktívabban behatolnak a társadalmi és városi tér alárendelt zónáiba. És logikus módon a börtön a társadalmi színpad előterébe lép vissza, miközben a büntetés kérdéskörének legeminentebb szakértői harminc évvel ezelőtt egyöntetűen ennek visszahúzóását, ha nem eltűnését jelezték előre.¹⁰

A büntetőapparátus megújult használata a bizonytalan foglalkoztatás posztkeynesiánus korában háromrétegű: (i) azáltal, hogy megnöveli az utca informális gazdaságába való belépési stratégiák költségét, a munkásosztálynak azt a hányadát kell megtörnie, amely ellenszegül az új, fragmentált szolgáltatás-bérmunka fegyelmének; (ii) semlegesíti és elzárja legbomlasztóbb elemeit, vagy azokat, akik teljesen feleslegessé váltak a munkakereslet átalakulása miatt; és (iii) megerősíti az állam tekintélyét a mindennapi élet azon korlátozott területén, melybe visszaszorult.

9 A teodicea filozófiai istenigazolást jelent, egyik legismertebb példája Leibniz híres érvelése, miszerint Isten szükségképpen a létező világok legjobbját teremtette. – *A szerk.*

10 Az 1970-es évek közepén a börtön három vezető új szemléletű történésze, David Rothman, Michel Foucault és Michael Ignatieff egybehangzóan olyan intézménynek látták a börtönt, amely elkerülhetetlenül hanyatlak, és amelyet középtávon a társadalmi ellenőrzés szétterjedtebb, diszkrétebb és változatosabb eszközei fognak felváltani (Zimring, Hawkins 1991: második fejezet). A büntetésről szóló vita ezután a „börtöntelenítés” és a közösségi büntetés megvalósításának következményeiről szólt. E malthusiánus előrejelzés óta a büntetések alakulása ezzel teljesen ellentétes fordulatot vett szinte az összes nyugati társadalomban. A rácsok mögött tartott népesség megduplázódott Franciaországban, Belgiumban és Angliában, megháromszorozódott Hollandiában, Spanyolországban és Görögországban és megszorozódott az Egyesült Államokban.

A „biztonsághoz való jog” kanonizálása, amely összefügg a „foglalkoztatáshoz való jog” régi formájának elhanyagolásával (vagyis a teljes munkaidős, teljes juttatásokkal járó, határozatlan időre szóló foglalkoztatás olyan bérrel, amely lehetővé teszi a társadalmi újratermelést és a jövőre vonatkozó tervezést), valamint a rend kikényszerítéséhez fűződő érdek és az ennek szentelt források megnövekedése épp jókor jön, hogy kisegítse a politikai döntéshozókat az általuk elszenvedett legitimitációs deficitben, amely éppen annak köszönhető, hogy megtagadták az állam hagyományos szociális és gazdasági küldetését.

E körülmények között jobban érthető, miért vonzódtak szerte Európában a neo-liberális víziótól megigézett baloldali pártok olyannyira a biztonság kérdéséhez, melyet az elmúlt évtizedben az Egyesült Államokból érkezett „zéró tolerancia” vagy olyan brit társai testesítenek meg, mint a „közösségi rendfenntartás”. Hiszen az ő esetükben a gazdasági dereguláció és a szociális megszorítások politikájának bevezetése azoknak a munkásosztálybeli szavazóiknak az elárulásával egyenlő, akik hatalomra juttatták őket abban a reményben, hogy erősebb védelmet kapnak a piac szankcióival és tökéletlenségeivel szemben. Így annak a büntetőfordulatnak, melyet Franciaországban Lionel Jospin hajtott végre 1997 őszén, nem sok köze van a fiatalkorú bűnözés állítólagos „robbanásához” vagy ahhoz a „városi erőszakhoz”, amely az elmúlt évtized vége felé elárasztotta a közbeszédet; ahogyan azoknak sem, melyeket Anthony Blair Nagy-Britanniában, Felipe González Spanyolországban, Massimo d'Alema Olaszországban és Gerhard Schröder Németországban eszközölt ezekben az években, miután az Egyesült Államokban William Jefferson Clinton 1994-ben egyszerűen magáévá tette a Republikánus Párt túlzottan büntető programját.¹¹ Sok köze van viszont ahhoz, hogy általánossá vált a társadalomból kiágyazódó bérmunka, és egy olyan politikai rezsim rendezkedett be, amely elősegíti ennek kikényszerítését. Ezt a rezsimit „liberális paternalistának” nevezhetjük, mivel felül, a vállalatok és a felső osztály szintjén *liberális* és megengedő, alul viszont *paternalista* és tekintélyelvű azokkal szemben, akik csapdába kerültek a foglalkoztatás szerkezetváltása és a szociális védelem csökkenése vagy ennek a felügyelet és a fegyelem eszközévé történő átalakulása között.

11 Azzal kapcsolatban, hogy Clinton miként tette magáévá a bűnözéssel kapcsolatos hagyományosan republikánus megoldási javaslatokat lásd Chih Lin (1998: 312–357); Blair *New Labour*-jének büntetőfordulatáról, amely az amerikai politikák szolgai imitációja, lásd Tonry (2004); az olasz baloldal *aggiornamentójáról* [korszerűsítéséről – *A szerk.*] a büntetőügyekkel kapcsolatban lásd Verde (2002); a neoszocialisták rendpárti átalakulását a Jospin vezette Franciaországban pedig Wacquant (1999) követi nyomon.

Amikor a welfare-hez a prisonfare¹² csatlakozik: a szegénység kettős szabályozása

A büntetőpolitikák eltökélten büntetőfordulata a fejlett társadalmakban a 20. század végén így nem a „bűn és bűnhődés” egyszerű diptichonjával függ össze, hanem a szociális bizonytalanság újfajta kormányzását vetíti előre. Ez „széles értelemben azokat a technikákat és eljárásmódokat jelenti, amelyek azoknak a férfiaknak” (Foucault 1989: 123)¹³ és nőknek a viselkedését hivatottak irányítani, akik beleragadtak a gazdasági dereguláció örvényébe, valamint a jólétnek a bizonytalan foglalkoztatás ugródeszkájaként történő átalakítását egy olyan rendszeren belül, amelyben a börtön kulcsszerepet játszik, és amely a társadalmi tér alsóbb régióiban élő csoportokra rákényszeríti a szigorú és fölényes felügyeletet. A szegénységnek ezt az új politikáját az Egyesült Államok találta fel az 1973 és 1996 közötti időszakban, annak a megelőző évtized progresszív fejleményeire adott társadalmi, faji és államellenes reakciónak a nyomán, amely a neoliberális forradalom tűzpróbájának bizonyult (Brown 1999: 323–353).

A börtönszektor robbanásszerű bővülése az Egyesült Államokban – ahol a bezárt lakosság két évtized alatt megnégyszereződött és meghaladja a 2,2 millió főt, miközben a bűnözési ráta stagnált, majd csökkent – az amerikai bürokratikus mező átfogóbb szerkezetváltásának a része, amely a szegénység és következményeinek kriminalizálására hajlik annak érdekében, hogy a bizonytalan bér munkát az állampolgári lét új normájaként betonozza be az osztálystruktúra alján, miközben az etnikai-faji rend fenntartása érdekében helyrehozza a hagyományos mechanizmusok kisiklásait. A szociális állam tervezett sorvadása – ez az 1996-os, „A személyes felelősségről és munkalehetőségről” szóló törvényben csúcsosodott ki, amely a „welfare”-hez való jogot a „workfare” kötelezettségével váltotta fel – és a büntetőállam hirtelen túlnövekedése együttesen zajló és egymást kiegészítő fejlemények. A maga módján mindkettő válasz egyrészt a bér munkáról szóló fordista berendezkedés és a keynesiánus kompromisszum elhagyására az 1970-es évek közepén, másrészt a gettónak mint a feketék társadalmi-térbeli behatárolására szolgáló eszköznek a válására a polgárjogi forradalom és az 1960-as évek városi lázadási hullámainak nyomán. A kettő együtt a metropoliszok marginális csoportjait a börtönök és a támogatások hálójába csalja, amely vagy „hasznosság” hivatott tenni őket azzal, hogy a képesítést nem igénylő állások felé irányítja őket az erkölcsi átnevelésen és anyagi

12 A *welfare* és a *workfare* szóalakjára rájátszó, nehezen lefordítható fogalom, mely a börtönök és a büntetőpolitikák növekvő társadalmi súlyára, illetve az ezen alapuló társadalmi rendre utal. – A szerk.

13 Az elgondolás historiográfiai illusztrációjához lásd Procacci (1993), a fogalmi újraértelmezéshez és kidolgozáshoz lásd Rose és Valverde (1998: 541–552).

meggyőzősen keresztül, vagy a városi „Black Belt”¹⁴ lepusztult mélyébe űzi, esetleg fegyházakba zárja őket, mely utóbbiak a marginalizált terek távoli, mégis közvetlen kísérői (Wacquant 2001a: 95–133).

A reformokat szorgalmazó társadalomtudósok, politikusok, szakértők és aktivisták a társadalom- és büntetőpolitikát továbbra is a közügyek elkülönülő és elszigetelt területeiként kezelik, miközben a valóságban már most összekapcsolódnak az osztályok és helyek struktúrájának alján. Ahogyan a 19. század végén a szociális kérdés és a büntetés fokozatosan elváltak egymástól a munkásosztály mobilizációjának és az állam ennek nyomására történő átalakulása során, a 20. század vége a két kérdés megújult összeolvadásának és összezavarodásának adott teret. Ez a munkásosztály világának fragmentálódását követően következett be, amely az ipar leépítésében és a belső megosztottság mélyülésében, a magánszférába történő védekező visszahúzódásában és a lecsúszás elkeserítő érzésében, a kollektív méltóság elvesztésében, és végül abban mutatkozott meg, hogy a belső játszmákat fontosabbnak tartó baloldali pártok magukra hagyták őket. Mindez a munkásosztály mint kollektív tényező nyilvános térből való csaknem teljes eltűnéséhez vezetett. Ebből következik, hogy az utcai bűnözés elleni harc az új szociális kérdés – jelesen a bizonytalan bér munka általánosításának és a városi proletariátus területeire és életstratégiáira tett hatásának – elleplezéseként és ellenpontjaként funkcionál.

Frances Fox Piven és Richard Cloward 1971-ben publikálták klasszikus könyvüket, a *Regulating the Poort*, melyben azt állítják, hogy „a segélyprogramok kezdetben a tömeges rendellenességekhez vezető meghibásodásokat hivatottak orvosolni a munka világában, később azonban (módosult formában) épp azért tartják meg őket, hogy kikényszerítsék a munkát” (Piven, Cloward 1993 [1971]: xvii). Harminc évvel később az állami segély kiterjesztésének és szűkítésének e ciklikus dinamikáját felváltotta a deviáns és függő csoportok megnevezésének és uralásának új munkamegosztása, amely a jóléti szolgáltatásokat a büntető igazságszolgáltatással párosítja ugyanannak a behaviorista¹⁵ és büntetőfilozófiának az égisze alatt. A fegyelmező programok beindítása, melyeket a munkanélküliekre, a nélkülözőkre, az egyedülálló anyákra és más „segélyezettek” alkalmaznak annak érdekében, hogy a munkaerőpiac periferikus szektoraiba szorítsák őket, valamint a kiterjesz-

14 Szó szerint „fekete övezet”: eredetileg a 19. században az Egyesült Államok déli államainak feketék által sűrűn lakott régiói, egyben a 20. század elején az erről a területről kiköltöző afroamerikaiak által Chicagóban alapított negyed, ma a város egyik leginkább marginalizált területe. Itt általánosságban a lecsúszóban lévő nagyvárosi városrészeket is szimbolizálja. – A szerk.

15 A behaviorista irányzat a társadalmi viselkedések leírását és modellezését függetleníti az emberek érzelmeitől, gondolataitól, ehelyett az inger-válasz sémát és az egyének ezen keresztül történő tanulási mechanizmusát használja kulcsfogalmakként. – A szerk.

tett rendőrségi és büntetőháló bevetése a metropoliszok kisemmizett kerületeiben a szegénység igazgatására létrejött egyazon apparátus két összetevője, melyek célja a születőben lévő gazdasági és szimbolikus rendnek ellenszegülő csoportok magatartásának tekintélyelvű helyreigazítása. Ez utóbbi kudarca esetén azoknak az erkölcsi vagy fizikai megtisztítására vállalkozik, akik „javíthatatlannak” vagy haszontalannak bizonyulnak. És ahhoz hasonlóan, ahogy a modern jóléti állam fejlődését az Egyesült Államokban a New Dealben gyökerező eredetétől egészen máig egyértelműen a merev és mindent átható faji uralom alakította, amely kizárta a befogadó és univerzalista programok elindítását, a büntetőállam kiterjedését az 1970-es évek közepe után egyszerre radikálisan felgyorsította és határozottan átírányította a sötét gettó felkelése és elsorvadó összeomlása, valamint az állampolgári egyenlőség fekete követeléseinek ezt követő csökkenő támogatottsága.¹⁶

A fragmentált és időleges bér munka korában a munkásosztálybeli háztartások igazgatását már nem egyedül a jóléti állam anyai és tápláló szociális karja biztosítja; a büntetőállam férfias és ellenőrzést gyakorló karja is részt vesz benne. A „munka dramaturgiája” már nem egyedül az állami segélyhivatalok és munkaügyi központok színpadán játszódik, ahogy azt Piven és Cloward hangsúlyozzák a szegénység igazgatásáról szóló klasszikus elemzésük 1993-as átdolgozásában (Piven, Cloward 1993: 381–387, 395–397). A századfordulón a rendőrállomásokon, a büntetőbíróóságok folyosóin és a börtöncellák sötétjében is helyet kapnak a rideg történetek.¹⁷ Az állam bal és jobb kezének e dinamikus társítása a nemi szerepek ismerős megosztásán keresztül működik. Az állami segélyek bürokráciájának a küldetése – amely most átalakul a szegénység szinten tartását szolgáló foglalkoztatás adminisztratív ugródeszkáivá – az lesz, hogy a szegény nők (és közvetetten gyermekeik) agyába vesse a „dolgozni a munka kedvéért” való kötelességét: az Egyesült Államokban a jóléti támogatások kedvezményezettjeinek 90 százaléka anya. A rendőrség, a bíróság, a börtön és a feltételesen szabadlábra helyezettek felügyelő tisztviselők kvartettje a bátyok, barátok, férjek és fiak megszelídítésének feladatát vállalja magára: az amerikai fogvatartottak 93 százaléka férfi (és a feltételesen szabadlábra helyezettek 88 százaléka, míg a próbaidősök 77 százaléka). Mindez azt sugallja, hogy – a közpolitikáról, a nemi szerepekről és az állampolgáriságról szóló gazdag feminista tudományos anyaggal összhangban – (Orloff 1996: 51–78; Adams, Padamsee 2001: 1–23) a *szegények kettős szabályozásának* feltalálása Amerikában a 20. század utolsó évtizedeiben része a neo-

16 A faji megosztottság és büntetés gordiuszi csomóját az Egyesült Államokban a polgárjogi mozgalom tetőzése után itt vágom át: Wacquant (2008a).

17 A kulturális és szervezésbeli hasonlóságok az állami segélyben részesülő egyedülálló anyák és a rácsok mögött lévő vagy feltételesen szabadlábra helyezett elítéltek ellenőrzése között azonnal nyilvánvalóvá válnak, ha párhuzamosan olvassuk a következő könyveket: Hays (2003) és Irwin (2004).

liberális korban az *állam általános (újra)maszkulinizálásának*, amely részben burkolt válasz azokra a társadalmi változásokra, melyeket a feminista mozgalom kiharcolt, valamint ezek hatásaira a bürokratikus mezőben.

A szegények szabályozásának nemi és intézményi megosztásában az állam jóléti és büntetőszektorának „ügyfeleit” ugyanaz a gyanú éri: erkölcsileg hiányosnak minősülnek, hacsak nem adják rendszeresen látható bizonyítékát az ellenkezőjének. Ezért kell a viselkedésüket felügyelni és helyreigazítani merev eljárásrendek rájuk kényszerítésén keresztül, melyek megsértése megduplázza a rájuk mért javító fenyegetéseket, és – amennyiben szükséges – olyan szankciókkal sújtja őket, melyek tartós elkülönítést eredményezhetnek. Az erkölcsi vétségért járó szociális halál egyik módja az állami segélyek kedvezményezettjei esetében a szociális jogokkal rendelkezők állampolgári közösségéből, míg az elítéltek esetében a „szabad” férfiak társadalmából való kivettség. A jóléti ellátást és a büntető igazságszolgáltatást most ugyanaz a büntető és paternalista filozófia élteti, amely az „ügyfél” „egyéni felelősségét” hangsúlyozza, akit „alanyként” kezel, szembeállítva az állampolgár egyetemes jogaival és kötelezettségeivel (Roberts 1996: 1563–1602). A jóléti ellátás és a büntető igazságszolgáltatás nagyjából ugyanakkora lakosságot érint. 2001-ben a rászoruló családok ideiglenes támogatásában (*Temporary Assistance to Needy Families*) – amely az 1996-es „jóléti reform” által létrehozott első számú segélyezési program – részesülő háztartások száma 2,1 millió volt, ami 6 millió kedvezményezettet jelentett. Ugyanebben az évben a börtönnépesség 2,1 millió körül volt, de a büntető igazságszolgáltatás keretében felügyelt „kedvezményezettek” teljes száma (a fogvatartottak, a próbaidősök és a feltételeken szabadlábon levők együttesen) elérte a 6,5 milliót. Ráadásul a jóléti segélyekben részesülők és a fogvatartottak hasonló társadalmi helyzetben vannak, és sok más kapocs is összeköti őket, így ugyanannak a lakossági érmének a két különböző nemű oldalát képviselik.

Az „európai út” a büntetőállamhoz

Azzal, hogy feltárjuk a büntetőállam felemelkedésének gazdasági alapjait és társadalmi-faji dinamikáját az Egyesült Államokban, nélkülözhetetlen ismeretekhez jutunk a neoliberalizmus gyakorlati feltalálásának történeti antropológiájáról. Az 1970-es évek közepe óta ez az ország elméleti és gyakorlati motorja egy olyan politikai projekt kidolgozásának és globális elterjesztésének, amely minden emberi tevékenységet a piac gyámságának akar alárendelni. A bürokratikus mező büntetőszektorának túlnövekvő kiterjesztése távolról sem mellékes vagy rendellenes fejlemény, hanem a gazdasági neodarwinizmus korában lényegi eleme e mező új anatómiájának. Az Egyesült Államok börtönszigetcsoportján tett utazás tehát nem egyszerűen „az

európai civilizáció végső hatáira” való kimerészkedést jelenti, hogy Alexis de Tocqueville szavaival éljek. Azt is jelenti, hogy felfedezzük annak körvonalait, miként is fog a rendőrség, az igazságszolgáltatás és a börtön kinézni a jövőben az európai és latin-amerikai országokban, melyek nekiláttak „felszabadítani” a piacot, és az amerikai példa mintájára újjáépíteni az államot. Ebből a nézőpontból az Egyesült Államok afféle történeti lepárlóként jelenik meg, amelyben valódi méretekben megfigyelhetjük és *strukturális átvitel* útján előre is jelezhetjük a neoliberális büntetés eljövételének társadalmi, politikai és kulturális következményeit az áruforma és a moralizáló individualizmus közös birodalmának alávetett társadalomban.

Az Egyesült Államok ugyanis nem elégedett meg azzal, hogy a gazdaság és a jólét területén a neoliberális projekt boszorkánykonyhája és mozdonya legyen; az elmúlt évtizedben a bűnözéssel és biztonsággal kapcsolatos „elméletek”, szlogenek és intézkedések első számú globális exportőrévé is vált (Wacquant 2001b: 401–412; Newburn, Sparks 2004). A bebörtönzés fejlődéséről szóló globális kitekintésében Vivien Stern (1996: 14) hangsúlyozza, hogy „Nagy-Britannia és más nyugat-európai országok büntetőpolitikájára döntő hatással volt az Egyesült Államok politikai irányvétele”. Ezt a befolyást úgy írja le, mint amely „teljes megfordítása a háború utáni fejlett világban uralkodó és az ENSZ dokumentumaiban és nemzetközi egyezményekben kifejezett konszenzusnak, mely szerint a szabadságtól való megfosztást visszafogottan kell alkalmazni”, valamint amely általános kétségbevonása az „elkövető rehabilitációjára és társadalmi reintegrációjára” vonatkozó eszménynek (Stern 1996: 14). Függetlenül attól, hogy importáláson vagy inspiráláson keresztül történik, a büntetőpolitikák megfeleltetése soha nem eredményez pontosan megegyező másolatokat. Az erős állami hagyománnyal rendelkező európai országokban – legyen az a hagyomány katolikus vagy szociáldemokrata – az új szegénységi politika nem az amerikai minta mechanikus megkettőzését jelenti, amely a városi marginalitás kezelésének a szociálistól a büntető jellegű felé történő egyértelmű és brutális elmozdulásával jár, és amely szélsőséges mértékű bebörtönzéshez vezet. A szociális állam mélyebb gyökerei a bürokratikus mezőkben és nemzeti mentális struktúrákban, a piac szentté avatását megalapozó individualista és haszonelvű ideológia gyengébb jelenléte és az éles etnikai-faji megosztottság hiánya a magyarázat arra, hogy az európai kontinens országai minden bizonnyal miért nem fognak átállni a totális büntetőstratégiára. Az előtte álló ösvényt mindegyiknek a maga módján kell megtisztítani a szociális bizonytalanság új kormányzása számára, saját nemzeti történelmével, társadalmi berendezkedésével és politikai hagyományaival összhangban. Átmenetileg mégis felvázolhatjuk a büntetőállamhoz vezető „európai út” jellemzőit (francia, holland, olasz stb. változatokkal), amely a szemünk előtt fokozatosan jön létre a *marginális csoportok szociális és büntetőszabályozásának kettős és összekapcsolt hangsúlyozásával*.

Az elmúlt évtizedben a francia hatóságok megnövelték mind a jóléti, mind az igazságügyi beavatkozásokat. Egyrésztől megsokszorozták a jóléti programokat (közhasznú munkák, a fiatalok támogatott foglalkoztatása, képzési programok stb.), emelték a különféle „társadalmi minimumokat” (célzott kormányzati segély különféle nélkülöző csoportoknak), általános egészségügyi ellátást léptettek életbe, és szélesítették a *Revenu Minimum d'Insertion*hoz (RMI, garantált minimális jövedelemtámogatás)¹⁸ való hozzáférést. Másrésztől speciális felügyeleti egységeket (*cellules de veille*) hoztak létre és készenléti rendőröket helyeztek el a városi periféria „érzékeny zónáiban”; az ifjúságsegítőket bírókkal váltották fel, akik figyelmeztetik a fiatalok alulmunkázóit; önkormányzati rendeleteket fogadtak el, melyek törvényen kívül helyezik a koldulást és a csavargást (noha ezek egyértelműen illegálisak); megsokszorozták a „rajtaütésszerű” műveleteket és átfésüléseket az alacsony jövedelmű lakótelepeken, és rendszeressé tették a „*comparution immédiate*” használatát (olyan gyorsított jogi eljárás, melynek során a tetten ért elkövetőt bíróság elé viszik és órákon belül elítélik); fokozták az ismételt elkövetésekért járó büntetések; korlátozták a feltételes szabadlábra helyezést és felgyorsították az elítélt külföldi elkövetők deportálását; megfenyegették a fiatalok bűnözői vagy az iskolakerülő gyermekek szüleit a családi juttatások elvételével stb.

Az Egyesült Államok és a kontinentális Európa országai közötti második különbség, hogy a büntetés kiterjesztése *à l'europeenne* elsősorban a rendőrség és a bíróságok, nem annyira a börtön közreműködésével zajlik. A büntetés még mindig döntően panoptikus logikát követ, és nem annyira szegregáló és megtorló észjárást. Ebből következik, hogy a szociális intézmények is aktív szerepet játszanak a kriminalizációs folyamatban, mivel ezek adják azokat az adminisztratív és emberi eszközöket, amelyekkel az úgynevezett problémás csoportok szoros felügyelete lehetővé válik. Azonban a városi konfliktusok egyszerre szociális és büntető jellegű kezelése nem szabad, hogy elterelje a figyelmet arról, hogy az előbbi gyakran az utóbbi bürokratikusan fűgefaleveleként funkcionál, és hogy a gyakorlatban egyre közvetlenebbül alárendelik annak. Az állami szociális segélyezési, egészségügyi és oktatási programok együttműködésének rendőrségi és jogi rendszerrel való szorgalmazása a büntetőapparat kiterjesztéseivé teszi azokat, olyan *szociális panopticismust* vezetve be, amely a nélkülöző csoportok jóléte elősegítésének leple alatt az egyre pontosabb és behatóbb büntetőfelügyeletnek veti alá őket.

A jövő kérdése marad, hogy a liberális paternalizmushoz vezető „európai út” vajon az amerikai típusú büntetési tendenciák valódi alternatívája-e, vagy pusztán

18 Az RMI-t (amely hasonló a hazai foglalkoztatást helyettesítő támogatáshoz) a francia kormány a munkanélküli-ellátásokból kiszoruló tömegeknek hozta létre, célja a munkaerőpiacra való visszaintegrálás. Elnevezésével szemben nem alapjogvédelem, mert juttatásának feltételei vannak. – A szerk.

egy köztes fázis vagy kerülőút, amely végső soron a börtönök hiperinflációjához vezet. Ha a leértékelődött környékeket a munkalehetőségek és életesélyek javítása nélkül rendőrökkel árasztják el, és ha megsokszorozzák a büntető igazságszolgáltatás rendszere és az egyéb állami intézmények közti együttműködéseket, akkor több jogellenes magatartást fognak észlelni, valamint a letartóztatások és a büntetőjogi ítéletek száma is növekedni fog. Ki képes ma megmondani, hogy hol és mikor fog megállni a börtönök és fegyházak számának szinte minden európai országban nyilvánvaló növekedése? Hollandia esete tanulságos és egyben aggasztó ebből a szempontból: itt a büntetési filozófia a humanistáról a menedzserire váltott át, és a bebörtönzésekben az Európai Unió 15 régi tagállama közül lemaradó országból vezetővé vált (Downes, van Swaaningen 2006: 31–72).

A szegénység büntetése mint a valóság előállítása

Ahhoz hasonlóan, ahogy a szociális bizonytalanság új kormányzásának feltűnése a neoliberális fordulat következtében nem jelent történelmi visszatérést egy ismerős szervezeti berendezkedéshez, hanem valódi politikai újítást harangoz be, úgy a büntetőállamot sem lehet megragadni az elnyomás szűk kategóriájával. Az elnyomás visszatérő motívuma valójában központi eleme annak a diskurzív kódnek, amely beborítja és elfedi az állami hatóságok eszközeinek, céljainak és igazolásainak döntő átalakulását a századfordulón. A „büntetőgépezet” ellen ágáló baloldali aktivista az Atlanti-óceán mindkét oldalán – a kiméraszerű „börtön-ipari komplexumot” ostromozva Amerikában, és az ördögi „*programme sécuritaire*”-t [„biztonságpolitikát” – *a szerk.*] kritizálva Franciaországban – összetéveszti a csomagolást a csomaggal.¹⁹ Nem veszi észre, hogy a bűnözés elleni harc nem egyéb, mint kényelmes ürügy és kiváló alap az állami felelősség körvonalainak általánosabb átrajzolásához, amely egyszerre működik a gazdasági, a szociális és a büntetőterületeken.

Ahhoz, hogy felismerjük, hogy a büntetőapparátus megnagyobbodása a fejlett társadalmakban nem annyira a bűnözés elleni harccal, hanem inkább az *állam kialakításával* függ össze, el kell utasítanunk a történelem összeesküvésszerű értelmezését, amely mindentudó és mindenható vezetők kiagyalt tervének tudná be azt, legyenek azok politikai döntéshozók, vállalatvezetők vagy azok a nyerészkedők, akik profitálnak a büntetés és az ehhez kapcsolódó – a deregulációk városi kitesztettjain csiszolt – felügyeleti programok megnövekedéséből. Pierre Bourdieu-vel egyetértve el kell vetnünk a „legrosszabb eset funkcionalizmusát”, amely minden történelmi fejleményt vagy egy mindentudó stratégia műveként könyvel el, vagy

19 A „börtön-ipari komplexum démoni mítoszának” kritikájához lásd Wacquant (2008b).

úgy, mint ami automatikusan egy absztrakt, önmagát mindenáron „újratermelő” uralmi és kizsákmányolási gépezetnek kedvez.²⁰ Egy ilyen vízió nem csupán összekeveri az össze nem függő közpolitikák halmazának objektív közeledését – melyeket mind a maga szereplői és tétjei irányítanak – az állami tisztségviselők szubjektív szándékaival, de nem szívleli meg Foucault tanácsát sem, hogy hagyjuk el az „elnyomás hipotézisét”, és úgy tekintsünk a hatalomra, mint olyan megtermékenyítő erőre, amely éppen azt a tájat építi újra, amelyet átszel (Foucault 1980: 97). Érdekes módon ezt a belátást megtalálhatjuk Marx bűnözéssel kapcsolatos elszórt megállapításaiban is, melyek szerint a „liberális paternalizmus” eljövételét legjobban a *termelés* generatív kategóriájával ragadhatjuk meg:

„A bűnöző benyomást termel, részben erkölcsi, részben tragikus benyomást, mikor hogy, és ily módon »szolgálatot« tesz a közönség erkölcsi és esztétikai érzései mozgásának. Nemcsak büntetőjogi kézikönyveket, nemcsak büntető-törvénykönyveket és ezzel büntetőtörvényhozókat, hanem művészetet is, szépirodalmat, regényeket, sőt tragédiákat [...] A bűnöző megtöri a polgári élet egyhangúságát és köznapi biztonságát. Ezzel megóvjá a pangástól, és előidézi azt a nyugtalan feszültséget és mozgalmasságot, amely nélkül még a konkurencia ösztöke is eltompulna.” (Marx 1958: 159)

Az átmenet a bérmunka fragmentálódásával kiváltott konfliktusok szociális igazgatásától ezek büntető jellegű kezeléséig valóban rendkívül megtermékenyítő. Először is a közösségi vélekedés és az állami cselekvés új kategóriáit hívja életre. Az „underclass területek” egyesült államokbeli állítólagos felfedezését visszhangozva Európa az évszázad utolsó évtizedében megélhette a „*quartier sensible*” feltalálását Franciaországban, a „lesüllyedt telepeket” (*sink estate*) az Egyesült Királyságban, a „*Problemquartierét*” Németországban, a „*krottenwijkét*” Hollandiában stb. – csupa bürokratikus eufemizmust, mellyel a városnak azokat a hátsó részeit jelölik, melyeket az állam tett szociális és gazdasági ugarrá, és éppen ezért fokozott rendőri felügyeletnek és javító jellegű behatolásnak veti alá azokat (Wacquant 2007: 237–241, 276–279). Ugyanez vonatkozik a többes számban megfogalmazott „*violences urbaines*” [városi erőszakok – *a szerk.*] bürokratikus fogalmára, melyet Franciaországban alkotott meg a belügyminiszter azzal a céllal, hogy messzemenően eltérő jellegű és motivációjú bűnelkövető magatartásokat egybeolvasszon, ideértve a durva megjelenést és nyelvezetet, a graffitit és a kisstílusú vandalizmust, az autózgatás kedvéért történő autólopást, a fiatalok közötti verekedést, a tanárok fenyegetését, a drogke-

20 „A szociológia egyik elve abban áll, hogy elutasítjuk ezt a negatív funkcionalizmust: a társadalmi mechanizmusok nem egy machiavellista szándék termékei. Sokkal intelligensebbek, mint az uralmon lévők legintelligensebbjei.” (Bourdieu 1980: 71)

reskedelmet és a rendőrséggel való csoportos konfrontáció különböző formáit. A cél, hogy a munkásosztály kínzó szociális problémáinak depolitizálásán keresztül lehetővé váljon a büntető jellegű megközelítés érvényesítése ezekben a hanyatló kerületekben.

Az új társadalmi kategóriák a szociális bizonytalanság születőben lévő rezsimjének újabb melléktermékei: a „szuperragadozók” betörését az Egyesült Államokban, az „elvadult fiatalokat” és a „huligánokat” az Egyesült Királyságban vagy a „sauvageonokat” (szó szerint vadulók, ami annak a faji sértésnek a szociális-pateralista változata, amely az alacsonyabb osztályok állítólagos kultúravesztésén gúnyolódik) Franciaországban mind arra használták, hogy igazolják a fiatakorúak fegyházainak újranyitását és kiterjesztését, noha minden létező tanulmány elítéli ártalmas hatásait. Ezekhez hozzáadhatjuk az olyan klasszikus típusok újrafelfedezését, mint a „karrier-visszaeső”, amely annak az *uomo delinquenté*nek [bűnöző ember – a szerk.] a legújabb megtestesülése, melyet Cesare Lombroso talált fel 1884-ben. A bűnügyi „jellem- és személyiségrajz”²¹ szakértői ennek a típusnak a pszichofiziológiai és antropometriai jegyeit kutatják, és ez az alapja a „kockázatelemzés” hatalmas bürokratikus-tudományos vállalkozásának is, mely a fogvatartottak érzékeny adatainak nyilvánosságra hozását szorgalmazza.

A szociális bizonytalanság büntetésének politikája ugyanis új ismereteket hordoz a városról és annak problémáiról. Ezekről az új ismeretekről a „szakértők”, majd őket követve az újságírók, bürokráták, aktivista szervezetek igazgatói és választott tisztségviselők soha nem tapasztalt hada tudósít, akik a „mindenféle veszéllyel fenyegető környékek”²² ágya szélén ülnek. A bűnözés okozta bizonytalanság ezen állítólagos tényeit és szakértői diskurzusait olyan hibrid intézmények öntik formába és terjesztik nagy példányszámban, melyek a bürokratikus, akadémiai és újságírói mezők találkozásánál helyezkednek el, és melyek a kutatást majmolják annak érdekében, hogy tudományos igazolást adjanak a száműzött környékek rendőrségi és büntető jellegű elárasztásának. Ez a helyzet Franciaországban az Institut des hautes études de la sécurité intérieure-rel, melyet a szocialista belügyminiszter, Pierre Joxe hozott létre 1989-ben, és aztán neogaulle-ista utóda, Charles Pasqua futtatott fel. Ez az intézet, mely „a belügyminiszter közvetlen hatósága alá tartozik” annak érdekében, hogy „a belbiztonságról való ésszerű gondolkodást” támogassa, elárasztja az országot az Amerikából importált „bűnözés elleni küzdelem” legfrissebb újdonságaival.²³ Ebben a törekvésben segítője az Institut de criminologie de Paris, a rend-

21 A „hatalom-tudás” konstellációt, amely (akkor és most) alátámasztotta a bűnözés biológiai elméletének genesisét és sikerét, Horn (2003) tárja fel.

22 Hogy felidézünk rendpártiság egyik francia prófétájának, Richard Bousquet-nak zamatos kifejezését (1998).

23 2004 júliusában az IHESI-t az INHES (Institut national des hautes études de sécurité) váltotta

párti propaganda boszorkánykonyhája, mely figyelemre méltó módon egyetlen kriminológust sem tudhat tisztos tagjai között.

Oldalakat tölthetnénk meg azoknak az ügynökségeknek és eszközöknek a listázásával, melyek hozzájárulnak a büntetőállam materiális és szimbolikus konstrukciójának kollektív működéséhez. Ezeknek újabban az a feladatuk, hogy újra biztosítsák az állam felügyeletét a lakosság azon csoportjai felett, melyeket a városi tér repedéseibe és árkaiba szorítottak a „biztonsági tanácsadók” magáncégeitől kezdve az „*adjoints de sécurité*”-n (kisegítő rendőrök, akik a törvények betartatásán kívüli egyéb feladatokkal vannak megbízva) és az olyan könyvkiadókon át, melyek szorgosan terjesztik e felkapott témában íródott könyveiket, a „*citoyens relais*”-n keresztül (olyan önkéntesek, akik névtelen tippeket adnak a rendőrségnek a környékükben észlelt rendészeti problémákról), egészen egy sor jogi újtásig (megbízott közösségi bírók, területi „igazságházak”, vádalkuk stb.), melyek a bürokratikus hatékonyság leple alatt újfajta osztály- és lakóhelyalapú igazságszolgáltatást vezetnek be. Összegezve, a *bizonytalanság büntetése új valóságokat teremt*; olyan valóságokat, melyek célja, hogy az önbeteljesítő jóslat elve alapján legitimálják a büntetőállam előjogainak kiterjesztését.

Rövid illusztrációként: azáltal, hogy a lökdösődést az iskolai folyosókon, a durvaságot az osztályteremben vagy a lármázást a játszótéren nem fegyelmi kérdésként kezelik, amely a tanári autoritás hatáskörébe tartozik, hanem törvényszegésként, amit számba kell venni és központilag össze kell gyűjteni egy erre kitalált számítógépes szoftverrel (a Signa programmal), valamint szisztematikusan jelenteni kell a helyi rendőrségnek vagy bíróknak; azzal, hogy minden középiskolához kiutalnak egy „rendőrségi kapcsolattartót” („*officier référent*”) (a pszichológusok, nővérek vagy szociális dolgozók helyett, akik szörnyen hiányoznak az alsóbb osztályok által lakott környékekről), a francia hatóságok a „törvény és rend” kérdéseként definiálták újra az iskolai problémákat, és bevezették az „iskolai erőszak” járványának fogalmát, miközben a tanulók között végzett felmérésekből egyértelműen kiderül, hogy 90 százalékuk teljes biztonságban érzi magát az iskolában. A tömegmédia felerősítő hatásának segítségével az erőszaknak ez a „robbanása” arra szolgál, hogy igazolja az „iskola és a rendőrség együttműködését”, amely valójában éppen hogy létrehozta azt, és érvényesítse a városi periféria hanyatló környékein dolgozó tanárok részvételét a rendőrség felügyelő és büntetőakcióiban. Az „iskolai erőszak” színrevitele az állami tisztségviselőknek lehetővé teszi továbbá, hogy ne kelljen szembenézniük

fel, egy igen hasonló társaság, melyet Nicolas Sarkozy belügyminiszter a biztonság olyan elitiskolájaként mutatott be, melyre Franciaországnak szüksége van. Felügyelőbizottságában egyetlen kutató sem szerepel. Munkáját a Bűnözési Megfigyelőközpont egészíti ki, melynek létrehozója Sarkozy, irányítója pedig Alain Bauer, aki önjelölt „kriminológus” és az Alain Bauer és tsai. – Franciaország vezető „városbiztonsági” tanácsadó cége – elnöke.

azzal a szakmai leértékelődéssel és azokkal a bürokratikus dilemmákkal, melyeket az oktatás szférájában a középfokú oktatáshoz való hozzáférés közel egyetemessé tétele, az iskolai rendszernek a verseny logikájának való fokozódó alávetése és a vállalati világból importált „eredménykultúra” kötelezővé tétele okozott (Debar-dieux 1997: 43–50; Poupeau 2004).

Összegzés

Hogy megértsük a munkásosztály bizonytalan csoportjainak végzetét az államhoz való viszonyukban, többé nem lehetséges, hogy a jóléti programok tanulmányozásá-ra korlátozzuk vizsgálatainkat. A kollektív „jólét” hagyományos politikáinak szociológiáját – a kisemmizett egyének és háztartások támogatása, de ugyanígy az oktatás, a lakhatás, a közegészségügy, a családi segélyek, a jövedelem-újraelosztás stb. – úgy kell kiterjesztenünk, hogy az a büntetőpolitikát is magában foglalja. Így a bebörtönzés tanulmányozása megszűnik a kriminológusok és büntetési szakemberek kisajátított területe lenni, és alapvető fejezetévé válik az állam és a társadalmi rétegződés szociológiájának, valamint – még pontosabban – a városi proletariátus összetételének (és felbomlásának) a felívelő neoliberalizmus korszakában. A liberális-paternalista politikai rezsim kikristályosodása – amely a termelés és az egyenlőtlenség mechanizmusainak szintjén „laissez-faire et laissez-passer” módon viszonyul az osztálystruktúra felsőbb rétege felé, miközben büntető paternalizmust gyakorol ezek szociális és térbeli következményei miatt az alsóbb régiókban – bizony megköveteli, hogy elhagyjuk a „társadalmi jólét” hagyományos meghatározását, miszerint az a politikai és tudományos józan ész terméke, melyet a történelmi valóság legyőz. Megközelítésmódunk kiterjesztését kívánja úgy, hogy egységében felölelje azoknak a tevékenységeknek a teljességét, melyek által az állam formálja, osztályozza és ellenőrzése alatt tartja a területén élő deviánsnak, függőnek és veszélyesnek ítélt csoportokat.

A szociális és büntetőpolitikák összekapcsolása megoldást nyújt arra, ami egyébként a neoliberalizmus elméleti – vagy legalábbis gyakorlati – ellentmondásának tűnik, miszerint az állami fennhatóság mérete a gazdaság területén csökken, miközben a szociális és erkölcsi rend kikényszerítésének területén egyre nő. Azok, akik minimális államot követelnek a piac „kreatív erejének felszabadítása” érdekében és a leginkább kisemmizetteket alávetik a verseny kínjának, mégsem haboznak felállítani a maximális államot a mindennapi „biztonság” biztosítása érdekében. Ez utóbbi tény az magyarázza, hogy a dereguláció kontextusában a szociális állam szegény-sége előhívja és szükségessé teszi a büntetőállam hatalmasságát. Ez a funkcionális és okozati összefüggés a bürokratikus mező két szektora között pedig egyre erősebbé

válik, ahogyan az állam még inkább levet magáról minden gazdasági felelősséget, valamint megtűri a szegénység magas szintjét és az egyre szélesebbre nyíló egyenlőtlenségi ollót.

Hivatkozott irodalom

- Adams, J., Padamsee, T. (2001): Signs and Regimes: Reading Feminist Research on Welfare States. *Social Politics*, 8 (1): 1–23.
- Bourdieu, P. (1980): *Questions de sociologie*. Minuit, Paris.
- Bourdieu, P. (1993): *La misère du monde*. Seuil, Paris.
- Bourdieu, P. (1997): *Contre-feux*. Raisons d’agir, Paris.
- Bourdieu, P. (1998): Rethinking the State: On the Genesis and Structure of the Bureaucratic Field. In *Practical Reasons*. Szerk.: Uő. Polity, Cambridge, 35–74. [Magyar kiadás: Bourdieu, P. (2002): *A gyakorlati észjárás: a társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág, Budapest.]
- Bousquet, R. (1998): *Insécurité: nouveaux risques. Les quartiers de tous les dangers*. L’Harmattan, Paris.
- Brown, M. K. (1999): *Race, Money, and the American Welfare State*. Cornell University Press, Ithaca.
- Castel, R. (1995): *Les métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat*. Fayard, Paris. [Magyar kiadás: Castel, R. (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai: a bér munka krónikája*. Kávé Kiadó, Budapest.]
- Chih Lin, A. (1998): The Troubled Success of Crime Policy. In *The Social Divide: Political Parties and the Future of Activist Government*. Szerk.: Weir, M. Brookings Institution, Russell Sage Foundation, Washington, D.C.
- Dal Lago, A. (2001): *Giovani, stranieri e criminali*. Manifestolibri, Rome.
- Debardieux, E. (1997): Insécurité et clivages sociaux : l’exemple des violences scolaires. *Les Annales de la recherche urbaine*, 75 (6): 43–50.
- Downes, D., van Swaaningen, R. (2006): The Road to Dystopia? Changes in the Penal Climate of the Netherlands. In *Crime and Justice in the Netherlands*. Szerk.: Tonry, M., Bijleveld, C. The University of Chicago Press, Chicago.
- Foucault, M. (1980): Two Lectures. In *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Szerk.: Gordon, C. Pantheon, New York.
- Foucault, M. (1989): *Résumé des cours, 1970–1982*. Juillard, Paris.
- Fourcade-Gourinchas, M., Babb, S. (2002): The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries. *American Journal of Sociology*, 108 (11): 533–579.

- Garland, D. (1990): *Punishment and Society: A Study in Social Theory*. University of Chicago Press, Chicago.
- Häußermann, H., Kronauer, M., Siebel, W. (szerk.) (2004): *An den Rändern der Städte: Armut und Ausgrenzung*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Hawkins, M. (1997): *Social Darwinism in European and American Thought, 1860–1945: Nature as Model and Nature as Threat*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hays, S. (2003): *Flat Broke With Children: Women in the Age of Welfare Reform*. Oxford University Press, New York.
- Horn, D. (2003): *The Criminal Body: Lombroso and the Anatomy of Deviance*. Routledge, New York.
- Irwin, J. (2004): *The Warehouse Prison*. Roxbury, Los Angeles.
- Lévy, C. (2003): *Vivre au minimum. Enquête dans l'Europe de la précarité*. Éditions La Dispute, Paris.
- Ludwig-Mayerhofer, W. (szerk.) (2000): *Soziale Ungleichheit, Kriminalität und Kriminalisierung*. Leske & Budrich, Opladen.
- Lukes, S., Scull, A. (szerk.) (1995): *Durkheim and the Law*. Stanford University Press, Stanford.
- Marx, K. (1958): Theories of Surplus Value. In *Karl Marx: Selected Writings in Society and Social Philosophy*. Szerk.: Bottomore, T., Rubel, M. McGraw-Hill, New York.
- Marx, K., Engels, F. (1981): Marx and Engels on Crime and Punishment. In *Crime and Capitalism: Readings in Marxist Criminology*. Szerk.: Greenberg, D. Mayfield, Palo Alto.
- Mathiesen, Th. (1990): *Prison on Trial: A Critical Assessment*. Sage, London.
- Mucchielli, L., Robert, P. (szerk.) (2002): *Crime et sécurité. L'état des savoirs*. La Découverte, Paris.
- Newburn, T., Sparks, R. (szerk.) (2004): *Criminal Justice and Political Cultures: National and International Dimensions of Crime Control*. Willan, London.
- Orloff, A. (1996): Gender in the Welfare State. *Annual Review of Sociology* 22: 51–78.
- Peck, J. (2001): *Workfare States*. Guilford, New York.
- Piven, F. F., Cloward, R. A. (1993): *Regulating the Poor: The Functions of Public Welfare*. Vintage, New York.
- Poupeau, F. (2004): *Contestations scolaires et ordre social. Les enseignants de Seine-Saint-Denis en grève*. Syllepse, Paris.
- Pratt, J., Brown, D., Brown, M., Hallsworth, S., Morrison, W. (2004): *The New Punitiveness: Trends, Theories, and Perspectives*. Willan Publishing, London.
- Procacci, G. (1993): *Gouverner la misère. La question sociale en France, 1789–1848*. Seuil, Paris.
- Roberts, D. (1996): Welfare and the Problem of Black Citizenship. *Yale Law Journal*, 105 (6): 1563–1602.

- Rose, N., Valverde, M. (1998): Governed by Law? *Social & Legal Studies*, 7 (4): 541–552.
- Stern, V. (1996): Mass Incarceration: ‘A Sin Against the Future’? *European Journal of Criminal Policy and Research*, 4 (3): 7–25.
- Tonry, M. (2004): *Punishment and Politics: Evidence and Emulation in the Making of English Crime Control Policy*. Willan, London.
- Verde, S. (2002): *Massima sicurezza. Dal carcere speciale allo stato penale*. Odradek, Rome.
- Wacquant, L. (1999): *Les Prisons de la misère. Raisons d’agir*, Paris. [Magyar kiadás: Wacquant, L. (2001): *A nyomor börtönei*. Helikon Kiadó, Budapest.]
- Wacquant, L. (2001a): Deadly Symbiosis: When Ghetto and Prison Meet and Mesh. *Punishment & Society*, 3 (1): 95–133.
- Wacquant, L. (2001b): The Penalisation of Poverty and the Rise of Neoliberalism. *European Journal of Criminal Policy and Research*, 9 (4): 401–412.
- Wacquant, L. (2007): *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity Press, Cambridge.
- Wacquant, L. (2008a): *Deadly Symbiosis: Race and the Rise of the Penal State*. Polity Press, Cambridge.
- Wacquant, L. (2008b): The New Mission of the Prison in the Neoliberal Age. In *Globalization and the State: Sociological Perspectives on the State of the State*. Szerk.: Schinkel, W. Palgrave, Basingstoke.
- Wacquant, L. (2009): *Punishing the Poor: The New Government of Social Insecurity*. Duke University Press, Durham, London.
- Zimring, F. E., Hawkins, G. (1991): *The Scale of Imprisonment*. University of Chicago Press, Chicago.

Városi egyenlőtlenségek kormányzása a büntetőjog alkalmazásával: Bűnözés és térbeliség általi kormányzás

FORDÍTOTTA: GYAPAY BORBÁLA

A büntetőpolitika a városok társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeinek és az elkülönülésnek egyik szabályozási eszköze. A „bűnözésről” folyó diskurzus és a „biztonság” megteremtésének ígérete legitimálja az állam azon törekvését, hogy erőszakmonopóliumát a város különböző részein eltérő módon alkalmazza. Munkámban elsőként a büntetőpolitika viszonyát vizsgálom a városi egyenlőtlenségek termelésével és kormányzásával kapcsolatban, valamint elméleti szempontból tárgyalom, hogy miképpen zajlik a bűnözés általi kormányzás. Végül ezeket a kérdéseket különböző aktuális példák segítségével magyarázom.¹

Egyenlőtlenségek a városban

A kapitalizmusban a városi tér *elsősorban* a földjáradék logikája szerint rendeződik, melynek nyomán mindig a legmagasabb profitot termelő hasznosítási mód érvényesül (Brede et al. 1975: 48–62). E logika egyik következménye a minden városban megfigyelhető, jövedelmi viszonyoktól függő lakóhelyi szegregáció, amelyet Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* című művében már 1845-ben leírt (Engels 1972). Azért szükséges erre a tényre rámutatni, mert a városkutatás uralkodó irányzatai a mai napig az 1920-as évek chicagói iskolájának szemléletmódja alapján értelmezik a földjáradék logikáját, melyet „természetes folyamatként” jelenítenek meg, így jelentőségét ideológiailag elfedik (ennek kritikájához vö. Frieling 1980: 233–332). *Másodsorban*: a földjáradék logikájának érvényesülését az állami politika a telkek

Eredeti tanulmány: Belina, B. (2011): Disparitäten in der Stadt mittels Strafrecht regieren: governing through crime through space. In: *Urbane Differenzen – Disparitäten innerhalb und zwischen Städten*. Szerk.: Belina, B., Gestring, N., Müller, W., Sträter, D. Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster, 115–131.

1 Köszönet illeti Tino Petzoldot az írás egy korábbi változatához fűzött kritikai megjegyzéseirért.

magántulajdonának biztosításával egyrészt lehetővé teszi, másrészt az állami és a városi intézmények saját érdekeik képviselője során különböző helyeken és részben ellentmondásos módon bele is avatkoznak ebbe a logikába, anélkül hogy eközben a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségek okaival foglalkoznának (vö. többek között Harvey 1989). Azért szükséges erre a tényre rámutatni, mert – elsősorban politikatudományi és várostervezői kontextusokban – „a városi” kormányzását olyan harmonikus folyamatként ábrázolják, amely állítólag a „közjót” szolgálja. Harmadrészt a teret rendező gazdasági és politikai folyamatokat különféle ideológiák legitimálják, sőt önállósulásuk esetén irányítják is, ha és amennyiben a releváns szereplők ezen ideológiákat igaznak és helyesnek tartják (ami minden valamirevaló ideológia alapvető jellemzője; vö. Herkommer 2004: 94–111). Napjainkban három ideológia játszik fontos szerepet a városi egyenlőtlenségek legitimálásában: a *kulturalizmus*, amely a társadalmi-gazdasági különbségeket „kulturális”, „etnikai”, vagy „életstílusbeli” különbségekké alakítja (vö. Gebhardt 2008, Belina 2008); a *neoliberalizmus*, amely a gazdasági verseny győztesei és vesztesei szerinti osztályozást igazságosként ábrázolja (vö. Foucault 2004); végezetül a *bűnözés diskurzusa*, amelyről és amelynek a jogban való megjelenéséről a jelen munka szól.

„Bűnözés”, büntetőjog, büntetőpolitika általi kormányzás

Hogy mi számít büntetendőnek és mi nem, azt a tágabb értelemben vett büntetőjog² állapítja meg. „Bűnösnek” csak az nevezhető, aki a büntetőjogban meghatározott és az állami szervek által elfogadott és érvényre emelt normákat megsérti, és akivel az erre jogosult állami szervek szabályszegőként bánnak (vö. Belina 2006: 12–24). A „bűnözés” vizsgálata ezért azt jelenti, hogy egyrészt foglalkozni kell azzal, hogy a büntetőjog mit tilt, másrészt vizsgálni kell azt a kérdést, hogy ezek a tiltások miként valósulnak meg és érvényesülnek. A következőkben a törvényhozás áll a

2 A „tágabb értelemben vett büntetőjog” kifejezésével arra utalok, hogy 'büntetőjog' alatt a továbbiakban nem csak a büntető törvénykönyvet és a büntető eljárásrendet értem, hanem minden törvényt, ami bizonyos viselkedésmódokat tilt és állami büntetés alá helyez. Ide tartozik a büntető törvénykönyv és a büntető eljárásrend mellett a szabálysértési törvény, valamint részben a kábítószer-használatra, a fiatalkorúakra vagy az utcai közlekedésre vonatkozó törvények (vö. Eisenberg 1990: 209). Hasonló módon a meghatározás alá tartoznak a rendőrség olyan intézkedései, amelyek a veszély elhárítását célozzák, és amelyeket az egyes szövetségi tartományok rendőrségi törvényében határoznak meg (pl. a „*Gewahrsamra*” vonatkozó rendelkezések), még hozzá úgy, hogy ezek formálisan nem tartalmazzak büntetési előírásokat. (A *Polizeigewahrsam* jogi intézménye Magyarországon nem létezik. Olyan fajta rendőri kényszerintézkedés – például szabadságmegvonás –, amelynek célja a bűncselekmények elkövetésének, illetve újbóli elkövetésének megakadályozása. – A lektor)

középpontban, vagyis az a kérdés, hogy *de lege lata*, azaz a hatályos jog szerint mit lehet és kell „bűnösként” üldözni.

Történelmi perspektívában ez a kérdéskör részben változó, részben állandó. Míg az utóbbi évtizedekben a különféle kábítószeres, a gyermekek testi fenyítése vagy a szexuális irányultság bűnösségének megítélése minden nyugati államban egyértelműen megváltozott, addig a lopás és a gyilkosság hosszú ideje tiltott és az is marad. Utóbbi tettek kriminalizálásának állandósága arra utal, hogy az állampolgárok magántulajdonának, valamint testének és életének állami védelme alapvető jelentőségű a kialakult társadalmi viszonyok között (vö. Krölls 2009), míg más tettek megítélésének változékonysága azt sejteti, hogy a „bűntett” meghatározása az élet egyéb területein a békés együttélésről vallott uralkodó elképzelés szerint módosulhat.

A kapitalista társadalmak lényegi jellemzője, hogy a jog úgyszólván valamennyi, a mindennapokat érintő kérdést szabályoz. A jogi forma érvényesülése, tehát az a tény, hogy a társadalmi érintkezés autonóm jogalanyok között és absztrakt törvényi szabályozás segítségével szerveződik, Paschukanis szerint a kapitalista termelési mód érvényesülésének következményeként értelmezhető. Abban ugyanis az árutulajdonosok (beleértve a csupán munkaerejüket áruba bocsátókat) szerződéses felekként, elvont értelemben véve egyenlőkként kerülnek kapcsolatba egymással. „A jogrend pontosan abban különbözik minden másfajta társadalmi rendtől, hogy egyénileg elszigetelt alanyokkal számol”. (Paschukanis 1929: 77) A büntetőjogban ez az „egyéni beszámíthatóság feltevésében”, továbbá olyan alanyok feltételezésében csapódik le, akik a „társadalmi követelmények szükségességét minden kényszer nélkül, önmagukban belátják” (Krauth 2008: 243), azaz a törvényt követni akarják és fogják.

A jogi forma ideológiai hozadéka abban áll, hogy a törvény előtti *formális egyenlőség* elve alapján elvonatkoztatnak a *társadalmilag létrehozott különbségektől*, amelyek folyamatos újratermelődése így törvényessé válik. A jogállamban „a törvény előtti egyenlőség magasztos” elképzelése – Anatole France közismert megfogalmazása szerint – „gazdagnak-szegénynek egyformán megtiltja, hogy hidak alatt háljon, az utcákon kolduljon, és kenyeret lopjon”.³ A kapitalista társadalmakban a termelőeszközöket birtoklók és az összes többi ember közötti alapvető különbség a jogi forma ezen elvi síkján legitimálódik és állandósul.

Ami tehát az alapvető társadalmi ellentmondások szintjén működik, azt más, kevésbé alapvető érdekek esetében is folyamatosan gyakorolják, vagy legalábbis megkísérik érvényesíteni. Marx egyik korai írásában (*Viták a falopási törvényről*) például azt mutatja be, hogyan és miként tudták a porosz nagybirtokosok keresztülvenni, hogy a „*gallyfa elvétele* vagy rőzszeszedés is” tilos legyen az erdeikben, ezt

3 Az idézet a szerző *A vörös lilium* (1894) című művéből való (magyar kiadás: Budapest, Európa, 1961), <http://mek.oszk.hu/02900/02935/>. – A lektor.

büntetendővé tegyék, s így „a szegények szokásjogát a gazdagok *monopóliumává*” változtassák. Az „érdek kicsinyes, merev, szellemtelen és önző lelke” itt joggá válik, és így „az állam összes szervei [...] fülek, szemek, karok, lábak lesznek, melyekkel az erdőtulajdonos érdeke hall, les, mér, véd, fog és fut” (Marx 1970: 110, 120, 130 – kiemelések az eredetiben).

Jonathan Simon (2007) kriminológus megfogalmazásában a *bűnözés általi kormányzás* szókapcsolat fejezi ki azt a jelenséget, amikor a büntetőjogot és a bűnözéssel kapcsolatos diskurzust bizonyos részleges érdekek érvényesítése céljából aktívan alkalmazzák. Simon a „kormányzás” kifejezéssel Michel Foucault (2004) állammal kapcsolatos fejtegetéseire utal. Foucault a „kormányzás” „kulcsfogalmával” (Lemke 1997: 150) a hatalomgyakorlás egy különleges módját jelöli, amely „távoli tényező⁴ és ezen tényező⁴ összjátéka révén a népességre hathatós befolyást gyakorol”, és ehhez a „törvényeket taktikaként” (Foucault 2004: 110, 150) használhatja fel. Simon bemutatja, miként vált az utóbbi évtizedekben az Egyesült Államokban a bűncselekmény „stratégiai ügyé”, miként vált lehetségessé, hogy a „bűncselekmény kategóriáját olyan beavatkozások legitimálására alkalmazzák, amelyeknek más mozzgatórugói vannak”, és hogyan történhet meg, hogy a bűnözés és a belbiztonság technológiái, diskurzusai és metaforái „minden lehetséges intézmény látható ismertetőjegyeként” működnek (Simon 2007: 4). A *bűnözés általi kormányzás* tehát jóval túlmutat a büntetőjog konkrét meghatározásán és érvényesítésén, mert a diszkurzív hatásokon keresztül egyrészt más területek politikáit is újraszervezi („biztonsági terv” nélkül nem szabad építkezni), másrészt a mindennapi élet (egyik) strukturáló tényezőjévé válik. A városra vonatkoztatva írja Simon (2000: 106): „A bűnözés kormányoz, ha az emberek döntéseit arra vonatkozóan, hogy hol lakjanak, dolgozzanak és fogyasszanak egy városban, a bűnözés észlelése dönti el”. A következőkben nem a bűnözés/kriminalizáció eszközével való kormányzás fent vázolt következményei állnak a középpontban, hanem az, hogy a kormányzásnak az államon keresztül milyen, a büntetőjogban testet öltött, tényleges és legális beavatkozási lehetőségei vannak a lakossággal szemben. Ha a bűnözés az, amit a büntetőjog kriminalizál, akkor a *bűnözés általi kormányzás* ennek a kriminalizációnak és a hozzá kapcsolódó diskurzusoknak a kormányzás érdekében történő alkalmazását jelenti. A kriminalizálás jogi gyakorlatok és diskurzusok összessége, *amelyekkel kormányoznak*; a jog és a törvény pedig a hatalomgyakorlás stratégiai erőforrásai.

Amiatt a már Max Weber (1995: 132) által is megállapított ellentmondás miatt, „amely a jog logikájának elvont formalizmusa és azon igény között áll fenn, mely

4 Foucault az idézett helyen arról ír, hogy a kormányzatnak – minthogy gazdagítani szeretné a lakosságot, és egyéb módon is kedvezni kíván neki – olyan, a népességtől, az emberek mindennapjaitól, cselekvéseitől, termékenységüktől és szaporodási szándékaiktól meglehetősen távoli tényezőket kell figyelembe vennie és alakítania, mint a pénzáramlás, az export és import, a vízgazdálkodás stb. – A lektor.

szerint a jognak eleget kell tennie bizonyos materiális posztulátumoknak”, a *bűnözés általi kormányzás* stratégiai legitimációs erőfeszítésekkel is együtt járnak. Ezeknek a stratégiáknak az érvényben lévő társadalmi erőviszonyok közepette megvalósíthatóknak kell lenniük, és mindig fennáll a lehetősége, hogy kudarcot vallanak. Ez különösen akkor következhet be, ha a törvényi szabályozás a jogalanyok absztrakt egyenlőségét és a bűnösség egyéni kirovásának elvét figyelmen kívül hagyja. Az alkoholtilalom vizsgálatakor erre a kérdésre még visszatérek.

A térbeli egyenlőtlenségek kormányzásának kontextusában kiváltképpen fontos a *földrajzi szemléletmód*, azaz a területileg eltérő büntetőjogi szabályozások és azok érvényesítése, melyet máshol Simon nyomán a *bűnözés és térbeliség általi kormányzás* jelenségeként elemeztem (Belina 2006). Ezek a szabályozások és érvényesítésük a „jogi normák feltételezett egységessége és a jogi tudás térnélkülisége miatt, ami a jogi döntéshozatal és a jogállamiság számára alapvető fontosságú” (Blomley 1994: 53), fenti értelemben a – rendszerint az állam területén mindenütt egyforma módon érvényes – jogi forma rendellenességét jelentik. Ráadásul ez a legitimációs problémákat is növeli, hiszen ha a térben megnyilvánuló társadalmi különbségeket térbelileg eltérő büntetőjoggal kívánják szabályozni, akkor azt jól (illetve ideológiailag erőteljesen) meg kell indokolni.

A városi egyenlőtlenségek kormányzása a büntetőjog alkalmazásával – a gyakorlat

A következőkben olyan konkrét példákat vizsgálók, amelyekben a német városok térbeli egyenlőtlenségeit területileg eltérő büntetőjoggal kormányozzák. A továbbiakban ezért csak olyan büntetőjogi szabályozásokról ejtek szót, amelyek térbeli különbségtételek segítségével fejtenek ki társadalmi kontrollt, és ezáltal gyakran a társadalmilag marginalizált csoportokat legalísan még inkább a társadalom peremére szorítják.

Közterületek videokamerás megfigyelése

A *bűnözés és térbeliség általi kormányzás* leggyakrabban vitatott, városokban megjelenő formája a közterek videokamerás megfigyelése, amelyet a bűnözés megakadályozásának szándékával legitimálnak. A brit belügyminisztérium megbízásából végzett, mind ez idáig legátfogóbb és – minden hiányossága ellenére (vö. Belina 2002) – legmegbízhatóbb elemzés a videokamerás megfigyelésről azokban az államokban, ahol ez a módszer széleskörűen elterjedt (Nagy-Britannia, USA), mégis arra az eredményre

jutott, hogy ily módon csupán a parkolóban sikerült visszaszorítani a bűnözést, a belvárosi és lakóterületeken nem (Farrington et al. 2007: 33). E kutatás alapján Webster (2009: 19) például mítoszként tekint a feltevésre, hogy a videokamerás megfigyeléssel mint a büntetőpolitika egyik eszközével a bűncselekmény büntetőjogi értelemben megakadályozható, üldözhető és felderíthető. Webster az ilyen megfigyelést ehelyett „többcélú” eszközként értelmezi, melynek további rendeltetéseiről alig esik szó. A videokamerás megfigyelés szerinte mindenekelőtt a *rendvédelmi* politika egyik eszköze. Középpontjában tehát nem a szabálysértések megakadályozása, hanem egy, a közrendről alkotott elképzelés megvalósítása áll. A „közrend megteremtésének” állami célját kritizáló Detlev Frehsee szerint „az államhatalomnak ily módon lehetősége nyílik a viselkedés, az udvariasság és a figyelmesség, a jó ízlés, az esztétikum, a tisztaság, az életstílus kérdéseinek szabályozására” (2000: 66). Ez a rend a videokamerás megfigyelés panoptikus hatásaként valósul meg. A „hatalom automatikus működését biztosító láthatóság tudatos és folyamatos állapota” következtében a megfigyelt személy „magáévá teszi a hatalom diktálta viszonyt” (Foucault 1994: 258, 260), vagyis a megfigyelt területen tartózkodik a hegemon rendtől való eltéréstől. Ezt a logikát a szövetségi alkotmánybíróság 1983-ban született, népszámlálásról szóló határozatában általában az állami adatgyűjtésre vonatkozóan a következőképp fogalmazta meg: „Aki bizonytalan abban, vajon a normától eltérő magatartásmódot bármikor feljegyzik-e, és mint információt hosszú távon tárolják, felhasználják vagy továbbadják-e, az meg fogja kísérelni, hogy ilyenfajta magatartásmóddal ne keltsen feltűnést” (Bundesverfassungsgericht 1984: 422). Minthogy a „rendetlen” emberek tisztában vannak azzal, hogy már pusztán fizikai jelenlétükkel is a rendtől való eltérést testesítik meg, el fogják kerülni a videokamerákkal megfigyelt területeket.

Azt a tényt, hogy a közterek videokamerás megfigyelésének éppen ez a célja, a németországi városokban való alkalmazásukról szóló vitákból szűrhetjük le. Westerlandban 1996-ban azért szereltek fel egy kamerát, mert az adott hely „a punkok találkozóhelyévé vált” (Keller 2000: 190); Lipcsében ugyanebben az évben „egy nyilvános kábítószer-kereskedelmi terület létrejött” miatt (Müller 1997: 77); Regensburgban a rendőrség a videokamerás megfigyelésnek tudta be a „punkok garázdaságának” megakadályozását (Polizeidirektion Regensburg 2001: 4); Wiesbadenben pedig a helyi illetékes a kamerák alkalmazását azzal a reménnyel indokolta, hogy segítségükkel „a punkok [...] eltűnnek” (Thurner 2009). A helyi videokamerás megfigyelőrendszer működtetői között végzett kérdőíves felmérés azt az eredményt hozta, hogy e rendszerek elsődlegesen a „kábítószeres és utcai bűnözés potenciális elkövetői, valamint marginális csoportok – például punkok, hajléktalanok vagy koldusok – ellen [irányulnak]” (Eifler, Brandt 2005: 165).

Minden esetben arról van szó, hogy száműzzenek bizonyos magatartásmódokat és embercsoportokat, melyek a megkívánt rendtől szemmel láthatóan eltérnek. Nagy-

Britannia vonatkozásában Coleman (2004) azt a végkövetkeztetést vonja le, hogy ezáltal a neoliberális politika látható következményei, azaz az egyre növekvő városi szegénység és nyomor elrejtethetővé, az ilyen emberek pedig kiszekelthetők válnak. S minthogy mindez a *bűnmegelőzés* örvén történik, a *bűnözés általi kormányzás* iskola-példájának tekinthető. A videokamerák térbelileg „szelektív látókörének” köszönhetően – amely „szelektív módon csak bizonyos utcákat és tereket fog át” és a „nyilvános terek nagyon egyenlőtlen földrajzát hozza létre” (Johnstone, Williams 2000: 192) –, valamint mert az elérni kívánt és gyakran elért cél a népesség térbeli elűzése és szelektálása, itt valójában a *bűnözés és térbeliség általi kormányzás* módszeréről van szó.

Kiutasítás, belépési tilalom, távoltartási „örizet”⁵

Míg a köztér videokamerás megfigyelése közvetetten célozza a „normáknak ellenszegülők” eltávolítását, más intézkedések ugyanezt a hatást közvetlenül kívánják elérni. A kiutasítás esetében az embereket egyszerűen felszólítják, hogy hagyjanak el egy bizonyos területet. A kiutasítás minden tartomány rendőrségi törvényében „szabványos intézkedésként” szerepel, ami azt jelenti, hogy a rendőrség a rendelkezést a megfelelő módon alkalmazhatja, amennyiben az a veszély elhárítását szolgálja. A *közbiztonságról és a közrendről szóló hesseni törvény* (*Hessisches Gesetz über die öffentliche Sicherheit und Ordnung*) 31. paragrafusának 1. bekezdésében például ez áll: „A veszélyelhárításért felelős szervek és a rendőrség egy személyt a veszély elhárításának érdekében ideiglenesen egy területről kiutasíthat vagy egy területre való belépését ideiglenesen megtilthatja.” Ezt az eljárást a koldusokkal, a hajléktalanokkal vagy a kábítószer-kereskedelemben érintettekkel, sőt a futballrajongókkal és a tüntetőkkel szemben is rendszeresen alkalmazzák.

A város meghatározott részeiről (városon kívüli lakóhellyel rendelkezők esetében olykor a város teljes területéről) való hosszú időtartamú (várostól függően három és tizenkét hónap közötti) kiutasítás a belépési tilalom szabályozásán nyugszik, amelyről a fent említett paragrafus 3. bekezdése szól: „Ha a tények indokoltá teszik azt a feltevést, hogy egy személy egy település bizonyos területén várhatóan bűn-

5 A szerző a német nyelvű szövegben a *Verbringungsgewahrsam* kifejezést használja, melynek azonban a magyar jogtudományban nincs pontos megfelelője. A *Verbringungsgewahrsam* során embereket akaratuk ellenére valamely más helyre visznek, hogy ezzel megelőzzék valamely bűncselekmény vagy szabálysértés bekövetkezését vagy további elkövetését. A megelőző jelleg tekintetében a magyar jogrendszerben nincs példa erre. Az őrizetbe vétel a magyar jogrendben szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmény megalapozott gyanúja – különösen tettenérés – esetén alkalmazható, azaz nem preventív célból. A fordításban ezért az őrizet szót csupán idézőjeles formában szerepeltettem (távoltartási „őrizet”). – A ford.

cselekményt fog elkövetni, a veszélyelhárításért felelős szervek és a rendőrség meghatározott időre megtilthatja ennek a személynek, hogy a szóban forgó területre belépjen vagy ott tartózkodjon”. Ilyen tartózkodási tilalmak 1996 óta szinte minden tartomány rendőrségi törvényébe szabványos intézkedés formájában épültek be (és amely tartományokban nem – például Bajorországban –, ott is alkalmazzák őket). Az intézkedés indoklásaként a bíróságok és a jogi kommentárok készítői hangsúlyozzák, hogy bizonyos „körök” – mindenekelőtt a kábítószerhez kapcsolódó színterek – bizonyos emberek pusztá jelenlétével „absztrakt veszélyt” hoznak létre egy adott helyen, ami túlmutat a jövőbeli konkrét büntethető tevékenység alapos gyanújának veszélyén, például illegális kábítószeres vételén vagy eladásán, valamint a „beszerzési bűnözésen”⁶ ('konkrét veszély'). Ezzel a kábítószerhez kapcsolódó színterek szereplőire vonatkozóan a jogban egy pótlólagos rendőrségi, konkrétan nem büntethető viselkedési módokhoz kapcsolódó intézkedési lehetőség jön létre, ami lényegében az „absztrakt” veszély megalkotására és térbeliesítésére támaszkodik (bővebben lásd: Belina 2007). Pontosan ez a *bűnözés és térbeliesítés általi kormányzás*.

Mellékesen megemlítendő az egészen hasonló módon működő brit *antiszociális viselkedésre vonatkozó rendeletek* (*Anti Social Behaviour Orders*), amelyek segítségével személyek utasíthatók arra, hogy például bizonyos területekre ne lépjenek be. A németországi belépési tilalmakkal ellentétben itt elegendő a „közrend megsértése”, vagyis a kriminalizáció anélkül is bekövetkezhet, hogy a szűkebb értelemben vett büntetőjogra vagy az „absztrakt veszély” kiegészítő szüleményére kellene hivatkozni. Ezáltal „válík lehetővé, hogy *mindenkit*, akinek a viselkedését »másnak« vagy a normától eltérőnek tekintik, antiszociálisként jellemezzenek, ami térbeli és társadalmi kirekesztéshez vezethet” (Millie 2008: 384). Az *antiszociális viselkedésre vonatkozó rendeletek* „túlmutatnak a bűncselekményen”, és éppen ezért a szűkebb értelemben vett büntetőjognál alkalmasabbak „számos intézmény kormányzási tevékenységének bevonására és megkezdésére, a lakhatástól az oktatáson át az egészségügyig, a várostervezésig és a kiskereskedelemig” (Crawford 2009: 816, 817).

Egy másik, a német rendőrségi jogban ugyan nem szereplő, de a német városok gyakorlatában megjelenő rendőrségi eljárás az ún. távoltartási „őrizet”, amikor a rendőrség bizonyos személyeket a város peremére „szállít” arról a területről, ahol zavart keltenek. Habár ennek a gyakorlatnak nincsen jogi alapja (vö. Kappeler 2000; Finger 2006: 148–163), magas beosztású rendőrségi hivatalnokok a szabványos intézkedések repertoárjának „ésszerű és hatékony kiegészítéseként” (Körbschall 1997: 268) jellemzik, így időközben „valóban »szabványosított« intézkedéssé” vált (Finger

6 A beszerzési bűnözés (*Beschaffungskriminalität*) fogalma azokat a bűncselekményeket jelöli, amelyeket az elkövetők annak érdekében követnek el, hogy illegális kábítószerhez vagy orvosi vényre kapható gyógyszerekhez juthassanak (betörés, lopás, gyógyszerárak kirablása stb.). – A lektor.

2006: 160). Egy tanulmány a berlini Alexanderplatzon élő „utcagyerekekkel” való bánásmódról például úgy számol be, hogy „a fiatalokat rendőrségi járművekkel a város szélére szállították, és a legközelebbi gyorsvasút-állomástól húszpercnyi járótavolságra rakták ki őket”; egy idő után azonban a rendőrség felhagyott ezzel az eljárással, ugyanis a fiataloknak minden esetben „sikerült [...] a rendőrségi erőket megelőzve visszaérni a térre” (Leuschner 2009: 214).

„Veszélyes helyek”

A bűnözés és térbeliség általi kormányzás egy további, minden német tartomány rendőrségi jogában szereplő változata a „veszélyes helyek” rendőrség általi kijelölése, melynek keretében az adott területen a rendőri szervek szélesebb hatókörű ellenőrzési jogosultsággal rendelkeznek. A berlini általános biztonságról szóló és rendészeti törvény (*Berliner Allgemeinen Sicherheits- und Ordnungsgesetz*) 3. paragrafusának 2. bekezdése kimondja, hogy a „bűnözéstől terhelt” helyeken tartózkodó személyek személyazonosságának megállapításához nincs szükség kezdeti gyanúra,⁷ a 34. paragrafus 2. bekezdése pedig arról rendelkezik, hogy az ezen a területen tartózkodó személyek minden további indoklás nélkül megmotozhatók. A „veszélyes hely” definíció szerint elméletileg magasabb bűnözési gyakoriságtól terhelt terület, kivételes esetekben azonban „egy adott hely ténylegesen megtörtént bűncselekmények nélkül is bűnözéstől terhelt területet jelenthet” (Tölle 2004: 3). Jogilag ezen a módon van alátámasztva a rendőrség jól ismert és gyakran vizsgált gyakorlata, mely szerint a „rossz” környékeken intenzívebben ellenőriznek, mint más területeken (vö. Feest 1971: 72).

E vonatkozásban példaként hozható fel a korábban említett tanulmány az „utcagyerekekkel” való rendőrségi bánásmódról a berlini Alexanderplatzon, melyet „veszélyes helyként” definiáltak. „A tér »veszélyes helyként« való meghatározását a táskalapások gyakoribb előfordulása indokolta, ami azonban [...] nem áll összefüggésben az utcai élet jellegével, a rendőrség információi szerint ugyanis a megfigyelt csoport egyértelműen nem tartozik az állítólagos táskatolvajok közé” (Leuschner 2009: 213). Mindazonáltal a meghatározás a folyamatos rendőri jelenléttel együtt oda vezetett, hogy a fiatalokat bármilyen konkrét indok nélkül folyamatosan ellenőrzik, ami a „veszélyes hely” definíciójának köszönhetően törvényesen lehetséges.

Míg ebben a példában a társadalom peremén lévő csoportok zaklatása a „veszélyes hely” más szempontok alapján legitimált definíciójának szélárnyékában történik, a nyílt kábítószerzcéna esetében a legitimáció és a cél egybeesik. Maga a tény,

7 A „kezdeti gyanú” (*Anfangsverdacht*) a németországi büntetőjogban az a gyanúsítási szint, amikor a bűnüldözési szervek kötelesek a nyomozást megkezdni, leginkább a magyar megalapozott gyanúra hasonlít. – A ford.

hogy kellemetlen külsejű, kábítószer-problémákkal küzdő embercsoportok egy adott helyen tartózkodnak, elegendő indok arra, hogy a helyet „veszélyesnek” nyilvánítsák, éppen ezért őket zaklassák, a *térbeliség* által kriminalizálják és irányítás alá vonják. A belépési tilalomhoz hasonlóan itt is az „absztrakt veszély” térbeliesítése áll a középpontban, mert legalísan lehetővé válik a kormányzás a konkrét, vagyis az egyedi gyanút keltő mozzanatokhoz köthető veszély megállapítása nélkül. Ezt a térbeliesítést világosan fogalmazza meg a cottbusi közigazgatási bíróság (Verwaltungsgericht Cottbus 2008), mely egy ítélet indoklásában meghatározza, milyen jellemzőkkel kell rendelkeznie egy „veszélyes helynek”. Egy hely eszerint „veszélyesnek” tekinthető, „ha a hely már önmagában veszélyt rejt, mint például a kábítószer-kereskedelem jól ismert helyszíneinek (pályaudvar-épületek stb.) esetében, ahol a bűncselekmény elkövetésének veszélye fenyeget, függetlenül az egyes, éppen a helyszínen tartózkodó személyektől” (kiemelés tőlem – B. B.).

Alkoholtilalom a (nem kereskedelmi) közterületeken

Az utóbbi időben, de főleg azóta, hogy a baden-württembergi másodfokú közigazgatási bíróság (Verwaltungsgerichtshof Baden-Württemberg) a szabályozást hatályon kívül helyezte (vö. Peterson 2009), a médiában is figyelmet kapott (vö. Brandt et al. 2009) a különböző német városok azon törekvése, hogy az alkoholfogyasztást a közterekről való kitiltással a számára kijelölt (vagyis kereskedelmi) terekbe szorítsák. A közösségek számára az alkoholtilalmat érintő „döntés eszközét” a veszély elhárításáról szóló rendeletek jelentik (Hebeler, Schäfer 2009: 1425).⁸ Ezt a lehetőséget a német tartományok rendőrségi törvényei szabályozzák, például a *Közbiztonságról és a közrendről* szóló hesseni törvény (*Hessisches Gesetz über die öffentliche Sicherheit und Ordnung*) 71. paragrafusában ez áll: „A veszély elhárításáról szóló rendeletek parancsokat és tiltásokat tartalmaznak, amelyek határozatlan számú esetben határozatlan számú személynek szólnak és a veszély elhárításának érdekében szükségesek”. Ezeket a rendeleteket a 72. paragrafus értelmében a tartományi belügyminisztérium és a tartományi közigazgatási szervek, illetve a 73. paragrafus alapján kommunális szinten a járások és községek bocsáthatják ki.

Példaként említhető a Ludwigshafenben bevezetett alkoholtilalom (2008): „A veszély elhárításáról szóló ezen rendelet érvényességi körén belül [...] a hivatalosan engedélyezett területeken (vendéglátó-ipari egységek kerthelyiségein) kívül eső, nyilvánosan elérhető területeken tiltott a) mindenfajta alkoholos ital fogyasztása,

8 Ezek a rendeletek más témák esetében is „bizonyos viselkedési módok rendőri, rendészeti hatósági szabályozásának központi eszközeit” képezik (Finger 2006: 296).

b) mindenfajta alkoholos ital birtoklása, amennyiben a konkrét körülmények között felismerhető a szándék, hogy a rendelet érvényességi körén belül annak elfogyasztása is tervbe van véve” (idézi Hebeler, Schäfer 2009: 1425). A térbeli összetevő nyilvánvaló, akárcsak az elűzés mint cél,⁹ itt tehát szintén a *bűnözés és térbeliség általi kormányzás* egy kísérletéről van szó.

Az ilyen és hasonló veszélyek elhárításáról szóló rendeleteket, melyek „a csavargás, a koldulás és a nyilvános területen való alkoholfogyasztás jogszerű megakadályozását célozták volna, kivétel nélkül minden esetben mint jogellenest utasították el” (Finger 2006: 296). Ugyanis mindent, amit az alkoholfogyasztók *tesznek*, és ami várhatóan bekövetkező bűncselekmény gyanújaként értelmezhető (= „konkrét veszély”), a rendőrség ilyen szabályozás nélkül is képes megakadályozni. A mai napig nem elfogadott az a nézet, amely szerint a nem kereskedelmi terekben történő alkoholfogyasztás „absztrakt veszélyt” jelent, ugyanis „nem idézi elő rendszeresen és jellemzően a rendőrség által védendő javak megsértését” (Hebeler, Schäfer 2009: 1425; vö. Hecker 2009). Ezt a tényt 2009. július 28-án rögzítette a baden-württembergi másodfokú közigazgatási bíróság (VGH Baden-Württemberg), a 2008. július 22-én keltezett, Freiburg városában a nyilvános tereken való alkoholfogyasztásról szóló rendelet nyomán, amely a belváros egy központi területén („Bermuda-Dreieck”, Bermuda-háromszög) az alkoholfogyasztás térben és időben behatárolt tilalmát rendelte el (vö. Pewestorf 2009).

Habár a rendelet célját a baden-württembergi másodfokú közigazgatási bíróság alapvetően jóváhagyta – meg kell akadályozni a fiatalok „mértéktelen ivászatát” a „Bermuda-háromszög” területén, mert az a nyugalom megzavarásához és dologi károkhoz vezet –, egyben azt is rögzíti, hogy az „absztrakt veszély” alapfeltételezése szerint mindenki, aki jelét adja az alkoholfogyasztás inkriminált viselkedésmódjának, előreláthatólag meg fogja zavarni a nyugalmat és dologi károkat is okoz. Mivel azonban ez az összefüggés nem bizonyítható, a rendelet révén azokra is az „absztrakt veszély” részeként tekintenének, következésképp azokat is a nyugalom jövőbeli megzavaróinak és a dologi károk okozóinak tartanák, akik valójában egyáltalán nem tartoznak a mértéktelenül ivó fiatalok csoportjába. Ezzel összefüggésben az ítélező bíró a következő példát hozta: „Egy tavon sem vezetnek be fürdési tilalmat azért, mert úszni nem tudó emberek korábban megfulladtak benne” (Menke 2009).

Ebben az esetben tehát a *bűnözés és térbeliség általi kormányzás* eljogiasításának¹⁰ megghiúsult kísérletéről van szó. Bővebben azért tárgyaltam, hogy segítségével pon-

9 A *Stuttgarter Zeitung*ban (O. V. 2008) ez olvasható: „Konstanzban a közigazgatás jó tapasztalatokkal rendelkezik a korlátozott érvényű alkoholtilalom bevezetéséről a Bodeni-tó partközeli területein. Az alkoholfogyasztó csoportok a lakatlan területekre települtek át”.

10 Az eljogiasítás azt a folyamatot jelenti, amelynek során a modern állam a mindennapi cselekvésformák mind nagyobb hányadát kívánja különböző jogi eszközökkel szabályozni vagy korlátozni. – A szerk.

tosabban meghatározhassem az alkalmazott gyakorlat előfeltételeit és elméleti szempontjait. A belbiztonságról folyó vitákban jogosan hívják fel a figyelmet arra, hogy a kriminalizálás és a felügyelet kritikusanál időnként egyfajta „történelmi-telen felajzottságra” való hajlam figyelhető meg (Reinhardt Kreissl fogalmazott így *A biztonsági állam vége* című konferencián, idézi Kammerer 2009: 33), és hogy a vitákban említett példák folyvást egy „minden egyre rosszabb” hozzáálláshoz vezetnek. Az ellenpéldákból azonban véleményem szerint sokkal többet lehet tanulni. Az alkoholtilalom bevezetésének megghiúsulása a nem kereskedelmi köztereken ugyanis azt mutatja, hogy a marginalizált társadalmi csoportok irányítását célzó büntetőjog stratégiai alkalmazásának eljogiasítási folyamata semmiképpen sem automatizmus; a társadalom peremén lévő csoportok ellen irányuló partikuláris érdekek jogi formába való „átültetését” ugyanis a bírói joghatóságnak is jóvá kell hagynia, és ez az erőviszonyoktól, valamint a kriminalizálandó alanyoktól függően megghiúsulhat.

Másképp nem lenne megmagyarázható a *bűnözés és térbeliség általi kormányzás* összes, korábban említett formája, amelyek lényege éppen az, hogy egy csoporthoz való tartozást és mindenekelőtt az egy bizonyos területen való tartózkodást *a jogi formának megfelelően, de annak alapelveivel ellenkezően* kriminalizálnak (vö. részletesebben Belina 2006). A nyílt, meghatározott területhez köthető illegalizált kábítószer-használat – amelyre az egyéni felelősségen¹¹ túl „absztrakt veszélyként” lehet tekinteni (mint a belépést tiltó, és mint a „veszélyes helyeket” kijelölő joggyakorlat esetében) – és a nem kereskedelmi jellegű, nyilvános köztereken folyó alkoholfogyasztás kezelése közötti különbséget a kriminalizált tárgyban és a kriminalizációt irányító hatalmi viszonyokban kell keresnünk. Számomra kézenfekvőnek tűnik az az állítás, hogy az illegalizált kábítószer ideológiailag és jogilag (az önálló kábítószertörvény alapján!) az egyéni felelősség szempontjából közelebb állnak a kriminalizációhoz, mint az alkohol, melynek fogyasztása gyerekek és fiatalok esetében ugyan megbotrántkoztató, valamint – ahol lehetséges – kriminalizált is (vö. Zürich példáján Landolt és Backhaus 2009), mindazonáltal az alkohol elsősorban egy társadalmilag (a bírák által is!) elfogadott kábítószer, egy „kulturális jószág”, egy egész (legális) gazdasági ágazat alapja.

A „Bermuda-háromszögben” és másutt mértéktelenül italozó fiatalok problémájának megfelelő jogi formában történő megoldására tehát más módszert kell találni. A baden-württembergi másodfokú közigazgatási bíróság a megghiúsult rendelet „határozatlanságát” kifogásolja, vagyis szerinte a kriminalizáció pontosabb megalkotására is lenne lehetőség. Az amerikai városokban a nagyon hasonló bírósági

11 Az eredeti szöveg *Zurechnung*-fogalma a német büntetőjogban azt a mérlegelést jelenti, amelynek során megállapítják, hogy egy tevékenység büntetendő-e vagy sem. Ekkor azt vizsgálják, hogy a bűncselekmény folyamata és eredménye között fennáll-e olyan megítélhető kapcsolat, amely a tettesnek tulajdonítható. – *A szerk.*

döntésekre adott reakció abból állt, hogy miután az utcán való tanyázásról, a piros és a kék ruhadarabok viseléséről (ami a bandákhoz való tartozás jele; bandaellenes rendelkezések – *anti-gang ordinances*), valamint az ácsorgásról (ácsorgás elleni rendelkezések – *anti-loitering ordinances*) szóló kommunális tilalmakat homályos megfogalmazásuk miatt visszautasították, olyan rendeleteket hagytak jóvá, amelyek kifejezetten azon emberek ellen irányultak, „akik egy bizonyos meghatározott célból ácsorognak” (Wozniak 1999: 23). Így a baltimore-i *drogmentes övezetben* nem magát az ácsorgást tiltották meg, hanem „a kábítószerrel kapcsolatos tevékenység végzése céljából történő ácsorgást” (*Baltimore City Code*, 58C paragrafus, 19. cikk). Természetesen a jövőbeli szándék (jelen esetben a kábítószer-kereskedelem) megállapítása továbbra is az ellenőrzést végző rendőrség feladata, és ezt a gyakorlatban rendszerint előítélet és önkényeskedés kíséri (a baltimore-i *drogmentes övezetről* vö. Burns, Simon 1997: 167). A „kábítószerrel kapcsolatos tevékenységek” önmagukban is büntetendőnek számítanak, ami azt jelenti, hogy ez a „szándék” közvetlenül kriminalizálható viselkedésmódhoz vezet – ami az alkoholfogyasztás esetében nem igaz. Ezért a baden-württembergi másodfokú közigazgatási bíróság ítéletének egyik kommentátora jogosan teszi fel a kérdést, hogy vajon „egyáltalán megfogalmazható-e kellő határozottsággal egy ilyen rendelet”, mivel „fennáll annak a nehézsége [...], hogy egy meglehetősen absztrakt tétellel kell-e megragadni egy olyan viselkedésmódot, amely a konkrét esetben mindig az értelmezéstől függ” (Pewesdorf 2009: 1398). Ha igaza lenne ennek a kommentátornak és a mértéktelenül italozó fiatalok elleni küzdelemben nem járható út a kommunális rendelet formájában történő kriminalizáció, akkor ez csupán újabb adalék lenne az amerikai és a német társadalom alkohollal és illegális kábítószerekkel kapcsolatos bánásmódja közti eltéréshez, csakúgy mint az amerikai és a németországi kriminalizáló hatóságok közti különbséghez. A baden-württembergi belügyminiszter mindazonáltal közölte, hogy „meg kívánja teremteni a szükséges feltételeket” ahhoz, hogy „felvegyük a küzdelmet a fiatalok ivászati orgiái ellen” (Preiss 2010), a nem kereskedelmi közterületeken történő alkoholfogyasztás kriminalizálása körüli küzdelmek a német városokban a *bűnözés és térbeliség általi kormányzás* további változataiként folytatódnak.

Összegzés és kitekintés

A *bűnözés és térbeliség általi kormányzás* gyakorlata olyan stratégiaként értelmezhető és vizsgálható, amellyel a politikai és társadalmi folyamatok eredményeképpen létrejött városi társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket a kriminalizáció és az állam erőszakmonopóliumán keresztül kormányozzák. Ez a felismerés önmagában nem feltétlenül új, ugyanis már Marx (1988: 690, 612–613) megállapította az iparosodó

Angliára vonatkozóan: „A munkást feleségével, gyermekével, holmijával az utcára dobják és – ha túl tömegesen tódul olyan városrészekbe, ahol a helyi hatóság sokat ad az illemre, egészségrendészetileg üldözik!” Számos történeti vizsgálat mutatott rá, hogy a „szegény helyeken lakó szegény emberek” rendőrségi (és nem csupán egészségrendészeti) üldözésének hagyománya van (az iparosodó Egyesült Államok különböző centrumainak 1865 és 1915 közötti példájához lásd: Harring 1983; Poroszország, Anglia és az Egyesült Államok példája a modernizáció folyamatában: Knöbl 1998; a téma aktualitását mutatja, hogy az előző mondat idézete az 1990-es évek New York-i rendőri munkájával foglalkozó tanulmányban is szerepel: Davies, Fagan 2000: 457). A módszerek részletei, valamint a konkrét indokok megváltoztak. A 20. század jó részében a rendőrség általi kormányzás legfőbb indokai a gettókban és a leromlott lakónegyedekben összezsúfolt emberek zavargásai, valamint az ettől való félelmek voltak. Ezzel szemben manapság szinte kizárólag a neoliberális piacgazdaságban szabadjára engedett tőke által fölöslegessé tett emberek pusztázásáról van szó. A „társadalmi dinamittól” való félelem helyébe a „raktározás”¹² lép, azaz a „társadalmi hulladék raktározása”, a „társadalom drága, de relatíve ártalmatlan terhe”, amelynek ellenőrzése „a probléma rendbetételét és megfékezését célozza” (Spitzer 1975: 645).

Mint ahogyan az alkoholtilalom vagy még kirívóbban a telekommunikációs adatátvitel elleni keresetek példái is mutatják – amelyeknek köszönhetően az adattárolás és az alkoholtilalom eddigi formájukban tovább nem folytathatók – olykor a bírói hatalom képes gátat szabni a belbiztonság területén zajló felszerelésnek. Ésszerűnek tűnik az a polgárjogi küzdelemre támaszkodó stratégia, amely harcol az olyan büntetőpolitika ellen, mely a szegényeket és a társadalom peremére szorult csoportokat a szegénységükön és marginalizáltságukon túlmenően még a végrehajtó állami erőszak tárgyává is teszi. Sonja Buckel (2008: 127) úgy érvel, hogy fontos lenne „a jogi forma ellentmondásainak ismeretében [...] a valódi univerzalitás és igazságosság eléréseért tovább küzdeni”, azaz az egyenjogúsítás szándékával vállalni a jogi konfliktusokat. Az igazságszolgáltatás története ugyanakkor elég okot ad az elővigyázatosságra, amelyre a konkrét fejleményekre és döntésekre utalva Wolf-Dieter Narr (2009: 11) emlékeztet, és ezekből arra következtet, hogy „ne becsüljük túl a dominánsan végrehajtó hatalmi törvényhozási döntések alkotmánybíróság általi, alapjogi és emberjogi megváltoztatásának lehetőségeit”! Záró tézisem az, hogy a jogi harcnak legalábbis össze kell kapcsolódnia azzal a társadalmi harccal, amely magukkal a jelenségekkel foglalkozik, azaz a szegénységgel, a rasszizmussal vagy a politikai-gazdasági tényezők által létrehozott városi egyenlőtlensé-

12 A német eredetiben használt angol *warehousing* szó az áru raktározását jelenti, az amerikai bizalmas szóhasználatban azonban a „bedug, bezár valakit valahova [kórházba, börtönbe]” jelentéssel is rendelkezik. – *A ford.*

gel, és nem szorítkozik ezeknek a jelenségeknek pusztán (büntető)jogi feldolgozására – utóbbi ugyanis szükségképpen elvonatkoztat a társadalmi ellentmondásoktól és harcoktól annak érdekében, hogy a jelenségeket jogi eljárások tárgyává tehesse.

Hivatkozott irodalom

- Backhaus, N., Landolt, S. (2009): Alkoholkonsum von Jugendlichen als Praxis der Raumanewinnung am Beispiel der Stadt Zürich. *Geographica Helvetica*, 64 (3): 186–192.
- Belina, B. (2002): Videoüberwachung öffentlicher Räume in Großbritannien und Deutschland. *Geographische Rundschau*, 54 (7/8): 16–22.
- Belina, B. (2006): *Raum, Überwachung, Kontrolle*. Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster.
- Belina, B. (2007): From Disciplining to Dislocation: Area Bans in Recent Urban Policing in Germany. *European Urban and Regional Studies*, 14 (4): 321–336.
- Belina, B. (2008): “We may be in the slum, but the slum is not in us!” Zur Kritik kulturalistischer Argumentationen am Beispiel der underclass-Debatte. *Erdkunde*, 61 (1): 15–26.
- Blomley, N. (1994): *Law, Space, and the Geographies of Power*. The Guilford Press, New York.
- Brandt, A. et al. (2009): Zechen, Knutschen, Pöbeln. *Der Spiegel*, augustus 3.: 30–31.
- Brede, H., Kohaupt, B., Kujath, H.-J. (1975): *Ökonomische und politische Determinanten der Wohnungsversorgung*. Shurkamp, Frankfurt a.M.
- Buckel, S. (2008): Zwischen Schutz und Maskerade – Kritik(en) des Rechts. In *Kritik und Materialität*. Szerk.: Demirović, A. Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster, 110–131.
- Bundesverfassungsgericht 1984: Urteil vom 15.12.1983, Az. 1 BvR 209/83. *Neue Juristische Wochenschrift*, 37 (8): 419–428.
- Burns, E., Simon, D. (1997): *The Corner. A Year in the Life of an Inner-city Neighborhood*. Broadway, New York.
- Coleman, R. (2004): *Reclaiming the Streets*. Willan, Cullompton.
- Crawford, A. (2009): Governing through Anti-Social Behaviour. *British Journal of Criminology*, 49: 810–831.
- Davies, G., Fagan, J. (2000): Street Stops and Broken Windows: Terry, Race, and Disorder in New York. *Fordham Urban Law Journal*, 28: 457–504.
- Eifler, S., Brandt, D. (2005): Videoüberwachung in Deutschland. *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform*, 88 (3): 157–173.
- Eisenberg, U. (1990): *Kriminologie*. Heymann, Köln, Berlin, Bonn, München.

- Engels, F. (1972 [1845]): *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*. In Marx-Engels-Werke 2. Dietz Verlag, Berlin, 225–506. [Magyar kiadás: Engels, F. (1980): *A munkásosztály helyzete Angliában*. Magyar Helikon, Budapest.]
- Farrington, D. et al. (2007): The Effects of Closed-Circuit Television on Crime. *Journal of Experimental Criminology*, 3 (1): 21–38.
- Feest, J. (1971): Die Situation des Verdachts. In *Die Polizei*. Szerk.: Feest, J., Lautmann, R. Westdeutscher Verlag, Opladen, 71–92.
- Finger, T. (2006): *Die offenen Szenen der Städte. Gefahrenabwehr-, kommunal- und straßenrechtliche Maßnahmen zur Wahrung eines integren öffentlichen Raums*. Duncker & Humblot, Berlin.
- Foucault, M. (1994 [1975]): *Überwachen und Strafen*. Suhrkamp, Frankfurt a.M. [Magyar kiadás: Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Gondolat Kiadó, Budapest.]
- Foucault, M. (2004): *Sicherheit, Territorium, Bevölkerung. Geschichte der Gouvernementalität I. Vorlesungen am Collège de France 1978–1979*. Suhrkamp, Frankfurt a.M.
- Frehsee, D. (2000): Fragen an den Deutschen Präventionstag. *DVJJ-Journal*, 11 (3): 65–72.
- Frieling, H.-D. (1980): *Räumliche soziale Segregation in Göttingen – Zur Kritik der Sozialökologie*. Kassel.
- Gebhardt, D. (2008): Die Stadt à la Carte? Lebensstile und die Kulturalisierung von Ungleichheit in der Deutschen Stadtgeographie. *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 7 (3): 482–509.
- Harring, S. (1983): *Policing a Class Society. The Experience of American Cities, 1865–1915*. Rutgers University Press, New Brunswick.
- Harvey, D. (1989): *The Urban Experience*. John Hopkins University Press. Oxford.
- Hebeler, T., Schäfer, B. (2009): Die rechtliche Zulässigkeit von Alkoholverboten im öffentlichen Raum. *Das Deutsche Verwaltungsblatt*, 22: 1424–1430.
- Hecker, W. (2009): Zur neuen Debatte über Alkoholkonsumverbote im öffentlichen Raum. *Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht*, 16: 1016–1020.
- Herkommer, S. (2004): *Metamorphosen der Ideologie*. VSA Verlag, Hamburg.
- Johnstone, C., Williams, K. S. (2000): The Politics of the Selective Gaze: Closed Circuit Television and the Policing of Public Space. *Crime, Law & Social Change*, 34 (1/2): 183–200.
- Kammerer, D. (2009): Sicherheitsstaat am Ende (Tagungsbericht). *Kriminologisches Journal*, 41 (1): 33–36.
- Kappeler, A.-M. (2000): Der Verbringungsgewahrsam im System vollzugspolizeilicher Eingriffsbefugnisse. *Die Öffentliche Verwaltung*, 53: 227–234.
- Keller, C. (2000): Video-Überwachung: Ein Mittel zur Kriminalprävention. *Kriminalistik*, 54 (3): 187–191.

- Knöbl, W. (1998): *Polizei und Herrschaft im Modernisierungsprozeß. Staatsbildung und innere Sicherheit in Preußen, England und Amerika 1700–1914.* Campus, Frankfurt a.M., New York.
- Körbschall, T. (1997): Der Verbringungsgewahrsam aus rechtlicher Sicht. *Die Polizei*, 88 (9): 263–268.
- Krauth, S. (2008): Der Körper an der Grenze des Strafrechts – zur normativen Bedingung lebenswissenschaftlichen Wissens. *Kriminologisches Journal*, 40 (4): 242–256.
- Krölls, A. (2009): *Das Grundgesetz – ein Grund zum Feiern?* VSA Verlag, Hamburg.
- Lemke, T. (1997): *Eine Kritik der politischen Vernunft.* Argument Verlag, Hamburg.
- Leuschner, V. (2009): Dynamiken der Ausgrenzung – „Straßenkinder“ und Institutionen staatlicher Kontrolle. *Kriminologisches Journal*, 41 (3): 209–219.
- Marx, K. (1970 [1842]): *Debatten über das Holzdiebstahlsgesetz.* In Marx–Engels–Werke 1: 109–147. [Magyar kiadás: Marx, K. (1974): A 6. rajnai Landtag tanácskozásai. Harmadik cikk. Viták a falopási törvényről. In *Marx–Engels művei.* Kossuth Kiadó, Budapest, 110–147.]
- Marx, K. (1988 [1867]): *Das Kapital.* Band 1. MEW 32. Dietz Verlag, Berlin. [Magyar kiadás: Marx, K. (2000): *A Tőke. I. kötet.* Gondolat, Budapest.]
- Menke, B. (2009): Wie ein Doktorand das Alkoholverbot kippte. Spiegel-Online, júlíus 28., <http://www.spiegel.de/unispiegel/wunderbar/0,1518,638879,00.html> (Letöltve: 2010. március 16.)
- Millie, A. (2008): Anti-Social Behaviour, Behavioural Expectations and an Urban Aesthetic. *British Journal of Criminology*, 48: 379–394.
- Müller, R. (1997): Pilotprojekt zur Videoüberwachung von Kriminalitätsschwerpunkten in der Leipziger Innenstadt. *Die Polizei*, 88 (3): 77–82.
- Narr, W.-D. (2009): Antiterroristische Mimesis – in Zeiten grenzenloser Prävention ein Abgrund an Sicherheit. *Kriminologisches Journal*, 41 (1): 2–19.
- O. V. (2008): Wo Verbote gelten. *Stuttgarter Nachrichten*, április 19.: 21.
- Paschukanis, E. (1929): *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus.* Ca Ira, Berlin.
- Petersen, M. (2009): Die Städte wollen anders verbieten als bisher. *Stuttgarter Zeitung*, júlíus 31.: 1.
- Pewestorf, A. (2009): Anmerkung zu den Urteilen des VGH Baden–Württemberg vom 28. 7. 2009 - 1 S 2200/08 und 1 S 2340/08. *Das Deutsche Verwaltungsblatt*, 21: 1396–1399.
- Polizeidirektion Regensburg (2001): *Videoüberwachung in Regensburg.* Pressemitteilung Nr. 430 vom 31. 08.
- Preiss, G. (2010): Weniger Straftaten, aber mehr Gewalt. Kriminalitätsstatistik 2009: Viele Einbrüche – Innenminister will Videoüberwachung ausweiten. *Stuttgarter Nachrichten*, március 13.: 7.
- Simon, J. (2000): Miami: Governing the City Through Crime. In *The Social Sustainabi-*

- lity of Cities*. Szerk.: Polèse, M., Stren, R. University of Toronto Press, Toronto, Buffalo, London, 98–122.
- Simon, J. (2007): *Governing Through Crime*. Oxford University Press, New York.
- Spitzer, S. (1975): Toward a Marxian Theory of Deviance. *Social Problems*, 22 (5): 638–651.
- Thurnes, M. (2009): Punker im Visier. Die Stadt Wiesbaden installiert am Hauptbahnhof eine Videoüberwachung. http://www.fr-online.de/frankfurt_und_hessen/nachrichten/hessen/2018844_Wiesbaden-Punker-im-Visier.html (Letöltve: 2009. október 16.)
- Tölle, O. (2004): „Kriminalitätsbelastete Orte“ im Sinne des Allgemeinen Sicherheits- und Ordnungsgesetzes (ASOG) Berlin. Berlin: SPI Infoblatt 31.
- VG Cottbus (2008): Urteil vom 13.03.2008, Aktenzeichen L 59/08.
- Weber, M. (2005): *Wirtschaft und Gesellschaft*. Mohr, Frankfurt a.M. [Magyar kiadás: Weber, M. (1980): *Gazdaság és társadalom, 2/2. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái (Jogszociológia)*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.]
- Webster, W. (2009): CCTV policy in the UK. *Surveillance & Society*, 6 (1): 10–22.
- Wozniak, F. (1999): Validity, Construction, and Application of Loitering Statutes and Ordinances. *American Law Reports*, 5 (72): 1–108.

5

A FENNTARTHATÓ VÁROS

Bevezetés: A fenntartható város

A környezetvédő mozgalom születését Rachel Carson *Néma tavasz*¹ című 1962-es könyvéhez szokás kötni, a zöld gondolat megjelenésére a hivatásos politikai színtéren azonban még egy évtizedet kellett várni; 1972-ben Stockholmban rendezték az első ENSZ-konferenciát, amelynek témája kifejezetten az ember környezete volt. Ugyanebben az évben látott napvilágot a Római Klub közismert jelentése *A növekedés határai* címmel, amely a fejlett és fejlődő országok gazdasági és népességnövekedésének környezeti veszélyeire hívta fel a figyelmet (Castro 2004).

Az 1970-es évektől az 1990-es évek első feléig jellemző trend volt a környezeti kérdések térnyerése a nemzeti és nemzetközi politikában, az ehhez kapcsolódó intézményrendszer és szabályozási környezet elkezdett kiépülni, illetve történtek konkrét lépések több kulcsfontosságú probléma megoldása felé is (pl. ózonlyuk, savas esők stb.). A nyolcvanas évek folyamán néhány olyan kérdéskört is sikerült behozni a köztudatba és politikai szintre emelni, mint a klímaváltozás vagy az atomenergiával kapcsolatos kérdések. Ezen időszak talán utolsó momentuma az 1992-es riói konferencia, amelynek záródokumentuma, az Agenda 21 a helyzet leírása mellett a helyi lépték (így a városok) számára is a *fenntartható fejlődés* sokat vitatott koncepciója mentén határozza meg a követendő célokat a 21. századra. Az azóta eltelt időben a környezetvédelem térnyerésének folyamata mintha lendületét veszítette volna, a témában megrendezett számos csúcstalálkozó és konferencia ellenére a környezetpolitikák gyakorlati megvalósítása terén igen kevés előrelépést tapasztalhattunk világszerte (pl. Kiotó és Koppenhága kudarca) – bár a helyi környezetpolitikába számos országban leszivárgott a Local Agenda 21 gondolatköre –, sőt úgy tűnik, hogy a súlyosbodó helyzet ellenére maga a környezeti kérdés is kissé háttérbe szorult a globális észak és dél fejlesztéspolitikai konfliktusaival szemben a nemzetközi politika színpadán. Ezzel párhuzamosan azonban nem hagyhatjuk

1 Carson könyvének címe arra utal, hogy a nagyüzemi mezőgazdaságban használt, DDT elnevezésű, azóta betiltott totális rovarirtó szer alkalmazásának következményeképpen az érintett területekről táplálék hiányában kipusztultak a madarak. A könyv úttörőnek számít, mivel ez volt az első olyan eset, hogy egy természetvédelemmel kapcsolatos és a fennálló gazdasági modell elemeit kritizáló (ám nem a kritikai elméleten alapuló) munka bekerült a főáramú diskurzusba, ez pedig nagy lökést adott az ökológiai mozgalom össztársadalmi elismertségének.

figyelman kívül a növekvő tudományos érdeklődést a téma iránt, a civil társadalom egyre fokozódó jelenlétét és a lokális, helyhatósági szintű eredményeket, amelyek a leginkább kapcsolatba hozhatók a jelen részben tárgyalt „fenntartható város” témakörrel.

A fenntarthatóság és a fenntartható város kérdése az utóbbi évtizedek során vált népszerű kutatási témává, illetve fejlesztéspolitikai kérdéssé. Ugyanakkor a városok fenntarthatatlansága, a „környezeti kérdések” – beleértve a társadalmi egyenlőtlenségek és a környezeti igazságtalanságok közötti összefüggéseket – hosszú ideje foglalkoztatják a társadalomkutatókat. Míg a marxista kritikusok Friedrich Engels *A munkásosztály helyzete Angliában* (1845) című munkáját elsősorban a társadalmi egyenlőtlenségek vizsgálata kapcsán említik, addig Engels rávilágított a korabeli, iparilag gyorsan fejlődő, növekvő népességű nagyvárosokon belül tapasztalható megoldatlan, súlyos környezeti és higiéniai problémákra, valamint környezeti igazságtalanságokra is.

A fenntartható fejlődés napjainkban tudományos és politikai szempontból egyaránt meglehetősen vitatott fogalom. Az 1987-ben megjelent Brundtland-jelentésben² található, világszerte talán a leggyakrabban idézett értelmezés is meglehetősen általános.³ A jelentés kiadását követően a fenntartható fejlődés gondolata (de nem a valódi gyakorlata) gyorsan terjedt,⁴ ezzel egyidejűleg a „fenntarthatóságnak” különböző változatai jelentek meg: fenntartható környezet, fenntartható fejlődés, fenntartható növekedés, fenntartható vállalat, fenntartható folyamatok, fenntartható technológiák, fenntartható városok, illetve fenntartható szegénység, fenntartható felhalmozás és fenntartható veszteség (Swyngedouw 2007). A fenntarthatóság, illetve a fenntartható fejlődés többféle értelmezési lehetősége következtében napjainkban nehezen elképzelhető, hogy bárki alapvetően elutasítaná a gondolatot – érvel Krueger és Gibbs (2007). A különböző elméleti és gyakorlati megközelítések közötti ellentmondásokat legjobban a főáram és a marxista vagy a posztstrukturális irányzatok képviselőinek eltérő fenntarthatófejlődés-értelmezése illusztrálja.

2 Az ENSZ által 1984-ben a fenntartható fejlődés koncepciójának kidolgozására létrehozott bizottság jelentése.

3 „A fenntarthatóság az emberiség jelen szükségleteinek kielégítése, a környezet, illetve a természeti erőforrások jövő generációk számára történő megőrzésével egyidejűleg” (Adams 2009; Smith 2000).

4 Az ENSZ által szervezett 1992-es riói világtalálkozón (Earth Summit) kiemelten a fejlődés és a fenntarthatóság kérdéseit vitatták meg a résztvevők, illetve számos keretirányelvet fogalmaztak meg. Ezek egyike volt az Agenda 21 néven ismertté vált dokumentum, a fenntartható fejlődés globális akcióterve, amely a városfejlesztés és a környezet(védelem) viszonyát is részletesen elemzi. A dokumentum fontos szerepet játszott az Európai Unió saját, fenntartható fejlődéssel kapcsolatos irányelveinek kidolgozása során is.

A főáramot képviselő irányzatokhoz (amelyeket egyes szerzők a radikális környezeti mozgalmak követeléseiére adott „mérsékelt” válaszreakcióknak tartanak) elsősorban az ENSZ, a Világbank, illetve számos környezet-gazdaságtannal foglalkozó közgazdász (pl. Robert Repetto, William Nordhaus, David Pearce – Castro 2004) fenntartható fejlődéssel kapcsolatos állásfoglalásai tartoznak. Ezek főként a folyamatos és stabil gazdasági növekedésre, illetve a piaci és technológiai alapú környezetvédelemre koncentrálnak (Adams 2009). Ennek egyik legfontosabb eleme az *ökológiai modernizáció* elmélete, amely napjainkban világszerte az egyik legnépszerűbb környezetgazdálkodási mód, mivel illeszkedik a jelenlegi neoliberális viszonyokhoz és megerősíti azokat (legfőbb tétele, hogy a környezetvédelmi intézkedések – pl. tiszta technológiák – és a gazdasági növekedés nem egymást kizáró fogalmak, sőt ezek együttes alkalmazása a jövőbeni hatékonyság javulását és további gazdasági növekedést eredményez – Horlings, Marsden 2011). A városokban ez a gondolkör a fenntarthatóságon alapuló, a neoliberális rendet „fenntartó” környezeti politikákat hozta magával, amelyek a legtöbb helyen a transznacionális vállalati érdekekkel összefonódva valósulnak meg (pl. környezetbarát technológiákat vezetnek be a városokban, melyek azonban semmit nem változtatnak az alsó társadalmi osztályok helyzetében a környezeti erőforrások elosztását nézve).

A fenntartható fejlődés főáramú diskurzusának legjelentősebb kritikussai a posztstrukturalista és marxista irányzatok képviselői közül kerültek ki. Posztstrukturalista szerzők, köztük Arturo Escobar (1995; a „posztdevelopmentalista” kritika egyik leggyakrabban idézett szerzője) vagy James Ferguson (1990) nem elsősorban a fejlődés kapitalista alapjait, hanem annak a globális délen megfigyelhető viszonyait kritizálták. Escobar szerint a gazdaságilag fejletlen és szegény térségekben a fenntarthatóság jelszava mellett még a korábbiaknál is egyenlőtlenebb társadalmi viszonyokat, illetve rosszabb környezeti állapotokat teremtenek a nagyvállalatok és a világszervezetek (Castro 2004; Smith 2000), ez a gondolat pedig a városi léptéken ugyanúgy igaz. A posztstrukturalizmus, elsősorban Michel Foucault munkái jelentős hatással voltak számos, az őslakosság és a környezeti problémák viszonyával foglalkozó (főleg latin-amerikai) kutató munkásságára.

Bár a főáramhoz köthető szerzők gyakran vádolják a marxizmust, hogy nem vesz tudomást az ökológiai korlátokról és a fejlődés fenntarthatatlan környezeti hatásairól, ennek ellenére a környezeti problémák elemzése kapcsán talán a marxista társadalomtudomány tekint vissza a leghosszabb múltra. Castro (2004) amellet érvel, hogy a tágabban értelmezett fenntartható fejlődés első definíciója éppen Marxtól származik, aki továbbá nemcsak a kapitalizmus mint termelési mód negatív társadalmi, hanem környezeti hatásait (pl. erőforrások kizsákmányolása) is elemezte. Marx (1967: 745) a város szempontjából is kulcsfontosságú földjáradék fogalmának elemzésekor írja:

„Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt az egy időben létező összes társadalmak együttvéve sem tulajdonosai a földnek, hanem csak birtokosai, hasznélvezői és az a kötelességük, hogy mint *boni patres familias* [jó családapák] jobb állapotban hagyják örökül a következő nemzedékeknek.”

Az utóbbi néhány évtized során korábban egymástól viszonylag függetlennek gondolt tényezők között összefüggéseket ismertek fel, ami új perspektívákat nyitott a környezet és fejlődés viszonyának kutatásában (Smith 2000), például a környezeti problémák és társadalmi egyenlőtlenségek marxista megközelítésű összekapcsolása révén (Peet, Watts 2004). Ezek közül elsősorban a – fenntartható fejlődéshez hasonlóan – vitatott és sokféleképpen értelmezhető *politikai ökológiai* megközelítés emelhető ki. Blaikie és Brookfield (1987) az ökológia és a tágabb értelemben vett politikai gazdaságtan kombinációjaként határozza meg a politikai ökológiát (a radikális megközelítés például amellet érvel, hogy a szubszaharai talajerózió „természetes” folyamatának megértéséhez a társadalmi okok részletes vizsgálata is szükséges – Cresswell 2013). A különböző „politikai ökológiák” (pl. a városokban is jelentősnek mondható küzdelem az erőforrások fölötti ellenőrzés megszerzéséért, az erózió és a szegénység kapcsolatának vizsgálata, illetve a politikai ökológia társadalmi nemekkel kapcsolatos vizsgálata) párhuzamos megjelenésével az 1990-es években még a korábbiaknál is összetettebbé vált a megközelítés értelmezése. Mindemellett a tudományszociológiát és a diskurzuselemzést is egyre gyakrabban alkalmazzák környezeti problémákkal, környezetpolitikával kapcsolatos politikai ökológiai kutatásokban, amelyek gyakran a globális észak problémáit elemzik (a főbb kulcsszavak: ökológiai modernizáció, kockázat, kormányzás). Napjaink legérdekesebb ilyen kutatásai többek között a szubjektumformálás, a zöld kormányzás, illetve a termékek (pl. kenyér) és a nagyvárosok politikai ökológiájával foglalkoznak (Watts 2009).

Az elméleti keretek kialakulását követően az 1990-es évek során a városfejlesztés gyakorlatában is megjelent a fenntarthatóság és a fenntartható fejlődés főáramú gondolata. Az Európai Unióban a fenntartható városfejlesztéssel kapcsolatos első komolyabb politikai lépést az 1994-es aalborgi konferencia jelentette, amelynek fő témája a fenntartható európai városok voltak. Az aalborgi charta a fenntartható városfejlesztés népszerűsítése mellett hosszabb távú stratégiával is szolgált a fenntarthatósági viszonyok – elsősorban városi környezeten belüli – javítására, illetve fontos szerepet játszott a fenntartható fejlődés helyi programjának (Local Agenda 21) kidolgozásában és foganatosításában.⁵ A következő években további európai konferenciákon (Lisszabon, 1996; Hannover, 2000) és világtalálkozókon (Habitat II

5 A már Magyarországon is bevezetett Local Agenda 21 fő célkitűzése az önkormányzatok, a lakosság és a gazdasági szereplők együttműködésén alapuló fenntarthatósági program kidolgozása és alkalmazása.

Konferencia Isztambulban, 1996) értékelték az eddigi eredményeket, illetve további fenntarthatósági célkitűzéseket fogalmaztak meg a városfejlesztés számára.

Főként az 1990-es évektől kezdődően, többek között a politikai irányelvek hatására, a városfejlesztési projektek kidolgozása során világszerte egyre nagyobb figyelmet fordítottak a fenntartható fejlesztés gyakorlati alkalmazására. Brand (2007) e kötetben olvasható tanulmányában ugyanakkor hozzáteszi, hogy a városvezetés fenntarthatóság érdekében tett lépései egyfajta legitimációs stratégiaként is értelmezhetők, melynek révén a városi adminisztráció növeli szerepkörét, hiszen a hatalmi-irányítási berendezkedés a neoliberalizálódási folyamat vagy a kormányzás fenntarthatóságot középpontba helyező fordulata során jelentős mértékben átalakult (lásd továbbá kötetünk városi kormányzásról szóló fejezetét).

A fenntartható városfejlesztés gondolata a politikai mellett a gazdasági viszonyok átalakulására is hatással volt. A posztindusztriális nagyvárosok a gazdasági szerkezetváltás során számos ágazatban igyekeztek különböző zöld technológiákat, illetve fenntarthatósági indexeket alkalmazni (Cook, Swyngedouw 2012). Felismerték, hogy a vállalatok nemcsak a környezetszennyezésért felelősek, hanem – tökérejük révén – a környezetvédelmi fejlesztésekben is fontos szerepük van (Newell, Levy 2006). Ugyanakkor a high-tech környezeti megoldások sok esetben csak az egyes cégek, városok (elsősorban építészeti jellegű) megújulását, piaci versenyképességének megtartását szolgálják – ahogy Peter Brand itt közölt írása megfogalmazza –, de gyakran valódi pozitív környezeti vagy társadalmi hatása nincs a modern technológia alkalmazásának, vagy azok csak a társadalom viszonylag szűk rétegét (felső osztályát) érintik kedvező módon (lásd pl. az ökodzsentrifikáció folyamatát⁶). Ehhez kapcsolódó ideológiai eszközként szolgál az ún. zöldre festés (*greenwashing*) folyamata, melynek során a vállalatok az egyébként – környezeti vagy társadalmi szempontból – ellentmondásos gazdasági tevékenységük környezetbarátként való feltüntetésével folytatnak kampányt a szélesebb közvélemény manipulálása érdekében (Taylor 1999). Ezeknek a kampányoknak pedig elsősorban a városok a fő megvalósulási helyeik, hiszen leginkább ott lehet a környezetbarátnak mondott termékeket és szolgáltatásokat gyorsan, nagy tömegben eladni, a városi fogyasztás számára felkínálni.

A hatalmi és gazdasági viszonyok átalakulása mellett megjelent az ún. *zöld állampolgár* fogalma is: ő az (a köztudatban elsősorban a városi fiatal alternatív értelmiségként megjelenő személy), aki kerékpárt használ, takarékoskodik az energiával, szelektíven gyűjti a hulladékot. A városirányítás és a környezetpolitika tehát a sze-

6 Az ökodzsentrifikáció a dzsentrifikáció azon fajtájára utal, amikor egy terület felértékelődését és az ott élő alacsonyabb státuszú lakosság ennek következtében történő kiszorulását a területen alkalmazott környezetvédelmi, ökológiai beavatkozások segítik elő. A folyamatról eddig leginkább Észak-Amerika városainak kontextusában írtak.

mélyes döntéshozatalra is egyre inkább nyomást gyakorol (a neoliberális fordulattal összekapcsolódva tehát az egyén felelősségét helyezi a középpontba), és deregulatív módon igyekszik egyfajta helyi „ökológiai identitást” kialakítani. Ugyanakkor ennek során felvetődik a kérdés, hogy az egyének – lokális szinten – milyen módon képesek felvenni a harcot a globális környezeti problémákkal szemben.⁷ Brand itt közölt tanulmánya szerint a neoliberális városirányítás rendszere az önkormányzó zöld állampolgár létrehozásával fontos szerepet játszott a környezet újrapolitizálásában. Más szerzők (pl. Swyngedouw 2009) ugyanakkor felhívják a figyelmet arra, hogy bizonyos globális környezeti problémák kezelése (pl. klímaváltozás) éppen a posztpolitikai állapot kialakulását segítette elő. A neoliberális kormányzás ezáltal a korábbi viták, ellentétek helyébe a látszólag konszenzusos döntéseket, illetve az elit által támogatott piacarát környezeti megoldási javaslatokat léptetett, amelyek elfedik a zöld politikák egyenlőtlen hatásait és következményeit. A fejezetben közölt két szöveg kísérletet tesz arra, hogy a „fenntartható város” fogalma mögé nézve rámutasson ezekre a rejtett folyamatokra, és a tágabb, a főáram felfogásait kritizáló politikai gazdaságtani elméletek segítségével rámutasson a „zöld” és „fenntartható” politikák lehetséges alternatív értelmezéseire és társadalmi gyakorlataira.

Hivatkozott irodalom

- Adams, B. (2009): Sustainable Development. In Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (szerk.): *The Dictionary of Human Geography*. 5th ed. Wiley–Blackwell, Chichester. 739.
- Brand, P. (2007): Green Subjection: The Politics of Neoliberal Urban Environmental Management. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31 (3): 616–632. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Brookfield, H., Blaikie, P. (1987): *Land Degradation and Society*. Methuen & Co., London.
- Castro, C. J. (2004): Sustainable Development: Mainstream and Critical Perspectives. *Organization Environment*, 17 (2): 195–225.
- Cook, I. R., Swyngedouw, E. (2012): Cities, Social Cohesion and the Environment: Towards a Future Research Agenda. *Urban Studies*, 49 (9): 1959–1979.
- Cresswell, T. (2013): *Geographic Thought*. Wiley–Blackwell, Chichester.
- Dryzek, J. S. (1997): *The Politics of the Earth: Environmental Discourses*. Oxford University Press, Oxford.
- Escobar, A. (1995): *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton University Press, Princeton.

7 A lépték problémájáról bővebben: Liboiron 2010.

- Ferguson, J. (1990). *The Anti-politics Machine: "Development", Depoliticization, and Bureaucratic Power in Lesotho*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Horlings, L. G., Marsden, T. K. (2011): Towards the real green revolution? Exploring the conceptual dimensions of a new ecological modernisation of agriculture that could feed the world. *Global Environmental Change*, 21 (2): 441–452.
- Krueger, R., Gibbs, D. (2007): Problematizing the Politics of Sustainability. In Krueger, R., Gibbs, D. (szerk.): *The Sustainable Development Paradox*. The Guilford Press, New York. 1–10.
- Liboiron, M. (2010): Recycling as a Crisis of Meaning. *eTOPIA: Canadian Journal of Cultural Studies*. Spring 2010. <http://emedia.art.sunysb.edu/maxliboiron/webpages/PDFs/LIBOIRON-Recycling-eTopia.pdf>
- Marx, K. (1967) *A tőke III*. Budapest: Kossuth Kiadó, 1967.
- Nevell, P., Levy, D. (2006): The Political Economy of the Firm in Global Environmental Governance. In May, C. (szerk.) *Global Corporate Power. International Political Economy Yearbook*. Vol. 15. Lynne Rienner Publishers, Boulder. 157–181.
- Peet, R., Watts, M. (2004): *Liberation Ecologies: Environment, Development, Social Movements*. Routledge, London.
- Smith, D. M. (2000): *Moral Geographies: Ethics in a World of Difference*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Swyngedouw, E. (2007): Impossible „Sustainability” and the Postpolitical Condition. In Krueger, R., Gibbs, D. (szerk.): *The Sustainable Development Paradox*. The Guilford Press, New York. 13–40.
- Swyngedouw, E. (2009): The Antinomies of the Postpolitical City: In Search of a Democratic Politics of Environmental Production. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33 (3): 601–620.
- Taylor, J. (1999): Japan's Global Environmentalism: Rhetoric and Reality. *Political Geography*, 18 (5): 535–562.
- Watts, M. (2009): Political Ecology. In Gregory, D., Johnston, R., Pratt, G., Watts, M. J., Whatmore, S. (szerk.): *The Dictionary of Human Geography*. 5th ed. Wiley–Blackwell, Chichester. 545–547.
- Whitehead, M. (2009): Urban Sustainability. In Kitchin, R., Thrift, N. (szerk.): *International Encyclopedia of Human Geography*. Vol. 11., Elsevier, Amsterdam, London. 109–116.

Városi politikai ökológia, igazságosság és a léptékek politikája

FORDÍTOTTA: KOVÁTS BENCE

Bevezető

1998 nyarán a délkelet-ázsiai pénzügyi buborék kipukkadt. A globális tőke állandó mozgáskényszere Jakartához hasonlóan számos városban társadalmi és természeti pusztaságot hagyott hátra, ahol a félkész felhőkarcolócsonkok tucatjai terülnek el a tájban, miközben munka nélküli gyerekek, nők és férfiak ezrei bolyonganak az utcákon megélhetést keresve. Időközben az El Niño¹ éghajlati ingadozásainak globális dinamikája is pusztított a régióban. Az egykor az indonéziai tőkefelhalmozás ígéretét hordozó élettelen betonépületekben kialakult állóvizek manapság a szűnyogok számára szolgálnak szaporodási területként és remek ökológiai *niche*-ként. Jakarta városképének alakításában a munkanélküliség és a társadalmi-politikai hanyatlás mellett váratlanul a malária és a dengue-láz is dobogós helyre került. A globális tőke a globális éghajlattal, a helyi hatalmi harcokkal és a szocioökológiai² körülményekkel karöltve alaposan, radikálisan és mélységesen aggasztó módon formálta át a városi Jakarta szocioökológiáját.

Eredeti tanulmány: Swyngedouw, E., Heynen, N. (2003) Urban Political Ecology, Justice and the Economies of Scale. *Antipode*. 35 (5): 898–918.

Köszönetnyilvánítás: A szerzők ezúton mondanak köszönetet Andy Jonasnak, Mark Purcellnek és Matthew Gandynek az írás korábbi változataival kapcsolatos építő és hasznos észrevételeikért. A fennmaradó hibákért és hiányosságokért természetesen kizárólag a szerzők felelősek.

A tanulmány eredetileg az *Antipode* folyóirat a tanulmánnyal megegyező című tematikus számának bevezető tanulmánya, az eredeti változatot apró változtatásokkal és kihagyással közöljük. – A szerk.

- 1 Az El Niño egy éghajlati jelenség, amely a Csendes-óceán dél-amerikai partjainál meleg tengervíz-hőmérsékletet eredményez, tágabban pedig a csendes-óceáni térség egészében kihat az éghajlatra. A természeti jelenséget már a kezdetektől a társadalmi hatásokkal együttesen elemezték, hiszen az emelkedő tengervíz-hőmérséklet jelentős hatással van a dél-amerikai halászok megélhetésére a csökkenő halállomány miatt. – A szerk.
- 2 Az angol *socio-ecologic* szó szocioökológiáiként, míg a *socio-environmental* szó társadalmi-környezetiként szerepel a kötetben. – A ford.

Mint azt a fenti példa mutatja, a városok az egymásba fonódó társadalmi-térbeli folyamatok sűrű hálózatai, melyek egyszerre lokálisak és globálisak, emberiek és természetiek, kulturálisak és organikusak. A számtalan átalakulás és anyagcsere, mely lehetővé teszi és fenntartja a városi életet – mint például a vízé, az ételé, a számítógépeké vagy a filmké – a materiális és a társadalmi folyamatokat mindig egymással végtelenül összefonódva egyesíti (Latour 1993; Latour, Hermant 1998; Swyngedouw 1999). Példának okáért képzeljük el, hogy ebben a pillanatban éppen a Piccadilly Circus sarkán állunk Londonban, és vegyük számba ebben a globális-lokális térben az együttesen jelen lévő társadalmi-környezeti anyagcsere-kapcsolatokat. A világ minden zugából érkező illatok, ízek és testek lengenek, miközben fogyasztják, bemutatják, elmesélik, képernyőkön jelenítik meg és átalakítják őket. A „Rainforest” nevű bolt és étterem az ökotudatos vásárlás és a több milliárd fontos ökoipar hírjait pengeti a McDonald’s hamburgereivel és a Dunkin Donutsszal versenyezve; a Tower Recordsból a világzene hangjai szűrődnek ki; és emberek, fűszerek, ruhák, ételek és anyagok kavarnak a világ minden tájáról. A neonfényeket atomeróművekből és szén- vagy olajtüzelésű erőművekből származó áram táplálja. Az autók távoli kőolajlelőhelyekről származó üzemanyagokat égetnek és a szén-dioxid légkörbe pöfögtetésével az egész Földön hatnak az emberekre, az erdőkre, az éghajlatra és a geopolitikai körülményekre. Mindez tovább bonyolítja azokat a földrajzi térképeket és nyomvonalakat, melyek végigáramlanak a városon és együttesen „termelik ki” Londont mint a sűrűn rétegzett testi, lokális, nemzeti és globális – bár földrajzilag aggasztóan egyenlőtlen – szocioökológiai folyamatok e papiruszát. A materiális, társadalmi és szimbolikus dolgok keveredése olyan sajátos miliőt hoz létre, mely a természetet, a társadalmat és a várost egy roppant heterogén, ellentmondásos és gyakran összekuszált egészként forrasztja egybe (Davis 1998; Swyngedouw 1996). A város szocioökológiai lábnyoma mára globálissá vált. A város határai vagy a „városon kívüli” nem léteznek többé, és a városi folyamat olyan társadalmi és ökológiai folyamatokat is magában foglal, melyek lokális, regionális, nemzeti és globális kapcsolódások sűrű és sokrétegű hálózataiba ágyazódnak be.

A politikai ökológia bővülő szakirodalmában a városra mint a szocioökológiai változás folyamatára ez idáig meglehetősen kevés figyelem irányult, míg a globális környezeti problémákról és a „fenntartható” fejlődés lehetőségeiről szóló viták hagyományosan szintén figyelmen kívül hagyják sok probléma városi eredetét. A városi környezet technikai aspektusait tárgyaló kiterjedt irodalom sem ismeri el a kapitalista urbanizációs folyamatok és a környezeti igazságtalanságok ellentmondásai közötti közvetlen kapcsolatot (lásd Swyngedouw 2004a). Mindazonáltal a „környezeti” ügyek már legalább egy évszázada központi jelentőségűek a városi változásokban és a várospolitikákban.

Különféle látnokok keseregtek a kora modernkori városok „fenntarthatatlan” jellegéről, majd megoldásokat és terveket terjesztettek elő, amelyek a városi életre jellemző társadalmi-környezeti disztópiák³ helyett megteremtenék az „egészséges” és üdvös városi élet lehetőségét. Friedrich Engels (1987 [1845]) az angliai városok esetében már a 19. század közepén lejegyezte a nyomasztó köztisztasági és környezeti körülmények, valamint a kapitalista urbanizáció osztályjellemzői közötti összefüggést. Mint azt jóval Engels után Raymond Williams *The Country and the City* című könyvében (1985 [1973]) kiemelte, a természet és a benne rejlő társadalmi kapcsolatok átalakulása elválaszthatatlanul kapcsolódik az urbanizáció folyamatához. A környezet és az urbanizáció dialektikája csakugyan állandósít egy sor sajátos társadalmi kapcsolatot „egy [olyan] környezeti átalakulás [révén], melynek fenntartása megkívánja ezen kapcsolatok újratermelését” (Harvey 1996: 94). A társadalmi-környezeti változások új „természetek”, új társadalmi és természeti környezetek folyamatos termelődését eredményezik a városban. Ezen folyamatok mindegyike a hatalom tartományában megy végbe, ahol az etnikai, faji, nemi és/vagy osztályellentétek, valamint a hatalmi küzdelmek összefüggésrendszerében a társadalmi szereplők saját környezetük védelméért és kialakításáért küzdenek. Természetesen a kapitalizmusban az áruviszony elfedi és elrejtí az uralom/alárendeltség és a kizsákmányolás/elnyomás sokrétű szocioökológiai folyamatait, melyek a kapitalista urbanizációs folyamatot táplálják és a várost egy olyan kaleidoszkópszerű társadalmi-környezeti anyagcsere-folyamattá változtatják, mely a közvetlen környezettől a világ legféltreesőbb zugaiba is elér. A természet látszólag magától értetődő áruvá válása, amely a piacialapú társadalom központi kérdése, nemcsak a hatalom benne rejlő társadalmi viszonyait homályosítja el, hanem lehetővé teszi az anyagcsere révén átalakult és áruvá változtatott természet vég nélküli folyamatainak alapjaitól – vagyis a természet átalakulásától – való elszakítást is (Katz 1998). Összefoglalóan a városi – társadalmi és természeti – környezet a természet urbanizációjának történelmi-földrajzi folyamata révén jön létre (Swyngedouw, Kaika 2000).

Habár Henri Lefebvre (1991 [1974]) közvetlenül nem foglalkozik a városi környezettel, mégis emlékeztet minket arra, mi is valójában a városi: olyan, mint egy óriási színes kavalkád, melyben a lehetőségekkel, játékosággal és a felszabadulás lehetőségével telített terek ellentmondásosan fonódnak egybe az elnyomás, kirekesztés és marginalizáció tereivel. A városok látszólag továbbra is az emancipáció és a szabadság ígéretét hordozzák, miközben ügyesen suhogtatják az elnyomás és az uralom ostorát (Merrifield, Swyngedouw 1997). A folyamatos változás, valamint a környezetileg és szociokulturálisan eltérő városi ökológiák állandóan alakuló mozaikja – a zárt lakóközösségek és a high-tech egyetemi kampuszok sorozatgyár-

3 A disztópia negatív jövőkép, az utópia ellentéte. – A szerk.

tott és jölfésült parkosított tereitől a lerobbant városrészekben található ökológiai háborús övezetekig, amelyeket az ólomfestékkel festett falak, az azbeszttel bevont födém, a hulladéklerakók és a különböző szennyezőanyagokkal fertőzött területek jellemeznek – jelenleg is meghatározza a kapitalista urbanizációs folyamat koreográfiáját. A városi környezet ezeknek a dialektikus folyamatoknak a foglya, és a környezeti ideológiák, gyakorlatok és kezdeményezések mind részei a természet urbanizációs folyamatának. Szükségtelen megemlíteni, hogy a fenti konstrukcionista megközelítés szerint az urbanizációs folyamat kétségtelenül az új természetek és új környezetek termelésének szerves része. E nézet a természetet és a társadalmat a történelmi-földrajzi termelési folyamatok során alapvetően összetartozónak tekint (pl. lásd Castree 1995; Smith 1984, 1996, 1998a).

[...]

Általánosságban véve nincs olyan, hogy egy város nem fenntartható. Inkább a városi és környezeti folyamatoknak olyan sorozata létezik, mely egyes társadalmi csoportokat negatívan érint, míg másoknak az előnyére szolgál. Egy igazságos társadalmi-környezeti megközelítésnek mindig meg kell fontolnia a „ki nyer és ki veszít” kérdését, valamint további komoly kérdéseket kell feltennie a sokrétű hatalmi viszonyrendszerrel – és ezek léptékalakzatával⁴ – kapcsolatban, ami révén mélységesen igazságtalan szocioökológiai körülmények alakulnak ki és maradnak fenn. Az ilyen kérdések megvitatása a bizonyos tulajdonságokat a természet lényegének tulajdonító sajátos ideológiák és nézetek segítségül hívása helyett az urbanizáció politikai ökológiája iránti érzékenységet követel meg. Mielőtt egy efféle politikai ökológiai vizsgálódás dimenzióinak felvázolására vállalkoznánk, részletebben foglalkoznunk kell a természet fokozódó urbanizálódásával, amely a társadalmi és ökológiai folyamatok közötti egyre mélyülő anyagszere-kölcsönhatások következtében történik.

A természet urbanizációja

A városi természet társadalmi és materiális termelésének jelentősége az utóbbi időben a történelmi-földrajzi materialista és a radikális földrajz egyik fontos területévé vált (Benton 1996; Castree 1995; Gandy 2002; Grundman 1991; Harvey 1996; Hughes 2000; Keil, Graham 1998; Smith 1984; Swyngedouw 1996, 1997). Ez jelentős eltávolodást mutat a környezettörténet nagy részének agrár- vagy „vidéki” fókuszától (lásd Worster 1993). Bár a városi környezettörténetre fókuszáló szakirodalom

4 Az eredetiben „*scalar geometry of power relations*”. A „*power geometry*” Doreen Massey által bevezetett fogalom, amely a tér társadalmi termék volta mellett annak hatalommal teli természetét is hangsúlyozza. A szövegben a *geometry* szót alakzatként fordítottuk. – A szerk.

jelentősnek mondható (lásd Hurley 1997; Melosi 2000; Tarr 1996), a marxista városi politikai ökológia egyértelműbben felismeri, hogy a városi környezetet alkotó materiális körülmények ellenőrzöttek, manipuláltak és az elitek érdekeit szolgálják a marginalizált népesség kárára. Másfelől ezek a körülmények nem függetlenek a társadalmi, politikai és gazdasági folyamatoktól, valamint azoktól a kulturális konstrukcióktól, amelyek meghatározzák a „városi” és a „természeti” tartalmát (Kaika, Swyngedouw 1999). A szocioökológiai kapcsolatok nagyon egyenlőtlen városi környezetet kialakító összefüggő hálójá, valamint az egyenlőtlen földrajzi fejlődést más léptékek szintjén alakító folyamatok mind a politikai cselekvés kialakulásának, mind a társadalmi mozgósításnak kulcsfontosságú területeivé váltak. Ezekre a folyamatokra sürgősen figyelmet kell szentelni az elméletalkotásban. Egy ilyen vállalkozáshoz természetesen szükséges a fizikai és biokémiai folyamatok figyelembevétele, illetve azok megértése. Valójában pont ezeknek a „természetes” anyagcseréknek és átalakulásoknak a diszkurzív, politikai és gazdasági mozgósítása, valamint a társadalmi kisajátítása termeli ki azt a környezetet, amely egyszerre megtestesíti és leképezi a társadalmi hatalmi helyzeteket. Röviden: a gravitáció és a fotoszintézis természetesen nem társadalmilag konstruált, ugyanakkor a bennük rejlő hatalmat társadalmilag olyan sajátos célok érdekében mozgósítják, melyek mindig a társadalmi hatalom bizonyos pozícióinak elérésére vagy fenntartására szolgáló stratégiákkal hozhatók összefüggésbe, és a társadalmi hatalom folyton elmozduló alakzatait fejezik ki.

Éppen a természet ilyen jellegű mozgósítása és átalakítása, továbbá az új társadalmi-környezeti körülmények kialakításának rokon folyamata áll a marxista politikai ökológia vizsgálódásának középpontjában. Ez a megközelítés elismeri a nem emberi szereplők – a cselekvő-hálózat-elmélet által javasolt módon történő – cselekvését, ugyanakkor kitart ezen „cselekvés” társadalmi pozicionálásának és politikai kifejeződésének ténye mellett (lásd Latour 1999a). Mi több, a történelmi-földrajzi materialista megközelítések inkább a társadalmi-természeti hálózatos elrendezések vitatott kialakulásával, mintsem pusztán ezen hálózatok részletes leírásával foglalkoznak. Ráadásul ezen megközelítés kitart amellett is, hogy a városi szocioökológiai anyagcserék eredendően társadalmiak és materiálisak, ugyanakkor a diszkurzívan átírt és kulturálisan elképzelt értelmezésekbe ágyazódnak (lásd Castree 2002; Swyngedouw 1999).

„A város egy szemmel láthatóan bonyolult dolog”, írja Harvey (1973: 22) a *Social Justice and the City* című munkájának bevezető passzusában. Habár Harvey (1973: 22) szerint a *dolog* értelmezése egyenesen következik a benne rejlő bonyolultságból, arra is emlékeztet, hogy problémáink „a helyzet helyes fogalmi megragadására való képtelenségünkől is [adódhatnak]”. Ezért a városi politikai ökológia kiterjesztése nem pusztán egy hasznos kezdeményezés, hanem egyre inkább központi jelentő-

ségűvé válik az egyenlősítő várospolitikai és az újjáéledő, igazságosabb szocioökológiai körülmények kutatása számára.

A történelmi-földrajzi materializmus persze azon az elven alapul, miszerint minden élőlény szükségszerűen átalakítja a „természetet” és ezen átalakulás eredményeképpen az emberek és a „természet” egyaránt megváltoznak. Ez nagyrészt Marx elképzeléséhez vezet vissza, miszerint:

„A természet az ember *szervetlen teste*, tudniillik a természet, amennyiben maga is nem emberi test. Az ember a természetből *él*, ez azt jelenti: a természet az *ő teste*, amellyel állandó folyamatban kell maradnia, hogy meg ne haljon. Hogy az ember fizikai és szellemi élete összefügg a természettel, annak nem más az értelme, mint hogy a természet összefügg önmagával, mert az ember a természet része.” (Marx 1975: 328, kiemelés tőlünk – E. S., N. C. H.)

A természet és az emberek már a kezdetektől materiálisan és kulturálisan társadalmiak és történetiek (Castree 1995; Haraway 1997; Smith 1996, 1998a). Miközben a városi környezetben zajló változások megértése központi jelentőséggel bír a politikai ökológia számára, ezeket a változásokat az őket előidéző gazdasági, politikai és társadalmi viszonyok kontextusában kell értelmeznünk. Swyngedouw és Kaika (2000: 574) szerint a városi környezetet alakító, eredendően egyenlőtlen folyamatok eredményeképpen, „mivel a kapitalista – tehát kiterjesztve a társadalmi – folyamatok létrehozzák és újjáteremtik az egyenlőtlen szocioökológiai tájakat [...] az igazságtalanságot okozó politikai gazdasági folyamatokra szükséges koncentrálnunk [...], nem pedig az egyenlőtlen társadalmi folyamatok által termelt természeti műtárgyakra”. Természetesen a környezet materiális termelése szükségszerűen a természet (vagy a természettel kapcsolatos) egyes diskurzusainak és értelmezéseinek (hovatovább ideológiáinak) mozgósításával itatódik át.

A természet társadalmi kisajátítása és átalakítása történelmileg sajátos társadalmi és fizikai „természeteket” termel ki, amelyek sokféle hatalmi viszonytal telítődnek (Swyngedouw 1996). A társadalmi lények szükségszerűen természetet termelnek; a természet egy politikai hatalommal és kulturális jelentéssel telítődött társadalmi-fizikai folyamattá válik (Haraway 1991, 1997). Ezenkívül a természet átalakulása egy sor társadalmi, politikai, kulturális és gazdasági viszonyba ágyazódik be, melyek jelentős, ámde valójában instabil földrajzi léptékek kölcsönös összekapcsolódásából állnak össze. A városi szocioökológiai körülmények szorosan kapcsolódnak a tágabb – sok esetben a globális – térben ható szocioökológiai folyamatokhoz. Például Seattle elektronikus hulladékokat újrahasznosító politikája egyidejűleg az e-szemétlerakás társadalmi szempontból kizsákmányoló és környezeti szempontból apokaliptikus tereit termeli ki Kínában és a fejlődő világ más országai-

ban. Athén urbanizációs és vízgazdálkodási politikája nemcsak a lokális és nemzeti politikai ökológiai folyamatokba és viszonyokba ágyazódik be, hanem részese az európai uniós szintű tőkeáramlásainak is. Összefoglalva: a városi politikai ökológia léptékalakzata különböző egymásba ágyazott, tagolt földrajzi léptékeken ható folyamatokat olvaszt egybe.

Engels (1940: 45) is ebből a szocioökológiai viszonyrendszerből eredő összetettségről beszél, amikor felveti, hogy:

„Ha a természetet [...] gondolkodó vizsgálatnak vetjük alá, mindenekelőtt az összefüggések és kölcsönhatások végtelen egymásbafonódásának képe tárul elénk, amelyben semmi sem marad meg, ami, ahol és ahogy volt, hanem minden mozog, változik, keletkezik és elmúlik.” (Engels 1940: 45)

Marx egyik központi metaforája az ember és a természet közötti szoros kapcsolat vizsgálata során az „anyagcsere”.

„A munka mindenekelőtt olyan folyamat, amely ember és a természet között megy végbe, melyben az ember saját tetteivel közvetíti, szabályozza és ellenőrzi a természettel való anyagcseréjét. A természeti anyaggal szemben az ember maga is mint természeti hatalom lép fel. A testi mivoltához tartozó természeti erőket, karját és lábát, fejét és kezét mozgásba hozza, hogy a természeti anyagot saját élete szempontjából használható alakban elsajátítsa. Miközben e mozgása által hat a rajta kívül álló természetre és megváltoztatja azt, egyúttal megváltoztatja saját természetét [...] A munkafolyamat, ahogy azt egyszerű és elvont mozzanataiban leírtuk, használati értékek előállítására irányuló célszerű tevékenység, a természeti dolognak emberi szükségletekre való elsajátítása, az ember és a természet közötti anyagcsere általános feltétele, az emberi élet örök természeti feltétele, s ezért független ennek az életnek minden formájától, sőt közös sajátja ez élet valamennyi társadalmi formájának.” (Marx 1976: 283, 290)

A társadalmi-természeti anyagcsere Marx számára a történelem alapja és lehetősége is egyben – egy társadalmi-környezeti történelem, mely során mind az emberi, mind az emberen kívüli természet átalakul. Amennyiben a munka képezi a természet és ember közti anyagcsere általános előfeltételét, úgy a sajátos társadalmi viszonyok – melyek közvetítésével a természet ezen anyagcseréje végbemegy – befolyásolják az anyagcsereviszonyt magát. Minden materialista megközelítés egyetért abban, hogy a „természet” szerves része a társadalmi élet anyagcseréjének. A társadalmi viszonyok a „természeti” környezet anyagcseréjében, illetve annak révén hatnak, valamint az anyagcsere útján egyaránt átalakítják a társadalmat és a természetet.

Az anyagcsere fogalmát Marx kétségtől modern agrokémia elméleti megalkotójától, von Liebigtől kölcsönözte (Foster 2002). Az eredeti német *Stoffwechsel* szó valójában egyidejűleg jelent körforgást, cserét és anyagi elemek átalakulását (lásd Swyngedouw 2004a). Mint azt Foster állítja, az anyagcsere fogalma központi jelentőségű Marx politikai gazdaságtanában, közvetlenül benne foglaltatik az áruk és következésképpen a pénz mint tőke körforgásában. „Marx elemzésében a gazdaság körkörös áramlása szorosan összefügg a materiális csereforgalommal (az ökológia körkörös áramlása), amely az emberi lények és a természet közti anyagcserét jelenti” (2000: 157–158).

A kapitalista társadalmi viszonyok között tehát a használati érték anyagcsere útján való megtermelése az ellenőrzés, a tulajdonlás és a kisajátítás egyedi társadalmi viszonyaiban, illetve azok révén megy végbe az (esetenként már anyagcsere útján átalakult) természet és munka mozgósításának keretei között az áruk (mint a már átalakult társadalmi természetek formáinak) termelése céljából, szem előtt tartva a csereérték realizálását. A tőke mint a mozgásban lévő érték körforgása tehát valójában a tőke és a munkaerő mozgósítását egyesítő társadalmi viszonyok között a társadalmi természetek – a pénz mint tőke körforgása során, és a körforgás miatt létrejövő – egyesült anyagcsere-átalakulásai. A felhalmozás e molekuláris és anyagcsere-folyamatában új társadalmi-természeti formák termelődnek ki mint különböző mozzanatok és dolgok (lásd Benton 1996; Burkett 1999; Foster 2000; Grundman 1991). Bár a természet szolgáltatja az alapot, a természet és a társadalom történelmét a társadalmi viszonyok dinamikái termelik ki. A gátak építése, a városi parkok kialakítása, a folyók újrászabályozása, a DNS-kód megváltoztatása, a klónozott Dolly bárányhoz hasonló transzgenikus kiborgfajok létrehozása vagy egy felhőkarcoló megépítése mind bizonyos társadalmi viszonyokról tanúskodnak, melyek révén a társadalmi-természeti anyagcserék szerveződnek, valamint kifejeződnek bennük az egyre kiterjedő és fokozódó tőkekörforgás folyamatának molekuláris dinamikái is.

A politikai ökológiában „egyesülnek az ökológia és a tág értelemben vett politikai gazdaságtan érdeklődési körei. Ezek együtt magukban foglalják a társadalom és a földben rejlő erőforrások közti, valamint a társadalom osztályain és csoportjain belüli örökösen változó dialektikát” (Blaikie, Brookfield 1987: 17). Schmink és Wood (1987: 39) javaslata szerint a politikai ökológiának azt kellene megmagyaráznia, hogy „a gazdasági és politikai folyamatok hogyan határozzák meg a természeti erőforrások kizsákmányolásának módját”. Habár ezek a tág definíciók lefektetik a városi politikai ökológia megértésének alapjait, aprólékosabb kidolgozásuk és kiterjesztésük továbbra is várat magára (lásd Forsyth 2003).

Bár az urbanizáció folyamatai a földrajzi kutatások jelentős részében implicit módon jelen vannak, gyakran csak a díszlet szerepét kapják más térbeli és társa-

dalmi folyamatok mögött. Ugyan vannak már olyan kutatások, melyek segítenek észrevenni a korlátozott városi környezeti erőforrások térbeli eloszlását (Swyngedouw 1996), nem áll rendelkezésünkre olyan keret, amely lehetővé tenné az egyenlőtlen városi társadalmi-környezeti változás kérdéseinek rendszerszerű vizsgálatát, mely egyértelműen kapcsolódik a környezeti javak városi kapitalista elosztásának eredendő térbeli mintáihoz. Egy ilyen keret létrehozása fontos lépést jelentene az olyan összegabalyodott fogalmak csomóinak kibontásához, mint a *társadalmi folyamat*, a *materiális anyagcseré* és a *térbeli alakzat*, melyek meglehetősen sokat mondanak a jelenkori városok társadalmi-természeti tájainak képződéséről.

Az *Antipode* e tematikus száma a városi politikai ökológiát mint a városban lezajló összetett, egymáshoz kölcsönösen kapcsolódó szocioökológiai folyamatok kutatását elősegítő elméleti hozzájárulást kívánja bemutatni. Peet (1977: 6) szerint „A radikális tudomány lerántja a leplet az eltévelyedésekről, kritika alá vonja a létező magyarázatokat, olyan alternatív magyarázatokat állít fel, amelyek felfedik a felszíni »társadalmi problémák« és a mély társadalmi okozatok közti kapcsolatot, valamint az embereket saját elméletük megalkotására buzdítja.” Mint a történelmi-földrajzi materialista/radikális hagyományba illeszkedő vállalkozás, a városi politikai ökológia célja, hogy felfedje az egyenlőtlen városi környezeteket létrehozó folyamatokat.

A városi természet termelése

A városok és a természet közötti kapcsolat már régóta vita tárgyát képezi mind a környezettudatos társadalomtudósok, mind a társadalmi érdeklődésű környezettudósok körében. A diskurzusban az urbanizáció hosszú ideje egy olyan folyamatként jelenik meg, amely során a környezet egy formája – jelesen a „természeti” környezet – egy sokkal ridegebb és kellemetlenebb „épített” környezetre cserélődik fel. Bookchin (1979: 26) megjegyzi, „a modern város a mesterséges regresszív térnyerését képviseli a természetes felett, a szervetlenét (beton, fémek és üveg) a szerves vagy nyers felett, és az elemi ingerekét a változatos és átfogó ingerek felett”. Itt a város a természet ellentétéként rögzül, a szerves a mesterséggel van szembeállítva és e folyamat során egy normatív elképzelés vésődik bele a természet morális rendjébe.

Az utóbbi évtizedekben az ember-környezet viszonyokkal kapcsolatos elméletalkotás jelentősen előrehaladt. Mára a város-környezet ellentét merev bináris uralmát a bináris logikát és a belé vésődött morális kódokat meghaladni próbáló megközelítés váltotta fel. Ebben a folyamatban létfontosságú szerepet játszott az a felismerés, hogy az emberiség és a környezet egymástól való elválasztása – amely először a 17. században vált uralkodóvá (Gold 1984) – hosszú időre megakadályozta a környezeti kérdések megértését. Swyngedouw (1999: 445) ezen irányvonalak men-

tén haladva állítja, hogy „[A] kortárs tudósok egyre inkább felismerik, hogy a természeti vagy ökológiai körülmények és folyamatok a társadalmi folyamatoktól nem elkülönülten hatnak, és hogy a valóban létező társadalmi-természeti körülmények minden esetben olyan előzetesen fennálló alakzatok bonyolult átalakulásának eredményeképpen jönnek létre, melyek maguk is eredendően természetiek és társadalmiak”. Természetesen ezt az összefüggést Marx már több mint 150 éve felismerte, viszont e felismerés csak az utóbbi időben kapta meg újra az őt megillető figyelmet marxisták és nem marxisták részéről (Pulido 1996; Whatmore 2002) egyaránt:

„Nem az élő és tevékeny embereknek és a természettel való anyagcseréjük természeti, szervesen feltételeinek az *egysége* és ezért a természetnek az emberek által való elsajátítása szorul magyarázatra, illetve eredménye egy történelmi folyamatnak, hanem az emberi létezés e szervesen feltételei és e tevékeny létezés közötti *elválás*, amely elválás teljesen csak bér munka és tőke viszonyában van tétellezve.” (Marx 1973: 489)

Habár az elképzelés, hogy a környezet minden formája társadalmilag termelt, nem új, sok lehetőség nyílik e gondolat kiterjesztésére, megvitatására és ábrázolására. Smith *Uneven Development* című, mérföldkő jelentőségű könyvében írja:

„Leginkább az zavar minket össze a természet termelésének elméletével kapcsolatban, hogy olyan fesztelenül és szégyentelenül ellenszegül a természet és társadalom hagyományos, szent és sérthetetlen elválasztásának. Hozzá vagyunk szokva ahhoz, hogy a természetre a társadalmon kívül eső valamiként gondoljunk – mint valami őshire, emberiség előttire vagy éppen valami nagyszabásúra, amelyben az emberek csupán apró és egyszerű fogaskerekek. De [...] ezek az elképzeléseink nem zárkóztak fel napjaink valóságához. Éppen a kapitalizmus száll szembe hevesen – inkább büszkén, mint szégyenkezve – a természet és társadalom megörökölt elválasztásával.” (1984: xiv)

Habár a kapitalizmus globális/lokális formái azóta még jobban beágyazódtak a társadalmi élet minden formájába, még mindig erősek a természet externalizálására irányuló tendenciák. Ugyanakkor a tőkefelhalmozás meglehetősen szövevényes és végeredményben sebezhető függése a természettől egyre erősebbé és kiterjedtebbé válik. A természet fokozódó anyagcsere-átalakulása – mind fizikai valóságát, mind szocioökológiai következményeit tekintve – leginkább a városi területeken válik láthatóvá.

Habár sokan önellentmondásnak látják a városi környezeti tájak fogalmát, már Jacobs (1992 [1961]: 443) is megfogalmazta, hogy a városi környezet „legalább annyira

természetes, mint a préríkutyák vagy az osztrigatelepek”. Harvey (1996) azzal érvel, hogy New York városában semmi sem eredendően *nem természetes*. Ezt azzal támasztja alá, hogy az emberi tevékenységet nem lehet az ökoszisztéma működésén kívül esőnek tekinteni (Harvey 1996: 186). Azt állítja (1996: 427), hogy „következetlenség azt állítani, hogy a világon minden mindennel összefügg – ahogyan arra az ökológusok hajlamosak –, majd úgy határozni, hogy az épített környezet és a benne rejlő városi struktúrák valahogyan kívül esnek az elméleti és gyakorlati szempontokon. Ennek a következménye az, hogy az urbanizációs folyamat értelmezéseit nem integrálták a környezeti-ökológiai elemzésbe”. Azon következtetés, miszerint semmi „nem természetes” nincs az olyan termelt környezetekben, mint a városok, a felduzzasztott folyók vagy az öntözött termőföldek, abból a felismerésből ered, hogy a termelt környezetek a társadalmi-környezeti folyamatok sajátos történelmi következményei. Ez a forgatókönyv azzal az állítással foglalható össze, hogy a városok természeti erőforrások felhasználásával, társadalmilag közvetített természeti folyamatok révén épültek.

Bár Lefebvre (1976) „második természettel” kapcsolatos megközelítését gyakran elhanyagolják, mégis alkalmas keretet teremt a városi környezet társadalmi termelésének tárgyalására. A városi környezetek társadalmi termeléséről Lefebvre megállapítja:

„A természet mint olyan megsemmisült, azt egy másik szinten kellett újjáépíteni – a »második természet«, azaz a város és a városi szintjén. A város – az antitermészet vagy nem természet, és mégis második természet – a jövő világa, az általánosított városi világ előfutára. A természet mint az egymástól elkülönülő és térben szétszóró sajátosságok összessége meghal. Ez utat enged a termelt térnek, a városnak. Az együttállások és találkozások sorozataként értelmezett város ezért minden társadalmilag létező egyidejűsége (és központisége).” (1976: 15)

Habár a városok egyes eredendő „természeti” tulajdonságait – víz, növényzet, talaj stb. – elhagyja, Lefebvre magyarázata a második természetről a városi környezetet szükségszerűen mint társadalmi terméket határozza meg és ezzel megalapozza azon politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok bonyolult keverékének megértését, amelyek formálják, majd újra és újra átformálják a városi tájat. Továbbá mind Lefebvre, mind Harvey vagy Merrifield (2002) számára a város alapvetően testesíti meg a kapitalista vagy „modern” társadalmi viszonyokat, valamint közvetve azokat a szélesebb (és gyakran globális) szocioökológiai összefüggéseket, melyek révén a modern élet termelődik, anyagi és kulturális értelemben egyaránt.

Míg gyakran tájépítéseknek, például Frederick Law Olmstednek és Ebenezer Howardnak tulajdonítják a városi természeti tájak „kialakítását”, a városi természet

anyagcseréjének története olyan régre nyúlik vissza, mint maga az urbanizáció (Olmsted 1895). Mumfordnak (1961) a város történelméről szóló szövegmagyarázatától Koolhaas (2002) és kollégáinak (2001) még megigézőbb kollázsáig – melyben a városok mint a vásárlási terek ökológiái és a rétegzett, kaotikus, szürreális szépségű összeállítások hiperfelhalmozásaként jelennek meg –, a különböző szerzők mind osztoznak azon az állásponton, miszerint a városi környezetek kulturális jelenlétükben és anyagi voltukban is kialakított, megépített környezetek. E célból írja Gandy (2002: 2), hogy „A természetnek társadalmi és kulturális történelme van, mely a városi tapasztalat számtalan dimenzióját gazdagította. A városi tér kialakítása, használata és jelentése magában foglalja a természet új szintézissé alakítását”. Mindazonáltal a fő feladat e városi szintézis átpolitizált és egyenlőtlen természetének megértése kell hogy legyen.

A természet urbanizációja és az egyenlőtlen földrajzi fejlődés

A városi környezet összefoglaló értelmezésének felkutatásával összhangban ki kell emelnünk, hogy a városi változások társadalmi formái iránt a városföldrajz kutatói kiemelt érdeklődést tanúsítottak a múltban (Gober et al. 1991). Ezek a megközelítések azonban figyelmen kívül hagyták azt a tényt, hogy az egyenlőtlen pusztulás, mely végigkísérte a városi társadalmi-gazdasági átrendeződést, átfogóbban járul hozzá a városi területek ökológiai formaváltozásaihoz. Míg a környezeti minőség (társadalmi és fizikai értelemben egyaránt) javulhat bizonyos helyeken és bizonyos emberek számára, ugyanezen változás egyéb helyeken gyakran a társadalmi és fizikai minőség és körülmények romlásához járul hozzá (Keil, Graham 1998; Laituri, Kirby 1994; Peet, Watts 1993) városokon belül, valamint a városok vagy egymástól éppenséggel nagyon távol eső helyek között egyaránt. A városi környezet termelésével együtt járó egyenlőtlen folyamatokra való összpontosítás jó kiindulópontként szolgál a szocioökológiai urbanizáció jobb megértéséhez.

Habár a legtöbb, térben egyenlőtlen városi folyamat a jövedelemegyenlőtlenséggel (Titmuss 1962) és az erőforrások egyenlőtlen mozgósításával magyarázható, kétségkívül lényegi problémák merülnek fel az egyéb összetett, a jövedelemegyenlőtlenségben gyökerező folyamatok keletkezése körül. Például azok a strukturális viszonyok, melyek elősegítették – ha nem egyenesen létrehozták – a környezeti pusztulás aktív és passzív formáinak egyenlőtlen eloszlását, egy sor olyan saját társadalmi-természeti tényezővel rendelkeznek, melyek ismeretlenek maradnának, ha egyedül a vagyon és a jövedelem kérdéseire irányítanánk figyelmünket. Hiszen ahogyan Low és Gleeson (1998: 1) állítja, „Az igazságosság kérdését napjainkban a környezeti politika szabja át. A modern tudomány kezdetei óta először kell morális szempontból tekintenünk

egy olyan kapcsolatra, melyet eleddig tisztán instrumentálisnak tekintettünk”. A társadalmi igazságosság szempontjai egyértelműen az ökológiai vizsgálatok részeivé váltak, leglátványosabban a környezeti igazságosság mozgalmának zászlaja alatt (Bullard 1990; Dobson 1998; Szaz 1994; Wenz 1988). A politikai ökológusok által alkalmazott átfogó elméleti nézőponttal szemben a legtöbb, a környezeti igazságosság/egyenlőség keretében folytatott vizsgálatnak szűkebb a fókusza. Az igazságosságra/egyenlőségre koncentráló megközelítések hajlamosak egyedi földrajzi helyszínekkel foglalkozni, ami megnehezíti általánosíthatóságukat. Nem lényegtelen, hogy a környezeti igazságosság irodalmának szerzői jellemzően inkább szószólók, semmint akademikusok (Bullard, Chavis 1993; Di Chiro 1996).

A nagyszámú környezetvédelmi ügyben bekövetkezett politikai mozgósítás eredményeképpen a környezeti igazságosság irodalma a politikai gyakorlaton keresztül fejlődött ki és a környezeti előnyök, valamint a gazdaságilag/politikailag perifériára szorult emberek által elszenvedett környezeti károk egyenlőtlen elosztására összpontosít. Mivel a gyakorlatból fejlődött ki és nem elméleti kutatásból, lényegesen különböző keretben értelmezi az ember és a környezet kölcsönhatásait. Mivel ez egy mozgalom – s önmagában nem egy kutatási program –, egyértelműen a környezettudatos gondolkodású vagy a társadalmi igazságosságért küzdő csoportok széles koalíciója számára kell vonzóknak lennie, széles körben elterjesztve az általuk folytatott küzdelmeket. Ez a folyamat tapasztalatanyagban gazdag történelmet nyújt, amelyre a városi környezet elmélete építkézhet.

Ugyanakkor, habár a környezeti igazságosság irodalmának nagy része érzékeny a társadalmi, politikai és gazdasági hatalmi viszonyok központi szerepére az egyenlőtlen szocioökológiai feltételek folyamatának alakításában, gyakran kudarcot vall annak megragadásában, hogy ezeknek a viszonyoknak milyen lényeges szerepe van a kapitalista politikai-gazdasági rendszer működésében. Ennél lényegesen vitathatóbb, hogy a környezeti igazságosság mozgalma az igazságosság liberális, elosztáson alapuló megközelítésének talaján áll, amely az igazságosság alatt a rawlsi méltányosságot érti, illetve azt a környezeti externáliák elosztási dinamikájához kapcsolja. Ezzel szemben a marxista politikai ökológia fenntartja, hogy az egyenlőtlen szocioökológiai feltételek a természet társadalmilag szervezett anyagcseréjének sajátos kapitalista formáin keresztül termelődnek.

A városi politikai ökológiai kutatás megkezdte annak bemutatását, hogy a városi táj termelésével járó, azt megalapozó gazdasági, politikai és kulturális folyamatok következtében a város többnyire térbelileg különböző és rendkívül egyenlőtlen módon változik. Így a városi környezeti változás esetében valószínű, hogy a perifériára szorult lakók által lakott városi területek viselik majd a kedvezőtlen környezeti változás terhét, míg más, jobb módú városrészek növekvő mennyiségű és jobb minőségű környezeti erőforrásokat élvezhetnek. Bár ez a jelenség egyáltalán nem új, a városi politikai öko-

lógia megközelítései kezdenek hozzájárulni az egyenlőtlen városi környezetek kialakulásához vezető, egymással összefüggő folyamatok jobb megértéséhez. Az *Antipode* e különszámának írásai a környezeti igazságosság mozgalma és annak túlnyomóan liberális igazságosság-megközelítése helyett az igazságosság és egyenlőtlenség kérdéseit történelmi materialista nézőpontból próbálják megválaszolni.

Az utóbbi időben széles körű érdeklődésre számot tartó társadalmi-környezeti fenntarthatóság kérdései alapján véve politikai kérdések. A városi politikai ökológia megkísérli annak felfedését, hogy kik nyernek és kik fizetnek, kiknek válik előnyére és kik szenvedik meg a társadalmi-környezeti változás egyes folyamatait. Továbbá a városi politikai ökológusok olyan ötletek és tervek kidolgozását kísérlik meg, melyek arról beszélnek, hogy mit és kiket kellene fenntartani, és ez hogyan valósítható meg. A városi politikai ökológiai megközelítések az egyének és a társadalmi csoportok közötti társadalmi-környezeti viszonyok kibogozására törekuszenek, és annak megértésére, hogy ezeket miként közvetítik és strukturálják az ökológiai változás folyamatai (Cutter 1995). Más szóval a környezeti átalakulások nem függetlenek az osztálytól, nemtől, etnikai hovatartozástól vagy egyéb hatalmi küzdelmektől – valójában gyakran ezek a társadalmi küzdelmek magyarázzák őket.

Ezek az anyagcserék számos olyan társadalmi és környezeti körülményt termelnek ki, amelyek képessé tesznek (nagy hatalmú egyéneket és csoportokat) vagy akadályoznak (a perifériára szorult egyéneket és csoportokat). Mivel ezek az összefüggések a kapitalista fejlődés neoliberais formájával járó válságtendenciák keretei között, illetve azokra visszavezethetően formálódnak, a kizsákmányoló társadalmi-gazdasági viszonyok elleni küzdelem szükségszerűen összekapcsolódik az igazságosabb városi környezet létrehozásáért folytatott küzdelemmel. A társadalmi-környezeti változás folyamatai ezért társadalmi vagy ökológiai szempontból soha nem semlegesek. Emiatt olyan körülmények jönnek létre, melyek következtében a társadalmi-környezeti változás sajátos pályái egyes társadalmi csoportok és helyek stabilitását veszélyeztetik, miközben máshol a társadalmi csoportok és helyek fenntarthatósága javul. Összefoglalva, az urbanizáció folyamatának politikai ökológiai vizsgálata felfedi a társadalmi-környezeti változás folyamatának eredendően ellentmondásos természetét és leleplezi a társadalmi-környezeti változással járó szükségszerű konfliktusokat (vagy ezek áthelyeződését) (lásd Swyngedouw et al. 2002a).

Ezekből kifolyólag megkülönböztetett figyelem irányul a társadalmon belüli hatalmi viszonyokra – legyenek azok materiálisak vagy diszkurzívak, gazdaságiak, politikaiak és/vagy kulturálisak –, melyek közvetítésével a társadalmi-környezeti folyamatok zajlanak, illetve azokra a hálózati kapcsolatokra, amelyek az egy bizonyos helyen lezajló változást a gyakran sok egyéb helyen zajló szocioökológiai átalakulásokkal kapcsolják össze. A hatalom és az azt birtokló társadalmi szereplők közötti kapcsolat dönti el végső soron, ki fér hozzá, ki rendelkezik fölötte, illetve

kitől lesznek megtagadva a környezeti erőforrások vagy a környezet egyéb alkotóelemei. Cserébe ezen hatalmi alakzatok formálják azokat a társadalmi és politikai alakzatokat, valamint városi környezeteket, melyekben élünk.

Tekintve, hogy az erőforrások egyenlőtlen elosztása káros az underclass számára, a városi szolgáltatások újraelosztásáról szóló közpolitikai megközelítések nagy jelentőséggel bírnak a várostervezők és egyéb hasonló foglalkozású emberek számára (Harvey 1973). A városi erőforrások városi népességen belüli egyenlő elosztását a kapitalista rendszer egyenlőtlen természete meglehetősen megnehezíti. Tekintve az elosztási döntések meghozatalának hatalmi szerkezetét, az erőforrások igazságtalan elosztásától szenvedők kisebb valószínűséggel várnak el nekik kedvező újraelosztást. Harvey (1973: 51) ezzel kapcsolatban kifejti, hogy „ha egyértelművé válik, hogy egy adott elosztási döntés következtében ki fog veszíteni és ki fog nyerni, és mennyivel, akkor sokkal nehezebb lesz a döntés végrehajtása”. Ugyanakkor, folytatja (1973: 52), „Az a munkafilozófia, amely azon az elképzelésen alapszik, hogy »amit a szem nem lát, azt a szív nem áhítja«, nehezen lehet elfogadható bármely becsületes tervező számára”. Ezért kívánatos lenne a városi erőforrások igazságos elosztását célul kitűző közpolitikai újítások keresése. Habár a „tervezés” nem feltétlenül jelent igazságosabb eredményt, növeli annak valószínűségét, hogy az ügyre felfigyelnek.

Városi politikai ökológia és a lépték

A városi szocioökológiai változás megértésének szükséges előfeltétele, hogy a környezeti és társadalmi folyamatok kölcsönösen meghatározzák egymást térben és időben (Norgaard 1994). A szocioökológiai változás folyamatai segítenek a társadalmi és természeti környezetek újraalakításában, valamint új, térben és időben eltérő jellemzőkkel rendelkező szocioökológiai keretek megalkotásában. Ez az anyagcsere-folyamat – habár az idő és tér bizonyos pillanataiba ágyazódik – folyamatos és jelenleg is zajlik. A fizikai és környezeti változások által öltött formák és körülmények sajátos történelmi/földrajzi társadalmi, kulturális, politikai vagy gazdasági feltételekhez és a kormányzás velük járó formális és informális intézményeihez kötődnek (Swyngedouw 1997, 1999; Swyngedouw et al. 2002a). Fontos emlékeznünk arra, hogy az efféle szocioökológiai változás során az összes társadalmi-térbeli folyamat változatlanul a fizikai, vegyi vagy biológiai alkotóelemek átalakulásán vagy anyagcserején alapul. Ez azért lényeges, mert – mint azt Spirn (1996: 112) állítja – „[A] nem emberi természet dinamikus valóságának tagadása szintén félrevezető vagy nagy eséllyel pusztító hatású”. Ennélfogva meg kell állapítanunk, hogy a környezetek szocioöko-

lógiai összeállításokban egyesülnek, melyek dinamikusan termelődnek térben, időben, társadalmilag és materiálisan (Escobar 2001; Latour 1993, 1999b).

A városi társadalmi és materiális elrendeződések térbeli és időbeli újjáalakulásának folyamatos és jelenleg is zajló folyamatai minden esetben már eleve a társadalmi-térbeli és környezeti dinamikák állandóan mozgó áramának eredményei, folyományai. Ezek a dinamikák a léptékek hálózati vagy területi alakzataiba ágyazódnak, melyek a helyi környezettől a globális dinamikáig terjednek. Ezért soha nem egy bizonyos társadalmi vagy ökológiai földrajzi lépték a legfontosabb, sem elméleti, sem politikai értelemben, hanem sokkal inkább az a szocioökológiai folyamat, melyen keresztül az egyes társadalmi és környezeti léptékek alakulnak, majd később újjáalakulnak. Más szóval a szocioökológiai folyamatok a különböző léptékeken való szerveződés – úgymint államok, helyi önkormányzatok, államközi egyezmények és hasonlók – formáinak, valamint egy sor egymásba ágyazott, összekapcsolódó és egymásra ható szocioökológiai és térbeli léptéknek a kialakulását idézi elő. Minde mellett ezen térbeli léptékelrendeződések gyakran ellentmondásos módon metszik egymást például a szocioökológiai termelés és fogyasztás rendszereinek léptékhálózataival (Brenner 2001). Azaz egy bonyolult léptékbeli alakzat épül fel egyrészt a tőkekörforgással és a hozzá kapcsolódó szocioökológiai anyagcsere-folyamattal kapcsolatba hozott molekurális folyamatokból és dinamikákból, másrészt az ezeknek megágyazó szabályozás és kormányzás léptékeinek szintjeiből. Ezek a területi és hálózatos térbeli léptékek soha nem állandóak, hanem folyamatosan vitatottak, újradefiniálódnak, újraalakulnak és újrastrukturálódnak kiterjedésükben, tartalmukban, relatív jelentőségükben és kölcsönös viszonyukban. A térbeli léptékek folyamatos újrendeződése szerves része a szűkös erőforrások feletti hatalom megszerzéséért vagy annak védelmében alkalmazott társadalmi stratégiáknak és a hatalomért folytatott küzdelemnek. Az egyes léptékek feletti hatalomért állandó társadalmi küzdelem folyik egy adott társadalmi-térbeli együttállásban, s míg ezen harcok némelyike csak csekély következménnyel jár, közülük sok viszont kiemelkedő jelentőségű (Swyngedouw 2004b). Gondolkozzunk el például azon, hogy a vízrendszerek (helyi, vízgyűjtő alapú, nemzeti, transznacionális) megszervezésének megfelelő léptékével kapcsolatos ellentétek hogyan idézik elő a különböző hatalmi alakzatok létrejöttét és hogyan vezetnek radikálisan eltérő szocioökológiai körülményekhez (lásd Kaika 2003). Ezen túl a hálózati viszonyok léptékének kiterjesztése – például a tőkekörforgás hálózatainak ökológiai meghódítása és felduzzasztása révén – általánossá teszi és elmélyíti az egyenlőtlen szocioökológiai körülményeket.

A térbeli léptékek között egyszerre áll fenn „egymásba ágyazott” és ennek ellenére (egyes esetekben) hierarchikus kapcsolat (Jonas 1994: 261; Smith 1984, 1993). A társadalmi csoportokon belül és azok között nemi, osztály-, etnikai vagy akár ökológiai jellemzők mentén fennálló hatalmi lejtők az egyéneknek és társadalmi csoportoknak

a városi környezet anyagcseréjéhez való pozitív vagy negatív hozzájárulásának léptékekhez kapcsolódó képességét tükrözi. A hatalmi elmozdulások bekövetkeztével – a szocioökológiai viszonyok valamennyi dimenziójához hasonlóan – a léptékalakzatok is megváltoznak. A lépték e folyamatközpontú megközelítése a lépték társadalmi konfliktusokon és politikai küzdelmeken keresztül átalakulásának mechanizmusaira összpontosít. A küzdelem sok esetben a természet kisajátítása és a természet anyagcseréje feletti ellenőrzés körül forog. E társadalmi-térbeli folyamatok egyes földrajzi léptékek jelentőségét és szerepét megváltoztatják, mások jelentőségét (újra) megerősítik, alkalmanként pedig teljesen új léptékeket teremtenek. A léptékek újradefiniálási ugyanakkor egyesek hatalmának és ellenőrzésének megerősítésével, illetve mások hatalmának egyidejű gyengítésével módosítják a társadalmi hatalom alakzatait (lásd Swyngedouw 2000, 2004b). A társadalmi hatalom szerkezete a maga társadalmi ellentmondásaival és politikai-gazdasági küzdelmeivel legjobban a lépték folyamatközpontú megközelítéseivel ragadható meg, mely a figyelmet a lépték átalakulásának társadalmi és ökológiai mechanizmusaira összpontosítja. Ez a folyamatközpontú megközelítés hasznos a természet kisajátításával és az anyagcseréi felett gyakorolt ellenőrzéssel kapcsolatos társadalmi és politikai küzdelmek sarokpontjának megértésében (Swyngedouw 2004a). Bár a léptékátalakuláshoz hozzájáruló átpolitizált erők elsődleges fontosságúak a városi politikai ökológia számára, fontos megjegyeznünk, hogy az ökológiai léptékek a társadalmi léptékekhez hasonló módon átalakíthatók, amikor a természet szocioökológiai átalakulása új vagy különböző formákat ölt. Például a monokultúrás piacra termelő mezőgazdaság sokléptékű alakzatához tartozó szocioökológiai léptékek „egymásba ágyazódása” radikálisan különbözik a paraszti önfenntartó gazdálkodás szocioökológiai léptégeitől (lásd pl. Swyngedouw 2004b). Az *Antipode* folyóirat e számában szereplő tanulmányok mind fokozott figyelmet fordítanak a lépték politikai alakzataira – beleértve az államot is (lokális, regionális, nemzeti, transznacionális) –, valamint a tér léptékhálózataira, melyeken keresztül bizonyos lokalizált események és körülmények termelődnek.

Összefoglalás

A városi politikai ökológia egy olyan integrált és relacionális megközelítést nyújt, amely segít kibogozni az egymásba kapcsolódó, együttesen nagyon egyenlőtlen városi tájak kialakítását elősegítő gazdasági, politikai, társadalmi és ökológiai folyamatokat. Mivel a városi környezet alakulását magyarázó, hatalommal terhelt szocioökológiai viszonyok folyamatosan átrendeződnek a szereplők és léptékek csoportjai között, a városi környezetek jövőbeni fejlődéséről való gondolkodás érdekében szükségeszerű ezeknek az állandóan változó városi alakzatoknak a tör-

téneti-földrajzi szempontú elemzése. A városi élet egyik szembeötlő jellemzője a társadalmi és materiális anyagcserén átesett természetnek az a mindenütt jelen lévő szükségyszerűsége, hogy fenntartsa a városi életet és annak szövetét. Ebből kifolyólag nem lehet meglepő, hogy a mindennapi városi élet gyakorlataiban az urbanizált természet egy kulcsfontosságú materiális és szimbolikus jószág, amely egyrészt beágyazódik a használatához és ellenőrzéséhez kapcsolódó – osztályalapú, nemi és kulturális törésvonalak mentén fennálló – társadalmi konfliktusokba és küzdelmekbe, másrészt létrehozza azokat. Az urbanizált természet világa komoly viták tárgyát képező terület. A városi politikai ökológia politikai programja ezért a társadalmi-környezeti szerkezet demokratikus tartalmának növelése olyan stratégiák felismerésével, melyek révén a társadalmi hatalom egyenlőbb elosztása és a környezeti termelés befogadóbb módja érhető el.

Smith (1998b) szerint míg a földrajzi gondolkodás trendi paradigmái kudarcot vallanak, a marxista földrajz azon leginkább pezsgő és felvilágosító jellegű megközelítések egyike marad, melynek révén a földrajzi valóságok mégis megérthetők. Úgy tűnik, egészen addig így marad a helyzet, míg a kapitalizmus globális és lokális formái által teremtett egyenlőtlenségek meg nem szűnnek létezni és az emberi élet minősége egyenlő nem lesz. Smith (1998b: 163) arra a következtetésre jut, hogy „a kapitalizmus 20. század végi szégyentelen győzelme – prosperitás, szegénység, válság stb. – teszi Marx elemzését többé, és nem kevésbé időszerűvé a 21. században [...] [még akkor is, ha] metsző kritikája nehezen megfogható egy pezsgő és működőképes politikai mozgalom számára, mely pedig éppen a Kiáltvány célját képezte”. Míg a hagyományos városi környezettörténet hajlamos a dolgok és események alakzatára összpontosítani, a történelmi materializmus és a kritikai politikai ökológia előnyben részesíti azon hálózati szocioökológiai anyagcserék és a kapcsolódó hatalmi viszonyok feltárását, melyek révén a dolgok képződnek és szerveződnek.

Az a sürgős feladat van tehát hátra, hogy a kritikai városelméletet egyesítsük a kritikai politikai ökológiával mind elméleti, mind pedig empirikus értelemben. Amilyen mértékben egy egyenlősítő városi politika lényege a városi környezetek megtermeléséhez szükséges hatalom megszerzésében rejlik az ezekben a terekben lakók törekvéseivel, igényeivel és vágyaival összhangban – a képesség azon természeti és társadalmi környezetek társadalmi termelésére, ahol az ember lakik –, olyan mértékben kell annak a kérdésnek bármely radikális politikai cselekvés előterében lennie, hogy kinek a természete urbanizált vagy lesz urbanizálva. Az *Antipode* e számának három következő írása – mindegyik a maga módján – éppen erre vállalkozik. Emellett mindegyikük egy olyan kutatást indít el, mely a kritikai marxista városi politikai ökológia további fejlődése számára iránytűként szolgálhat.

Hivatkozott irodalom

- Benton, T. (szerk.) (1996): *The Greening of Marxism*. Guilford Press, New York.
- Blaikie, P., Brookfield P. (1987): *Land Degradation and Society*. Methuen, London.
- Bookchin M. (1979): Ecology and Revolutionary Thought. *Antipode*, 10 (3): 21–32.
- Brenner, N. (2001) The Limits to Scale? Methodological Reflections on Scalar Structuration. *Progress in Human Geography*, 25 (4): 591–614.
- Bullard, R. (1990): *Dumping in Dixie: Race, Class, and Environmental Quality*. Westview Press, Boulder.
- Bullard, R., Chavis, B. F. Jr. (1993): *Confronting Environmental Racism: Voices from the Grassroots*. South End Press, Boston.
- Burkett, P. (1999): *Marx and Nature – A Red and Green Perspective*. St. Martin's Press, New York.
- Castree, N. (1995): The Nature of Produced Nature: Materiality and Knowledge Construction in Marxism. *Antipode*, 27 (1): 12–48.
- Castree, N. (2002): False Antithesis? Marxism, Nature, and Actor Networks. *Antipode*, 34 (1): 112–146.
- Cutter, S. L. (1995): Race, Class and Environmental Justice. *Progress in Human Geography*, 19 (1): 111–122.
- Davis, M. (1998): *Ecology of Fear: Los Angeles and the Imagination of Disaster*. Metropolitan Books, New York.
- Denton, N., Massey, D. (1991): Patterns of Neighborhood Transition in a Multiethnic World: US Metropolitan Areas, 1970–1980. *Demography* 28 (1): 41–63.
- Di Chiro, G. (1996): Nature as Community: The Convergence of Environment and Social Justice. In *Uncommon Ground: Rethinking the Human Place in Nature*. Szerk.: Cronon, W. W. W. Norton and Company, New York. 298–320.
- Dobson, A. (1998): *Justice and the Environment: Conceptions of Environmental Sustainability and Dimensions of Social Justice*. Oxford University Press, Oxford.
- Engels, F. (1987 [1845]): *The Condition of the Working Class in England*. Szerk.: Kiernan, V. G., Penguin, Harmondsworth. [Magyar kiadás: Engels, F. (1980): *A munkássztyály helyzete Angliában*. Magyar Helikon, Budapest.]
- Engels, F. (1940): *Dialectics of Nature*. International Publishers, New York. [Magyar kiadás: Engels F. (1948): *Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt („Anti-Dühring”)*. Szikra Kiadás, Budapest.]
- Engels, F. (1959): Socialism: Utopian and Scientific. In *Karl Marx and Friedrich Engels: Basic Writings* Szerk.: Feuer, L. Collins, London. 95–151.
- Escobar, A. (2001): Culture Sits in Places: Reflections on Globalism and Subaltern Strategies of Localization. *Political Geography*, 20 (2): 139–174.

- Forsyth, T. (2003): *Critical Political Ecology—The Politics of Environmental Science*. Routledge, London.
- Foster, J. B. (2000): *Marx's Ecology*. Monthly Review Press, New York.
- Foster, J. B. (2002): *Ecology Against Capitalism*. Monthly Review Press, New York.
- Gandy, M. (2002): *Concrete and Clay: Reworking Nature in New York City*. The MIT Press, Cambridge.
- Gober, P., McHugh, K. E., Reid, N. (1991): Phoenix in Flux: Household Instability, Residential Mobility, and Neighborhood Change. *Annals of the Association of American Geographers*, 81 (1): 80–88.
- Gold, M. (1984): A History of Nature. In *Geography Matters!* Szerk.: Massey, D., Allen, J. Cambridge University Press, Cambridge. 24–43.
- Grundman, R. (1991): *Marxism and Ecology*. Clarendon Press, Oxford.
- Haraway, D. (1991): *Simians, Cyborgs and Women – The Reinvention of Nature*. Free Association Books, London.
- Haraway, D. (1997): *Modest_Witness@Second_Millennium. FemaleMan@_Meets_Onco Mouse™*. Routledge, New York.
- Harvey, D. (1973): *Social Justice and the City*. Blackwell Publishers, Cambridge.
- Harvey, D. (1996): *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Blackwell, Publishers, Oxford.
- Hughes, J. (2000): *Ecology and Historical Materialism*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Hurley, A. (1997): *Common Fields: An Environmental History of St. Louis*. Missouri Historical Society, St. Louis.
- Jacobs, J. (1992 [1961]): *The Death and Life of Great American Cities*. Vintage Books, New York.
- Jonas, A. (1994): Editorial. *Environment and Planning D: Society and Space*, 12 (3): 257–264.
- Kaika, M. (2003): Constructing Scarcity and Sensationalizing Water Politics: 170 Days That Shook Athens. *Antipode*, 35 (5): 919–954.
- Kaika M., Swyngedouw, E. (1999): Fetishising the Modern City: The Phantasmagoria of Urban Technological Networks. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24 (1): 120–138.
- Katz, C. (1998): Whose Nature, Whose Culture? Private Productions of Space and the “Preservation” of Nature. In *Remaking Reality: Nature at the Millenium* Szerk.: Braun, B., Castree, N. Routledge, London. 43–63.
- Keil, R., Graham, J. (1998): Reasserting Nature: Constructing Urban Environments after Fordism. In *Remaking Reality: Nature at the Millenium*. Szerk.: Braun, B., Castree, N. Routledge, London. 100–125.
- Koolhaas, R. (szerk.) (2002): *The Harvard Guide to Shopping*. Taschen Verlag, Köln.

- Koolhaas, R., Boeri, S., Kwinter, S., Tali, N., Hobrist, A. U. (2001): *Mutations*. Actar, New York.
- Laituri, M., Kirby, A. (1994): Finding Fairness in America's Cities? The Search for Environmental Equity in Everyday Life. *Journal of Social Issues*, 50 (3): 121–139.
- Latour, B. (1993): *We Have Never Been Modern*. Harvester Wheatsheaf, London. [Magyar kiadás: Latour, B. (1999): *Sohasem voltunk modernek: szimmetrikus antropológiai tanulmány*. Osiris, Budapest.]
- Latour, B. (1999a): Ein Ding ist ein thing – A (Philosophical) Platform for a Left (European) Party. *Soundings*, 12: 12–25.
- Latour, B. (1999b): *Politiques de la Nature—Comment faire entrer les sciences en démocratie*. La Découverte, Paris.
- Latour, B., Hermant, E. (1998): *Paris Ville Invisible*. La Découverte, Paris.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]): *The Production of Space*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Lefebvre, H. (1976): *The Survival of Capitalism: Reproduction of the Relations of Production*. Allison and Busby Limited, London.
- Low, N., Gleeson, B. (1998): *Justice, Society and Nature: An Exploration of Political Ecology*. Routledge, London.
- Marx, K. (1973): *Grundrisse*. Vintage Books, New York. [Magyar kiadás: Marx, K. (1972): *A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai*. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 46/1–2. kötetek. Kossuth, Budapest.]
- Marx K. (1975): Early Economic and Philosophical Manuscripts. In *Karl Marx: Early Writings*. Szerk.: Colletti, L. Harmondsworth: Pelican: 279–400. [Magyar kiadás: Marx, K. (1974): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Kossuth, Budapest.]
- Marx K. (1976 [1867]) *Capital*. Vol 1. New York: Vintage Books. [Magyar kiadás: Marx, K. (2000): *A Tőke*. Gondolat, Budapest.]
- Melosi, M. V. (2000): *The Sanitary City: Urban Infrastructure in America from Colonial Times to the Present*. The Johns Hopkins University Press, London.
- Merrifield, A. (2002): *Dialectical Urbanism*. Monthly Review Press, New York.
- Merrifield, A., Swyngedouw, E. (szerk.) (1997): *The Urbanization of Injustice*. New York University Press, New York.
- Mumford, L. (1961): *The City in History*. Harcourt, Brace, and World, Inc., New York.
- Norgaard, R. (1994): *Development Betrayed*. Routledge, London.
- Olmstead, F. L. (1895): Parks, Parkways and Pleasure Grounds. *Engineering Magazine*, 9: 253–254.
- Peet, R. (1977): The Development of Radical Geography in the United States. In *Radical Geography: Alternative Viewpoints on Contemporary Social Issues*. Szerk.: Peet, R. Maaroufa Press, Chicago. 6–30.
- Peet, R., Watts, M. (szerk.) (1996): *Liberation Ecologies*. Routledge, London.

- Pulido, L. (1996): *Environmentalism and Economic Justice: Two Chicano Struggles in the Southwest*. University of Arizona Press, Tucson.
- Schmink, M., Wood, C. (1987): The "Political Ecology" of Amazonia. In *Lands at Risk in the Third World: Local-Level Perspectives* Szerk.: Little, P. D., Horowitz, M. M., Nyerges, A. E. Westview Press, Boulder. 38–56.
- Smith, N. (1984): *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Smith, N. (1993): Homeless/Global: Scaling Places. In *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*. Szerk.: Bird, J., Curtis, B., Putnam, T., Robertson, G., Tickner, L. Routledge, London. 87–120.
- Smith, N. (1996): The Production of Nature. In *FutureNatural – Nature/Science/Culture* Szerk.: Robertson, G., Mash, M., Tickner, L., Bird, J., Curtis, B., Putnam, T. Routledge, London. 35–54.
- Smith, N. (1998a): Antinomies of Space and Nature in Henri Lefebvre's The Production of Space. In *Philosophy and Geography II: The Production of Public Space*. Szerk.: Light, A., Smith, J. M. Rowman and Littlefield Publishers Inc., London. 49–70.
- Smith, N. (1998b): El Niño Capitalism. *Progress in Human Geography*, 22 (3): 159–163.
- Spirn, A. (1996): Constructing Nature: The Legacy of Frederick Law Olmsted. In *Uncommon Ground: Rethinking the Human Place in Nature*. Szerk.: Cronon, W. W. Norton and Co. Inc., New York. 91–113.
- Swyngedouw, E. (1996): The City as a Hybrid: On Nature, Society and Cyborg Urbanisation. *Capitalism Nature Socialism*, 7 (25): 65–80.
- Swyngedouw, E. (1997): Power, Nature and the City: The Conquest of Water and the Political Ecology of Urbanization in Guayaquil, Ecuador: 1880–1980. *Environment and Planning A*, 29 (2): 311–332.
- Swyngedouw, E. (1999): Modernity and Hybridity: Nature, Regeneracionismo, and the Production of the Spanish Waterscape, 1890–1930. *Annals of the Association of American Geographers*, 89 (3): 443–465.
- Swyngedouw, E. (2000): Authoritarian Governance, Power and the Politics of Rescaling. *Environment and Planning D: Society and Space*, 18 (1): 63–76.
- Swyngedouw, E. (2004a): *Social Power and the Urbanization of Water – Flows of Power*. University Press, Oxford.
- Swyngedouw, E. (2004b): Scaled Geographies: Nature, Place, and the Politics of Scale. In *Scale and Geographic Inquiry: Nature, Society and Method*. Szerk.: McMaster, R., Sheppard, E. Blackwell Publishers, Oxford.
- Swyngedouw, E., Kaika, M. (2000): The Environment of the City or... The Urbanisation of Nature. In *Reader in Urban Studies*. Szerk.: Bridge, G., Watson, S. Blackwell Publishers, Oxford, 567–580.

- Swyngedouw, E., Kaika, M. Castro, E. (2002): Urban Water: A Political-Ecology Perspective. *Built Environment*, 28 (2): 124–137.
- Swyngedouw, E., Page, B., Kaika, M. (2002): Sustainability and Policy Innovation in a Multilevel Context: Crosscutting Issues in the Water Sector. In *Participatory Governance in Multilevel Context: Concepts and Experience*. Szerk.: Getimis, P., Heineelt, H., Kafkalas, G., Smith, R., Swyngedouw, E. Leske & Budrich, Frankfurt. 107–131.
- Szaz, A. (1994): *Ecopopulism*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Tarr, J. A. (1996): *The Search for the Ultimate Sink: Urban Pollution in Historical Perspective*. University of Akron Press, Akron.
- Titmuss, R. M. (1962): *Income Distribution and Social Change*. Allen & Unwin, London.
- Walker, R. (1981): A Theory of Suburbanization: Capitalism and the Construction of Urban Space in the United States. In *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*. Szerk.: Dear, M., Scott, A. Methuen: London. 27–43.
- Wenz, P. S. (1988): *Environmental Justice*. State University of New York Press, New York.
- Whatmore, S. (2002): *Hybrid Geographies*. Routledge, London.
- Williams, R. (1985 [1973]): *The Country and the City*. Hogarth Press, London.
- Worster, D. (1993): *The Wealth of Nature: Environmental History and the Ecological Imagination*. Oxford University Press, Oxford.

Zöld alávetettség: A neoliberális városi környezeti menedzsment politikája

FORDÍTOTTA: PINTÉR ÁDÁM

Bevezetés

A klímaváltozáshoz, az erőforrások kimerüléséhez és a biodiverzitás csökkenéséhez hasonló globális környezeti problémák egyre inkább kicsúsznak az ellenőrzésünk alól, ahogy a nemzetközi fejlesztési politikák és az ezeket végrehajtó szervezetek körül nő a zűrzavar. A városi környezet kérdései ezzel szemben egyre inkább napirenden vannak. A globális felmelegedés most valóban új lendületet ad általában a környezetpolitikának. Ugyanakkor egy hosszabb időszakra visszatekintve azzal szembesülhetünk, hogy a nemzetállamok kormányai meglehetősen időhúzóknak bizonyultak a városvezetésekhez képest, mely utóbbiak a környezetvédelmi ügyeket és a „tisztá-zöld” város elképzelését meglepő lelkesedéssel és viszonylagos hatékonysággal tűzték napirendjükre. A legtöbb városnak legalábbis egyes részei így vagy úgy, de jobb állapotban vannak zöld szempontból, mint két évtizeddel ezelőtt. A várospolitikai előtérbe helyezte a zöld kérdéseket, hangsúlyozva az egészséges környezet fontosságát a gazdasági versenyképesség növelése és a városi életminőség, a fejlett világ vonzóvá tétele vagy éppen a feltörekvő gazdaságok szegénység elleni küzdelmének szempontjából (Hall és Pfeiffer 2002).

Az ilyesfajta politikai állítások már korábban is a kritikai vizsgálódás tárgyát képezték, részben az ökológiai korlátok, részben pedig a környezeti közpolitikák következtetlenségei miatt (Low et al. 2000; Hoyer és Naess 2001; Zetter és White 2002), ugyanakkor a fenntartható városi fejlődésről szóló elemzések „meglepően fájdalommentesek” voltak (Whitehead 2003). Bár kritikájuk és aktivizmusuk révén a környezetvédők továbbra is tevéleg igyekeznek rámutatni a meglevő környezetpolitika hiányosságaira, egyre inkább belekerülnek abba az intézményi és disz-

Eredeti tanulmány: Brand, P. (2007): Green Subjection: The Politics of Neoliberal Urban Environmental Management. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31 (3): 616–632.

A cikk korábbi változatát a 2nd World Planning Schools Congress keretében, 2006 júliusában, Mexikóvárosban adtam elő. Szeretném megköszönni két bírálómnak a korábbi vázlatomra tett hasznos megjegyzéseiket. A felelősség természetesen a szerzőnél marad.

kurzív keretbe, amelyben a városi környezetvédelemről szóló viták folynak. Ez azt eredményezi, hogy sokan feladják korábbi kritikai távolságtartásukat, az érdeke-sebb elméleti irányultságú hozzászólók többsége pedig már nem a zöld gondolat, hanem a társadalomelmélet és a neoliberális urbanizáció kritikája felől közelíti meg a kérdést.

A tanulmány felvázolja a városi környezeti menedzsment politikáját, és felfedi ennek a városvezetések számára előnyös oldalait, különösen a Foucault-féle kormányzati racionalitás és népesség-ellenőrzés szempontjából. Fő kérdésem arra irányul, hogy hogyan alakul át a környezet a társadalmi fegyelem és a személyes kötelezettségek terévé. A zöld gondolat korai libertariánus törekvései nagyrészt eltűntek, helyettük elkedvetlenítő határok, korlátozások és kockázatok vették át a terepet. Ebből a szempontból nem elhanyagolható a városi környezeti tervezés és menedzsment szerepe az általános környezetvédelmi aggodalmak helyspecifikus és normatív térbeli viselkedésformákká való lefordításában; itt elsősorban a mindennapok térbeli gyakorlatainak környezetvédelmi szempontú megszorításaira kell gondolni.

Az itt alkalmazott általános megközelítés egyértelműen konstruktivista, amelynek megfelelően a környezet mind materiális, mind diszkurzív értelemben konstrukció; bár ennek részleteibe nem kívánok belemenni (lásd Harvey 1996; Fischer, Haier 1999; Harré et al. 1999; Castree, Braun 2001). Mindezen belül azt szeretném aláhúzni, hogy ez a konstruálás meghatározott történelmi és társadalmi kontextusban zajlik, adott intézményi és kulturális gyakorlatokon keresztül (Macnaughten, Urry 1998). Eszerint viszont a környezetre úgy kell tekintenünk, mint a rendszerszintű társadalmi változás folyamatának egy integráns elemére, ahol a változás stratégiai dimenzióját manapság egyszerűen neoliberalizmusnak nevezzük. Érvelésem szerint a városi környezetvédelem a stratégiai gazdasági érdekek és mindennapos társadalmi gyakorlatok szintjén munkálkodik azzal a céllal, hogy az adott helyhez kötődő módon legitimálja a neoliberális városi kormányzást és az egyre töredezettebb, egyenlőtlenebb és konfliktusokkal terhelt városi társadalom ellenőrzését és megrendszabályozását. Ennek a változásnak leginkább azt az oldalát szükséges még feltárni, hogy a városi környezetvédelem menedzsmentje hogyan tudja megkonstruálni a neoliberális város (gyakran ellentmondásos) követelményeinek megfelelni képes állampolgár-szubjektumokat.

Egy ilyen folyamat nem lineárisan, hanem komplex módon megy végbe, mivel nemcsak a nemzetközi geopolitika, de a kulturális hagyományokból, politikai-gazdasági összefüggésekből, vagy éppen az adott város addigi fejlődési ívéből származó helyi tényezők is befolyásolják. Emellett nem csupán a materiális földrajzi adottságoknak, vagy a természet kulturális értelmezéseinek elképesztő változatosságáról beszélhetünk, hanem magának a neoliberalizmusnak a *gyakorlatban* megvalósuló, térben és időben specifikus, korántsem egyforma alakzatairól. A neoliberalizmus

először gazdaságpolitika formájában jelent meg, és ehhez rendkívül eltérő körülmények között viszonyultak azokban az országokban, ahol vagy amelyekre alkalmazták. A cikkben felhozott érvek elsősorban Európa, Amerika, illetve Ausztrália esetében állják meg a helyüket, a világ többi részén tapasztalhatóakkal szemben. Ezzel együtt az 1970-es évek végének USA-jától és Nagy-Britanniájától a kínai kapitalizmus 21. századi felemelkedéséig húzódó zűrzavaros, de mégis elemi erejű ív mindvégig ellenállhatatlannak bizonyult a maga uralkodó piaci erőivel, értékeivel és attitűdjeivel, illetve a kormányokra kifejtett hatással. Döntő jelentőséggel bírtak a neoliberalizmus hibrid formái Chicagóra, Varsóra, Birminghamre vagy éppen Bogotára nézve, még ha az eredmények el is tértek egymástól. A környezetvédelem ebből a szempontból nem számított fő elemzési szempontnak, főleg olyan témákkal összehasonlítva, mint például a városok gazdasági és térbeli szerkezetváltása, vagy a városi kormányzás és jólét kérdései. Ez az írás arra tesz kísérletet, hogy felfedező, elméleti értelemben törje át a hallgatás falát, és a kormányozhatóság fogalmát a neoliberalizmus és a környezetvédelem megvalósulásának eseteire alkalmazza, amelyek kapcsolatát túl gyakran tekintik antagonisztikusnak vagy túlzottan leegyszerűsítettnek a fenntartható városokkal kapcsolatos közbeszédben.

Neoliberalizmus és városi környezeti gyakorlatok

Az utóbbi években annak voltunk szemtanúi, hogy a neoliberalizmus fogalmát egyre szélesebb értelemben kezdték alkalmazni az urbanizáció elmúlt két évtizedbeli folyamatainak megértésére (Larner 2003; Perrault, Martin 2005; Castree 2006). A neoliberalizmusról szóló leírások mostanra már elég közismertek ahhoz, hogy e helyütt eltekinthessünk részletes bemutatásától. Általánosságban fogalmazva azt a radikális váltást nevezzük így, amelynek során a vagyon termelésének és elosztásának központi irányítása az államról a piacra tevődik át. Ez tulajdonképpen a tőkefelhalmozás egy újabb fázisának ideológiájaként is felfogható (Moncayo 2003), amelynek a magvában az az elképzelés húzódik meg, hogy a „nyílt, versengő és szabályozásoktól mentes piacok, amelyek függetlenek az állami beavatkozás bármilyen formájától, a gazdasági fejlődés optimális mechanizmusát testesítik meg” (Brenner, Theodore 2002). Bourdieu (1998) ezt a „korlátlan kizsákmányolás utópiájának” nevezi, míg Harvey (2005) a „kisemmizés általi felhalmozásnak”. A neoliberalizmus tehát egyszerre lehet ideológia, gazdaságpolitika és materiális vagy intézményi gyakorlatok összessége. A következőkben olyan fogalmi keretet szeretnék felvázolni, amely egyaránt felöleli azokat a politikai kihívásokat, amelyek a városi közigazgatást a neoliberalizmus részéről érik, valamint azokat a módokat, ahogyan ezekre a kihívásokra válaszul a környezetet alkalmazzák.

A neoliberális urbanizáció és a környezet

Brenner és Theodore (2002) az elsők között próbálták megalkotni a neoliberalizmus politikájának, intézményi dinamikájának és társadalmi-térbeli hatásainak városi szintre értelmezett elméletét, és hét fő jellemvonásban foglalták össze megállapításait:

1. a városrégió mint a globális gazdasághoz és a városok versenyképességének növekedéséhez leginkább kapcsolódó térbeli lépték megnövekedett fontossága;
2. a kormányzat többfajta léptéken való megjelenése;
3. a helyi önkormányzatok átalakulása és a magánszektor menedzsmenttechnikáinak beemelése;
4. a kormányzás új formáinak megjelenése és a vállalati kultúra propagálása;
5. a munkaerőpiac szerkezetváltása;
6. privatizáció és piacosítás; valamint
7. a szolgáltató szektor és a kulturális gazdaság felemelkedése.

Érdemes megjegyezni ezzel kapcsolatban, hogy az ilyesfajta sematikus felsorolásokból a környezetet rendre kihagyják. A neoliberális városi fejlesztéspolitikának a környezethez fűződő közvetlen kapcsolata elsősorban a tiszta-zöld város mint a versenyképesség megőrzéséhez teljesítendő elvárás képében jelenik meg, ugyanis ez az, ami egyrészt a befektetőket, a húzóágazatok szakembereit és a turistákat odavonzza, másrészt pedig annak a szükségletnek a formájában, hogy egy adott város globális felelősségtudatát a környezetvédelmi kezdeményezésekben és a nemzetközi, városokat érintő környezeti programokban való részvétellel fejezze ki. Láthatóan mindkét érv kifelé, a nemzetközi gazdaság és a globális politika irányába mutat, ezzel együtt azonban a városlakók életminőségének javulását célzó intézkedésekben is megnyilvánul: az ő biztonságérzetük, egészségi állapotuk, esztétikai igényeik és fizikai kényelmük áll a középpontban, amely kiegészül a közösségi érzés és a társadalmi kohézió kevésbé világosan megfogalmazott kívánalmaival.

Ortodox megközelítések szerint a városi környezetpolitika alapját a föld- és egészségtudományok adják, amelyek tárgyasítják a környezetet; így a környezetnek a gazdaságpolitikához és a városi versenyképességhez képest csupán mellékes, kényelmi vagy véletlenszerű kiegészítő szerepe lehet. Ezzel szemben, ahogy azt máshol már bővebben kifejtettem (Brand 2005a), a környezetvédelem ügye szerves *alkotóelemét* képezte a neoliberális urbanizációnak és a társadalmi-térbeli városképek újraformálásának a városi változások egy radikális, egyenlőtlen és ellentmondásos szakaszában. McCarthy és Prudham (2004) azt figyelték meg, hogy a neoliberalizmus és a környezetvédelem közötti általános kapcsolatnak mind a városokhoz, mind pedig a társadalmi-gazdasági élethez köthető egyéb aspektusai egyelőre még nem-

igen képezik kritikai vizsgálat tárgyát. Itt ugyanis nemcsak arról van szó, hogy a neoliberalizmus és a környezetvédelem együtt emelkedett ki a fordista felhalmozás 1970-es évekbeli válságából, hogy aztán az egyik a washingtoni konszenzuson, a másik pedig a Brundtland-jelentésen keresztül nyerjen hivatalos formát, majd a posztfordista gazdasági és társadalmi szabályozás sarokköveivé váljanak; ezenkívül mindkettő hozzájárult a szűkösségről és a kockázatról kialakult elképzeléseink új mederbe tereléséhez, valamint hasznos adalékkal is szolgáltak a posztmodern „minden mindegy” kultúrájának megfigyelmezéséhez is (Dryzeck 1997; Brand 1999; Darier 1999). A kifejezetten területi összefüggéseket számos közelmúltbeli tanulmány elemezte (Keil, Graham 1998; Bauriedl, Wissen 2002; While et al. 2004), amelyek mind azt járják körül, hogy hogyan lehet felhasználni a várostervezésben a környezetvédelmet a tér sokrétű kisajátítására, ezáltal erősítve a versengő tőkefelhalmozást és a helymarketinget.

A neoliberalizmus kritikájának a városkutatásban és a kisebb léptékekre fókuszáló irodalomban való megjelenése sok szempontból indokolt volt. A neoliberalizmus ugyanis nem uniformizált vagy monolitikus, hanem sokkal inkább egy dinamikus, hibrid, ellentmondásos és sokféle változattal rendelkező valami (Larner 2003), amelynek területi elemzése rámutat kontextuális beágyazottságára, ezáltal pedig egyszerre tudja vizsgálni az általános és az egyedi jellemvonásokat (Peck, Tickell 2002). A neoliberalizmus állami és helyi szinten megjelenő változatainak eltéréseit figyelembe véve ma már gyakran inkább „neoliberalizációkról” beszélünk (Castree 2006), ami alapján az „útfüggőség” fogalma hasznosabbnak bizonyul a neoliberális dinamika megértése szempontjából, mint a „tisza formáé”, hiszen ezek „a neoliberális gondolat helyzetenként változó megfogalmazásai olyan gyakorlatokon keresztül, amelyeket mindenütt a földrajzilag egyedi hatalmi viszonyok alakítanak” (Sparke 2006: 361).

Jelen írás szempontjából különösen érdekes az, ahogyan a helyspecifikus kérdésekkel foglalkozó városkutatás is a környezetpolitika helyett a környezeti *menedzsmentre*, a diszkurzív gyakorlatok helyett pedig a nem diszkurzív gyakorlatokra helyezi az elemzés hangsúlyait. Ebben az értelemben könnyebb úgy tekinteni a neoliberális „projektre”, mint a politikai-gazdasági hatalom és a társadalmi ellenőrzés gyakorlására – ez a szemléletbeli változás egyébként jól illeszkedik a neoliberális újraszabályozás kibomlófélben (*roll-out*) lévő szakaszához is, amely végigsöpört a városok és régiók intézményi viszonyain, és amelynek fontos eleme a környezeti menedzsment. A helyspecifikus empirikus elemzés része a neoliberalizmus kritikájának olyan témákra való kiterjesztése is, mint például az identitás, a kultúra, a szubjektivitás és a kormányozhatóság (Larner 2003; Cox 2005; Perrault, Martin 2005).

Egy ilyen elméleti nézőpont annak a lehetőségét is megteremti, hogy a környezettel kapcsolatos erkölcsi kérdéseket és a mindennapos etikai dilemmákat bevon-

juk a városok elemzésébe. Ez azért fontos, mert a városok környezetvédelmi menedzsmentjének gyakorlatai kifejezetten hatásosan alakítják át a technikai elgondolásokat összetett politikai és személyes ügyekké. A városi formáról folytatott vita jól illusztrálja a helyzetet, ilyenek például a Laurie (2006) által is elemzett, az Egyesült Államokban és Európa-szerte megjelenő városi programok, amelyek az épített környezet módosításával kívánják az „aktív életformát” elterjeszteni. Laurie azt állítja, hogy a fenntarthatósági érvek „erkölcsileg felsőbbrendűek” a hagyományos közegészségügyi érveléssel szemben, és így hatékony segítőeszközei lehetnek az ilyesfajta városi politikáknak. Egyúttal megállapítja, hogy ezek a túlsúlyos és a fizikailag nem tökéletes állapotú emberek stigmatizálásához vezethetnek. Konkrétabban fogalmazva, a politikai megfontolások érdekeltté tehetik a kormányzatokat, hogy a környezetvédelemre alapozott „kötelező jóllét” elvárásával – legyen ez bármennyire racionális – visszafogják az egészségügyi kiadásokat. Azt tehát megállapíthatjuk, hogy a városi környezeti menedzsment ortodox racionalitásának egy változatával állunk szemben: a társadalmi magatartásformákat korábban az ökológia törvényeinek és a természeti erőforrások rendszerének való megfelelés „technikai” szükségszerűsége miatt akartuk módosítani, most már azonban egy olyan politikai projektről beszélhetünk, amely a társadalmi magatartásformákat a kormányzat dilemmáihoz és követelményeihez igazítja, ezáltal pedig az egyes állampolgárokat helyezi az események középpontjába. A következőkben ezeket a dilemmákat szeretném jobban ismertetni és a környezeti menedzsment gyakorlataihoz való kapcsolatukat feltárni.

A városi környezetvédelem politikája

A városi környezeti menedzsment politikai irányvonala leginkább a Rio de Janeiróban elfogadott Local Agenda 21 keretét követi. Az 1992-es riói csúcstalálkozó gyakorlati kihívásokat fogalmazott meg és a cselekvésre helyezte a hangsúlyt („most, mielőtt még túl késő lenne!”), ennek köszönhetően a városi környezeti menedzsment technikai és performatív gúnyát öltött. A városok fenntarthatóbbá tétele felé haladás a jó gyakorlatok alkalmazásának lett alárendelve, amelyeket nemzetközi programokon és városhálózatokon keresztül népszerűsítettek, és a fenntartható városi fejlődésről szóló könyvtárnyi irodalom által nyújtott mutatószámokkal mérték. Mindazonáltal a városi környezeti menedzsmentnek ezen ökológiai hivatkozásokkal bíróról, technikai racionalitásra és a hosszú távú célok elérésére alapozott elképzeléséből nemigen következik a helyi hatalom birtokosainak hajlandósága vagy akár lelkesedése, miközben a gazdasági szerkezetváltás sürgető feladataival, valamint az ezzel együtt járó fizikai kihívásokkal, társadalmi felháborodással és politikai nehézségek-

kel néznek szembe. A városi környezetvédelem politikai jelentőségét tehát nem kizárólag a „környezet” vonatkozásában kell megvizsgálnunk, hanem a neoliberális urbanizáció által okozott társadalmi-térbeli átalakulások tükrében is. Röviden a városi közigazgatás szempontjából lényeges három állítást fogalmazok meg.

Egyrészt a jólét és a jólét érzésének a környezetben és a környezeten keresztül történő megalkotásáról van szó; a neoliberális urbanizáció hatására bekövetkezett gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulás ugyanis általános bizonytalanságot, stresszt és konfliktusokat eredményezett, valamint az állami jóléti rendszerekben is reformokat indított el. Ez leginkább talán a vezető neoliberális államok, tehát az USA, Nagy-Britannia és Ausztrália esetében figyelhető meg, de valamilyen mértékben a világ legtöbb államában, beleértve a fejlődő országokat is. Amíg az országok kormányai strukturális reformokat hajtottak végre, addig a reformok társadalmi következményeivel alapvetően a helyi önkormányzatoknak kellett megküzdnie. A közszolgáltatások, a lakhatás, az infrastrukturális ellátások stb. privatizációja a közkiadások nagymértékű lefaragásával együtt azt eredményezte, hogy a helyi önkormányzatoknak többé nem álltak rendelkezésére azok a pénzügyi és intézményi eszközök, amelyekkel az amúgy is magas munkanélküliséggel és növekvő társadalmi egyenlőtlenségekkel jellemezhető időszakban legalább a társadalmi jólét minimális színvonalát biztosítani tudták volna. Ebben az összefüggésben a környezetvédelem ügye olyan színtérként jelent meg, ahol bizonyos mértékig lehetőség adódik a társadalmi jólét diszkurzív megkonstruálására és anyagi megteremtésére a munkahelyteremtésnél, a lakásépítésnél vagy éppen az egészségügyi ellátás biztosításánál sokkal kevesebb közpénz felhasználásával (Brand 2003). A várostervező hatóságoknak – mint a környezeti problémákra vonatkozó szakértői tudás birtokosainak – módjában állt a helyi, térbeli jólétet a város fizikai környezetével való viszonya alapján meghatározni, és a város által nyújtott életminőséget nem a társadalmi viszonyok mércéjével, hanem közvetetten, a természeti erőforrások rendszereinek védelmén és fejlesztésén keresztül megállapítani.

Másrészt a társadalmi egység érzetének újjáteremtéséről és kollektív célokról van szó; a neoliberalizmussal ugyanis együtt járt az individualizáció, a széttöredezés és a versengésen alapuló társadalmi viszonyok kialakulása. A városvezetés számára ez aggodalomra ad okot, mivel a helyhez kötődő identitás válságát, illetve az adott helyen és az egymáshoz való közelségen alapuló „közösség” végzetes leépülését okozza. Közös stratégiai érdekek vagy éppen mindennapos térbeli tapasztalatok híján az egyes helyek természetföldrajzi jellemzői – felszínalaktana, tájai, ökológiai adottságai, vízháztartása, hulladékkezelése, illetve szennyezettségi mutatói – lehetnek képesek arra, hogy a helyhez kötődő identitást és a kollektív problémakezelést újraalkossák az egyébként a területtől egyre inkább elváló gazdasági és társadalmi környezetben. Ráadásul a helymarketing képes lehet a legtöbbet kihozni az adott

város természetföldrajzi jellegzetességeiből, és ez a globalizáció kiegyenlítő törekvései közepette segítheti a megkülönböztethetőséget.

Harmadrészt, szorosan kötődve az előző pontokhoz, a városi környezeti menedzsment esetében egy legitimációs stratégiáról is szó van (Brand 2005b). A környezeti kérdések a helyi hatóságok egyébként megfigyelt hatáskörébe tartozó problémaként tűntek fel, így tehát a környezetvédelem ügyében tett lépéseket olyanokként lehet felmutatni, amelyek közvetlenül és pozitívan hatnak az emberek mindennapjaira. A városi hatóságok ezáltal megmutathatják, hogy még mindig fontos szerepet játszanak, ráadásul olyat, amelyet a piac nem képes helyettük betölteni. A környezeti problémák kétségtelenül hatást gyakorolnak az emberek egészségére, jóllétére és biztonságérzetére: a legitimációs stratégia sikere éppen azon áll vagy bukik, hogy sikerül-e meggyőzni a városlakókat, hogy ezt a térrel kapcsolatos legnagyobb helyi problémának tekintsék és felhatalmazzák a hatóságokat a társadalmi tevékenység és az egyéni viselkedések korlátozására.

A neoliberais kormányzás és a környezet

Noha a környezeti kérdések helyi szintű kezelése igen fontos, manapság a környezetvédelem egyértelműen globális téma. Így tehát a környezetpolitika a globalizációra jellemző kormányzati forma többléptékű jellegének világos példája. Világtalálkozók, multilaterális intézmények, transznacionális civil szervezetek, szupranacionális gazdasági tömbök és transznacionális városi hálózatok mind beleavatkoznak a vitába, a közpolitika alakításába, a programokba és a szabályozásba, miközben az állami szintű prioritásokat és cselekvési terveket továbbra is elsősorban a kormányok határozzák meg. A kormányzat többléptékű összetettsége és változatossága fontos alkotóeleme a globalizációra jellemző kormányzati forma kialakulásának, a léptékek szerkezetváltásáról folytatott vita pedig éppen arra mutat rá, hogy a háború után kialakult szilárd, hierarchikus felépítésű állammodell egyre inkább destabilizálódik, helyette pedig egy policentrikus, többszintű és eltérő formákat öltetni képes kormányzati rendszer alakul ki (bővebben a témáról lásd Jessop 2000, 2002; Brenner 2004; Mansfield 2005). Ezzel együtt jár a lépték fogalmának relacionalitása is, amelyben minden egyes léptékszint kialakulását, szerepét és intézményi helyzetét a többi léptékkel meglevő alá-, fölé- és mellérendeltségi viszonyai határozzák meg, rámutatva azokra a többszörös átlapolódásokra, amelyek bármilyen közpolitikai kérdés meghatározását befolyásolják.

A kormányzási modellekről szóló munkák ebben a keretrendszerben elsősorban az egy léptéken belüli mellérendeltségi kapcsolatokat vizsgálják, a magánszektor, a társadalmi szerveződések és az egyéni cselekvők összetett interakcióit is beleértve. A kormányzás normatív elgondolása szerint ez elengedhetetlen eleme a nyi-

több, átláthatóbb, részvételibb és rugalmasabb kormányzati formák irányába való elmozdulásnak, amelyek ellenállóak a bürokratikus merevséggel, a hatáskörtúllépéssel és a korrupcióval szemben is. A kritikai elemzők azonban nem mulasztják el azonnal hozzátenni, hogy a kormányzás „új politikája” olyan igazgatási gyakorlatokat is magával hozott, amelyek a hagyományos demokratikus intézményeket és folyamatokat kikerülve hajlamosak a hatalomgyakorlást a közélet nem elszámoltatható területeire irányítani (Swyngedouw et al. 2002; Geddes 2006). Részletes esettanulmányok és a diskurzuselemzés gyakorta és hatásosan világítanak rá arra, hogy a kormányzás politikai és intézményi folyamatai által megnyitott csatornákon keresztül hogyan szövik át a várospolitikát az egyedi jelentések és a magánérdekek (Hajer 1995; Flyvbjerg 1998; Vigar et al. 2000; Rydin 2003). Ezen túlmenően a léptékváltást és a kormányzást elemző munkák elsősorban a közpolitikák kialakulásával és teljesítményével foglalkoznak. A környezetvédelmi témák esetében az érdeklődés így azokra a folyamatokra összpontosul, amelyek során az összetett és gyakran ellentmondásos közpolitikai kérdéseket a tárgyasított és számszerűsíthető környezetvédelmi problémák tükrében megoldják, miközben a végrehajtás politikai eszközeit és a társadalmi következményeket nagyrészt figyelmen kívül hagyják.

Felmerül a kérdés, hogy hogyan lehetne megfelelő fogalmi keretet alkotni a környezeti ügyek neoliberais városi kormányzásba történő beillesztésére. Rose (2000: 95) ebbe az irányba tesz fontos lépést: megfigyeli a kortárs városelgondolások és várostervezés alapjául szolgáló, mindenkit felölelő társadalmi utópia elhagyását, amelynek a helyét szerinte „az élet városi formát öltő problémaköreinek, valamint az ezeket megcélzó programok létrehozási módjainak pluralizálódása” veszi át. A kormányzásra tehát úgy is lehet tekinteni, mint a sokszínűvé válás megtestesülésére: a tervezés kereteit megszabó intézményi formák és működési gyakorlatok megsokszorozódnak, miközben a környezet maga az új, nagyszabású és kiterjedt problémakörök egyikévé válik. Osborne és Rose (1999: 752) mindezek alapján azt állítják, hogy napjaink városi önkormányzatainak sokféle projektjei – amelyek a politikai konfliktusok pozitív hatásába vetett hit újabb hullámát is táplálják –, alapvetően már nem a hagyományos pártpolitikai utat követik a társadalom szervezett átalakításának kifejezett céljával, hanem a „kicsi, a szűkös terek, az itt és most végrehajtott cselekvés, és az azonnali cselekvés adott tereiben lehetséges átalakítások politikáját”.

Ez a mikropolitikai perspektíva nem foglalkozik közvetlenül a neoliberalizmus – gazdasági és politikai elitek hatalmának és befolyásának visszaszerzésére irányuló – osztálytermészetével, amelyet egyébként a töredezett városképnek a globális tőkefelhalmozás új követelményei és körforgásai számára kívánatos térbeli átstrukturálása is bizonyít (Harvey 2005). Viszont ráirányítja a figyelmet a tér mindennapos igazgatására, amely egyre inkább a városi környezeti menedzsment céljává válik. A korábban említett városi problémák és önkormányzati programok megsokszoro-

zódásának fényében a környezet itt egyedülállóan integratív formájában mutatkozik meg. A környezeti menedzsment semmilyen társadalmi cselekvést nem hagyhat érintetlenül, semmilyen intézményt, szervezetet vagy egyént nem zárhat ki hatásköréből, a környezetről szóló közpolitikai diskurzus pedig éppen abban egyedülálló, ahogyan a kormányzás teljes intézményi és szervezeti összetettségének formális egybetartozását akarja kifejezni és egyúttal meg is teremteni. Ebben az értelemben a higiénia és közegészségügyön alapuló régi várostervezés és a mai városi környezeti menedzsment abban különbözik jelentősen, hogy a környezetről való gondoskodás többé már nemcsak a helyi önkormányzat infrastrukturális ellátásának és szabályozásának technikai/szakértői kérdése, hanem a köz- és a magánélet összes szféráján áthatoló felelősségi kör: a kormányozhatóság kérdése.

A szabályozás kényszere: a zöld kormányozhatóság

A most következő részben a városi környezeti menedzsmenten keresztül történő társadalmi szabályozást fogom részletesebben megvizsgálni. A téma természetesen szorosan kapcsolódik a jólét-jólét érzésének megteremtéséről, az identitásról vagy a városi önkormányzat legitimációjáról korábban kifejtettekhez. Arra az elgondolásra szeretnék elsősorban támaszkodni, hogy a környezeti menedzsment társadalmi támogatottságához vagy elfogadásához az új – jelen esetben a környezetben és azon keresztül megjelenő – szabályozási mechanizmusoknak jónak, szükségszerűnek vagy „természetesnek” kell feltűnniük. A hangsúly a közpolitikáról a hétköznapi társadalmi gyakorlatokra kerül át: a városi polgárok jogaira és kötelezettségeire, valamint az új városi rendben kialakuló helyük értékelésére. A városkutatás és a környezettan kritikai vonulatába tartozó elemzéseknek talán ez az egyik legkevésbé kutatott területe (Larner 2003), amely lehetőséget adhat annak jobb megértésére, hogy a városi önkormányzatok miért aktívabbak a környezeti ügyek terén, mint a központi kormányzatok.

Az ilyen vizsgálódások elméleti megalapozását Foucault-nak a kormányozhatóságról, illetve a népesség kontrollján keresztüli hatalomgyakorlásról írott késői munkái adják. Foucault (1991) szerint Európában a 16. és a 18. század közötti időszakban a kormányzó hatalom a szuverén uralkodóról az államra tevődött át, ekkortól a hatalom végső célja már nem a szuverén uralkodó uralmának a fenntartása, hanem a hatékonyabb termelést és jólétet eredményező „dolgok megfelelő rendje”; a hatalom gyakorlása ettől kezdve a népességgel foglalkozik. Foucault a kormányzást elsődlegesen „biohatalomként” határozza meg: a kormányzás művészetének történelmi paradigmaváltása során az alattvalók egészsége, vagyoni helyzete és erkölce került a kormányzás fókuszába. Két alapvető formát különböztet meg: a test fegyvermezését (a test „anatómiapolitikáját”), és a népességet (a „fajlagos testet”) szabályozó kontroll-

mechanizmusokat. Az előbbi a testre mint olyan gépezetre tekint, amely „a test fegyelmzésére, képességeinek növelésére, erőinek kiaknázására [összpontosít], arra, hogy egyszerre növelje hasznosságát és engedelmességét [...]”; a második a nagyobb népességet veszi célba, és „a népszaporulatra, a születési és halálozási arányra, az egészségre, az élettartamra, illetve mindazokra a körülményekre [fókuszál], amelyek közrejátszanak e tényezők alakulásában” (Foucault 1981: 139).

Foucault szerint ez az „élet beemelése a történelembe”, amely elengedhetetlen feltétele annak, hogy a kapitalizmus kialakulhasson, és a népességet alá lehessen vetni a kapitalista felhalmozási folyamatoknak. A fegyelmező társadalom alapja (Foucault 1979, 1981) a biohatalom gyakorlása a vizsgálat és vallomás „mikrotechnikáin” keresztül, amelynek része az ismeretek felhalmozása és rendszerezése az újonnan színre lépő társadalomtudományok és közintézmények segítségével. Ugyanakkor ebben az értelemben ezek is a hatalomgyakorlás alkotóelemei, hiszen a tudás termelésének és elsajátításának szabályai – vagyis az, hogy ki, mit és milyen körülmények között mondhat ki legitim módon – szintén intézményi felügyelet alatt állnak. A végeredményként létrejövő „fegyelmező társadalom” egyben normalizáló társadalom, amely az elvárt feladatokat teljesítő egyénekből áll, és ezen feladatoknak megfelelően helyezi el az egyéneket a társadalmilag nekik szánt szerepbe a bűnözés, egészség, oktatás, normalitás stb. intézményesen felügyelt diszkurzív gyakorlatain keresztül.

Az életet szabályozó kormányzás gondolata értelemszerűen vonzó a zöld kritika számára. Darier (1999) megfigyelése szerint Foucault munkái nemcsak rákényszerítik a környezetvédelmet, hogy megvizsgálja azokat a körülményeket, amelyek hozzájárultak saját magának mint diskurzusnak a kialakulásához, hanem a biohatalomról és az emberi népesség kontrolljáról szóló érvei az ökológiai kérdésekre is alkalmazhatóak, miszerint a környezeti menedzsment nem más, mint a biopolitika kiterjesztése minden életformára, ezáltal pedig része az ökológiai modernizáció globális léptékű normalizáló stratégiájának. Az „ökológiai kormányozhatóság” fogalma, vagyis az a folyamat, amelynek során valamennyi élőlény a tudományos tudás, számítás és stratégia alanyává vált („fenntartható fejlődés”), újszerű kritikai bepillantást adhat a fenntartható fejlődés közpolitikai irányvonalának geopolitikájába. Idesorolható például Luke (1999) felismerése, amely szerint a „környezet-tudatosság” – az „ökotudatossággal” és a „környezeti fegyellemmel” együtt – a globalizáció új politikai gazdaságtanának központi elemévé vált, amely segít az államokat és a városokat az új gazdasági rendszerben tartani (lásd még Whitehead 2003; Bulkeley 2005; Goldman 2005; Oels 2005; Acselrad 2006).

Foucault figyelve az „uralom technikáiról” később az „önformálás technikái” felé fordult, azt vizsgálta, hogyan lehetséges a hatalmat még közvetettebben, viszonyokon keresztül gyakorolni. A felügyeletet és büntetést vizsgáló korábbi tanulmányait ekkor már csupán a kormányozhatóság egyik leágazásának tartotta,

és a szexualitást tárgyaló későbbi írásai már nem elsősorban a fegyelmezés és felügyelet kormányzati módszereit vizsgálják, hanem a mindennapi élet cselekvései feletti uralmat, a viselkedés ellenőrzését a mindennapi életben (Gordon 1991). Foucault azt vizsgálta, hogy az egyéni cselekvések hogyan csatornázódnak be és vezetődnek végig a társadalmi aktivitás egy sokkal szélesebb mezőjén, az önmagukat kormányzó egyének létrehozásán. A kormányozhatóság ekkorra már az „önmagunkkal való kapcsolat” átalakításának a kérdése; „az én kormányzása, és ennek kifejeződése a másokkal való viszonyomban” (Foucault 1997; idézi Merriman 2005: 237).

A földrajztudomány és a városkutatás művelőinek legújabb ilyen irányú munkáira erősen hatottak azok a társadalomtudósok, akik elsősorban nem az önmagában vett kormányzati politikákkal – azok céljaival, formális racionalitásával, intézményi struktúrájával, technikai hatékonyságával és névleges eredményeivel stb. – foglalkoznak, hanem a kormányzás „technológiájával”, amely az ő értelmezésükben „mechanizmusok, testek, technikák és tudások heterogén összessége, amelyen keresztül az egyes kormányzati racionalitások megjelennek, gyakorlatba ültethetők és végrehajthatók lesznek, illetve bizonyos hatásokat elérnek” (Merriman 2005: 237). Ez a megközelítés egyértelműen kötődik a kormányzat (kormányzás) intézményi formájának a neoliberalizmuson belüli kibontakozásához, amely a cselekvők horizontális helyzetében és sokféleségében, valamint az újraszabályozás kibontakozó szakasza során feltételezett „kormányzati hálózatokban” jelenik meg. Az elemzés hangsúlya azonban a kormányzati (közpolitikai) racionalitásról véglegesen áttevődött a kormányozhatóság (a viselkedés kontrolljának) vizsgálatára, mivel ez a megközelítés kutatja, hogy a *kormányzati racionalitások* hogyan jelennek meg *gyakorlati programokban*. Ennek megfelelően az egyik legfontosabb kérdés a szubjektivitások bizonyos performatív határok közötti kialakítása. A következő szakaszban ezt a kérdést a neoliberális városi környezeti menedzsment politikai gyakorlatainak tükrében fogom megvizsgálni.

A városi környezeti menedzsment mint önmenedzsment

A városi környezetvédelmi tervek ma már sokkal intézményesültebbek és technikailag kidolgozottabbak, mint 15 éve a riói csúcs idejének vázlatos kezdeményei. Ironikus módon egyre kevésbé támaszkodnak tudományos tudásra és technikai szakértelemre, mint inkább retorikai eszközökre. A tudományos tudás alátámasztja a környezetvédelmi érveket, de önmagában elégtelen, mivel az embereket nem racionális magyarázattal, hanem morális és esztétikai motivációval lehet rábírní viselkedésük megváltoztatására; azáltal, amit Harré és társai „nem behelyettesítő” dis-

kurzusnak neveznek. Ezzel egy olyan, nem tudományos formájú diskurzusra utalnak, amely a világot nem az eleve adott módján (analitikusan) írja le, hanem úgy, ahogy lennie kéne (előírászerűen). A metaforák ehhez rendkívül hatásos nyelvi eszközök, mivel az „ahogy van”-tól úgy vezetnek el az „ahogy lennie kellene” végpontig, mintha közben ki sem lépnének a behelyettesítő beszédmódból (Harré et al. 1999: 48). A fenntartható város elgondolása azért jó példa erre, hiszen problémák, elemzési terek, valamint (erőforrásokról, energiaáramlásról, termelési és fogyasztási mintákról, hulladékról, szennyezésről és életstílusokról szóló) adatok laza halmaza köré épül; azt hivatott bemutatni, hogy a városok a jelenlegi szervezetségi fokon nem fenntarthatóak, de a helyes intézkedésekkel *azzá tehetőek*. Központi eleme, hogy a jövő és a benne rejlő kockázatok bemutatásával a „csináljunk valamit” morális felszólítását közvetíti. A „fenntartható városhoz” hasonlóan sikeres metafora nem csupán körülír, de elő is ír, valamint a diskurzusok és azok intézményi és társadalmi kontextusa segítségével megszervezi a lehetséges jelentéseket és cselekvéseket.

A környezetvédelmi diskurzus retorikai szerepe abban a pillanatban megnövekszik, amint a környezeti szabályozás hangsúlya áttevődik a termelésről a fogyasztásra vagy a szervezésről a népességkontrollra, mivel a városi környezeti menedzsment fő kihívása többé nem a technikai információkkal dolgozó racionális döntéshozatal, hanem a társadalom megregulázása, szankcionálása, beindítása, buzdítása és a neki való hízélgés. A városi környezetvédelmi tervek egyre növekvő mértékben függenek attól, illetve mozdítják elő azt, hogy a kollektív és az egyéni viselkedés minél több térbeli léptéken és helyzetben megváltozzon, cserébe új hivatkozási keretet nyújtanak a személyes döntések meghozatalához és a mindennapos életvezetéshez. Új etikai dilemmák merülnek fel, amelyek feloldásában a környezeti etikával foglalkozó, szárnyait bontogató tudományterület nemigen tud gyakorlati segítséget nyújtani. Amikor az elvontan megfogalmazott elvárások egy konkrét társadalmi szituációban fogalmazódnak meg, akkor a média hasznos alternatív információkat nyújthat az átlagpolgárnak a környezetvédelmi „problémaköréről”. A *The Guardian* (2007) napilap például mindennapos nyersségükben találja a következő kérdéseket: „hogyan rendezzünk környezetbarát partit, anélkül, hogy óriásira növelnénk ökológiai lábnyomunkat”, a készenléti állapotban lévő elektronikai készülékeink kikapcsolásának értelme és értelmetlensége, vajon elfogadható-e a háztartási szemét ellenőrzése, mely hivatali akadályok állnak házuk környezetbarát bővítése útjában stb.

Természetesen éppen ezek azok a kérdések, amelyeket a városi környezeti tervezés és menedzsment gyakorlati minden egyes állampolgárra ráhárítanak. Ebben a cikkben nem keresek választ ökológiai jelentőségükre. Arra viszont mindenképpen szeretnék rámutatni, hogy a környezetünkért való aggodás elkerülhetetlenül az egyéni felelősség kérdése lett, amelyet a többléptékű kormányzat szabályoz és

leginkább a városi hatóságok hajtanak végre. A környezettudatos egészségügyet többé nem kizárólag egy közhivatal szabályozza: nekünk is el kell köteleződnünk mellette és nehéz személyi döntéseket kell meghoznunk ezzel kapcsolatban.

A gyakorlatban megjelenő etikai dilemmákat talán jobban illusztrálja a légszennyezésről szóló nemrégiben megjelent brit újságcikk (Hickman 2007). Ez olyan hivatalos jelentéseket idéz, melyek szerint a városlakókra leselkedő egészségügyi kockázatok magasabbak, mint a csernobili túlélők sugárfertőzés miatti kockázatai, a légszennyezés Nagy-Britanniában átlagosan nyolc hónappal rövidíti meg a várható élettartamot, és ha valaki végigsétál a London központjában lévő Marylebone Roadon, az azzal egyenértékű, mintha 48 percenként elszívna egy cigarettát. Bár hűledezhetünk a statisztikai pontosságon, mindez nem okoz riadalmat, hiszen meg lehet tenni a szükséges lépéseket és csökkenteni a kockázatokat. A cikk tíz „légzőgyakorlatot” ajánl: kerüljük el a nagyforgalmú utakat, lépünk hátrébb az útestről a zöld lámpára várva, kerüljük a légszennyezettségi csúcsidőszakokat, viselünk maszkot („mintha csak Michael Jacksonnak akarnánk kinézni a mindennapos dolgaink közepette [...] elvégre csak mi dönthetjük el, mekkora árat vagyunk hajlandók fizetni a tiszta tüdőért”), ne az úttest mellett toljuk a babakocsit, ne csúcsidőben végezzünk tornagyakorlatokat, ülünk a buszok járda felőli oldalára, szellőztessük otthonainkat („az USA Környezetvédelmi Ügynöksége szerint zárt térben kétszer, de akár ötször akkora is lehet a szennyezettség mértéke”), és ne vezessünk – illetve ha muszáj, akkor is csak hatékony üzemanyag-felhasználású járművet. Ha ezek után még mindig bizonytalanok lennénk, a cikk azt javasolja, hogy költözzünk vidékre, de még jobb, ha egyenesen az Atlanti-óceán szélőfűtta partvidékére.

A fentiek árulkodó példák a városi környezetvédelmi tervezés átlagemberek hétköznapijaiban való lecsapódására; kormányhivatalok és városi hatóságok szabályozzák a tevékenységeket, menedzsmentprogramokat készítenek, de a végső felelősség mégiscsak az állampolgárnál marad, és az ő hajlandóságán múlik bizonyos korlátozások elfogadása, cselekvési mintáztatának módosítása, tudományos és morális érvek magáévá tétele stb. Egyes állampolgárok és társadalmi szervezetek maguk is aktívan népszerűsítik a tervek egyes részeinek véghezvitelét (így például a városi élővilág megőrzése, az alternatív közlekedési formák elterjesztése, a kockázatsökkentés vagy éppen a zajszint visszafogása terén), noha a kérdések összetettsége és a városi élet ellentmondásai miatt csak korlátozott hatást érnek el. Mindenesetre a városi környezeti tervezés az adott állampolgárok érzékenységtől függetlenül is érezteti hatását – legyen szó aktivistákról, könnyen alkalmazkodókról, belenyugvókról vagy éppen ellenségesekről – és befolyásolja az egyéni magatartásmintákat, vagy akár a térbeli fogyasztást otthon, a szomszédságban, az utcán és városszerte. A városi környezeti menedzsment társadalmi hatásainak átfogóbb jellemzése a következőket foglalja magában:

- beavatkozás a háztartások életébe: a hulladék különválogatása, energia- és víztakarékosság, komposztálás, saját zöldterület ápolása;
- önmagunk ápolásának követelménye: evés-ivás, testmozgás, a stressz kezelése, kockázatfelmérés;
- az életstílus befolyásolása: zöld fogyasztás, ökoturizmus, fair trade termékek és helyi termelők előnyben részesítése, személyes ökológiai lábnyom;
- a lakókörnyezet átalakítása: kompaktabb, sűrűbb lakhatás, a lokalitás és a közösségi életmód értékeinek hirdetése;
- a társadalmi viselkedés kódjai: a dohányzás és a túlsúly stigmatizálása, a szemetelés kriminalizálása, a megfigyelés igazolása;
- adózás és közkiadások: a környezet ügye iránt elkötelezett állampolgárok névleges előnyben részesítése, különösen az energia és a közlekedés területén.

Ebben az értelemben a környezetvédelem ügye a társadalmi szabályozások termelésének kiemelt terepe lett, amelyen keresztül úgy lehet behatolni a személyes szférába, ahogyan az minden más esetben (a gyermekjóléti intézkedésektől kezdve a bűnmegelőzésen át a „terror elleni háborúig”) felháborodást eredményezne a magánéletbe avatkozó kormány ellen. A következő részben azt fogom megvizsgálni, hogy a városi környezeti menedzsment e változása keltette finom, de mégis mélyreható politikai következményeket milyen elméleti erőforrásokkal lehet jobban megérteni, és mi ennek az egésznek a viszonya általánosságban a városüzemeltetés gyakorlatának neoliberalizációjához.

Állampolgárság és önkormányzás a neoliberais urbanizáció időszakában

A korábban már elővezetett elméleti megközelítés szerint a kormányzásra nem elsősorban mint az emberekkel kapcsolatban álló és őket bevonó kormányra kell gondolnunk, hanem épp ellenkezőleg: „távolabb álló kormányként”, ahol a kormányzati szervezetek és hivatalok komplex hálózatában az állam csupán egyetlen – noha kulcsfontosságú – szereplő. A működés szintjén a kormányzás az üzleti élet szereplőit, különféle szervezeteket és az egyéneket is a városi közigazgatásban és a programok végrehajtásában való aktív részvételre buzdítja. A „kormányba való belépés” azonban nem egy politikai küzdelem, hanem a közigazgatási funkciók válogatott és gondosan ellenőrzött újraelosztásának eredményeként valósul meg, az állam és a társadalom közötti viszony új formájaként, amely a létező kormányzati struktúrákon belül hivatott létezni. A ténylegesen kormányon levők részéről ez a felállás a politikai hatalom semmilyen beáldozását nem követeli meg: inkább hatalomgyakorlásról, semmint a hatalom újraelosztásáról van szó. A „kevesebb kor-

mányzat” neoliberális elve nem feltétlenül csökkenti az állami intézmények vagy a kormányzati programok számát, de mindenképp növeli a kormányozhatóságot. Ahogy az állam karcsúsodik, úgy változnak meg a kormányzati célok és technikák, mindez pedig következményekkel jár az állampolgáriságra nézve is.

Az állampolgáriság fogalma jellemzően a hatalom arisztotelészi meghatározását jelenti, amely alapján az egyén részt akar venni az állam tárgyalásos vagy jogi igazgatásában. A politikai egységben (amely manapság leginkább a nemzetállamot jelenti) lévő tagságuknak köszönhetően az egyének mint állampolgárok jogokat és kötelezettségeket szereznek azon állam kormányával kapcsolatban, amelyhez tartoznak. Ma már olyan helyeken is, ahol korábban szisztematikusan megtagadták vagy gyarmatosító, imperialista vállalkozások nyomták el az állampolgáriságot, jelentős támogatást élvez olyan nemzetközi szereplők részéről, mint pl. a Világbank, az IMF vagy az OECD (Hindess 2002), sőt, a kortárs politikai élet nagyrészt az állampolgárok törvényes jogairól, azok meghatározásáról, értelmezéséről, védelméről és kiharcolásáról szól. Ahogy Kurtz (2005: 81) megjegyzi, az állampolgáriság „nem egy statikus társadalmi intézmény, hanem a szociális jogok és kötelezettségek, valamint a befogadás és kirekesztés dinamikus, a viták keresztútjében álló eszköze”. Ezen túlmenően az állampolgár államhoz való viszonyában az általános tendencia szerint „feltételes jogokról” beszélhetünk: olyan jogokról, amelyek csak bizonyos előzetes feltételek megléte esetén hatályosak, például a kormányzati programokhoz és jóléti szolgáltatásokhoz való hozzáférés, az állampolgáriság jogi kiterjesztése, valamint ennek gyakorlása a jogi intézményrendszer keretei között.

Ennek megfelelően egyre kevésbé tartható az az álláspont, amely szerint az állampolgáriság absztrakt és normatív. A társadalmi szervezeteket és egyéneket bevonva a kormányzás maga is tagadja az állampolgáriság passzív értelmezésének a lehetőségét, mivel az egyént mint állampolgárt helyezi a kortárs társadalmi változások folyamatainak középpontjába. Rose (2000) ténylegesen úgy állítja be az állampolgáriságot, mint egy sor *gyakorlatot*, amelyek az egyénből állampolgárt *teremtene*k. Az állampolgáriságra metaforikusan úgy tekint, mint egy „játékra”, amelynek megvannak a maga megváltoztatható és különféle célokra használható „szabályai”, tehát visszaköszön mind a neoliberális kormányzás, mind a városi környezeti menedzsment performatív jellege.

A neoliberális kormányzás kritikájában is központi helyet foglal el az az elgondolás, miszerint az állampolgárság már nem egy eleve adott jog vagy tulajdon, hanem valami, amiért meg kell dolgozni, amit el kell érni. Az „aktív állampolgárság”, vagyis az állampolgároknak a társadalmi változás folyamataiban való cselekvő részvétele kifejezetten csak napjainkban merült fel általános állapotként, korábban ugyanis a részvétel csak a nagyon aktív, de ugyanakkor meglehetősen konkrét polgári elitcsoportoknak volt fenntartva. Az aktív állampolgárság általánosításával

minden állampolgár némi autonómiát és felelősséget nyer el. Innentől nemcsak arra vannak bízva, hogy állami vagy egyéb programokon keresztül vegyék ki a részüket a mások fölötti kormányzásból, de az is elvárásként fogalmazódik meg, hogy saját maguk kormányzásában is aktívak legyenek: az állampolgár tehát önkormányzó egyénné válik.

E kérdésnek a neoliberális munkával, egészséggel és jóléttel való viszonyáról már széles körű szakirodalom létezik (Powell 1999; Hewitt 2001). Ezekben általában a szigorúbb jóléti berendezkedés, a büntető adminisztratív gyakorlatok és a kriminalizáció jelenítik meg azt az elnyomó erőt, amely az önmagunkra támaszkodás, a személyes felelősség és a saját magunk és az egész társadalom felé való kötelességeink morális elveit alátámasztja, és amely a hétköznapi viselkedésünket – evés, ivás, dohányzás, testmozgás, kockázatfelmérés, stresszkezelés, szexuális aktivitás stb. – befolyásoló személyes kötelezettségvállalások formájában jelenik meg. Az „én helyes menedzselése” immár a személyes megfeleléstől függ, amely a városi szinten magában foglalja, hogy a vállalkozói városok vállalkozó állampolgárává váljunk (Keil 2002).

Azonban az ortodox környezetvédelem ökológiai racionalitása mind ez idáig akadályozta és elhomályosította a városi környezeti menedzsment terepét egy ilyen elemzés számára. Mivel a környezet védelme minden helyzetben tudományosan alátámasztottnak hangzik és morálisan elfogadható, a környezeti kormányozhatóság mikropolitikáját kevés kritika érte. Ennek működése talán a személyes egészséggel való viszonyrendszerben a legnyilvánvalóbb: a személyes egészség mostanra elszakíthatatlanul kötődik a környezeti kérdésekhez és a mai társadalom egyik legerősebb retorikai eszközét hozta létre (Greco 2004): „egészségesnek lenni ma már olyan parancs, amely egy felelősségteljes közösségen belül a szélesebb körű – civil, kormányzati – állampolgári kötelezettségeket is jelenti” (Rose 2000: 101). Mindazonáltal nem csupán egy hatósági beavatkozásról van szó, hanem bizonyos fokú érzékenység és a „józan ész” szerinti hozzáállás kötelezettségéről, amelyhez a környezetvédelem ügye fontos hivatkozási alapot nyújthat az önmagukat kormányzó állampolgároknak.

Szubjektivitás és a mindennapok: a zöld állampolgár megteremtése

Ahogy azt már korábban kifejtettem, a kormányzás és az önmagukat kormányzó állampolgárok kérdésköre a társadalmi lét azon a terepén ér össze leginkább, amely napjainkban a városi környezeti menedzsment fő működési területe: a mindennapi életben. Miközben a környezetpolitika racionalitása tudományos tudáson és technikai beavatkozásokon alapul, működőképessé mégis csak az emberek legváltozatosabb színtereken meglevő magatartási mintázatainak, de azokon belül is a személyes és az otthoni színtérre jellemzőknek a megváltoztatásával lehet tenni. Ez megmagyarázza

a városi környezeti menedzsment legfrissebb trendjét is, hogy nemcsak megvizsgálja, de be is hatol a személyes döntéshozatalba és az otthonokba, miközben az ökológiai racionalitást követő állampolgárokat igyekszik megteremteni. Az emberek ugyanakkor nem racionális lények, még korlátozások nélküli helyzetekben sem cselekszenek szabadon. Felmerül tehát a kérdés, hogy az „irracionális magatartásformákat” hogyan és milyen eredménnyel lehet a „racionális várospolitikai” támogatására mobilizálni. A szubjektivitás fogalma kulcsfontosságú belátásokhoz vezet ezen a téren.

Az ortodox környezeti gondolkodás és politika a környezeti „tudatosságot” szorgalmazza, az ökológia és a természeti erőforrások minimális ismeretét igyekszik közvetíteni. Ebbe az alapvetően kognitív felfogásba, valamint ennek a racionális, egyéni döntéshozatalt feltételező alapgondolatába a kritikai elemzők nagy része láthatóan belenyugszik. A szubjektivitás ezzel szemben gazdagabb és kielégítőbb elemzési megközelítést kínál, mivel a személyes cselekvést összetettebb és valóságosabb módon közelíti meg, felismerve, hogy minden egyes személy adott identitással és hellyel rendelkezik a világban. Ahogy azt Rose (1996: 38) a szubjektívációról szóló definíciójában megfogalmazza, a szubjektivitás dinamikus és viszonylagos, „mindazon heterogén folyamatok és gyakorlatok összessége, amelyek segítségével az emberek magukhoz és egymáshoz viszonyulnak mint valamilyen típusú szubjektumok”. Ebben a felfogásban az emberek nemcsak fizikai és lelki lényekként, hanem térbeli elrendeződésekként vagy „borításként” jelennek meg, egyfajta „machinációként, a hús, a tárgy, a tudás, a szenvedély és technika hibridjeként”.

A szubjektivitás eszerint felfogható az egyre inkább városiasodó környezetben megvalósuló gyakorlat eredményeként, vagy azon mindennapi tapasztalatok termékeként, amelyeket korábban a vallás, a hagyományok, az osztály vagy a rokonság határoztak meg, ma viszont – a posztmodern individualizáció korában – sokkal inkább személyes projektként vagy a „saját énünk felépítéseként” zajlanak (Bauman 2001, Beck, Beck-Gernsheim 2002). Az identitás kialakításának személyes – bár nem autonóm – vállalkozásba való átfordulása megnyitja az „ökológiai identitás” bevezetésének lehetőségét a városi környezeti menedzsment gyakorlatain, és annak a hétköznappal szembeni követelményein, az ezekre való befolyáson és hatásokon keresztül. A társadalomtudományokban a mindennapi élet értelmezési hangsúlyai változatosak, de három fő irányt azért felismerhetünk: a rutin és a hétköznapi szférája, a térbeli korlátok által meghatározott létezés tere – amely elsősorban az otthonra és az otthonosságra összpontosít –, valamint a tudás megszerzésének és a tudatosodásnak a dimenziója (Whitehead 2005). Míg Katz és Kirkby (1991) azt hangsúlyozzák, hogy a mindennapi élet a „társadalmi újratermelés, az ellenőrzés és az identitásformálás zűrés, összetett, és vitatott terepe”, addig Amin és Thrift (2002) a városi mindennapokat figyelve azt az alapvető megállapítást teszik, hogy

„egy olyan jelenségegyüttes után kutatnak, amelyet elmélet vagy kognitív megismerés útján nem lehet megismerni”.

Szociológiai nézőpontból vizsgálva tehát a mindennapok távol vannak attól, hogy apró-cseprőnek, társadalmilag jelentéktelennek vagy alkalmatlannak tűnjenek a kormány számára. A városi környezeti menedzsment tudományos eredményeken alapuló pozitivistá ismeretelméletének korlátai a mindennapi életben bizonyos ontológiai hatásokkal járnak: saját létünk tudatával és ennek hatásával mindennapi szokásainkra és viselkedésünkre, valamint azzal a normatív és etikai tartalommal, hogy nekünk magunknak és az általunk lakott világnak hogyan kellene kinéznie. Az individualizált városi társadalmak neoliberais kormányzatainak kontextusában tehát a „hétköznapi környezet” a hatalomgyakorlás elsődleges terepévé válik, a személyes és az otthoni szféra szabályozása mellett az állampolgárok és a városi létben kiteljesedő jog- és felelősségérzet megteremtésével is. Ahogy a hétköznapi, a személyes és az otthon szférái egyre inkább a városi környezeti menedzsment gyakorlatainak, valamint az ennek beavatkozási terepét jelentő és felelőségekkel felruházott, önmagát kormányzó állampolgár látóterébe kerülnek, megvalósul az Osborne és Rose (1999) által általánosságban „kicsi és szűkös terek”-nek nevezett politika, amelyben a kormányzással kapcsolatos témák együttese az „uralom részleteiként” folytonos felülvizsgálat és kiigazítás tárgyát képezi (Tobias 2005).

A technikai, térbeli és morális szabályozásoknak a városi környezeti menedzsmentben megnyilvánuló kollektív hatásai arra szolgálnak, hogy az állampolgárok szubjektivitását továbbra is a személyes magatartás és a „helyes” állampolgáriság társadalmi normáihoz vezető szűk folyosóra korlátozzák. A városi környezeti menedzsment előírásait természetesen a gyakorlatban nehéz megvalósítani, mivel ökológiai racionalitásuk minduntalan beleütközik a mindennapi élet összetettségébe és ellentmondásaiba, valamint az egyének számára adott, korlátozott lehetőségekbe is. Az emberek nem feltétlenül azt csinálják, amit mondanak nekik. Ahogy Foucault fegyelmező társadalomképét sem érdemes összekeverni a fegyelmezett társadalom (Smart 1983) képével, úgy a környezeti kormányozhatóságot sem érdemes a környezeti kormányzással; valójában a kormányozhatóság politikai hatásai, nem pedig a fenntartható fejlődés kimondott céljai számítanak.

Összegző megjegyzések

A tanulmányban azon elméleti fogódzók közül igyekeztem néhányat felvázolni, amelyek elősegíthetik a városvezetők környezet iránti – a városi környezeti menedzsment gyakorlataiban megjelenő – lelkesedésének kritikai megértését. Leginkább azt kívántam megmagyarázni, hogy egy bizonyos állampolgári szubjektivi-

tás megteremtésével hogyan válik a környezet a városi népesség igazgatásának kényelmes eszközévé. Bemutattam, hogy hogyan használják a környezetet az állampolgárok önképének és kötelességtudatának kialakítására, ráadásul úgy, hogy az tökéletes összhangban legyen a neoliberális városi átalakulás individualizáló törekvéseivel. Nem állítom, hogy az egyébként terítéken levő kérdések jelentéktelenek lennének vagy csekély hatásuk lenne a város átalakulására. Fő állításom éppen az, hogy ahogyan ez az egész megvalósult, az jelentősen eltér a korai környezetvédelmi gondolat alternatív fejlődési útvonalaival és libertariánus törekvéseitől, olyannyira, hogy mára a környezettudatosság nem más, mint az alávetettség egy formája, amelynek társadalmi jelentősége csekély, tágabb ökológiai következményei elhanyagolhatóak, politikailag mégis elég erős ahhoz, hogy a neoliberális város gazdasági és társadalmi átalakulását irányítsa.

Nem egyszerű meglátni a kiutat abból a dilemmából, amelyet értelmezésem felszínre hoz. Kimondottan nehéz például a városi környezeti menedzsment által propagált olyan gyakorlatok ellen érvelni, mint például a biciklizés, az újrahasznosítás, az energiatakarékosság, a szennyezés csökkentése, az erőforrások előrelátó felhasználása, az egészséges életmód stb., pedig az ilyen intézkedések egyszerre elégtelenek és becsapósak is a környezet összességében vett állapotát nézve. A globális környezet leromlásának strukturális okai szóba sem kerülnek, miközben a felelőségek személyes szinten fogalmazódnak meg, ahogy annak a városi környezeti menedzsment egyik legfőbb célkitűzése szerint lennie kell.

Mindezeken túlmenően bizonytalanság övezi az ellenállás kérdését is, amely pedig mind a foucault-i elmélet, mind a környezetvédelmi politika egyik központi koncepciója. Mi az, aminek ellen lehet és ellen kell állnunk, milyen szabályokkal vagy hatalommal kell felvennünk a harcot? A multinacionális vállalatok többé már nem jelentenek könnyű célpontot, miután a fogyasztóra összpontosító szervezett tőke élére áll a technológiai és diszkurzív kezdeményezéseknek: „Ha a Tesco és a Wal-Mart a Föld barátai lettek, vannak-e még ellenségek egyáltalán?” – teszi fel a jelképes kérdést Monbiot (2007). Azonban a környezetpolitika legnagyobb, több földrajzi léptéken is vizsgálható problémakörét mégis az jelenti, ahogyan a környezet a kormányozhatóság tárgyává válik. Globális szinten a környezet nem az ökológiai fenntarthatóság, hanem a geopolitikai biztonság szempontjából válik stratégiai kérdéssé, erre figyelmeztetnek nyugdíjas amerikai tábornokok, és ezért hangsúlyozza egyre inkább az ENSZ is a klímaváltozás fontosságát. Mindennek óriási hatása lehet az ebben a tanulmányban is említett városi és otthoni léptékek szintjén. Időközben Arnold Schwarzenegger, Kalifornia állam kormányzója és az amerikai környezeti ügyek újabban befolyásossá vált figurája arra szólítja fel a környezetvédelmet, hogy ne a büntudatra játsszon rá, hanem próbálja magát trendivé és szexivé varázsolni (BBC 2007). Ezzel arra is utal, hogy a fákat ölelgető vezna természetvédő

alakjának helyét a fenntarthatóság fogyasztói víziójának megfelelő izmos testépítőknek kellene átvenniük. Javaslatá pontosan azt, a tanulmány során már kifejtett elméleti érvet visszhangozza, miszerint mindannyian rá vagyunk kényszerítve, hogy a környezeti menedzsment gyakorlatain keresztül testedzést végezzünk a város konditermében.

Véleményem szerint a neoliberais városi kormányzás alapvető szerepet játszott a környezet újrapolitizálásában, hiszen megteremtette az önmagukat kormányzó egyének környezeti szubjektivitását. Azonban Osborne és Rose (1999: 752) szerint a jövő kilátásai bizonytalanok és várhatóan átalakulást is hozhatnak, mert „az állampolgáriságon keresztül történő kormányzás stratégiái szükségszerűen nyitottak és módosíthatók, mivel az állampolgároktól elvárt követelményeket el lehet utasítani, visszájára lehet fordítani, hogy az állampolgárokat kormányzó játékszabályok – amelyeken keresztül ugyebár magukat kellene irányítaniuk – módosítására vonatkozó követeléseként fogalmazódjanak meg”. Konkrétan a városi szinten ez azt jelenti, hogy a városi környezeti menedzsment jelenlegi átható és alárendelő természete is átalakítható a radikális új urbanizmus formájává. Pillanatnyilag azonban és a tanulmány nézőpontjából „zöld állampolgárnak” lenni nem tesz mást, mint alávetni magunkat a neoliberais városi kormányzás követelményeinek, az individualizált és piacossított társadalmi kapcsolatok diktátumainak, amelyek mellett a környezet mindössze csak mint a társadalmi szabályozás elrendelője és az alávetettség etikai sablonja fér meg. A kormányzati gyakorlatok és politikai következmények legerősebben a város társadalmi terében – amely az ökológiai tér legtávolabbi és legradikálisabban átalakított formája – fejtik ki a hatásukat.

Hivatkozott irodalom

- Acselrad, H. (2006): *Ciudad, ambiente e política: problematizando a Agenda 21 Local* [City, environment and politics: problematizing the Local Agenda 21]. Garamond, Rio de Janeiro.
- Amin, A., N. Thrift (2002): *Cities: reimagining the urban*. Polity, Cambridge.
- Bauman, Z. (2001): *The individualized society*. Polity, Cambridge.
- Bauriedl, S., Wissen, M. (2002): Post-fordist transformation, the sustainability concept and social relations with nature: a case study of the Hamburg region. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 4 (2): 107–121.
- BBC (2007): *Schwarzenegger: make climate hip*. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/6546975.stm> (Letöltve: 2007. április 12.)
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2002): *Individualization*. Sage, London.

- Bourdieu, P. (1998): *Acts of resistance: against the tyranny of the market*. Free Press, New York.
- Brand, P. (1999): The environment and postmodern spatial consciousness: a sociology of urban environmental agendas. *Journal of Environmental Planning and Management*, 42 (5): 631–648.
- Brand, P. (2003): *La invención de futuros urbanos* [The invention of urban futures]. Universidad Nacional de Colombia, Medellín.
- Brand, P. (2005a): *Urban environmentalism: global change and the mediation of local conflict*. Routledge, London.
- Brand, P. (2005b): La gestión ambiental como estrategia de legitimación gubernamental y regulación social: exploraciones en cuatro ciudades colombianas [Environmental management as a strategy of government legitimation and social regulation: explorations in four Colombian cities]. *Economía, Sociedad y Territorio*, 5 (19): 499–534.
- Brenner, N. (2004): *New state spaces: urban governance and the rescaling of statehood*. Oxford University Press, Oxford.
- Brenner, N., Theodore, N. (szerk.) (2002): *Spaces of neoliberalism: urban restructuring in North America and Western Europe*. Blackwell, Oxford.
- Bulkeley, H. (2005): Reconfiguring environmental governance: towards a politics of scales and networks. *Political Geography*, 24 (8): 875–902.
- Castree, N. (2006): From neoliberalism to neoliberalization. *Environment and Planning A*, 38 (1): 1–6.
- Castree N., Braun, B. (2001): *Social nature: theory, practice and politics*. Blackwell, Oxford.
- Cox, K. R. (2005): Review of Spaces of neoliberalism. *Environment and Planning D: Society and Space*, 23 (1): 149–151.
- Darier, E. (szerk.) (1999): *Discourses of the environment*. Blackwell, Oxford.
- Dryzeck, J. (1997): *The politics of the earth: environmental discourses*. Oxford University Press, Oxford.
- Fischer, F., Hajer, M. (1999): *Living with nature: environmental politics as cultural discourse*. Oxford University Press, Oxford.
- Flyvbjerg, B. (1998): *Rationality and power: democracy in practice*. University of Chicago Press, Chicago.
- Foucault, M. (1979): *Discipline and punish: the birth of the prison*. Penguin, Harmondsworth. [Magyar kiadás: Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés: A börtön története*. Gondolat, Budapest.]
- Foucault, M. (1981): *The history of sexuality I: the will to knowledge*. Penguin, Harmondsworth. [Magyar kiadás: Foucault, M. (1999): *A szexualitás története 1. A tudás akarása*. Atlantisz, Budapest.]
- Foucault, M. (1991): Governmentality. In *The Foucault effect: studies in governmentality*.

- Szerk.: Burchell, G., Gordon, C., Miller P. Chicago University Press, Chicago. [Magyar kiadás: Foucault, M. (1998): A „kormányozhatóság”: előadás a Collège de France-ban. In Foucault, M.: *A fantasztikus könyvtár*. Pallas-Attraktor, Budapest.]
- Foucault, M. (1997): Subjectivity and truth. In *Ethics, subjectivity and truth: the essential works of Michel Foucault 1954–1984* (1. kötet). Szerk.: Rabinow, P. Allen Lane, London.
- Geddes, M. (2006): Partnerships and the limits to local governance in England: institutionalist analysis and neoliberalism. *International Journal of Urban and Regional Research*, 30 (1): 76–97.
- Goldman, M. (2005): *The World Bank and the struggles for social justice in the age of globalization*. Yale University Press, New Haven.
- Gordon, C. (1991): Governmental rationality: an introduction. In *The Foucault effect*. Szerk.: Burchell, G., Gordon, C., Miller, P. Harvester Wheatsheaf, Hemel Hempstead.
- Greco, M. (1993): Psychosomatic subjects and the ‘duty to be well’: personal agency within medical rationality. *Economy and Society*, 22 (3): 357–371.
- Greco, M. (2004): The politics of indeterminacy and the right to health. *Theory, Culture and Society*, 21 (6): 1–22.
- Hajer, M. (1995): *The politics of environmental discourse*. Oxford University Press, Oxford.
- Hall, P., Pfeiffer, U. (2002): *Urban future 21: a global agenda for twenty-first century cities*. Spon, London.
- Harré, R., Brockmeier, J., Mühlhäusler, P. (1999): *Greenspeak: a study of environmental discourse*. Sage, London.
- Harvey, D. (1996): *Justice, nature and the geography of difference*. Blackwell, Oxford.
- Harvey, D. (2005): *A brief history of neoliberalism*. Oxford University Press, Oxford.
- Hewitt, M. (2001): New labour, human nature and welfare reform. In *Social policy review 13, developments and debates 2000–2001*. Szerk.: Sykes R., Bochel, C., Eddison, N. Policy Press, Bristol.
- Hickman, L. (2007): Breathing lessons. *The Guardian*, április 4. <http://environment.guardian.co.uk/waste/story/0,,2049625,00.html> (Letöltve: 2007. április 5.)
- Hindess, B. (2002): Neo-liberal citizenship. *Citizenship Studies*, 6 (2): 127–143.
- Høyer, G., Naess, P. (2001): The ecological traces of growth: economic growth, liberalization, increased consumption – and sustainable urban development? *Journal of Environmental Policy and Planning*, 3 (3): 177–192.
- Jessop, B. (2000): The crisis of the national spatio-temporal fix and the ecological dominance of globalizing capital. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24 (2): 323–360.
- Jessop, B. (2002): Liberalism, neoliberalism and urban governance: a state-theoreti-

- cal approach. In *Spaces of neoliberalism*. Szerk.: Brenner, N., Theodore, N. Blackwell, Oxford.
- Katz, C., Kirkby, A. (1991): In the nature of things: the environment and everyday life. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 16 (3): 259–271.
- Keil, R. (2002): 'Common-sense' neoliberalism: progressive conservative urbanism in Toronto, Canada. In *Spaces of neoliberalism*. Szerk.: Brenner, N., Theodore, N. Blackwell, Oxford.
- Keil, R., Graham, J. (1998): Reasserting nature: constructing urban environments after Fordism. In *Remaking reality: nature at the turn of the millennium*. Szerk.: Braun, B., Castree, N. Routledge, London.
- Kurtz, H. (2005): Alternative visions for citizenship practice in an environmental justice dispute. *Space and Polity*, 9 (1): 77–91.
- Larner, W. (2003): Neoliberalism? *Environment and Planning D: Society and Space*, 21 (5): 509–512.
- Laurie, L. (2006): Planning for active living: should we support a new moral environmentalism? *Planning Theory and Practice*, 7 (2): 117–136.
- Low, N., Gleeson, B., Elander, I., Lidskog, R. (szerk.) (2000): *Consuming cities: the urban environment in the global economy after the Rio Declaration*. Routledge, London.
- Luke, T. W. (1999): Environmentality as green governmentality. In *Discourses of the environment*. Szerk.: Darrier, E. Blackwell, Oxford.
- Macnaughten, P., Urry, J. (1998): *Contested natures*. Sage, London.
- Mansfield, B. (2005) Beyond re-scaling: reintegrating the 'national' as a dimension of scalar relations. *Progress in Human Geography*, 29 (4): 458–473.
- McCarthy, J., Prudham, S. (2004): Neoliberal nature and the nature of neoliberalism. *Geoforum*, 35 (3): 275–283.
- Merriman, P. (2005): Materiality, subjectification, and government: the geographies of Britain's motorway code. *Environment and Planning D: Society and Space*, 23 (2): 235–250.
- Monbiot, G. (2007): If Tesco and Wal-Mart are friends of the earth, are there any enemies left? *The Guardian*, január 23. [http://www.guardian.co.uk/commentisfree.story/0,,1996505,00.html](http://www.guardian.co.uk/commentisfree/story/0,,1996505,00.html) (Letöltve: 2007. április 5.)
- Moncayo, V. M. (2003): La realidad neoliberal [Neoliberal reality]. In *La Falacia neoliberal* [The neoliberal fallacy]. Szerk.: Restrepo, D. Universidad Nacional de Colombia, Bogotá.
- Oels, A. (2005): Rendering climate change governable: from biopower to advanced liberal government? *Journal of Environmental Policy and Planning* 7 (3): 185–207.
- Osborne T., Rose, N. (1999): Governing cities: notes on the spatialisation of virtue. *Environment and Planning D: Society and Space*, 17 (6): 737–760.
- Peck, J., Tickell, A. (2002): Neoliberalizing space. *Antipode*, 34 (3): 380–404.

- Perrault, T., Martin, P. (2005): Geographies of neoliberalism in Latin America. *Environment and Planning D: Society and Space* 37 (2): 191–201.
- Powell, M. (1999): *New labour, new welfare state?* Policy Press, Bristol.
- Rose, N. (1996): *Inventing our selves*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Rose, N. (2000): Governing cities, governing citizens. In *Democracy, citizenship and the global city*. Szerk.: Isin, E. F. Routledge, London.
- Rydin, Y. (2003): *Conflict, consensus, and rationality in environmental planning: an institutional discourse approach*. Oxford University Press, Oxford.
- Smart, B. (1983): *Foucault, Marxism and critique*. Routledge, London.
- Sparke, M. (2006) Political geography: political geographies of globalization (2) – governance. *Progress in Human Geography*, 30 (3): 357–372.
- Swyngedouw, E., Moulaert, F., Rodriguez, A. (2002): Neoliberal urbanization in Europe: large-scale urban development projects and the new urban policy. In *Spaces of neoliberalism*. Szerk.: Brenner, N., Theodore, N. Blackwell, Oxford.
- The Guardian (2007): *Ethical living* (section). <http://environment.guardian.co.uk/ethicalliving> (Letöltve: 2007. április 10.)
- Tobias, S. (2005): Foucault on freedom and capabilities. *Theory, Culture and Society*, 22 (4): 65–85.
- Vigar, G., Healey, P., Hull, A., Davoudi, S. (2000): *Planning, governance and spatial strategy in Britain*. Macmillan, Basingstoke.
- While, A., Jonas, A., Gibbs, D. (2004): The environment and the entrepreneurial city: searching for the urban ‘sustainability fix’ in Manchester and Leeds. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28 (3): 549–569.
- Whitehead, M. (2003): (Re)Analysing the sustainable city: nature, urbanisation and the regulation of socio-environmental relations in the UK. *Urban Studies*, 40 (7): 1183–1206.
- Whitehead, M. (2005): Between the marvellous and the mundane: everyday life in the socialist city and the politics of the environment. *Environment and Planning D: Society and Space*, 23 (2): 273–294.
- Zetter, R., White, R. (szerk.) (2002): *Planning in cities: sustainability and growth in developing countries*. ITDG Publishing, London.

A POSZTSZOCIALISTA VÁROS

Bevezetés: A (poszt)szocializmus, a modern és az állam nyomában

FORDÍTOTTA: NAGY ZSUZI

Az idő mintha felgyorsult volna a posztszocialista nagyvárosokban. A városlakók egyik meghatározó élménye a rendszerváltás utáni időkben az volt, hogy hirtelen elvesztették vonatkoztatási pontjaikat; a városkép biztos útjelzői addig nem tapasztalt sebességgel tűntek a semmibe. Az emberek új kódokat tanulnak meg a telefonszámoktól az alapvető tájékozódási pontokig, a hivatalok vagy az utcák új neveit is beleértve. A visszatérő „nyugati” turisták egy ideig talán fájlalták az árak emelkedését és az autópályások növekvő számát, de fel is lélegeztek, hiszen egyre otthonosabban kezdték érezni magukat. A világ rendjéről alkotott képük, amelyet az államszocializmus átmenetileg elhomályosított, újra tisztulni látszott. A nagyvárosok – vagy pontosabban a nagyvárosoknak az a része, amit a turisták látnak, és ami alapján az egész városról képet alkotnak – egyre inkább olyan alakot öltött, mint a nyugat-európai, észak-amerikai vagy akár a „nem nyugati” városok. Minderre kézenfekvő magyarázatul szolgált a szocializmus összeomlása.

A rendszerváltás idején Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a tudományos élet és a média a „városi reneszánszsal”, a „város megújulásával” vagy éppen a „városi szerkezetváltással” foglalkozott. A kelet-európai posztszocialista városok kétségtelenül az államszocializmus romjain építkeznek. Ez azonban azt is jelenti, hogy Prága, Krakkó vagy Budapest újjáéledését a nyugati (bel)városok megújulásától függetlennek vagy azokkal összehasonlíthatatlannak kellene tekinteni? Mind az elméleti megfontolások, mind pedig az empirikus megfigyelések arra készítetnek, hogy a Kelet-Európában zajló társadalmi és gazdasági átalakulásokat a globális szerkezetváltás részének tekintsük. Ha mindezt a szocializmustól búcsúzó, kelet-európai tapasztalatok nézőpontjából vizsgáljuk, akkor izgalmas és friss nézőpontot kapunk a modernitástól vett általános búcsúról, amely a 80-as, 90-es években uralni látszott a „nyugati” szellemi életet. Kelet-Európa nemrég lezajlott posztszocialista

„nagy átalakulása”¹ éppen azt a legkövetkezetesebben végrehajtott modernizációs kísérletet zárja le, amely az állami újraelosztás révén a társadalmi igazságosság különleges, kollektív fogyasztáson alapuló értelmezésének megvalósítására törekedett. A szocializmus ideológiája és annak mára szinte kimúlt szovjet változata remekül illik a modernitás Henry Ford T-modelljétől a fasizmusig ívelő történetébe. Az évszázad végén egyszerre voltunk tanúi az államszocializmusok és vele együtt a szocialista ideálok hanyatlásának Kelet-Európában, valamint a kollektív egyenjóság lehetőségéből – és a szocializmusból – való általános kiábrándulásnak „nyugaton”. „Hát nem ez az egyedüli és központi tényező, amely [...] megkülönbözteti egymástól a két századfordulót?” – kérdezi Beilharz (1994), amikor amellet érvel, hogy a két időszak sok hasonlóságot mutat a modernizmussal kapcsolatos félelmek és a kétségek tekintetében.

Kelet-Európa jelenlegi átalakulása feltűnő párhuzamot mutat a kapitalizmus történetének kezdetével. Néhányan azt állítják, hogy ez a párhuzam a nagy átalakulás és az eredeti tőkefelhalmozás újra eljátszásában fogható meg. A mozgósítható tőke hiányával jellemezhető társadalomtörténeti kontextusban az erőforrásokat elvonták az egyik szektortól (az államtól) és átcsoportosították egy másikhoz (magánkézbe) – ezt a folyamatot „privatizáció” néven ismertük meg. Kelet-Európában ez már a második ilyen kísérlet arra, hogy a felzárkózás ígézetétől hajtott állami politika a felhalmozás mintáit nagyszabású tulajdonosváltással formálja át. Az első – Preobrazhensky szerint – a szovjet állam kiépülésének korai szakaszában történt. Az „eredeti szocialista felhalmozás” során a mezőgazdasági és magánszektor kárára az ipari és állami szektorba fektettek be, valamint államosítottak – vagyis magánkézből erőszakkal állami tulajdonba és bürokratikus irányítás alá helyeztek – minden termelő és néhány fontos fogyasztási eszközt is, mint például a lakásokat és a városi teret. A történelem ironiája, hogy a mostani privatizációval épp ezen eszközök tulajdonviszonyai rendeződnek vissza. Az eredeti szocialista és a posztiszocialista felhalmozás közötti párhuzam egyrészt elvezet ahhoz, hogy mindkettőt a kapitalizmus általánosabb elméleti keretében tárgyaljuk és többek között a Harvey által a felhalmozás kisajátítással történő időszakos bővülésének formáiként fogjuk fel, és végre kiragadjuk az államszocializmus kérdéskörét a regionális történelem provincializmusából. A párhuzam tehát segít az általános gondolkodásban, ugyanakkor számos kulcsfontosságú ponton akadályozza a jelenlegi átalakulás jobb megértését. A folytonosság hiányának és az új történelmi időszakok kezdetének következetes hangsúlyozásával – ami jellemző a radikális társadalmi változást megtapasztaló, a múltat felejtteni kívánó és azt sikertelenségek sorozataként megélő régiókra – elhomályosítjuk azt a látásmódot, amelyre szükségünk van ahhoz, hogy helytálló összehasonlító törté-

1 Utalás Polányi Károly *A nagy átalakulás* című könyvére. – A szerk.

nelmi elemzést végezzünk, valamint hogy az államszocializmust az európai modernitás részeként, annak átalakulását pedig a késő modernitás és a kapitalizmus globális újrendeződésén belül tudjuk értelmezni.

A St. Louis-i Pruitt Igoe lakótelep 1972-es felrobbantását Charles Jencks mint a modern építészet végét nevezte meg egy 1977-es írásában (1984).² Deyan Sudjic szerint ez nem általában a modern építészet halála, hanem egy bizonyos típusú modern építészeté: a szociálisbérlakás-építésé. Azonban itt nem elsősorban az építészetről volt szó, hanem arról, hogy az állami lakásépítés a háttérbe szorult. Az Egyesült Államokban 1976-ban 550 ezer lakás épült állami támogatással. 1981-re ez a szám a felére csökkent, 1985-ben pedig már csak 100 ezerre tehető. Nagy-Britanniában a helyhatóságok által épített lakások száma évi 300 ezerről 1977-re harmadára csökkent, míg 1989-ben már csak évi 15 ezer lakás épült közpénzen (Sudjic 1993: 191). „Figyelemreméltóan egyetértettek az amerikai, angol és francia kormányok abban, hogy a második világháború utáni időszak lakáspolitikája katasztrofálisan kisiklott” (uo.). No de mit kezdjen az összehasonlító városkutatás azzal az érdekes ténnyel, hogy a budapesti szociális lakásépítés is szinte leállt az 1980-as évek elején – vagyis egyrészt a város történetének államszocialista korszakában, másrészt majdnem egy időben azzal, hogy a szociális lakásépítés politikai projektje összeomlott a „nyugaton”? Véletlen egybeesés lenne? Akárhogy is nézzük, a szociális lakásépítés vége egyértelműen a modern szocialista építészet halálát is jelentette – és ennél még sokkal többet.

Az államszocialista város tanulmányozása az államszocializmus összeomlása után ellentmondásos helyzetbe kényszeríti az elemzőt. Egyrészt a korszak egyszer csak történelmi távlatot nyer: általános a megkönnyebbülés, hogy ez már a „múlt”. Talán átláthatóbbá váltak a folyamatok nagyobb összefüggései és irányai, és utólag könnyebb a tudományos bölcsség nyelvén szólni. Másrészt viszont megjelent az összehasonlítás új problémája. Fennáll ugyanis a veszély, hogy a városi lét néhány biztosnak tartott körülményének eltűnését az államszocializmus végének tudjuk be ahelyett, hogy elmúlásukat tágabb kontextusban vagy akár globális dimenzióban értelmeznénk.

A globalizáció és kihívásai

Az államszocializmus bukása a globalizáció folyamatának egy kevésbé vizsgált kifejeződése. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az államszocializmus másfajta logikája végre feloldódott a világkapitalizmus egységes homogenizáló folyamatában. Egyrészt még arról sincs konszenzus, hogy az államszocializmus másfajta logikát kép-

2 Erről lásd továbbá Friesen (1997) és Birmingham (1998).

viselt volna a világrendszeren belül. Sőt, komoly érvek szólnak amellett, hogy számos szempontból egyáltalán nem követett másfajta logikát (Chase-Dunn 1981, 1982). Másrészt a világkapitalizmus egységes folyamata egyszerre homogenizál és különbözővé tesz. A globalizáció azonban teljesen más megvilágításba kerül, ha azt az egyenlőtlen fejlődés új állomásának tekintjük, amely egyáltalán nem tüntette el a régiók és társadalmak közti különbségeket.

A globalizáció és a városi terek átalakulása között szoros a viszony: a városok csomópontok a globális társadalom hálózatában (lásd többek között: Knight, Gapert 1989). A városokban kialakuló globális társadalom felszíne azonban nagyon egyenetlen. A globális városok – New York, London, Tokió – nem feltétlenül kapcsolódnak be jobban a világ gazdaságba, mint a többi város; vezető és hatalmi pozíciójukat a városhierarchiában inkább az adja, hogy bizonyos termelési és fogyasztási helyek együttállásának helyszínei (Sassen 1991). A második vonalbeli – mondhatjuk „majdnem globális” – városok küzdelme egyre nő a regionális szinten jelentős pozíciók elfoglalásáért, akár milyen rövid időre is. Budapest, Varsó, Prága és Pozsony – Bécestől kissé lemaradva – egymással versengenek, hogy melyikük töltsen be a közép-európai regionális központ szerepét.

A centrumok és perifériák nemhogy eltűnnének, de megsokszorozódnak a világrendszeren belül; az őket összekötő hálózat pedig egyre kevésbé szerveződik nemzeti alapon. A fejlődési folyamat tökéletlenségének jelei újabban a „fejlett” országokban is láthatóvá válnak. Az a felismerés, hogy a perifériák áthelyeződnek a centrumba, a kortárs globalizációkutatás egyik legnagyobb elméleti hozadéka. E folyamat paradox mivolta az észak-amerikai belvárosokban nyilvánul meg legerőteljesebben, ahol olyan rég nem látott betegségek jelennek meg újra, mint például a tüdőbaj – amit a témánk szempontjából meglehetősen baljóslatúan *morbus hungaricus*-nak, vagyis magyar kórnak neveztek a századforduló Európájában.

Egyesek „az otthon, New Yorkban megjelenő harmadik világról” (Koptiuch 1991) írnak, mások Anglia „elbrazilosodását” látják (Massey 1988), de a „fejlett” világ kettősségének leggyakoribb értelmezései olyan fogalmakhoz kötődnek, mint a „fejlett marginalitás” vagy a „kettős város”. Mollenkopf és Castells New York elemzéséből kiindulva így határozzák meg a kettős várost: „az a kettősség, amely a globális áramlásokban részt vevő csomópontok helyszínei, valamint a szétzilált és erőtlen helyi közösségek életterei között figyelhető meg” (1991: 417). A város kettőssége nem újdonság; viszont új, hogy a centrumban bukkan fel. Korábban a „két város meséje” – Abu-Lughod gondolatébresztő szociológiai tanulmánya (1965) nyomán – kifejezetten a „gyarmati városokról” szólt. Manapság azonban – King (1990) szerint – a városi tér homogenizálódása, valamint a centrum és periféria bizonyos elemeinek hasonulása miatt a világváros veszi fel a gyarmati város jellemzőit. Mások ezt a folyamatot a modernitás mindig is jelen lévő kettősségének újabb megerősítéseként lát-

ják: Baudelaire nyomán ez bizonyíték a múlandóságra, melynek ellenpárja az örökkévalóság és a megváltoztathatatlanság (Beilharz 1994). A fejlett világ önmagában találta meg a „másikat”. Úgy tűnik, hogy a város új jelentőségét az adja, hogy e kettősség kitüntetett helyévé vált.

A szociológia korai érdeklődése a város iránt azzal a megközelítéssel magyarázható, amely a várost a modern fejlődés *szinekdochéjának* látta – annak a *résznek*, amely megvilágítja a modern társadalom *egészének* mozgatórugóit. A várost, legalábbis néhányat, még mindig így kezeli a szakirodalom. Mollenkopf és Castells – Saul Bellow nyomán – New Yorkot egyfajta laboratóriumnak tekinti: „ami éppen csak megtalálható más városokban, az New Yorkban tömören és felnagyítva van jelen” (idézi Mollenkopf, Castells 1991: 5). New Yorkot megfigyelve „a globális erők működésébe” (uo.) nyerünk betekintést. Noha a 20. században Manhattanbe látogatók aligha cáfolnák Bellow állítását, természetesen a globális erők nem minden várost érintenek azonos módon. A globalizáció *másik* tétele éppen az, hogy a városok nem válnak teljesen hasonlóvá: néhány elemük azonos irányt követ, mások viszont távolodnak, akár elég messzire is, ezért a városok soha nem látott sokszínűséget mutatnak, tekervényes kapcsolatokat és nagyon összetett rendszereket alkotva. A globális vagy „világvárosok” elemzése nem jelentheti az egész vizsgálatát. A kettős város metaforája valóban jól leírja a kultúrák szelektív nemzetköziesedését. Azonban New York „harmadikvilágosodásának” élménye eléggé különbözik a kalkuttai élettől; a brit városok „elbrazilosodása” sem valószínű, hogy példaként szolgál Rio de Janeiro fejlődésében vagy Budapest „balkanizálódásában”. Ugyanakkor ezek a városok nem összehasonlíthatatlanok. Az összehasonlító városkutatásnak az a feladata, hogy a hasonlóságokat és a különbségeket történelmileg megalapozott összehasonlító keretben vizsgálja.

A legújabb fejlesztések a kommunikációs és közlekedési technológia területén, a világ gazdasági újraszerveződése, a globalizáció és az ezzel járó „tér-idő sűrűsödés” (Harvey 1989) mind arra utalnak a pontatlan megfigyelő számára, hogy mindenről értesülni fog. Pedig a média beszámolóí nagyon – és egyre inkább – szelektívek, a növekvő mennyiségű információtól nem feltétlenül leszünk bölcsebbek. A társadalomtudomány sem mentes az ilyen folyamatoktól. „Új” jelenségek feltűnésekor – főleg a világ azon részein, ahonnan nem szokás intellektuális mintákat átvenni – gyakorlatilag nincs sem idő, sem szellemi tér azok átgondolására, összetettségük megértésére, rendszerezésükre és definiálásukra; az alapos megértés érdekében könnyen fordulunk leegyszerűsített, összezsapott megoldásokhoz. Az így született állítások rendszerei aztán szinte önálló életre kelnek. A tér-idő sűrűsödés új szakaszában „mind a magán-, mind pedig a közéleti döntések időhorizontja beszűkült” (Harvey 1989: 147). Ez pedig mind a centrumokban, mind a perifériákon dolgozó kutatók felelősségét megnöveli. Ennek a fejezetnek az egyik célja éppen az, hogy újragondoljunk né-

hányat a könnyedén átvett társadalomtudományi fogalmakból, miközben megvizsgáljuk és újraértelmezzük a kelet-európai posztoszocialista városi kontextust.

Nincs általános érvényű megoldás a globalizáció szellemi kihívásaival szemben. A közhely, miszerint „az ördög a részletekben rejlik” érvényesebb, mint valaha; időben és térben összesűrűsödött világunkban címszavakban beszélünk és félünk a nagy narratíváktól – leginkább azért, mert elkötelezettséget és időt igényelnek. Noha, miképp Mills (1959) állítja, a szociológiai kérdések mindig összehasonlítóak, a szociológia történéseit követve nem lehet eléggé hangsúlyozni az igényes összehasonlító stratégia fontosságát. Vagyis *nem* csak a *különbséget* kell kiemelni a homogenizálónak tekintett globalizáció tengerében; a gondos, összehasonlító stratégia lényege mind a hasonlóságok, mind a különbözőségek helyükön kezelése és határaiak pontos felderítése. Egyes városok jellemzői vagy a városi társadalmi jelenségek nagy vonalakban ugyan mutathatnak hasonlóságokat, de történetiségük és a kontextus más elemeihez való viszonyuk vizsgálata óriási értelmezési különbséget jelent, mint ahogy erre a következő két írás is rámutat.

Minden hely egyedi; egyedi együttállása olyan sajátosságoknak, amelyek másutt is megtalálhatók. A kötet ezen utolsó fejezete a változatosság figyelembevétele mellett egyben annak a lehetőségnek a végiggondolására is felhívja az olvasót, hogy a változó világban a posztoszocialista városok esete hozzájárul az európai, a „nyugati”, a globális kapitalizmus, a *mi* tapasztalatunk értelmezéséhez. Először is azért, mert néhány strukturális körülmény, mely egy Budapesthez vagy Varsóhoz hasonló várost elválaszt „nyugati” megfelelőitől – a profit relatív szintjei és a munka ellentételezése – valójában *történelmi* tény. Növekedésük és csökkenésük szeszélyes és kiszámíthatatlan természetű, így akár az is előfordulhat, hogy egy félperiférián lévő, majdnem globális város lesz legalább néhány „nyugati” helyszín jövőképe. Végül is a jövő városáról szóló gondolatébresztő disztópiában, a *Szárnyas fejedelm* című filmben az egyetlen, földfelszínen zajló utcai jelenetben az elképzelt 21. századi Los Angeles köznyelve – amely a spanyol és a japán közti közvetítő nyelvként jelenik meg – valójában magyar, erős angol akcentussal.

Másrészt azért tanulságos gondosan odafigyelni a kelet-európai városi átalakulásokra, mert a posztoszocializmus közegében a globalizáció széles körben dokumentált hatásai csupaszabb, kifejezőbb formában láthatóak: hirtelenebbek és nyersebbek. A folyamat:

- szélsőséges politikai változások és a „szabad piac”, valamint a külföldi tőke-beáramlás alig megkérdőjelezett politikai retorikája közepette zajlik;
- miközben az állam komoly költségvetési válságban van; és
- hátterét az államszocializmus azon megkülönböztető jegye adja, amelyet Kornai János „koraszülött jóléti államként” határoz meg.

A „koraszülött jóléti állam” elsorvadása drasztikus volt. 1990-ben Magyarország exporthoz viszonyított adósságszolgálat a világon az egyik legmagasabb volt (Campbell 1996), a nemzetközi szervezetek, legfőképp a Nemzetközi Valutalap (IMF) pedig jóléti korlátozásokat szorgalmaztak, miközben a gazdaság hanyatlása miatt a leghátrányosabb helyzetűek életkörülményeinek romlása minden korábbinál erősebben jelezte e kiadások szükségességét. Habár a fenti folyamatoknak vannak kifejezetten posztszocialista sajátosságai, nem egyedülállóan jellemzők erre a közegre.

Ez a fejezet az államszocializmus utáni városi átalakulás globális összefüggéseiről szól. Mennyiben vonható párhuzam a jól dokumentált észak-amerikai és nyugat-európai városi szerkezetváltás, a kevésbé jól dokumentált és általában elhanyagolt globális dél városi folyamatai és a posztszocialista városi átalakulás(ok) között? Vajon Kelet-Közép-Európa elszakadása az államszocializmustól a „nyugat” érett modernizmustól való átfogó búcsújának helyi változata? Ami „kaotikusnak” és „rendszeretlennek” tűnik megváltozott életünkben, az eltűnik majd az átmenettel vagy inkább egy másfajta rendszert jelez? Ilyen és hasonló általános kérdések köré szerveződik a következő két tanulmány. Felvetésük mindjárt szempontokat is nyújt a még általánosabb kérdés megválaszolásához: vajon az államszocializmus „kitermelte-e a saját terét” (Lefebvre 1991: 54) – amire eddig sok megfigyelő hanyagul és talán pontatlan, általánosító módon válaszolt.

A város átalakulása – a város az átalakulásban

A posztszocialista város átszerveződése a jelenlegi kelet-európai átalakulás egyik olyan aspektusa, amely eddig nem állt a politikai és a szellemi érdeklődés középpontjában. Ellentétben az új politikai demokrácia elemzésével, a „piaci átmenettel” kapcsolatos elméleti vitával vagy az elitváltás fogalmával, az államszocialista város átalakulása kevés figyelmet kapott.

Aki látta az államszocializmus összeomlását, azt nem kell meggyőzni a város mint a reprezentáció terének alapvető fontosságáról (Lefebvre 1991). Annak ellenére, hogy az új városi önkormányzatok fájdalmasan kevés forrással rendelkeztek, a rendszerváltás után az államszocialista *status quo* megszüntetésének első, kis költségvetésű lépése az utcanevek gyors megváltoztatása, valamint a nemkívánatosá vált köztéri, politikai eredetű és tartalmú szobrok lecserélése volt. Kevésbé egyértelmű, hogy az épített környezet és a mindennapi élet a maga „programszerű” gyasztásával” (Lefebvre 1991) hogyan képezi le a nagyobb léptékű társadalmi változásokat. A város fizikai szerkezete hogyan közvetíti, határolja be és teszi lehetővé a gazdasági és politikai folyamatokat? A városi tér nyilvános, de ettől még egyálta-

lán nem átlátható. Különböző rétegeit csak a megfelelő összehasonlító és történeti vizsgálattal lehet felfejteni.

A városkutatók állítása szerint a városi telkek erősen korlátozott magántulajdona, valamint az állam szerepe a lakhatás megtervezésében, finanszírozásában, illetve a lakások építésében és elosztásában adja a „kapitalista” és a „szocialista” város közötti különbség alapját (lásd többek között Szelényi 1993; French, Hamilton 1979). Következésképp a poszt szocialista város kutatásának központi kérdése kell legyen a tulajdonviszonyok változása és a városi térhasználat közötti kapcsolat, ami nem korlátozható a korábban állami tulajdonú lakások privatizációjára. A korábbi közjavak privatizációja magában foglalja a köztér privatizációját, és végül magát a városét. A privatizáció általánosabb értelemben megkérdőjelezi a kollektív fogalmát is, amibe beletartoznak a javak, a közösség és az állampolgáriság. Ha komolyan vesszük a privatizációt, akkor az elemzést időben visszafelé is ki kell terjesztenünk, így láthatóvá válnak a privatizáció kezdetei a késői államszocializmus időszakában. A fogyasztói szocializmus – vagy szemléletesebben a „fridzsiderszocializmus” – bizonyos értelemben előkészítette a talajt a nagymértékű privatizáció számára. Ez lényegében a visszafogott fogyasztás kiterjedt egyéni stratégiáit jelentette, melyek az otthon, a nyaraló és az autó köré összpontosultak. Az erősen politikai értelmezés a fridzsiderszocializmust sokszor ellenállási stratégiának tekinti az állami irányítású közsférával szemben. Általánosabb megvilágításban a közjő e kisléptékű privatizációja valójában szociokulturális nyitás volt: a szélesebb értelemben vett közjő rendszerváltás utáni nagyléptékű privatizációjának a bevezetője.

A feudalizmusból a kapitalizmusba történt nagy átalakulás során a városi közeg átalakítása a korábbi köztterek *bekerítésével* történt: „a közterületek darabjait” ténylegesen „magántulajdonná változtatják” (The Compact... 1971: 859). Az államszocializmus végén valami hasonló történik, addig a városi tér többé-kevésbé általános hozzáférhetősége (lévén állami tulajdonú és normatív irányítású) elmozdul az egyre töredezettség, egyéni minták felé. A demokratikus köztér iránti elköteleződés a városi közönség sokszínűsége és a városlakók marginalizálódása miatt gyengül. Mindez rámutat az egység és különbözőség, a szakadozottság és demokratizálódás történelmileg meghatározott dialektikájára is. Az egyenlőség és a szabadság érzékeny egyensúlyban állnak, az egyenlőtlenségek vad kilengései a városi közösséget, a köztér intézményeit és az egész demokráciaprojektet fenyegetik.

Az élet keleten és nyugaton is prekarizálódik.³ Ennek a prekaritásnak helyi gyö-

3 A prekarizálódás a létbizonytalanság növekedésére utal. A szó a latin *precarius* szóból ered: a prekariátust jellemzően az 1970-es évektől kezdődő rugalmas felhalmozási rezsim miatt megnövekedett létbizonytalanságnak kitett rétegek leírására használják a proletariátus szó analógiájára. A prekariátusról és a prekarizálódásról részletesebben a *Fordulat* folyóirat 19. száma közölt magyarul több írást. – A szerk.

kerei vannak. A következő tanulmányok egyben arra is kísérletet tesznek, hogy kibogozzák e globálisan programozott prekarizálódáshoz vezető közép-európai utat. Egyértelműen rámutatnak, hogy a modernitástól, a fordizmustól, a keynesianizmustól és a szocializmustól való látványos búcsúzkodás ellenére a kapitalizmust még nem sikerült magunk mögött hagynunk, valamint hogy a rendszer egyenlőtlen fejlődésének elemzése elkerülhetetlen a mai társadalmi és városi viszonyok megértéséhez – keleten és nyugaton egyaránt.

Hivatkozott irodalom

- Abu-Lughod, J. (1965): A Tale of Two Cities: The Origins of Modern Cairo. *Comparative Studies in Society and History*, 7 (4): 429–457.
- Beilharz, P. (1994): *Postmodern Socialism: Romanticism, City and State*. Melbourne University Press, Carlton, Victoria.
- Birmingham, E. (1998): Refraining the Ruins: Pruitt-Igoe, Structural Racism, and African American Rhetoric as a Space for Cultural Critique. *Positionen*, 2 (2.)
- Campbell, J. (1996): An Institutional Analysis of Fiscal Reform in Postcommunist Europe. *Theory and Society*, 25 (1): 45–84.
- Chase-Dunn, C. (1981): Interstate System and Capitalist World-Economy: One Logic or Two? In *World Systems Structure: Continuity and Change*. Szerk.: Hollist W. L., Rosenau, J. N. Sage, Beverly Hills, California, 30–53.
- Chase-Dunn, C. (szerk.). (1982): *Socialist States in the World-System*. Sage, Beverly Hills, California.
- French, R. A., Hamilton, I. (1979): Is There a Socialist City? In *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Szerk.: French, R. A., Hamilton, I. John Wiley, Chichester, 1–22.
- Friesen, H. (1997): Von der Moderne zur Postmoderne. Zur Genealogie der Architektur im 20. Jahrhundert. *Positionen*, 2. http://www.tu-cottbus.de/theoriederarchitektur/Wolke/X-positionen/FRIESEN/friesend_t.html.
- Harvey, D. (1989): *The Condition of Postmodernity. An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Basil Blackwell, Oxford.
- Jencks, C. (1984): *The Language of Post-Modern Architecture*. Rizzoli, New York.
- King, A. (1990): *Global Cities: Post-Imperialism and the Internationalisation of London*. Routledge, London.
- Knight, R., Gappert, G. (szerk.) (1989): *Cities in a Global Society*. Sage, Newbury Park, California.
- Koptiuch, K. (1991): Third-Worlding at Home. *Social Text*, 28: 87–99.
- Lefebvre, H. (1991): *The Production of Space*. Blackwell, Oxford.

- Massey, D. (1988): A New Class of Geography. *Marxism Today*, május. 12–18.
- Mills, C.W. (1959): *The Sociological Imagination*. Oxford University Press, London.
- Mollenkopf, J. H., Castells, M. (1991): *Dual City: Restructuring New York*. Russell Sage, New York.
- Sassen, S. (1991): *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, Princeton, N.J.
- Sudjic, D. (1993): *The 100 Mile City*. Flamingo, London.
- Szelényi, I. (1993): East European Socialist Cities: How Different Are They? In *Urban Anthropology in China*. Szerk.: Guldin G., Southall A. E. J. Brill, Leiden, 41–64.
- The Compact Edition of the Oxford English Dictionary*. (1971) Oxford University Press, Oxford.

A különbség megalkotása A nyugati és nem nyugati, a kapitalista és a szocialista városlogika szembeállítás

FORDÍTOTTA: NAGY ZSUZI

Kelet-Közép-Európa városai kevés érdeklődésre tartottak számot a városkutatás történetében. Szocialistává válásukkor kaptak ugyan némi figyelmet, de a város-szociológia elméletének színpadán még így is erőtlenül debütáltak. Azóta is egyfajta fogalmi bizonytalanság lengi körül őket, mivel egyszerre kelet-közép-európai és szocialista jellegük lehetetlenné teszi e két tulajdonság szétválasztását. „Nyugati” mintáktól való eltérésük feltűnő volt, ez pedig magyarázatot kívánt; hasonlóságait azonban rendszeresen figyelmen kívül hagyták vagy elbagatellizálták. Az eltérést főként az államszocializmusra való utalással vagy a térség történelmének sajátos mintáival magyarázták. Azonban egyik megközelítés sem kínál olyan stabil elméleti keretet, melybe kényelmesen beilleszthető mind a kapitalizmussal és a „nyugati” városokkal való párhuzam, mind pedig a „kelet-közép-európai szocialista modell” különbségei.

A nyugati baloldali megfigyelők államszocializmushoz való bizonytalan viszonya csak részben magyarázható a létező szocializmus sajátosságaival vagy az ismeret-elméleti és pszichológiai helyzettel, amellyel az értelmiség gyakran találja magát szembe, amikor egy utópia szükségképpen deformálódott – az eredeti gondolatot így még utópisztikusabb szintre emelő – megvalósulását figyeli meg. A nyugati megfigyelő kényelmetlenségének másik oka az eltérések egybemosódása: az államszocialista jelenségek a világnak éppen azon a felén történtek, amelyet vagy nem ismertek, vagy nem akartak megismerni. Így maradtak a sztereotípiák. Amit láttak, az különböző volt, de nem feltűnően – néha csak az általuk ismert jelenségek lepusztultabb változata. Szemükben néhány szocialista város egy levetett párizsi városképnek látszott: kevesebb csillogással, kevesebb pazarlással, szegényesebben és rosszabb kivitelben. Vajon ez a „levetettség” az államszocializmus alapvető jel-

lemzője, a közép- vagy kelet-európai „kultúra” következménye, esetleg egyszerűen az elmaradottság és szegénység tünete?

Jelen tanulmány Kelet-Közép-Európa szocialista városaival – főként Budapesttel – foglalkozó írásokról szól, de nem kizárólagosan. Miközben tágabb szociológiai keretben próbálom azonosítani a szocialista városi jelenségek elemzésének kihívásait és leggyakoribb csapdáit, azokat a nehézségeket is bemutatom, amelyek túlmutatnak az államszocializmus kutatásán. Ez az elemzés segít azon alapvető problémák azonosításában, amelyekkel a kutatók egy olyan „másfajta” tapasztalattal való találkozáskor szembesülnek, amely eltér a szociológiában – legyen az városszociológia vagy más irányzat – lefektetett eredeti kollektív társadalmi tapasztalattól. Vajon hol van a fizikailag Kelet-Közép-Európában és az államszocializmusban található társadalmi jelenségek kognitív helyszíne? Vajon ezek a „mi”¹ világunk változatai – amelyet „a Nyugat” vagy „Európa” erős fogalmai takarnak – vagy egy másik rendszert alkotnak? Olyanok, mint „mi” vagy inkább „valami más”?

A továbbiakban e kérdések három megközelítését fogom elemezni. Az egyik a szocializmus különbségét nagyítja fel; a másik ezt figyelmen kívül hagyja és kizárólag kvantitatív különbségekkel számol a fejlődés univerzális, egyenes vonalú mintájában; a harmadik pedig a szocialista városi jelenségeket olyan minták folytatásaként magyarázza, melyek minőségileg *mindig* is eltértek a nyugatiaktól. Mindhárom tipikusan olyan tudományos csapda, melyekbe könnyen belesétálhatunk. De nem muszáj. Az elméletalkotás törekeny egyensúlyát a három dimenzió között haladva kell megtalálni, miképpen azt később néhány példával szemléltetem. E tanulmányban nem célom az államszocializmus városaival kapcsolatos problémák átfogó bemutatása, ahogyan az sem, hogy biztosítsak a magam számára néhány oldalt az államszocialista városokról szóló tankönyvekben. A célom egyszerűen az összehasonlító gondolkodás jellemző hibalehetőségeinek kiszűrése, melyek esélyét az összehasonlítás gondosan meghatározott intellektuális képleteivel lehet csak csökkenteni. Az összehasonlítás tényezőinek összemossága nagyon is valóságos tévedésekhez vezetett mind a laikus, mind a tudományos vitákban, és nem tűnt el a régió *szocialista* jelzőjének eltávolításával sem. Ennek felismerése létfontosságú. A külső szemlélő csak így nem lepődik meg azon, hogy a mai Moszkva másmilyen, mint például Budapest vagy Szófia, pedig mindegyik „posztkommunista”; vagy azon, hogy egy budapesti séta nem pusztán egy bécsi kirándulás koszosabb változata.

1 A szerző a tanulmányát eredetileg „nyugati” közönségnek írta, ezért itt a „mi” valójában „minket, nyugatiakat” jelent. – *A ford.*

A szocialista és a kapitalista városlogika szembenállása

Tudományos utazásunk az 1970-es évek marxista kritikai városkutatásával kezdődik. Abban a kontextusban szokás volt radikális fogalmi törést feltételezni a kapitalizmus és az államszocializmus között, vagyis minden megfigyelhető eltérést ennek a különbségnek tulajdonítani. A szocializmus különbözőségét olyan elsőprőnek tekintették, hogy ez kizárta – vagy inkább felölelte – a másfajta különbségek tárgyalását. Manuel Castells (1979: 64) szerint ez azért baj, mivel „egy társadalmi alakzat »szocialistának« titulálása nem magyarázza annak térhez való viszonyát és gyakran eltéríti a kutatásokat, melyek egy sor olyan ideológiai dichotómiában találhatnak menedéket, amelyek a kapitalista logika ellentétét mutatják be az új társadalmi formákban kifejlődő valós folyamatok helyett”.

The Urban Question című könyvében Castells (1979) a dichotóm gondolkodás áldatlan hatásairól szól a társadalomtudományban. Ennek ellenére Castells „általános értelmezési kerete a városi problematika szerepéről” (1978: 13) nem hagy teret a szocialista városi jelenségeknek, mivel számára a város elválaszthatatlan a kapitalista termelési mód dinamikájától. Elméleti síkon a szocialista városi jelenségek a szocialista termelési módhoz kapcsolódnak – amely pedig a „kapitalista logika ellentétéként” értelmeződik. Ez az elnagyolt definíció teljes mértékben újrateremti a kapitalista–szocialista dichotómiát. Castells az államszocialista várost a kapitalizmustól elválaszthatatlan átfogó városlogikába igyekszik beemelni, szerinte a kapitalista termelési mód, bár átmenetileg fékezten, de mégis jelen van az államszocializmusban. Mindazonáltal Castells helyesen állítja, hogy hasonlóan tűnő városi jelenségeknek a kapitalizmusban és a szocializmusban nagyon különböző jelentései lehetnek. Sajnos azonban ezt az állítást Castells kevésbé dolgozta ki munkásságában; a szocialista országok urbanizációjának egyedi jellegzetességeit pedig még kevésbé. A szocialista város eltérő logikáját a politikai szféra elsőbbsége és a gazdaságtól való függetlensége határozza meg, azonban a „politika” tartalma a párt és az egyes szocialista államok ideológiájától függően országonként eltérő lehet (Castells 1979). A szocialista város azonban mindig is a politikai akarat megtestesülése – az államé, a párté és a tervezőé.

A politika és a gazdaság eltérő kapcsolata a kapitalizmusban és az államszocializmusban jó alapot ad az összehasonlításra. „A politika” és az állam közötti egyenlőség-tétel – ami gyakran előfordul ebben a gondolatmenetben – viszont bonyolítja a történetet. A szocialista város elemzésekor mind a szocialista tervezők, mind pedig munkáik nyugati értékelői hajlamosak a szocialista államot mindenhatónak tekinteni.²

2 Miliutin (1974) szocialista városról alkotott konstruktivista elképzelését követve a szocialista és a kapitalista városok közötti kisebb morfológiai eltéréseket nagyrészt a szocialista tervezők által elkészített és a korlátlan hatalmú szocialista állam által megvalósított tervrajzainak tudták be.

Az minden bizonnyal igaz, hogy eleinte „a szocializmus úgy tűnt, hogy lehetőséget nyújt mindarra, amit a burzsoá állam mindig is szeretett volna, csak nem volt képes megvalósítani” (Harvey 1989: 196). Ez a képlet jól jellemzi a baloldali és felvilágosult liberális modernizátorok uralkodó érzését, vagyis azoknak az elvárásait, akiknek az épített környezet hosszú távú átalakításában játszott szakmai szerepükhöz szükségük van az állam által támogatott kollektív racionalitás megerősítésére. Azonban a szocialista városi jelenségeket lehetetlen úgy megragadni, még inkább megmagyarázni, hogy a szocializmust és a szocialista várost a szocialista klasszikusok javaslatainak vagy az absztrakt politikai akarat – a hangosan kinyilvánított pártállami akarat – megtestesülésének tekintjük. Ez a szemlélet elfedi a szocialista pártállam érdekét, hatalmát és módszereit a társadalom elnyomására; végső soron pedig tagadja az államszocialista tapasztalat összetettségét is. A politika felsőbbbségétől a pártakarat megtestesüléséig vezető út túlságosan leegyszerűsítő egy komoly leíró elemzéshez.³ Továbbá nem hagy teret a szereplők cselekvéseinek vizsgálatára sem, mivel a politikai mezőt teljesen meghatározottként, azaz az államszocializmus „totalitarizmusának” karikatúrájaként képzei el. A szocialista pártállam hatalmának egyre inkább informális és metaforikus jellege – ahogy legalábbis 1968 után megfigyelhető volt Magyarországon (Böröcz 1999) – erősen ellentmond ennek a képnek.

David Harvey (1978: 101) szintén a városi folyamat nem kapitalista környezetben történő értelmezésének határait jelöli ki, amikor azt állítja, hogy „a »városi« sajátos jelentéssel rendelkezik a kapitalista termelési mód keretei között, amely nem vihető át más társadalmi kontextusokba a jelentés (és a valóság) radikális átalakítása nélkül”. Ezt a tételt ne gondoljuk egyfajta *kirekesztésnek* – a szocialista urbanizáció uralkodó elméleti keretből történő *kirekesztésének* –, ugyanis Castells és Harvey kevésbé szűk értelmezése csupán annyit állít, hogy a város bármilyen elemzéséhez kontextualizálásra – a társadalmi formációnak a várost is magában foglaló, megfelelő elméletbe ágyazott, történelmileg hiteles fogalmára – van szükség. A város kérdésköre pedig történetileg és gondolati értelemben is a kapitalizmushoz kötődik.

Fontos éssben tartani a városi folyamatok efféle értelmezéseinek hátterét. Amikor Castells a városszociológia – mely önmaga is egy ideológia – álcája mögé bújó kizsákmányoló osztályok „leleplezésének” szükségességét tárgyalja, kritikáját leginkább a Wirth és a városökológia által képviselt városszociológia ellen fordítja. Általánosságban Castells és Harvey is a városszociológia olyan felfogására reagál, melyben „a városszociológusnak elsősorban azt kell kimutatnia, hogy heterogén egyének viszonylag állandó és nagy népsűrűségű településeinek a társadalmi tevékenységek és szervezetek milyen tipikus formái alakulnak ki” (Wirth 1938: 9). Bár-

3 Ha ez lett volna a helyzet, akkor a nép és a politikai cselekvők körében sem lett volna olyan fontos, hogy a pártdokumentumok, közlemények, politikai elemzések és irodalmi művek „sorai között” olvassanak.

mennyire sterilek, történelmietlenek és apolitikusak is a városkutatás ezen és más ezekhez hasonló képzetei, jól mutatják, hogy milyen sikeresek voltak a társadalomtudományokban a modernitás kategorizációs erőfeszítései. A városi folyamat és a városi problémák ebben a megközelítésben úgy elemezhetők, mint ha a városkutatás egy független tudományág lenne – hasonlóképpen az előregedés, az ipar, a mezőgazdaság, a kis csoportok stb. szociológiájához –, vagyis olyan téma, melynek alig van köze a nagyobb társadalmi, gazdasági és politikai témákhoz vagy akár az egyes kontextusokhoz. Nemcsak az osztály hiányzik egy ilyen elemzésből, de utóbbi kihagyása kulcsfontosságú a marxista kritika számára. Tehát kizárólag egy leszűkítő értelmezésben igaz az, amit Szelényi (1981: 173) úgy fogalmaz meg miszerint: „a város fogalma vitathatatlanul a kapitalizmushoz kapcsolódik”. Ennél megengedőbb értelemben lényegében csak azt állítjuk, hogy a város vitathatatlanul bizonyos történelmileg sajátos társadalmi formáció(k)hoz kapcsolódik, amelyek közül a kapitalizmus minden bizonnyal az egyik – bár valószínűleg nem az egyetlen.

Másutt Castells a szocializmust a kapitalizmustól különbözőnek ítéli meg. *City, Class and Power* (1978) című könyvében a szocialista és kapitalista városok problémáinak hasonlósága a kapitalizmus olyasfajta meghatározását követeli meg, melyben a (szocializmustól) különböző okok hasonló eredményre vezetnek:

„A »kapitalizmus« kifejezését nem arra használjuk, hogy egy megváltoztathatatlan, minden társadalmi megjelenésében közvetlenül a haszon által meghatározott történelmi valóságot magyarázzunk. Inkább egy sajátos társadalmi – egyben gazdasági, politikai és ideológiai – mátrixra utalunk, amelyet *vég-eredményben* a társadalmi kapcsolatok olyan szerveződése határoz meg, melyben a munkás elválasztódik a termelési eszközöktől, és melyben az értéktöbbletet a termelési eszközök kizárólagos birtokosai sajátítják ki” (27–28).

Mivel ebből a képletből hiányzik egy történelmileg sajátos szubjektum – az értéktöbblet egyéni kisajátítója –, a szocializmus legtöbb teoretikusa nem érezte akadályát az államszocializmusra való alkalmazásának; hiszen nehéz is lenne az értéktöbbletet a szocialista államnál alaposabban kisajátító intézményt elgondolni. A valós kérdés az, hogy mi történik az értéktöbblettel azután, hogy elvették a közvetlen termelőjétől; a szocialista állam kétségtelen újraelosztási tevékenységének lehetséges értelmezéseiről pedig eltérnek a vélemények.

Az, ahogyan Castells a szocialista urbanizációt kezeli, tele van izgalmas és intelligens feszültséggel. Az urbanizmus mint ideológia leleplezésével beágyazza ugyan a társadalmi kontextusba, de elemzéséből így is kihagyja a szocialista városokat. Bár az államszocializmus baloldali kritikájának vázlatát mutatja be a kettős mérce kiküszöbölésével, mégis meglepő módon ragaszkodik a szocialista és a kapitalista

városi jelenségek alapvető megkülönböztetéséhez. Szemléletébe, miszerint a város a kollektív fogyasztás alapvetően állam által irányított színtere (1976, 1978), belefértek volna a szocialista városok – vagy inkább lehetőség lett volna arra, hogy elméletében foglalkozzék az államszocializmus képviselte sajátos történelmi formával. Ha az államszocializmus bármi újat hozott, akkor az főként a város kollektív fogyasztásának eszközeit érinti. Ez az értelmezési lehetőség azonban kihasználatlanul maradt.

Egységes városlogika

A társadalmi ökológia könnyű kiutat talált a szocialista–kapitalista dichotómiából, hiszen a „szocialista urbanizáció” könnyen illeszkedik az általános városfejlődés rendszerébe. Annak ellenére, hogy az ökológiai paradigma – latens vagy manifeszt módon – régóta hatással van az észak-amerikai és nyugat-európai szociológiára, és hogy ez a megközelítés átfogó és egyértelmű elemzési lehetőségeket kínál (Gottdiener, Feagin 1988), a társadalmi ökológia még sincs jelen széles körben a szocialista város „nyugati” szakirodalmában.⁴ Azonban fontos jelzés a paradigmaválasztás politikáját tekintve, hogy a humánökológia változatai meghatározóak az államszocialista országokból származó városi elemzésekben. Érthető módon, válaszul a széles körben elterjedt, a szocialistát egzotikusnak látó „nyugati” gyakorlatra, és a múlttal (vagyis a kapitalizmussal) való teljes szakítást kimondó hivatalos szovjet álláspontra is, ez a megközelítés közös pontokat talál a fejlődés nagyon általánosan vett fogalmában – így hangsúlyozva a folytonosságot és a hasonlóságot a Nyugattal. Pontosán ezért alkalmas arra, hogy legitimációt nyújtson az olyan identitáskonstrukcióknak, amelyek a „Nyugattal” való hasonlóságot és az ahhoz való közeledést hangsúlyozzák. A Nyugat és az egyes államszocialista országok közötti hasonlóság részleges alkalmazását az a törekvés is motiválja, hogy – mind a „Nyugat”, mind a „Kelet” által – egységesen kezelt szovjet blokkon belül felmutassák a különbségeket.

A társadalom-földrajzos Enyedi György szerint a városfejlődés különböző szakaszokból áll, melyek összhangban vannak az általános társadalmi-gazdasági fejlődés fokozataival. Ezek a szakaszok nem ugorthatók át és alapvetően függetlenek a társadalmi-gazdasági rendszertől (Enyedi 1988). Ezzel azt állítja, hogy a szocialista urbanizáció „a modern urbanizáció általános szabályait és az európai városfejlődés folytonosságát fejezte ki” (Enyedi 1992: 875). Ez ugyan igaz, de a hasonlóságok be-

4 A szocialista városok elemzésének elméleti nehézségeiről szóló vitában Szelényi (1993) az ökológiai perspektívát kortárs példa nélkül írja le, csak a hagyomány klasszikusait idézi.

mutatása teljes mértékben az urbanizáció szűk, a városhálózat fejlődésére vonatkozó definícióján alapul.

A „Nyugat” másolásának Kelet-Közép-Európában van azért néhány olyan vonása, amely a „megkésett és eltorzult” fejlődés eredménye – utalásképpen az államszocializmus elmúló, kellemetlen jelenségére. Ez „torzulást” – a vidék-város dichotómia elnyújtását – okozott, tehát a Kelet-Közép-Európa szocialista és Nyugat-Európa kapitalista városfejlődése közötti különbség megint csak egyfajta időbeni megkésettységnek tudható be a különben elkerülhetetlen általános érvényű folyamatban. Enyedi (1992) szerint az államszocializmus feltartóztatta a városi középosztály fejlődését, helyette a proletarizálódást segítette elő. Ha Enyedi a proletarizálódást a termelőeszközöktől való megfosztásként értelmezte volna, akkor ezt – nem lévén szokatlan a nyugat-európai városfejlődésben sem – hozzáadhatnánk a „Kelet” és „Nyugat” közötti, gondosan összeszedett hasonlóságok listájához. Ezzel szemben Enyedi az osztályok átalakulásáról csak szűk értelemben beszél: *kevesebb* autonómia és szabadság, az egyének *nagyobb* mértékű állami ellenőrzése. Ez a felfogás a modernizációs elméletekben található egyirányú fejlődési modell tipikus és tiszta kifejeződése (kritikai áttekintéshez lásd többek között Portes 1974), egyfajta sajátosan kelet-közép-európai, frusztrált és magyarázkodó csavarral. A különbség csupán mennyiségi; a térség kicsit kevésbé testesíti meg ugyanazt a fejlődési modellt. A kozmopolita és a helyi sajátosságokat szembeállító politikai diskurzusok tanulmányozói jól tudják, hogy a mennyiségi különbséghez való ragaszkodás kétélű fegyver. Noha a „Nyugattal” összehasonlított térségek mindig alacsonyabb rendűnek látszanak, megkönnyebbülést nyújt a „Nyugathoz való felzárkózásuk” lehetősége.

A szocialista urbanizáció illetén kezelése egyértelműen felszámolja a szocialista-kapitalista dichotómiát. Egyben árnyalja a város tervezésében és szervezésében a teljhatalmú állam totális elnyomásáról szóló hidegháborús elképzelést. A szocialista urbanizáció a „magánszféra által vezérelt urbanizáció” ellentétéként fogalmazódik meg, ami azon „hagyományos városi polgárok” kitartó túlélését jelenti, akik társadalmi helyzetüknél fogva a „városi” (modern) értékeket az Európa fejlettebbik felén élő polgársághoz hasonló motivációkkal és célkitűzésekkel képviselik. Az összeurópai városi – vagyis modern – viselkedés mindig is jelen volt a térségben, még ha elfojtva is. Ez azt is sejteti, hogy Kelet-Közép-Európának az államszocializmus összeomlása után lassú átmenettel kellett volna feloldódnia az urbanizáció általános modelljében.

A szocialista-kapitalista dichotómián jöllehet ily módon felülemelkedünk, de nem minden probléma nélkül. Nem lehet nem észrevenni a nyugat-európai fejlődéssel való hasonlóság és folytonosság vehemens hangsúlyozásának politikai tétjét, amely az államszocializmus alatt érthető és néha még bátor gesztus is volt, de semmiképpen sem csak erre a korszakra jellemző. A teljes közép-európai modern történelmet

a komoly tudományosság, a vágyálom és a szándékos vagy szándékolatlan politikai nyilatkozatok hasonló keveréke jellemezte. Ugyanakkor az így megnyitott összehasonlító távlatoknak komoly korlátai vannak. További feloldást jelent a „felzárkózásból” adódó szorongás alól az a tény, hogy a Nyugattal való alapvető hasonlóság határa kegyetlen módon éppen Közép-Európa keleti határán húzódott. Az azonosság üdítő élménye tehát nem érinti a „tőlünk”, Közép-Európától keletre kibontakozó városi folyamatokat, például a Balkánt és az ott uralkodó, bizonyítottan megváltoztathatatlan „egalitárius paraszti társadalmi” (Enyedi 1992: 879) hagyományokat.

Ray Pahl (1977) a kapitalista és szocialista városok között hasonló módon, de a humánökológia elméleti keretére való utalás helyett neoweberiánus alapon teremt elméleti kapcsolatot. Szerinte a fejlett társadalmak városi jellegzetességei nem kizárólag a kapitalista termelési módnak köszönhetők. Ehelyett egy általánosabb trendnek tulajdoníthatók, mint például a technikai fejlődésnek és az állam növekvő szerepének a kollektív fogyasztás és a várostervezés területén. Az állam – mely jelentős autonómiával rendelkezik – egyfajta bürokratikus meghatározott nemzeti cél érdekében cselekszik. Így a bürokratikus szervezet és a technológia révén a városi szerveződés kirívó hasonlóságokat mutat a különböző társadalmi típusokban. Az összehasonlítás fókusza a kapitalista és szocialista városi témák különbségeitől a lehetséges hasonlóságok felé tolódik el. Amint megszületik az összehasonlítás egységes kerete, az államszocialista városszervezés már nem tűnik alapjaiban véve különbözőnek kapitalista megfelelőjétől, hanem egyszerűen csak ugyanannak a tartalomnak a kevésbé intenzív változatának látszik. A gyakran említett és nagyon szembetűnő, durva eltérések az elképzelések és a valóság között az államtervezés sajátos elégtelenségeinek eredményei; a szocialista államból csupán „a szükséges technikai tudás és politikai függetlenség hiányzik” (Pahl 1977: 55). Pahl áthidalja a szocialista–kapitalista dichotómiát, de ezt úgy éri el, hogy minden különbséget a szocialista állam relatív technológiai elmaradottságának és alacsonyabb bürokratikus hatékonyságának tud be. A kapitalista és szocialista városi jelenségek közötti minőségi megkülönböztetés egyszerű mennyiségi különbségben oldódik fel, a szocializmus végeredményben ismét csak magában foglalja a közép- és kelet-európai fejlődés teljes történetét.

A kelet-európai egyedi vonások történelmi folytonossága

A harmadik megközelítés megfordítja az oksági érvelés szerkezetét. A szocializmust a kapitalista, nyugati fejlődéstől radikálisan különbözőnek és különállónak tartja, azonban a szocialista városok fejlődésében mutatkozó különbségeket hosszú időtávú történelmi folytonosság feltételezésével magyarázza. Az államszocializmusban tör-

ténő jelenségek nem mások, mint a nem nyugati térség sajátos fejlődésének betetőzései. A szocialista város történelmi gyökerei a városhoz mint az államhatalom színteréhez nyúlnak vissza, melyet a teljes körű bürokratikus szerkezet, a korlátozott fogyasztás és az egyéni szabadságok súlyos korlátozása jellemez. Mindez pedig a dichotóm hidegháborús diskurzus egy enyhébb tematikus változatát eredményezi. E diskurzus központi gondolata, a totalitarizmus egyenes utat feltételez a hagyományos keleti önkényuralom és a szovjet modell között. A kommunista totalitarizmus az orientális önkényuralmat képezte le – pusztán modern rendőrségi technológiával fokozva. Mindez idegen volt a nyugati kultúrától és demokráciától (Pietz 1988). Éppen ettől a történelmi folytonosságtól óv minket Rév István (1984), amikor azt a felfogást kritizálja, amely a 17. századi kelet-közép-európai városi és regionális rendszert a városi autonómia általános hiánya nyomán a szocialista városi és regionális irányítás előfutáraként kezeli.

Az érvelés politikai felhangja egyértelmű. Ez lehet az oka annak, hogy nehéz a keleti önkényuralom bármely formáját hangsúlyozó, saját országát elemző szerzőt találni, kivéve, ha az kifejezetten a kommunista elnyomók ellen irányul.⁵ Grzegorz Węclawowicz (1996) az államszocialista lengyel társadalmat és annak térbeli viszonyait elemzi posztszocialista nézőpontból. A szocialista város legjellegzetesebb vonásait a munkásosztály túlsúlyában, a központi irányítástól való erőforrás-függőségben és a városi tájkép egyformaságában azonosítja, és arra jut, hogy „a lengyel városok különböző mértékben alkalmazkodtak ezekhez az általánosságokhoz, megtartva valamennyire nemzeti és európai jellegüket” (73). Egy rövid, Oroszországra és a Szovjetunióra vonatkozó utalásban a térség a következőképpen szerepel:

„Az orosz történelem nem totalitárius tendenciái csak nagyon rövid ideig voltak jelen; nagyrészt autoriter kormányzás és terjeszkedő politika jellemezte. Németország esetében, [...] a »keleti terjeszkedés« és a fasiszmus nem a német történelem fő jellemzője.” (Węclawowicz 1996: 182)

Ahogy kelet felé haladunk, egyre könnyebb a kommunista uralmat önkényuralmi hagyományoknak tulajdonítani. A „keleti önkényuralomról” való gondolkodás hagyományai megkönnyítik, hogy az erős állami bürokrácia révén azonosságot találjunk például az ősi mandarin térszervezés és a szocialista Vietnam térrel kap-

5 Még olyankor is, amikor az illetén érvelés a kommunista uralom elleni merész politikai kiállásban jelenik meg, szószólói ragaszkodnak ahhoz, hogy a kommunizmus nem hazai termék, hanem „keletről” érkező rossz hatás. A hajdan ellenzéki Orbán Viktor híres beszédében – melyet Nagy Imre újratemetésekor mondott 1989-ben és mely kiváló példája ennek a retorikának – a kommunizmust „ázsiai barbarizmusnak” titulálta.

csolatos politikája között (Nguyễn 1984). Nguyễn ennek ellenére óva int a történelmi folyamatok közötti linearitás és oksági viszonyok visszamenőleges megalkotásától.

Márpedig igaz, hogy Kelet-Közép-Európa fejlődéstörténete nem engedi meg erős kapcsolatok kimutatását a város és a feudalizmusból a kapitalizmusba történő átmenet gazdasági vagy társadalmi/politikai aspektusai között, mint ahogy azt az általában nyugat-európai tapasztalaton alapuló városkutatás sugallja. A kontinens keleti részén az urbanizáció és a tőkefelhalmozás közötti összefüggés gyengébb, mint Nyugat-Európában. A Nyugat-Európában tapasztalt mértékű és sebességű urbanizáció még a század elejére sem történt meg Kelet-Közép-Európában (Berend 1971). Ezenfelül a kelet-európai városok sokkal kisebb szerepet játszottak a *gesellschaft*⁶-típusú viszonyok vagy a civil társadalom kialakulásában (Rév 1984; Széleányi 1981). Mindezzel együtt, noha fontos felhívni a figyelmet a történelmi különbségekre, még mindig óriási tér áll rendelkezésünkre a változás részletes történeti és oksági elemzésére.

Kombinációk

Az eddig vizsgált megközelítések bár különböző összehasonlító elemeket vegyítettek, mégis alapvetően összehasonlító logika dominált bennük. A következőkben tárgyalt elméletek kevésbé veszik biztos kiindulópontnak az államszocializmus vagy a fejlődés egyedülállóságát Kelet-Közép-Európában, amikor a – nem feltétlenül egy megkésett fejlődés eredményeként létrejött – különbséget keresik. Kennedy és Smith (1989) a világrendszer-szemléletből indulnak ki, globális összehasonlító keretükbe a szocialista városfejlődés vizsgálatát is beleveszik. Olyan kontextusba helyezik Kelet-Közép-Európát – ahol a referenciapontok nem korlátozódnak Nyugat-Európára –, amelyet a kelet-közép-európaiak nagyon kelletlenül alkalmaznának. A szocialista élménykör egyedisége elillan: a tágabb kapitalista rendszer logikájában a szocialista Kelet-Közép-Európa hasonlóan mutatkozik más félperifériás térségekhez. A világrendszer-szemlélet, mely általában a „függő urbanizáció” (*dependent urbanization*) globálisan meglehetősen homogén fogalmával dolgozik, rákényszerül a félperiféria néhány elhanyagolt kérdésének pontosítására. Az állam szerepe a félperiféria megkülönböztető jegye. Azáltal, hogy az állam a termelőeszközök fő birtoklója és a fejlődés szerves része, a szocialista Kelet-Közép-Európa kapitalista elődjénél is jobban illeszkedik a félperiféria modelljébe. Mivel Kennedy és Smith értelmezési keretének középpontjában az állam áll, képesek különbséget tenni a

6 Utalás Ferdinand Tönnies különbségtételére a *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* típusú társadalmi kapcsolatok között, ahol az előbbi a hagyományosabb, ismeretségen alapuló, míg az utóbbi a „modernebb”, közvetettebb személyközi kapcsolatokon nyugvó közösségeket írja le. – A szerk.

szocialista urbanizáció és a függő urbanizáció között. Az államszocialista városokra nem jellemző a túlzott városiasodás: Magyarországot kivéve a főváros nem vízfej, a városi fogyasztás egyenlőtlenségei kevésbé drámaiak. Üdvözlendő, hogy az államközpontú világrendszer-szemlélet a szocialista várost kiemeli az elméleti elszigeteltségből. Ugyanakkor – részben a makroszintű megközelítés logikus következményeképpen – ez a szemlélet sok esetben nem képes a szocialista urbanizáció határozott elválasztására más félperifériás modellektől, noha Kennedy és Smith meggyőzően érvelnek amellett, hogy a szocialista urbanizáció nem egyezik a függő urbanizációval.

Szelényi Iván (1981: 174) szintén a szocialista város elemzésének nyit elméleti teret azzal, hogy meglazítja a kapitalizmus és az urbanizmus közötti oksági kapcsolatot: „A »városi«, legalábbis analitikus értelemben, viszonylag egyedülálló jelenség, amely legalább annyira létrehozója, mint terméke a kapitalizmusnak”. Az így nyert elméleti térben Szelényi (1993: 41) a szocialista urbanizáció különbözőségét emeli ki: „a szocialista Kelet-Európában az urbanizáció más úton haladt, mint amire számítottunk volna, ha a térség a második világháború után a nyugati fejlődési pályát járja be”. Továbbá felvet egy alapvető problémát: vajon a szocialista rendszer regionális és városi irányításának egyedi jellege mennyire köszönhető az államszocializmus sajátosságainak, és mennyiben az államszocializmus előtti kelet-közép-európai fejlődés egyedi vonásának? Azért kulcsfontosságú ez a pont, mert a város szerepe és jelentése – figyelembe véve a történeti folytonosságot hangsúlyozó szemléletet – Kelet-Közép-Európa félperifériás kapitalizmusában különbözik a nyugati-európai országok centrumkapitalizmusától, és – ahogy már láthattuk – ezt a tényt a nyugati marxista elemzések kevésbé fogadják el. Minden különbséget a fejlett nyugat-európai vagy észak-amerikai társadalmaktól való eltéréssel, így a szocializmus címkéjével határoznak meg.

Jiří Musil (1980) szintén felismeri a különbségek magyarázatának jelentőségét. Az általa javasolt magyarázó modell három elemből áll. Mivel ezt a szocialista Kelet-Európán belüli városfejlődés összehasonlítására alkalmazza, megkülönbözteti a szocialista urbanizáció szocializmusból eredő „állandó, általános vonásait”; az urbanizáció „egyéni vonásait”, melyek a településszerkezet, a demográfiai helyzet stb. örökölt különbségeinek köszönhetőek; és a különbségek harmadik típusát, melyek „az iparosodás és az urbanizáció más-más szakaszaiból” adódnak (148). Ez az összehasonlító módszer azért nem használható teljes mértékben, mert csak a szocialista blokkon belüli összehasonlításra korlátozódik, az egyes országok településrendszerének fejlődésére koncentrálnak, a város- és területi tervezés célmegvalósítási stratégiáira helyezi a hangsúlyt.

Minden eddig vizsgált, a különböző összehasonlító logikák elemeit vegyítő megközelítés sajátos stratégiát követ: másodlagos dimenziókat emel be a domináns rend-

szerszemléletbe, anélkül, hogy alapjaiban megváltoztatná annak elméleti felépítését.⁷ Ez arra a fontos dologra hívja fel a figyelmet, hogy mivel a különböző szemléletek eltérő mértékben alkalmasak a különbözőség megragadására, így az egydimenziós megközelítésen való túllépés nem ugyanazokkal a következményekkel jár. Természetesen az egyes tudományágak közötti feszültségek is meghatározzák a befogadóbb szemléletek megalkotásának korlátait és lehetőségeit. Egy történeti tanulmány óvatosabb az általánosításokkal kapcsolatban, míg egy világregndszer-elemzés csak a történelmi tényezők szabályozott beépítésével érhet el sikert. Bizonys egyezés tapasztalható egy szemlélet összehasonlításra való érzékenysége és a konkrét kutatási kérdés között. Egy olyan szemlélet, amely Wirth klasszikus, a méreten, sűrűsége és heterogenitáson alapuló városdefiníciójára épül, nehezebben értelmez az eredeti mű kora 20. századi amerikai mintáitól eltérő városi jelenségeket. Miképp Ulf Hannerz (1980: 98) írja, „a Wirthéhez hasonló bátor próbálkozások, hogy általános városelméletet fogalmazzunk meg, inkább a kritikusok céltáblájaként végezték, mint tartós paradigmaként”. Hannerz, aki az antropológia felől közelít a problémához, ezt a keretet kifejezetten korlátozónak tartja, és alternatív megközelítésében leépíti a wirthi elemzés város–vidék dichotómiáját. A modern nyugati város szerepeit öt ágra bontja – háztartás és rokonság, ellátás, kikapcsolódás, szomszédság, közlekedés –, és a köztük lévő kapcsolatok elemzésével olyan viszonyokat is bevon a városkutatásba, melyek Wirth szemében nem lennének „tipikusan városiak” és így számúzve lennének a „hagyományos” (nem modern) város kategóriájába. Hannerz a sokféleség elemzésbe való beemelése érdekében átalakítja a város jelentését. A város ilyen módon átformált jelentése magában foglalhatja a kelet–közép–európai szocialista városi lét más városokkal összehasonlított sűrű leírását. Ez kétségkívül fontos lépés, de az elemzés még mindig elégtelennek bizonyulhat a hasonlóságok és különbözőségek meggyőző elméleti magyarázatára.

Az összehasonlító módszer nem helyettesíti a megfelelő elméleti keretet, inkább az elméleti állítások általánosításának állandó fékjeként szolgál. A három elemből álló összehasonlító módszer, melyet be fogok mutatni, nem magyarázza a kelet–közép–európai városfejlődést, de segíthet elkerülni az összehasonlító gondolkodás tipikus csúsztatásait. Először is, a térség nyilvánvalóan sajátos Európa nyugati részéhez képest. A szociológia klasszikus fogalmai ebben az összefüggésben kevésbé világosak és egyértelműek. Tridib Banerjee (1993: 77) egy másik nem nyugati környezetről állítja, hogy „a táj paradoxonjait és ellentmondásait – ha egyáltalán észreveszik őket – a városiasság átmeneti állapotának jeleként kezelik”, amelyek végül feloldódnak a jól ismert és dokumentált nyugati mintákban. Ezeket én inkább a minőségi különbségek tüneteinek tudom be, mintsem az általános érvényű rendszer

7 Hálás vagyok Michael Kennedynak, hogy figyelmeztetett erre a szempontra.

múló zavarainak, kudarcainak vagy helytelenségeinek. Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden társadalom és kultúra egyedülálló és összehasonlíthatatlan. Nem szabad, hogy az összehasonlító módszer finom érvelései elkeserítsenek, mint ahogy a szociálanropológus Evans-Pritchardot, aki szerint „csak egy módszer létezik... – az összehasonlító módszer –, és az pedig képtelenség” (idézi Peacock 1986: 76).

Másodszor, bizonyos vonások nagy általánosságban a szocializmusnak tulajdoníthatók, mint például a magántulajdon megszüntetésének hatása, az államtulajdon túlsúlya és a gazdaság központi bürokratikus irányítása, melyek óriási tőkekoncentrációt eredményeztek az állam kezében. Végül pedig nincs értelme úgy tenni, mint ha a mennyiségi összehasonlítás ne lehetne érvényes. A kelet-közép-európai szocialista városok néhány jellemzője bizonyosan magyarázható a különböző fejlettségi szintekkel, amely leginkább a kiegyensúlyozott jólétben fejeződik ki. Ez a módszer nem feltétlenül jelent kötelező szakaszokkal bíró egyvonalú fejlődést, egyszerűen csak teret enged az azonos dimenziók mentén haladó csoportosító, mennyiségi összehasonlításnak.

Célom nem egy államszocialista urbanizációs elmélet bemutatása, hanem hogy az összehasonlítás három dimenziójának összekapcsolásával megmagyarázzak néhány, a kelet-közép-európai szocialista városfejlődés és másfajta városok fejlődése között érzékelt különbséget. Azonosítani fogom a „szocialista város” sajátjaiként érzékelt jellemzőket, amelyek különbséget eredményeznek a kapitalista fejlődési utat bejáró városoktól. Az összehasonlító eljárások körültekintő használata megmutatja, hogyan söpörték a különbözőséget a mindent átfogó „szocialista” jelző szőnyege alá.

Az alulurbanizáció és a kétlakiság

Az alulurbanizáció a szocialista városiasodás sok helyen leírt jellemzője.⁸ A fogalom egy összehasonlító háromszögben született: a fejlődő országok „túlzott urbanizációja” a szocialista „alulurbanizációval” áll szemben, miközben a fejlett ipari országok kiegyensúlyozott urbanizációt mutatnak, amely így az összehasonlítás alapjává válik. „Az alulurbanizáció egyszerűen azt jelenti, hogy az iparosodás–urbanizáció ezen mintájában a népességnövekedés elmarad a városi ipari és szolgáltató szektor munkahelyeinek növekedésétől” (Szelényi 1993: 49). Az urbanizáció fogalma másutt magában foglalja az infrastrukturális beruházások növekedését is (Konrád, Szelényi 1977). E keret szerint a „megfelelő” urbanizáció során a városi lakosság növekedése nem marad el az ipari munkahelyek számának növekedésétől, és az infrastruktú-

8 Pontosabban az alulurbanizáció európai államszocialista jelenség. A nem európai szocialista országok vagy jelentősen kisebb mértékű alulurbanizációt mutattak, vagy olyan városfejlődést, melyet inkább deurbanizációnak hívhatnánk (Forbes, Thrift 1987).

rális változások lépést tartanak az ipari növekedéssel. Fejlődő társadalmakban a városi növekedés gyorsabb, mint az ipari, az infrastrukturális fejlődés elmarad a népességnövekedéstől, mindez zsúfolt városokat és maximálisan kihasznált, elöregedett városi infrastruktúrát eredményez.

A szocialista (extenzív) iparosítás sajátossága (amely az 1950-es és 1960-as évek jellemzője Kelet-Közép-Európában), hogy az ipari fejlődés lassabb népességnövekedéssel és kevés infrastrukturális befektetéssel jár. Az ipari fejlődés kényszere a szocialista ideológiában gyökerezik, de globálisabb kontextusban a félperifériás állam fejlesztési stratégiájának is tekinthető, valamint a szocialista-kapitalista ellentétpárban elkerülhetetlenül szükségesnek ahhoz, hogy a szocialista blokk be tudjon szállni a hidegháború fegyverkezési versenyébe. Az infrastrukturális befektetés ugyanis nemcsak nem termel, de elég drága is. Tehát a kiegyensúlyozatlan urbanizáció megelőzése – a területi egyenlőtlenségek megszüntetéséről nem is beszélve – nagyon költséges. A félperifériás szocialista állam lehet, hogy erőforráshiánnyal küzd, de saját népességével szemben van hatalma: a túlnépesedés elkerülésére kényelmes megoldás a városokba áramlás adminisztratív korlátozása. Az infrastrukturális beruházás és az ipari növekedés közötti egyensúly hiánya nem kifejezetten szocialista jelenség – jellemző a világ minden más, nem fejlett ipari részére is. A félperifériás szocialista állam jellemzője az ipari növekedés és a népességnövekedés szétválása. Hosszú távon ez jól mutathatja az állam képességét arra, hogy a népességnövekedést késleltesse az ipari növekedéshez képest.

A folyamat társadalmi következménye, hogy az iparosodás árának nagy részét a vidék fizeti meg. Élesen emelkedik azok száma, akik a városi iparban dolgoznak, de vidéken laknak. Ez azonban nem a szuburbanizáció klasszikus formája. Sokan naponta ingáznak a fővároshoz közeli falvakból és városokból, míg mások hétköznapi budapesti munkásszállókban laknak, majd hétvégén órákat utaznak, hogy lássák a családjukat. Az „ingázók” vagy a „vidéki munkásosztály” e kategóriája egyedi osztálytartalommal tölti meg az államszocializmus vidék–város dichotómiáját, mivel ezek a munkások hátrányosabb helyzetben vannak városi társaikhoz képest (Szelényi 1981). A *kétlaki* fogalma azokat az embereket jelenti, akiknek az életmódját a két különböző helyen való lakhatás határozta meg. A fogalom kifejezetten kettős helyzetükre utal; nem azt akarja jelenteni, hogy a teljes proletarizálódás útját követték, sem azt, hogy elvágtak minden termelői (jövedelemszerző) viszonyt a vidékkel. Mindkét környezetben otthon (vagy idegennek) érzik magukat. A kétlakiak köztes életmódja a hátrányos helyzetűek életmódja. A városi lakhatás, „a városhoz való jog”, sajátos államszocialista értelemben kiváltsággá válik. Nem a tőke logikája, a belvárost felfaló üzletek vagy a munkásosztály külvárosokba való száműzése (Lefebvre 1972) fosztja meg a dolgozókat a városi élet előnyeitől, hanem a szocialista állam politikája. Noha az állam tartja fontosnak a város infrastrukturális fejlesztését,

mégis előnyben részesíti a várost a vidékkel szemben, abban a konzervatív értelemben, hogy a városban lakás egyfajta rendi privilégiummá válik. Másfelől a kétlakiság rugalmas, több forráson alapuló jövedelemszerző stratégiának is tűnhet. Azáltal, hogy a magyar mezőgazdasági termelés széles spektrumának többségét olyan családok biztosítják, melyek tagjai rész- vagy teljes munkaidőben tipikusan városi foglalkozásokat űznek, a kétlakiság az összetett túlélési stratégiák fontos részévé válik.

A kétlakiság nem teljesen új jelenség Kelet-Közép-Európa társadalmában. A 19. és 20. századi iparosodás sok vidéki bevándorlót vonzott a városokba. Nem mindannyian váltak teljesen a városi munkásosztály részévé; hosszan megőrizték kétlakiságukat és kettős jövedelemszerző stratégiáikat: míg az év nagy részében ipari bér munkásként dolgoztak, a mezőgazdasági időnyre visszatértek falvaikba. A nők számára – akik az államszocialista iparosodás előtt csak mérsékeltén dolgoztak az iparban – a háztartási munka adódott, a nyári hónapokban sokszor mezőgazdasági bér munkával egybekötve. Ezek a nők házasságukig megőrizték kétlakiságukat, akkor pedig visszatértek falujukba (Gyáni 1983). Ezek a jelenségek Kelet-Közép-Európa fejlődési sajátosságait tükrözik: a korai iparosodás a mezőgazdaság és a vidéki lakóhely nagyobb mértékű megtartásával járt, mint máshol, ami a munkaidőnyes (vagy alig gépesített) termelésnek volt köszönhető (Berend, Ránki 1974).

A kétlakiság más értelemben a magyar városfejlődés egy jellegzetes formája, melynek történetét Erdei Ferenc (1974) írja le. A mezőváros, amely egy hosszú múltra visszatekintő településtípus, a város határán túl, szétszórt tanyákon történő mezőgazdasági termelésen – földművelésen és állattenyésztésen – alapult, miközben a földtulajdonosok fő lakóhelye a városban volt. Elhagyták a várost, hogy gondoskodjanak a földjeikről, majd visszatértek, hogy városi lakosként folytassák életüket. Kétlakiságuk ellenére Erdei nem tartja őket parasztoknak, hanem a polgárság sajátos formájának: „noha az emberek időnként magánosságban és kezdetlegesen élnek és dolgoznak, mégis a város levegője van jelen, mert az ilyen magánosság csak időleges” (187). A város és vidék dichotómiája – amely nem két, törvényileg meghatározott egység átjárhatatlan viszonyára utal, hanem amelynek működési hierarchiája az átjárhatóság rendi jellegű kirekesztésének érzését adja – a modern európai társadalmak általános osztályozási elve lett (Erdei 1974). Erdei szerint a mezőváros a háttországával való viszony révén átlépte ezt a dichotómiát. Némiképp marxista módon Erdei a város és vidék közötti „osztályharc” kiküszöbölését vetítette előre a városi előjogok általános kiterjesztésével, melynek fő mozgatórugója a mezőváros volna. A szocialista iparosodás során kialakult kétlakiság ironikus fordítottja az Erdei sajátos polgárságában rejtőző fejlődési lehetőségnek, hiszen az államszocialista kétlakiság jelensége nem csökkentette a város és vidék rendi jellegű szétválasztását. Azonban a bizonyos tekintetben hátrányos helyzetű munkásosztályt létrehozó helyzet számos kétlakinak lehetőséget nyújtott a kis léptékű, piaci alapú mezőgazdasági

termelés megkezdésére, azaz megnyitotta számukra a második gazdaság alternatív gazdasági terét. Sok család így valójában egyfajta „paraszti polgárosodáson” (Szelényi 1988), a társadalmi mobilitás egy sajátos formáján ment keresztül.

A kétlakiság az extenzív iparosítás egy szerkezeti jellemzőjére, a munkaerőhiányra adott válasz, amelynek sajátos formáját az alacsony utazási költségek (államszocialista jellemző), a városi lakhatás hiánya (elterjedt városi jelenség államszocialista ideológiával keverve) és a kimondottan az államszocializmusra jellemző adminisztratív nyomás tette lehetővé. A kétlakiság az államszocialista iparosodás és az alulurbanizáció párhuzamos folyamatainak eredménye, vagyis az államszocializmus sajátos vonása. Másrésről, ha nem a szocialista állam adminisztratív, migrációt korlátozó szerepét helyezzük a középpontba, akkor a mezőgazdaság és az így lehetséges összetett jövedelemszerző stratégiák nagyobb visszatartó erejét láthatjuk, ami a történelem során végigkísérte a kelet-közép-európai iparosodást. Más félperifériás régiókhoz képest (Kennedy, Smith 1989) nem is annyira a kettős jövedelemszerző stratégia adja a különbséget – ez nem ismeretlen a szocialista Kelet-Közép-Európán kívül sem –, hanem inkább annak viszonylagos sikeressége. Mivel a kétlakiak egyik lábukkal biztonságosan álltak az állami szektorban, lehetőségük nyílt arra, hogy összetett stratégiáikból a túlélésnél többet hozzanak ki és háztartásuk gazdasági haladásához is hozzá tudjanak járulni. Ez a leírás leginkább a magyar helyzetre érvényes, hiszen a kettős jövedelemszerzés lehetősége és annak gazdasági vonzereje sehol sem volt ennyire jelentős. Noha az alulurbanizáció és a kétlakiság a szocialista urbanizáció jellemző vonása, bizonyos területeken mégis inkább előfordult, mint máshol. Például annak ellenére, hogy az ingázáshoz viszonylag sűrű úthálózatra és vasútra volt szükség – melyeket többnyire korábbról örökölt –, az egykori NDK a városok körüli kivételesen jó tömegközlekedési rendszerrel együtt sem mutatta a Magyarországra oly jellemző kétlakiságot.⁹ Az államszocialista rendszer egyneműsítő jellege ellenére nagy eltérések voltak a szocialista városok között. A történelmi folytonosság, az alulfejlettség vonásai és az államszocializmus sajátos hatásai a „szocialista urbanizáció” montázsában kapcsolódtak össze.

A szocialista város egyformasága

A szocialista város számos elemzés által jóváhagyott egyik megkülönböztető vonása, hogy a nem szocialista városnál kevésbé városias (Szelényi 1993), vagy – kevésbé hízelgően – az egyformaság és az unalom érzetét kelti.¹⁰ Azonban van arra is bizo-

9 Köszönettel tartozom Jiří Musilnak, hogy rámutatott néhány ilyen különbségre.

10 A kevésbé városias itt Wirth urbanizmusmodellje szerint a kevésbé változatos, kevésbé sűrű belvárost, valamint az alacsonyabb mértékű marginalitást jelöli (Szelényi 1993).

nyíték, hogy a pangást ne azonosítsuk a szocializmussal. Budapest esetében a történész John Lukacs (1988) írja le, hogy A. Nicolson számára, aki a 19. század végén brit főkonzul volt Budapesten „a négy év, amelyet Magyarországon töltött, »négyesztendei unalom volt«” (65) – ez pedig némi történelmi folytonossággal támogathatná meg a felvetést. Lukacs azonban Nicolson magyarokkal szembeni ellenszenve miatt elutasítja a diplomata véleményét. A témához jobban kapcsolódik Böröcz (1996) megjegyzése arról, hogyan jellemezték Budapestet az 1877-ben kiadott Európáról szóló amerikai útikönyvek: „nem túl érdekes” templomokkal és középületekkel bír. A húsz évvel későbbi kiadás már megengedőbb: „néhány újonnan épült középület a maga módján elegáns” (23). Ezzel éles ellentétben áll ugyanazon könyv egy generációval későbbi, 1924-es kiadása, amely egészen addig ment el, hogy Budapest „látképe a naplementében az egyik legcsodálatosabb Európában”, és hogy „nemcsak a legfigyelemreméltóbb város Magyarországon, de valószínűleg a négy legszebb európai főváros egyike is” (23). Célszerű tehát az elővigyázatosság, ugyanis a „nyugati” megfigyelők esztétikai ítélete eléggé ingatagnak látszik.

Mindez még inkább így tűnik, ha figyelembe vesszük a kelet-közép-európai kultúrák hajlamát az összetett, sokszor ironikus, informális és eldugott intézményi struktúrák kialakítására az államszocializmusban. A legtöbb államszocialista fővárosban a kulturális életet majdnem a teljes szocialista időszak alatt úgy jellemezték a bennfentesek, mint a teljesen, félig, valamint egyáltalán nem nyilvános működési módok színes palettáját.¹¹ A „nyugati” megfigyelők toposzát a szocialista város egyhangúságáról azért utasíthatjuk el *a priori* módon, mert a külföldi megfigyelők számára hiányozhattak a finom kulcsok a kultúra összetettségének felnyitásához.¹² Ami az egyik oldalon egyhangúnak tűnik, az más kulturális kódokat használva valójában izgalmas összetettség.¹³ Azonban az elüzletiesedés alacsonyabb mértékét például nem szabad elbagatellizálni: a különbséget és a változatosságot a piac kihangsúlyozhatja, sőt ténylegesen kezdeményezheti is.

A nyugati látogatók meglepő vizuális élménye az elsősorban a városépítészetben és a nyilvános térben megjelenő monotonitás, amit leginkább az emlékművek és a

11 Észrevehető kivétel a szabály alól a politika befagyása Budapesten az '56-os forradalom letörése után. Más városokban kevesebb az eltérés.

12 Létezik ennek szögesen ellentmondó példa is. Lengyel Péter (1993: 186) író eleveníti fel, hogy Ernest Hemingway például – Párizs és Havanna mellett – Budapestet nevezte az általa valaha látott három legérdekesebb város egyikének: „Párizs – ahol, mint tudjuk, élt, boldog, fiatal, szerelmes és író volt –, Havanna – ahol, mint tudjuk élt, boldog volt... stb. –, és Budapest, ahol pusztán csak megfordult – akkor azt mondtam, igen, ilyen egy objektív, a tényekről beszélő ember”.

13 Magyarország esetében a lekicsinylő ítéletek értékelésekor a magyar nyelv és az indoeurópai nyelvcsalád közötti nyelvi különbséget is be kell számítani, hiszen ez gyakorlatilag hozzáférhetetlenséget jelent a „nyugati” látogatók számára.

központi terek pavilonjai testesítenek meg (Church 1979). Az utcanevek ismétlődnek, a boltoknak funkcionális nevei vannak, mindenféle személyes utalás nélkül (French, Hamilton 1979), a szolgáltatások egységesek és szabványosak, és az útikönyv egyébként rokonszenvező írója is megjegyzi, hogy a szocialista városokban még az ajánldékvásárlás is unalmas (Kane 1968). A megfigyelők kisebb gondolati ugrással arra a következtetésre jutnak, hogy „lehet, hogy ezek a kelet-európai új társadalmakat átható szocialista tudat egyformaságára mutatnak rá” (French, Hamilton 1979: 15). A városi folyamatok politikai-ideológiai elemeit általában túlhangsúlyozzák; a városi tér fejlődését az egyenlőség iránti elköteleződés rendezi, amely a tervezők bérleti díjak által nem korlátozott gátlástalan beavatkozásaiban fejeződik ki. Ez és a differenciálatlan telekárak, munka- és utazási költségek vezetnek a városi környezet egyformaságához (Hamilton 1979).

A lakótelep lett az új szocialista városfejlődés és egyformaság szimbóluma. A lakótelep a szocialista várostervezés, építészet és társadalompolitika legtisztább formáját képviseli, a szocializmus legkézzelfoghatóbb hozzájárulását a városhoz. Köztudott, hogy ezek a projektek nem kizárólag a szocializmus építészeti ismérvei; a *grand ensemble*-ok Párizsban nagyon is úgy néznek ki, mint egy átlagos kelet-közép-európai lakótelep az 1970-es években. A szocialista lakótelepek különlegessége az osztályösszetételük: nem a szegénység vagy a városi *underclass* gyűjtőhelyei voltak. A lakótelepek lakói átlagosan jobb osztályhelyzetűek, mint a nem szocialista országok hasonló beruházásainak lakói (Szelényi 1983). Volt olyan – sokak által elfeledett – idő, amikor a korlátozott lakásépítésnek és az elavuló lakásállománynak köszönhetően az újonnan épített lakótelepek modernsége és rendezettsége közkedvelt volt az iskolázott, közepes jövedelmű háztartások körében.

Egy másik jelenség, melyre széles körben a szocializmus egyediségének eredményeként tekintettek, a társadalmi szegregáció hiánya vagy legalábbis alacsonyabb foka. A magyarázatok számos szintje és módja közül a voluntarista ideológiák az uralkodóak. Például „a szocialista társadalmak tervezőinek az egységes lakókörnyezeteket a marxista-leninista elvek alapján kell megalkotniuk, hogy kiküszöböljék a társadalmi szegregációt” (Hamilton, Burnett 1979: 290). A lakások egyformasága valóban növeli a lakók társadalmi osztályok szerinti véletlen eloszlását és megelőzi a szegregációt, de csak akkor, ha a lakások hozzáférhetőségét a lakbér nem korlátozza.¹⁴ Mindazonáltal a szocialista városok újonnan épített lakótelepeken

14 A lakásépítés egységessége jelentős osztálybeli homogenitást tud eredményezni, ha differenciált ár- és bérrendszerrel párosul. A társadalmi homogenitás és a szigorú szegregáció tervezése a teljes település szintjén nagyon sikeres tud lenni a gyorsan épített új közösségeknél. Jó példa erre a kaliforniai Irvine, ahol a legtöbb épületet ugyanaz a cég tervezte és építette 10-15 év leforgása alatt, és amelyek nagyon kis változatosságot mutattak megjelenésben, használati értékben és lakbérben.

kívüli területein is kisebb a szegregáció, mint nyugati, főleg észak-amerikai megfelelőik esetében. Ez a jelenség történeti okokra vezethető vissza.

Történetileg a társadalmi osztályok térbeli elkülönülése a státuszorientált társadalomból a modern osztálytársadalomba való átmenet során válik markánsabbá.¹⁵ Amikor a státusz- vagy rendbeli pozíciók láthatatlan rendszere fellazul, akkor hangsúlyosabb lesz a lakóhelyi térbeli távolság: „a társadalom az elmosódott társadalmi távolságokat egyértelmű térbeli távolságokkal kompenzálja” (Sommer 1969: 23). A szegregáció akkor válik fontossá, amikor a vagyoni helyzet kimutatása a szegények felé a kiváltságos osztályoknál „rossz lelkiismerettel” párosul és az alacsonyabb osztályok közelsége félelmet ébreszt bennük. Más szemszögből a lakóköznyezet szegregáció több, mint szimbolikus, amikor a piacgazdaság a különböző jövedelmű csoportoknak különböző helyeket jelöl ki; ez a kapitalista térhasználat velejárója (Harvey 1973). Kelet-Közép-Európa társadalmi nem tapasztaltak egyértelmű átmenetet a feudalizmusból a kapitalizmusba; modernizációjukat mindig is a rendi vonások tompították (lásd Böröcz 1997; Márkus 1971; Tóth 1991).

Az épített környezetnek – ahogy a lakótelepek példáján láttuk – a területek és épületek társadalmi összetételére is hatása van. Anélkül, hogy a térbeli determinizmus mellett törnénk lándzsát, az épített környezet kényszereket alakíthat ki a társadalmi együttélés mintáiban. Részben a bérház egy bizonyos fajtája – melynek népszerűsége a 19. század végén érte el a tetőpontját – felelős azért, hogy a legtöbb kelet-közép-európai városban a vagyon és a szegénység fizikai közelsége történetileg része a belvárosi létnek. A lakások függőleges és vízszintes hierarchiába rendeződnek. A legtehetősebb lakók az első és a második emeletet foglalják el, a felsőbb emeleti szerényebb és a kevesebb fényt kapó belső udvarra néző lakások az alacsonyabb osztályok szállásai. A lakások vízszintes szegregációját a belső udvarra néző lakásokat összekötő második lépcsőház, a köznyelvben cselédlépcső fokozza. Igaz, a klasszikus bérház, függőleges hierarchiájával együtt, a modern párizsi városképnek is szerves része (Texier 1852), de a fokozott vízszintes hierarchia és a sok, egymásba ágyazódó belső udvar sajátosan közép-európainak tűnik.¹⁶ A bérházak másik, jellegzetesen közép-európai vonása a kopottabb kinézet, amelyet a gazdagon díszített homlokzat mögé belépve látunk. A századfordulás fellendülés idején egy sor bérházat emeltek a körút mentén „a Nyugathoz való felzárkózás” jegyében. Ezek a

15 Az osztály és státusz (rend) elválasztásáról lásd Weber (1978). Noha, ahogy Weber írja, „a rendi helyzet kifejeződhet a házasságkötés és a közös étkezés intézményében” (305), az efféle rendi elkülönülés nem mond ellent a különböző társadalmi csoportok lakóhely szerinti keveredésének.

16 Ennek a fajta építészetnek az eredete a száz évvel korábbi Bécsre vezethető vissza (Wohnhaus). Noha ilyen épületek más közép-európai városokban is megtalálhatóak voltak, seholy sem érték el azt a népszerűséget, mint Budapesten (Hanák 1984; Schorske 1981).

házak egyértelműen utánozták párizsi és bécsi elődjeiket. A díszített homlokzatok valóban hasonlítottak is, de az igazi különbségek akkor jelentek meg, amikor a látogató belépett egy ilyen épületbe (Hanák 1984). Először a márványburkolat lett mű, majd nagy számban jelentek meg olyan emberek, akiknek a létezése még ezzel a *műmárvánnyal* sem volt összeegyeztethető. A homlokzat elfedte a sűrűn lakott sötét belső udvarok nyomorát.

Az uralkodó osztályok bizonytalanabb kelet-közép-európai pozícióját jól tükrözik a magasabb osztályok épületeinek belső részletei. A kelet-közép-európai arisztokrácia és polgárság csekély forrásai megkönnyítették a társadalmi osztályok keveredését. Néha még a reprezentatív célokra épült városi paloták tulajdonosai sem engedhették meg maguknak vagyonuk zavartalan fitogtatását: lakóhelyüket láthatóan alacsonyabb státuszú bérlakásokkal kellett összekapcsolni, hogy egy telken biztosítsák a nagy házak fenntartását. A különböző társadalmi csoportok együttélése egyetlen házban az amerikai városokban szokatlan, az európai városokban egyáltalán nem ritka, a szocialista Kelet-Közép-Európa bérházai mégis sajátos vizuális és társadalmi élményt adtak. Az általánosságban lepusztultabb látkép háttérében nagyobb mértékű társadalmi keveredés állt; a státusz- és osztálykülönbségek a lakások belsejére korlátozódtak. Még a felújítás ritka példái sem hoztak radikális változást a lakók társadalmi összetételében.¹⁷ Az új építések (főleg a szövetkezeti vagy magántulajdonú épületek) lassú beindulása viszont megváltoztatta a helyzetet.

A szocialista városok homogenitását és viszonylag alacsony társadalmi szegregációját, amelyeket gyakran a szocializmus hatásának tudnak be, nem lehet sem teljesen szocialista termékként magyarázni, sem történelmileg sajátos kelet-közép-európai vonásként, sem pedig egyszerűen az alulfejlettség eredményeként. A három érvelési mód kibogozhatatlanul összefonódik. Azonban szétválasztásuk nehézsége nem szabad, hogy a szocialista és a kapitalista rendszer szembeállításába torkolljék.¹⁸

17 A lakberek szabályozó funkciója minimális volt, és az újraelosztó állam e tekintetben sem helyettesítette a piacot.

18 A háromdimenziós összehasonlító mező fontossága a kutatási kérdés és a használt módszer függvényében változhat. A városi vízfejre vonatkozó vizsgálatok például lehet, hogy nagyobb egyetértésre jutnak, mint a térbeli szegregációtól szóló tanulmányok; talán ideológiailag kevésbé terhelt elméleti eszköztárat kell kidolgozniuk kevesebb történelmi elemzéssel, következtetéseik könnyebben értelmezhetők általánosabb szinten. Tehát ha csupán a városi vízfej jelenségét mérjük és hasonlítjuk össze a világrendszer más térségeivel, arra az álláspontra juthatunk, hogy az államszocialista urbanizáció egyik jellemzője más nem centrumbeli térségekkel összehasonlítva éppen az urbanizáció jelentősen alacsonyabb szintje. Azonban a következtetést még ekkor is meg kell előznie egy kifejezetten történeti magyarázatnak arról, hogy Magyarországon miért ilyen egyenlőtlen a városhierarchia. Magyarország jelenlegi helyzete valamelyest az első világháború utáni békeszerződés terméke, mely során az ország elveszítette területének kétharmadát, beleértve sok, viszonylag fontos középvárost és a közöttük kialakított, nem sugárirányú szállítási útvonalakat.

A tükrözött összehasonlítás módszere

Az államszocializmus leírására használt egyik legeredetibb és legnagyobb hatású összehasonlító stratégia a Polányi Károly által kidolgozott gazdaságintegrációs formákra épül. A Polányi-féle (1957) „mozaiktipológia” a társadalmi viszonyok három alaptípusát mutatja be – a reciprocitást, a redisztribúciót és a cserét –, amelyek a gazdasági integráció bármely valós elrendeződéséért felelősek. A konkrét társadalmi-gazdasági rendszerek e három elem különféle szerkezetét mutatják; a különbségek főként abból adódnak, hogy a három közül melyik domináns. Valamennyi gazdaság intézményi keretét úgy alakítják ki, hogy a rendszer az integráció domináns módját szolgálja és stabilizálja.

Harvey (1973) Polányi képletét használja urbanizációs elméletének megalkotására. A gazdasági integráció módjainak és a felesleg fogalmának összekötése a városi térgazdaságban segít feloldani a kapitalizmus és a modern városfejlődés közötti egyenlőségtételt és lehetővé teszi a kettős összehasonlítás megközelítését. Biztosítja az időbeni összehasonlítást, így felfejthető a városiasodás kezdete és történelme, valamint lehetőséget nyújt a változatok érzékeny összehasonlító elemzésére a jelen kapitalista térgazdaságban. „Az urbanizáció mint életmód a gazdasági integráció mindhárom formáját tartalmazza, továbbá az ezekkel összekapcsolódó társadalmi formákat is” (283). Ez az értelmezési eljárás – bár nem kifejezetten a kapitalista és államszocialista városok összehasonlítására lett kitalálva – kulcsot ad az államszocialista és a posztállamszocialista városok elemzéséhez.

Ennek a lépésnek a megtétele Szelényi államszocialista elméletének fő célja. Konrád György és Szelényi Iván közösen (1979), valamint Szelényi maga is (1978) Polányi elméletére épít, amikor azt mondja, hogy az államszocializmusban az újraelosztás és a piaci csere az állami újraelosztás mindent felölelő logikájának része. Ez különbözik a kapitalizmustól, ahol a piaci csere a fő összetartó erő, és ahol az újraelosztás alárendelt szerepet játszik. A két rendszer ilyenén meghatározásával lehetségessé válik a „tükrözött összehasonlítás”. David Stark (1986) úgy foglalja össze ezt a módszert, hogy míg a piacgazdaságban az újraelosztás a piac szeszélyeit és a piac által termelt egyenlőtlenségeket igyekszik csökkenteni, addig az államszocializmusban a piaci működések az állam által termelt egyenlőtlenségeket ellensúlyozzák. Ez a tétel indította el a „piacgazdasági átmenet vitáját” (lásd még többek közt Nee 1989; Róna-Tas 1994). Polányi újraalkotott tipológiája friss lehetőségeket nyitott az államszocializmus elemzésének erősen ideológiai jellegű közegében. A nagy rendszerek kicsi, viszonylag körülírt elemeivel megalapozottabb összehasonlításokat lehet megfogalmazni. Ezzel együtt, az elemek alapos kontextualizálása az elemzés egyik legfontosabb része.

A városkutatás független jelenségként és független tudományágként való eltér-gyiasítására reagálva a városszociológia nagyobb témák és más érdeklődési területei

tek felé tágította nézőpontját. Az „új városszociológia” határainak kitolása ismét szükségessé válik annak érdekében, hogy a kutatási terület saját történetiségét megvizsgálhassa, és hogy saját jogán vonhassa be a nem nyugati, nem kapitalista és nem a centrumkapitalizmus területeiről származó városi jelenségeket. A kelet-közép-európai szocialista tapasztalat magyarázatának napi politikai kényszere nem tudta elkerülni a kapitalizmus és szocializmus dichotómiája kínálta kényelmes lehetőséget és az ezzel járó leegyszerűsítő ideológiai felhangokat. Az államszocializmus összeomlott, a dichotómia elvileg okafogottá vált, mégis rejtélyes módon fennmaradt a „posztkommunista” társadalmak elemzésében. Teljes erővel visszatér tehát a probléma, hogy hogyan értelmezzük a kelet-közép-európai városok különbözőségét és azok hasonlóságát nyugat-európai megfelelőikkel összevetve.

Az államszocializmus ugyanis nem tűnt el nyom nélkül. Az új értelmezésre váró kelet-közép-európai kapitalista városok egyben posztszocialisták is, és az államszocializmus jelent(h)ette különbségekkel való elszámolás tudományos kihívása továbbra is érvényes. A kelet-közép-európai posztszocialista városok értelmes beillesztése a városelméletbe jó alkalom lenne a „legújabb” városszociológia kritikai érzékenységének bizonyítására.

Hivatkozott irodalom

- Appadurai, A. (1996): *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Banerjee, T. (1993): Transitional Urbanism Reconsidered: Post-Colonial Development of Calcutta and Shanghai. In *Urban Anthropology in China*. Szerk.: Guldin, G., Southall, A. E. J. Brill, Leiden. 76–100.
- Berend T. I. (1971): Fordulópont es ellentmondások az urbanizációban. *Valóság*, 24 (12): 10–18.
- Berend T., I., Ránki, Gy. (1974): *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Columbia University Press, New York.
- Böröcz, J. (1996): *Leisure Migration: A Sociological Study on Tourism*. Pergamon, Oxford.
- Böröcz, J. (1997): Stand Reconstructed: Contingent Closure and Institutional Change. *Sociological Theory*, 15 (3): 215–248.
- Böröcz, J. (1999): From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment and Peripheralization in Post-State-Socialist Central Europe. In *States and Sovereignty in the Global Economy*. Szerk.: Smith, D. A., Solinger, D., Topik, S. Routledge, New York. 193–209.
- Castells, M. (1976): Theory and Ideology in Urban Sociology. In *Urban Sociology: Critical Essays*. Szerk.: Pickvance, C. G. Tavistock, London. 60–84.

- Castells, M. (1978 [1972]): *City, Class and Power*. Macmillan, London.
- Castells, M. (1979 [1972]): *The Urban Question*. MIT Press, Cambridge.
- Church, G. (1979): Bucharest: Revolution in the Townscape Art. In *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Szerk.: French, R. A., Hamilton, I. John Wiley, Chichester. 493–506.
- Enyedi Gy. (1988): *A városnövekedés szakaszai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi, Gy. (1992): Urbanisation in East-Central Europe: Social Processes and Societal Responses in the State Socialist Systems. *Urban Studies*, 29 (6): 869–880.
- Erdei F. (1974 [1939]): *A magyar város*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Forbes, D., Thrift, N. (szerk.) (1987): *The Socialist Third World: Urban Development and Territorial Planning*. Blackwell, Oxford.
- French, R. A., Hamilton, I. (1979): Is There a Socialist City? In *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Szerk.: French, R. A., Hamilton, I. John Wiley, Chichester. 1–22.
- Gyáni G. (1983): *Család, háztartás és a városi cselédség*. Magvető, Budapest.
- Hanák P. (1984): Polgárosodás és urbanizáció (Polgári lakáskultúra Budapesten a 19. században). *Történelmi Szemle*, 27 (1–2): 123–144.
- Hannerz, U. (1980): *Exploring the City: Inquiries toward an Urban Anthropology*. Columbia University Press, New York.
- Hamilton, I. (1979): Spatial Structure in East European Cities. In *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Szerk.: French, R. A., Hamilton, I. John Wiley, Chichester. 195–261.
- Hamilton, I., Burnett A. (1979): Social Processes and Residential Structure. In *The Socialist City: Spatial Structure and Urban Policy*. Szerk.: French, R. A., Hamilton, I. John Wiley, Chichester. 263–304.
- Harvey, D. (1973): *Social Justice and the City*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Harvey, D. (1978): The Urban Process under Capitalism: A Framework for Analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2 (1): 101–131. [Magyar kiadás: jelen kötetben.]
- Harvey, D. (1989): *The Urban Experience*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Kane, R. S. (1968): *Eastern Europe, A to Z*. Doubleday, New York.
- Kennedy, M., Smith, D. A. (1989): East-Central European Urbanization: A Political Economy of the World-System Perspective. *International Journal of Urban and Regional Research*, 13 (4): 597–624.
- King, A. (1990): *Global Cities: Post-Imperialism and the Internationalisation of London*. Routledge, London.
- Konrád, Gy., Szelényi, I. (1979 [1974]): *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Harcourt Brace Jovanovich, New York.

- Kornai, J. (1997): Editorial: Reforming the Welfare State in Postsocialist Societies. *World Development*, 25 (8): 1183–1186.
- Lefebvre, H. (1972): *Le droit à la ville*. Editions Anthropos, Paris.
- Lengyel P. (1993): Belső európai tájon (Mihancsik Zsófia interjúja). *Budapesti Negyed*, 1 (2): 180–188.
- Lukacs, J. (1988): *Budapest 1900: A Historical Portrait of a City and Its Culture*. Weidenfeld & Nicolson, New York. [Magyar kiadás: Lukacs, J. (1991): *Budapest, 1900 – A város és kultúrája*. Európa Könyvkiadó, Budapest.]
- Márkus I. (1971): *Kifelé a feudalizmusból*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Miliutin, N. A. (1974): *Sotsgorod: The Problem of Building Socialist Cities*. MIT Press, Cambridge.
- Musil, J. (1980): *Urbanization in Socialist Countries*. M. E. Sharpe, Armonk, New York.
- Nee, V. (1989): A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism. *American Sociological Review*, 54: 663–681.
- Nguyễn, duc N. (1984): Do the Urban and Regional Management Policies of Socialist Vietnam Reflect the Patterns of the Ancient Mandarin Bureaucracy? *International Journal of Urban and Regional Research*, 8 (1): 73–89.
- Pahl, R. (1977): Managers, Technical Experts and the State: Forms of Mediation, Manipulation and Dominance in Urban and Regional Development. In *Captive Cities: Studies in the Political Economy of Cities and Regions*. Szerk.: Harloe, M. John Wiley, London. 49–60.
- Peacock, J. (1986): *The Anthropological Lens: Harsh Light, Soft Focus*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Polanyi, K. (1957): The Economy as Instituted Process. In *Trade and Markets in the Early Empires: Economies in History and Theory*. Szerk.: Polanyi, K., Arensberg, C. M., Pearson, H. Free Press, Glencoe, Illinois. 243–270.
- Portes, A. (1974): Modernity and Development: A Critique. *Studies in Comparative International Development*, 3 (tavasz): 247–279.
- Pietz, W. (1988): The 'Post-Colonialism' of Cold War Discourse. *Social Text*, 19–20 (ősz): 55–83.
- Rév, I. (1984): Local Autonomy or Centralism – When Was the Original Sin Committed? *International Journal of Urban and Regional Research*, 8 (1): 38–63.
- Róna-Tas, Á. (1994) The First Shall Be Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition to Socialism. *American Journal of Sociology*, 100 (1): 40–69.
- Schorske, C. (1981). *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*. Vintage, New York.
- Sommer, R. (1969): *Personal Space: The Behavioral Basis of Design*. Prentice Hall, Englewood Cliffs.
- Stark, D. (1986): Rethinking Internal Labor Markets: New Insights from a Comparative Perspective. *American Sociological Review*, 51 (4): 492–504.

- Szelényi I., Konrád Gy. (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szelényi I. (1978): Social Inequalities in State Socialist Redistributive Economies. *International Journal of Comparative Sociology*, 19 (1–2): 63–87.
- Szelényi, I. (1981): Urban Development and Regional Management in Eastern Europe. *Theory and Society*, 10 (2): 169–205. [Magyar kiadás: Szelényi I. (1990): Városfejlődés és területgazdálkodás Kelet-Európában. In *Új osztály, állam, politika*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 303–351.]
- Szelényi, I. (1983): *Urban Social Inequalities under State Socialism*. Oxford University Press, London.
- Szelényi, I. (1988): *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. University of Wisconsin Press, Madison.
- Szelényi, I. (1993): East European Socialist Cities: How Different Are They? In *Urban Anthropology in China*. Szerk.: Guldin G., Southall A. E. J. Brill, Leiden. 41–64.
- Texier, E. (1852): *Tableau de Paris*. Inter-Livres, Paris.
- Tóth Z. (1991): A rendi norma és a „keresztyén polgárisodás”. *Századvég*, 2–3: 75–130.
- Weber, M. (1978 [1920]): *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Szerk.: Roth G., Wittich G., University of California Press, Berkeley. [Magyar kiadás: Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*. KJK, Budapest.]
- Węclawowicz, G. (1996): *Contemporary Poland: Space and Society*. UCL, London.
- Wirth, L. (1938): Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology*, 44 (1): 1–24. [Magyar kiadás: Wirth, L. (1973): Az urbanizmus mint életmód. In *Városshociológia*, Szerk.: Szelényi I. KJK, Budapest. 41–64.]

A városi változás átfogóbb fogalma felé: A posztszocialista urbanizáció és a városelmélet összekapcsolása

FORDÍTOTTA: BALÁZS ANNA

Fogalmi hiányosság a posztszocialista város irodalmában

A kommunizmus bukása utáni első éveket a politikai és intézményi változásokra irányuló figyelem jellemezte. Nagyjából az összes posztkommunista ország a neoliberalis utat követve akarta bevezetni a kapitalizmust és a demokráciát. A közpolitikai intézkedések a gazdasági deregulációra, a magántulajdon bevezetésére és a minél átfogóbb privatizációra irányultak. Ezeken túlmenően a piaci viszonyok elsőbbségét még inkább megerősítette a társadalom minden területére kiható költségvetési megszorítás, a közkiadások visszafogása és az állami beavatkozás mértékének csökkentése. Az 1990-es évek közepére a posztszocialista neoliberalizáció rendkívül egyenlőtlen folyamatként bontakozott ki. Ennek hatása a nagyobb városokban volt a legszembetűnőbb, különösen a régió fővárosaiban, amelyek a posztszocialista átalakulás központi színtereinek bizonyultak. Központi helyzetük a gyors ütemű gazdasági növekedésben és a gazdasági diverzifikáció fokozódásában mutatkozott meg. A régió nagyvárosai ugyanakkor a jövedelmek és a munkalehetőségek tekintetében növekvő egyenlőtlenségekkel találták szemben magukat. Dzsentrifikációs folyamatok jelentek meg, a városi szegénység pedig egyre inkább szembetűnővé vált. Mindezek következményeképp az 1990-es évek közepétől kezdve a régió nagyobb városai mélyreható térbeli átrendeződésen, gazdasági és munkaerő-piaci szerkezetváltáson, valamint a társadalmi és kulturális élet átalakulásán mentek keresztül. A térbeli, gazdasági és társadalmi átalakulás mértéke és sebessége miatt a posztszocialista társadalmak városi és regionális változásai a kutatások középpontjába kerültek (Kovács 1994, 1999; Sýkora 1994; Andrusz et al. 1996; Enyedi 1998). A 2000-es évek elejére a posztszocialista város mint kutatási téma általánosan

Eredeti tanulmány: Grubbauer, M. (2012): Toward a More Comprehensive Notion of Urban Change: Linking Post-Socialist Urbanism and Urban Theory. In *Chasing Warsaw. Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*. Szerk.: Grubbauer, M., Kusiak, J. Campus, Frankfurt, 35–60.

elfogadottá vált és az évtized folyamán jelentős figyelem övezte a tudományos közösségben (Bodnár 2001; Hamilton et al. 2005; Tsenkova, Nedović-Budić 2006; Borén, Gentile 2007; Stanilov 2007a).

Ezek a szövegek Közép- és Kelet-Európa városainak térbeli, társadalmi és gazdasági átalakulására fókuszáltak, olyan témákat érintve, mint a szuburbanizációs folyamatok (Leetmaa, Tammaru 2007; Ouředníček 2007; Stanilov, Sýkora 2012), a dezindusztrializáció és a barnamezős területek fejlesztése (Temelová 2007), a társadalmi-térbeli differenciálódás (Brade et al. 2009; Temelová et al. 2011), a dzsentrifikáció (Badyina, Golubchikov 2005; Sýkora 2009), és az olyan új városi formák megjelenése, mint például a zárt és őrzött lakóparkok (Bodnár, Molnár 2009; Cook 2010; Hirt 2012). A 2000-es évek második felében megjelent szövegeknek egy másik csoportja a változó kulturális és építészeti tájakat (Czepczyński 2008; Dorrian 2010) és a posztszocialista városképzeteket (Young, Kaczmarek 2008; Czaplicka et al. 2009; Kliems, Dmitrieva 2010) állították a középpontba. A legújabb posztszocialista városkutatások az alaposabb terepmunkán alapuló kvalitatív és etnográfiai megközelítések felé fordultak azt vizsgálva, hogy az átlagos városlakó hogyan értelmezi, sajátítja el és alakítja a városi teret mindennapos társadalmi, kulturális és gazdasági gyakorlatai során (Alexander et al. 2007; Darieva et al. 2011; Stenning et al. 2010; Hirt 2012).

A posztszocialista városról szóló vitában két elméleti probléma foglalkoztatta visszatérően a kutatókat, noha – amint azt a későbbiekben kifejtem – ezek egyértelmű felvetésére vagy elméletbe foglalására ritkán került sor. Az első az a kihívás, hogy a posztszocialista átalakulási folyamatokat egyidejűleg befolyásoló hasonlóságokat és egyéni sajátosságokat szinkronikus megközelítésben értelmezzük. Miközben a kutatók az összes posztszocialista városban a városi átalakulás hasonló földrajzi mintázatait, valamint a kommercializáció, a szuburbanizáció és a társadalmi-térbeli differenciálódás hasonló/összehasonlítható folyamatait mutatták ki, a helyi sajátosságok figyelembevételének igénye is felmerült, beleértve a „a posztszocialista városok világában előforduló városi tapasztalatok, közpolitikák és a tervezés sokféleségének” elismerését (Nedović-Budić et al. 2006: 4), továbbá annak tényét, hogy „nem létezik egyetlen posztkommunista *urbs*, csupán városi helyek sora, melyek egy nagyszabású politikai és gazdasági kísérlet alanyai” (Borén, Gentile 2007: 95; eredeti kiemelés). A különbségeknek számos magyarázata létezik, melyek közt éppúgy megjelenik a történelmi örökség és az útfüggőség, a gazdasági és társadalmi fejlődés eltérő fokai, mint a rendszerváltó politikák nemzeti, regionális és helyi szintű eltérései (Kovács 1999: 5; Stanilov 2007b: 6; Nedović-Budić et al. 2006: 13–14).

A posztszocialista városkutatás másik problematikus pontja a folytonosság és megszakítotttság diakronikus megközelítése. Itt a vita olyan kérdések körül zajlik, hogy vajon a szocializmus hagyatékai továbbra is befolyásolják-e a városi átalakulás

folyamatait, és ha igen, milyen módon, valamint hogy a posztszocializmus fogalma rendelkezik-e még magyarázóerővel, és ha igen, pontosan meddig. Noha a posztszocialista városok térbeli, gazdasági, társadalmi és kulturális átalakulásai eltérő formákat öltöttek, a társadalmi gyakorlatban, kulturális formákban és magatartásokban, valamint az épített környezetben meglévő folytonosságok éppoly nyilvánvalóak. Természetesen az épített környezet különösen lassan változik a politikai és gazdasági szerkezethez képest; Borén és Gentile (2007: 97) megfogalmazásában „a szocialista terek mindenütt tovább élnek”.

A hasonlóságokról és egyéni sajátosságokról, valamint a folytonosságról és a megszakítottságról folyó viták, melyek a posztszocialista városról szóló párbeszédet alakítják, jól tükrözik a posztszocializmust övező azon tágabb, gazdag és megfontolt vitákat, melyekben jellemzően antropológusok, szociológusok és geográfusok vesznek részt (Verdery 1996; Hann 2002; Flynn, Oldfield 2006; Hörschelmann, Stenning 2008; Stenning, Hörschelmann 2008). Miközben ezek a szerzők arra keresik a magyarázatot, hogy a szocialista múlt hogyan formálja a jelent, a posztszocializmust ismeretelméleti kategóriaként értelmezik annak érdekében, hogy elkerüljék az esszencializmus, a historicizmus és a determinizmus csapdáit. Mindazonáltal a városkutatásra vonatkozó következményeket még nem sikerült egyértelműen meghatározni. Sőt, valójában a posztszocialista városkutatás és a posztszocializmus általános vizsgálata meglepően kevésbé hatott egymásra. Ennek eredménye, hogy a fent vázolt két fő elméleti témát a posztszocialista városról szóló irodalom jelentős része nem dolgozta ki megfelelő módon.

Jelen tanulmányban ezért amellet érvelek, hogy az elméleti vizsgálatok hiánya következtében a posztszocialista városokról szóló irodalom nem járul hozzá kellő mértékben a városkutatásban aktuálisan zajló, szélesebb körű vitákhoz. A Varsóról szóló mélyreható elemzéseknek is az az egyik célja ebben a kötetben,¹ hogy megmutassa, hogyan tehető relevánsabbá és értékesebbé a városkutatás, továbbá a világ más térségeinek városi vizsgálódásai számára a posztszocialista városkutatás általánosságban. Ez a tanulmány a közös alapokat vázolja fel ehhez a célhoz.

Számos oka van annak, hogy a posztszocialista városkutatás miért mellőzi a fogalmi kérdéseket. Egyértelmű, hogy a posztszocialista időszak városi átalakulásairól szóló tanulmányok nagy része nem a tágabb értelemben vett városkutatás gazdagítását tekinti céljának. Ehelyett inkább az átalakulási folyamatok leíró összefoglalására koncentrál, és – amint azt Stanilov (2007b: 5) is egyértelműen kifejtette *The Post-Socialist City* című összefoglaló kötetében – „induktív, a megfigyelt térbeli jelenségek empirikus vizsgálatán alapuló városeelemzést” szorgalmaz (a mű kritikáját lásd

1 Grubbauer tanulmánya eredetileg egy – a szerző és Joanna Kusiak által szerkesztett – Varsóról szóló tanulmánykötetben jelent meg 2012-ben. – A szerk.

Sýkora, Bouzarovski 2012). Ugyanakkor a posztszocialista városról szóló irodalom a térség egyedi történelme és kultúrája, az egyetemes szocialista örökség és a posztszocialista átalakulás jelen változásai miatt hajlamos sajátos esetekként tekinteni Közép- és Kelet-Európa városaira. Mindennek az eredménye egyfajta furcsa vonakodás a térség városainak olyan szempontú vizsgálataitól, melyek a világ többi részén is relevánsak lehetnek a városkutatásban. Ennek következményeként a posztszocialista városkutatás a szakirodalom egy erősen elszigetelt csoportjává vált, és kívülről térségtanulmányként tekintenek rá, így a városkutatásban felmerülő elméleti kérdéseknél ritkán veszik figyelembe ezeket a vizsgálatokat (lásd Ferenčuhová 2012 hasonló érvelését).² A posztszocialista városkutatás eme fogalmi hiányossága különösen meglepő annak fényében, hogy voltaképpen mind a hasonlóságok és egyéni sajátosságok, mind pedig a folytonosság és megszakítottság témája elméleti szempontból kulcsfontosságúnak bizonyult az utóbbi évek városkutatásaiban.

Az első probléma – a hasonló és eltérő jelenségek egyidejű jelenléte – kiemelt jelentőségű a városi neoliberalizmus kutatásában. A helyi „változatosság” problémája központi kérdés azokban a vitákban, melyek a város politikai gazdaságtana és a városi neoliberalizáció földrajzeit, módozatait és útjait kutató (Peck, Theodore 2007; Brenner et al. 2010) „ténylegesen létező neoliberalizmus” (Brenner, Theodore 2002) megközelítés köré összpontosulnak. Emellett a városi közpolitikák nemzetközi és városközi áthelyezéséről szóló újabb tanulmányok azt vizsgálják, hogy a globális forgalomban lévő eszmék hogyan ágyazódnak be és ültetődnek át a különböző helyi kontextusokba (McCann, Ward 2011). Ahogyan a következő részben be fogom mutatni, a közép- és kelet-európai posztszocialista városi átalakulás kiemelten fontos téma lehet mindkét kutatási terület számára.

A másik probléma, amely a városi változások időbeliségét, valamint a különböző szinteken tapasztalt folytonosságot és megszakítottságot érinti, szorosan kapcsolódik a tudományágak közti jelenlegi vitához a mindennapi élet materiális és társadalmi dimenziójáról (Schatzki 1996, 2010; Löw 2001; Low, Lawrence 2003; Thrift 2008; Jacobs, Merriman 2011). A gyors gazdasági, társadalmi és materiális változások elsőprő erejűnek bizonyultak a posztszocialista Közép- és Kelet-Európa városaiban, és komoly hatást gyakoroltak a városok mindennapi életére. Az átalakulási folyamatok alapvetően átformálták a városi ember életét, munkáját, vásárlási és társadalmi érintkezési szokásait; a városlakók mindennapi életében bekövetkezett változásokra pedig jelentős figyelem irányult a földrajztudósok, szociológusok és antropológusok részéről (pl. Burawoy, Verdery 1999; Bridger, Pine 1998; Dunn 2004; Flynn et al. 2008).

2 Slavomíra Ferenčuhová (2012) főképp azt hangsúlyozza, hogy a posztszocialista városkutatások marginalizálása és azok kezdetlegesként és a nyugati városelmélettől elmaradottként való (ön)értékelése a kortárs akadémiai tudástermelés egyenlőtlen földrajzeit, valamint a nyugati és nem nyugati kutatók különböző munkafeltételeit tükrözi.

Ennek ellenére a városkutatásokban csak ritkán merültek fel vizsgálati területként. Véleményem szerint azonban ezeket az átalakulásokat a társadalmi és materiális változások elválaszthatatlan összefonódása jellemzi. Az épített környezet átalakulása, valamint a lakók tevékenységeiben, mozgásaiban és szokásaiban bekövetkező változások közötti kölcsönhatásnak kiemelt fontosságúnak kell lennie a posztszocialista városkutatás számára. Ezzel együtt, ahogy erre a harmadik részben igyekezni fogok rámutatni, ez az új nézőpont a társadalmi élet materiális vonatkozásait tárgyaló tudományközi vitákat is gazdagíthatja és előmozdíthatja.

A továbbiakban a posztszocialista város irodalmának eredményeit és elméleti pozícióit a fent említett szinkronikus és diakronikus szempontok figyelembevételével fogom alaposabban megvizsgálni. Ennek során meghatározom a posztszocialista városkutatásokban azonosított fogalmi hiányosságot, és javaslatokat teszek a további kutatás lehetséges irányaira.

Posztszocialista urbanizmus a neoliberalizáció és kontextusfüggőség között

Alapvető fontosságú kérdés a posztszocialista városkutatásban, hogy hogyan ítéljük meg a közép- és kelet-európai városi átalakulásban megfigyelhető hasonlóságok és különbségek mértékét. A szakirodalom általában elismeri és hangsúlyozza a különbségeket, miközben továbbra is hajlamos az irányok és mintázatok általánosítására.

A városi átalakulás folyamatainak hasonlóságait gyakran magyarázzák a Közép- és Kelet-Európában 1989 után végrehajtott általános intézményi reformokkal és a hasonló közpolitikai intézkedésekkel. Az érvelés szerint a térség minden országában hasonló formában valósult meg az intézményi szerkezetváltás, amely a politikai és gazdasági rendszer kommunizmus összeomlása után azonnal megalkotott, alapvető reformjainak köszönhető. Ezek az események az országokat a demokratikus politikai rendszer és a piacgazdaság mielőbbi kialakítása felé terelték. Újra bevezették a magántulajdont és a versenyalapú telekpiacot, privatizálták a korábban állami tulajdonú ingatlanokat, az államosított tulajdont pedig visszaszolgáltatták előző tulajdonosainak vagy azok leszármazottainak. Ezek az intézményi átalakulások támasztják alá azt a kijelentést, miszerint „a posztkommunista országok városi átalakulásának természete közös törvényszerűségekkel bír” (Sýkora, Bouzarovski 2012: 44). Az olyan jelenségeket, mint a külföldi tőke beáramlása, az üzleti alapú ingatlanpiacok megjelenése, a fogyasztás megnövekedett fontossága és a kiskereskedelmi ágazat térnyerése, az intézményi átszerveződés következményeinek tekintik. A városok társadalmi-térbeli mintázataiban bekövetkező nyilvánvaló változásokat is – mint a városmag kiterjedése és kommercializációja, a belső területek részleges revitalizá-

ciója és a kiterjedt szuburbanizáció – éppen e következményekkel magyarázzák (például uo. 51).

Ezen túlmenően mások a posztszocialista városi átalakulás hasonlóságait a szocialista város materiális örökségének tekintik (Borén, Gentile 2007). Noha vita tárgyát képezi, hogy a *szocialista város* mint egyedi, önálló városmodell létezett-e valaha,³ azzal kapcsolatban széles körű az egyetértés, hogy a városok a szocializmusban olyan egyedi társadalmi-térbeli jellemzőket alakítottak ki, amelyek megkülönböztették őket a kapitalista Nyugat-Európa és Észak-Amerika városaitól. Az ideáltipikus, tervezett szocialista város a társadalmi egyenlőség eszméjét követte: egy központú volt, módfelett funkcionális, keménykezűen körzetekre osztott, mindenkinek egyenlő hozzáférést próbált nyújtani a közszolgáltatásokhoz, a közlekedéshez és a kikapcsolódáshoz, és a vegyes összetételű lakosságot részesítette előnyben (Smith 1996; Szelényi 1996).⁴ Varsó háború utáni újjáépítésénél szorosan követték ezeket az ideálokat. A *Geografiska Annaler* című folyóirat posztkommunista államok nagyvárosi folyamatairól szóló tematikus számához írt bevezetőjében Borén és Gentile (2007: 96) meggyőzően érveltek amellett, hogy számos, a szocialista várost jellemző „térben differenciált és teret differenciáló rendszerszerű tényezőt” figyelembe kell venni, amikor posztkommunista várossal szemben az elméleteket keresünk. A központi tervezés gazdasági és politikai prioritásai, a telkek elosztásának és használatának jellegzetességei, a hidegháborús logikából következő megfontolások, a második gazdaság informális gyakorlatai és nem utolsósorban a Kommunista Párt ideológiai irányítása, amely a szocialista városra alkalmazott kommunista szemiotikai tájképréteg teljességéhez vezetett, mind közrejátszott a szocialista város társadalmi és fizikai tereinek kialakulásában. A legjelentősebb eredményeknek a városterület ipari célú hasznosításának magas aránya (Varsóban például az ipari területek több mint egyharmada a belső kerületekben volt) és a nagy panellakótelepek tekinthetők. A szerzők azt is kiemelik, hogy a szocialista városi tájképet meg-megszakító számtalan befejezetlen építmény (az informális építkezések következménye) szintén a kommunizmus hagyatéka. Az utóbbi két évtizedben ezek az építmények különböző sorsra jutottak: némelyiket befejezték, néhányat lebontottak, a többi pedig továbbra is félkészben áll. Ugyanez a helyzet a hadiipari komplexum szocialista városi térben hagyott nyomaival. Ma minden ilyen város a veszélyes ipari termelés hagyatékaival, a korábbi elzárt övezetek máig fennmaradt térbeli határaival és a káros környezeti hatásokkal küzd.

Áttérve a posztszocialista városi átalakulás dinamizmusainak különbségeire, meggyőződésem, hogy ezek magyarázata szintén „az egyes országok intézményi átalakulásának eltérő jellegében” (Sýkora, Bouzarovski 2012: 48; valamint Kovács 1999) és

3 A vitákat lásd: Andrusz et al. 1996, különösen Enyedi 1996 és Szelényi 1996.

4 Mindazonáltal a háború utáni városi modernizáció szocialista és fordista módjai közti hasonlóságot is gyakran hangsúlyozzák (pl. Enyedi 1996; Hirt 2012: 4. fejezet).

az ezekhez kapcsolódó közpolitikai intézkedésekben rejlik. Gyakori példa az érvelésekben a kárpótlás, amely különböző formában valósult meg Közép- és Kelet-Európa országaiban és különböző következményekkel járt a telekhasználat-változásokban és a városi ingatlanpiacokon. Mindazonáltal a különböző intézményi kontextusok és útfüggések elismerésének ellenére a posztoszocialista várossal foglalkozó irodalom nagy része nem tartja fontosnak, hogy *megmagyarázza* a városi átalakulás dinamizmusában rejlő különbségeket. Mindezt jól mutatja a városok, még inkább a városnegyedek vagy olyan kisebb egységek, mint a lakótelepek vagy városi tömbök közötti szisztematikus összehasonlító kutatások hiánya. A posztoszocialista várost taglaló könyvterjedelmű művek mindegyike vagy egy várost állít a középpontba (Bodnár 2001), vagy különböző közép- és kelet-európai városokról készült esettanulmányok gyűjteménye, anélkül, hogy szisztematikus összehasonlító esettanulmányokkal szolgálna (pl. Hamilton et al. 2005; Tsenkova, Nedović-Budić 2006; Stanilov 2007a; Czaplicka et al. 2009). Az összehasonlító munkák hiányának részben persze gyakorlati okai vannak. Ezek ugyanis sokkal időigényesebbek, megszervezésük bonyolultabb, mint az egyedi esettanulmányoké, ennek megfelelően több előkészületet igényelnek. Csupán az utóbbi néhány évben született egy-két olyan írás, amely szisztematikus módszereket dolgozott ki a térség városfejlődési tendenciáinak összehasonlítására (Brade et al. 2009; Bodnár, Molnár 2009; Stenning et al. 2010). Mindemellett annak a csekély érdeklődésnek, amely a városi terek, a gazdasági rendszer, a társadalmi hálózatok és a kulturális élet különbségeinek leírása és megállapítása mellett annak magyarázatára is vállalkozna, van egy másik, mélyebb oka is: ezek a tanulmányok szűk fókuszuk miatt a városi változást elsősorban a városi *tájkép átalakulásaként*, építészeti, városképi, telekhasználati és társadalmi-térbeli értelemben fogják fel (pl. Tsenkova, Nedović-Budić 2006; Stanilov 2007a; Sýkora, Bouzarovski 2012). Ebben a megközelítésben a városi változás mechanikusan levezethető adott politikai és gazdasági tényezőkből: a térbeli átalakulás legfőképpen a városi tevékenységek térbeli szerveződésében megjelenő, a piaci hatékonyság által megkívánt kiigazítások eredménye (Stanilov 2007b: 7). Eszerint a városfejlődési tendenciák különbségei leginkább az eltérő sebesség függvényei, „inkább a városi mintázatok átalakulásának mértékéhez kötődnek, mint ezen átalakulások alapvető irányához” (uo. 6). Ebből a nézőpontból az egy irányba mutató tendenciákat és a jellemző mintázatokat sokkal könnyebb azonosítani és megmagyarázni (például a reformok közös neoliberális keretrendszerével és a szocializmus örökségével), mint a különbségeket. A különbségek felderítése ugyanis a városfejlődési kérdések és egy sor egyéb, nehezebben megfogható tényező – mint az eltérő politikai kultúrák, gazdasági és társadalmi gyakorlatok, és nem utolsósorban a múltról és a jövőről kibontakozó narratívák közötti összefüggések – vizsgálatát jelentené, melyeken keresztül a térség városainak politikai és kulturális elitje igyekszik elhelyezni és reprezentálni saját városát (Czaplicka et al. 2009).

Az a sejtés, hogy ez a fajta leíró, ideáltipikus és gyakran sematikus posztszocialista városelemzés nem alkalmas a helyi sajátosságok, a posztszocializmus tágabb városi dinamikái, valamint a globalizációs és neoliberalizációs folyamatok egymásra hatásának magyarázatára, magával hozta a módszertani újítás igényét. Az utóbbi időben számos szerző világított rá az alaposabb terepmunkán alapuló, esetközpontúbb és etnográfiai kutatások szükségességére (Borén, Gentile 2007; Bodnár, Molnár 2009; Stenning et al. 2010), és hangsúlyozta a kultúra és a jelentés szerepének fontosságát a posztszocialista városi átalakulási folyamatokban (Brade et al. 2009; Bartmański 2011; Hirt 2012). Például Brade és társai (2009: 243) megjegyzik, hogy „a helyi kultúrák, hagyományok és mentalitások a sajátos történelmi adottságokkal együtt a középpontba kerültek” a közép- és kelet-európai társadalmi-térbeli differenciálódás különböző mintázatainak magyarázatában, mert „a szegregáció összehasonlító kutatása [...] mind ez ideig kudarcot vallott abban, hogy betekintést nyújtson a városi térről alkotott képzetek társadalmi konstrukciójába”. Borén és Gentile (2007: 96) ehhez hasonlóan jegyzi meg a szuburbanizációval kapcsolatban, hogy „a posztkommunista Európa nagyobb városaiban lezajlott szuburbanizáció sokat emlegetett folyamatát részletesen leírták, intézményi sajátosságait aprólékosan kielemezték, [...] de a lényegi kérdéseket, mint hogy ki költözik ki a városból, és ott hogyan él, még nem vizsgálták kielégítően”.

Iron Curtains című gondolatébresztő tanulmányában Sonia Hirt (2012) bemutatja, hogyan képes a kulturális nézőpont kitágítani a szuburbanizáció vagy a zárt és őrzött lakóparkok fogalmainak politikai-gazdasági elemzését a posztszocialista közegben. Szófiáról szóló alapos esettanulmányában megmutatja, hogyan vált a szuburbán életmód és az egyre exkluzívabb kialakítású családi házak vonzereje a posztszocialista szuburbanizáció motorjává. A posztszocialista Szófiában uralkodó *privatizmus*⁵ mint kulturális beállítottság a jótékony közszférával szembeni széles körű kételkedésben és a városi nyilvánosság hanyatlásában mutatkozik meg. Matei (2004) és Ganev (2007) munkáit követve Hirt szerint a posztszocialista privatizmus gyökerei egyfelől az 1989 utáni politikából való kiábrándultságban keresendők, mivel azt a korrupció, a politikai instabilitás és egy szűk elit személyes gyarapodása jellemezte, másfelől az állami törekvésekkel szembeni szkepticizmusban, amely a magánszféra elnyomására tett, évtizedeken át tartó diktatórikus kísérletek eredménye (2012: 27).

Hirt etnográfiai megfigyelésekre és félig strukturált interjúkra alapozva azt állítja, hogy a „térbeli kivonulások” változatos formáin keresztül a posztszocialista Szófia új városi terei egyszerre visszatükrözik és megerősítik a privatizmus kulturális állapotát. Ezek közé tartozik a köztér magáncélokra való kisajátítása (például

5 A fogalom tág értelemben a közszférából, a közügyektől a magánszférába való visszavonulásra utal. – A szerk.

ahogy a városi zöldterületek körülbelül egyharmada az átmenet első tizenöt éve alatt eltűnt), valamint a térbeli elkülönítés, kirekesztés és bekerítés gyakorlata, melyek legjobb példái a nyilvános hozzáférés korlátozottságával, a fizikai korlátok jelenlétével és a belépés elektronikus ellenőrzésével jellemezhető, a várostól messzebb épült új lakótelepek. Az ilyen épületek és épületegyüttesek eklektikus, gyakran posztmodern és historizáló építészete a különbözőséget, a folytonosság hiányát és az elhatárolódást hivatott kifejezni. Ez a „meghasznált építészet” (uo. 170) nyilvánvalóan nemcsak Szófiára jellemző, hanem a posztszocialista szuburbán terjeszkedés jellegzetes képe (lásd Gądecki 2012 a presztízsbeli és az esztétikai kérdésekről, melyek a zárt lakóparkokról szóló lengyelországi vitát alakítják). Hirt máshol is az efféle „stilisztikai kivonulások” mögött rejlő erős kulturális mintát hangsúlyozza:

„Az új eklekticizmus épp annyira a mélyben rejlő politikai-gazdasági erők kifejeződése, mint amennyire az is igaz, hogy a város mai építői, használói és lakói tudatosan törekszenek rá – vagy legalábbis nem utasítják el –, még ha elégedetlenek is vele és »kaotikusnak« vagy »állatkertinek« nevezik azt az interjúkban. Az emberek különbözősége vágyak, akár olyan buta, ízléstelen különbözősége is, mint egy márványsas a tornácon, és nem bajlódnak azzal, hogy körülnézzenek, és bárki engedélyét kérik. Körülnézni és engedélyt kérni alkalmazkodás lenne, és az alkalmazkodás idejétmúlt. A különbözőzés az új konformizmus. Minden épületet önmagáért!” (uo. 171)

Szófia új, terjeszkedő elővárosai szolgálnak e térbeli kivonulások legjobb bizonyítékaként a maguk zárt és őrzött otthonaival.⁶ A szuburbán életmódra törekvés a családi házak első hullámával jelent meg, melyeket általában magánszemélyek építettek, leginkább az 1990-es évek „ad-hoc fejlődésére” jellemző törvénytelen módokon (uo. 117). Ezek az épületek erődzerűek voltak, magas kerítésekkel és biztos kapukkal körülvéve, és az Ottomán-kori, *Duvar*-nak nevezett zárt családi közösségekre emlékeztettek. Az itt tárgyalt zárt és őrzött lakóövezetek – a többi posztszocialista városhoz hasonlóan – csupán a szuburbanizáció 2000-es évek elejétől kezdődő második hullámára voltak jellemzők. A nagyarányú fejlesztések megjelenését a külföldi tőke helyi ingatlanpiacokra való behatolása, az ingatlanüzlet professzionalizálódása, és a külföldi kulturális eszmék szüntelen beszívása magyarázza (uo. 157). Végered-

6 A szuburbán életmód mellett döntés, ahogy Hirt rámutat, gyakran együtt jár a társadalmi újratermelés és a háztartáson belüli munkamegosztás patriarchális formáinak újjáéledésével. A gyermekgondozó intézmények hiánya és a fejletlen tömegközlekedés következtében a nők a férfiakkal gyakrabban adják fel munkahelyüket a városból való kiköltözés után. Így a szuburbanizáció kulturális jelensége magában foglalja a magán- és közösségi felelősségek átrendeződését is.

ményben Hirt cáfolja azon állításokat, melyek szerint a zárt és őrzött közösségek egy amerikai ideálnak és egy amerikai fejlődési formának a világ más részeire exportált változatai. Elemzésében a lakóhelyek bezáródása Szófiában, különösen az 1990-es években, úgy jelenik meg, mint „a helyi közegen alapuló jelenség, mely nem csupán a privatizmus posztszocialista kultúrájának erejét tükrözi, de akár a 20. század előtti helyi építési hagyományokhoz való visszatérést is jelentheti” (uo. 11).

Nem amellett érvelek, hogy a politikai gazdaságtani nézőpontot egy szigorúan kultúraközpontú megközelítés váltsa fel (Hirt sem teszi ezt tanulmányában). Azt sem gondolom, hogy a kontextus, az egyéni sajátosságok és a jelentés kérdéseinek térnyerése a posztszocialista városkutatásban kizárólag módszertani kérdés lenne. Véleményem szerint a posztszocialista várostanulmányokban rejlő beteljesületlen lehetőségek csak úgy kezelhetők, ha egyesítjük és komolyan vesszük mind a politikai gazdaságtani, mind a kulturális/posztstrukturalista szempontokat. A városi neoliberalizmust tárgyaló újabb tanulmányok ennek érdekében egyértelműen az elméleti határok átlépése mellett érvelnek (Künkel, Mayer 2011). Azokra a munkákra építenek, melyek a neoliberalizmust nem mint globalizáló, fegyelmező rendszert vizsgálják, hanem mint földrajzilag különböző, helyi szinten kifejeződő (és vitatott) folyamatot (Brenner, Theodore 2002; Castree 2006; Leitner et al. 2007). Különösen fontos Brennernek és társainak az a javaslata, hogy úgy tekintsünk a neoliberalizációs folyamatokra, mint amelyek „egyszerre mintázatokkal rendelkezők, összefüggőek, helyspecifikusak, vitatottak és bizonytalanok” (2010: 184; eredeti kiemelés). A szerzők szerint ez segíthet feloldani az ellentétet a neoliberalizmus struktúraorientált politikai gazdaságtani, valamint az erősen kontextualizált, a neoliberalizmust a kormányozhatóság szempontjából vizsgáló leírásai közt, ezáltal meghaladva az elkerülhetetlen hasonlóság és a mintázatok nélküli sokféleség kétértékű értelmezési keretét. A neoliberális közpolitikák megvalósítása Közép- és Kelet-Európában valóban kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy túllépjünk a hasonlóság és sokféleség közti ellentétben; hogy az elemzés középpontjába a „földrajzi-intézményi megkülönböztetés módszeres termelését” (uo.) helyezzük, valamint hogy a városi neoliberalizációs folyamatok befejezetlen és polimorf természetét és út-függő jellegét tanulmányozzuk.⁷

7 Lásd a *Europe-Asia Studies* tematikus számát „*Actually Existing Neo-Liberalisms: Variations on a Post-Socialist Theme*” címmel (vendégszerkesztők: Sonia Hirt, Christian Sellar és Craig Young), amely a neoliberális doktrína jelentésének, végrehajtásának és megváltoztatásának módjait vizsgálja a volt szocialista Kelet-Európában és Szovjetunióban. A szerkesztők állítása szerint Eurázsia posztszocialista világa a változások miatt különösen érdekfeszítő terepet kínál a neoliberalizmus „vándorlásainak” vizsgálatára, különösen amikor a „vándorló” neoliberalizmus az ellenállás, kisajátítás és megtisztulás posztszocialista állapotával találja magát szembe (Hirt et al. 2013).

A posztszocialista városkutatás így egyfelől segíthet tovább dekonstruálni a városi közpolitikák szintjén az olyan normatív fogalmakat, mint a privatizáció, a szabad piacok és a vállalkozás narratívái. A tény, hogy a magántulajdon, a piacok, az állampolgáriság és a civil társadalom fogalmai csupán részlegesen és nagyon különböző formákban valósultak meg a posztszocialista országokban, alaposan feldolgozta a posztszocializmusról szóló tágabb irodalom (Verdery 1996; Stark 1996; Humphrey 1999; Hann et al. 2002). Stark például nagyszerűen megmutatta, hogy a magántulajdonnal kapcsolatos jogok bevezetése Magyarországon hogyan illeszkedett a gazdasági hatalom és irányítás korábban meglévő alakzataiba. Megkérdőjelezte a posztszocialista gazdaságot két (közösségi és magán-) szektorra osztó felfogást és rámutatott a magyarországi tulajdonviszonyok 1990-es évekbeli „újraegyesítő” logikájára (1996: 997), melyet a közösségi/magán felosztás eltűnése, a vállalkozások határainak elmosódása, valamint a működő legitimációs alapelvek sokfélesége jellemzett. Verdery hasonlóképpen kiemelte (1999) a „bizonytalan” – homályos, félreérthető és részleges – tulajdonjogok előnyeit a befolyás és a privilegiált helyzet megtartására törekvő volt román politikai elit számára. Míg az irodalomnak ez a része ritkán foglalkozott városi kérdésekkel vagy általában a városi léptékkal, a posztszocialista Közép- és Kelet-Európa városi átalakulásait tárgyaló irodalom sem vette tekintetbe ezeket a műveket (példáért lásd Sýkora és Bouzarovski friss összefoglalóját a szakirodalomról, 2012). Úgy gondolom, e munkák felismeréseit sokkal komolyabban, a tudományágakon átívelően kellene figyelembe venni, amikor a posztszocialista városok közpolitikai rendszereinek „újraegyesítő” természetét vizsgáljuk, hogy jobban megértsük a (városi) neoliberalizáció esetleges, zavaros és konstruált jellegét (Peck 2008).

A posztszocialista városkutatás segíthet megérteni azokat a már meglévő gazdasági és társadalmi gyakorlatokat, valamint kulturális választásokat és értékeket, melyek egyszerre aláássák és megerősítik a neoliberalizmust. Ezek a gyakorlatok és stratégiák valójában „házasítják” a neoliberalizmust (Stenning et al. 2010), ugyanakkor negatív hatásainak externalizálásával segítenek is a fenntartásában. Mindez megfigyelhető a városi közegben is, például az otthoni élelmiszer-termelés jelentőségében Közép- és Kelet-Európa városi háztartásaiban, vagy a szocializmus második gazdaságára jellemző informális kereskedelmi gyakorlatok és barter fennmaradásában, aminek köszönhetően a szabadtéri piac vált a posztszocializmus egyik legjellemzőbb városi formájává. A privatizmus kulturális állapota, amelyet Hirt a szófiái elővárosi terjeszkedés fő hajtóerejeként azonosít (és amely Közép- és Kelet-Európa többi posztszocialista országában is hasonlóan megfigyelhető), ugyanígy eredendően összekapcsolódik a neoliberalizációs folyamatokkal. A növekvő egyenlőtlenségek és a *laissez-faire* várostervezés egyértelműen káros következményei ellenére a közép- és kelet-európai nagyvárosok polgárai mégis csak nagyon ritkán kérdőjelezik meg a terjeszkedő urbanizáció fennálló módját. Valójában csak most, két évtizeddel a kom-

munizmus vége után lépett teljesen működésbe az „elkerítés gépezete” (Hirt); a 2008/2009-es évek gazdasági válságának sem voltak azonnal érzékelhető ellenhatásai, miközben a varsói, budapesti vagy prágai önkormányzatok fenntarthatóbb, egyenlőség-központúbb fejlődési utak felé tett lépései még mindig csak gyerekcipőben járnak. Ily módon, a politikai gazdaságtani és a kulturális/gyakorlati megközelítéseket egyaránt alapul véve a posztoszocialista városkutatás lehetővé teszi, hogy tudásunkat bővítve nagyobb figyelmet fordítsunk arra, hogyan valósul meg, kap támogatást és nyer jelentést a neoliberalizmus a hétköznapiakban. A következő részben visszatérek majd ehhez a kérdéshez.

Posztoszocializmus – egy lezárható fogalom?

A posztoszocialista városról szóló viták másik visszatérő problémája a városi változások folytonosságának és megszakítottságának kérdése. Abban a szakirodalmi diagnózisban, mely szerint „a posztkommunista város az örökség és átmenet közötti meg nem vívott harc eredményének tekinthető” (Borén, Gentile 2007: 95), magam is jól látom ezt a küzdelmet. Az egyik vagy másik hangsúlyozása közt őrlődve a szerzők gyakran megkísérlik az „örökség” és az „átmenet” tényezőinek egyidejű elismerését.

A Közép- és Kelet-Európa városaiban jelenleg zajló változásokat vizsgáló szerzők némelyike a szocialista múlttal való radikális szakítást hangsúlyozza, amely jól látható a térség városainak gazdasági, társadalmi és különösen fizikai átalakulásai-ban. A politikai és gazdasági változások Közép- és Kelet-Európa mai városi tereire gyakorolt hatásában egy „új városi rendet” látnak (Kovács 1999: 4), a szocialista és a posztoszocialista város közötti éles különbséget hangsúlyozzák:

„A városi színtéren a posztoszocialista/posztmodern állapot kaotikus fejlődési mintázatokban nyilvánul meg, melyet a központi hatóságok visszavonulása, a sokféle új szereplő megjelenése és a Nyugatról »kölcsonzott« fejlődési minták könnyelmű alkalmazása idéz elő. A szocialista város valaha egységes szerkezete darabok sokaságára esik szét, melyeket a változatos gazdasági, társadalmi és politikai érdekek különböző irányokba sodornak, és amelyek mégis összetartanak, csordultig a fél évszázados kábultság után felszabadult energiával.” (Stanilov 2007b: 8)

Ahogy ebből az idézetből is kiderül, a szocialista múlttal való szakítással kapcsolatban gyakran hangsúlyozzák azt a tényt, hogy a társadalmi-térbeli differenciálódás új városi alakzatai és folyamatai jellemzően „nyugati” és/vagy „kapitalista”

természetűek, és csupán megjelenésük sebességében és intenzitásában térnek el nyugat-európai társaiktól:

„Míg az épített környezet bizonyos változásai kifejezetten a posztszocialista városokra jellemzőek, legtöbbjük közös a posztszocialista és a kapitalista városokban, csupán különböző intenzitással mennek végbe a két kontextusban – a posztszocialistában és a kapitalistában.” (Hirt 2006: 464)⁸

Némely szerző arra számított – különösen az 1990-es években született tanulmányokban –, hogy a folyamat végén a közép- és kelet-európai városok (ismét) szabályos nyugati városokká válnak (Sýkora 1994; Häußermann 1996). Ennek megfelelően Közép- és Kelet-Európa posztszocialista városait számos szerző a globalizálódó kapitalista társadalomban elfoglalt helyzete nézőpontjából közelítette meg (Tasan-Kok 2004; Hamilton et al. 2005), valamint a nemzeteken átfelőlő városi közpolitikai rendszerek és világváros-narratívák hatását hangsúlyozta (lásd például Golubchikov 2010 a szentpétervári „világvárosi vállalkozásokról”). Bár e megközelítések hasznosak, hiszen felhívják a figyelmet a nemzetközi szereplők, a tőke globális körforgásának és a nemzetközi tudástranszfer pályáinak hatására, a posztszocialista városok teljes „elnyugatiasodására” vonatkozó várakozások nem igazolódtak; sem az épített környezet fizikai átalakulásában, sem a városi életet alakító társadalmi gyakorlatokban és mindennapi tevékenységekben.

A posztszocializmus több mint két évtizede után nyilvánvaló, hogy az épített környezet átalakulása a nemzeti és városi közpolitikai reformoktól eltérő iramban történik. Az idők folyamán felgyülemlett városi formák nem kerülnek azonnali törlésre és helyettesítésre:

„Míg a posztszocialista átmenet mint tágan értelmezett társadalmi folyamat magában foglalja egy szinte teljesen új társadalmi-gazdasági rend kialakítását, a posztszocialista átalakulást az épített környezet tehetetlenségi ereje korlátozza; ezért inkább a további városi rétegek hozzáadása, mint a meglévők eltörlése jellemző.” (Borén, Gentile 2007: 97)

8 Érdemes megjegyezni, hogy egy másik nézet szerint a posztszocialista közép- és kelet-európai városi állapot némely szempontból *megelőzi* a nyugat-európai és észak-amerikai fejlődést. A zárt és őrzött terek nagyarányú és gyors megjelenése ennek leggyakrabban idézett példája. Hirt (2012: 78) valójában ezt az olvasatot idézi fel, megjegyezvén, hogy a posztszocialista társadalmak és városok a bennük megjelenő kommercializációval, töredezettséggel, a kényszeres biztonságossá tétellel, valamint az építészeti pluralizmussal és historizizmussal tisztábban és erősebben jeleníthetik meg a posztmodern urbanizáció alapvető jellemzőit, mint a nyugati környezet.

Bár a posztszocialista városok központjai és szuburbán peremterületei valóban teljesen átalakultak, a város más részein, többek között a szocialista lakótelepeken, az elhagyott ipari területeken és egyéb „köztes” terekben valójában alig történt változás. Az épített környezet szocialista hagyatékát összefoglalóan a városfejlődési ciklusok hosszú időtartamával és a befektetéseket egyes területekre összpontosító ingatlanpiaci folyamatokkal magyarázzák. A szocialista örökség folytatólagos jelentősége a rutintevékenységekben és a mindennapi szokásokban sem magától értetődő első látásra. A két évtized alapvető változásokat hozott a munka, az otthon és lakhatás, a közösség és a társadalmi hálózatok, valamint a fogyasztás és a szabadidő terén (Burawoy, Verdery 1999; Bridger, Pine 1998; Stenning 2005; Hörschermann, Stenning 2008). Mindazonáltal szerzők sora állítja, hogy a szocialista örökség változatlanul meghatározó tényező a társadalmi életben, például az állami és magánszektor intézményi szerkezetváltásában (Stark, Bruszt 1998), a fogyasztás és kulturális termelés területén (Mandel, Humphrey 2002; Vonderau 2010), továbbá a gazdasági és társadalmi gyakorlatokban (Verdery 1996; Stenning et al. 2010). Ellenkéntben azon megközelítésekkel, melyek a tíz volt szocialista ország európai uniós csatlakozását a posztszocialista „átmenet” végének értékelték, ezek a szerzők a posztszocialista állapot fennállása mellett érvelnek. Igyekeznek „ragaszkodni [a posztszocialista különbséghez], megkísérelni a posztszocialista fogalmának – ha nem is sajátosként, de – mindenképpen különbözőként való elgondolását” (Stenning, Hörschermann 2008: 322). A posztkoloniális elméletből inspirációt merítve a következőt állítják:

„Az a posztszocializmus, amely véget ér vagy véget kell, hogy érjen, a lezárások posztszocializmusa, mely a különbségek végéhez ragaszkodik. Ez az értelmezés éles ellentétben áll a posztkolonializmus azon felfogásával, amely szerint ez az állapot jóval a birodalom megszűnése után is fennáll, és szellemi ereje pontosan a gyarmati formák, gyakorlatok és örökségek fennmaradásának köszönhető. Ha a posztkoloniális – és posztszocialista – fogalmát más időkkal és terekkel összefüggésben határozzuk meg, az így létrejövő »poszt« túllép a vagy/vagy és a jelenlét/hiány ellentétein.” (Uo. 329)

A posztszocializmus tehát egy olyan perspektívaként is felfogható, melyen keresztül újra szemügyre vehetők és átértékelhetők a „szocializmusról” alkotott elméletek (Verdery 1996; Outhwaite, Ray 2005). Ennek megfelelően tanulmányok sora vizsgálta a „létező szocializmus” mindennapi életet formáló (Stenning, Hörschermann 2008: 314) és abba beágyazott (Creed 1998; Crowley, Reid 2002) mivoltát. Ezek a második gazdaság változatos gyakorlatainak államszocializmusban betöltött központi szerepével magyarázták a posztszocialista gazdasági gyakorlatok mai sokféleségét

(Smith, Stenning 2006; Stenning et al. 2010). Az előzőekben említett a családi tulajdonú telkeken és veteményeskertekben történő háztáji élelemtermelés például a szocialista városi lét jellegzetes eleme lett (uo., 144.; lásd még Bodnár 2001: 25–27). Az élelem és a föld kommodifikációja az 1990-es évektől kezdve azonban gyors ütemben zajlott. Stenning és társai (2010) *Domesticating Neo-liberalism* című kötetükben mégis bemutatják, hogy a kiskereskedelmi szektor neoliberalizációja Lengyelországban és Szlovákiában együtt járt az önellátás fennmaradásával. Pozsony és Krakkó két, esettanulmányként szolgáló kerületében az alacsony jövedelmű háztartások úgy próbálják csökkenteni az élelemre fordított költségeket, hogy céljaiktól és helyzetüktől függően különböző forrásokat és boltokat vesznek igénybe. Az élelemtermelés, -készítés és -csere változatos formáit alkalmazzák, ellensúlyozva az élelmezési kultúra multinacionális kereskedelem általi teljes kommodifikációját és bizonyítva a szocializmus hiánygazdasága alatt kialakult gyakorlatok fennmaradását. Bár ez a kutatás a társadalomtudományok gyakorlatokon alapuló megközelítéseire támaszkodik, a mindennapi élet praktikáinak vizsgálatával a poszt-szocializmus egyéni jellegére is reflektál, amely a mindennapi élet mélyreható váltoásaiban gyökerezik, és azokon keresztül valósul meg. Mindemellett sajnos az utóbbi 15 évben született, a szocializmust és a posztszocializmust a társadalmi gyakorlatok szempontjából vizsgáló számtalan tanulmány következményeit a városkutatás számára csak ritkán említik, legalábbis oly sikeresen, mint Stenning és társai kötete.

Nem mondhatjuk azt, hogy a posztszocialista városkutatás ne tett volna kísérletet a különböző területek (politikai, intézményi, társadalmi, kulturális, materiális) összefüggő, de nem egyforma sebességgel zajló átalakulási folyamatainak elemzésére. Számos szerző taglalta a folyamatok rétegzett és sorozatos jellegét, és modellekkel szolgált az összetett oksági viszonyok megragadására (pl. Nedović-Budić et al. 2006: 5; Tsenkova 2006: 24). Mindazonáltal, ahogy feljebb említettem, az uralkodó értelmezés a térbeli átszerveződés és a társadalmi-térbeli differenciálódás folyamatait az intézményi szerkezetváltások és a gazdasági reformok következményeként írja le. Legutóbbi hozzászólásában Sýkora és Bouzarovski „a posztkommunista városokban zajló változások egyértelműbb elméleti megalapozását” (2012: 43) kínálja fel, nyíltan problematizálva a többszörös átalakulások különböző szintjeit. Újfajta perspektívát nyújtanak a városkutatás számára azáltal, hogy megkülönböztetik a posztkommunista átmenet három aspektusát: „az intézményi átalakulásokat, amelyek megteremtették az átmenet általános társadalmi keretét; a társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai gyakorlatok átalakulását, melyek az emberek hétköznapi életében, a cégekben és az intézményekben mutatkoznak meg és társadalmi szerkezetváltást eredményeznek; valamint a városi változások átalakulási dinamikáit” (uo. 45).

Ezekről a társadalmi dinamikákról úgy tartják, hogy időbeli sorrendet követnek; a városi változást tehát ebben a rendszerben ismét a fizikai szerkezet megváltozása-ként értelmezik, amely „azon a hosszú időtávon történik, amelyben a városmorfológia állandó mintázatai, a telekhasználat és a lakóhelyi szegregáció új alakot öltönek” (uo.).

Véleményem szerint a rövid távú intézményi, a középtávú társadalmi és a hosszú távú térbeli átalakulási folyamatok sorrendbe állítása – amelyeket a szerzők a posztoszocialista városi állapot vizsgálatából a városkutatás számára nyerhető legfőbb tanulságnak tartanak – túl vázlatos és leegyszerűsítő a posztoszocialista városi változás legérdekesebb és legelgondolkodtatóbb aspektusának, a társadalmi és materiális változás összefüggő természetének megértéséhez. A posztoszocializmus városi változásainak társadalmi és materiális dimenziója szorosan összefonódik, éppen mivel a hétköznapi élet – különösen a városokban zajló hétköznapi élet – a változások (és a folytonosság) központi színtere. Sýkora és Bouzarovski nem foglalkozik az átalakulások társadalmi és materiális dimenziói közti kölcsönös kapcsolatokkal, például a változó életstílusok, kulturális normák és lakóhelyi preferenciák városfejlődésre gyakorolt vagy a szokások és cselekvések városi fogyasztás és kiskereskedelem új földrajzaira való hatásával. Ez a fajta elemzés nem foglalkozik a kultúrával, jelentéssel és a cselekvéssel, mint például azzal sem, hogy hogyan konstruálódik a város és tereinek jelentése, hogyan mennek végbe a változások a városi tér szimbolikus és fizikai kisajátításán keresztül jóval azelőtt, hogy az épületeken bármilyen látható változás keletkezne, hogyan befolyásolják a fizikai átalakulások a társadalmi gyakorlatok egy részét, míg más részüket érintetlenül hagyják stb. Mindent összevetve nem ismerik fel, hogy a posztoszocialista város társadalmi és materiális változásai nem sorrendben követik egymást, hanem a posztoszocialista korszak kezdete óta egyidejűleg zajlanak, méghozzá olyan radikalizmussal, sebességgel és összetettséggel, amelyre a világ más részein az utóbbi két évtizedben nem nagyon volt példa. Vegyük például a számtalan szabadtéri piacot, amely 1990 után Közép- és Kelet-Európa szinte minden városában megjelent, amint azt Karl Schlögel élénken bemutatja *Marjampole* és *Go East* című műveiben. A moszkvai Luzsnjiki és Dinamo Stadionoknál, a varsói 10. Évforduló Stadionnál (Sulima 2012), a budapesti Józsefvárosi pályaudvar melletti vagy az odesszai *tolcsekek* mind hirtelen új fókuszpontokká váltak a városokban (vagy mint az utóbbi esetében, a város szélén), új irányokat és útvonalakat nyitottak a városon keresztül és radikálisan átalakították a központról és a perifériáról alkotott elképzeléseket. De vannak a terjeszkedő elővárosi településeknél és a nagyszabású piacoknál kevésbé drasztikus (noha nem kevésbé látványos) materiális változások is. Jó példa erre Hirt (2012: 170) azon meglátása, miszerint Szófiában a szocialista panelházak lakástulajdonosai szembesülve azzal, hogy az épületek felújításában nem számít-

hatnak állami támogatásra, saját maguk bíztak meg cégeket lakásuk külső falának szigetelésével. Ennek eredményeként a homlokzatok a szigetelések elkülönülő foltjaiból álló színes kollázsokká váltak, mindegyik az adott javítást végző céget hirdeti. Ahhoz hasonlóan, ahogy Varsó központjában teljes homlokzatokat takarnak el a nagyméretű, jórészt angol nyelvű hirdetések (Chmielewska 2005), a város „felszínén” keletkezett ilyenén változások a városi tér érzékelését és annak használatát befolyásolják, elsősorban azáltal, hogy hozzájárulnak a posztszocialista város nyilvános és magánterületeinek átalakulásához.

Ezen a ponton vissza kell térnünk a folytonosság és megszakítottság kérdéséhez, amely régóta nyugtalanítja a posztszocialista városkutatást. Annak érdekében, hogy a posztszocializmusról szóló vitát és annak a hétköznapi élet jelentőségéhez való ragaszkodását komolyan vehessük és a városkutatásban felhasználhassuk, alaposan meg kell vizsgálni egyfelől a városépítészet és a városi térszervezés, másfelől a társadalmi újratermelés tevékenységei és gyakorlatai közt fennálló kölcsönös függés módjait. Természetesen ez módszertani következményekkel jár. A kvantitatív elemzést kvalitatív megközelítésekkel kell kiegészíteni és bővíteni. Ez azonban nem csupán a makroszintről a mikroszintű elemzésre való áttérést jelenti: sokkal inkább azt, hogy a különböző léptékekkel kapcsolatos elemzéseket össze kell vonni és következetesen össze kell vetni.

A neoliberalizmus háziasításáról szóló fent említett tanulmányban Stenning és társai (2010) azt szemléltetik, hogyan fejleszthető tovább a posztszocialista városkutatás ezen irányok mentén, és hogyan ragadható meg a materiális és társadalmi változások közötti kölcsönösség mélyreható és mikroszintű esettanulmányokkal megalapozott kutatással. Vegyes módszertan alkalmazásával vizsgálták a lengyelországi és szlovákiai neoliberalizációs folyamatokat, pozsonyi és krakkói szocialista lakótelepekről készült esettanulmányokra alapozva. A neoliberalizmus háztartások léptékén történő, gazdasági és társadalmi gyakorlatokon keresztüli „háziasítását” tanulmányozták a munka, a lakás, az élelmiszer és a gondoskodás szempontjából, megmutatva, hogy a politikai-gazdasági projektek nem „önmagukban álló» és mindenható, hanem [...] mindig sajátos, egyedi és helyi jelenségek is” (Stenning et al. 2010: 3).⁹

A kutatás számos lényegi meglátással szolgál a posztszocializmus egymással összefüggő társadalmi és materiális változásairól. Először is, ahogy már említettem, a fent idézett posztszocialista irodalomba illeszkedik, amennyiben megmutatja a posztszocializmus kontextusában a szocializmus alatt létrejött különféle gazdasági gyakorlatok (feketemunka, házi élelemtermelés, barter) továbbélését és továbbfej-

9 A háziasítás Stenning és társai által alkalmazott fogalma Creedtől (1998) ered, aki azt vizsgálta, hogy a szocializmusban hogyan tették elviselhetőbbé az életet a bolgár falusi lakosok változatos hétköznapi gazdasági gyakorlatok segítségével.

lődését.¹⁰ Másodszor rámutat arra, hogy a mindennapi élet során a neoliberális közpolitikákat megkérdőjelező, vitató és alkalmazó sokszínű társadalmi és gazdasági gyakorlatok városi helyszínek sorához kapcsolódnak és a városi funkciók térbeli átrendezéséhez kötődnek. Egyedül a lakók mindennapi mesterkedései, tettei és pályái, valamint az új működési és szervezési mintázatok összekapcsolásán keresztül nyerhető átfogóbb, többdimenziós kép a városi változásról. A posztszocialista városkutatás számára különleges jelentőséggel bír a szerzők lakhatási kérdésekhez való hozzáállása is. Ellentmondva a privatizáció, a növekvő társadalmi-térbeli differenciálódás és a dzsentrifikáció következményeit tárgyaló irodalom nagy részének, Stenning és társai arra is figyelmet fordítanak, hogy „az egyének és a háztartások hogyan rendezik át lakhatásukat és hogyan alkalmazkodnak a lakáspiachoz egy olyan időszakban, amikor a tulajdonosi szerkezetet radikálisan megváltoztatják, a lakáspiacok virágoznak és szerteágazóbbá válnak, a költségek drámai mértékben emelkednek, továbbá a hozzáférést egyre inkább korlátozzák a megfizethetőség tényezői” (2010: 113).

A két szocialista lakótelepen az alacsony jövedelmű háztartások lakhatási stratégiái között megtalálható a csere, a lakások eladása és az „összehúzóds” több háztartás összeköltözésével (aminek során a „felszabaduló” ingatlanokat is pénzzé tehetik), a meglévő ingatlanok átalakítása a lakhatási igényeknek megfelelően, valamint minden anyagi forrás megragadása annak érdekében, hogy a háztartás tagjai saját otthonhoz jussanak (uo. 141). A szerzők rámutatnak arra is, hogy a lakhatás változásai hogyan kapcsolódnak a társadalmi viszonyok és a családi élet átalakulásához, a szegénység és egyenlőtlenség kérdéseikhez, valamint a fogyasztási lehetőségekhez. A lakhatás ebben az elemzésben a „mindennapi élet infrastruktúrájának” (Jarvis 2005, idézve uo. 77) központi eleme: a munkahely távolsága az otthontól, valamint a társadalmi újratermelés egyéb színtereitől (iskola, bölcsőde, buszmegállók, boltok) komoly hatással van a mindennapi élet kiterjedésére és minőségére. A legmélyebb változásokon az utóbbi két évtizedben ugyanis pontosan a mindennapi élet földrajzai, vagyis a város különböző helyei közötti, mindennapi gyakorlatok által formált térbeli kapcsolatok mentek át. A hétköznapi élet „újja-szervezését” a városi változás részeként és alkotóelemeként vizsgálva a posztszocialista városok kutatása véleményem szerint sokkal nagyobb mértékben járulhatna hozzá mind a kortárs városkutatáshoz, mind pedig a neoliberalizációs folyamatok vizsgálatához.

10 Vitatott, hogy ezen gyakorlatokat „túlélési stratégiákként” és a megszorításokra, valamint az alacsony jövedelemre való reakcióként kell-e felfogni (különösen a háztáji élelemtermelés és az önellátás esetében) vagy a térség kulturális gazdaságának tágabb kontextusában szükséges-e értelmezni (Stenning et al. 2010: 71).

Konklúzió: levonható tanulságok

Amellett érveltem, hogy a posztszocialista városokról szóló tanulmányok eredményeit kevésbé hasznosította a tágabb értelemben vett városkutatás. Ez leginkább azoknak a műveknek köszönhető, amelyek a városi változást szűken értelmezik, valamint annak, hogy a több diszciplínán belül is zajló, a szocializmus és a posztszocializmus mibenlétéről szóló viták nem épültek be szervesen a posztszocialista városkutatásba. Ennek eredményeképpen a hasonlóságok és egyéni sajátosságok, valamint a folytonosság és megszakítottság problémája – a posztszocialista városról szóló vita két központi kérdése – elméleti szempontból kidolgozatlan maradt.

Amennyiben e két kérdést a vita középpontjába helyeznénk és szisztematikusabb elméleti vizsgálat alá vonnánk, a posztszocialista városi állapotról szóló kutatás eredményei az általános városkutatás számára is elérhetőbbé és értékesebbé válnának. Ez azt igényelné, hogy nagyobb figyelmet fordítsunk a posztszocializmus magyarázóerejével foglalkozó irodalomra az antropológia, a szociológia és a földrajz területén. A döntő kihívás tehát nem is abban rejlik, hogy nyugati fogalmakat hívjunk segítségül az utóbbi két évtized közép- és kelet-európai városi átalakulási folyamatainak leírásához és elemzéséhez. Ellenkezőleg, éppen a posztszocialista város vizsgálata viheti előre a városkutatás általános érvényű kérdéseit. Azt állítottam, hogy a hasonlóságok és egyéni sajátosságok, valamint a folytonosság és megszakítottság posztszocialista városkutatást foglalkoztató kérdései a városkutatás fontos általános vitáihoz kapcsolódnak. Először is, a piacorientált szabályozás és az intézményi szerkezetváltás hasonló és eltérő formáinak egyidejű fennállása kiemelt jelentőséggel bír a városi neoliberalizációval foglalkozó irodalomban. Másodsor, a Közép- és Kelet-Európa városaiban zajló materiális és társadalmi változások összefüggései igen fontosak lehetnek a városkutatás gyakorlatokra összpontosító megközelítést alkalmazó, egyre szélesebb irodalma számára. Azért számíthatunk lényeges eredményekre, mert az említett jelenségek a posztszocialista Közép- és Kelet-Európában különösen tisztán és radikálisan megfigyelhetők: a világ egyéb térségeivel összehasonlítva mind a neoliberalizációs folyamatok hatása, mind a régió városaiban zajló társadalmi-materiális változások sebessége és mértéke szembevető és rendkívül meghatározó volt.

A posztszocialista városkutatás áthangolása együtt kellene hogy járjon a politikai gazdaságtani és kulturális – jelentés- és gyakorlatközpontú – megközelítések tudatosabb összeegyeztetésével, valamint a kutatási módszertan megalapozottabb kvalitatív és etnográfiai leírások alkalmazásával történő kibővítésével. Mindazonáltal ez nem jelentené azt, hogy megfelelkezünk a posztszocialista városi állapot egyedi jellegéről, vagy azt, hogy a normalitáshoz való visszatérés mellett érvelünk (emiatt övezte kritika a közép- és kelet-európai városok „Európába való visszatéré-

séről” szóló kijelentést, lásd Hörschelmann, Stenning 2008). Inkább anélkül kellene törekedni a szocializmus előtti és a szocialista örökség jelenlegi városi változásokban betöltött szerepének elismerésére, hogy visszatérnénk a determinisztikus magyarázatokhoz, vagy hogy a poszt szocialista várost csupán egy újabb egyedi urbanizációs modell megalkotásához használnánk fel.

Hivatkozott irodalom

- Alexander, C., Buchli, V., Humphrey, C. (2007): *Urban Life in Post-Soviet Asia*. UCL Press, London.
- Andrusz, G., Harloe, M., Szelenyi, I. (1996): *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Blackwell, Oxford, Cambridge.
- Badyina, A., Golubchikov, O. (2005): Gentrification in central Moscow – a market process or a deliberate policy? Money, power and people in housing regeneration in Ostozhenka. *Geografiska Annaler*, 87 B (2): 113–129.
- Bartmański, D. (2011): Successful icons of failed time: rethinking post-communist nostalgia. *Acta Sociologica*, 54 (3): 213–231.
- Bodnár, J. (2001): *Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life*. University of Minnesota Press, Minneapolis. [Magyar kiadás (1. és 2. fejezet): jelen kötetben.]
- Bodnár, J., Molnár, V. (2009): Reconfiguring private and public: state, capital and new housing developments in Berlin and Budapest. *Urban Studies*, 47 (2): 789–812.
- Borén, T., Gentile, M. (2007): Metropolitan processes in post-communist states: an introduction. *Geografiska Annaler*, 89 B (2): 95–110.
- Burawoy, M., Verdery, K. (szerk.) (1999): *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham and others, Rowman & Littlefield.
- Brade, I., Herfert, G., Wiest, K. (2009): Recent trends and future prospects of socio-spatial differentiation in urban regions of Central and Eastern Europe: a lull before the storm? *Cities*, 26, 233–244.
- Brenner, N., Theodore, N. (2002): Cities and the geographies of “actually existing neoliberalism”. *Antipode*, 34 (3): 349–379.
- Brenner, N., Peck, J., Theodore, N. (2010): Variegated neoliberalization: geographies, modalities, pathways. *Global Networks*, 10 (2): 182–222.
- Bridger, S., Pine, F. (szerk.) (1998): *Surviving Post-Socialism: Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Routledge, London, New York.
- Castree, N. (2006): From neoliberalism to neoliberalisation: consolations, confusions and necessary illusions. *Environment and Planning*, A 38 (1): 1–6.

- Chmielewska, E. (2005): Logos or the resonance of branding. A close reading of the iconosphere of Warsaw. *Space and Culture*, 8 (4): 349–380.
- Cook, A. (2010): The expatriate real estate complex: creative destruction and the production of luxury in post-socialist Prague. *International Journal of Urban and Regional Research*, 34 (3): 611–628.
- Creed, G. (1998): *Domesticating Revolution. From Socialist Reform to Ambivalent Transition in a Bulgarian Village*. Penn State University Press.
- Crowley, D., Reid, S. E. (szerk.) (2002): *Socialist Spaces. Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Berg, Oxford, New York.
- Czaplicka, J., Gelazis, N., Ruble, B. A. (szerk.) (2009): *Cities after the Fall of Communism. Reshaping Cultural Landscapes and European identity*. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Czepczyński, M. (2008): *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs*. Ashgate, Aldershot.
- Darieva, T., Kaschuba, W., Krebs, M. (szerk.) (2011): *Urban Spaces after Socialism. Ethnographies of Public Places in Eurasian Cities*. Campus, Frankfurt am Main, New York.
- Dorrian, M. (2010): Warsaw: tracking the city. Introduction. *The Journal of Architecture*, 15 (1): 1–5.
- Dunn, E. (2004): *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business and the Remaking of Labor.*, Cornell University Press, Ithaca.
- Enyedi, Gy. (1996): Urbanization under socialism. In *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Szerk.: Andrusz, G. et al. Blackwell, Oxford, Cambridge. 100–118.
- Enyedi Gy. (1998): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ferenčuhová, S. (2012): Urban theory beyond the “East/West divide”? Cities and urban research in post-socialist Europe. In *Urban Theory beyond the West. A World of Cities*. Szerk.: Edensor, T., Jayne, M. Routledge, London, New York. 65–74.
- Flynn, M., Oldfield, J. (2006): Trans-national approaches to locally situated concerns: exploring the meanings of post-socialist space. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 22 (1): 3–23.
- Flynn, M., Kay, R., Oldfield, J. (2008): *Trans-National Issues, Local Concerns and Meanings of Post-Socialism: Insights from Russia, Central Eastern Europe, and Beyond*. University of America Press, Lanham.
- Gądecki, J. (2012): Gating Warsaw. Enclosed Housing Estates and the Aesthetics of Luxury. In *Chasing Warsaw. Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*. Szerk.: Grubbauer, M., Kusiak, J. Campus, Frankfurt. 109–132.

- Ganev, V. (2007): *Preying on the State: The Transformation of Bulgaria after 1989*. Cornell University Press, Ithaca.
- Golubchikov, O. (2010): World-city-entrepreneurialism: globalist imaginaries, neo-liberal geographies, and the production of new St Petersburg. *Environment and Planning A*, 42 (3): 626–643.
- Hamilton, I., Dimitrovska Andrews, K., Pichler-Milanović, N. (szerk.) (2005): *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe. Towards Globalization*. United Nations University Press, Tokió, New York, Párizs.
- Hann, C. (szerk.) (2002): *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Routledge, London, New York.
- Hann, C., Humphrey, C., Verdery, K. (2002): Introduction: postsocialism as topic of anthropological investigation. In *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. Szerk.: Hann, C. Routledge, London, New York. 1–28.
- Häußermann, H. (1996): From the socialist to the capitalist city: experiences from Germany. In *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Szerk.: Andrusz, G. et al. Blackwell, Oxford, Cambridge. 214–231.
- Hirt, S. (2006): Post-socialist urban forms: notes from Sofia, *Urban Geography*, 27 (5): 464–488.
- Hirt, S. (2012): *Iron Curtains. Gates, Suburbs and Privatization of Space in the Post-socialist City*. Wiley-Blackwell, Chichester.
- Hirt, S., Sellar, C., Young, C. (2013): Neo-liberal doctrine meets the Eastern bloc: resistance, appropriation, and purification in post-socialist spaces. *Europe-Asia Studies*, 65 (7): 1243–1254.
- Hörschelmann, K., Stenning, A. (2008): Ethnographies of postsocialist change. *Progress in Human Geography*, 32 (3): 339–361.
- Humphrey, C. (1999): Traders, “disorder”, and citizenship regimes in provincial Russia. In *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Szerk.: Burawoy, M., Verdery, K. Lanham, Rowman & Littlefield. 19–52.
- Jacobs, J., Merriman, P. (2011): Practising architectures. *Social & Cultural Geography*, 12 (3): 211–222.
- Kliems, A., Dmitrieva, M. (szerk.) (2010): *The Post-Socialist City. Continuity and Change in Urban Space and Imagery*. Jovis, Berlin.
- Kovács, Z. (1994): A city at the crossroads: social and economic transformation in Budapest. *Urban Studies*, 31 (7): 1081–1096.
- Kovács, Z. (1999): Cities from state-socialism to global capitalism: an introduction. *Geojournal*, 49: 1–6.
- Künkel, J., Mayer, M. (szerk.) (2011): *Neoliberal Urbanism and its Contestations. Crossing Theoretical Boundaries*. Palgrave Macmillan, New York.

- Leetmaa, K., Tammaru, T. (2007): Suburbanization in countries in transition: destinations of suburbanizers in the Tallinn metropolitan area. *Geografiska Annaler*, 89 B (2): 127–146.
- Leitner, H., Peck, J., Sheppard, E. (2007): *Contesting Neoliberalism*. Urban Frontiers. Guilford, New York.
- Low, S., Lawrence, D. (szerk.) (2003): *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*. Blackwell, Oxford, Cambridge.
- Löw, M. (2001): *Raumsoziologie*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Mandel, R., Humphrey, C. (szerk.) (2002): *Markets & Moralities: Ethnographies of Post-socialism*. Berg, Oxford, New York.
- Matei, S. (2004): The emergent Romanian post-socialist ethos: from nationalism to privatism. *Problems of Post-Communism*, 51: 40–47.
- McCann, E., Ward, K. (2011): *Mobile Urbanism: Cities and Policymaking in the Global Age*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Nedović-Budić, Z., Tsenkova, S., Marcuse, P. (2006): The urban mosaic of post-socialist Europe. In *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy*. Szerk.: Tsenkova, S., Nedović-Budić, Z. Physica, Heidelberg. 3–20.
- Ouředníček, M. (2007): Differential suburban development in the Prague urban region. *Geografiska Annaler*, 89 B (2): 111–126.
- Outhwaite, W., Ray, L. (2005): *Social Theory and Postcommunism*. Blackwell, Malden, Oxford.
- Peck, J. (2008): Remaking laissez-faire. *Progress in Human Geography*, 32 (1): 3–43.
- Peck, J., Theodore, N. (2007): Variegated capitalism. *Progress in Human Geography*, 31 (6): 731–772.
- Schatzki, T. (1996): *Social Practices: A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Schatzki, T. (2010): Materiality and Social Life. *Nature and Culture*, 5 (2): 123–149.
- Smith, D. (1996): The Socialist City. In *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Szerk.: Andrusz, G. et al. Blackwell, Oxford, Cambridge. 70–99.
- Smith, A., Stenning, A. (2006): Beyond household economies: articulations and spaces of economic practice in postsocialism. *Progress in Human Geography*, 30 (2): 190–213.
- Stanilov, K. (szerk.) (2007a): *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Springer, Dordrecht.
- Stanilov, K. (2007b): Taking stock of post-socialist urban development: a recapitulation. In *The Post-Socialist City. Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Szerk.: Stanilov, K. Springer, Dordrecht. 3–17.
- Stanilov, K., Sýkora, L. (szerk.) (2012): *Confronting Suburbanization: Patterns, Processes,*

- and Management of Urban Decentralization in Post-Socialist Central and Eastern Europe*. Wiley-Blackwell, Chichester.
- Stark, D. (1996): Recombinant property in East European capitalism. *The American Journal of Sociology*, 101 (4): 993–1027.
- Stark, D., Bruszt, L. (1998): *Postsocialist Pathways*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Stenning, A. (2005): Post-socialism and the changing geographies of the everyday in Poland. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30 (1): 113–127.
- Stenning, A., Hörschelmann, K. (2008): History, geography and difference in the post-socialist world: Or, do we still need post-socialism? *Antipode*, 40 (2): 312–335.
- Stenning, A., Smith, A., Rochovská, A., Świątek, D. (2010): *Domesticating Neo-Liberalism. Spaces of Economic Practice and Social Reproduction in Post-Socialist Cities*. Wiley-Blackwell, Chichester.
- Sulima, R. (2012): The Laboratory of Polish Postmodernity: An Ethnographic Report from the Stadium-Bazaar. In *Chasing Warsaw. Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*. Szerk.: Grubbauer, M., Kusiak, J. Campus, Frankfurt. 241–268.
- Sýkora, L. (1994): Local urban restructuring as a mirror of globalisation processes: Prague in the 1990s. *Urban Studies*, 31 (7): 1149–1166.
- Sýkora, L. (2009). New socio-spatial formations: places of residential segregation and separation in Czechia. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 100 (4): 417–435.
- Sýkora, L., Bouzarovski, S. (2012): Multiple transformations: conceptualising the post-communist urban transition. *Urban Studies*, 49 (1): 34–60.
- Szelenyi, I. (1996): Cities under socialism – and after. In *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflicts in Post-Socialist Societies*. Szerk.: Andrusz, G. et al. Blackwell, Oxford, Cambridge. 286–317.
- Tasan-Kok, T. (2004): *Budapest, Istanbul, and Warsaw: Institutional and Spatial Change*. Eburon Academic Publishers, Delft.
- Temelová, J. (2007): Flagship developments and the physical upgrading of the post-socialist inner city: the Golden Angel project in Prague. *Geografiska Annaler*, 89 B (2): 169–181.
- Temelová, J., Novák, J., Ouředníček, M., Puldová, P. (2011): Housing estates in the Czech Republic after socialism: various trajectories and inner differentiation. *Urban Studies*, 48 (9): 1811–1834.
- Thrift, N. (2008): *Non-Representational Theory. Space, Politics, Affect*. Routledge, London, New York.
- Tsenkova, S. (2006): Beyond transitions. Understanding urban change in post-socialist cities. In *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy*. Szerk.: Tsenkova, S., Nedović-Budić, Z. Physica, Heidelberg. 21–50.

- Tsenkova, S., Nedović-Budić, Z. (szerk.) (2006): *The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe. Space, Institutions and Policy*. Physica, Heidelberg.
- Verdery, K. (1996): *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press, Princeton.
- Verdery, K. (1999): Fuzzy property. Rights, power, and identity in Transylvania's decollectivization. In *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Post-socialist World*. Szerk.: Burawoy, M., Verdery, K. Lanham, Rowman & Littlefield. 53–81.
- Vonderau, A. (2010): *Leben im „neuen Europa“: Konsum, Lebensstile und Körpertechniken im Postsozialismus*. Bielefeld, Kézirat.
- Young, C., Kaczmarek, S. (2008): The socialist past and post-socialist urban identity in Central and Eastern Europe. The case of Łódź, Poland. *European Urban and Regional Studies*, 15 (1): 53–70.

A szövegek eredeti megjelenésének adatai

szerző	magyar cím	eredeti megjelenés	fordító	lektor
Neil Brenner	Mi a kritikai városelmélet?	Brenner, N. (2009): What is critical urban theory? <i>City</i> , 13 (2–3): 198–207.	Vaspál Veronka	Udvarhelyi Éva Tessza
David Harvey	Az urbanizációs folyamat a kapitalizmusban: Egy elemzési keret	Harvey, D. (1978): The Urban Process Under Capitalism: A Framework for Analysis. <i>International Journal of Urban and Regional Research</i> , 2 (1–4): 101–131.	Rapcsák Balázs	Udvarhelyi Éva Tessza
Neil Smith	Dzsentrifikáció és egyenlőtlen fejlődés	Smith, N. (1982): Gentrification and Uneven Development. <i>Economic Geography</i> , 58 (2): 139–155.	Gyimesi Zoltán	Udvarhelyi Éva Tessza
David Harvey	Rugalmas felhalmozás az urbanizáción keresztül. Megjegyzések az amerikai városok „posztmodernizmusáról”	Harvey, David (1990): Accumulation through Urbanization. Reflections on “Post-Modernism” in the American City. <i>Perspecta</i> , 26: 251–272.	Bihari György, Jelinek Csaba	Udvarhelyi Éva Tessza
David Harvey	Az üzemeltetői szemlélettől a vállalkozói szemléletig: A városi kormányzás változása a késő kapitalizmusban	Harvey, D. (1989): From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism. <i>Geografiska Annaler, Series B</i> , 71 (1): 3–17.	Előd Fruzsina	Udvarhelyi Éva Tessza
Neil Brenner	A globalizáció mint területi visszaágyazódás: A városi kormányzás léptékváltása az Európai Unióban	Brenner, N. (1999): Globalisation as Reterritorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union. <i>Urban Studies</i> , 36 (3): 431–451.	Pósfai Zsuzsi	Udvarhelyi Éva Tessza
Gordon MacLeod	Újragondolt várospolitika: A növekedési gépezettől a poszt demokratikus városig?	MacLeod, G. (2011): Urban Politics Reconsidered: Growth Machine to Post-democratic City? <i>Urban Studies</i> , 48 (12): 2629–2660.	Seprődi Attila	Udvarhelyi Éva Tessza

szerző	magyar cím	eredeti megjelenés	fordító	lektor
Jamie Peck	Küzdelem a kreatív osztállyal	Peck, J. (2005): Struggling with the creative class. <i>International Journal of Urban and Regional Research</i> , 29 (4): 740–770.	Czirfusz Márton	Udvarhelyi Éva Tessa
David Wilson, Roger Keil	A valódi kreatív osztály	Wilson, D., Keil, R. (2008): The real creative class. <i>Social & Cultural Geography</i> , 9 (8): 841–847.	Erő Júlia	Udvarhelyi Éva Tessa
Loïc Wacquant	A bizonytalanság szabályozása: Társadalmi polarizáció és a büntetés fokozódása	Wacquant, L. (2008): Ordering Insecurity. Social Polarization and the Punitive Upsurge. <i>Radical Philosophy Review</i> , 11 (1): 1–19.	Rapcsák Balázs	Udvarhelyi Éva Tessa
Bernd Belina	Városi egyenlőtlenségek kormányzása a büntetőjog alkalmazásával: Bűnözés és térbeliség általi kormányzás	Belina, B. (2011): Disparitäten in der Stadt mittels Strafrecht regieren: governing through crime through space. In: <i>Urbane Differenzen - Disparitäten innerhalb und zwischen Städten</i> . Szerk.: Belina, B., Gestring, N., Müller, W., Sträter, D. Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster, 115–131.	Gyapay Borbála	Berger Viktor
Erik Swyngedouw, Nikolas C. Heynen	Városi politikai ökológia, igazságosság és a léptékek politikája	Swyngedouw, E., Heynen, N. (2003) Urban Political Ecology, Justice and the Economies of Scale. <i>Antipode</i> . 35 (5): 898–918.	Kováts Bence	Udvarhelyi Éva Tessa
Peter Brand	Zöld alávetettség: A neoliberais városi környezeti menedzsment politikája	Brand, P. (2007): Green Subjection: The Politics of Neoliberal Urban Environmental Management. <i>International Journal of Urban and Regional Research</i> , 31 (3): 616–632.	Pintér Ádám	Udvarhelyi Éva Tessa

szerző	magyar cím	eredeti megjelenés	fordító	lektor
Bodnár Judit	Bevezetés: A (poszt) szocializmus, a modern és az állam nyomában	Bodnár J. (2001): Posted: Socialism, Modernity, State. In <i>Fin de millénaire Budapest: metamorphoses of urban life</i> . University of Minnesota Press, Minneapolis: 1–12.	Nagy Zsuzsi	Udvarhelyi Éva Tessza
Bodnár Judit	A különbség megalkotása: A nyugati és nem nyugati, a kapitalista és a szocialista városlogika szembeállítása	Bodnár J. (2001): Constructing Difference: Western versus Non-Western, Capitalist versus Socialist Urban Logic. <i>Fin de Millénaire Budapest: Metamorphoses of Urban Life</i> . University of Minnesota Press, Minneapolis. 13–34.	Nagy Zsuzsi	Udvarhelyi Éva Tessza
Monika Grubbauer	A városi változás átfogóbb fogalma felé: A posztszocialista urbanizáció és a városelmélet összekapcsolása	Grubbauer, M. (2012): Toward a More Comprehensive Notion of Urban Change: Linking Post-Socialist Urbanism and Urban Theory. In <i>Chasing Warsaw. Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990</i> . Szerk.: Grubbauer, M., Kusiak, J. Campus, Frankfurt, 35–60.	Balázs Anna	Udvarhelyi Éva Tessza

Kritikai városkutatás

Társadalomelméleti Könyvtár

Sok kitűnő kötet született Budapestről és a városkutatásról általában a rendszerváltás előtt és kíváltképp azt követően. Ez a válogatás más: más idők terméke. A városkutatás soha nem volt ennyire bevallottan interdiszciplináris, mint most, és e kötet különösképp sokat merít a társadalomföldrajzból, mind a politikai gazdaságtani, mind a politikai ökológiai vonulatából, és mindezt egy határozottan kritikai alapállásból teszi. Annyiban is más, hogy interdiszciplináris jellege ellenére elméletileg egységes, a kritikai társadalomtudomány felől közelíti a város problematikájához. Szakít azzal a hagyománnyal is, amely aszerint különíti el a tematikus válogatásokat, hogy a példamutató „nyugati klasszikusok” munkáiból merít-e vagy hazai szerzők helyi esettanulmányokra támaszkodó tanulmányaiból építkezik; ezzel is utal az efféle elkülönítés nehézségeire és indokolatlanságára. A társadalmilag elkötelezett, kritikai beállítottságú társadalomtudósoknak épp az a legnemesebb feladata, hogy ideológiakritikát gyakoroljon és szakmai tudása alapján alternatívákat, új lehetőségeket kínáljon. A kritikai városkutatás megmutatja, hogy megfelelő elméleti beállítottságból igenis van alternatívája a kettészakadó városnak, a privatizált köztérnek, a szegregációnak és a város peremére száműzött nyomornak.

Bodnár Judit

SZÉCHENYI TERV

ISBN 978-963-236-772-9

9

789632

367729